ACADEMIA DE ȘTIINȚE SOCIALE ȘI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
UNIVERSITATEA „BABEȘ-BOLYAI", CLUJ-NAPOCA

BCU Cluj-Napoca
BCPER201505239

ANUARUL
INSTITUTULUI DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE
CLUJ-NAPOCA

BCU Cluj / Central University Library Cluj

XXII

1979

INST. DE IST. CLUJ-NAPOCA
Nr. 193 - 80

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

COMITETUL DE REDACȚIE

Acad. Prof. ȘT. PASCU — *redactor responsabil*
I. CICALĂ; I. H. CRIȘAN; A. EGYED; Prof. dr. doc. I. I. RUSSU; V. WOLLMANN; A. RĂDUȚIU — *secretar de redacție.*

Redacția: Institutul de Istorie și Arheologie, Cluj-Napoca, str. Napoca, 11 (tel. 2.23.43).
Administrația: Academia R. S. România, Filiala Cluj-Napoca, str. Republicii, nr. 9 (tel. 1.35.14; 1.35.15).

OMAGIU
istoricului, academician profesor
Ștefan Pascu
la împlinirea de 65 de ani

BCU Cluj / Central University Library Cluj

Multă sănătate, fericire și succese în îndeplinirea sarcinilor încredințate de partid, cu prilejul celei de-a 65-a aniversări a zilei de nastere.

La mulți ani!

Nicolae Ceaușescu
Secretar General
al Partidului Comunist Român,
Președintele
Republicii Socialiste România

Aniversarea zilei dumneavoastră de naștere îmi oferă plăcutul prilej de a vă adresa cordiale felicitări, urări de sănătate, fericire, succese și satisfacții depline în activitate.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

La mulți ani!

NICOLAE GIOSAN
PREȘEDINTELE MARII ADUNĂRI NAȚIONALE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

Cu prilejul aniversării zilei Dumneavoastră de naștere, în numele Biroului Comitetului județean Cluj al P.C.R., al Comitetului executiv al Consiliului popular județean și al meu personal, Vă adresez calde felicitări și urări de noi succese, multă sănătate și fericire, alături de tradiționalul

LA MULȚI ANI!

ȘTEFAN MOCUȚA,
prim-secretar al Comitetului județean Cluj al P.C.R.,
președintele Comitetului executiv al Consiliului popular județean

Cluj-Napoca,
14.10.1979

Aniversarea zilei Dumneavoastră de naştere este un prilej plăcut pentru a vă transmite în numele Prezidiului Academiei R. S. România şi al meu personal cordiale felicitări, împreună cu cele mai calde urări de sănătate, ani mulţi fericiţi şi noi succese în prodigioasa Dumneavoastră activitate ştiinţifică, didactică, politică şi obştească.

Pentru Preşedintele Academiei R. S. România
Academician ŞERBAN ŢIŢEICA

Îmi este deosebit de plăcut ca în numele Prezidiului Academiei de Ştiinţe Sociale şi Politice şi al meu personal să vă felicit călduros cu prilejul aniversării zilei Dumneavoastră de naştere, pentru realizările obţinute în activitatea politică, didactică şi ştiinţifică, pentru contribuţia adusă la dezvoltarea şi afirmarea ştiinţelor istorice româneşti, domeniu în care vă situaţi printre cei mai cunoscuţi şi apreciaţi specialişti ai ţării.

Vă rugăm să primiţi, totodată, mulţumirile noastre pentru participarea activă la realizarea sarcinilor Academiei noastre, prin sprijinul permanent acordat Secţiei de istorie şi arheologie.

La acest popas aniversar, vă urăm sănătate, viaţă lungă, succese noi în munca pe care o consacraţi propăşirii patriei noastre, ştiinţei şi culturii româneşti.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

Cu caldă strîngere de mînă,

Preşedinte,

Prof. dr. docent MIHNEA GHEORGHIU

„Hronicul" anilor are în el accente elegiace dar şi un ecou în care se citesc satisfacţie, sentimentul datoriei împlinite, ideea devotamentului pentru şcoală, pentru ştiinţă.

„Hronicul" ne anunţă că aţi împlinit 65 de ani.

Sînt ani consacraţi istoriei, trecutului acestului teritoriu transilvan şi Universităţii.

Pentru aceşti ani fecunzi, pentru magistrul şi pentru discipolii daţi de dascăl, daţi-ne voie, mult stimate tovarăşe Academician, să vă transmitem gratitudinea noastră, urarea de sănătate, mulţumiri pentru cărturarul şi pentru omul exemplar care a condus „Alma Mater" cu strălucire.

LA MULŢI ANI!

BIROUL SENATULUI UNIVERSITĂŢII „BABEŞ-BOLYAI"

Cu prilejul aniversării zilei Dumneavoastră de naştere, îngăduiţi-mi să vă adresez sincere şi respectuoase felicitări.

Totodată vă rog să primiţi, mult stimate tovarăşe academician, urările mele alese de sănătate, de fericire şi noi împliniri în rodnica Dumneavoastră activitate consacrată plenar înfăptuirii neabătută a politicii ştiinţifice a partidului şi statului nostru de făurire a societăţii socialiste multilateral dezvoltate pe pământul României.

LA MULŢI ANI!

Adjunct al Ministrului Apărării Naţionale şi
secretar al Consiliului Politic Superior
General-locotenent
GHEORGHE GOMOIU

Pentru noi, slujitorii Arhivelor Statului, este o mare bucurie împreună cu toţi cei ce vă stimează să vă felicităm din toată inima cu prilejul aniversării zilei Dumneavoastră de naştere.

Cu această ocazie vă rugăm să primiţi expresia sentimentului unanim de înaltă consideraţie şi admiraţie deosebită pe care arhiviştii îl poartă unui mare preţuitor al documentelor şi colaborator al arhivelor.

Fiu al unei vetre strămoşeşti încărcată de istorie, format la flacăra vie a şcolii româneşti de înalt prestigiu, strălucit urmaş al marilor tradiţii istoriografice româneşti, om de ştiinţă care şi-a consacrat existenţa slujirii nobilului drum al formării tinerelor generaţii în şcoală şi cercetare, sînteţi pentru noi un exemplu de om de ştiinţă, personalitate de frunte care şi-a dedicat întreaga capacitate şi putere de muncă slujirii istoriei neamului românesc.

La această frumoasă vîrstă, cînd opera Dumneavoastră este în plină desfăşurare, vă privim cu respect realizările şi aşteptăm ca istoricul, profesorul, omul de omenie, cetăţeanul patriot să dea noi lucrări, urîndu-vă succese tot mai mari, ani rodnici, viaţă lungă, multă sănătate şi fericire.

LA MULŢI ANI!

octombrie 1979

Director general:
IONEL GAL

ACADEMIA DE ȘTIINȚE SOCIALE ȘI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
UNIVERSITATEA „BABEȘ-BOLYAI". CLUJ-NAPOCA
ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE
CLUJ-NAPOCA

Tomul XXII 1979

SUMAR

I. CICALĂ, Cea de a XXXV-a aniversare a eliberării țării (23 August 1944 — 23 August 1979) 13
M. ROMANCA, Acțiunile trupelor române, sprijinite de populație, împotriva unităților fasciste în Brașov și împrejurimi 21

STUDII

M. RUSU, Castrul roman Apulum și cetatea feudală Alba Iulia 47
A. A. RUSU, Castelani din Transilvania în secolele XIII—XIV 71
S. GOLDENBERG, Transilvania și Slovacia : relații economice în secolele XIV—XVII 99
ȘT. PASCU, Fluctuations démographiques et problèmes de la main d'oeuvre 141
A. ANDEA, Cultura românească și filozofia kantiană în prima jumătate a secolului al XIX-lea 157
I. CHINDRIȘ, Publicistica științifică a lui August Treboniu Laurian 179
S. MÎNDRUȚ, Date noi referitoare la viața și activitatea istoricului T. V. Păcățian 203
L. BOTEZAN—N. CORDOȘ, Încercări de revitalizare a activității P.N.R. în anul 1899 (II) 227

* * *

F. W. N. HUGENHOLTZ, Johan Huizinga and medieval studies in Holland 245

MISCELLANEA

I. I. RUSSU, Regele Thiamarcus și tradiția statală geto-dacică 257
M. PORUMB, Inscripții românești din Transilvania (sec. XIV—XVIII) 265

Biblioteca Central University Library Cluj

G. NUSSBÄCHER, Moara de hîrtie din Sibiu în secolul al XVI—lea 279
S. BELU, Situația social-economică a unor sate din Munții Apuseni în evul mediu (Țara Crișurilor) 287
M. POPA, O descriere a Țării Ardealului din 1679 297
A. RĂDUȚIU, Reglementarea urbarială a Mariei Terezia din 1767. Textele românești 301
AL. NEAMȚU, Date privind călătoriile lui Horea la Viena . 337
N. SABĂU, Informații privind construirea bisericii de lemn din Cojocna, jud. Cluj (1794—1796) 369
L. GYÉMÁNT, O încercare de reluare a *Supplex*-ului în anul 1837 389
H. MUREȘAN, Ideea unității țărilor române oglindită în unele rapoarte consulare germane 407
I. BOTEZAN — I. GABOR, Documente referitoare la școlile blăjene din perioada 1854—1874 413
G. CIPĂIANU, Stipendiile acordate de familia Mocioni și formarea intelectualității românești în perioada 1860—1870 429
M. ȘTIRBAN, Documente despre mișcările țărănești din toamna anului 1918 în comitatul Alba 447
GH. IANCU, Adunarea generală a „Astrei" ținută la Abrud în septembrie 1938 457

* * *

RECENZII. NOTE BIBLIOGRAFICE 469
Cronica activității științifice a Institutului de Istorie și Arheologie și a Catedrei de istorie a Universității „Babeș-Bolyai" din Cluj-Napoca pe anul 1978 (N. EDROIU—S. RETEGAN) 513

* * *

NECROLOG 522

BCU Cluj / Central University Library Cluj

ACADÉMIE DES SCIENCES SOCIALES ET POLITIQUES DE LA RÉPUBLIQUE SOCIALISTE DE ROUMANIE
UNIVERSITÉ „BABEŞ-BOLYAI" DE CLUJ-NAPOCA
ANNUAIRE DE L'INSTITUT D'HISTOIRE ET D'ARCHÉOLOGIE DE CLUJ-NAPOCA

Tome XXII 1979

SOMMAIRE

I. CICALĂ, Le 35e anniversaire de la libération du pays (23 Août 1944 — 23 Août 1979) 13
M. ROMANCA, Les actions des troupes roumaines secondées par la population, contre les unités fascistes dans la ville de Braşov et aux abords 21

ÉTUDES

M. RUSU, Le camp fortifié romain d'Apulum et la cité féodale d'Alba Iulia 47
A. A. RUSU, Châtelains de Transylvanie aux XIIIe—XIVe siècles 71
S. GOLDENBERG, La Transylvanie et la Slovaquie : relations économiques aux XIVe—XVIIe siècles 99
ŞT. PASCU, Fluctuations démographiques et problèmes de la main d'oeuvre 141
A. ANDEA, La culture roumaine et la philosophie kantienne dans la première moitié du XIXe siècle 157
I. CHINDRIŞ, Travaux scientifiques d'Auguste Treboniu Laurian publiés dans la presse 179
S. MÎNDRUŢ, Nouvelles données sur la vie et l'activité de l'historien T.V. Păcăţian 203
L. BOTEZAN — N. CORDOŞ, Tentatives de revigoration de l'activité de P.N.R. en 1899 (II) 227

* * *

F.W.N. HUGENHOLTZ, Johan Huizinga and medieval studies in Holland 245

MISCELLANEA

I.I. RUSSU, Le roi Thiamarcus et la tradition d'état géto-dacique 257
M. PORUMB, Inscriptions roumaines de Transylvanie (XIVe—XVIIIe siècles) 265

G. NUSSBÄCHER, Le moulin à papier de Sibiu au XVIe siècle 279
S. BELU, La situation social-économique de certains villages des Munţii Apuseni au Moyen Âge (Le Pays des Criş) . 287
M. POPA, Une description de la Transylvanie de 1679 . . . 297
A. RĂDUŢIU, L'Urbarium de Marie Thérèse de 1767. Les textes roumains 301
AL. NEAMŢU, Données concernant les voyages de Horea à Vienne 337
N. SABĂU, Informations sur l'édification de l'église en bois de Cojocna (1794—1796) 369
L. GYÉMÁNT, Un essai de reprise du *Supplex* en 1837 . . . 389
H. MUREŞAN, L'idée de l'unité des Pays roumains reflétée dans quelques rapports consulaires allemands 407
I. BOTEZAN—I. GABOR, Documents concernant les écoles de Blaj de la période de 1854—1874 413
G. CIPĂIANU, Les bourses d'études accordées par la famille Mocioni et la formation de l'intellectualité roumaine pendant la période de 1860 à 1870 429
M. ŞTIRBAN, Documents portant sur les mouvements paysans de l'automne de 1918 dans le comitat d'Alba . . . 447
GH. IANCU, L'assemblée générale de l',,Astra'' à Abrud en septembre 1938 457

COMPTES RENDUS, NOTES BIBLIOGRAPHIQUES . . 469

*
* *

La chronique de l'activité scientifique de l'Institut d'Histoire et d'Archéologie et de la Chaire d'Histoire de l'Université ,,Babeş-Bolyai'' de Cluj-Napoca pour l'année 1978 (N. Edroiu — S. Retegan) 513

*
* *

NÉCROLOGE. 522

BCU Cluj / Central University Library Cluj

CEA DE A XXXV-a ANIVERSARE A ELIBERĂRII ȚĂRII

(23 August 1944—23 August 1979)

Se împlinesc în august anul acesta 35 de ani de cînd poporul român, în frunte cu Partidul Comunist Român, a repurtat o victorie istorică — încununare a eroicelor lupte purtate de-a lungul veacurilor împotriva exploatatorilor interni și a cotropitorilor străini, pentru libertate socială și națională, pentru asigurarea progresului și civilizației pe aceste străvechi meleaguri românești.

Pentru generațiile noastre de astăzi evocarea evenimentelor istorice ale acelui august fierbinte 1944 — moment crucial în destinele patriei — reprezintă un îndemn și o pildă însuflețitoare care ne înzecește forțele în vederea traducerii în viață a mărețului Program trasat de Partidul Comunist Român, în frunte cu secretarul general tovarășul Nicolae Ceaușescu, pentru desăvîrșirea construcției socialiste multilateral dezvoltate și înaintare a României spre comunism.

În confruntarea cu timpul, sensurile adînci ale aprigei încleștări a popoarelor cu fascismul — proces în care insurecția națională armată antifascistă și antiimperialistă a plasat țara și poporul român la loc de cinste —, și-a dovedit deplina concordanță cu cerințele imperative de progres și libertate a popoarelor.

Babeș-Bolyai Central University Library Cluj

Istorica ridicare la arme împotriva dictaturii militaro-fasciste și a ocupanților hitleriști, sub conducerea Partidului Comunist Român, a cărui politică se baza pe temeiurile de granit a tradițiilor glorioase de luptă ale înaintașilor pentru apărarea gliei străbune și a ființei naționale a neamului românesc, a constituit expresia voinței nestrămutate a poporului român de a-și asigura libertatea și independența, dreptul de a-și lua soarta în propriile sale mîini și a construi o Românie nouă socialistă.

Este meritul istoric al Partidului Comunist Român, care, dovedindu-se la înălțimea misiunii istorice a proletariatului, de apărare a intereselor fundamentale ale țării, a reușit să unească în jurul și sub conducerea sa într-un larg front antifascist toate forțele sănătoase ale națiunii și să răstoarne dictatura militară fascistă, alungînd pe cotropitorii hitleriști.

Subliniind însemnătatea victoriei din august 1944 în direcția trecerii la înfăptuirea unor profunde transformări revoluționare în România și a trecerii țării alături de coaliția antihitleristă, tovarășul Nicolae Ceaușescu spunea cu ocazia celei de a XXX-a aniversări: „Înfăptuirea actului istoric de la 23 August a deschis o eră nouă în istoria poporului român — era unor profunde transformări democratice, revoluționare, a realizării deplinei independențe și suveranități naționale, a făuririi unei vieți noi. Totodată, prin întoarcerea armelor și angajarea României, cu întregul ei potențial, alături de Uniunea Sovietică și aliați, în războiul

antifascist, s-a dat o puternică lovitură planurilor strategice ale Germaniei hitleriste"[1].

În desfășurarea evenimentelor pe linia extinderii si adîncirii procesului revoluționar în țara noastră o însemnătate deosebită, determinantă a avut-o linia strategică și tactică elaborată de Partidul Comunist Român, corespunzătoare vrerii și hotărîrii celor mulți și asupriți de a-și clădi o țară nouă și o viață mai bună. Animați de un fierbinte patriotism, care izvora din tradițiile nobile ale luptei seculare a poporului român pentru civilizație și progres, oamenii muncii de pe cuprinsul întregii țări au găsit resursele de voință și energie necesare pentru a înfrînge toate piedicile și a răspunde cu entuziasm chemărilor patriotice ale Partidului Comunist Român în vederea făuririi conștiente a noii istorii a patriei.

Nu a fost colț de țară în care acțiunea insurecțională începută în Capitală și în alte puncte strategice, să nu producă instantaneu o adîncă răscolire a maselor, care nu puteau rămîne pasive față de lupta hotărîtoare pentru eliberarea țării de jugul cotropitor al fascismului, pentru salvarea ființei naționale, ca și pentru a-și aduce — ca de atîtea ori în decursul istoriei — aportul la cauza libertății popoarelor europene. Au rămas pe veci nepieritoare în inimile tuturor patrioților cuvintele chemării lansate în acele momente istorice de către Partidul Comunist Român „TOTUL PENTRU FRONT TOTUL PENTRU VICTORIE!".

Răscolind profund întregul nostru popor, chemările partidului comunist au dat naștere unor acte de eroism legendar atît pe front cît și în acțiunea de susținere a frontului de către populația muncitoare. Proletariatul, țărănimea, intelectualitatea și alte pături sociale au răspuns cu abnegație chemării pentru sprijinirea efortului eroic al armatei române, angajată alături de armata sovietică în acțiunea de eliberare a întregului teritoriu al patriei și apoi pînă la victoria deplină împotriva hitlerismului pe teritoriul Ungariei, Cehoslovaciei și Austriei.

În tumultul zilelor istorice de acum 35 de ani, alăturîndu-se întregului popor, oamenii muncii din județul Cluj și-au încordat toate energiile lor creatoare și capacitatea de luptă pentru a sprijini cauza nobilă a eliberării țării și victoriei împotriva fascismului. În teritoriul liber, care nu se afla sub ocupația hortistă, încă din primele zile ale insurecției muncitorii întreprinderilor industriale, cum a fost cazul celor din Turda, Cîmpia Turzii ș.a., au organizat comitete de fabrică, organe revoluționare menite a integra acțiunile lor revoluționare în efortul general al țării de zdrobire a reacțiunii și alungare a trupelor hitleriste și hortiste.

Răspunzînd înflăcăratelor chemări ale partidului Comunist Român, adresate patrioților din nordul Transilvaniei cotropit pentru a participa efectiv la eliberarea patriei și alungarea fasciștilor, oamenii muncii din Cluj au trecut la organizarea acțiunilor de apărare a întreprinderilor

[1] Nicolae Ceaușescu, *Cuvîntare la sesiunea jubiliară a Marii Adunări Naționale consacrată celei de a XXX-a aniversări a eliberării României de sub dominația fascistă — 23 august 1974*, în: *România pe drumul construirii societății socialiste multilateral dezvoltate*, vol. 10, Editura politică, București, 1974, p. 623.

și utilajelor pe care fasciștii în retragere intenționau să le evacueze sau a altor obiective prevăzute pentru a fi distruse în fața înaintării vertiginoase a armatelor române și sovietice. La „Dermata", „Unirea", „Atelierele C.F.R." ș.a. muncitorii au demontat și ascuns mașinile mai importante, au demontat vagoanele menite a transporta utilajele industriale sau le-au încărcat cu materiale fără valoare, salvînd astfel o bună parte a utilajelor cu care tot ei au început imediat după eliberare producția. Peste 80 % din întreprinderile clujene au fost repuse în funcțiune de către muncitori, realizînd o importantă producție atît pentru necesitățile populației cît și pentru cele ale frontului.

Ura populației și ofensiva victorioasă a trupelor române și sovietice au făcut ca pămîntul înrobit al Transilvaniei să ardă sub tălpile cotropitorilor fasciști. Încercările lor repetate de a-și organiza o rezistență au fost zădărnicite de populația orașelor și satelor, care prin cele mai diverse forme și acțiuni au venit în sprijinul armatelor eliberatoare. Ca de atîtea ori în decursul istoriei sale zbuciumate poporul român s-a ridicat ca un singur om în apărarea gliei străbune. „Luptați într-un război drept — glăsuia un apel al Partidului Comunist din septembrie 1944 —, război de eliberare a țării de cotropitorii nemți, avînd sprijin măreț din partea eroicei și neînvinsei armate roșii. Întregul popor român înconjoară cu dragoste lupta voastră plină de elan și jertfă, căci lupta voastră este lupta întregului popor pentru libertate, independență și o viață mai bună"[2]. Acest caracter popular eliberator al participării României la războiul antihitlerist a însuflețit deopotrivă pe soldații din tranșee cît și masele populare din spatele frontului, făcînd ca lupta pentru realizarea aspirațiilor revoluționare ale poporului să se împletească într-o unitate deplină cu contribuția și participarea activă a României la zdrobirea hitlerismului și eliberarea popoarelor.

Astfel se explică și faptul că armatele hitleriste și hortiste au fost alungate de pe teritoriul nostru național în numai două luni de la izbucnirea insurecției, iar apoi armata noastră a putut participa în continuare fără nici o întrerupere la războiul antihitlerist pînă la victoria finală. Marile jertfe de sînge ale celor aproximativ 180.000 de militari, morți, răniți și dispăruți, cărora li s-au adăugat uriașul efort material al întregului popor, însumînd peste 750 milioane dolari, valuta anului 1938, au făcut din țara noastră a patra forță participantă la eroica epopee antihitleristă.

Expresie a voinței nestrămutate a poporului român de a-și lua soarta sa și a țării în propriile sale mîini, august 1944 a deschis calea luptei victorioase a maselor populare pentru abolirea vechilor rînduieli, pentru cucerirea puterii politice și economice, pentru triumful revoluției populare și construcției orînduirii noi socialiste pe străvechile meleaguri ale României. Prin acțiunea hotărîtă a maselor muncitoare, organizate de către Partidul Comunist Român în Frontul Național Democratic, au fost

[2] „România Liberă" din 4 septembrie 1944.

înfăptuite, pas cu pas, toate obiectivele strategice și tactice ale revoluției stabilite de partid, asigurîndu-se victoria acesteia.

În măreața bătălie a democratizării țării, începută din primele zile după victoria insurecției, ca și pentru înfăptuirea reformei agrare s-a cimentat unitatea de voință și acțiune dintre partidul comunist și masele largi populare, ceea ce a dus la schimbarea continuă a raportului de forțe pe întreg cuprinsul țării în favoarea maselor, a forțelor democratice, grupate în jurul partidului comunist, asigurîndu-se astfel cea de a doua mare victorie în revoluție: instaurarea, la 6 martie 1945, a primului guvern democratic din istoria țării. Clasele exploatatoare care nu voiseră să părăsească de bună voie puterea, cu toate că au făcut eforturi disperate pentru a stăvili lupta revoluționară a poporului, nu au avut nici o șansă de reușită tocmai datorită unității depline dintre partid și popor.

Această unitate a stat și la baza influenței crescînde a partidului comunist asupra armatei, determinînd trecerea alături de forțele revoluționare a soldaților și ofițerilor, ceea ce a făcut ca reacțiunea grupată în jurul lui Rădescu, să piardă orice sprijin și să nu mai poată stăpîni situația.

Noul guvern de largă concentrare democratică, care se baza pe sprijinul hotărît al poporului, a fost în măsură să dejoace în continuare toate uneltirile reacțiunii interne și internaționale și să aplice cu fermitate programul de transformări democratice din platforma de guvernare a Frontului Național Democratic. Legiferînd reforma agrară, guvernul democrat a cîștigat definitiv de partea revoluției masele de bază ale țărănimii, care formau majoritatea populației țării. Aceasta va decide înaintarea victorioasă a revoluției populare spre desăvîrșirea sarcinilor burghezo-democratice și asigurarea trecerii la revoluția socialistă.

Clasa muncitoare, aliată cu țărănimea și celelalte pături muncitoare, organizate și îndrumate de Partidul Comunist Român, au reușit cu deplin succes și fără vărsare de sînge, să cucerească întreaga putere politică în stat. Victoria hotărîtoare repurtată de forțele democratice, grupate în jurul partidului comunist, în alegerile parlamentare din noiembrie 1946, a creat un nou instrument politic al țării — Adunarea Deputaților — expresie a voinței majorității covîrșitoare a poporului român. Noua reprezentanță națională, devenită organ al revoluției populare, a sprijinit guvernul în adoptarea unei serii întregi de măsuri legislative, care, la rîndul lor, au exercitat un important rol în desăvîrșirea revoluției burghezo-democratice. Schimbarea continuă a raportului de forțe pe arena politică a țării în favoarea proletariatului și a aliaților săi a permis înlăturarea ultimilor reprezentanți din guvern ai burgheziei, abolirea monarhiei și proclamarea Republicii Populare Române, la 30 decembrie 1947. În scurt timp a fost cucerită și puterea economică, prin naționalizarea principalelor mijloace de producție la 11 iunie 1948, creîndu-se astfel condițiile pentru trecerea la o nouă etapă istorică — etapa înfăptuirii sarcinilor revoluției și construcției socialiste.

Este astfel pe deplin justificată aprecierea pe care o face, din perspectiva istorică, Programul partidului nostru, subliniind că victoria in-

surecției din august 1944 „a marcat începutul unei istorii noi a patriei noastre — istoria împlinirii idealurilor de dreptate socială și națională, pentru care au luptat nenumărate generații de înaintași și a cuceririi depline a independenței naționale a României, a dreptului sacru al poporului român de a fi stăpîn în propria sa țară"[3].

Stăpîn pe destinele sale și ale țării, poporul român a trecut la o muncă eroică și plină de abnegație pentru a înlătura tarele trecutului, înapoierea economică și culturală, ca și urmările dezastruoase ale războiului și a asigura un progres rapid material și spiritual al societății românești. România a parcurs astfel într-un timp scurt o întreagă perioadă istorică — de la societatea împărțită în clase, bazată pe exploatare și asuprire a maselor, la o societate nouă, fără clase antagoniste, fără exploatare și asuprire, o societate în continuă dezvoltare cu o puternică industrializare socialistă în plin avînt. Marile transformări înnoitoare, politice, economice și sociale, schimbările adînci în întreaga viață materială și spirituală a tuturor cetățenilor patriei noastre, confirmă, prin puterea de convingere a faptelor, că victoria deplină și pentru totdeauna a socialismului pe meleagurile României reprezintă victoria însăși a progresului și civilizației, a bunăstării și fericirii pentru toți membrii societății.

Economia românească progresează în continuare viguros și în ritmuri înalte și stabile, se dezvoltă continuu potențialul industrial al țării, ceea ce asigură o bază trainică pentru noi și noi succese, în vederea înfăptuirii înainte de termen și a depășirii măreților sarcini trasate de Congresul al XI-lea al partidului și atingerea unor noi trepte spre țelul suprem al orînduirii noastre socialiste: ridicarea continuă a nivelului material și spiritual al poporului, asigurarea bunăstării și fericirii omului.

Succesele măreț obținute în anii construcției socialiste sînt nemijlocit legate de întreaga activitate politică, organizatorică și ideologică a partidului comunist, de faptul că partidul nostru își îndeplinește neabătut rolul de forță politică conducătoare în toate domeniile de activitate ale societății românești.

Niciodată poporul român n-a avut o asemenea forță politică în fruntea sa, hotărîtă și capabilă să slujească fără preget interesele sale supreme, așa cum a făcut-o și o face Partidul Comunist Român, care, astăzi, la cea de a XXXV-a aniversare a eliberării țării călăuzește neabătut țara în drumul ei victorios spre noi trepte de progres și civilizație.

În aceste condiții, nu mai poate exista pentru nimeni nici o îndoială că perspectivele măreț pe care le va deschide cel de-al XII-lea Congres al partidului nostru, sub conducerea înțeleaptă a secretarului său general, tovarășul Nicolae Ceaușescu, vor mobiliza energiile tuturor oamenilor muncii, vor impulsiona întreaga forță creatoare a națiunii române socialiste, determinînd noi și importante victorii în munca și lupta eroică a

[3] *Programul Partidului Comunist Român de făurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintare a României spre comunism*, Editura politică, București, 1974, p. 33.

poporului nostru pentru construirea socialismului și comunismului în patria noastră.

În procesul edificării societății socialiste multilateral dezvoltate se întărește continuu coeziunea poporului nostru în jurul partidului, forța politică conducătoare a societății, dat fiindcă socialismul a generat o nouă organizare a societății, profund democratică, întemeiată pe participarea tot mai largă și mai activă a celor ce muncesc la conducerea treburilor publice.

O înfăptuire de seamă, de o deosebită importanță pentru consolidarea unității moral-politice a poporului în jurul partidului o reprezintă soluționarea problemei naționale în patria noastră prin lichidarea oricăror forme de inegalitate, discriminare sau asuprire națională, prin crearea condițiilor pentru afirmarea liberă, nestînjenită în viața socială a tuturor oamenilor muncii, indiferent de naționalitate. Realizîndu-se astfel o întărire continuă a colaborării și conlucrării strînse a tuturor cetățenilor patriei pentru înflorirea acesteia, națiunea noastră socialistă se prezintă la cea de a XXXV-a aniversare a eliberării ca un bloc de monolit în jurul partidului și guvernului țării.

Transformările profunde care au revoluționat întreaga noastră istorie în cei 35 de ani care s-au scurs din acel fierbinte august '44, au permis o dezvoltare necunoscută încă a spiritualității românești. Aceasta își face din plin simțită prezența în viața națiunii, mai cu seamă în acest ultim cincinal al creației tehnico-științifice, dar și în efortul general al omenirii spre asigurarea progresului și a folosirii roadelor civilizației umane de către toate popoarele, mari sau mici, deopotrivă.

Schimbările profund înnoitoare, politice, economico-sociale și spirituale înfăptuite de poporul român sub conducerea înțeleaptă a partidului în cei 35 de ani de la eliberarea țării, stau la temelia înfloririi și dezvoltării fără precedent a națiunii noastre socialiste, care a preluat și dezvoltat virtuțile ce și le-a dăltuit poporul român de-a lungul veacurilor. Partidul a desfășurat și desfășoară o intensă muncă pentru înarmarea ideologică a maselor și dezvoltarea gîndirii lor revoluționare în vederea înțelegerii juste a legității marilor procese din societatea noastră și în general din lumea contemporană, impulsionînd astfel participarea conștientă și entuziastă a întregului popor la transpunerea în viață a programului partidului. În același timp, desfășurarea de către partid a muncii intense pentru așezarea la baza tuturor relațiilor din societatea noastră a principiilor eticii și echității socialiste, a normelor de muncă și viață comuniste, asigură manifestarea unei atitudini înaintate față de munca pentru interesele generale ale societății. Cea mai elocventă expresie a trăsăturilor moral-politice care caracterizează omul zilelor noastre în societatea românească îl reprezintă eroismul și spiritul de abnegație cu care oamenii muncii acționează pentru edificarea noii orînduiri socialiste.

Marile cuceriri ale poporului român își găsesc expresia în locul și rolul schimbat pe care România socialistă le are pe arena politică internațională, ca și în orientarea însăși a politicii sale externe. Edificiul României socialiste, clădit pe postamentul de granit al unei istorii bimile-

nare, se înalță astăzi mai strălucitor și mai mîndru decît oricînd pe arena internațională ca un factor activ, situîndu-se alături de celelalte țări socialiste, de întreg frontul democratic antiimperialist, în lupta pentru progresul și civilizația umană, pentru salvgardarea omenirii de pericolul unui nou război distrugător.

Privind retrospectiv drumul parcurs în cei 35 de ani, fiecare cetățean al României încearcă un sentiment legitim de mîndrie patriotică pentru tot ce a înfăptuit poporul nostru sub conducerea partidului comunist. Drumul n-a fost ușor, dar greutățile n-au putut opri și nici abate poporul din drumul pe care a pornit cu toată hotărîrea în urmă cu 35 de ani cînd fascismul amenințase existența și ființa sa națională. Ieșind biruitor din acea încleștare pe viață și pe moarte, poporul român s-a dovedit la înălțimea tradițiilor glorioase ale înaintașilor, reușind să înfăptuiască tot ce aceștia au încercat și n-au putut înfăptui sau au visat doar: o țară întreagă și înfloritoare, cu oameni liberi și stăpîni pe soarta lor.

Astăzi cînd întregul nostru popor întîmpină cea de XXXV-a aniversare a eliberării țării și Congresul al XII-lea al partidului cu remarcabile succese, sîntem pe deplin îndreptățiți să privim cu și mai mare încredere viitorul țării. Avem cu toții ferma convingere, pe care ne-o dă experiența istorică a celor 35 de ani scurși de la eliberare, că sub conducerea încercată a Partidului Comunist Român, prin valorificarea geniului creator al întregii noastre națiuni, România se va ridica pe noi culmi ale progresului și civilizației, înaintînd cu pași neabătuți pe calea societății socialiste multilateral dezvoltate spre țelul luminos al comunismului.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

IOAN CICALĂ

ACȚIUNILE TRUPELOR ROMÂNE, SPRIJINITE DE POPULAȚIE, ÎMPOTRIVA UNITĂȚILOR FASCISTE ÎN BRAȘOV ȘI ÎMPREJURIMI

Desfășurarea victorioasă a insurecției naționale armate antifasciste și antiimperialiste din August 1944, precum și a luptei duse de armata română, alături de armata sovietică, pentru eliberarea întregului teritoriu al patriei este confirmată și de aspectul pe care l-au îmbrăcat operațiunile în Brașov și împrejurimi. Concomitent cu acțiunile militare pentru zdrobirea rezistenței hitleriste din celelalte părți ale țării, ostașii români și oamenii muncii din fabrici și de pe ogoare, răspunzînd chemări înflăcărate a partidului comunist, au dus lupte grele în multe localități din Țara Bîrsei.

Situată în nordul Carpaților Meridionali, Țara Bîrsei are un teritoriu lat de circa 30 km între Codlea și Teliu și lung de 20 km între Baciu și Feldioara; e o depresiune ce formează un singur compartiment de teren.

În orașul Brașov și în localități apropiate se găseau la 23 august aproximativ 5000 de militari germani, fapt ce le asigura o superioritate numerică față de trupele române din acea zonă. Inamicul avea posibilitatea să întărească aceste forțe cu trupe ce se retrăgeau de pe frontul din Moldova, cu cele ce s-ar fi retras din Muntenia și cu trupe aduse din exterior. Existența în apropiere a frontierei vremelnice impusă prin dictatul de la Viena, de-a lungul căreia se găseau trupe hitleriste și horthyste, îngreuna și mai mult situația trupelor noastre.

În fața ofensivei trupelor insurecționale române, planul hitlerist de a constitui un nou front defensiv pe linia Galați — Focșani a eșuat. Nu s-a putut concretiza nici planul conducerii hitleriste de a restabili controlul său asupra Dobrogei, Munteniei, Olteniei, Banatului, sudului Transilvaniei[1], fapt ce a determinat Comandamentul suprem hitlerist să dea o directivă strategică potrivit căreia conducerea de la Berlin se resemna să abandoneze o parte din spațiul românesc de unde prezența Wehrmachtului fusese sau era în curs de a fi eliminată prin acțiunea forțelor insurecționale române, și anume, să părăsească tot spațiul extracarpatic român (Dobrogea, Muntenia, Oltenia), dar să păstreze interiorul arcului carpatic (sudul Transilvaniei și Banatul). Intenția hitleristă de a stabili un front pe întregul arc carpatic ar fi favorizat extrem de mult planurile militare naziste, permițînd Reichului o prelungire considerabilă a războiului, de o durată incalculabilă, fapt remarcat de o serie de istorici atît

[1] E. Bantea, *Insurecția română în jurnalul de război al grupului de armate germane „Ucraina de sud"*, București, 1974, p. 44.

din țară cît și străini[2]. Hans Kissel menționează că dacă conducerea germană ar fi reușit să păstreze poziția arcului carpatic, ar fi putut-o deține „cu succes, prin forțe relativ slabe, pînă la căderea Berlinului"[3].

Iată de ce Brașovul constituia pentru fasciști un punct cheie, de unde trupele lor existente aici, ajutate de cele horthyste din zona Sfîntu Gheorghe, dotate cu tancuri ar fi putut ocupa trecerile de la Predeal și ar fi asigurat retragerea nestînjenită a trupelor hitleriste din Valea Prahovei pentru a se replia pe arcul carpatic. Comandamentul superior al grupului de armate Ucraina de Sud atrăgea atenția că de menținerea trecătorilor din Carpați depinde întregul front din Balcani.

Trupele germane fasciste de pe Valea Prahovei și din celelalte regiuni de la sud de Carpați aveau cinci direcții posibile de retragere pentru a face joncțiunea cu trupele fasciste din Brașov. Acestea erau distruse între Întorsura Buzăului și Bran.

Prima pe Valea Buzăului, prin Întorsura Buzăului, favorabilă pentru deplasarea tuturor trupelor cu excepția artileriei grele.

A doua pe Valea Teleajenului prin Bratocea, practicabilă pentru infanterie și trupele ușoare.

A treia pe Valea Doftanei prin Predeluș, bună pentru vînătorii de munte și trupe.

A patra pe Valea Prahovei prin Predeal. Aceasta era cea mai importantă deoarece, existînd șosea asfaltată și cale ferată dublă, oferea condiții bune pentru orice trupe și vehicule, fie grele sau foarte grele.

A cincea prin culoarul Branului, favorabilă pentru trupe, exceptînd artileria grea și vehiculele prea grele. Înalta misiune de a acționa în zona Brașov împotriva trupelor inamice revenea Corpului de munte, comandat de iscusitul general de divizie Ion Dumitrache, care făcea parte din dispozitivul de acoperire al Armatei 1 române.

Corpul de munte avea în compunere Divizia 1 munte, Divizia 3 infanterie-instrucție[4], părți din Divizia 13 infanterie-instrucție, subunități din regimentul 6 călărași, din Centrul de instrucție al artileriei contra aeronavelor, Școala de ofițeri de infanterie — București, precum și alte unități și formațiuni militare.

În zona Brașov au acționat mari unități, unități și subunități de vînători, artileriști antiaerieni, infanteriști, centre de instrucție și școli militare, grăniceri, aviatori, populația civilă — toți cu scopul curățirii teritoriului de trupe fasciste și eliberării pămîntului strămoșesc.

Trupele române din Țara Bîrsei aveau ca principală misiune împiedicarea joncțiunii forțelor hitleriste cu cele de la sud de Carpați prin

[2] C. Paquier, *La Roumanie aux côtés des Nations Unies*, în „Cahiers France — Roumanie", nr. 5, septembre-octombre 1946, p. 42—43; H. Kissel, *Die Katastrophe in Rumänien* 1944, Wehr und Wissen Verlagsgesellschaft MHB, Darmstadt, 1964, p. 159—160.

[3] *Op. cit.*, p. 160.

[4] Dispusă inițial în zona Pitești—Cîmpulung, a fost deplasată la Brașov, unde unitățile ei au început să sosească la 25 august.

închiderea defileelor, luarea unor măsuri urgente pentru zdrobirea oricărei încercări a trupelor fasciste din zona Sfîntu Gheorghe de a se uni cu cele din Brașov.

Deci, condițiile în care trebuia să acționeze Corpul de munte erau destul de dificile. El trebuia să facă față în toate direcțiile, întrucît, paralel cu luptele pentru nimicirea trupelor hitleriste dislocate în zona Brașov și a celor care veneau de dincolo de munți, trebuia să aibă dispozitivul îndreptat și spre nord, pentru a zădărnici încercările de pătrundere a inamicului dinspre frontiera impusă prin Dictatul de la Viena, al cărei traseu era doar la circa 30 km nord-est de Brașov[5]. Pentru îndeplinirea misiunilor încredințate, Corpul de munte nu dispunea decît de 4500 de oameni[6]. Brașovul și Țara Bîrsei trebuiau păstrate cu orice preț, nu numai pentru a zădărnici planurile hitleriștilor, ci și prin faptul că ele formau o importantă bază de plecare pentru operațiile ulterioare în vederea eliberării părții de nord a României. Cadrele de conducere ale trupelor române trebuiau să ia hotărîri pe baza unei analize profunde, multilaterale a situației create la momentul respectiv. Fără îndoială că ofițerii din Comandamentul Corpului de munte au fost capabili de inițiative, de soluții ingenioase pentru dezarmarea trupelor germane din zonă și pentru a împiedica forțele horthyste de la Sfîntu Gheorghe și cele hitleriste de pe Valea Prahovei să se unească și să se grupeze la Brașov.

Primele măsuri din noaptea de 23 spre 24 august au fost luate de statul major al Corpului de munte în frunte cu colonelul — mai apoi generalul Bădescu Tiberiu[7]. Acțiunile insurecționale au început la orele 23 spre 24 și reușita lor a fost determinată, în mare măsură de rapiditatea și hotărîrea cu care au acționat cele două batalioane de vînători de munte reținute aici și care au fost ajutate efectiv de populație[8].

Trebuie menționat faptul că hotărîrea de a acționa cu toate forțele pentru îndeplinirea misiunii avea la bază entuziasmul creat în rîndul ostașilor, ca și a întregului popor, de către proclamația regală difuzată la radio în ziua de 23 august orele 22,00 — proclamație al cărei text a fost pregătit în prealabil de conducerea Partidului Comunist Român și reprezentanții palatului.

Astfel, Proclamația anunța lichidarea dictaturii militare fasciste, încetarea acțiunilor militare împotriva Națiunilor Unite și prevedea începerea luptei comune a armatei române alături de forțele coaliției antihitleriste pentru apărarea independenței naționale a țării și eliberarea nordului Transilvaniei[9].

În cursul nopții de 23—24 august, Comandamentul Corpului de munte a luat o serie de măsuri ca: ocuparea și punerea sub pază a tuturor

---

[5] *România în războiul antihitlerist*, București, 1966, p. 118.

[6] M.F.A. — M.St.M., dosar 230/92, fila 1.

[7] În aceeași noapte, generalul colonel Ion Dumitrache a fost numit comandant al Corpului de munte, sosind în oraș a doua zi la orele 12. Nu după mult timp, colonelul Chiriță Atanase a fost numit șef de stat major al Corpului de munte.

[8] General colonel în rezervă Ion Dumitrache, *Memorii* (se află la familie), p. 7.

[9] „România liberă", 24 august 1944.

instituțiilor de stat; evacuarea echipelor de telefoniști ale armatei germane din clădirea telefoanelor, de unde au fost luați 42 de prizonieri; blocarea telefoanelor; întărirea gărzilor la întreprinderile industriale, fabrici și armament și a posturilor de radioemisie de la Bod și Rotbav; aducerea în Brașov a subunităților de recruți, dispersate prin comunele județului Brașov[10].

Primul obiectiv cucerit în luptele insurecționale a fost clădirea telefoanelor, unde se afla o centrală specială care deservea trupele germane din întreaga țară. Militarii unei companii din Batalionul 2 V.M., comandat de cpt. I. Constantin au acționat cu energie și pricepere reușind să deconecteze liniile din centrala specială, iar altele să le taie, pentru a nu putea fi folosite de hitleriști[11].

S-au luat măsuri și au fost organizate cuiburi de rezistență în diferite puncte de siguranță ale orașului, în special în Depozitul de muniții Brașov, depozitul de petrol, benzină, la fabrici, abator etc. Numărul patrulelor și posturilor fixe atît în oraș, cît și la intrările în oraș a fost dublat și s-a trecut la controlul vehiculelor de toate categoriile.

După primele măsuri luate de comandantul garnizoanei române din Brașov, comandamentul german s-a alarmat de situația creată, trecînd la acțiuni de luptă împotriva trupelor române cu scopul de a pune stăpînire pe oraș. Chiar în dimineața zilei de 24 august, la orele 02,00 au încercat prin atacuri cu focuri de arme automate și grenade să ocupe instituțiile de stat, depozitele militare, cazărmile, aerodromurile, gara ș.a.; au ocupat și început lucrări genistice pe înălțimea Warthe și în orașul Brașov unde și-au grupat forțele; unii sași între 16—50 ani au fost adunați în cartierul „Biserica Neagră", prin grupul etnic german, fiind îmbrăcați în uniforme germane și înarmați în curtea Liceului Honterus; Palatul telefoanelor a fost înconjurat de circa 50—60 soldați germani, cu intenția de a-l ocupa; în gara Brașov-Triaj, germanii au descărcat circa 25 camioane cu remorci, material de război, armament și munițiuni.

Patrulele și organele polițienești române, cînd s-au apropiat de gara Triaj au fost primite cu foc de mitraliere trase de către germani.

Hitleriștii au instalat cuiburi de mitraliere germane în diferite puncte cum au fost: Stadionul de lîngă fabrica de cauciuc; în curtea abatorului; la ferma Krum (în fața gării Bartolomeu); în turnul Bisericii din Bartolomeu; în str. Ion Rațiu nr. 28; în străzile: Mureșeanu, Prund, Gh. Dima și Calea Bariției; în parcul orașului; în str. Avram Iancu nr. 68; în curtea birourilor fabricii de piele Scherg-Konrad; în colțul străzii Vasile Lucaci și Crucii; în străzile Bălgradului, Crucii au construit baricade; în piața de la serviciul tehnic s-a instalat un tun anticar; la liziera orașului spre Sîmpetru și cazarma Regimentului 4 artilerie anti-

[10] Jurnalul cu operațiile duse de Corpul de munte, contra germano-maghiarilor și eliberarea Transilvaniei de Nord pe timpul de la 23 august — 16 octombrie 1944, Arh. M.A.N., dosar 732; Muzeul Vînătorilor de munte din Brașov, perioada 1944—1945.

[11] Ion Dumitrache, *op. cit.*, p. 7.

aeriană, germanii au adus un divizion de artilerie a.a. cu circa 120 de soldați, instalîndu-l în dispozitiv care apoi a început să tragă asupra orașului.

Cu camioanele s-au adus însemnate cantități de muniție și circa 200 de soldați din Făgăraș pentru întărirea trupelor germane aflate în Brașov. Aerodromul din Brașov a fost ocupat de hitleriști[12].

Care era situația în împrejurimile Brașovului? Postul de radio-emisie Bod a fost atacat de către hitleriști la orele 5 dimineața cu scopul de a-l ocupa, dar au fost respinși de către garda care făcea paza postului; gara din Hărman a fost ocupată de trupele germane; la Prejmer, grănicerii și jandarmii români au fost dezarmați de trupele germane, iar funcționarii ceferiști români au fost forțați să lucreze pentru germanii care au ocupat stația și oficiul poștal; de la Sînpetru trupele germane s-au îndreptat spre Bod; dinspre Comarnic trupele germane în camioane se îndreptau spre Brașov, fiind oprite la Dîrste și Timișul de Jos de către ostașii români; la Ghimbav se găseau 500 de ostași germani înarmați, gata să intervină; la Feldioara se găseau 2 camioane cu trupe germane care s-au cartiruit în localitatea respectivă cu concursul grupului etnic de acolo; legătura telefonică între Hălchiu—Brașov — Hălchiu—Feldioara a fost întreruptă; gara Bod a fost încercuită de trupele germane iar aeroportul Ghimbav ocupat.

Pe frontieră, de asemenea, s-au constatat acțiuni ale trupelor hitleriste și horthyste care intenționau să vină în ajutorul trupelor din Brașov.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

Din cele de mai sus rezultă situația critică în care se găseau trupele române mai ales dacă avem în vedere unele greutăți pe care le avea de întîmpinat Corpul de munte. Acesta nu dispunea de mijloace suficiente, iar unitățile și formațiunile din compunerea sa nu aveau încă experiența războiului. E vorba de unitățile de deservire, de batalioanele de recruți, dispersate în comunele din județul Brașov, de Centrul de instrucție al artileriei contra aeronavelor, Școala de ofițeri de infanterie, detașamentul de construcție nr. 3 Dîrste. Unele din aceste unități nu aveau decît pușca individuală pentru ostaș, nu dispuneau de armament automat și piese de artilerie.

Cu toate aceste greutăți, comandamentul Corpului de munte a găsit soluțiile necesare trecînd la organizarea de unități ad-hoc din efectivele centrului de instrucție al artileriei contra aeronavelor, din detașamentul de construcții, din personalul fabricilor din județul Brașov (în fabrici se găsea material de artilerie pentru experimentare sau pentru reparat, existau ofițeri în cadrul comisiilor militare). Oamenii muncii din fabrici, indiferent de naționalitate, la îndemnul organizațiilor de partid au răspuns cu un înalt patrotism la chemarea de a lupta cu arma în mînă împotriva fascismului.

---

[12] M. Romanca, *Lupta trupelor române împotriva forțelor germano-fasciste din Brașov și împrejurimi*, în „Cumidava", III, 1969, p. 67.

La mijlocul zilei de 24 august, cînd a sosit la Brașov generalul Ion Dumitrache, acesta a întreprins două măsuri extrem de semnificative. Mai întîi a convocat pe șefii celor două naționalități conlocuitoare din Brașov — germană și maghiară, respectiv pe primpretorul bisericii evanghelice Konrad Mökel, și pe fostul deputat Szabó Beni, iar mai tîrziu pe toți comandanții trupelor germane din localitate[13]. A făcut apel la aceștia să se adreseze populației germane și maghiare pentru a păstra liniștea și a se conforma dispozițiilor date de guvern, transmise prin Corpul de munte. Cei doi au dat asigurările necesare[14] și s-au achitat cu sinceritate de angajamentul luat, astfel încît nu a fost nici un caz de dezordine. Cei care au fost adunați de grupul etnic german în cartierul Bisericii Negre și înarmați nu numai că nu au dezlănțuit atacul împotriva trupelor române, dar, alături de ceilalți oameni ai muncii din rîndul naționalităților conlocuitoare, au trecut de partea forțelor insurecționale.

Există documente inedite și anume apelurile făcute în urma discuțiilor purtate cu comandantul Corpului de munte, de către conducerea comunității locale germane, în rîndul căreia își reluaseră locul și democrații surghiuniți în anii dictaturii fasciste pentru atitudinea lor potrivnică intereselor Reichului nazist, documente care oglindesc din plin atitudinea populației germane.

Primul, este de fapt o traducere a proclamației date de regele Mihai și a declarației noului guvern, însoțită de o introducere și de un apel redat în încheiere, pe care le citām în continuare: „Subsemnații Dr. Wilhelm Depner și primpretorul orașului Dr. Konrad Mökel, aduc la cunoștință conaționalilor lor din Țara Bîrsei următoarea proclamație a Majestății sale regele Mihai I și declarația noului guvern“ (urmează traducerea celor două documente oficiale).

„Avînd încredere în faptul că declarațiile de mai sus asigură apărarea legalității și a instituțiilor statale, chemăm toți conaționalii noștri să-și manifeste fidelitatea și loialitatea lor față de patria noastră România prin a-și face pe deplin datoria fiecare la locul său de muncă. Trebuie să facem totul pentru a opri orice acțiune care ar putea îngreuia construirea cu succes a noii orînduiri în țară, țară ce include patria noastră seculară.

În același timp, declarăm în mod solemn că vom conlucra numai cu acei conaționali care prin poziția lor manifestă aderarea lor exclusivă la politica majestății sale regele Mihai I și a noului guvern al României“.[15]

Iată și un extras din cel de-al II-lea apel, lansat în ziua de 29 august 1944 și semnat de un grup de intelectuali brașoveni, de naționa-

[13] I. Dumitrache, *op. cit.*, p. 9.
[14] *Ibidem*, p. 10.
[15] După textul original al apelului aflat în posesia profesoarei emerite Maja Philippi din Brașov, fiica intelectualului democrat W. Depner, care l-a redactat și semnat împreună cu protopopul A. Mökel).

litate germană: „Să nu ne deruteze nici un zvon! Nici un fals tragism să nu ne facă șovăitori! Vrem să trăim și o să trăim! De aceea, vă chemăm pe toți să nu părăsiți casele și locurile voastre de muncă. Cei care dau bir cu fugiții lovesc în moștenirea părinților noștri, lovesc în datoria sacră față de copiii noștri. Fidelitatea noastră față de această țară a fost timp de secole baza existenței noastre ca naționalitate. Și astăzi ea rămîne această bază. De aceea să fim loiali față de orînduirea nou creată!... Fiți clarvăzători, liniștiți și curajoși, chiar dacă există greutăți, și nu uitați de minunata noastră patrie, de munții Transilvaniei și de bogata cîmpie a Banatului. Nu uitați de fericirea și de viitorul copiilor noștri dragi!"[16]

Apeluri asemănătoare au fost date și ulterior, atît de către intelectualii germani cît și maghiari, ceea ce reliefează frăția în luptă a poporului român și naționalităților conlocuitoare, în ciuda politicii de învrăjbire națională promovată de clasele reacționare.

Revenind la evenimentele petrecute în ziua de 24 august, trebuie să relatăm că în după amiaza acelei zile, general de divizie Dumitrache a primit ofițerii germani convocați cu scopul de a discuta asupra situației create. După ce li s-a expus situația, arătîndu-li-se că sînt înconjurați de numeroase trupe și o populație ostilă, li s-a propus, chipurile pentru a se evita vărsarea de sînge, să părăsească cît mai repede orașul și județul și să treacă frontiera vremelnică impusă prin dictatul de la Viena care era aproape de Brașov[17]. Ofițerii germani — cîțiva colonei comandanți ai trupelor hitleriste — i-au cerut generalului Dumitrache timp de gîndire pînă a doua zi, ceea ce de fapt și dorea comandantul român. Aceasta deoarece, dinspre sud pornise spre pasul Bran pentru a veni în ajutorul Corpului de munte, Divizia 3 infanterie. Peste noapte s-au adus în oraș toate rezervele posibile, în primul rînd batalioanele de recruți din comunele apropiate de Brașov. Cu aceștia s-a realizat încercuirea cazărmilor unde erau trupe germane. Regimentul 4 A.A., a fost pus în stare de alarmă; s-a dublat paza și siguranța în garnizoana Brașov prin patrule, organizîndu-se, totodată, cuiburi de rezistență în punctele sensibile ale orașului; s-a trecut la controlul tuturor vehiculelor, au fost rechiziționate mijloace de transport auto, cai, căruțe, harnașament pentru dotarea unităților ce s-au constituit.

Situația generală impunea luarea unor măsuri contra tuturor provocărilor și a tulburărilor din interiorul orașului, cît și împotriva celor de la frontieră. În acest scop, potrivit ordinului general de operații nr. 1 din unitățile subordonate Corpului de munte au fost formate trei grupări:

1. Gruparea tactică de est, compusă din Regimentul 89 infanterie, subunități din Centrul de instrucție al artileriei contra aeronavelor, subunități din Regimentul 1 artilerie grăniceresc și grăniceri de pe fron-

[16] După textul original al apelului aflat în posesia profesoarei emerite Maja Philippi din Brașov, care l-a redactat și semnat împreună cu protopopul A. Mökel.
[17] I. Dumitrache, *op. cit.*, p. 10.

tiera vremelnică cu Ungaria. Această grupare era condusă de colonel Pandelescu.

2. Gruparea de centru, compusă din Regimentul 6 călărași, o baterie din Regimentul 1 artilerie grăniceri și grăniceri din sector. La comanda acestei grupări se afla lt. col. Marinescu.

3. Gruparea de vest, comandată de lt. col. Lateș era compusă din Batalionul 23 vînători de munte, subunități al Regimentelor 19 și 41 și grăniceri din sectorul respectiv[18].

Aceste grupări aveau misiuni precise, și anume: de a bara comunicațiile pe direcțiile de pătrundere a trupelor germano-fasciste, în special la intrarea în localități; de a împiedica trupele hitleriste de orice fel să producă pagube întreprinderilor și instituțiilor din zonă; de a le dezarma; de a respinge atacurile trupelor horthyste ce ar fi încercat să ocupe orașul și să-și regrupeze forțele.

În cadrul misiunilor primite, gruparea tactică de est trebuia să bareze direcțiile: Prejmer—Tărlungeni—Cernatu—Turcheș—Brașov; gruparea de centru, direcția Doboli—Brașov; gruparea de vest, direcția Feldioara—Brașov.

Subunitățile române aflate la sud de Brașov au mai primit misiunea să intercepteze comunicațiile între Brașov și Valea Prahovei, tăind astfel orice legătură între trupele germane din zona Brașov cu cele de la sud de Carpați, din regiunea petrolieră.

Pe baza măsurilor hotărîte de comandamentul român, trupele noastre, sprijinite de oameni ai muncii din Brașov și împrejurimi, au trecut la nimicirea rezistenței fasciste și curățirea orașului de hitleriști. Acțiunea de zdrobire a inamicului a început de la marginea de nord a orașului[19].

În dimineața zilei de 25 august 1944, trupele românești, sprijinite de oameni ai muncii din Brașov și din împrejurimi au început atacul asupra unor obiective de la marginea de nord a orașului. O companie din Batalionul 3 vînători de munte condus de locotenent colonelul Vasile Scîrneci, originar din Rupea Brașov, care cunoștea Brașovul stradă de stradă, casă cu casă, a atacat și a ocupat prin lupte grele aerodromurile Ghimbav și I.A.R. Brașov, capturînd 4 avioane sosite din misiune și personalul de aviație de pe teren. Aerodromurile au fost puse sub paza trupelor noastre și n-au mai putut fi folosite de hitleriști. O bună parte din ofițerii misiunii armatei de uscat hitleriste, care sosiseră cu un tren

[18] Jurnalul de operații al Corpului de munte 24. 08. 1944 — 23. 10. 1944, Arh. M.A.N., dosar 732, fila 5.

[19] În legătură cu lupta populației civile alături de trupele militare, vezi: *România în războiul antihitlerist*, p. 120—125; M. Inoan, S. Asandei, *File din cartea marilor tradiții*, București, 1966, p. 85—88; F. Tucă, *În amintirea eroilor*, București, 1965, p. 90—99, M. Băltescu, *Lupta patriotică a oamenilor muncii brașoveni sub conducerea P.C.R., între anii 1940—1944*, în „Cumidava", III, 1969, p. 23; C. Albu, *„Bateria albastră". Contribuții brașovene la lupta antifascistă*, în „Cumidava", III, 1969, p. 63.

special din București la Brașov, au fost dezarmați și trimiși la Craiova, unde au fost internați într-un lagăr.

Continuînd cu multă dîrzenie atacul început la nordul Brașovului, ostașii comandați de locotenent colonelul Vasile Scîrneci au acționat cu multă inițiativă și rapiditate, au ocupat întregul cartier dintre uzinele I.A.R. și gara Suburbiu. Cu prilejul luptelor de la aerodromul I.A.R. și cartierele din partea de nord a orașului au fost lichidate 3 divizioane germane din regimentul de art. a.a. staționat în Brașov[20].

În rîndul armatei hitleriste începuse panica și descompunerea astfel încît camioanele germane arhipline cu ostași treceau frontiera vremelnică, de la Brașov spre Sf. Gheorghe. Patrulele românești erau sesizate că „ostașii austrieci dezertează din armata germană, se îmbracă civili, probabil pentru a rămîne aici".[21]

În ziua de 25 august ora 10, trupele nemțești au început să se retragă, acțiune care a durat circa 2 ore. „Retragerea a fost cel mai rușinos eveniment pe care l-au trăit germanii vreodată" — relatează o broșură din R. F. a Germaniei în care este exprimată impresia unui martor ocular nazist — „Coloană după coloană părăsea orașul. Niciunul dintre ei nu-și închipuise că fusese staționată atîta armată germană în Brașov care avea la dispoziție chiar și arme grele pentru a fi putut menține orașul".[22]

În aceeași broșură, evidențiindu-se impresiile unor martori oculari la evenimentele din România se aprecia: „Felul în care evenimentele de la 23 august — ieșirea României din Axă — s-au transformat într-o catastrofă de dimensiuni extraordinare — va fi elucidat definitiv abia încă după multe cercetări... Urmările militare și politice ale întoarcerii armelor în România au fost, fără îndoială, atît de grave și de importante ca și urmările pierderii luptei de la Stalingrad."[23]

În felul acesta, la 25 august, orașul Brașov a fost curățat complet de trupele hitleriste. Prin aceasta, țelurile comandamentului german fascist de a pune stăpînire pe acest important centru industrial și strategic au suferit un eșec total.[24].

Luptele insurecționale din orașul Brașov au îmbrăcat aspectul luptei întregului popor. Populația din uzinele și fabricile brașovene, indiferent de naționalitate, toți locuitorii cartierelor în care s-au desfășurat lupte, au sprijinit acțiunile de curățire a Brașovului de trupe hitleriste. Cetățenii, conștienți, au furnizat Comandamentului Corpului de munte informații asupra focarelor de rezistență ale inamicului; mun-

---

[20] Din memoriul locot. col. Vasile Scîrneci — aflat în posesia familiei la Brașov.

[21] Din jurnalul de operații al Bat. 3 V.M., pag. 1, în Muzeul Vînătorilor de munte Brașov.

[22] F. Herberth, *Neues um Rumäniens Frontwechsel an 23 August 1944 — Ergebnisse einer Tagung von Erlebniszeugen und Beteiligen, Arbeitsgemeinschaft für südostdeutsche Volks- und Heimatforschung*, München, 1970, p. 9.

[23] *Ibidem*, p. 3.

[24] M.A.N. — dosar nr. 230/4, filele 13—27.

citorii șoferi de la Regia întreprinderilor muncipiului Brașov și de la Uzinele „Astra" au transportat cu taxiurile, autobuzele și camioanele, ofițeri, ostași și armament pentru ca trupele române să facă față situațiilor grele create.[25] Muncitori, intelectuali, țărani din împrejurimi și alte categorii sociale s-au înrolat în formațiunile de luptă patriotică capturînd militari germani, excortînd prizonieri capturați, au participat la apărarea uzinelor, au întrerupt legăturile telefonice ale trupelor germane, au colaborat intens cu ostașii români în lupta împotriva fascismului.

După cum se cunoaște, uzinele „Astra" Brașov, care fabricau tunuri, aveau la acea dată în incinta lor aproape 100 guri de foc de diferite calibre, gata pentru expediere pe front. Ofițeri ingineri din Comisia militară de recepție și control-fabricație de pe lîngă uzinele „Astra", aflînd că trupele române din regiunea Hărman nu dispun de nici un tun, au hotărît să formeze cîteva baterii de artilerie încadrate cu muncitori din uzină. Poligonul de recepție al uzinelor Tohan dispunea de piese de artilerie de calibru ușor (75 mm) și de muniție suficientă. Ofițerii de la Comisia militară „Astra" au luat legătura telefonică cu lt. Marin Năstase, din Comisia Militară de la Tohan pentru formarea urgentă a unei baterii de artilerie, încadrată numai cu muncitori, care urma să se prezinte la dispoziția Corpului I Vînători de munte. Aceasta a fost „Bateria albastră — Tohanu", denumită astfel pentru că toți muncitorii care au încadrat-o au fost echipați în salopete albastre, ținuta de lucru zilnică din această uzină.

„Bateria albastră" s-a instalat în poziție, duminică 27 august lîngă satul Hărman, avînd observatorul în turla bisericii din acest sat. După ocuparea dispozitivului, ea a intrat în acțiune, trăgînd direct asupra obiectivelor inamice ce se aflau la mică distanță. În aceeași zi se amplasează la ordinul comandantului Corpului 1 vînători de munte, în regiunea nord-vest Hărman, Divizionul 75 mm antiaerian Vickers, scos din dispozitivul de apărarea antiaeriană a Brașovului și Bodului, sub comanda căpitanului Hașdeu Titus.

Tot în această perioadă, la uzinele „Astra" s-a format o baterie mixtă din două tunuri obuziere de 152 mm și două obuziere de 122 mm.[26] Aceasta a fost amplasată în zona rîului Timiș la est de uzină, la limita bătăii maxime a tunurilor grele (18 km), față de adîncimea frontului. Această amplasare era justificată față de ipotezele făcute cu privire la unele eventuale fluctuații ale frontului, mai ales înspre Brașov. Bateria mixtă „Astra" era încadrată cu 40 muncitori din personalul poligonului de recepței și un număr de muncitori voluntari din uzină.

---

[25] Din memoriul locot. col. V. Scîrneci; vezi și Arh. I.S.I.S.P., fond 2, dosar 36, p. 8—9

[26] Gh. T. Roșianu, *Participarea muncitorilor de la uzinele din Brașov la insurecția armată*, în „Buletinul Academiei militare", 1969, nr. 3, p. 135—139.

După instalare, bateria execută trageri de interdicție, cîte 15—20 minute pe oră, trăgînd de fiecare dată cîte 40 lovituri. În uzină se dispunea de aproximativ 400 lovituri de acest calibru, destinate pentru recepția tunurilor.

*
* *

Simultan cu nimicirea rezistenței hitleriste din orașul Brașov, trupele române au trecut și la zdrobirea celor din împrejurimile orașului. Printre acțiunile desfășurate de trupele române din împrejurimile Brașovului se numără și cele de la Bod. A luptat aici cu mult eroism o subunitate din Regimentul 89 infanterie, care avea misiunea să asigure paza postului național de radioemisie aflat în localitate.[27] Hitleriștii hotărîseră să ocupe cu orice preț acest obiectiv. În acest scop în dimineața zilei de 24 august, către ora 5, cîteva autocamioane germane încărcate cu trupe înarmate cu armament ușor, mitraliere și tunuri, au atacat, prin surprindere clădirea postului. Ostașii români au răspuns atacului fascist cu focurile armelor automate și al puștilor. Din prima rafală de mitralieră, soldatul Ion Panait a secerat trei hitleriști. Celelalte arme automate, mînuite de alți ostași destonici, au doborît și ele cîțiva dușmani. După mai bine de o oră și jumătate de la declanșarea atacului, hitleriștii erau pe punctul de a pătrunde în incinta clădirii acestui post. Făcînd inofensive santinelele române de la intrarea principală, nemții au reușit să sechestreze pe comandantul subunității, pe care l-au folosit apoi ca ostatec pentru a obliga pe ostașii baricadați în clădire să se predea.

Dar ostașii români, care făceau paza postului sub conducerea sublocotenentului Sebastian Rădulescu, comandantul gărzii le-au opus o rezistență dîrză. Ei au apărat cu vitejie obiectivul încredințat, ținînd pe loc, sub focul armelor automate și al puștilor, pe hitleriștii care atacau. Apoi, a fost salvat și comandantul lor, care a intrat din nou în dispozitivul trupelor române. În această încleștare, un glonț dușman a ucis pe soldatul Ion Panait. Alți militari au fost răniți.

Către ora prînzului, în sprijinul apărătorilor postului de radio-emisie Bod au sosit militarii din Regimentul 5 călărași, staționat la Hălchiu.

Aceștia, sub conducerea unor ofițeri și sergenți destoinici și curajoși, atacînd din spate grupul hitlerist au reușit să-l respingă, luînd 6 prizonieri și capturînd o piesă de artilerie.[28] A doua zi, la 25 august, în jurul orei 10, hitleriștii au atacat din nou. Ei au încercat de cîteva ori să pătrundă în clădire, dar n-au reușit. Ostașii români au respins unul după altul toate atacurile inamicului. Înspre seară, hitleriștii au

---

[27] A. Lăpășteanu, I. Tarco, V. Bîrză, *Pentru patrie*, București capitolul: „Campania noastră de la Bod", p. 68—72.

[28] Fl. Tucă, *În amintirea eroilor*, București, 1966, p. 88.

fost încercuiți și capturați cu ajutorul unor subunități de vînători de munte.

Ca urmare a hotărîrii de neclintit a apărătorilor postului de radio, care n-au cedat presiunii și șantajului și nici forței superioare a inamicului, acțiunea celor aproape 100 de hitleriști s-a încheiat printr-un eșec. Postul de radio Bod a rămas mai departe în stare de funcționare, transmițînd în continuare apeluri și comunicate mobilizatoare, care făceau cunoscut populației țării primele succese repurtate de forțele ce înfăptuiau insurecția armată.[29]

Un sprijin prețios la respingerea încercărilor hitleriștilor de a pune stăpînire pe postul de radio-emisie l-a dat un grup de tineri muncitori de la Fabrica de zahăr Bod. În încleștarea cu dușmanul a fost grav rănit Ion Lăcătuș, în vîrstă de 19 ani.[30] Astăzi, în fața postului de radio-emisie Bod se află un monument. El a fost ridicat aici pentru cinstirea faptelor de vitejie ale celor care au apărat cu vrednicie obiectivul ce le-a fost încredințat. Pe o placă de marmură așezată pe monument, se poate citi inscripția „Glorie eternă eroilor căzuți pe acest cîmp de luptă între 24—28 august 1944, în luptele împotriva fascismului, pentru eliberarea patriei".

În luptele duse pentru nimicirea rezistenței hitleriste, trupele române, sprijinite de muncitori și țărani, au capturat pînă la 27 august, în orașul Brașov și imediata sa apropiere, circa 500 de prizonieri germani, însemnate cantități de armament, 36 de avioane pe aeroporturile din Brașov și Ghimbav, 10 tunuri antiaeriene, autovehicule și remorci, un depozit de medicamente și instrumente sanitare, depozite de materiale auto, de echipament, de alimente etc.

Conducerea Germaniei hitleriste nu se putea împăca cu pierderea Brașovului și a altor teritorii din sudul Transilvaniei. La propunerea lui Himmler, a fost numit de către Hitler la 27 august 1944 ca general împuternicit pentru Transilvania Obergruppenführerul SS Phleps. El fusese comandant de corp de armată SS în Jugoslavia, dar cunoștea foarte bine Transilvania, fiind originar de aici.[31] Lui i s-a încredințat misiunea de a cuceri Brașovul și cu ajutorul Diviziei a 8-a de cavalerie transferată din spațiul Budapestei, precum și grupului etnic german din Transilvania, să zdrobească rezistența românească din Transilvania. I se promisese lui Phleps că, în caz de reușită, Transilvania va deveni o provincie germană în fruntea căreia va fi numit el. Acesta era de fapt un plan mai vechi al naziștilor germani, de a face din acest străvechi teritoriu românesc o provincie germană. În contextul general al eveni-

[29] Arh. I.S.I.S.P., de pe lîngă C.C. al P.C.R., fondul 2, dosar nr. 36, filele 29—31 și 36—38; Arh. M.F.A. M.St.M., dosar nr. 230/4, filele 4, 13, 25.

[30] Arh. M.Ap.N., fond de decorații, dosar 18, fila 39.

[31] Phleps fusese ofițer al armatei austro-ungare care, după cum se știe, luase parte la agresiunea contra României în 1916—1918. Cu toate acestea, după 1919 a fost primit în cadrele armatei României întregite. Ajuns general de divizie, în 1940 a plecat din rîndurile armatei române, iar în 1943 a devenit cetățean al Germaniei hitleriste; General-maior E. Bantea, *op. cit.*, p. 50.

mentelor, planul hitleriștilor și misiunea lui Phleps vor suferi un faliment total. În septembrie 1944 șeful SS în cauză și-a dat obștescul sfîrșit acolo unde conducerea hitleristă i-a încredințat acea ingrată însărcinare.

Iată cauzele pentru care situația forțelor insurecționale nu s-a ușurat după eliberarea Brașovului, ci au fost necesare eforturi pline de jertfe de sînge pentru zdrobirea fascismului. Luptele din împrejurimile Brașovului au fost de o intensitate deosebită. Trupele Corpului de munte român, puține la număr în comparație cu efectivele dușmanului, au dus lupte grele în zona Prejmer, Dobolii de Jos. Paralel cu lichidarea trupelor fasciste din zonă ele trebuiau să facă față ofensivei dezlănțuite de unitățile hitleriste și horthyste, care atacau din direcția Sfîntu Gheorghe, cu scopul de a ocupa orașul Brașov și împrejurimile lui. Vînătorii de munte, o parte din efectivele Școlii de ofițeri infanterie — Zărnești, subunități de artilerie antiaeriană din Regimentul 4 A.A., au atacat cu toate mijloacele de luptă, dovedind mult curaj, dîrzenie și iscusință în încleștarea cu dușmanul. Cu toate că situația era destul de încordată, ostașii români au găsit resurse suficiente pentru a da lovituri imparabile dușmanului. Atacurile trupelor hitleriste și horthyste au fost oprite la vreme de unitățile române, sprijinite de oamenii muncii.

Mobilizați de cuvîntul înflăcărat al Partidului Comunist Român, care chema întregul popor la lupta împotriva fasciștilor, sute de muncitori din fabrici și țărani din satele și comunele de pe teritoriul județului Brașov, au pus mîna pe arme și au luptat alături de ostași pentru nimicirea forțelor fasciste.

În afara exemplelor menționate, e demn de subliniat faptul că organizațiile U.T.C. din județ, sub îndrumarea Partidului Comunist, au reușit să mobilizeze un număr însemnat de tineri care în mod voluntar au participât la lupta antifascistă. În rîndul celor peste 120 de tineri care la chemarea comitetelor județean și regional U.T.C. Brașov s-au înscris și au luptat voluntari împotriva trupelor fasciste, s-au numărat mulți tineri de naționalitate maghiară sau germană, dintre care amintim pe U.T.S.-iștii Zoltán Egri, Dengel Johan, care și-au sacrificat viața pentru patria lor, pentru libertatea și prosperitatea poporului. Sute de oameni ai muncii de naționalitate maghiară sau germană, încadrați în trupele românești sau în formațiunile de luptă patriotică au săvîrșit minunate fapte de eroism în lupta cu dușmanul.

Este semnificativă, de exemplu, fapta săteanului Andrei Depner din Hălchiu, sas de origine care, în fruntea unui grup de concetățeni din localitate au atras într-o ambuscadă o subunitate hitleristă formată din circa 100 de ostași și înarmată cu un tun. Hitleriștii au fost mai tîrziu predați unei subunități din Regimentul 6 călărași împreună cu tunul capturat.[32]

Publicațiile și presa vremii au relatat multe exemple, au difuzat știri, reportaje, portrete despre eroismul și dîrzenia cu care oamenii

[32] Arh. Muzeului militar central, dosarul nr. 11, vol. III, p. 31—34; *Inimi de viteji*, București, 1969, p. 232—234.

muncii, fără deosebire de naționalitate, au sprijinit armata română în luptele purtate cu inamicul. Așa de exemplu, țăranii din Ucea de Jos și Arpașul de Jos, au contribuit efectiv la construirea într-un timp scurt a unui aerodrom militar la Podeni, care era de mare necesitate frontului antihitlerist. De asemenea, ei au ajutat la transportarea muniției pe front, pînă în comuna Tălmaciu. Țăranii din Ucea de Jos au donat unităților sovietice încartiruite în comună însemnate cantități de alimente, iar femeile în echipe de cîte 20 au ajutat unitățile române și sovietice la diferite activități gospodărești.[33]

Desigur, osatura forțelor antifasciste românești o constituiau trupele române. În marile bătălii ce au avut loc, militarii de diferite arme au acționat ca un tot unitar, într-o strînsă cooperare. De exemplu, unitățile de artilerie antiaeriană din zonă au fost folosite nu numai pentru acțiuni aeriene, ci și pentru acțiuni terestre.

Referitor la aceasta e demn de menționat locul și rolul jucat de Centrul de instrucție al artileriei contra aeronavelor, dizlocat în apropiere de Făgăraș. Efectivele acestui centru au fost organizate chiar din ziua de 23 august 1944, pentru a participa la înfăptuirea insurecției armate.

În ziua de 25 august 1944 ora 17,30, Centrul de instrucție al Art. A.A., care avea punctul de comandă în comuna Voila a transmis ordinul de operații nr. 1.[34] În ordin se arăta că e posibilă o încălcare a frontierei vremelnice cu Ungaria de forțele germano-maghiare cu scopul de a provoca tulburări sau de a pune stăpînire pe Munții Carpați. Trupele române, aflate pe frontiera vremelnică, impusă României prin odiosul dictat de la Viena, avea să împiedice ptărunderea inamicului în interior. Centrul de instrucție al Art. AA. avea misiunea de a opri orice pătrundere inamică, în special de blindate, dinspre nord și est pe direcțiile: Făgăraș, Voila, Cincu Mare — Voila, Voivodenii Mari — Sîmbăta de Sus, Netotu — Lisa. De asemenea, trebuia să doboare orice țintă aeriană care ar intra în zonă.

Pentru îndeplinirea acestei misiuni, Centrul de instrucție al Art. AA. a fost organizat în dispozitiv de luptă pe detașamente, fiecare detașament avea la rîndul lui misiuni bine precizate.

În comuna Arpașul de Jos exista un atelier de uzinelor I.A.R. Brașov, unde se găseau avioane românești în reparație. Atelierul dispunea de un aerodrom.[35] S-a organizat apărarea antiaeriană și terestră a aerodromului. Astfel, s-a constituit un detașament sub comanda serg-maj. Bortaș Emilian care avea trei mitraliere „Schwartzlose" fiecare deservită de cîte trei servanți. Detașamentul a împiedicat aterizarea aviației inamice pe acest aerodrom. De asemenea, a apărat cu foc orice în-

[33] „Studii. Revistă de istorie", 1963, nr. 6, p. 1296; Arh. I.S.I.S.P., fond 2, dosar 36, p. 354.
[34] Arh. M.St.M., dosar 28, fila 2.
[35] Arh. M.St.M., dosar 28, fila 4.

cercare de ocupare a atelierului și aerodromului de către inamic și a prevenit acțiunile de sabotaj.

În toate punctele și unitățile unde au fost dislocate, cadrele, elevii și trupa au dovedit o înaltă măiestrie ostășească, iscusință, bărbăție și curaj în lupta cu inamicul. Amintim în această privință luptele duse de ostașii bateriei Vickers la ieșirea din defileul Oltului care au respins un inamic superior numericește, pe cei din bateria Bofors și Rheinmetall care au tras pînă s-au înroșit țevile tunurilor și cu toate că au avut pierderi în oameni, au rezistat eroic pînă la respingerea trupelor germano-horthyste; amintim de dîrzenia cu care au fost dezarmați militarii hitleriști în trecere prin Voila sau cei de la depozitul din gara Voila, de bravii servanți ai bateriei Rheinmetall, încadrată cu elevi ofițeri de rezervă, care au luat parte activă la luptele de la Sînpetru, Hărman, Ilieni, Sf. Gheorghe și alte localități.

Personalul subunităților Centrului de instrucție s-a orientat just în situații complexe, dovedind iscusință.

Din numeroasele episoade eroice ne oprim la acela al ocupării depozitului din gara Voila.[36] Aici exista un depozit de aprovizionare a trupelor fasciste, păzit de o gardă formată din 10 hitleriști înarmați. Depozitul trebuia neapărat ocupat, iar garda dezarmată și arestată. Pentru îndeplinirea acestei misiuni de luptă comandantul Centrului de instrucție al Art. AA. a numit un ofițer — pe lt. col. Tarnoschi Petre, care avea în subordine pe plut. Săpătoriu Alexandru, plut. Tărîță Constantin și 20 elevi. Întrucît depozitul era foarte bine păzit de garda fascistă, iar ziua circulau avioane germane la înălțimi mici, care mitraliau orice vehicule și persoane ce treceau pe șoseaua națională și în apropierea depozitului, misiunea încredințată nu putea fi îndeplinită decît noaptea. Ca urmare, în seara zilei de 25 august 1944, pe la orele 21,30, subunitatea noastră a atacat prin surprindere garda fascistă de la depozit. Zece elevi, conduși de plut. Săpătoriu au atacat corpul de gardă care se afla la circa 50—60 m de depozit. Au reușit să intre în corpul de gardă unde au arestat pe subofițerul neamț care comanda garda și 7 soldați.

Fiind luați prin surprindere, aceștia nu au avut timpul necesar să-și ia armamentul. De aceea, s-a dus mai ales o luptă corp la corp, timp de circa o jumătate de oră. În cele din urmă, au reușit să-i învingă pe fasciști cu toată împotrivirea lor.

În timpul acesta, ceilalți militari păzeau exteriorul, fiind gata să facă față oricăror eventuale atacuri din partea santinelelor ce se aflau în post.

După arestarea și dezarmarea celor din corpul de gardă, s-a trecut la ocuparea posturilor de către ceilalți 10 elevi comandați de plut. Tărîță Constantin. Acest lucru a fost ușurat de faptul că subofițerul neamț, comandantul gărzii, a fost silit să-l însoțească pe plut. Tărîță și să or-

[36] „Orizonturi ostășești" (revista Școlii de ofițeri activi de Art. AA. și R.L. „Leontin Sălăjan"), nr. 3, p. 190.

done santinelelor în limba germană să se predea fără a face uz de arme.

În felul acesta garda a fost arestată și dezarmată în întregime, iar depozitul a fost ocupat de ostașii noștri fără distrugeri sau pierderi materiale.

Pe tot parcursul participării la operațiunile militare din zona Brașov, subunitățile Centrului de instrucție al Art. AA. au acționat terestru și aerian, făcînd față unor situații destul de grele. În luptele purtate, ele au capturat 168 de prizonieri și numeroase materiale de război ca: tunuri, aparate centrale, altitelemetre, aparate de ascultare, telemetre, proiectoare, autovehicule, căruțe cu cai și altele.[37]

Puternice acțiuni de luptă au avut loc și la sud-est de Brașov, în zona trecătorilor Întorsura Buzăului și Bratocea. Întrucît principala comunicație — cea de la Predeal — era închisă de către gruparea de forțe române care acționa în Valea Prahovei, rămășițe ale unor divizii germane, scăpate din încercuirea de la Iași—Chișinău au încercat să treacă în Transilvania prin Întorsura Buzăului și Bratocea. Urmărite îndeaproape de trupele sovietice, care la 28 august au atins orașul Buzău, coloanele germane au fost lovite la ieșirea în Transilvania de unitățile Corpului de munte român, care le-a zădărnicit încercările de a se îndrepta spre Brașov. Încă de la 25 august, armata română a ordonat să se ia măsuri pentru a se interzice cu toată energia orice pătrundere a unităților germane din direcția Buzău—Nehoiașu—Brașov, care ar căuta eventual ca din regiunea Teliu — Satu Lung să pătrundă spre Sinaia, pe la sud de Brașov.[38]

Pentru aceasta, subunități de grăniceri, infanteriști și geniști au barat trecerea în zona respectivă. Diverse coloane inamice care se retrăgeau spre orașul Sf. Gheorghe, au fost hărțuite de subunități române din Regimentul 10 grăniceri și din Batalionul 3 vînători de munte la Nehoiu și Întorsura Buzăului.[39] Asupra acestor coloane a acționat și aviația română prin atacuri la sol, precum și subunități de artilerie antiaeriană.

În jurnalul de operații al Marelui stat major se consemna la 28 august că forțele germane, „în retragere din zona Buzău prin Întorsura Buzăului, au fost dezarmate de către trupele noastre la Teliu. Podul de la Teliu a fost aruncat în aer de către trupele proprii. Alte formațiuni germane sînt în înaintare dinspre Bratocea către Brașov, s-au luat măsuri pentru dezarmarea acestora“[40].

Atunci cînd au aflat că o coloană germană încearcă să se strecoare prin Teliu (această poartă de intrare în Transilvania) pentru a se uni cu forțele hitleriste de la nord de Carpații Meridionali, micul grup de grăniceri români aflat în comuna Teliu, cît și localnicii, au hotărît să

[37] Arh. M.St.M., fond C.I.A.A., dosar nr. 28, fila 203.
[38] Arh. M.St.M., dosarul nr. 1/7, fila 26.
[39] *Ibidem*, dosarul nr. 228/2, filele 15—16.
[40] *Ibidem*, dosarul nr. 457/62, fila 52.

bareze drumul coloanei inamice. În acest scop, ostașii și muncitorii au trecut imediat la acțiune.

În primul rînd grănicerii au distribuit arme și muniții cetățenilor care s-au oferit să lupte alături de ostași. Voluntarii au fost apoi organizați de către grăniceri pe grupe, pe echipe și li s-au încredințat diferite misiuni de luptă. Unii au fost repartizați în posturi de pază la halta C.F.R. Teliu, la primărie, la telefoane, alții au fost trimiși pe dealurile din apropiere pentru a urmări deplasarea coloanei germane și a semnala apropierea ei de comună.

În zorii zilei de 27 august, grănicerii au fost informați despre apropierea coloanei germane. Împreună cu muncitorii de la cariera de piatră din Teliu, ei au ridicat în centrul comunei — acolo unde se găseau grămezi mari de pietre — o baricadă. La înălțarea acesteia au lucrat ceasuri în șir tineri, bătrîni, femei și chiar copii. Lîngă baricadă s-au instalat, gata de luptă, cîțiva grăniceri și aproape 20 de tineri localnici. Ca armament ei aveau, în afară de puști, doar două puști mitraliere.

Nu trecuseră decît cîteva ore de la ivirea zilei de 27 august și în comuna Teliu a început să se audă uruitul autocamioanelor germane. Hitleriștii înaintau cu prudență. Pentru a-i înspăimînta pe localnici, trăgeau la întîmplare rafale de mitraliere. În fața baricadei, coloana s-a oprit. Militarii fasciști au sărit din autocamioane și s-au desfășurat pentru luptă. În acest scop, grănicerii și muncitorii au deschis focul. Copleșiți de focul precis al luptătorilor români, hitleriștii au început să se retragă. Grupurile de patrioți români din Teliu și din împrejurimi, împreună cu ostașii români, i-au urmărit pe hitleriști, făcînd numeroși prizonieri[41]. Aproape 500 de fasciști, între care 9 ofițeri și 58 de subofițeri, au fost făcuți prizonieri[42].

Ca urmare a faptelor săvîrșite în luptele de la Teliu, mulți tineri, printre care Iancu Hilohe, Gheorghe Șerban și Ion Nistor au fost decorați cu medalii de război. Iancu Hilohe, împreună cu Dumitru Crăcuț au luat prizonieri 12 soldați germani, iar Gheorghe Șerban și Ion Nistor au dezarmat 30 de hitleriști[43]. În amintirea luptelor glorioase desfășurate atunci, a fost înălțat în comuna Teliu un obelisc de piatră.

Insurecția a durat în Brașov și împrejurimi de la 23 la 29 august 1944. La 29 august, la propunerea Comandamentului R. 30 Dorobanți, în zona Doboli, unde satul cu același nume a fost ocupat cu cîteva zile înainte de trupele germano-hothyste, se va porni o puternică ofensivă pentru recucerirea acestei poziții. În timpul atacului, col. Marcu Ulpiu, comandantul R. 30 Dorobanți, a fost lovit mortal de un glonte și nu a mai putut vedea victoria trupelor sale[44].

Maiorul de grăniceri Vasile Avramescu, care însoțea pe comandantul de regiment cu două plutoane de grăniceri, a continuat atacul ce se

---

[41] Arh. I.S.I.S.P., dosar nr. 1/15, filele 120—128.
[42] Fl. Tucă, *op. cit.*, p. 95.
[43] Arh. M.Ap.N., fond decorații, dosarul nr. 18, fila 39.
[44] I. Dumitrache, *op. cit.*, p. 15.

desfășura vertiginos la Ilieni. La marginea satului Doboli, Mr. Avramescu a fost și el grav rănit la un ochi, iar un glonte i-a străpuns pieptul. Mr. Avramescu, care a apărat cu succes timp de 7 zile frontiera, și-a sacrificat viața în lupta dreaptă pentru zdrobirea fascismului. Cu prețul a numeroase jertfe, trupele române, sprijinite de populație au respins inamicul continuînd înaintarea.

Victoria insurecției naționale armate, antifasciste și antiimperialiste de la 23 August 1944 a încununat lupta dusă de Partidul Comunist Român pentru unirea tuturor forțelor democratice, antifasciste din țară deschizînd o eră nouă în dezvoltarea țării noastre.

După victoria insurecției naționale antifasciste Partidul Comunist Român a militat pentru unirea tuturor forțelor democratice în lupta pentru sprijinirea frontului și dezvoltarea democratică a țării.

Încă de la 26 august, un apel al C.C. al P.C.R. sublinia: „Alături de marile Națiuni Unite, aliații noștri firești, să ducem lupta pentru alungarea armatelor nemțești din țară și din Ardealul de nord, să dezarmăm și să internăm hoardele hitleriste și agenții lor care se găsesc încă în țară.

Să pedepsim fără cruțare pe trădătorii de țară din clica lui Antonescu...“[45]. Sub lozinca „Totul pentru front, totul pentru victorie împotriva fascismului“, Partidul Comunist Român chema masele de ostași, întregul popor al țării noastre să-și aducă contribuția la eliberarea părții de nord a patriei, la lupta pentru zdrobirea definitivă a fascismului.

O dată cu sosirea trupelor sovietice pe aliniamentele menținute de armata română și cu organizarea cooperării cu acestea, luptele de pe teritoriul României au intrat într-o nouă etapă (Prin insurecție au fost eliberate Oltenia, Muntenia, Dobrogea, sudul Transilvaniei, Banatul).

Unul din capitolele marii epopei antifasciste l-a constituit ofensiva pentru lichidarea întrîndului frontului inamic din sud-estul Transilvaniei, granița impusă României prin dictatul de la Viena urma creasta Carpaților Orientali, pînă la nord de Întorsura Buzăului, după care se îndrepta spre nord-vest către Sighișoara și Ungheni (10 km sud-vest Tg. Mureș). Odată cu alăturarea României la coaliția antifascistă, traseul frontierei vremelnice din Transilvania a devenit o parte din noul aliniament de apărare al Grupului de armate hitlerist „Ucraina de sud“. De aceea, frontul făcea un pronunțat întrînd în sud-estul Transilvaniei spre cotul Carpaților, apropiindu-se mult de Brașov și de comunicațiile ce duc spre zona petrolieră din Valea Prahovei.

În anii 1940—1944, Ungaria horthystă construise în lungul frontierei vremelnice numeroase fortificații dispuse mai ales în trecătorile Carpaților Orientali, la nord-est de Brașov, pe Mureșul mijlociu și la sud de Cluj.

[45] „România liberă“, 29 august 1944.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

În primele zile ale lunii septembrie 1944, dispozitivul inamic era următorul: Corpul 17 armată german era instalat pe versanții estici ai Carpaților Orientali, la nord de trecătoarea Bicaz, iar Corpul de secui ungar, pe masivele muntoase de la sud de această trecătoare pînă spre Întorsura Buzăului. În continuare pe frontiera vremelnică pînă pe rîul Tîrnava Mică se găsea Corpul 72 armată german. Toate aceste mari unități erau subordonate Armatei 8 germane. Comandamentul acestei armate și-a repliat forțele spre Carpații Orientali și în zona Sf. Gheorghe unde voiau să opună rezistență ofensivei sovietice și române.

În scopul zdrobirii dispozitivului inamic din sud-estul Transilvaniei a fost întreprinsă o ofensivă convergentă, executată dinspre sud de către Corpul de munte român de sub comanda generalului de divizie Ion Dumitrache, Divizia „Tudor Vladimirescu", comandată de colonel Cambrea Nicolae și Divizia 202 sovietică, ambele divizii încadrate în Corpul 33 sovietic, iar dinspre est, de către Armatele 44 și 7 de gardă sovietice, împreună cu care acționa Divizia 103 munte, precum și alte unități ale armatei noastre.

Potrivit ordinului de operații nr.4 din 30 august 1944, dat de comandantul Corpului de munte, trupele române trebuiau să treacă la ofensivă pentru a elibera orașul Sf. Gheorghe. Prin lupte grele, bravii ostași ai R. 30 Dorobanți din gruparea de vest, au ocupat satul Vîlcele, iar cei din gruparea de est satul Ilieni. O companie de recruți din R. 89 infanterie a reușit cu mari pierderi să depășească localitatea Micfalău, dar a doua zi a fost respinsă. O coloană de mașini germane intenționa să intre pe la Zizin pînă în apropiere de Brașov pentru a ataca pe la spate trupele române angajate în luptă. Planul acestei coloane a eșuat, fiind oprită prin lupta eroică a unui detașament român blindat.

În următoarele zile au avut loc de asemenea puternice încleștări. Comandantul corpului de munte a dat la 31 august un nou ordin, în baza căruia detașamentele Dobolii și Vîlcele au primit misiunea de a elibera orașul Sf. Gheorghe, celelalte trupe trebuind să înainteze spre est pentru a face liberă calea ferată Brașov — Sighișoara în zona Mărcuș—Augustin.

Ziua de 31 august 1944 a fost martora unor lupte crîncene urmate de succese și insuccese. Astfel, în timp ce gruparea de vest a ajuns pînă la nord de localitatea Vîlcele, gruparea de est, fiind atacată de trupe inamice superioare ca număr, dotate cu tancuri a fost nevoită să cedeze localitatea Ilieni și să se retragă în Dobolii de Jos, producînd inamicului numeroase pierderi. La sud de Chichiș, militarii români s-au dezlănțuit cu toate forțele asupra inamicului și dovedind pricepere în luptă, elan și hotărîre, rezistență la eforturi, spirit de sacrificiu au respins ofensiva trupelor hitleriste și horthyste, capturînd de la acestea 1315 prizonieri, 80 de căruțe și o serie de materiale de război, printre care tunuri și aparate de conducere a focului.

În ziua de 1 septembrie au avut loc doar unele schimburi de focuri de pe pozițiile ocupate. Corpul de munte a primit întăriri pe care le-a plasat în zona Augustin—Racoș și care au constituit flancul drept al gru-

pării de ofensivă. În același timp fasciștii s-au întărit cu noi unități de blindate și avioane aduse din spatele frontului.

În dimineața zilei de 2 septembrie la orele 4, trupele Corpului de munte dezlănțuie o ofensivă pe direcțiile încredințate. Gruparea de vest, ai cărei ostași au luptat cu mult curaj și bărbăție a reușit să înainteze pe toată fîșia de la Vîlcele și pînă la Racoșul de Sus. Detașamentul Vîlcele a înaintat pînă la localitatea Andronic de lîngă Sf. Gheorghe, detașamentul Belin cucerește Aita Mijlocie, iar detașamentul Augustin a cucerit Racoșul de Sus, reușind să închidă șoseaua Baraolt—Odorhei, cale importantă de retragere a trupelor fasciste[46]. Operațiile întreprinse în ziua de 2 septembrie au urmărit să taie liniile de retragere a trupelor inamice din zona Sf. Gheorghe.

În timpul acestor operații gruparea de est a suferit însă pierderi. Realizînd o puternică concentrare de forțe pe direcția Doboli, hitleriștii, infiltrîndu-se prin vest, au contraatacat și au înfrînt un batalion al Regimentului 30 Dorobanți, au ocupat localitatea Doboli de Jos și au respins atacurile subunităților române de la sud de Chichiș și Micfalău. Neputînd face față atacului cu blindate, subunitățile române s-au retras pe alte poziții.

Trupele fasciste au continuat să atace cu tancuri, dar n-au putut trece Oltul, podurile fiind distruse sau dinamitate. De asemenea, au atacat cu aviația o serie de localități, provocînd pierderi în rîndul populației civile.

Față de această situație, efectivele Corpului de munte au trecut la o apărare activă. Dînd dovadă de un înalt patriotism, ofițerii, subofițerii și soldații se angajau în mod voluntar să îndeplinească cele mai grele misiuni. E semnificativă fapta cpt. Haşdeu care s-a oferit ca, împreună cu subunitatea sa să cucerească localitatea Dobolii de Jos. Angajamentul luat a fost îndeplinit. Deși forțele erau inegale, dovedind o înaltă măiestrie militară, curaj și bărbăție, ostașii, sub conducerea sa, au eliberat Dobolii. Alt exemplu îl constituie detașamentul Vîlcele care s-a apărat cu succes pe marginea pădurii Andronic și pe Valea Nadeșului, capturînd 3 tancuri și 2 camioane; de asemenea, detașamentul Augustin a desfășurat lupte grele pentru a înainta pe direcția Baraolt.

În zilele de 4—5 septembrie, ostașii români au trebuit să facă din nou față unor atacuri furibunde ale trupelor fasciste, superioare ca număr și dotare tehnică.

La 6 septembrie, comandantul Corpului de munte a dat ordinul de operații nr. 6 prin care fixa ca misiune trupelor din subordine să închidă defileul Oltului și să ocupe obiectivul Micfalău.

În urma sosirii la 6 septebrie în această zonă a Diviziei „Tudor Vladimirescu" și a unor unități ale Diviziei 202 sovietice la est de Corpul de munte, s-a recurs la deplasarea unei părți a detașamentului Dobolii

[46] Al. Țenescu, *În zona orașului Sf. Gheorghe*, în vol.: *Armata română în războiul antihitlerist*, București, 1956, p. 153.

spre celelalte detașamente. În urma acestor manevre, Divizia „Tudor Vladimirescu" s-a instalat pe direcția Dobolii — Ilieni — Sf. Gheorghe; în dreapta ei era Divizia 202 sovietică, iar la stînga Regimentul 89 infanterie, rămas din detașamentul Dobolii. Dinspre Brașov sosise Divizia 1 munte română, care a înlocuit detașamentul Vîlcele. Ea a mai fost întărită cu subunități ale Regimentului 2 artilerie grea și cu un batalion de vînători de munte.

Detașamentul „Belin" a primit ca întărire Regimentul 30 Dorobanți. În felul acesta, la 7 septembrie unitățile Corpului de munte și Divizia „Tudor Vladimirescu" au putut trece la acțiuni ofensive de mare amploare în scopul eliberării orașului Sf. Gheorghe. Trebuie menționat faptul că s-a stabilit o strînsă cooperare între unitățile române și Divizia 202 sovietică, ostașii români și sovietici luptînd umăr la umăr împotriva fasciștilor.

În focul luptelor duse de vînătorii de munte, de artileriștii antiaerieni, au intrat și ostașii din Divizia „Tudor Vladimirescu", constituită pe teritoriul U.R.S.S. din foștii prizonieri români. „Ca fost comandant al acestei mari unități — spunea generalul locotenent în rezervă Nicolae Cambrea — îmi stăruie și astăzi în minte luptele desfășurate, faptele nemuritoare de arme săvîrșite de ostașii diviziei, ca și de ostașii celorlalte unități române pentru eliberarea orașului Sf. Gheorghe"[47].

Încadrată la stînga de Divizia 1 munte și la dreapta de Divizia 202 sovietică, după o puternică pregătire de artilerie, Divizia „Tudor Vladimirescu" a atacat spre satul Ilieni, interceptînd șoseaua care duce spre Sf. Gheorghe.

Printr-un asalt impetuos, Regimentul 2 infanterie a reușit să elibereze partea de nord a satului Ilieni și să o mențină prin lupte grele, respingînd toate contraatacurile disperate ale inamicului executate cu tancuri și cu numeroase trupe de infanterie. Pînă în seara zilei de 7 septembrie, Divizia „Tudor Vladimirescu" a eliberat complet satul Ilieni.

Mulți ostași români au săvîrșit fapte nepieritoare de vitejie, înscriindu-și numele în cartea de aur a eroilor patriei. În această luptă a căzut eroic maiorul Ion Cranța, comandant de batalion, în timp ce încerca să salveze un ofițer sovietic rănit, locotenentul Costea, sublocotenentul Turturică, sergentul Burticală și alți ofițeri și soldați. Sublocotenentul Turturică a săvîrșit o faptă de arme legendară. Ostașii de sub comanda sa înaintau cu elan spre pozițiile apărate de fasciști. Pe neașteptate, în fața lor apăruseră șapte tancuri hitleriste. Cu fiecare clipă situația subunității devenea tot mai critică. Atunci, fără a sta prea mult pe gînduri, curajosul ofițer s-a îndreptat spre tancul cel mai apropiat, a sărit pe el, i-a ridicat capacul turelei și a azvîrlit în interior o grenadă. Tancul a fost distrus, sublocotenentul Turturică căzînd eroic la datorie.

Consemnînd episodul din ziua de 7 septembrie 1944, ziarul „Scînteia" scria: „Tancurile taie orice legătură cu dreapta și cu stînga... Dar voința

[47] *File din cartea marilor tradiții*, București, 1966, p. 96.

pandurilor este de neînvins. Au fost oameni care au depăşit puterile omeneşti... Ostaşii sînt cumpliţi în elanul lor... Grenade ofensive, grenade anticar... se aruncă asupra carelor".

În ziua de 7 septembrie, un batalion din Divizia 1 munte română primise ordin să intercepteze căile de retragere ale inamicului din Sf. Gheorghe spre Miercurea Ciuc. Pentru îndeplinirea acestei misiuni, batalionul urma să treacă Oltul pe lîngă localitatea Araci, să traverseze masivul împădurit de la Vernița, apoi să învăluie flancul drept al duşmanului. În fruntea subunităţii de vînători de munte înainta o companie comandată de sublocotenentul David Păiuş. Subunitatea era alcătuită în majoritatea ei din ostaşi tineri, de curînd chemaţi sub arme. Către ora 10, în timp ce se deplasau la marginea pădurii Răzoare, au fost atacaţi. Au început lupta cu inamicul. Potrivit ordinului primit de la comandantul batalionului trebuiau să pună stăpînire pe cota 620,6 de la nord-vest de oraş. Cota a fost cucerită prin lupte crîncene. În această luptă a căzut eroic la datorie sublocotenentul David Păiuş. De atunci, dealul pe care s-au desfăşurat luptele a căpătat un alt nume, Dealul Păiuş.

Luptele care au urmat după eliberarea localităţii Ilieni au fost la fel de aprige.

La 8 septembrie, trupele române din Corpul de munte au cucerit prin lupte grele, înălţimea Fîntîna Roşie din cotul şoselei Vîlcele — Sf. Gheorghe. După alte încleştări, în care inamicul se apăra cu disperare, militarii Batalionului 2 vînători de munte din Divizia 1 munte au pătruns în oraş prin marginea de vest, în timp ce unităţile Diviziei „Tudor Vladimirescu" au intrat în localitate prin marginea de sud şi sud est.

În aceeaşi zi de septembrie, ostaşii români au fost martorii unui fapt emoţionant: în toiul luptei, un tovarăş al lor, caporalul Gheorghe Arambaşa, a înfipt tricolorul pe clădirea primăriei din Sf. Gheorghe. A fost un moment înălţător care a marcat primul succes în lupta întregului nostru popor pentru eliberarea părţii de nord a României, ruptă din trupul ţării prin Dictatul de la Viena.

În urma eliberării oraşului Sf. Gheorghe, trupele române au continuat ofensiva pentru eliberarea pămîntului strămoşesc şi pentru zdrobirea fascismului.

În luptele care au avut loc s-a distins, alături de soldaţii şi ofiţerii din subordine sa, comandantul secund al Diviziei 1 munte, general Grigore Bălan. În Braşov şi împrejurimi, la Sf. Gheorghe, în zona Tg. Secuiesc—Odorhei, generalul Grigore Bălan a dat dovadă de pilde de înalt patriotism. Originar de pe meleagurile Transilvaniei, el nu şi-a precupeţit nici sîngele, nici viaţa pentru eliberarea ei. A căzut rănit mortal în timp ce-şi îmbărbăta soldaţii în lupta cu duşmanul.

Pentru evocarea faptelor de vitejie ale militarilor care au luptat în zona Braşov şi Sf. Gheorghe, comandantul Corpului de munte, generalul Ion Dumitrache, a dat în ziua de 12 septembrie 1944 un ordin de zi, care spunea printre altele: „Ostaşi, datorită vouă, mîndrul ţinut al Braşovului şi Făgăraşului a fost păstrat curat de inamic. Prin această is-

pravă... ați înlesnit trecerea soldaților ruși peste pasurile frumoșilor noștri Carpați moldoveni... Să fim toți — ofițeri, subofițeri, ostași vechi și recruți — demni de misiune, să facem ca zborul nostru spre miazănoapte să minuneze pe aliați și să umple de mîndrie românească satele și orașele dezrobite"[48].

Printr-un ordin al comandantului Armatei a 27-a sovietică, Divizia de voluntari „Tudor Vladimirescu" a primit mulțumiri și felicitări. În ordin se spunea: „Felicit din tot sufletul pe ofițeri, subofițeri și soldați cu ocazia cuceririi orașului Sf. Gheorghe. Vă doresc succese pe cîmpul de luptă. Aduc mulțumiri întregului personal al diviziei"[49].

În luptele trupelor române din zona Brașov și împrejurimi, ca și în cele desfășurate în întregul război antihitlerist, a ieșit în evidență, pe lîngă eroismul de masă al ostașilor și populației civile, și înalta competență cu care cadrele din conducerea Corpului de munte, de la comanda unităților și subunităților au știut să rezolve situațiile complexe care s-au ivit. Ele au dovedit măiestrie în concepție, suplețe și fermitate în conducere. Comandantul și statul major al Corpului de munte a îmbinat just acțiunile forțelor aflate la dispoziție — vînători de munte, infanteriști, artileriști terestri și antiaerieni, elevi de școală militară, grupuri de patrioți etc. — într-un efort unitar, în scopul îndeplinirii misiunilor încredințate de comandantul Armatei 1[50].

Au fost organizate și conduse lupte în situații variate, folosindu-se cu pricepere terenul și condițiile climatice. Aliniamentele au fost alese în funcție de teren, s-a amenajat rapid un sistem complex de lucrări genistice, s-a combinat rezistența tenace cu riposte ofensive viguroase, declanșate prin surprindere în flancurile dușmanului.

În toate încleștările cu inamicul, trupele române s-au bucurat de sprijinul activ al populației din orașe, din fabrici, uzine, din comune și sate. Operațiunile din această zonă, ca și în restul țării au îmbrăcat aspectul luptei întregului popor pentru redobîndirea independenței naționale, pentru zdrobirea dușmanului și curățirea teritoriului național de fasciști. În această luptă dreaptă poporul român și naționalitățile conlocuitoare au acționat în strînsă unitate și frăție. De exemplu, cetățeanul Iuliu Imre de naționalitate maghiară din Sf. Gheorghe, cu pericolul propriei sale vieți, a ascuns și îngrijit în localitatea încă ocupată de fasciști, pe soldații români Ion Toma și Gheorghe Pristan din Regimentul 30 Cîmpulung-Muscel, răniți în timpul luptelor[51].

Medicul Fekete I. a ascuns și îngrijit în sanatoriu pe protopopul român Petruț, împușcat în picior de horthyști, mutîndu-l timp de 16 zile din cameră în cameră pentru a nu fi găsit și ucis[52].

---

[48] Al. Tenescu, *op. cit.*, p. 157; Fl. Tucă, *În amintirea eroilor*, București, 1965, p. 100.

[49] Arh. M.F.A. — M.St.M., dosar 3/11, fila 10r.

[50] De la data de 4 septembrie Corpul de munte a intrat în subordinea Armatei a 4-a.

[51] „Tribuna" (Brașov), nr. 1049, din 12 octombrie 1944.

[52] *Ibidem*, nr. 1026 din 10 septembrie 1944.

Din modul cum s-au desfășurat luptele insurecționale în Brașov și împrejurimi se desprind o serie de concluzii și învățăminte de ordin militar. Astfel, luptele împotriva trupelor fasciste s-au desfășurat după planul general al insurecției elaborat sub conducerea Partidului Comunist Român, ceea ce a permis dozarea corespunzătoare a eforturilor în timp și spațiu. Ordinele primite de la eșaloanele superioare au fost adaptate de comandamentul Corpului de munte necesităților, aplicate în mod creator, în funcție de situațiile create. A avut loc o continuă manevră de forțe și mijloace, pentru realizarea oportună a celor mai potrivite grupări, în raport cu situațiile operativ-tactice; cucerirea și menținerea inițiativei pe plan tactic a constituit una din cele mai caracteristice trăsături ale luptelor din Brașov. Prin acțiuni hotărîte și rapide, forțele insurecționale au ocupat, din primul moment principalele obiective din Brașov și din localitățile din apropiere. După aceea, acțiunile insurecționale s-au extins pînă la nimicirea completă a inamicului.

Comandamentul Corpului de munte și în general cadrele de comandă au știut să realizeze surprinderea, ceea ce a creat panică și derută în rîndul forțelor fasciste. Forma obișnuită a manevrei tactice folosită de unitățile noastre și de formațiunile de luptă patriotice pentru nimicirea diferitelor grupări ale inamicului a fost încercuirea și apoi atacul concentric asupra lor.

A avut loc o strînsă cooperare între diferitele categorii de forțe armate, între unități și arme. Vînătorii de munte, artileriștii terestri, artileriști antiaerieni, elevii de școli militare, infanteriștii, subunitățile de construcții etc. au acționat strîns uniți provocînd inamicului pierderi importante.

Un factor important care a stat la baza victoriei trupelor române în zona Broșav a fost eroismul, vitejia, spiritul de sacrificiu al luptătorilor noștri. Convingerea că luptă pentru cauza nobilă a eliberării patriei și pentru o viață mai bună a însuflețit pe ostași și populația civilă înarmată care au săvîrșit măreațe acte de eroism individual și colectiv. Populația din Țara Bîrsei a participat alături de armată la înfrîngerea grupărilor fasciste, ceea ce a constituit un factor de seamă la obținerea succesului.

Au trecut treizecișicinci de ani de la acele memorabile lupte care au marcat începutul unei noi cronici a neamului nostru. În anii care s-au scurs, în România s-a făurit mărețul edificiu al socialismului. Fiecare din acești ani a însemnat o nouă treaptă în ascensiunea României pe treptele înalte ale civilizației și progresului uman. În acest urcuș, poporul român are o călăuză sigură și încercată — Partidul Comunist Român, în frunte cu secretarul său general — a cărui politică exprimă în cel mai înalt grad aspirațiile maselor de oameni ai muncii, indiferent de naționalitate, de pe întreg cuprinsul țării. Așa se explică hotărîrea fermă cu care întreaga națiune română își consacră forțele și energia creatoare pentru înfăptuirea politicii interne și externe a partidului, pentru îndeplinirea grandiosului program elaborat de partid în vederea edificării societății socialiste multilateral dezvoltate.

Cinstind faptele de glorie ale înaintașilor noștri pentru apărarea ființei naționale, însuflețiți de înaltele idealuri ale poporului și ale partidului nostru, militarii armatei române sînt hotărîți să depună toate eforturile în însușirea măiestriei militare astfel încît să-și poată îndeplini, împreună cu întregul popor, misiunea încredințată: apărarea pămîntului strămoșesc, a cuceririlor revoluționare ale poporului, a independenței și suveranității României socialiste.

MIHAIL ROMANCA

ANEXĂ

Comandamentele, marile unități și unitățile militare care au luat parte la luptele din zona Brașov

Nr. crt.	Denumirea	Sursa de documentare	Observații
1	2	3	4
1	Corpul de munte. Comandant: general de divizie Dumitrache Ion	Dosarele: 732/1 cap. 1, f. 26—27; 457—463 f. 16—17; 230/4, f. 11—12.	
2	Corpul de construcții. Comandant: general de brigadă Ciurea Teodor	Dosarele: 242/2, f. 277—278; 457/464, f. 190—197.	A participat numai cu o parte din efective.
3	Brigada 1 artilerie antiaeriană. Comandant: colonel Roman Horia, cu: — Regimentul 4 artilerie antiaeriană; — Regimentul 5 artilerie antiaeriană.	Dosarele: 235/10, f. 5, 42, 77, 81, 84; 639/78, f. 1—4; 235/10, f. 5, 7, 42; 189/2, f. 4—14.	
4	Brigada a 2-a artilerie antiaeriană. Comandant: colonel Barbieri Constantin, cu: — Regimentul 2 artilerie antiaeriană; — Regimentul 6 artilerie antiaeriană.	Dosar 235/10, f. 4, 7, 43, 84—89; 235/10, f. 43—44; 686/180, f. 6.	
5	Divizia 13 infanterie-instrucție. Comandant: generalul de brigadă de rezervă Gheorghe Cristache	Dosarele: 1/7; f. f. 55L230/4; f. 19; 230/13, f. 4.; 221/26, f. 235—268.	

BCU Cluj / Central University Library Cluj

1	2	3	4
6	Divizia 3 infanterie-instrucție. Comandant: general de brigadă Tănăsescu Ion.	Dosarele: 732/1, f. 27, 29; 457/142, f. 567; 230/4, f. 29—30; 290/4, f. 1—44.	
7	Divizia 1 munte, Comandant: general de brigadă Bălan Grigore.	Dosarele: 230/4, f. 7, 8, 13; 230/103, f. 95; 331/2, f. 1—4.	
8	Divizia 1 voluntari „Tudor Vladimirescu". Comandant: colonel Cambrea Nicolae	Dosar: 315/26, f. 8—9.	
9	Centrul de instrucție al infanteriei cu regimentul său și cu batalioanele de marș ale Diviziilor 5 și 11 infanterie.	Dosarele: 267/2, f. 15—32; 290/4, f. 1—44.	
10	Centrul de instrucție al artileriei contra aeronavelor. Comandant: colonel Georgescu Ion.	Dosarele: 80, f. 66; 28, f. 1, 2, 4, 19, 25.	A fost dislocat în com. Simbăta de Sus, Voila, Lisa și Drăguș. Participă cu o parte din subunități. E subordonat C.I.I. Făgăraș.
11	Școala de ofițeri de infanterie Zărnești.	Dosarele: 230/4, f. 8, 31, 33, 35; 230/109, f. f. 13; 457/132, f. 394.	
12	Regimentul 1 artilerie grăniceresc.	Dosar 1016/34, f. 345; 230/5, f. 7, 17, 29—30.	
13	Trei baze de informații, baze de vînătoare, trei baze de bombardament, 1 bază de aerostație și două baze aeriene regionale.	Dosarele: 886/82, f.60; 686/64, f. 76—91; 686/183, f.21, 43—45, 92, 120, 121, 292—301; 686/79, f. 89—90, 101—109; 686/180, f. 35, 43, 44.	

BCU Cluj / Central University Library Cluj

STUDII ŞI ARTICOLE

CASTRUL ROMAN APULUM ŞI CETATEA FEUDALĂ ALBA IULIA

Situată aproape de confluenţa Ampoiului cu Mureşul, pe una dintre terasele superioare ale Mureşului (224 m altitudine), cetatea Alba Iulia a avut timp de aproape două milenii o importanţă economică, militară, administrativă şi istorică cu totul aparte, fiind martoră la cele mai importante evenimente istorice legate de trecutul Transilvaniei. Reconstituirea pe etape istorice a perioadelor de funcţionare a fortificaţiilor de la Alba Iulia întîmpină unele dificultăţi, deoarece documentarea pe baza izvoarelor scrise, ori a descoperirilor arheologice, este încă lacunară. Astfel, de pildă în stadiul actual al cercetărilor a rămas neelucidată satisfăcător problema localizării concrete pe teren a traseului zidurilor de incintă ale castrului roman Apulum, în care a staţionat Legiunea XIII-a Gemina, de la Traian şi pînă la părăsirea Daciei de către armata şi administraţia romană. Majoritatea arheologilor şi istoricilor, bazîndu-se pe vestigiile arheologice descoperite de-a lungul veacurilor, dar mai ales de la secolul XVI încoace, de cînd ele au fost semnalate în cronici, ori în literatura de specialitate, au localizat castrul roman pe terasa unde se află actuala cetate de tip Vauban, dar încă nu s-au precizat concret şi veridic forma şi dimensiunile lagărului roman.

Romanii ca buni strategi şi tacticieni ai artei militare, cînd au construit castrul destinat Legiunei XIII Gemina au ales terasa cu pantele abrupte şi cu suprafaţa netedă, deoarece ea corespundea tacticii lor ofensive, căci ea le oferea posibilitatea de a-şi desfăşura trupele în caz de atac, conform principiilor lor de luptă, verificate timp îndelungat şi în repetate rînduri. Valea Mureşului a fost întotdeauna principala arteră de circulaţie, iar la Alba Iulia, prin aşezarea ei într-o poziţie centrală, se încrucişau drumurile venite din diferite direcţii. Pe aici se scurgeau bogăţiile solului şi subsolului, rezultate mai ales din exploatarea zăcămintelor metalifere (aur, argint, cupru etc.), ori a salinelor de la Turda, Uioara, şi Ocnişoara. În dorinţa lor de a exploata şi valorifica cît mai mult resursele locale, romanii au ales acest loc pentru construirea uneia dintre cele mai puternice fortificaţii militare din Dacia, deoarece el corespundea perfect necesităţilor militare, economice şi administrative. Imediat după cucerirea Daciei romanii au construit o reţea de drumuri trainice,

care permiteau deplasări rapide și sigure ale unităților militare, dar și o circulație constantă și optimă a bunurilor ce se scurgeau spre Roma. Astfel, Apulum a devenit un important nod de circulație, atît pe uscat, cît și pe apă, deoarece de aici porneau plutele și ambarcațiunile cu diferite mărfuri pe Mureș și Tisa pînă la Dunăre.

Teritoriul Albei Iulia a fost locuit fără întrerupere încă din epoca neolitică, iar romanii nu au făcut altceva decît să prelungească această viețuire, dîndu-i însă o amploare nemaiîntîlnită pînă atunci. Apulii, tribul dacic ce locuia în zonă, aveau alte principii strategice, deoarece fortificația lor principală era situată la cca 20 km distanță, la Craiva, pe o stîncă greu accesibilă, numită astăzi Piatra Craivei, după cum au dovedit-o cercetările arheologice efectuate între anii 1961—1971, la această importantă cetate dacică, numită în izvoarele scrise Apulon[1].

Primul care a încercat să plaseze pe teren castrul roman de la Apulum a fost B. Cserni, care inițial a considerat că el avea o formă dreptunghiulară cu laturile de 680 × 510 m, dar ulterior, tot el a propus alte dimensiuni mai labile: 600—750 × 400—500 m, ce au fost acceptate și preluate de către unii specialiști, sau contestate de către alții[2]. Realitatea este că astăzi numai pe baza puținelor cercetări arheologice sistematice efectuate pe teritoriul castrului roman, ar fi dificilă precizarea cu certitudine a dimensiunilor, formei și a traseului zidurilor de incintă. Această gravă lacună în documentația arheologică a fost cauzată în bună parte de ideea că odată cu construirea cetății de tip Vauban au fost distruse integral, atît castrul roman, cît și cetatea feudală mai veche.

Pornind de la planul întocmit de locotenent colonelul inginer Giovanni Morando Visconti la 18 februarie 1711 pentru cetatea feudală din sec. XIII—XVIII, cu împrejurimile ei[3], (fig. 1) după o verificare atentă pe teren, am ajuns la concluzia că în realitate planul cetății feudale mai vechi redă fidel traseul zidurilor de incintă ale fostului castru roman, care pe parcursul veacurilor au fost reparate și adaptate noilor cerințe ale vremii. În cele ce urmează vom încerca să argumentăm cu dovezi concrete această ipoteză de lucru urmînd ca cercetările arheologice viitoare

---

[1] I. Berciu, Al. Popa, H. Daicoviciu, *La forteresse dace de Piatra Craivei*, în *Celticum*, XII, 1965, p. 115 sqq; M. Macrea și colaboratorii, *Cetăți dacice din sudul Transilvaniei*, București, 1966, p. 45 sqq; V. Moga, *Așezarea și cetatea dacică de la Piatra Craivei (Apoulon)*, în *Alba Iulia — 2000*, Alba Iulia, 1975, p. 27 sqq.

[2] B. Cserni, în *A Gyulafehérvári rom. cat. főgimnázium Értesitője*, Alba Iulia, 1894, p. 6 sq; idem, în *Alsófehérvármegye történelme*, Aiud, 1901, II, 1, p. 158; idem, în MKÉ., VI, 1912, p. 258; D. Tudor, *Orașe, tîrguri și sate în Dacia romană*, București, 1968 p. 147, fig. 10; M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 125 sqq.

[3] Ș. Dragomir, *Mormîntul lui Mihai Viteazul și vechea catedrală de la Alba Iulia*, în *Acad.Rom.Mem.Secț. Ist.* XXI, 1939, p. 493 sq; G. Entz, *A Gyulafehérvári Székesegyház*, Budapest, 1958, p. 122 sq, fig. 81; C. Moisescu, *Considerații asupra tipologiei monumentelor dispărute ale Mitropoliei Bălgradului*, în SCIA, XIX, 2, 1972, p. 287 sq, fig. 1.; G. Anghel, *Cetățile medievale de la Alba Iulia*, în *Apulum*, XIII, 1975, p. 263 fig. 1; idem, în *Alba Iulia — 2000*, p. 172, 182; E. Birdaș Răsinăreanu, *Alba Iulia oraș bimilenar*, Sibiu, 1975, p. 23 sq., pl. III.

de verificare, imperios necesare, să întărească și mai mult, sau să infirme această ipoteză. Planul lui Visconti redă o cetate de formă patrată cu laturile de cîte 250 stîngeni (klafteri), respectiv de 474 × 474 m, deci cu o suprafață de 214.576 mp, ilustrînd cu multă precizie, pînă la cele mai mici amănunte, atît interiorul cetății, cît și imprejurimile sale pe o rază de 2—4 km. El este însoțit de două profile transversale ce redau perspectiva clădirilor din cetate, ori diferențele de nivel dintre ziduri și șanțurile de apărare, precum și o scară redată în stînjeni. Planul are o importanță istorică deosebită deoarece prezintă cetatea și orașul Alba Iulia așa cum arăta la începutul secolului XVIII, înainte de construirea cetății de tip Vauban, între 1715 și 1738, care a schimbat structural înfățișarea orașului, mai ales pe teritoriul fostei cetăți feudale.

Argumentul hotărîtor în favoarea ipotezei noastre este că nu cunoaștem nici o analogie pentru o cetate feudală similară ca formă și tehnică de construcție în secolele XII—XVII, cînd cetatea Alba Iulia este atestată documentar în repetate rînduri. În schimb, atît forma, cît și dimensiunile, ori tehnica de construcție a zidului de incintă, corespund perfect cu un castru roman de legiune. Dintre castrele de legiune patrate, sau aproape patrate, similare cu cel de la Apulum le amintim pe cele de la: Bonna-Bonn (528 × 524 m = 276.672 mp, R.F.G.), Pinnata-Inchuthil (740 × 450 m = 211.500 mp, Anglia), Aquincum—Budapesta (460 × 430 m = 197.800 mp, R.P.U.)[4]. Castrele de legiune, de formă dreptunghiulară, dar care au o suprafață între 20 și 24 ha, deci echivalentă pentru zece unități auxiliare, sînt mult mai numeroase: Isca — Caerleon, (490 × 418 m = 204.820 mp), Eburacum — York (500 × 450 m = 225.000 mp, Anglia), Singidunum (500 × 315 m = 157.500 mp. Emona — Ljubljana, 523,5 m × 435,5 m = 227.505 mp, R.F.S.J.), Potaisa — Turda (580 × 410 m 237.800 mp), Berzobis — Berzovia (490 × 410 m = 200.900 mp), Sarmizegetusa (540 × 415 m = 224.100 mp)[5]. Numărul cas-

[4] H. v. Petrikovitz, *Die Innenbauten römischer Legionslager während der Prinzipatzeit*, Bonn, 1974, p. 149, pl. I (Inchuthil), p. 154 sq, pl. 7 (Bonna), p. 159 sq (Aquincum) J. E. Bogaers — C. B. Rüger, *Der niedergermanische Limes*, Bonn, 1974, p. 196 sq (Bonna); I. Szilágyi, în RE, Supl. XI, 1968, p. 83 sq (Aquincum).

[5] G. C. Boon, *Caerleon: une forteresse de légion et ses établissemené*, în *Apulum*, XI, 1973, p. 134 (Isca); H. v. Petrikovitz, *op. cit.*, p. 150 (Eburacum); J. Šašel, în RE, Supl. XI, 1968, p. 549 sq, 561 (Emona); I. H. Crișan, în *Materiale*, VII, 1961, p. 431 sq; M. Bărbulescu și colaboratorii, în *Potaissa*, I, 1978, p. 5 sq (Potaissa); D. Protase în *ActaMus.Nap.*, IV, 1967, p. 49 sq. (Berzobis); C. Daicoviciu — H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana*, București, 1962, p. 39 sq, pl. I și III; C. Daicoviciu, în RE, Supl., XIV, 1974, p. 612 sq, 616; D. Tudor, *Orașe*, p. 77 sq; M. Macrea, *Viața*, p. 117 sq; H. Daicoviciu și colaboratorii, *Șantierul Ulpia Traiana Sarmizegetusa*. (raport pe anul 1978, comunicare prezentată la sesiunea științifică Caransebeș, 1979). Autorii cu ocazia trasării peste zidul de incintă a secțiuniior: Z 1 pe latura de nord, Z 2 pe latura estică și Z 3 pe latura de sud, au înregistrat aggerul castrului de pămînt, construit de legiunea III-a Flavia Felix. Aggerul se mai păstrează pe o înălțime ce variază între 2,10 și 2,70 m și o lățime de 13 m. *Via sagularis*, lată de 3,75 m, a fost pavată cu pietre de rîu și flancată pe margini de pietre mari și o rigolă lată de 0,25 m, urmată de un zid gros de 1,10 m

trelor patrate sau aproape patrate, construite de trupele auxiliare este mult mai mare, atît în Dacia, cît și în alte provincii[6]. Dar nu numai forma și dimensiunile incintei pledează hotărît pentru un castru roman, ci și tehnica în care a fost construit zidul de incintă. Pe latura de sud se mai păstrează încă, uneori pe o înălțime de 2—4 m, porțiuni întregi de zid în poziție *in situ* (cf. fig. 2). Cele două fețe ale zidului sînt formate din blocuri patrulatere fasonate, paralelipipedice ori cubice, iar emplectonul constă din pietre nefasonate legate cu un mortar trainic ce conține multă cărămidă romană pisată *(opus signimum)*. Această tehnică de construire a zidului, *(opus quadratum)* era folosită de romani nu numai la construcți monumentale, ci și la zidurile de incintă ale castrelor, mai ales de legiune, sau a orașelor, cum ar fi de pildă zidul de incintă al Ulpiei Traiane[7]. Pe porțiunile pe care le-am putut verifica concret pe teren, zidul are la bază o grosime constantă de 2 m, iar în partea superioară de 1,80 m, la fel ca atîtea castre romane de legiune. În curtea fostei monetării și a fostei mănăstiri de călugărițe, aproape de actuala grădiniță de copii, la aproximativ două treimi din lungimea laturei de sud a zidului de incintă se observă că blocurile fasonate ies în afara zidului pe o lățime de 6 m, ceea ce ar corespunde cu latura unui turn al porții (vezi fig. 3), care eventual

(probabil de la o baracă). Mulțumesc și pe această cale autorilor pentru permisiunea de a consulta manuscrisul și desenele profilelor. Mulțumesc călduros și colegului D. Alicu pentru informația referitoare la lungimea laturilor scurte (415 m) măsurate în septembrie 1979.

Deoarece încă nu se cunoaște traseul laturei de vest ar fi dificilă precizarea cu certitudine a dimensiunilor reale ale castrului. Totuși, noi presupunem că lagărul de pămînt a avut inițial o suprafață mai mică decît incinta de piatră a orașului Sarmizegetusa, ce măsoară 600×540 m. Dacă luăm ca punct de reper *Aedes Augustalium* și considerăm că inițial el a fost pretoriul *(principia)* castrului de legiune din care Traian a coordonat luptele în cel de al doilea război daco-roman (cf. C. Cichorius, *Die Reliefs der Trajanssäule*, I. Berlin, 1896, LXXIII, 189—191), atunci ar rezulta că latura de vest se află la est de Apa Mică, iar dimensiunile probabile ale castrului ar fi de 540×415 m cu o suprafață totală de 224.100 mp. În favoarea ipotezei că *Aedes Augustalium* a fost inițial *Principia*, pledează o serie întreagă de analogii cf. R. Fellmann, *Die Principia des Legionslagers Vindonissa und das Zentralgebäude der römischen Lager und Kastelle*, 1958, p. 127 sq; G. C. Boos, *op. cit.*, p. 134 sq; H. v. Petrikovitz, op. cit., p. 67 sq; N. Branga, *Aspecte și permanențe traco-romane*, Timișoara, 1978, p. 85. Construirea zidului de incintă al orașului, gros de 2 m, în tehnica *opus quadratum*, tot de către legiunea IV-a Flavia Felix, înainte de 108 cînd a fost înființată *Colonia Dacica*, este foarte probabilă, deoarece la romani, mai ales soldații executau astfel de lucrări cu caracter militar. După părăsirea castrului și mutarea legiunii IV-a Flavia Felix la Berzovia în Banat, a fost posibil ca în incinta pretoriului să se construiască *Aedes Augustalium* (cf. CIL, III, 6270), reparat mai tîrziu (cf. I. I. Russu, SCIV, 1974, p. 583 sq), iar celelalte construcții au fost adaptate și destinate aparatului administrativ și religios al coloniei Dacica, devenită metropolă pe timpul lui Severus Alexander. Și celelalte construcții cu ziduri din piatra din interiorul castrului au suferit fără îndoială diverse trasformări, primind diferite destinații, după ce populația civilă s-a instalat în incinta fortificată. Urmează ca cercetările viitoare să confirme ori să infirme această ipoteză de lucru.

[6] M. Macrea, *op. cit.*, p. 220 sq. (Drobeta, Zăvoi etc.); D. Tudor, în *Apulum*, XI, 1973, p. 117 sqq (Slăveni, Arutela etc.).

[7] C. Daicoviciu, în *Dacia*, I, 1924, p. 240 sq, fig. 7; C. Daicoviciu — H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana*, p. 48 sq, fig. 18.

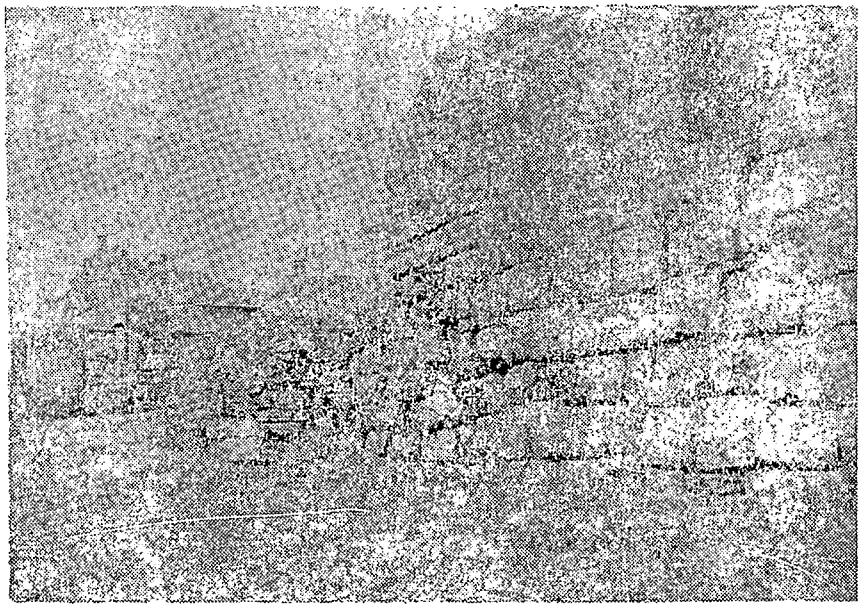

Fig. 2. Zidul de incintă al castrului roman Apulum, refolosit și în epoca feudală.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

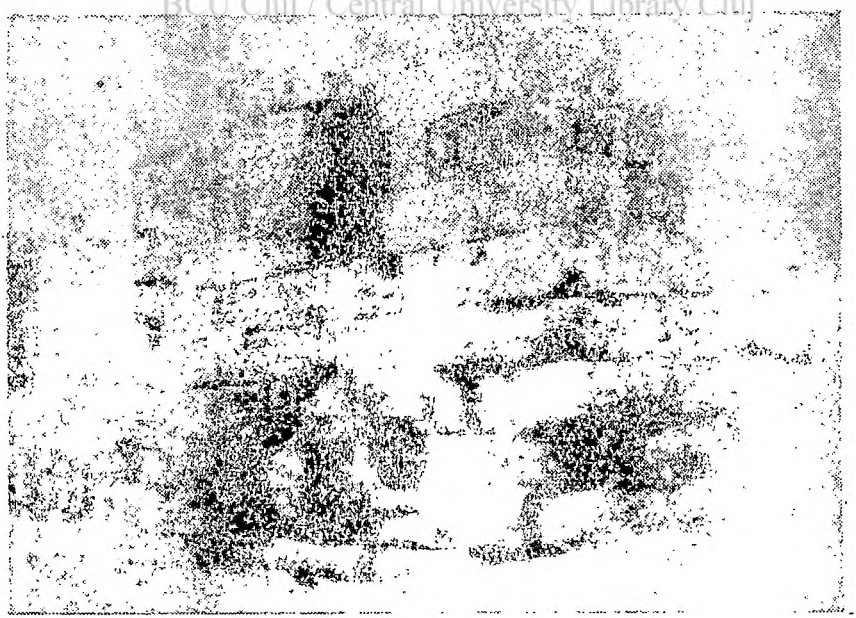

Fig. 3. Zidul turnului porții castrului roman de pe latura de sud.

Biblioteca Centrală
CLUJ-NAPOCA

era patrat. De asemenea, după cum se observă pe teren, deschiderea porții avea o lățime tot de 6 m, dar ea a fost închisă, la o dată ce încă nu se poate preciza, cu un zid construit într-o altă tehnică. Pînă la efectuarea unor cercetări arheologice sistematice nu se poate preciza cu certitudine dacă aceasta a fost *porta principalis dextra*, sau *porta principalis sinistra*. Se pare însă că *porta praetoria* a fost pe latura de est a castrului, corespunzînd cu poarta Sfîntului Gheorghe a cetății feudale de pe planul lui Visconti. Pe anumite porțiuni ale laturei de sud, de pildă în dreptul pivniței fostei monetării, zidul roman a fost reparat într-o perioadă greu de precizat astăzi, ori a fost străpuns de ferestre. În imediata apropiere și anume sub ferestrele grădiniței de copii, un bloc paralelipipedic a fost încadrat în zid, iar pe el se mai păstrează inscripția: FELIX LEG XIII GE(mina) ANTONINIANA, databilă între 211—222 e.n.[8], care ar indica o reparație a zidului, posterioară sau contemporană cu inscripția. Tot pe latura de sud zidul român, sau temeliile lui, se mai păstrează sub clădirea fostului palat episcopal, deoarece peretele de sud al acestuia se sprijină direct pe zidul de incintă (după cum rezultă și din planul lui Visconti). Aceeași situație se constată și la peretele de sud, al clădirii manutanței, după cum se vede clar în colțul ei de sud-vest (cf. fig. 4). Pentru verificare ar fi suficient să se dea jos tencuiala modernă ce acoperă zidul roman, atît la clădirea manutanței, cît și în pivnițele palatului episcopal.

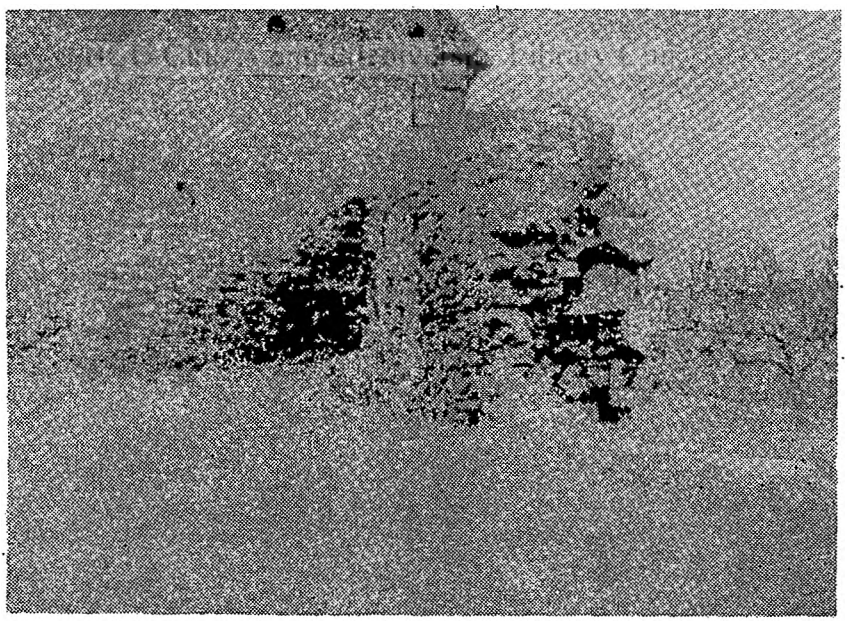

Fig. 4. Zidul roman continuîndu-se sub clădirea manutanței.

[8] I. Berciu, — Al. Popa, în *Apulum*, V, 1965, p. 199, fig. 13.

stăzi dificil
i cetății de
ile romane
ite fi totuși
zia trasării
ată în două
iralei orto-
9. Din pro-
parțial pes-
le arheolo-
Apulum se
a se putea
că abia mai
ina a con-
rele de le-
clar și fără
la Apulum

onti, casele
ntă, dar de-
it transfor-
ne dacă pe-
e pare însă
i numai un
ă învecinată
incintă. O
tea elucida

avem nici
nplasare si-
concretă, pe
ului roman
ar ipotetică,
feritoare la
în prezent,

urtă perioadă
tre Tibiscum
210; M. Ma-

s-a suprapus
le coloniștilor
ifică din Ca-
Iambor și St.
orașului ro-
resupunem că
suprafață de

BCU Cluj / Central University Library Cluj
Biblioteca Centrală
CLUJ-NAPOCA
UNIVERSITARĂ

sînt de asemenea puține și nu în totdeauna suficient de clare. Din descrierea corectă a săpăturilor efectuate de B. Cserni în 1897, la care se adaugă planul construcțiilor romane descoperite (vezi fig. 6) ce au zidurile groase de 0,80 și 1,20 m, rezultă că el a dezvelit doar părți ale unor barăci în care au locuit soldații și nu o poartă cu zidul de incintă, cum a presupus el inițial[11]. Observațiile înregistrate de el însă rămîn foarte utile și ele vor putea fi folosite cînd se va publica planul integral al castrului roman Apulum. Din păcate numeroasele descoperirri de monumente epigrafice sau arhitectonice, țigle și cărămizi cu inscripții, monete etc., ori temeliile zidurilor din piatră sau cărămidă, porțiunile de drumuri pavate, precum și profilele diverselor secțiuni sau șanțuri, trasate cu ocazia diferitelor lucrări edilitare și cu scop urbanistic, au rămas inedite în cea mai mare parte, astfel că nu le putem folosi acum la reconstituirea, chiar ipotetică, a construcțiilor din interiorul castrului. Temelii de ziduri romane, capitele, baze și fragmente de coloane, frize, ori alte piese arhitectonice au fost descoperite cu ocazia construirii catedralei ortodoxe, ori a lucrărilor pentru restaurarea catedralei catolice, sau a altor lucrări, dar ele au rămas inedite, sau au fost doar semnalate în literatura de specialitate[12]. Dintre cele peste 600 inscripții pe piatră, la care se adaugă alte sute de inscripții pe țigle și cărămizi romane, descoperite pe teritoriul municipiului Alba Iulia, numai un număr relativ redus dintre ele se referă concret la comandanți, soldații și veteranii Legiunii XIII Gemina, care și-au făcut serviciul ori stagiul militar în castru. Deoarece aceste informații epigrafice, deosebit de valoroase, au fost în repetate rînduri publicate și interpretate cu multă competență de către specialiști de mare prestigiu, nu le mai amintim acum, mai ales că ar depăși cu mult cadrul și scopul articolului nostru[13]. Ceea ce dorim să subliniem acum este doar faptul că dezvoltarea rapidă, impetuoasă chiar, a orașului roman Apulum, s-a datorat în primul rînd prezenței castrului de legiune, care prin subunitățile sale de cavalerie în special, putea controla și supraveghea un teritoriu vast, ce ingloba și o porțiune importantă a granitei de vest, dimpreună cu zăcămintele de aur argint și cupru, ori salinele din jur, precum și populația autohtonă din zonă. Un număr mare de colonișți, veniți din tot Imperiul roman, au preferat să se așeze în apropierea castrului, știindu-se astfel în siguranță printre autohtonii daci, cunoscuți de mult ca un popor războinic și nesupus dominației străine. Într-adevăr efectivele Legiunii XIII Gemina au reușit să le asigure liniștea necesară, astfel că în scurt timp, datorită bogățiilor nemăsurate din zonă, cele două așezări civile existente aici s-au dezvoltat rapid. Mai ales așezarea civilă situată de-a lungul Mureșului, unde era și portul (azi cartierul Partoș), din care

[11] B. Cseni, în *Alsófehérvármegye történelme*, II, 1, p. 160, pl. IV.

[12] B. Cserni, *op. cit.*, p. 176 sq; J. Hampel, în AE, 1911, p. 228 sq; Al. Popa, în *Alba Iulia — 2000*, p. 39 sqq (cu bibliografia mai veche).

[13] Tomaschek, în RE, III, 1895, col. 290 sq (Apulum); E. Ritterling, în RE, XII, col. 1391; D. Tudor, *op. cit.*, p. 144 sqq, M. Macrea, *op. cit.*, p. 125 sq, 184 sq; Al. Popa, în *Alba Iulia — 2000*, p. 36 sq.

porneau plute și ambarcațiuni ușoare ce transportau sarea și alte mărfuri pînă la vărsarea Tisei în Dunăre. s-a dezvoltat rapid, astfel că pe timpul lui Marcus Aurelius, la 180 e.n., a devenit *municipium Aurelium Apulense,* iar curînd după aceea, pe vremea lui Commodus a fost transformat în *colonia Aurelia Apulensis.* Așezarea civilă situată în apropierea castrului *(canabae)* a avut o dezvoltare mai înceată, deoarece abia pe timpul lui Septimius Severus (193—211) este atestată ca *municipium Septinium Apulense,* iar mai tîrziu în anul 250, Decius o transformă în *colonia Nova Apulensis*[14].

Importanța economică, militară și administrativă a orașului roman Apulum rezultă și din faptul că încă de la început aici își avea reședința guvernatorul și procuratorul Daciei Superior, iar mai tîrziu tot aici rezida și guvernatorul celor trei Dacii *(legatus augusti pro praetore),* de al cărui comandant depindeau toate trupele provinciei. Intensitatea vieții economice, ca și a relațiilor sociale, pot fi deduse și reconstituite parțial din textele unor inscripții romane găsite la Alba Iulia, care atestă existența unor organizații profesionale *(collegia)* ale negustorilor, minerilor, zidarilor, croitorilor, corăbierilor etc. ce își aveau propriile sedii *(schola)* conduse de cîte un patron *(patronus).* Patronii erau aleși dintre oamenii bogați și cu mare influență, deoarece ei contribuiau cu sume substanțiale la înălțarea unor edificii publice importante ca temple, sanctuare, bazilici, case ale colegiilor, portice, băi, apeducte etc., ce ridicau mult prestigiul celor două orașe romane de la Apulum. Cercetările arheologice întîmplătoare, sau sistematice, au scos la lumină un vast material documentar, precum și numeroase clădiri publice sau particulare, dintre care unele erau pavate cu splendide mozaicuri colorate, ce oglindesc gustul artistic, dar și bunăstarea locuitorilor. La acestea pot fi adăugate locuințele luxoase ale guvernatorilor, procuratorilor, prefecților legiunii, ori a altor personalități marcante, iar atestările epigrafice semnalează alte construcții importante, încă neidentificate pe teren. Circulația mărfurilor și tranzacțiile comerciale erau deosebit de intense, după cum o dovedesc inscripțiile și tăblițele cerate, ori descoperirile monetare, astfel că Apulum a devenit un centru economic, meșteșugăresc și cultural de primă importanță în Dacia romană, iar în unele privințe chiar mai important decît metropola Sarmizegetusa. Acest fapt este dovedit nu numai de întinderea considerabilă a ruinelor antice, peste 6 km lungime, și 2—3 km lățime, dar și de bogăția și diversitatea vestigiilor arheologice. Timp îndelungat Apulum a îndeplinit toate funcțiile și caracteristicile unui oraș roman înfloritor, ce s-a dezvoltat treptat, dar viguros și temeinic, fiind permanent un important focar de romanitate și romanizare a Daciei. Chiar și după părăsirea provinciei de către armata și administrația romană, o bună parte a locuitorilor au continuat să ducă o viață cotidiană obișnuită, după cum o dovedește intensa circulație monetară, ori descoperirea altor vestigii arheologice. Numai din descoperirile mai

[14] D. Tudor, *op. cit.,* p. 149; Al. Popa, *op. cit.,* p. 51 sq.

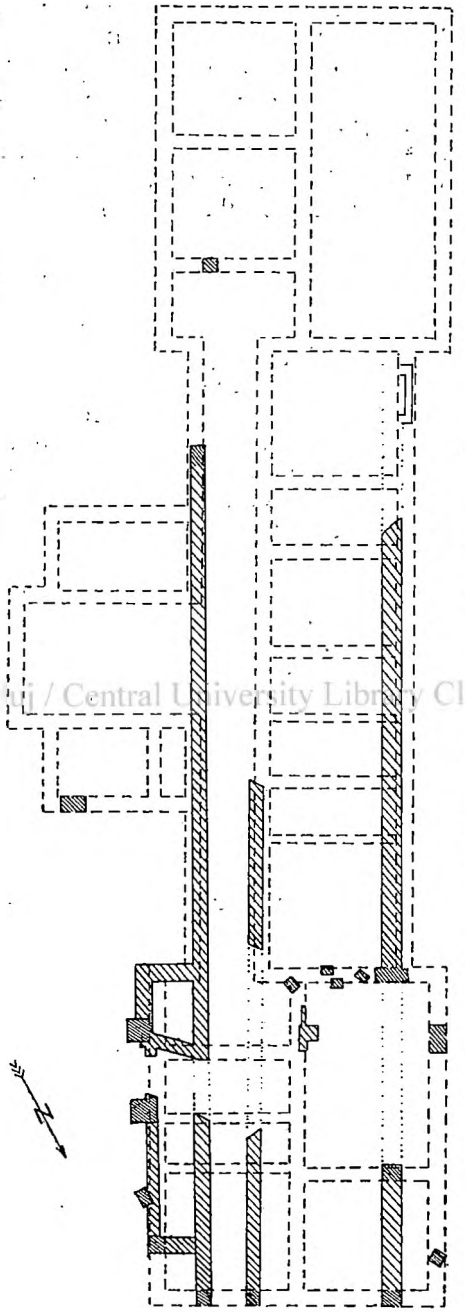

Fig. 6. Ziduri romane (haşurate) din interiorul castrului Apulum (după Csemi).

BCU Cluj / Central University Library Cluj

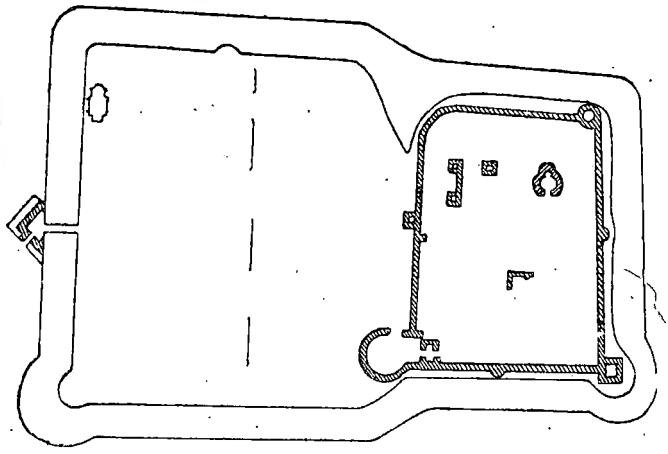

Fig. 7. Cetatea Cenad, după Luigi Fernando Marsigli (Bologna, Bibliotheca Universitaria).

Deasemenea planul cetății feudale Cenad, întocmit de Luigi Fernando Marsigli (cf. Gy. Györffy, *István király és műve*, Budapesta, 1977, fig. 46 a), prin forma dimensiunile și alte detalii corespunde unui castru roman în care a staționat o cohortă, sau o ală. Pentru descoperirile romane de la Cenad cf. TIR, L, 34, Budapesta 1968, p. 45., la care se adaugă observația că în curtea bisericii, ori în diferite curți ale sătenilor, sînt pavate alei cu țigle și cărămizi romane, ori cu blocuri fasonate. Foarte probabil că și la Cenad zidurile castrului roman au fost reparate și adaptate noilor cerințe, adăugîndu-le ulterior (sec. XVI—XVII) cele trei turnuri de colț, iar vechile porți ale castrului roman au fost zidite, după cum se observă, pe trei laturi (vezi fig. 7).

Cel mai revelator detaliu din planul lui Marsigli este desenarea planului unei biserici rotunde, cu o absidă semicirculară în incinta cu ziduri de piatră, precum și schițarea ruinelor unei biserici în apropierea poartei de vest a celei de a doua incinte fortificată cu o palisadă și un șanț larg de apărare. Că planul lui Marsigli corespunde realității ne-o confirmă descrierea detailată a cetății Cenad de către Evlia Celebi (cf. *Călători străini despre țările române*, București, VI, 1976, p. 646 sqq). Printre alte informații utile Celebi amintește ruinele unei mănăstiri lîngă poarta de vest (unde le plasează și Marsigli), probabil ruinele mănăstirii Sfîntului Ioan Botezătorul, existentă încă pe vremea voievodului Ahtum (cf. SRH, II, p. 490), sau ale catedralei Sfîntului Gheorghe, construită de episcopul Gerhard (cf. SRH, II, p. 500 sq). În interiorul incintei principale Celebi mai semnalează că una dintre cele patru geamii și minarete a fost transformată dintr-o clopotniță, respectiv biserică mai veche (probabil biserica rotundă schițată de Marsigli).

Rolul important pe care l-a avut cetatea Cenadului în sec. IX—XIII se explică prin faptul că la acea dată, datorită trăiniciei zidurilor romane reparate, ea era cea mai întărită fortificație din zonă (ca și Alba Iulia, ori Turda din centrul Transilvaniei). Prima atestare a cetății Cenad, ce se referă la sec. IX, o datorăm lui Anonymus, *Gesta Hungarorum*, cap. X, (cf. SRH, I, p. 50) care amintește cetatea voievodului Glad (*castro suo iuxta Morisium* care la începutul sec. XI a primit numele de *castrum Ohtum*). Prima atestare în documentele cancelariei arpadiene datează din anul 1216 *(castrum Cenadiensi)*, iar ultima la 1238, cu trei ani înainte de asediul tătarilor din 1241, care se pare că i-a fost fatal, deoarece după această dată cetatea nu mai apare în documentele vremii (cf. Gy. Györffy, *Az Árpádkori Magyarország történeti földrajza*, Budapesta, 1963, p. 850 sq). Demolarea totală a zidurilor cetății, precum și a bisericilor (respectiv moscheelor turcești) s-a făcut probabil după colonizarea șvabilor, astfel că astăzi nu se mai observă nimic pe teren și numai cercetările arheologice viitoare, imperios necesare, vor putea preciza detalii referitor la fazele de funcționare ale cetății Cenadului.

vechi, în special din săpăturile efectuate de B. Cserni, s-au găsit 36 monete aparținînd fără întrerupere împăraților romani tîrzii de la Domitianus (284—305) pînă la Gratianus (367—383). Cele două necropole, datate pe bază de monete, ori alt inventar specific secolului IV e.n., arată clar că populația a locuit în continuare, atît în oraș, cît și în castru, deoarece tot B. Cserni la săpătura din castru efectuată în 1897, a găsit o monetă de la Diocletian, iar ulterior au fost aflate, tot pe teritoriul castrului, alte monede din secolul IV. Tot din secolul IV—V au mai fost descoperite și alte vestigii ca vase de sticlă, opaițe creștine, fibule etc.[15]. Este adevărat că după plecarea Legiunii XIII Gemina, și a aparatului administrativ, rolul și importanța orașului Apulum scade treptat, iar după invazia și dominația hunilor el încetează chiar. Recentele descoperiri însă făcute chiar pe teritoriul castrului, arată clar că el nu încetează a fi locuit și în secolele următoare, după cum o dovedesc locuințele, ceramica, și alte obiecte din secolele VI—XI, aflate, fie în cadrul cercetărilor sistematice, fie cu ocazia diferitelor lucrări edilitare sau de sistematizare, efectuate în diverse puncte de pe teritoriul fostului castru roman. Astfel nivele de locuire în care s-a aflat ceramică, ori piese de metal, databile în secolele VI—VII, ori VIII—IX, s-au aflat recent cu ocazia lucrărilor efectuate pentru restaurarea catedralei catolice. De asemenea cu ocazia trasării unor șanțuri pentru instalarea unor conducte de apă, pe lîngă ziduri din piatră ori cărămidă, drumuri pavate etc. aparținătoare construcțiilor din interiorul castrului roman, s-au descoperit în nivelele superioare cinci bordeie și numeroase fragmente ceramice din secolele X—XI. Urme de locuire din sec. IV—XI se găsesc pe întreaga suprafață a castrului, de fiecare dată cînd sînt efectuate săpături, astfel că prezența populației autohtone și locuirea ei fără întrerupere aici, nu mai poate fi contestată[16].

Tot din secolele VII—XI, deci dinaintea atestării documentare a cetății Alba Iulia, au fost înregistrate așezări și cimitire situate în afara incintei fortificate, dovedind o locuire neîntreruptă a autohtonilor. Fragmente ceramice izolate datînd din secolele VIII—XI, ori chiar locuințe întregi, unele datînd și din veacurile X—XI, au fost descoperite la sud de castrul roman, pe terasa unde se află acum ravelinul fortificației „Sf. Francisc și Paul". Tot aici se afla foarte probabil și vechea mitropolie românească, după cum ar rezulta de pe planul lui Visconti. Nu ar fi exclus ca planul treflat al uneia dintre cele două biserici desenate de Visconti, să aparțină vechii biserici episcopale construită de Hierotheus în secolul X, deoarece astfel de biserici cu plan treflat erau frecvente în

[15] K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei în sec. IV—XIII*, București, 1968, p. 22 sq.; Al. Popa, *op. cit.*, p. 103, sqq. la care se adaugă numeroase fibule cu capete de ceapă, vîrfuri de săgeți în trei muchii etc. inedite. C. Băluță, în *Annales du 7e Congrès Int. de Verre*, Liège, 1978, p. 105 sq.

[16] G. Anghel, în *Apulum*, VII, 1, 1968, p. 469; idem, în *Alba Iulia — 2000*, p. 108 sq.

sec. X—XI[17]. Aşezarea s-a întins spre vest pe „Platoul romanilor", deoarece la locul numit Piaţa Pionierilor (Pionierplatz) s-au descoperit fragmente ceramice, sau chiar vase întregi (Muz. Alba Iulia, inv. 4525—6), datînd din secolele VIII—IX. Probabil că aceeaşi aşezare s-a întins şi pe terasa numită de localnici Dealul Furcilor, unde s-au găsit de asemenea fragmente ceramice din secolele IX—XI. Cimitirul aparţinător acestei aşezări era foarte probabil situat lîngă drumul spre Zlatna, unde B. Cserni a descoperit în 1904 şapte morminte, iar în apropierea Spitalului Veterinar, în 1962, cu ocazia unor lucrări edilitare, au fost descoperite alte cinci morminte, orientate vest-est, deci creştine, care pe baza inventarului arheologic (piese de metal, vase întregi) poate fi datat în secolele IX—X[18]. Un vas întreg (în colecţia V. Cucui) şi fragmente ceramice din secolele VIII—IX au fost descoperite şi în cartierul Partoş, iar pe celălalt mal al Mureşului, în hotarul Ciugudului, se află o întinsă aşezare din sec. X—XI. Cimitirul corespunzător acestei aşezări a fost descoperit de B. Cserni, în 1902—5, iar mormintele străpung nivelele şi ruinele băii şi vechiului Apulum. Au fost descoperite în total 35 morminte cu un inventar relativ bogat constînd din cercei, inele de tîmplă, brăţări, coliere, mărgele de diferite tipuri, o monedă arabă etc. (Muzeul Alba Iulia, inv. 4688—4796). Bineînţeles că cimitirul nu a fost dezvelit integral, astfel că el ar putea cuprinde şi morminte mai vechi. Pe baza inventarului descoperit pînă acum mormintele pot fi datate cu precădere în secolul al X-lea, eventual începutul secolului XI[19].

Un al treilea cimitir a fost descoperit în interiorul cetăţii lîngă zidul de nord al catedralei catolice, cînd în 1953 au fost descoperite 25 morminte de inhumaţie, datate pe baza inventarului şi a monedelor în secolul XII. Cimitirul poate fi legat fără îndoială de bazilica romanică, construită tot în secolul XII. Recent cu ocazia lucrărilor de restaurare au mai fost descoperite şi alte morminte[20]. Toate aceste aşezări şi cimitire, databile în sec. IV—XII dovedesc o continuitate neîntreruptă de locuire la Alba Iulia, înainte de atestarea ei în documentele cancelariei regale arpadiene.

Documentarea arheologică este completată de izvoarele scrise, iar din coroborarea celor două surse documentare rezultă cu suficientă claritate principalele momente istorice la care au fost martore masivele şi trainicele ziduri romane de-a lungul a două milenii. Urmărind cu atenţie textele cronicilor, a documentelor oficiale, ori relatările scriitorilor umanişti, rezultă că, deşi au suferit repetate avarii, ele au fost reparate mereu

[17] R. Theodorescu, *Bizanţ, Balcani, Occident, la începutul culturii medievale româneşti (sec. X—XIV)*, Bucureşti, 1974, p. 101 sqq (cu bibliografia mai veche); V. Korać, *Bolconoslavica*, 5, 1976, p. 165 sq. fig. 3.

[18] Al. Popa, în *Apulum*, IV, 1961, p. 221 sq; Gh. Anghel, *op. cit.*, p. 110, şi informaţii amabile de la Al. Popa.

[19] K. Horedt, *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, Bucureşti, 1958, p. 49 sqq.

[20] D. Protase, în SCS, Cluj, 1956, VII, 1—4, p. 15 sqq. Mormintele cele mai vechi descoperite cu ocazia restaurării catedralei datează din aceeaşi perioadă, după cum a avut amabilitatea să-mi comunice colegul Ştefan Matei.

și adaptate noilor cerințe ale vremii. Acest fenomen este cunoscut și în alte zone ale fostului Imperiu roman, astfel că cetatea Alba Iulia nu constituie un caz izolat, ci unul firesc și logic, mai ales că și zidurile castrului de legiune de la Turda au rămas în picioare pînă în sec. XVII[21], cînd din cauza unui cutremur statuia zeiței Minerva s-a prăbușit de pe poarta castrului roman, ce se mai păstra încă intactă.

Cea mai veche atestare indirectă a cetății Alba Iulia este legată de ducele sau voievodul Gyla sau Gyula I, care a trăit pe la mijlocul secolului X. Cronica pictată de la Viena[22] referindu-se la el spune: ... „acest Gyula era un duce mare și puternic care găsise la o vînătoare a sa în Ardeal o mare cetate, ce fusese construită mai de mult de romani". Chronicon Posoniense precizează că cetatea pe care a găsit-o Gyula în Transilvania se numea Alba *(civitas Alba in Eredeuel),* iar Chronicon Henrici de Mügel spune de asemenea că cetatea se numea Weissenpurg = Cetatea Albă[23].

Tot pe la mijlocul secolului X Constantin Porfirogenetul referindu-se la orașele pustii și părăsite din Pecenegia (Pacinakia), situate spre Bulgaria, spune că: ... „primul oraș era numit de pecenegi Aspron, deoarece pietrele din zidul lui de împrejmuire par la prima vedere albicioase". După ce enumeră celelalte orașe (Tungate, Cracnacate, Salmacate, Sacacate, Ghieucate) mai precizează că: „În ruinele mai vechi se recunosc și unele urme de biserici și cruci cioplite din pietre poroase (tuf), din această cauză dăinuie la unii și tradiția că romanii își aveau odinioară așezările pe acolo"[24]. Deoarece în zona nord-pontică nu au fost orașe romane, aceste orașe părăsite nu puteau fi decît în Transilvania (Apulum, Napoca, Potaissa, Porolissum, Sarmizegetusa etc.), unde a fost foarte probabil și thema pecenegă Gyla de Jos (Qabuxigyla), vecină cu Turcia (= Ungaria).[25]

Alți scriitori bizantini, Cedrenus, Zonaras[26], relatează că în jurul anului 950 împăratul Constantin Porfirogenetul l-a încreștinat la Constantinopol pe prințul Gylas (Gyla sau Gyula I) acordîndu-i totodată și titlul de *patricius,* iar la întoarcere acesta a adus cu el pe episcopul Hierotheus, după ce acesta fusese uns de patriarhul Theophilact.

Legenda regelui Ștefan scrisă de episcopul Hartvic[27], referindu-se

---

[21] B. Orbán, *Torda város és környéke,* Budapest, 1889, p. 40 sqq, iar pentru descrierea porții și zidurilor castrului de către S. Szamosközi în sec. XVII, cf. I. I. Russu, în SCS, Iași, 1962, p. 151.

[22] *Chronicon Pictum Vindobonense,* cap. XV, cf. G. Popa-Lisseanu, în *Izv.Ist. Rom.* XI, 1937, p. 21 și 136.

[23] *Chronicon Posoniense,* cap. 28, 46 în SRH, II, 1938, p. 33, 36; *Chronicon Henrici de Mügeln,* în SRH, II, p. 132, 148 sq; St. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei,* I, Cluj, 1972, p. 67 sq.

[24] Constantin Porfirogenetul, *De administrando imperio,* cap. 37, cf. V. Grecu, în *Scriptores Byzantini,* VII, 1971, p. 58.

[25] Constantin Porfirogenetul, *loc. cit.*

[26] Kedrenos, *Hist. Comp.* II, p. 328; Zonaras, *Epit. Hist.* III, p. 484.

[27] Legenda S. Stephani regis ab Hartvico episcopo conscripta, în SRH, II, p. 389, 423, lupta s-a dat la 1003, după cum rezultă din alte cronici, nu la 1083.

la lupta dintre Gyla III (sau *rex Julus*, cum îl numeşte Annales Hildesheimenses, a. 1003) şi nepotul său Ştefan I, spune că principala luptă dintre pecenegi şi unguri s-a dat la Alba Iulia *(ad Albam Transilvanam... municiones civitatem)*, iar în alt loc se arată că 60 familii pecenege, dimpreună cu toate avuţiile lor, au fost colonizate de către Ştefan I în Pannonia.

Din aceste relatări ar rezulta suficient de clar că zidul de incintă al castrului roman de la Apulum a fost reparat, atît de Gyla I, cît şi de Gyla III, astfel că la 1003, cînd acesta din urmă luptă cu Ştefan I, Alba era o cetate puternic întărită în care voievozii Transilvaniei îşi aveau reşedinţa. Tot aici şi-a avut foarte probabil reşedinţa şi episcopul Hierotheus. S-a presupus că biserica rotundă, ce are diametrul de 7 m, peste care s-a suprapus parţial bazilica romanică, ar fi fost baptisteriul lui Hierotheus. Faptul că zidul rotondei este format din blocuri fasonate legate cu mortar ce conţine cărămidă romană pisată *(opus signinum)*, i-a determinat pe specialişti să creadă că rotonda a fost iniţial un turn roman, căruia i s-a ataşat ulterior absida altarului, transformîndu-l astfel într-o biserică rotundă. Ipoteza este posibilă, dar această transformare s-a putut face oricînd între veacurile IV şi IX, deoarece prezenţa unei populaţii creştine în această perioadă este atestată sigur, atît prin descoperiri izolate, cît şi prin cimitire, la Alba Iulia, ori în împrejurimi, deci era firesc şi logic ca aceştia să fi avut o biserică. Faptul că zidul sudic al bazilicii romanice se suprapune parţial peste peretele nordic al rotondei ar fi un indiciu concludent că la acea dată ea nu mai era în funcţie. De altfel această biserică modestă nu putea fi biserica episcopală a lui Hierotheus, de aceea pînă la descoperirea ei pe cale arheologică pare plauzibilă ipoteza că biserica cu plan treflat, desenată de Visconti, în afara incintei, să fi fost biserica lui Hierotheus, mai ales că ea a rămas pînă în secolul XVIII ca biserică ortodoxă, fiind în secolele XVI—XVIII sediul mitropoliei româneşti[28].

Prin poziţia centrală, prin trăinicia zidurilor romane, ce ofereau la acea dată o siguranţă deplină, cetatea Alba Iulia a fost mult timp cea mai importantă cetate din Transilvania, de aceea trecutul ei a fost mereu strîns legat şi condiţionat de evenimentele istorice prin care a trecut voievodatul Transilvaniei. Astfel, la începutul sec. XI, dominaţia lui Ştefan I a fost mai mult nominală, prin ruda sa Zoltan Ardeleanul, iar după moartea lui regatul arpadian a trecut printr-o criză deosebit de acută, pe de o parte luptele pentru tron dintre regii Petru şi Aba Samuel, iar pe de altă parte, răscoalele cu caracter social-economic şi religios din anii 1046 şi 1060—1063. Prima răscoală, cea din 1046, a fost condusă de fiii lui Gyla III: Bua şi Bucna, dimpreună cu alte rubedenii de ale lor. (probabil din cele 60 familii de pecenegi colonizaţi de Stefan I), printre

[28] V. Vătăşianu, *Istoria artei feudale în ţările române*, I, Bucureşti, 1959, p. 22 sqq; G. Entz, *op. cit.*, p. 71 sq; G. Anghel, op. cit., p. 118; E. Birdaş Răşinăreanu, *op. cit.*, p. 11 sqq.

care Vatha din castrul Bellus[23], care va avea un rol hotărîtor și în răscoala din 1060—1063. Profitînd de această situație voievodatul Transilvaniei își recapătă independența, ba mai mult chiar, la 1068, Gyla IV, după ce distruge prisăcile de la Poarta Meseșului, va întreprinde o incursiune pînă adînc pe teritoriul Ungariei. Regele Solomon împreună cu principii Géza și Ladislau răspund acestei incursiuni, întrînd tot prin Poarta Meseșului, pe teritoriul Transilvaniei, iar după ce îi așteaptă o săptămînă în orașul Dăbîca *(urbs Dobuca)* pe care îl atacă în prealabil, pornesc spre Chiraleș, unde se dă lupta principală dintre unguri și pecenegii conduși de Osul (probabil un român)[30]. Înfrîngerea pecenegilor și cumanilor la Chiraleș a constituit prima etapă de pătrundere și cucerire organizată a ungurilor în Transilvania, după cum ar rezulta și din emiterea abia acuma a primului document al cancelariei arpadiene, la 1075, în care era amintită pentru prima dată cetatea Turda *(castrum quod vocatur Turda)*, care era foarte probabil încinta fostului castru roman construit de legiunea V Macedonica la Potaissa[31].

Spre sfîrșitul sec. XI puterea pecenegilor scade treptat, dar în schimb, vor apărea alte populații înrudite, uzii și cumanii, care vor face repetate incursiuni, atît în Imperiul bizantin, cît și în Ungaria[32]. Cu toate acestea la 1071 principele Kazar, împreună cu o armată a precenegilor îi atacă pe unguri din spre Belgrad, dar este respins, iar la 1074, un alt principe peceneg, Zultan, este aliatul ducelui Géza în lupta pentru tron pe care acesta o dă cu regele Solomon. Înfrînt și întemnițat la Visegrád, Solomon va fi eliberat doar în anul 1083 de către Ladislau I. În același an însă, Solomon va fugi la principele Kutesk, comandantul cumanilor, căruia îi făgăduiește stăpînirea deplină asupra Transilvaniei, dacă acesta îl va ajuta în lupta împotriva lui Ladislau I. Kutesk întreprinde o incursiune de jaf în Ungaria, dar este respins și apoi înfrînt. Alți conducători cumani, Copulci și Akus, vor lupta de asemenea cu Ladislau I, după ce inițial au jefuit o bună parte din teritoriul Ungariei[33]. Din relatările cronicilor rezultă deci suficient de clar, că abia după înfrîngerea pecenegilor de către bizantini la Lebunion în anul 1091, și a repetatelor lupte purtate de Ladislau I cu cumanii, dominația ungurilor asupra unor părți din Transilvania începe să se consolideze treptat. Pecenegii și cumanii au fost principala forță armată, care dimpreună cu autohtonii, pe parcursul secolelor X—XI s-au opus sistematic pătrunderii ungurilor în spațiul intracarpatic. Îngroparea tezaurelor monetare de la Frata și Turda pe timpul lui Ladislau I reflectă tocmai această situație tulbure și plină de nesiguranță[34]. Lipsa unor documente emise de cancelaria arpadiană, care să

[29] *Chronicon Pictum Vindobonense*, cap. XLVII și LII, cf. G. Popa Lisseanu, *op. cit.*, p. 159 sq, 172.

[30] Ibidem, cap. LV, la Popa Liseanu, *op. cit.*, p. 175 sq.

[31] DIR, I, sec. XI—XIII, p. 3.

[32] P. Diaconu, *Les Petchénègues au Bas-Danube*, București, 1970, p. 11 sqq.; idem, *Les Coumans au Bas-Danube aux XI—XII. siècles*, București, 1978, p. 35 sq.

[33] *Chronicon Pictum Vindobonense*, cap. LIX, LXII.

[34] E. Chirilă, *Der Münzhort von Turda*, în AIIAC, 20, 1977, p. 287 sq.

amintească direct Transilvania în ultimul sfert al secolului XI, confirmă de asemenea relatările cronicilor şi ascunderea tezaurelor monetare. Abia la 1111 şi apoi la 1113 documentele îl atestă pe *Mercurius princeps Ultrasilvanus* şi pe *Symon episcopus Ultrasilvanus*[35]. Mercurius şi Simion, datorită demnităţilor pe care le aveau ar fi trebuit să rezideze la Alba Iulia, dar din documente rezultă clar că ei se aflau la curtea regală, unde au fost martori la emiterea şi semnarea documentelor respective, de aceea se pare că ei au purtat titlurile respective de principe şi episcop *„in partibus"*, fără ca să fi fost efectiv la faţa locului. De altfel ocuparea treptată şi în etape a unor părţi din Transilvania şi organizarea lor administrativo-militară s-a lovit de rezistenţa dîrză a autohtonilor căci numai astfel ne putem explica de ce timp de peste şase decenii documentele vremii nu mai amintesc indicii despre organizarea administrativă a Transilvaniei. Abia la 1164 este semnalat primul comitat, cel de Dăbîca, ce avea în frunte pe comitele Leustachius, care la 1176 va deveni voievod al Transilvaniei. Curînd vor fi organizate şi alte comitate fiind semnalate pe rînd în documentele vremii: Solnoc la 1166, Cluj şi Alba la 1177. Semnificativ este şi faptul că trei dintre voievozii Transilvaniei: Eth la 1200, Jula la 1201 şi Pousa la 1227, poartă şi titlul de comite de Alba[36], deci pe lîngă veniturile cuvenite unor voievozi, le aveau şi pe acelea de comiţi de Alba.

Pămînturile care ţineau de cetatea Alba şi primii iobagi ai cetăţii *(iobagiones Albensis castri)*[37] sînt amintiţi abia la 1206. Aceşti iobagi, erau oameni liberi ce aveau obligaţia, să apere, să întreţină şi să repare cetatea, iar în schimb primeau de la rege loturi importante de pămînt *(terra)*, ce era socotit ca pămînt al cetăţii. Dacă unii dintre ei nu-şi făceau datoria, ori rămîneau fără urmaşi, sau deveneau necredincioşi faţă de rege, atunci acesta dăruia pămîntul cetăţii altor ostaşi sau nobili. Astfel de pildă, pămîntul cetăţii folosit de Demetriu şi Vicenţiu, deoarece aceştia au fost necredincioşi faţă de regele Ştefan V, acesta îl dăruieşte în anul 1269 credinciosului său Chyl, comite de Cîlnic[38]. De asemenea la 1274 regele Ladislau Cumanul dăruieşte pămîntul cetăţii Alba de la Straja, arhidiaconului Ders, şi magistrului Nicolae, fiind de faţă şi ceilalţi iobagi ai cetăţii. La fel procedează Ladislau Cumanul şi în anul 1278, cînd după răscoala saşilor din 1277, donează tot pămîntul oaspeţilor din Alba (al saşilor colonizaţi aici) bisericii Sf. Mihail din Transilvania, deci episcopiei. Alte pămînturi ale cetăţii Alba[39] (Căpud, Meşcreac, Peţelca etc.) mai sînt amintite în documentele din anii 1264, 1266, 1272, 1289.

Cetatea Alba Iulia, ca şi celelalte cetăţi reşedinţe de comitat (Dăbîca, Cluj, Zalnoc-Solnoc) erau cetăţi regale, iar teritoriul comitatului depindea administrativ, fiscal şi militar de cetatea respectivă. Prin suprafaţa sa,

[35] DIR, I, sec. XI—XIII, p. 2.
[36] DIR, I, sec. XI—XIII, p. 3, 6, 19, 23; Ştefan Pascu, *Voievodatul*, p. 131 sq.
[37] DIR, I, sec. XI—XIII, p. 33, 80, 328, 348.
[38] DIR, I, sec. XI—XIII, p. 118.
[39] DIR, II, sec. XIII, p. 55, 80, 146, 171, 239, 310, 499.

dar mai ales prin trăinicia zidurilor de piatră, cetatea Alba Iulia a fost cea mai întinsă și mai puternică cetate din Transilvania pînă la năvălirea tătarilor din anul 1241. Din aceste motive foarte probabil că tot aici și-au avut reședința oficială voievozii Transilvaniei. Existența unui palat voievodal la Alba este confirmată indirect de relatările lui Rogerius[40], care vorbind de distrugerile pe care le-au făcut tătarii amintește de bisericile și palatele dărîmate de aceștia (*... ad Albam civitatem ... basilicarum et palatiorum muros dirruptos).* Foate probabil că el referea la palatul voievodal și la palatul episcopal, precum și la prima bazilică romanică și la biserica cu plan treflat. De altfel dintr-un document emis la 1257 rezultă că la Alba erau două biserici *(duas ecclesias seu capellas)* confirmînd relatările lui Rogerius[41].

În cetatea Alba Iulia, se afla și reședința episcopului Transilvaniei, după cum ar rezulta și din atestarea documentară pe tot parcursul secolului XII a șase episcopi, dar mai ales din existența primei bazilici romanice episcopale, care prin planul ei și piesele arhitectonice descoperite, ori prin inventarul mormintelor din jurul ei datate cu monete, era foarte probabil în funcție încă de la începutul secolului XII, iar începînd cu secolul XIII (1218, 1219, 1231 etc.) va fi amintit și capitlul de Alba[24].

Chiar dacă nu toți episcopii amintiți au stat permanent la Alba, deoarece unii dintre ei, cum a fost de pildă episcopul Paul, care era și notar al regelui Béla III (1172—1196), au stat un timp la curtea regală, ei au construit, foarte probabil încă din secolul XII un palat rezidențial. Identificarea acestui episcop Paul *(Paulus, mei notarius nunc autem episcopus Ultrasilvaniae),* cu renumitul cronicar Anonymus, care a scris *Gesta Hungarorum,* este cea mai plauzibilă deoarece numai despre el avem o confirmare sigură și autentică, documentul din anul 1181, în care se precizează că el a fost și notar al regelui Béla III[43]. Cumularea celor două demnități arată că Paul era nu numai un favorit al regelui, ci și un protejat al unui important prelat de la Vatican („*N. suo delectissimo amico, viro venerabili et arte litteralis scientie inbuto)* căruia i-a promis că va

[40] Rogerius, *Carmen miserabile,* cap. XL, în Popa—Lisseanu, *Izv.Ist.Rom.,* V, 1935, p. 56, 96.

[41] G. Entz, *op. cit.,* p. 179.

[42] DIR, I, p. 3, 6, 8, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 19, 29; II, p. 73, 97 etc.; G. Entz, *op. cit.,* p. 178 sq.

[43] G. Fejér, *Codex Diplom. Hung,* II, 1829, p. 198, sqq.; I. Szentpétery, *Az Arpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzete,* I, 1923, p. 42.

Pentru identificarea lui Anonymus cu diverși magistri, prepoziți sau episcopi există o întreagă literatură, dar singurul despre care avem o confirmare autentică că a fost și notar al regelui Bela III, rămîne Paul episcopul Transilvaniei: cf. N. Iorga, în *Acad.Roum.Bull.Sect.Hist.* IX, 1921, p. 205 sq; B. Hóman, în *Rev.Etud.Hongr.* III, 1925, p. 157 sq, 295, 762; G. Popa Lisseanu, în *Izv.Ist.Rom.,* I, 1934, p. 11 sqq.; L. Csaba, în *Magyar Nyelv,* 58, 1962, p. 153 sqq, 336 sqq; I. Horváth, în *Irod.Közl.* 1966, p. 2 sqq, 269 sq; G. Karsai, în *Magy.Ny.,* 84, 1968, p. 42 sq; Șt. Pascu, *Voievodatul,* vol. I, p. 25 sqq; M. Rusu, în *Bibl.Hist.Rom.* XVI, 1975, p. 205 sq.; G. Györffy, în *Anonymus, Gesta Hungarorum,* Budapest, 1977, p. 7, sq.

scrie ...“ genealogia regilor Ungariei și a nobililor ei“. Abia după moartea regelui Béla, cînd Paul a devenit un simplu magistru, a putut să-și ție făgăduiala, deoarece ... „a fost împiedecat de alte treburi... și de multe și felurite preocupări“, după cum singur mărturisește în prologul operei sale[44]. Nu știm dacă și cît timp a locuit învățatul cronicar la Alba Iulia, dar este de presupus că a venit la Alba măcar pentru a ridica importantul venit pe care îl avea episcopia Transilvaniei, care la 1184 era de 2000 mărci[45] (echivalent cu cca 500 kg argint).

Prezența acestui mare învățat la Alba Iulia, care și-a făcut studiile la Paris și care înainte de *Gesta Hungarorum* a mai scris în limba greacă „Istoria troiană și războaiele grecilor“, presupune inclusiv și cunoașterea temeinică a realităților istorice, geografice și etnografice ale Transilvaniei în afară de cele ale regatului arpadian, mai ales că funcțiile pe care le-a avut i-au permis accesul la arhiva cancelariei regale, ori a celei episcopale. Din aceste motive în opera sa se află precizări neîntîlnite la alți cronicari, iar pînă în prezent cronica lui rămîne cea mai veche, după cum rezultă și prologul operei sale, iar ipoteza de lucru că ar fi existat o altă versiune mai veche scrisă pe timpul lui Ladislau I, nu poate fi sprijinită deocamdată prin dovezi concrete[46]. Pentru a ilustra concepția sa istorică este suficient să citäm din prologul operei sale: ...„am găsit prin urmare de cuviință să scriu simplu și după adevăr, pentru ca cititorii să poată vedea, cum s-au petrecut lucrurile... De aceea, este mai bine să se afle, în mod limpede adevărul din examinarea sigură a documentelor scrise și din interpretarea clară a faptelor istorice. Ferice de Ungaria... fiindcă acum are începutul genealogiei regilor și nobililor ei“[47].

Din păcate nu știm mai multe date despre viața și mai ales despre soarta originalului operei sale, deoarece copia păstrată redă numai o parte a ei[48], lipsind capitolele ce tratează secolele XI—XII. Pierderea acestor capitole ne-a privat de cunoașterea mai temeinică a realităților din bazinul carpato-dunărean și de posibilitatea de a verifica relatările sale cu alte surse scrise contemporane (documente, cronici etc.).

Episcopii Transilvaniei au avut un rol important în procesul de instaurare și consolidare a dominației arpadiene asupra acestor teritorii,

---

[44] G. Popa Liseanu, *op. cit.*, p. 23, 71; G. Györffy, *op. cit.*, p. 26, 77 sq.

[45] DIR, I, p. 11. Acordarea unui venit atît de mare, provenit din sarea transilvăneană, ar putea fi eventual legat direct de construirea primei bazilici episcopale și eventual chiar de cea a palatului episcopal de la Alba.

[46] B. Hóman, *A Szent László kori Gesta Hungarorum,* Budapest, 1925; G. Popa Liseanu, *op. cit.*, p. 16.

[47] G. Popa Lisseanu, *op. cit.*, p. 24, 72; G. Györffy, *op. cit.*, p. 26, 78.

[48] Deosebit de interesante, revelatoare chiar ar fi fost relatările sale despre secolele XI—XII, deoarece, asupra acestora avea o documentație concretă, documentele cancelariei arpadiene, pe care în calitate de notar al regelui le-a putut consulta, iar la acestea s-ar putea adăuga relatările despre evenimentele contemporane lui pe care le-a cunoscut direct. Probabil că originalul integral al operei sale, trimis prietenului său N... se mai păstrează undeva în arhivele Vaticanului, ori în ale unei mănăstiri benedictine.

precum și la introducerea unor influențe culturale, ori a feudalismului de tip apusean, după cum rezultă clar din documentele vremii, ce reflectă constant amestecul lor, direct sau indirect, în treburile politico-administrative ale voievodatului. Pe de altă parte însă, dorința constantă, perseverentă chiar, a episcopilor de a-și spori mereu veniturile și proprietățile — în afară de dijma papală ce li se cuvenea — i-a pus de multe ori în situația de a intra în conflicte acute cu locuitorii, cu voievozii Transilvaniei, sau chiar cu regele. Astfel de pildă, încă de la sfîrșitul secolului XII (1192) episcopii de Alba intră în conflict cu sașii, care încearcă în repetate rînduri să scape de sub jurisdicția episcopiei, conform privilegiilor acordate de regii care i-au colonizat, cerînd papei înființarea unei episcopii separate cu sediul la Sibiu, dar nu au reușit, iar conflictele au continuat culminînd cu răscoala sașilor din 1277, cînd aceștia conduși de Alard din Ocna Sibiului, incendiază biserica episcopală din Alba Iulia, omorînd 2000 locuitori adunați în cetate din împrejurimile ei[49].

Rezultatul imediat al răscoalei a fost că regele Ladislau Cumanul în anul următor, 1278, donează tot pămîntul oaspeților din Alba (în primul rînd al sașilor colonizați aici) bisericii Sfîntul Mihail din Transilvania, deci episcopiei. Episcopul Petre prin dările și corvezile suplimentare pe care le-a impus, deoarece avea nevoie de bani și brațe de muncă pentru a construi cetatea de la Tăuț începută la 1267, a provocat, sau în orice caz a contribuit în mod substanțial la răscoala sașilor din 1277. Profitînd de ecoul negativ al răscoalei ajuns la curtea regală, pe lîngă confiscarea pămîntului aparținînd oaspeților sași din Alba el obține în 1282 de la același rege scoaterea de sub jurisdicția voievodului Transilvaniei, ori a comitelui de Alba, sau a altor judecători, atît a ... „locuitorilor de dinainte ai cetății Alba", cît și a acelora ce locuiau în alte localități pe care le stăpînea episcopia[50].

Conflictele și procesele episcopiei cu sașii continuă și în secolele următoare după cum rezultă din documentele vremii: 1309, 1320, 1328, 1330 etc., dar abea la 1436 regele Sigismund ordonă sașilor să restituie bunurile și odoarele luate de la episcopie în anul 1277[51]. Episcopii de Alba au încercat și au reușit inițial să-i domine și pe cavalerii teutoni, dar repetatele intervenții ale acestora l-au hotărît pe papa Honoriu în 1223 să-i scoată de sub jurisdicția episcopiei[52]. Un alt conflict, cu totul neobișnuit prin acuitatea și asprimea lui a izbucnit, tot la sfîrșitul secolului XII, între episcopii de Alba și starețiii mînăstirii din Cluj. Comportamentul episcopilor de Alba față de această mănăstire, căreia îi dă-

[49] DIR, I, p. 12, 14, 152, 155, 201, 244; II, p. 187, 190 sq, 362.
[50] DIR, II, p. 239.
[51] Zimmermann-Werner-Gündisch, *Urkundenbuch*, I, p. 254, 288 sq, IV, 597 sq.; DIR, sec. XIV, I p. 356; II p. 178; III p. 367—383, G. Anghel, *op. cit.*, p. 125 sq.
[52] DIR, I, p. 15; II p. 155 sq, 101; K. Horedt, în *Omagiu Ștefan Pascu*, Cluj, 1974, p. 279 sqq.

rîmă biserica, îi arde privilegiile, întemnițînd pe abate, sau îi torturează pe călugări, ar părea la prima vedere de neînțeles[53]. Numai rivalitatea dintre doi prelați ambițioși, avizi de putere și avere, nu poate justifica un conflict atît de acut, în care sînt luați ca arbitrii și papii de la Roma. Se pare că acest conflict avea rădăcini și cauze mult mai adînci și mai grave: rivalitatea dintre episcopii catolici de Transilvania și starețul mănăstirii de Clus, ce avea dreptul de a purta inel și mitră (deci era aproape egal în grad cu episcopul) și care se pare că a fost inițial „schismatic". Cazul nu este izolat, deoarece la sfîrșitul secolului XII și începutul secolului XIII și alte mănăstiri ortodoxe din regatul arpadian erau sub jurisdicția papei. Este suficient să amintesc numai mănăstirile de la Ineu, Miniș, Mocrea, Ciala-Bodrog etc. din județul Arad, care la 1216 și 1218 depindeau de mănăstirea din Berria (Berroia, Verria), și care se bucurau încă de recunoașterea vechilor privilegii chiar de către papa Honorius III[54]. Indulgența papilor și politica lor ambiguă față de mănăstirile ortodoxe poate fi înțeleasă ușor, deoarece tocmai în acea vreme țarul Ioaniță (1197—1207) de la Tîrnovo ducea tratative cu papa Inocențiu III pentru a trece la catolicism[55]. După ce lucrurile s-au clarificat în sensul că românii sud-dunăreni au optat pentru patriarhia din Constantinopol, atunci și mănăstirile ortodoxe nord-dunărene, inclusiv cea de la Cluj, dimpreună cu toate proprietățile ce depindeau de ele, au trecut sub jurisdicția papei, respectiv a episcopilor. Astfel mănăstirea din Cluj va fi preluată de călugării benedictini, iar la 1232 va trece sub jurisdicția episcopiei de Alba[56].

Episcopii de Alba ajung în conflict și cu voievozii Transilvaniei, iar între 1339 și 1349 situația a fost atît de gravă încît între voievodul Toma și episcopul Andrei au fost repetate ciocniri armate ce au provocat moartea a numeroși supuși, incendierea și jefuirea Albei, ori pagube însemnate, evaluate de episcop la importanta sumă de 20.000 mărci de argint[57]. Conflictul ajunge atît de departe încît episcopul Andrei nu a voit să-l primească pe regele Ludovic I în cetatea Alba Iulia, iar acesta, furios pentru grava ofensă adusă demnității sale, ordonă închiderea episcopului și confiscarea averii sale, acuzîndu-l de necredință. Ordinul nu a fost executat deoarece episcopul Andrei era stăpîn în afară de cetatea Alba Iulia și pe alte cetăți puternice (Tăuț, Florești) în care el avea o adevărată armată condusă de castelani,

[53] Pentru conflictele dintre episcopii Transilvaniei și abații mănăstirii clujene, cf. Ștefan Pascu, în *Istoria Clujului*, Cluj, 1974, p. 74 sq. Interesant este că nu s-au păstrat în arhivele Vaticanului copii după privilegiile inițiale ale mănăstirii din Cluj.

[54] A. Tăutu, *Acta Honorii III et Gregorii IX*, în *Fontes*, III, Vatican, 1950 p. 1 sq. nr. 1; idem, *Griechische Klöster im Mittelalterlichen Ungarn*, în *Acta Historica Monachii*, IV, 1965, p. 43 sq.

[55] E. Hurmuzachi, Documente, I, p. 1 sqq.

[56] DIR, II, p. 250 sq, cf. Ștefan Pascu, în *Istoria Clujului*, p. 75 sq.

[57] DIR, sec. XIV, III, p. 503; IV, p. 46, 48 sq, 63 sq, 307 sq, 313 sq.

mai ales că din partea papei Clement V episcopii de Alba au primit aprobarea de-a întreține un corp de soldați care să-i apere[58].

Și regele Matei Corvinul a ordonat la 1467 dărîmarea zidurilor cetății Alba, deoarece episcopul și prelații săi au participat la răscoala voievodului Ioan și a nobilimii transilvănene împotriva lui, dar nici acest ordin nu a fost executat. De altfel între 1461 și 1507 sînt amintiți mai mulți castelani ai cetății episcopale din Alba[59].

Ca urmare a răscoalei țărănești din 1514, dar mai ales deoarece zidurile vechi de incintă nu mai corespundeau necesităților vremii, s-au încercat diferite soluții pentru adaptarea lor la noile cerințe tehnice militare, pentru ca cetatea să poată rezista unui asediu și atac cu arme de foc. Astfel, episcopul cere ajutor la 1516 regelui Vladislav II, care va dona sare în valoare de 2 000 florini, pentru ca ...„zidul să fie refăcut... și ridicat peste tot mai înalt și să se construiască și întăriturile necesare și bastioane de piatră și să nu se mai restaureze întăriturile de lemn și nici cele cu acoperișuri pe laturi". Deci, cetatea la acea dată nu avea bastioane de piatră, ci numai anumite întăriturile de lemn, iar zidul de incintă nu era suficient de înalt pentru a corespunde necesităților vremii. Se pare că din toate aceste intenții bune, nu s-a realizat nimic, deoarece în registrul de socoteli al episcopiei pe anii 1515—1524 rezultă că s-au efectuat doar cheltuieli mărunte, neînsemnate, necesare doar întreținerii cetății și a personalului ei de deservire[60]. Pentru întreaga perioadă cît cetatea a fost proprietatea episcopilor Transilvaniei (1278—1542) nu avem nici o știre concretă din care să rezulte că s-ar fi efectuat lucrări mai importante de restaurare, sau de adaptare a zidurilor vechi la noile cerințe ale vremii. Întăriturile de lemn semnalate mai sus nu corespundeau necesităților vremii, căci odată cu folosirea armelor de foc ele puteau fi incendiate ușor.

În perioada cînd cetatea Alba Iulia a aparținut principilor Transilvaniei (1542—1690) s-au făcut cele mai multe reparații ori lucrări de completare și restaurare a zidurilor vechi, încercîndu-se prin diferite mijloace ca incinta să fie adaptată noii strategii militare, care datorită armelor de foc a impus treptat noi sisteme de fortificare. Datorită evenimentelor istorice, de cele mai multe ori vitrege, lucrările planificate nu au putut fi duse la îndeplinire decît parțial.

Devenită capitală a Transilvaniei cetatea Alba Iulia trebuia să corespundă noii funcții, dar în perioada 1542—1571 cît a stat aici regina Izabela și regele Ioan Sigismund, evenimentele istorice au fost schimbătoare. Astfel, cardinalul Martinuzzi, care inițial a fost tutorele lui Ioan Sigismund, după ce se orientează în spre Habsburgi, în 1550 asediază cetatea timp de 40 zile, iar după ce o cucerește, Isabela se refugiază mai întîi la Sebeș, iar apoi în Polonia. Martinuzzi va fi înlocuit de generalul Castaldo în 1551, care pînă în 1555 va guverna Transilvania,

[58] DIR, sec. XIV, IV, p. 316, 520, cf. G. Anghel, *op. cit.* p. 127 sq.
[59] G. Entz, *op. cit.*, p. 184 sq.
[60] D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în veacul al XVI-lea*, București, 1968, II, p. 56 sq.; G. Anghel, *op. cit.*, p. 141 sq; idem, în *Apulum*, XIII, p. 254, sq.

deoarece cei trei voievozi ce s-au schimbat în acest scurt interval de timp, nu au avut un rol important. În anul 1566 Izabela și Ioan Sigismund s-au reîntors la Alba cu ajutorul domnitorilor români Alexandru Lăpușneanu și Pătrașcu cel Bun[61].

Castaldo, care își avea reședința la Alba Iulia a obținut aprobarea lui Ferdinand I să execute lucrări de fortificare înzestrînd cetatea cu cele necesare pentru a putea rezista unui asediu îndelungat. Lucrarea a început pe latura de sud unde s-a adîncit și lărgit șanțul de apărare, iar cu pămîntul scos din șanț întreaga latură a fortificației a fost flancată de o platformă de pămînt puternică. De asemenea la colțurile de sud-vest și sud-est s-a început construirea a două bastioane triunghiulare, umplute de asemenea cu pămînt. Giovanandrea Gromo afirmă că generalul Castaldo ar fi făcut patru bastioane și ar fi flancat cu platforme de pămînt toate cele patru laturi ale cetății. În realitate însă Castaldo a început doar lucrarea, deoarece datorită timpului scurt pe care l-a avut la îndemînă, dar mai ales a fondurilor modeste de care dispunea, nu a putut realiza cea ce și-a propus[62]. Abia Gabriel Bethlen reușește între 1615—1627 să termine lucrările începute pe timpul lui Ferdinand I, după cum relatează Wolfgang Bethlen, dar mai ales după cum rezultă din planul întocmit de Visconti în 1711. Paralel cu lucrările de la incintă, Gabriel Bethlen și urmașii săi Rákóczi I și II continuă lucrările la palatul rezidențial al principilor Transilvaniei, pe care îl măresc și înfrumusețează, înconjurîndu-l de un șanț de apărare și de o serie de clădiri, cu rol de magazii de provizii, dispuse în zig-zag, după cum rezultă din planul lui Visconti. La aceste lucrări, începînd cu 1571 participă mai mulți arhitecți italieni, dar din lipsa unor izvoare scrise concrete nu se poate preciza clar care au fost lucrările executate de ei. Se știe doar că palatul principilor, dimpreună cu catedrala catolică și colțul de sud-vest al cetății, era astfel fortificat încît forma un fel de citadelă sau acropolă în cadrul incintei cetății Alba Iulia[63].

După victoria de la Șelimbăr la 1 noiembrie 1599 Mihai Viteazul intra triumfal în Alba Iulia, unde a fost primit cu mare pompă de nobilime, dimpreună cu episcopul și de un impresionant cortegiu al locuitorilor, din cetate și din împrejurimi.

Imediat după moartea lui Mihai Viteazul, începînd din septembrie 1600 și pînă în anul 1603 cetatea Alba Iulia este devastată în repetate rînduri de către mercenarii generalului Basta și ai lui Moise Székely. Deși, după cum am mai arătat, Gabriel Bethlen a continuat lucrările începute de Castaldo, cetatea a rămas destul de vulnerabilă de aceea armatele turco-tătare au cucerit-o relativ ușor, atît în anul 1658, cît și în 1661, cînd cetatea și orașul au fost distruse și incendiate, iar populația orașului s-a redus atît de mult, încît după cum rezultă din conscripția din anul 1673

[61] G. Anghel, *op. cit*, p. 145 sq.
[62] G. Anghel, în *Apulum*, XIII, p. 250 sq.
[63] Pentru descrierea cetății Alba Iulia din această perioadă, cf. *Călători străini*, București, 1978, I, p. 221 sq, 343 sq; II, (1970), p. 433 sq; III (1971), p. 168 sq, 438, 671; IV (1975), p. 166 sq.

nu au mai rămas decît 550 gospodării[64]. Ca urmare a războiului dintre austrieci și Rákóczi o parte a fortificațiilor de la Alba Iulia au fost minate și aruncate în aer. Cea mai mare parte însă a cetății feudale a fost distrusă cu ocazia construirii între 1715 și 1738 a cetății de tip Vauban. Această cetate are un fort central în formă de heptagon cu șapte bastioane triunghiulare ce o înconjoară și o centură de fortificații formată din șanțuri de apărare și valuri de pămînt de diferite dimensiuni. Legăturile dintre aceste întărituri și fortul central se fac prin galerii și cazemate[65].

Începînd cu anul 1738, de cînd fortificația de tip Vauban a fost terminată și pînă astăzi cetatea Alba Iulia a fost martoră la mai multe evenimente istorice dintre care amintim doar două. Primul este martiriul lui Horea și Cloșca în dimineața zilei de 28 februarie 1785 pe platoul din fața cetății numit Dealul Furcilor. Al doilea eveniment de o importanță deosebită pentru istoria patriei noastre este data de 1 decembrie 1918, cînd pe platoul cetății Alba Iulia se strîng peste 100.000 de reprezentanți al populației românești din toate colțurile Transilvaniei, care au proclamat unirea Transilvaniei cu România[66].

Prezentarea fugară, mai mult enunțiativă a unora dintre momentele mai importante prin care au trecut fortificațiile de la Alba Iulia, de-a lungul a două milenii de existență, a avut ca scop principal stimularea cercetărilor arheologice și arhivistice în vederea elucidării unor probleme rămase încă neclarificate satisfăcător. Intensificarea cercetărilor arheologice, atît la castrul roman Apulum, cît și la alte obiective postromane și feudale timpurii, vor contribui în mod substanțial la confirmarea sau infirmarea unora dintre ipotezele de lucru enunțate, reliefînd rolul deosebit de important pe care l-a avut Alba Iulia în istoria patriei noastre, ca centru permanent de continuitate și unitate culturală și spirituală.

MIRCEA RUSU

DAS RÖMERLAGER APULUM UND DIE MITTELALTERLICHE FESTUNG ALBA IULIA

(Zusammenfassung)

Von dem 1711 durch Giovanni Morando Visconti ausgeführten Riss der mittelalterlichen Befestigung Alba Iulia ausgehend, vertritt der Verfasser die Anschauung, daß deren viereckige Form (474×474 m²=214.576 mp) eigentlich den Grudriß des Römerlagers Apulum darstellt.

[64] F. Imets — A. Jákó, în ATRTE XIV, 1908, p. 19 sqq.
[65] G. Anghel, *Cetăți medievale din Transilvania*, București, 1972, p. 128 sq.
[66] Ștefan Pascu, *Marea Adunare Națională de la Alba Iulia*, Cluj, 1968, p. 337 sqq, 373 sq; *Alba Iulia — 2000*, p. 432 sq.

Die Mauern des Römerlagers wurden in späterer Zeit wiederholt aufgebaut und den neugegebenen militärischen und strategischen Aufgaben angepaßt, bis sie im Jahre 1715 — gelegentlich der Erbauung der Vauban-Befestigung — zum größten Teil abgetragen wurde. Es wird weiterhin die wirtschaftliche, militärische und administrative Bedeutung des Lagers und vor allem der römischen Stadt hervorgehoben, welche schon von Begin an der Aufenthsaltsort des Guvernators und des Prokurators der Provinz Dacia Superior und später der drei vereinigten Provinzen Dacia (also des *legatus augusti propretore consularis)* war, welchem sämtliche Truppen der Provinz unterstellt waren. Lange Zeit hatte Apulum sämtliche Merkmale und Funktionen einer blühenden römischen Stadt und war gleichzeitig auch ein Brennpunkt für die Romanisierung der Provinz. Auch nach der Preisgabe der Provinz durch das römische Heer und die Verwaltungsorgane, führte die Stadtbevölkerung ein ununterbrochenes Leben — bis zum Hunneneinfall (376) — fort.

Sowohl das Standlager als auch die Stadt Apulum wurden ohne Unterbrechung auch während des IV.—XII. Jhs. bewohnt, indem sie für Siebenbürgen ein bedeutendes Zentrum darstellte, natürlich nicht mit demselben Schwergewicht wie in römischer Zeit.

Außer zahlreichen Funden aus dem VIII. bis XI. Jahrhundert (Wohnungen, Keramik usw.) wurden hier 3 christliche Friedhöfe entdeckt, welche obwohl sie nicht ganz freigelegt werden konnten, eine intensieve Bewohnung für diese Zeitspanne bezeugen.

Nach der Wiederherstellung der römischen Mauern im X. Jahrhundert wurde die alte Befestigungsanlage der Sitz der siebenbürgischen Wojwoden bis zum XIII. Jh. Zur Zeit des Königs Ladislaus I. wird die Befestigung eine Königsburg und bleibt als solche bis zur Regierungszeit Ladislaus' dem Kumanen, welcher sie 1278 dem siebenbürgischen Bistum schenkt. Die siebenbürgischen Bischöfe besitzen die Befestigung bis zum Jahre 1542 und errichten hier, fest an den Römermauern, das Bischofspalais Unweit von den Ruinen einer älteren runden Kirche auf die eine romanische Basilika und später eine gotische Kirche aufgebaut wurden.

Zwischen 1542—1690 wurde die Burg Alba Iulia die Hauptstadt Siebenbürgens und der Sitz der siebenbürgischen Fürsten. In derselben Zeit hatte man zwei Befestigunstürme mit dreieckförmigem Grundriss hinzugebaut, während die südwestliche Ecke der Burg getrennt befestigt wurde und stellt eine Art Akropolis dar aus dem Fürstenpalais und der Kathedrale gebildet.

CASTELANI DIN TRANSILVANIA ÎN SECOLELE XIII—XIV

În secolele XIII—XIV Transilvania a trăit epoca marilor procese de instituționalizare a feudalismului, dobîndind în liniile cele mai generale cadrele stabile în care se va desfășura evoluția social-economică a cîtorva veacuri. Un cadru particular, dar de o importanță fundamentală, l-a constiuit cetatea. La cele peste 50 de cetăți înălțate după anii 1250—1260, atestate documentar, se adaugă încă cel puțin jumătate neatestate, dar identificate după criterii arhitectonice sau arheologice. În cetăți s-au concentrat, așa cum nu s-a întîmplat în nici o altă instituție a timpului, o mulțime de aspecte ale vieții politice, sociale și economice. Cetatea acestei perioade se prezintă, comparativ cu secolele precedente, pe de o parte ca o continuare, pe de altă parte ca o realitate nouă. Cel mai bun prilej de a constata și evalua raportul dintre nou și vechi în organizarea cetăților îl oferă analiza unui fragment al acesteia privitor la elementele din vîrful ierarhiei temeiurilor interne, desemnate de documente sub numele de castelani.

În secolele XII—XIII întîlnim în fruntea castrelor regale[1] un demnitar cu funcția de comandant al cetății *(praefectus castri, varnog)*. Atribuțiile acestuia erau însă mai reduse decît ale castelanului de mai tîrziu, căci în organizarea comitatelor de cetate se întîlnesc și comandanți ai armatei *(dux, major exercitus)*, comiți curiali cu atribuții bine determinate și, în sfîrșit, deasupra tuturor comitele comitatului de cetate. Castelanul epocii arpadiene tîrzii și a celei angevine moștenește cea mai mare parte din sarcinile unor slujbași ai comitatelor de cetate[2]. Cu toate acestea nu poate fi vorba despre o involuție în organizarea cetăților. Teritoriul exercitării atribuțiilor castelanului este mult mai mic dar mai unitar și mai strîns legat de cetate. Cumularea atribuțiilor aduce o utilă simplificare ierarhică, eliminînd paralelismul, rotația unor persoane incompetente sau fără autoritate la conducerea cetății. Eficiența sporită a noii organizări era asigurată și de elementele subordonate castelanilor (vicecastelani, strîngători de dări sau alți oameni cu rosturi militare și judiciare desemnați cu numele de *officiales)*.

Funcția cea nouă, pe care o vom desemna cu termenul de *castelanat*, este deja prezentă, cel puțin în alte părți ale regatului Ungariei, ime-

---

[1] Relativ la termenul de castru feudal vezi M. Rusu, *Castrum, urbs, civitas (cetăți și „orașe" transilvănene din sec. IX—XIII)*, în „Acta Musei Napocensis", 8, 1971, p. 198; Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, Cluj, 1971, p. 42—44; Adrian Andrei Rusu, *Considerații istorice asupra cetăților medievale, timpurii din județul Sălaj*, în „Acta Musei Porolissensis", 2, 1978, p. 90.

[2] Timon Ákos, *Magyar alkotmány- és jogtörténet*, 5-ik bővitett kiadás, Budapest, 1917, p. 690—691.

diat după anul 1260[3]. În Transilvania sistemul militar al comitatelor de cetate își pierduse viabilitatea deja înainte de 1241 în favoarea unui sistem militar nou care urmărea mai mult întărirea granițelor. Este deci firesc să ne punem întrebarea dacă apariția castelanatului este o rezultantă a unui proces de evoluție intern sau, dimpotrivă, o instituție implantată, ca atîtea altele, de către oficialitate. Cetățile de tip nou, au apărut în Transilvania ca rezultat al unei dezvoltări feudale proprii, materializate abia după 1260. Șeful administrației noilor organisme trebuie să fi apărut odată cu acestea. Distanța cronologică dintre părăsirea sistemului comitatelor de cetate și apariția cetăților noi este suficient de mare în Transilvania pentru a pune la îndoială o translație directă în privința organizării interne. Numai elemente ale vechii organizări au putut fi conservate și perpetuate pînă la deplina maturizare a noilor structuri. Un argument semnificativ îl reprezintă pentru Transilvania situația de la cetatea Codlea. După bătălia care s-a desfășurat acolo în anul 1264, regalitatea a emis o mulțime de documente pentru a-i înzestra pe participanți. Din nici unul însă, nici un personaj nu are vreun cît de mic atribut care să-l trădeze pe castelan, întreaga rememorare a luptelor — de altfel foarte amănunțită — nu implică vreun comandant al cetății. Primele opt documente menționînd castelani din Transilvania, fie la modul general, fie concret legați de anumite cetăți, sînt emanate de către foruri eclesiastice. Datorită acestei situații am putea presupune că terminologia specifică *(castellanus)* se impune cu concursul nemijlocit al bisericii, singura deținătoare în epocă a unui patrimoniu instituțional și terminologic european. Apariția relativ tîrzie a termenului, în ultimele două decenii ale secolului al XIII-lea, nu poate decît să sugereze momentul maturizării noii instituții. La începutul secolului al XIV-lea, în vremea voievodului Ladislau Kan, demnitatea era sigur în uz. Numele ei nu se fixase încă, așa încît înregistrăm chiar transformarea lui *castellanus* în poreclă (Nicolae Was Castelanul)[4], desigur pentru raritatea acestuia. După 1315, cînd termenul începe să fie utilizat și de către autoritățile laice, un rol important îi revine regelui Carol Robert și anturajului său.

Pe primii castelani ai cetăților Transilvaniei, chiar dacă nu purtau încă acest titlu, îi cunoaștem de la începutul secolului al XIV-lea. Au fost oameni recrutați din elemente autohtone, cu stare socială de valoare medie. Aceasta corespundea nivelului general de condiție socială propriu *întregii* nobilimi laice transilvane. Originile lor explică, cel puțin în parte, atașamentul excepțional față de politica lui Ladislau Kan, căruia i-au rămas credincioși mult timp după dispariția sa. Așa s-a întîmplat cu cas-

[3] Fügedi Erik, *Vár és társadalom a 13—14. századi Magyarországon*, Akadémiai kiadó, Budapest, 1977, p. 68.

[4] *Documente privind istoria României. Veacul XIV. C. Transilvania* (în continuare *DIR.C.* XIV), vol. I, nr. 235, p. 243. Termenul derivă din latinul *castellum*. Utilizarea lui cea mai veche este legată de sensul de locuitor al *castellum*-ului, al cetății. El s-a păstrat în această înțelegere la bizantini, unde *kastellioi* semnifică apărători ai cetății.

telanii cetăților de la Ciceu, Lita, Deva și Codlea. Semnificația politică mai largă a castelanilor secolului al XIV-lea se definește prin înțelegerea rosturilor acordate cetăților în epocă. Și în Transilvania sfîrșitului de secol XIII și a primilor 10—15 ani ai secolului următor s-a intensificat procesul de proliferare a cetăților nobiliare. Unele au fost construite de către voievozii răzvrătiți; altele de către nobilii dinăuntrul sau din afara partidelor, toți preocupați de conservarea statutului lor social și politic, favorizați de ineficiența aplicării monopolului regal de construcție de cetăți. Deja ultimul arpadian sesizase pericolul înmulțirii cetăților pentru autoritatea regală[5]. Cu atît mai mult Carol Robert a înțeles că autoritatea regală nu se poate restabili decît prin preluarea unui număr suficient de cetăți, prin distrugerea altora. Principiile politicii regale pot fi rezumate la echivalența cetate = autoritate[6].

Valoarea politică a forțelor din cetăți trebuie să fi fost deja de mare însemnătate din moment ce regele a găsit necesar să solicite sprijinul legatului papal, cardinalul Gentile, pentru a impune castelanilor predarea bunurilor regale, dezlegîndu-i de jurămîntul dat voievodului și amenințîndu-i cu excomunicarea în caz de nesupunere[7]. Istoria politică a ascensiunii puterii regale în Transilvania, după 1300, este în mare parte istoria recuceririi cetăților (Valcău, Chioar, Deva, Mehadia etc.) sau construirii altora noi (Bologa, Glogovăț, Timișoara și alte cetăți bănățene)[8]. Cu toate acestea regele nu a reușit să desființeze sistemul politic — cuprinzînd și cetățile — care cauzase rebeliunea „regatului transilvan". Tradițiile politice ale voievodatului erau prea puternice încît să poată fi operată cu succes o reorganizare fundamentală. *Transilvania a fost prin castelanii ei de după 1317 o țară cucerită dar cu instituțiile intacte.*

Castelaniile regale, cu tot ceea ce însemnau ele (comandanți, cetate, domeniu) se vor înmulți peste tot prin sîrguința reorganizatorică a lui Carol Robert. În timpul său, fără nici un fel de rezervă se poate afirma că acestea au trăit epoca lor de aur, prin autoritate și număr. Experiențele franco-italiene, unde castelaniile înfloreau deja de două veacuri, au putut avea un mare rol în politica sa vizavi de organizarea cetăților din noul său stat. Întinderea domeniilor regale, comparativ cu cele nobiliare, modalitatea prin care și-a cîștigat tronul, au fost condiții proprii perioadei, înlesnitoare ale dezvoltării și prestigiului castelaniilor.

---

[5] Vezi documentul din 1298, *DIR.C.* XIII, II, nr. 496, p. 445.

[6] Fügedi Erik, *op. cit.*, p. 87; Engel Pál, *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387—1437)*, Akadémiai kiadó, Budapest, 1977, passim.

[7] 25 dec. 1309, *DIR.C.* XIV, I, nr. 111, p. 165—167.

[8] Despre dimensiunile generale ale succesului regal vezi Fügedi Erik, *op. cit.*, p. 85—86. Spre deosebire de cea mai mare parte a regatului, în voievodat nu a fost necesară o acțiune de proporții care să restituie cetăților domeniile lor. În anii 1327—1330, cînd în alte părți se făceau cercetări și realipiri de sate uzurpate, în Transilvania nu surprindem nici un ecou al acestei activități. Ar putea fi vorba fie de o formare întîrziată a acestor domenii, fie de o conservare a lor prin autoritatea voievozilor de care depindeau direct.

Prima generație de castelani ai regelui Carol Robert sînt militari de mare valoare a căror credință și calități a fost verificată în cursul celor aproape douăzeci de ani de lupte neîncetate împotriva partidelor ostile. Voievodul cel nou, simbol al noii ordini angevine, Toma de Szécseny, a adăugat la lista castelanilor numiți direct de rege, persoane din familia și anturajul său.

Poziția castelanilor în ierarhia politică a epocii angevine este stabilită în formulări de maximă generalitate, din preambulul documentelor emanate din cancelariile regale sau eclesiastice: voievod, vicevoievod, comite, *castelan*, nobil, slujbași, oameni de orice stare[9]. Cu toate acestea în primele decenii ale veacului al XIV-lea auzim vorbindu-se mai mult despre castelani decît despre comiții de comitate. Acțiunile voievodului Toma, ca și cele ale predecesorului său, se bazează în cea mai mare parte pe ei. Efectiv ei reprezintă puterea regală sau voievodală la nivelul comitatelor, fiind o contrapondere puternică împotriva administrației nobiliare care se ridica. Castelanii nu sînt numai factori ai puterii executive ci au un rol major în întreaga activitate obștească. Nu exista comitat al Transilvaniei care să nu cuprindă cel puțin o castelanie.

O cotitură importantă în rosturile castelanilor pare că se produce după anul 1342. În conjunctura creată de conflictul dintre voievod și episcopul Transilvaniei s-au creat premizele unor reglementări încărcate de consecințe pentru slujbașii cetăților. Cu acel prilej s-au formulat restricții și precizări de atribuții[10] care au avut efecte indirecte asupra limitării autorității castelanilor la teritoriile castelaniilor. Consecința acestui act se observă prin scăderea simțitoare a numărului castelanilor pomeniți în documente în vremea lui Ludovic I și a lui Sigismund de Luxemburg, în restrîngerea ipostazelor în care apar implicați.

Ludovic I s-a preocupat mai puțin de organizarea cetăților, atras fiind mai mult de politica europeană. Fără îndoială uniunea dinastică cu Polonia, oamenii noi ajunși în slujbe din țările vecine, au contribuit la integrarea într-o atitudine mai generală, europeană, vizavi de cetăți. Castelanatul era peste tot în regatele vecine în declin. Ca urmare a unui proces inevitabil intern, castelaniile se pierd în mozaicul de proprietăți noi nobiliare. La 1377, cancelaria regală dă dovada faptului că nu cunoștea nici măcar dacă la Bologa se găsea sau nu un castelan sau numai un înlocuitor, un vicecastelan[11].

---

[9] 1322, *DIR.C.* XIV, II, nr. 89, p. 37—38; 1331, *DIR.C.* XIV, III, nr. 38, p. 29; 1338, *DIR.C.* XIV, III, nr. 405, p. 485; 1351, *Documenta Romaniae Historica. C. Transilvania* (în continuare *DHR.C.*), X, nr. 87, p. 100 etc.

[10] *DIR.C.* XIV, IV, nr. 81, p. 84—86.

[11] La 9 mai 1377 „castelanului... aflat acum în slujbă", ca abia în 21 mai să revină nominalizînd. Vezi Jakab Elek, *Oklevéltár Kolozsvár története elsö kötetéhez*, Buda, 1870, nr. 48, p. 80 și respectiv Franz Zimmermann, Carl Werner, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* (în continuare *Ub.*), vol. II, Hermannstadt, 1897, nr. 1069, p. 460.

În vremea lui Sigismund de Luxemburg, cel puțin pînă către anul 1403, la fel ca în întregul regat[12], sînt pierdute mai multe cetăți regale decît în ambele domnii precedente[13]. Castelanii nobiliari, mai numeroși, sînt totuși departe de a mai juca rolul politic al celor regali.

Ca origine socială, castelanii Transilvaniei provin în exclusivitate din clasa nobiliară. Desemnarea neamurilor de origine ale unora (Aba, Balog, Bór-Kalan, Heder, Huntpazman, Kathyz, Pécz etc.) dovedește ascendența lor nobiliară mai veche și totodată apartenența la o pătură socială superioară. O altă categorie, mult mai numeroasă, este selectată dintre elemente sociale mai modeste a căror ascensiune social-politică este cultivată tocmai prin slujbele regale. Mulți traversează prin slujba de castelan o etapă necesară spre noi funcții superioare. Documentele adaugă la mai mult de jumătate din numărul castelanilor transilvăneni atributele de *magister* sau *comites*, subliniindu-le și prin acest lucru condiția socială. Castelanii nobiliari și episcopali se recrutau din familiarii proprietarilor, fără să fie excepții în privința originilor sociale. Desigur că ierarhizarea păstra proporțiile proprietarilor. După domnia lui Carol Robert, cînd castelanatul înregistrează regrese, el se circumscrie mai precis nobilimii mici și mijlocii. În această fază de evoluție, castelanatul nu mai este nici o etapă necesară în ascendența politică. El este rezervat unor familii ca aceea a Was-ilor. În a doua jumătate a secolului se înmulțesc castelanii fără alte titluri. Slujba de castelan este purtată de nobilimea mare doar în cazul cumulului cu alte funcții, cea de comite în primul rînd.

Castelanatul era prohibit în mod expres, încă de la sfîrșitul secolului al XIII-lea — probabil ca o reacție împotriva politicii lui Ladislau al IV-lea Cumanul — tătarilor, cumanilor, altor neamuri musulmane sau de altă credință decît cea catolică[14]. După 1366, românilor ortodocși li se interzice din nou accesul la funcțiile publice, prin cuvîntul unor acte solemne[15]. Cu toate acestea feudalitatea românească s-a putut sustrage și acestor reglementări. În comitatul Hunedoara cunoaștem exemplul castelanului Ioan de Binținț, înrudit îndeaproape cu cnezii locali[16]. Dacă castelanii regali români par să fie excepții, ei au putut fi prezenți în cetățile nobiliare românești ca acelea ale fraților Balc, Drag și Ioan Românul, urmași ai voievodului moldovean Sas, sau a cnezilor din Hațeg, la cetăți neatestate documentar în epocă, existînd totuși (Răchitova, Mălăiești, Colț).

---

[12] Engel Pál, *op. cit.*, p. 31—38.

[13] Cheud — 1383; Ciceu — 1387; *Solyomkö* (=Piatra Șoimului) — 1389; Ciacova și Adrian — 1395; Cheresig — 1396; Piatra Craivii — înainte de 1402; Unguraș — 1406.

[14] *DIRC*, XIII, II, nr. 337, p. 297 și nr. 397, p. 361.

[15] Eudoxiu Hurmuzaki, Nicolae Densușianu, *Documente privitoare la istoria românilor* (în continuare *Hurmuzaki*), I/2, București, 1890, nr. 84, p. 120—122.

[16] Ștefan Pascu, *Rolul cnezilor din Transilvania în lupta antiotomană a lui Iancu de Hunedoara*, în „Studii și cercetări de istorie" Cluj, 8, nr. 1—4, 1957, p. 35, nota 21.

În celelalte cetăți, respectiv în marea lor majoritate, castelanii provin din toate populațiile catolice ale regatului (maghiari, slovaci, poloni[17] germani[18] sau sași transilvăneni[19], secui[20], pecenegi[21] etc.). Remarcăm de la început prezența destul de însemnată a unor oameni din comitatele nordice ale regatului, din Slovacia îndeosebi. Această origine, ale cărei semnificații nu sîntem încă în măsură să le apreciem la justa lor valoare, a adus în Transilvania cel puțin un plus de experiență în organizarea cetăților. Slovacia era la sfîrșitul secolului al XIII-lea și începutul secolului al XIV-lea unul dintre cele mai bogate teritorii ale regatului în ceea ce privește fortificațiile, printre altele și pentru strînsele contacte avute cu lumea Imperiului german. Numărul castelanilor de origine străină caracterizează întreaga domnie a lui Carol Robert. După el se realizează un echilibru între castelanii de origine străină și cei autohtoni, echilibru care se va menține pînă la sfîrșitul secolului.

Procedura instalării în funcție a castelanului este edificator dezvăluită de un singur document, de o mare valoare, relativ la cetatea Timișoara[22]. În 1371, regele poruncește tuturor slujbașilor, vameșilor, juzilor, nobililor și iobagilor, să primească un nou castelan în persoana lui Benedict Himpffy. Acesta venea să-l schimbe pe palatinul Ladislau de Oppeln[23]. Ocuparea funcției, vegheată de un alt slujbaș, putea avea valoare de maximă generalitate, toți castelanii fiind introduși prin poruncă și privilegiul proprietarului cetății. Despre acest drept mai avem cunoștință și la 1377, la cetatea Branului[24]. În momentul în care cetatea era dată în folosință *(pro honore)*, dreptul numirii castelanului revenea beneficiarului, așa cum se întîmplă la Giurgiu în 1391[25]. Încă din anul 1309 avem cunoștință despre un jurămînt ce se presta voievodului de către castelanii în funcție[26].

Sînt puține cazuri în care castelanatul este deținut la o singură cetate, o lungă perioadă de timp, cu totul excepțional mai mult de zece ani[27]. Mobilitatea castelanilor de la o cetate la alta se datorează probabil necesității îndepărtării lor de la posibilitatea construirii unor relații per-

---

[17] Stibor Dobriski. Vezi anexa II.

[18] Ioan de Scharfeneck, astăzi în Austria de est.

[19] Probabil Arnold la Piatra Craivii, Solomon de Brașov la Codlea; consecvent de la 1380 la Bran (*DHR.D.*, I, nr. 67, p. 112), eventual tot așa și la Tălmaci.

[20] Poate deja Blasiu la Menteu, sigur Petru Secuiul la Unguraș, Iacob Secuiul la Rupea.

[21] Un Pavel la Ciceu, un Ioan la Vărădia.

[22] *Hurmuzaki*, I/2, nr. 138, p. 179—180.

[23] *Ibidem*.

[24] *DHR.D.*, I, nr. 67, p. 112.

[25] *Zsigmondkori oklevéltár*, vol. I, Budapest, 1951, nr. 1951, p. 213.

[26] *DIR.C.*, XIV, I, nr. 111, p. 165.

[27] Excepțiile sînt la castelanul de Bologa, Desideriu de Elephanth, și la castelanul Martin de Deva.

manente şi trainice în, sau în afara domeniului. O stabilitate prea mare ar fi creat pericolul uzurpării puterii proprietarului. Pe de altă parte, mobilitatea castelanilor era dictată şi de alte considerente. Puteau fi mutaţi în funcţie de cerinţele anumitor castelani sau de experienţa personală. Întîlnim şi situaţii care demonstrează specializarea în funcţie a unor persoane şi transferarea lor în castelanii cu proprietari diferiţi. Aici poate fi vorba despre urmărirea unor avantaje particulare. Direcţia mobilităţii este de cele mai multe ori dinspre exterior înspre Transilvania şi continuă apoi din nou, către exterior. Mobilitatea era defavorabilă persoanei castelanului iar procesul degradării funcţiei ne oferă tocmai tabloul tendinţelor de frînare a fenomenului. Mai mult chiar, observăm existenţa unui spirit „dinastic" în rîndurile deţinătorilor titlului (Neckche la Cheresig, Was la Ciceu, Zer la Ilidia, Himpffy în cetăţile Banatului).

Asocierea a doi sau trei castelani la o singură cetate poate avea cauze diferite. Ar putea fi vorba despre o echilibrare a conducerii cetăţii şi a domeniului ei, de funcţii onorifice care să permită asigurarea de beneficii pentru mai mulţi credincioşi regali, voievodali sau nobiliari.

Cumularea titlurilor de castelan la mai multe cetăţi este în unele cazuri constantă (Dezna—Pîncota) şi justificată prin apropierea cetăţilor. În alte cazuri poate fi vorba despre o situaţie tranzitorie, excepţională, legată de o anumită persoană. Sistemul va fi practicat mult în timpul lui Sigismund de Luxemburg[28]. În aceste cazuri, şi în altele, lipsa castelanului din cetate este limpede. Îi putem găsi pe aceşti castelani atestaţi în cu totul alte părţi, la curtea regală, în expediţii militare, misiuni diplomatice etc. Slujba *in partibus*, frecventă şi la alte funcţii din aparatul politic sau eclesiastic, demonstrează şi caracterul onorific, eventual beneficiar, al titlului. Situaţia este mai obişnuită la cetăţi din afara voievodatului.

Pe castelanii Transilvaniei îi surprindem şi în alte ipostaze. Titlul de comite este destul de rar asociat funcţiei. Cele mai multe situaţii sînt întîmplătoare şi create pentru favoriţi regali. Mai obişnuit castelania de la Deva se dublează cu demnitatea de comite de Hunedoara; într-o situaţie asemănătoare se prezintă cetatea şi comitatul Timişoara, cetatea Haram (R.S.F. Jugoslavia) şi comitatul Caraş. Deoarece exemplele acoperă teritorii cu puternică individualitate românească este posibil ca asocierea să fi avut o cauză specială, legată de această realitate. Este de remarcat de asemenea că la Haţeg castelanatul este deţinut în veacul al XIV-lea, de un vicevoievod (Petru de Iara) şi de un voievod (Stibor Dobriski). Vicecomiţi întîlnim mai puţini şi, din nou, în afara voievodatului (comitatul Arad), cu toate că literatura de specialitate afirmă apropierea mai frecventă a celor două funcţii[29].

---

[28] Vezi Engel Pál, *op. cit.*, p. 46—64.

[29] Hóman Bálint, *A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Robert korában*, Budapest, 1921, p. 53, nota 3.

Principala atribuție a castelanului față de castelanie era aceea de apărare a integrității ei[30]. Ca urmare a acestui prerogativ se înregistrează în documente numeroase procese de încălcări de hotare la care iau parte, alături de castelan, toți locuitorii castelaniei[31]. De integritatea domeniului depindea buna administrare și desfășurare a vieții din cetate. Nevoile cetăților, ca și importanța lor de altfel, au fluctuat în timp, atrăgînd după sine și o fluctuație a dimensiunilor domeniilor[32]. Castelanii s-au opus cu siguranță acestui proces, cu atît mai mult cu cît ei trăgeau foloase personale de pe urma domeniilor cetăților.

Fruntașii cetăților au avut sub autoritatea lor pe toți locuitorii și slujbașii castelaniei, adică pe oamenii de rînd, iobagi, vameși, strîngători de dări, juzi[33]. Toți aceștia pot fi integrați în două categorii principale. Prima categorie era formată din acei *familiares* sau oameni proprii, care soseau în cetate odată cu instalarea în funcție. Ei proveneau, în parte cel puțin, din domeniile personale ale castelanului. Un exemplu edificator îl considerăm cel al slujbașilor castelanului Desideriu de Elephanth, uciși în preajma cetății de la Bologa în anul 1328[34]. Localitățile lor de origine fac parte din domeniul personal al castelanului[35]. La acest exemplu se pot invoca și multe alte exemple de familiari proveniți din afara castelaniilor[36]. Din această categorie fac parte în general, vicecastelanii și o parte a slujbașilor mărunți. În cetățile nobiliare recrutarea se face și mai exclusiv de pe domeniile proprietarului. Numărul acestei categorii de slujbași nu putea fi foarte mare comparativ cu secolele următoare.

A doua categorie a supușilor castelanului o formau oamenii locului, băștinași în domeniul cetății. Aici trebuie integrați urmașii iobagilor de cetate din secolele XII—XIII, neînnobilați, rămași în unele teritorii sub numele de *iobagiones domini regis ad castrum pertinentis*[37]. Apoi tot aici mai aparțin și numeroșii cnezi castrensi, reprezentanți ai feudalității românești. Dintre ei trebuie să se fi recrutat o parte dintre *officiales* și majoritatea juzilor din satele domeniului. Oamenii de rînd *(populi)*, prezenți

[30] *DIR.C.* XIV, III, nr. 168, p. 312; *DIR.C.* XIV, IV, nr. 524, p. 357 etc.

[31] 1347, *DIR.C.* XIV, IV, nr. 533, p. 363; 1359, Dl. 27.428 fotocopie la Institutul de istorie și arheologie Cluj-Napoca.

[32] Fügedi Erik, *op. cit.*, p. 45.

[33] 1371, *Hurmuzaki*, I/2, nr. 138, p. 179—180.

[34] *DIR.C.*, XIV, II, nr. 533, p. 272—275.

[35] Satele au fost donate în 1320. Cf. Dl. 1991, copie xerox.

[36] Ioan f.l. Solomon din Pata (jud. Cluj) este slujitor al castelanului Beke de Unguraș *(DIR.C.* XIV, II, nr. 361, p. 172); Marcu, vicecastelan, și fratele său Toma ca și Petew vicecastelan de Ciceu, au fost iobagi de cetate din comitatul Heves (R. P. Ungaria), în slujba castelanului Ștefan zis Pagan *(DIR.C.* XIV, III, nr. 129, p. 291—292); Nicolae de Bach (R. S. F. Jugoslavia) slujea pe Thouka, comite și castelan de Timișoara *(DIR.C.* XIV, IV, nr. 26, p. 22); Nicolae f.l. Ioan de Giula (jud. Cluj) este menționat ca slujitor a lui Ioan Lepes, castelan de Deva *(DHR.D.* I, nr. 52, p. 92—93).

[37] *Hurmuzaki*, I/2, nr. 104, p. 142.

pretutindeni în mare număr, asigurau funcționalitatea economică a castelanilor.

Castelanii erau responsabili de strîngerea dărilor *(collectarum)* variabile în funcție de mărimea pămînturilor și categoria socială a proprietarilor. Românii aveau dări specifice[38]. Sașii achitau obligațiile față de cetăți în bani[39]. Rămîn în umbră o serie întreagă de realități legate de cetățile epocii care funcționau în zonele de est ale Transilvaniei, locuite în parte de grupuri compacte de secui. În rest obligațiile locuitorilor erau comune tuturor domeniilor, fără cuantumuri sau procedee de strîngere tipizate[40].

Răspunderea perceperii vămilor, așezate de cele mai multe ori în vecinătatea imediată a cetăților, le revenea tot lor[41]. Existența monetăriei da la Șoimuș (Lipova) implică pe castelan în operațiunea de mare importanță de batere a monedelor[41A]. Alte sarcini importante, mai puțin semnalate de documente, trebuie să fi fost întreținerea și repararea cetății și anexelor ei.

Atribuțiile judiciare ale castelanilor se restrîng de obicei la teritoriul domeniului. Pricinile mărunte intrau indiscutabil în competența lor. Pînă către mijlocul secolului al XIV-lea, se pare că aveau drept de judecată asupra tuturor categoriilor sociale, inclusiv asupra nobililor[42]. Exercitarea dreptului paloșului *(jus gladii)* rămîne neconfirmată în Transilvania, totuși posibilă[43]. Dreptul la emiterea documentelor cu caracter judiciar apare inițial la castelanii care erau în același timp și comiți, pentru a se delimita mai bine către sfîrșitul secolului al XIV-lea. Judecata se făcea în general pe baza dreptului feudal, îngrădită fiind de existența și impunerea folosinței dreptului românesc *(jus valachorum)*, așa cum îl sesizăm în districtele cetăților din Hunedoara și Banat[44]. În

---

[38] Despre dări în bani la Hațeg în 1398 *(Hurmuzaki,* I/2, nr. 330, p. 397). Alături de care mai există cel puțin quinquagesima.

[39] La Tălmaci plăteau 10 mărci *(Ub,* II, nr. 1057, p. 452).

[40] Despre alte dări vezi și Jakab Elek, *op. cit.*, nr. 38, p. 66; *A római szent birodalom gróf széki Teleki család levéltára,* (în continuare *Teleki*), vol. II, Budapest, 1895, nr. 108, p. 148).

[41] *DIR.C.* XIV, II, nr. 89, p. 37—38; Jakab Elek, *op. cit.*, nr. 48, p. 80.

[41a] 1357, *Anjoukori Okmánytár* (în continuare *Anjou),* VI, Bp., 1891, nr. 337, p. 535—536. Hóman Bálint considera castelaniile ca avînd în primul rînd un rol economic *(op. cit.*, p. 47—63), de unde rezulta și rolul deosebit al castelanilor în acest compartiment de activitate.

[42] Drept restrîns în 1342, cînd se mai introduce și responsabilitatea juridică a slujitorilor voievodali iar castelanii sînt asimilați judecătorilor de rînd (*DIR.C.* XIV, IV, nr. 81, p. 84—86).

[43] Fügedi Erik, *op. cit.*, p. 72—73.

[44] 1371, *Teleki,* I, nr. 121, p. 169; pentru Banat vezi Maria Holban, *Deposedări și judecăți în Banat pe vremea angevinilor și ilustrarea lor prin procesul Voya (1361—1378),* în „Studii și materiale de istorie medie", V, 1962, p. 64.

aceste cazuri asistăm la judecăți ample, cu o reprezentanță socială largă, prezidate de către castelan[45].

Încă de la începutul secolului al XIV-lea, castelanului i se rezervă un rol deosebit în sprijinirea bisericii catolice din Transilvania. El era însărcinat cu protecția bisericilor din domeniul cetăților[46], a bunurilor lor[47], i se solicita sprijinul pentru strîngerea dijmelor din satele cetății[48] sau pentru refacerea și apărarea unor mănăstiri[49]. Aceste ipostaze îl dezvăluie pe castelan într-o lumină mai puțin cunoscută, aceea de sprijinitor al prozelitismului catolic în Transilvania.

În secolele XIII—XIV, cetatea nu mai poate servi în vreme de război drept adăpost întregii populații a domeniului ei, așa cum ar fi putut să o facă aceea a secolelor anterioare. Ea are un caracter social și politic mai exclusiv, fiind destinată în primul rînd protecției proprietarului. Castelanul îndeplinește rolul de comandant al aparatului militar intern, dar și al domeniului. Armata cetăților reprezenta în epoca angevină o componentă majoră a armatei regale. Încă din perioada luptelor pentru consolidarea la tron a regelui Carol Robert, castelanii însoțiți și de unitățile lor, apar pretutindeni în acțiuni militare. În 1330, la lupta de la Posada a pierit vicecastelanul de Ciceu[50], în vreme ce la 1369 pe Dîmbovița, tot în Țara Românească, în armata voievodului, castelanul de la Cetatea de Baltă[51]; în 1368 un castelan din Banat luptă în Bulgaria[52], iar alții iau parte la expedițiile italiene ale lui Ludovic I[53].

Convocarea la oaste se conforma unei proceduri precise. În voievodat, regele solicita voievodului chemarea castelanilor și a oamenilor lor. În afara voievodatului chemarea se făcea prin mesageri regali speciali. Singurul exemplu de acest fel îl cunoaștem la cetatea Șiria, în anul 1362[54]. Actul chema la oaste pe toți „românii, oamenii și slugile pedeștri și călări", ceea ce însemna de fapt toate categoriile sociale supuse caste-

[45] M. Holban, *Deposedări și judecăți în Hațeg pe vremea Angevinilor*, în „Studii", 13, nr. 5, 1960, p. 153—159.

Ca urmare a școlilor și curentelor diverse care au abordat atribuțiile castelanilor, există și o perioadă în care a fost exagerat rolul judiciar al lor. Vezi Hajnik Imre, *A magyar birósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyes-házi királyok alatt*, Budapest, 1899, p. 97—102; Gábor Gyula. *A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt*, Budapest, 1908, p. 30—31.

[46] *DIR.C.* XIV, I, nr. 147, p. 190.

[47] *DIR.C.* XIV, I, nr. 304, p. 290—291.

[48] *Ub.*, II, nr. 713, p. 133.

[49] *DIR.C.* XIV, IV, nr. 192, p. 160.

[50] *DIR.C.* XIV, III, nr. 129, p. 298.

[51] Ioan de Tîrnava, cap. XXXVIII, ediția Dékáni Kálman, Brașov, 1906, p. 144—145.

[52] *DHR.D.* I, nr. 53, p. 94 și nr. 55, p. 96—98.

[53] Sigur este castelanul Ștefan de Șiria, care în același timp cumulează și funcția de castelan de Forlì (Italia). *Monumenta Hungariae Historica*, IV osztály. *Dipl. emlékek* II. *Anjou-kór*, II, Budapest, 1875, nr. 390/B, p. 505.

[54] Lukinich E., *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Christum* (în continuare *Doc. Valach.*) Budapeste, 1941, nr. 121, p. 162.

lanului. Garnizoana cetății trebuie să fi fost constituită în timp de pace din familiarii castelanului. În vreme de război, cu totul excepțional, dată fiind suprafața restrînsă a cetăților, putea să atingă cifra de cinci sute de oameni[55]. La sfîrșitul secolului al XIV-lea în cetatea de la Bran apar primii mercenari străini[56].

Atribuțiile castelanilor depășesc însă limitele castelaniilor lor, extinzîndu-se chiar și dincolo de comitatele în care se găseau cetățile. Este încă un fapt care vine să sublinieze importanța acestei funcții. La începutul secolului al XIV-lea castelanii fac parte din scaunul de judecată comitatens[57]. Îi găsim executori ai poruncilor regale și voievodale, cercetînd alături de oamenii locurilor de adeverire pricini diverse[58] ori legate de proprietatea pămîntului[59]; iau parte la hotărniciri și introduceri în proprietate[60]; tot lor li se încredințează protecția unor privilegiați regali[61]. Sursele documentare ne dezvăluie faptul că puteau confisca moșii[62] sau dona pămînturi deșerte[63], chiar și slujbașilor lor[64], fără să putem spune cu convingere dacă acestea erau prerogative permanente, apărute numai în timp sau determinate de cumularea altor funcții. Deja la sfîrșitul secolului al XIV-lea, obligațiile presupuse de slujbă erau atît de bine stabilite încît se formulează și consecința penală a neîndeplinirii lor[65].

Despre veniturile directe ale slujbei de castelan nu cunoaștem decît puține lucruri. Dacă luăm în considerare tradiția arpadiană în legătură cu veniturile comitelui de cetate[66], atunci ar rezulta că și castelanii angevini au fost beneficiari ai unei cote-părți din dările și vămile colectate din castelanie. O relație documentară foarte timpurie și de o importanță excepțională, ne relevă retribuirea castelanului episcopal de la Finiș cu suma de 20 de dinari[67]. Notarea ei în registrul de dijme ar putea avea semnificația unei realități obișnuite. Sistemul darurilor oferite de către locuitori este atestat într-un teritoriu foarte apropiat de Transilvania[68]. El se putea extinde pe toată durata funcționării la cetate.

---

[55] *DHR.D.* I, nr. 55, p. 97.
[56] Ioan de Tîrnava, cap. XXXVIII, p. 145.
[57] 1312, Dl. 30.598, fotocopie la Institutul de istorie și arheologie Cluj-Napoca.
[58] 1398, *Teleki*, I, nr. 202, p. 268.
[59] 1374, Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története* (în continuare Pesty, *Krassó*), vol. III, Budapest, 1882, p. 126.
[60] 1313, *DIR.C.* XIV, I, nr. 181, p. 212; 1325, *DIR.C.* XIV, II, nr. 358, p. 170; 1344, *DIR.C.* XIV, IV, nr. 249, p. 199 etc.
[61] 1360, Arhivele Statului Cluj, Arhiva Béldi; 1375, Biblioteca Academiei. Filiala Cluj-Napoca, Kemény József, *Dipl. Tr., App.* 3, nr. 132.
[62] 1373, *Doc. Valach.* p. 247.
[63] 1352, *DHR.C.* X, nr. 152, p. 161. Se pare numai în calitate de comite.
[64] *DIR.C.* XIV, II, nr. 574, p. 309.
[65] 1398, *Teleki*, I, nr. 202, p. 268.
[66] Deși cunoaștem relații directe numai la comiții parohiali (1222, *DIR.C. XI—XIII*, I, nr. 137, p. 192), beneficiile erau asemănătoare.
[67] *DIR.C.* XIII, II, nr. 381 p. 346.
[68] La Cetatea Nyálab în nordul Maramureșului. Vezi Fügedi Erik, *op. cit.*, p. 71.

Atribuțiile ofereau foarte des prilej de abuzuri și silnicii pe seama castelanului. Cel mai important prilej era cel al apărării pămîntului cetății, chiar dacă justificat și împreună cu iobagii, cnezii sau oamenii de rînd, totdeauna cu violențe, jafuri, incendieri, răpiri și ucideri de persoane[69]. Castelanul poate proceda la alipirea abuzivă a unor sate la domeniul cetății[70]. Alte prilejuri sînt execuțiile judiciare ordonate de rege sau de voievod[71]. Cercetarea încălcărilor de atribuții constată folosirea ca instrumente a supușilor castelaniei, dar stabilesc în general just responsabilitățile[72]. Exemple ale însușirii în scop personal a unor porțiuni din domeniu, deși rare, există totuși[73]. Între 1357—1359, toți castelanii Transilvaniei au fost implicați în acuzațiile episcopului de Alba Iulia de a fi strîns pe seama lor și a voievodului, dijma episcopală din satele castelaniilor lor[74]. Un caz asemănător se înregistrează și în decanatul Brașov[75].

Ipostazele, atribuțiile și veniturile castelanilor demonstrează pe deplin rolul deosebit de important pe care l-au avut în societatea secolelor XIII—XIV. Ei au fost instrumentele fundamentale ale aparatului de stat feudal. Au slujit oficialitatea, marea proprietate, biserica recunoscută. În Transilvania ei s-au adaptat unor condiții și situații locale, integrîndu-le, în parte unor structuri mai generale. Voievodatul este primul cadru instituțional care impune particularismul castelaniilor și slujbașilor lor; realitatea românească este temeiul acestui cadru.

Dincolo de veacul al XIV-lea, castelanatul intră, pînă către secolele XVI—XVII, într-o stare de rigiditate puțin receptivă la înnoiri[76]. Asociindu-se cu epoca feudalismului dezvoltat și tîrziu, instituția urmează firesc evoluția acestora.

ADRIAN A. RUSU

---

[69] 1353, *DHR.C.* X, nr. 226, p. 238; 1373, Arhiva capitlului Cluj-Mănăștur, Biblioteca Bathyaneum Alba Iulia; 1375, *Ub.* II, nr. 1040, p. 437 etc.

[70] 1353, *DHR.C.* X, nr. 206, p. 223, unele încălcări de hotare trebuie să fi avut același scop.

[71] Cea mai importantă depășire de atribuție pare să fi fost cu prilejul confiscării bunurilor hoților prinși. De acest lucru profitau, în dauna foștilor proprietari și a celor implicați direct în prinderea hoților, toți slujitorii voievodali. Vezi *DIR.C.* XIV, IV, nr. 81, p. 85.

[72] 1353, *DHR.C.* X, nr. 230, p. 240; 1373, Arhiva capitlului Cluj-Mănăștur, Biblioteca Bathyaneum Alba Iulia etc.

[73] Cazul lui Nicolae f.l. Gothard de Bran, Vezi *Ub.*, III, nr. 1353, p. 141 și nr. 1410, p. 211.

[74] D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, vol. I, Editura Academiei R.S.R., București, 1967, p. 41.

[75] *Ub.*, II, nr. 780, p. 187—188.

[76] Pentru modelul castelaniei de secol XVI vezi D. Prodan, *op. cit.*, p. 494—516.

ANEXE

I. Lista cetăților din Transilvania atestate documentar între anii 1250—1400 și succesiunea castelanilor și vicecastelanilor lor*

ADRIAN (Adrian) (lîngă Sălard, jud. Bihor)

1285 *DIR.C.* XIII, II, nr. 288, p. 254.
1306 Zudus (*DIR.C.* XIV, I, nr. 60, p. 47).
[1306—1309] „ (?) (*Hazai okmanytár*, VII, Budapest, 1880, nr. 276, p. 319)
[1318—1321] Pous de Zer, com. Solnoc (*Anjou*, I, nr. 431, p. 479).
1323 „ com. (*Zichy*, I, nr. 251, p. 220).
1330 Iacob, Paul, Doja, f.l. Doja, com. Szabolcs (*Anjou*, I, nr. 405, p. 463).
1332 Iacob, Paul, f.l. Doja, com. Szabolcs (*Anjou*, II, nr. 531, p. 623).
1334 Nicolae f.l. Kulche (*DIR.C.* XIV, III, nr. 219, p. 341).
1347 Nicolae Berzete, pivnicer al reginei, com. Szabolcs, c. Dunajec și Palocs (*A nagykállaj Kállay család levéltára*, I, Budapest, 1943, nr. 883, p. 203).

ALMAS (Almas) (jud. Sălaj)

1370 Dl. 29.174.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

BOLOGA (Sebuswar) (jud. Cluj)

1319 Desideriu de Elephanth (*DIR.C.* XIV, I, nr. 359, p. 319).
1320 „ (Dl. 1991).
1322 „ (*Anjou*, II, nr. 12, p. 14).

---

* Prima listă a castelanilor regatului, din secolul al XIV-lea, fără primele menționări ale cetăților, a fost întocmită de către Wertner Mór (*Adalékok a XIV. századbeli magyar világi archontologiához*, în „Történelmi tár", 8, 2—3 füz., 1907, p. 181—198, 327—341). Lista a fost reluată cu lacune, greșeli, dar și unele date inedite, numai la nivelul voievodatului, de către Entz G. (*Die Baukunst Transsilvaniens im 11—13. Jahrhundert*, în „Acta Historiae Artium", 14, fasc. 3—4, 1968, p. 165—174). Documentare pentru cetăți transilvane au mai întocmit — cu multe confuzii — Fügedi Erik (*op. cit.*, p. 98—214) și Engel Pál (*op. cit.*, p. 93—171).

În lista noastră primele atestări documentare au fost subliniate. Pe coloana a doua s-au trecut anii menționării vicecastelanilor. Colecțiile documentare au fost abreviate după cum urmează: Csáky = *A Körösszegi és Adorjáni gróf Csáky család története. Oklevéltár*, I/1, Budapest, 1919; Csánki = Csánki D., *Magyarország történeti földrajza a hunyadiák korában*, I—II, V, Budapest, 1890—1913; Fejér = Fejér Georgius, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, VIII—IX, Buda, 1832—1833; Ortvay = Ortvay Tivadar, Pesty Frigyes, *Oklevelek Temesvármegye és Temesváros történetéhez*; Pojon, 1894; Székely okl. = *Székely oklevéltár*, I—III, Cluj, 1872—1890; Zichy = *A Zichi és Vásonkeöi gróf Zichy-család idöseb ágának okmánytára*, I—V, Budapest, 1871—1888.

Alte abrevieri folosite: as. = asociat; c. = castelan; com. = comite, comitat; d. = decedat; f.l. = fiul lui; mag. = magistru; n. = neam; or. = origine; p. = posesiuni; v. = voievod.

1323 „ (*Anjou*, II, nr. 76, p. 83).
1324 „ (*Anjou*, II, nr. 104, p. 114).
1325 „ (*Anjou*, II, nr. 167, p. 188).
1329 „ (*DIR.C.* XIV, II, nr. 533, p. 272; nr. 560, p. 299).
1330 „ (*DIR.C.* XIV, II, nr, nr. 571, p. 307).
1336 Desideriu de Losonc, f.l. Dionisie (Dl. 31.077).
[1347—1357] Ubul (*DIR.C.* XIV, IV, nr. 542, p. 370 = nr. 797, p. 544)
1359 Andrei f.l. Dionisie (Dl. 26.862/1).
1360 „ „
1377 Sophornik (*Ub.*, II, nr. 1073, p. 463).

BOCŞA (Kuvesd) (jud. Caraş-Severin)

1376 Dumitru cel Mic (*Hurmuzaki*, I/2, nr. 184, p. 237).
1381 Paul de Zurchuk (Pesty, *Krasso*, III, nr, 97, p. 155).

BRAN (Terch) (jud. Braşov)

1377 *DHR.D.* I, nr. 67, p. 110—112.
1395 Nicoale f.l. Gothard (*Ub.*, III, nr. 1352, p. 141).
1398 „ (fără titlu) (*Ub.*, III, nr. 1410, p. 211).

CARAŞOVA (Karasow) (jud. Caraş-Severin)

1335 Thouka, c. Vărădia (*DIR.C.* XIV, III, nr. 257, p. 361).
1389 castelani (Pesty, *Krasso*, III, nr. 124, p. 185).

CARANSEBEŞ (Sebus) (jud. Caraş-Severin)

1325 Posa de Zer, c. Ilidia (*DIR.C.* XIV, II, nr. 320, p. 149).
1352 „ com. Caraş (*DHR.C.* X, nr. 152, p. 161).
1364 Ioan zis Dorman (*Hurmuzaki*, I/2, nr. 64, p. 88).
1366 Emeric Lackfi, stolnic, căpitan de Vidin, c. Menadia (*Teleki*, I, nr. 101, p. 140).
1368 castelan (*Fejér*, IX/4, p. 120).
1386 „ (Pesty, *Krassó*, III, nr. 110, p. 164).

CETATEA DE BALTĂ (Kukulewar) (jud. Alba)

1332 Ştefan f.l. Francisc, zis Pagan (*DIR.C.* XIV, III, nr. 125, p. 290)
1335 „ (Dl. 31.076).
1349 Dominic (*DIR.C.* XIV, IV, nr. 739, p. 508).
1352 Petru cel Roşu (Kövary László, *Erdély régiségei*, Pest, 1852, p. 210).
1358 Nicolae de Syra (*Anjou*, VII, nr. 32, p. 56).

1368 Petru cel Roşu (Ioan de Tîrnava, cap. XXXVIII).
1393 Petru zis Thot (Dl. 62.751).

CHERESIG (Kereszeg) (jud. Bihor)

1290 *Scriptores rerum Hungaricarum*, Ediţia Szentpétery, I, 1, Budapest, 1937, p. 474.
1313 Emeric f.l. Iwanca (Dl. 54.465).
1313 Beke (*DIR.C.* XIV, I, nr. 194, p. 220)
1321 Alexandru f.l. Alexandru de Nekche (*DIR.C.* XIV, II, nr. 13, p. 4).
1322 Nicolae f.l. Aba (*DIR.C.* XIV, II, nr. 107, p. 45).
1323 Alexandru f.l. Alexandru (*DIR.C.* XIV, II, nr. 197, p. 86).
1324 „ (Dl. 60.190).
1326 Bartolomeu (*Csáky*, I/1, p. 51—52).
1326 Dumitru f.l. Alexandru de Nekche, mare vistiernic, com Bač şi Trenčin (*DIR.C.* XIV, II, nr. 414, p. 201).
1327 „ (*Anjou*, II, nr. 271, p. 306).
1328 „ jude al cumanilor (*Anjou*, II, nr. 336, p. 377).
1344 Ciko (*DIR.C.* XIV, IV, nr. 249, p. 199).
1345 „ (*Fejér*, IX/1, p. 275—277).
1346 „ c. Tapulchan (*Anjou*, IV, nr. 338, p. 561).
1347 „ (*A Pécz nemzetség Apponyi ágának az Apponyi grófok családi levéltárában örizett oklevelei*, I, Budapest, 1906, p. 156).

BCU Cluj / Central University Library Cluj

CHEUD (Aranyos), (jud. Sălaj)

1341 Thompus (*DIR.C.* XIV, IV, nr. 56, p. 49—50).
1342 (?) „ (fără localizare) (*DIR.C.* XIV, IV, nr. 89, p. 92).
1349 Dominic Machka f.l. Ioan de Zvolen (*DIR.C.* XIV, IV, nr. 756, p. 520).
1357 Matei (*Zichy*, III, nr. 37, p. 54).

CHIOAR (Kewar) (jud. Sălaj)

1316—1317*(1319)* Desideriu de Elephanth (*DIR.C.* XIV, II, nr. 359. p. 319).

CIACOVA (Chaak) (jud. Timiş)

1395 *DHR.D.* I, nr. 85, p. 133.

CICEU (Chycho) (jud. Bistriţa-Năsăud)

1304 Nicolae Was f.l. Emich (*DIR.C.* XIV, I, nr. 52, p. 41).
1315 „ (*DIR.C.* XIV, I, nr. 235, p. 243).
1318 „ (Dl. 29.421).

1321 (fost) „ (*DIR.C.* XIV, II, nr. 51, p. 19).
1330 Petew f.l. Ştefan (*DIR.C.* XIV, III, nr. 129, p. 292).
1334 Petru (*DIR.C.* XIV, III, nr. 168, p. 312).
1335 Ştefan zis Pagan, c. Unguraş, Cetatea de Baltă (Dl. 30.004).
1338 Iwanka, Iacob, Petru, Nicolae, f.l. Ştefan (fără titlu) (*DIR.C.* XIV, III, nr. 406, p. 486)
1353 Iacob f.l. Vyd (*DHR.C.*., X, nr. 226, p. 238; nr. 230, p. 240).
1355 „ (*DHR.C.*, X, nr. 315, p. 330).
1357 Toma cel Roşu (Arh. Stat Cluj. Arh. Was).
1359 (fost) Ştefan zis Pagan (Dl. 28.074).
[1364] Pavel zis Pecenegul (*Teleki*, I, nr. 95, p. 133).
1392 Matei (Tagányi Károly, *Szolnok-Dobokavármegye mónographiája*, Dej, II, 1901, p. 396).

CODLEA (Feketeholm) (jud. Braşov)

1267 *DIR.C.* XIII, II, nr. 82, p. 91.
1331 (înainte de) Solomon de Braşov (fără titlu) (*DIR.C.* XIV, III, nr. 48, p. 34).
1331 (înainte de) Ioan, Iacob f.l. Nicolae de Rişnov (fără titlu)(*DIR.C.* XIV, III, nr. 48, p. 34; nr. 54, p. 39).

DERGEUCH (disp. probabil în jud. Sălaj)

BCU Cluj / Central University Library Cluj

1319 *DIR.C.* XIV, I, nr. 359, p. 319.

DEVA (Dewa) (jud. Hunedoara)

1269 *DIR.C.* XIII, II, nr. 108, p. 119.
1308—1309 Paul f.l. Ladislau (*DIR.C.* XIV, I, nr. 103, p. 121).
1320 (fost) „ (*DIR.C.* XIV, I, nr. 397, p. 343).
1326 Martin f.l. Matei de Matehaza (Dl. 86.571).
1333 Martin, com. Hunedoara (*DIR.C.* XIV, III, nr. 153, p. 304).
1334 „ (*DIR.C.* XIV, III, nr. 193, p. 325).
1338 „ (*DIR.C.* XIV, III, nr. 386, p. 464).
1343 „ (*DIR.C.* XIV, IV, nr. 620, p. 431)
1348 (fost) „ (*DIR.C.* XIV, IV, nr. 620, p. 431).
1364 Petru f.l. Bethlen (Dl. 73.769).
1368 Ioan zis Lepes (*DHR.D.* I, nr. 52, p. 93).
1371 Ştefan (*Teleki*, I, nr. 121, p. 168).
1384 castelani (Dl. 30.731 sau 31.731)
1387 Ioan f.l. Nicolae de Binţinţ, com. Hunedoara (*Doc. Valach*, nr. 307, p. 333).
1390 „ c. Haţeg (*Teleki*, I, nr. 167, p. 223).
1395 Ladislau f.l. Nicolae, com. Hunedoara („Hunyadvm. tört. társ. évk.", I, p. 77).
1397 Ioan, com. Hunedoara (*Csánki*, V, p. 246).

DEZNA (Deznye) (jud. Arad)

1318 Iwanca, c. Pîncota (*DIR.C.* XIV, I, nr. 316, p. 294).
1340 Senye (*Csánki*, I, p. 722).
1347 Francisc, c. Pîncotă (*DIR.C.* XIV, IV, nr. 524, p. 357; nr. 533, p. 363)

DIOSIG (Gyoziyk) (jud. Bihor)

[1278] *DIR.C.* XIII, II, nr. 211, p. 193.

FINIŞ (Fenes) (jud. Bihor)

[*1291*—1294] castelan (*DIR.C.* XIII, II, nr. 381, p. 346).
1344 Matei de Tăuții de Sus (*DIR.C.* XIV, IV, nr. 250, p. 202).

FLOREŞTI (Fenes) (jud. Cluj)

1312 Toma f.l. Ambrozie (Dl. 30.598).
1335 Matei (Dl. 96.182).
1357 Ioan f.l. Luca (*Anjou*, VI, nr. 413, p. 634).
1370—1373 Nicolae de Grind (neprecizat) (Bibl. Bathyaneum).

BCU Cluj / Central University Library Cluj

GHILVACI (Gyluach) (jud. Satu Mare)

1317—1318 Ioan f.l. Bereck (*Fejér*, VIII/5, p. 159).

GLOGOVOŢ (Egurwar) (jud. Alba)

1313 Ioan zis Nakas (*DIR.C.* XIV, I, nr. 181, p. 212).

GOGAN-VAROLEA (Wywar) (jud. Mureş)

1341 Toma cel Roşu (*DIR.C.* XIV, IV, nr. 56, p. 22).
1347 castelan (Dl. 29.679).
1360 „ (Arh. Stat Cluj. Arh. Béldi).
1361/1369 Ubul (Dl. 29.694).
1392 Matei (*Székely okl.*, I, nr. 71, p. 84).

GURGHIU (Gurgen) (jud. Mureş)

1358 Simon (*Anjou*, VII, nr. 58, p. 113—144).
1364 Ioan zis Lepes (*Teleki*, I, nr. 95, p. 133).
1391 Ştefan f.l. Ştefan (*Zsigmondkori okl.*, I, nr. 1958, p. 244)

HĂLCHIU (Heltheuin) (Crizba, jud. Braşov)

1335 Nicolae Was cel Mic (*DIR.C.* XIV, III, nr. 269, p. 366)
1344 Nicolae şi Ladislau, f.l. Ioan, zişi Was (fără titluri) (*DIR.C.* XIV, IV, nr. 219, p. 174)

HAŢEG (Hathzak) (jud. Hunedoara)

1317 Nicolae (Dl. 100.035).
1660 Petru de Iara vicev. („Hunyadvm. tört. társ. évk."; I, p. 60)
1390 Ioan f.l. Nicolae de Binţinţ, c. Deva (vezi acolo).
1396 castelan („Hunyadvm. tört, társ, évkv. ", II, p. 24).
1398 Stibor Dobriski v. (Bibl. Acad. Cluj. Col. Kemény).

HODOD (Hadad) (jud. Satu Mare)

1399 Anton de Raton (*Zichy*, V, nr. 114, p. 136).

HUNEDOARA (Hunyad) (jud. Hunedoara)

1364 Ubul (*Teleki*, I, nr. 95, p. 133).

ILIDIA (Elyad) (jud. Caraş-Severin)

BCU Cluj / Central University Library Cluj

1325 Posa de Zer, c. Caransebeş (vezi acolo).
1363 (înainte de) Ioan f.l. Hench (Pesty, *Krasso*, III, nr. 40, p. 56).
„ Toma de Kartal *(Ibidem)*.
„ Posa de Zer *(Ibidem)*.
1363 Ladislau f.l. Posa de Zer *(Ibidem)*.
1363 Mihail şi Grigore *(Ibidem)*.
1382 Nicolae f.l. Dominic (Pesty, *Krasso*, III, nr. 101, p. 158).

JDIOARA (Sydouar) (jud. Caraş-Severin)

1320 castelan (*Csánki*, II, p. 45).
1322 Dionisie c. Mehadia (Dl. 99.892).
1323 Dionisie mare stolnic, c. Mehadia (*DIR.C.* XIV, II, nr. 146, p. 66; nr. 152—153, p. 67; nr. 159, p. 69; nr. 160, p. 69; nr. 164, p. 70; nr. 178, p. 180; nr. 201, p. 91; nr. 207, p. 94).
1324 „ (*DIR.C.* XIV, II, nr. 246, p. 111).
1368 castelan (*Fejér*, IX/4, p. 120).

LITA (Leta) (jud. Cluj)

1324 Nicolae f.l. Petru de Grind (fără titlu) (*DIR.C.* XIV, II, nr. 257, p. 117—118).

1331 Nicolae zis Rima f.l. Nicolae, com. Cluj (*DIR.C.* XIV, III, nr. 37, p. 29).
1341 „ (*DIR.C.* XIV, IV, nr. 54, p. 46).
1364/1382 Nicolae, Ladislau, Ioan, f.l. Peteu, c. Unguraş (*Teleki*, I, nr. 95, p. 133)
1370 castelan (*Ub.*, II, nr. 941, p. 342).
1395 Iacob (*Ub.*, III, nr. 1339, p. 125).

LUGOJ (Lugas) (jud. Caraş-Severin)

1386 castelan (Pesty, *Krasso*, III, nr. 110, p. 164).

MEHADIA (Myhald) (jud. Caraş-Severin)

1322 Dionisie, c. Jdioara (vezi acolo).
1323 „ „
1324 „ „
1329 „ mare stolnic, c. Haznus (Dl. 100.035).
1349 Ştefan f.l. Dionisie, ban de Severin (*DIR.C.* XIV, IV, nr. 705, p. 488).
1366 Emeric Lackfi, c. Caransebeş (vezi acolo).
1368 castelan (*Fejér*, IX/4, p. 120).
1372—1373 Andrei zis Turma (*Doc. Valach.*, nr. 201, p. 247).

MENTEU (disp. lîngă Aluniş) (jud. Mureş)

1319 Blasiu vicejude în scaunul Tileagd (*DIR.C.* XIV, I, nr. 380, p. 332).

ORLAT (Salgo) (jud. Sibiu)

1322 *DIR.C.* XIV, II, nr. 50, p. 50—51.

ORŞOVA (Orsva) (jud. Caraş-Severin)

1351 castelan (Pesty Fr., *A Szörényi bánság és Szörény vármegye története*, II, Budapest, 1878, p. 389).
1373 Petru f.l. Pavel f.l. Hem (*Fejér*, IX/5, p. 627, data corectă în „Századok", 1900, p. 601).

PALOTA (Deerspalataya) (jud. Bihor)

1279 *DIR.C.* XIII, II, nr. 225, p. 202.

PÎNCOTA (Pancata) (jud. Arad)

1318 Iwanca, c. Dezna (vezi acolo).
1331 Laurenţiu de Nogmarton (*DIR.C.* XIV, III, nr. 8, p. 3).
1347 Francisc, c. Dezna (vezi acolo).

PIATRA CRAIVII (Kechkes) (jud. Alba)

1313 Ştefan (*DIR.C.* XIV, I, nr. 181, p. 212).
1319 Nicolae f.l. Erdeod (*DIR.C.* XIV, I, nr. 345, p. 310).
1322 Arnold, Nicolae (*DIR.C.* XIV, II, nr. 91, p. 40).
1341 (înainte de) Nicolae zis Rima, f.l. Nicolae (*DIR.C.* XIV, IV, nr. 54, p. 46).
1341 Sinka (*DIR.C.*, XIV, IV, nr. 61, p. 65).
1346 Petru f.l. Mihail, de Iara, vicev. (*DIR.C.* XIV, IV, nr. 439, p. 307—308)
1346 vicecastelani *(Ibidem)*.

RIMETEA (Turuskou) (jud. Alba)

1290 *DIR.C.* XIII, II, nr. 366, p. 325.

RODNA (jud. Bistriţa-Năsăud)

1268 *DIR.C.* XIII, II, nr. 104, p. 115.

RUPEA (Kuholm) (jud. Braşov)

1324 *DIR.C.* XIV, II, nr. 290, p. 134.
1332 Ioan f.l. Petru, Nicolae zis Zabary (*DIR.C.* XIV, III, nr. 101, p. 275)
1334 Nicolae de Zobor (*DIR.C.* XIV, III, nr. 218, p. 339).
1341 Petru (*DIR.C.* XIV, IV, nr. 61, p. 65).
1358 Nicolae Was (cel Mic) (*Teleki*, I, nr. 66, p. 105).
1358 „ (*Ub.*, II, nr. 738, p. 154).
1362 Iacob zis Secuiul (Dl. 29.068).

SĂSCIORI (Suburbium) (jud. Sibiu)

1309 *DIR.C.* XIV, I, nr. 103, p. 160.

ŞIMLEUL SILVANIEI (Somlyo) (jud. Sălaj)

1351 *DHR.C.* X, nr. 83, p. 84.

SOLYOMKÖ (disp. lîngă Aleşd) (jud. Bihor)

1306 Pavel, fr.l. Bud (*DIR.C.* XIV, I, nr. 60, p. 47).
1309 Ladislau f.l. Hegun (Dl. 86.488).
1323 Dionisie de Futak, com. Bihor (Dl. 1900, 2071).

ŞIRIA (Siri, Vilagosvar) (jud. Arad)

1318 Desideriu f.l. Dionisie, c. Kapu (*Anjou*, I, nr. 412, p. 459).
1324 Mihail f.l. Ştefan de Moruch (Dl. 33.718).

1326 Desideriu f.l. Dionisie, com. Sopron (*Fejér*, VIII/3, p. 62).
1358 Ştefan, c. Forli (Italia) (?) (*Monum. Hung. Hist. IV. oszt., Dipl. eml. II Anjou-kor*, II, Budapest, 1875, nr. 390/B, p. 505).
1362 Andrei f.l. Dionisie (*Doc. Valach.*, nr. 121, p. 162).
1364 „ („Levéltari közlöny", 1946, p. 57, nr. 6).

ŞOIMUŞ (Solymos) (jud. Arad)

1278 Dl. 1.020.
1311 Dominic, com. Arad (Dl. 91.166).
1319 Toma f.l. Farcas, com. Arad, Bač, Sirmiu, jude al cumanilor, c. Haznus (*Anjou*, I, nr. 476, p. 528—531).
1319 (fost) Mihail (*DIR.C.* XIV, I, nr. 375, p. 330).
începe. XIV Alexandru, com. Arad (Dl. 93.947).
1360 Ştefan f.l. Benedict (Dl. 49.711).
1398 Ladislau f.l. Petru, de Zelemer, Ioan f.l. Petru, de Almas, vicecom. Arad (*Ortvay*, I, nr. 160, p. 278).
1400 Ioan f.l. Petru (*Zsigmondkori okl.*, II, nr. 25, p. 4).

TĂLMACIU (Tholmach) (jud. Sibiu)

1370 *Ub.*, II, nr. 949, p. 349.
1376 Ioan de Scharpenek (*Ub.*, II, nr. 1057, p. 449; nr. 1059, p. 453).
1378 „ com. Braşov (*Ub.*, II, nr. 1086, p. 481; nr. 1088, p. 484; nr. 1089, p. 486; nr. 1099, p. 497; nr. 1146 p. 543).
1378 Ioan zis Bachritter (*Ub.*, II, nr. 1086, p. 482; nr. 1089, p. 486).
1378 Gottfried (*Ub.*, II, nr. 1088, p. 484).
1381 Ioan de Scharphnik (*Ub.*, II, nr. 1146, p. 543).

TĂMĂŞENI (Tamasvaralya) (jud. Satu Mare)

1284 *Zichy*, I, nr. 57, p. 56.

TĂUŢI (Lapis Sancti Michaelis) (jud. Alba)

1299 *Teleki*, I, nr. 11, p. 24.
1326 (fost) Garman (*DIR.C.* XIV, II, nr. 367, p. 174).
1363 (fost) Ştefan f.l. Ioan (*Ub.*, II, nr. 795, p. 201).
1364 Toma f.l. Grigore (*Ub.*, II, nr. 802, p. 206).

TIMIŞOARA (Temesvar) (cetatea nouă) (jud. Timiş)

1315 *DIR.C.* XIV, I, nr. 220, p. 407.
1323 Gheorghe f.l. Pavel (*Anjou*, II, nr. 56, p. 63—64).
1341 Thouka, com. Timiş (*DIR.C.* XIV, IV, nr. 26, p. 22).

1361 Ioan f.l. Desideriu, com. Timiş (*Ortvay*, I, nr. 57, p. 100)
1371 Ladislau de Oppeln, palatin (*Hurmuzaki*, I/2, nr. 138, p. 179—180).
1371 Ladislau f.l. Andrei *(Ibidem)*.
1371 Benedict f.l. Pavel *(Ibidem)* .
1394 Nicolae f.l. Ştefan Marchal, Nicolae f.l. Ştefan Csáky (*Zsigmondkori okl.*, nr. 3589, p. 392).

TURIA (Toria) (jud. Covasna)

1360 *Székely okl.*, III, nr. 421, p. 14.

UNGURAŞ (Balvanus) (jud. Bistriţa-Năsăud)

1308 Myke (Dl. 29.994).
1310 ,, (*Tagányi*, II, p. 109).
1325 Beke (*DIR.C.* XIV, II, nr. 358, p. 170—171).
1326 ,, (*DIR.C.* XIV, II, nr. 361, p. 172).
1333 Ştefan zis Pagan (*DIR.C.* XIV, III, nr. 129, p. 291).
1333 Marcu f.l. Nicolae *(Ibidem)*.
1334 Mike (Dl. 31.075).
1335 Ştefan zis Pagan (Dl. 30.004).
1345 Wosk (*DIR.C.* XIV, IV, nr. 381, p. 271).
1345 Nicolae Thoth *(Ibidem)*.
1347 Wosk (Dl. 62.705).
1353 castelani (*DHR.C.* X, nr. 206, p. 223).
1357 Petru zis Secuiul (*Doc. Valach.*, nr. 96, p. 132—133).
1357 Petru, Gheorghe zis Secuiul (*Teleki*, I, nr. 66, p. 103).
1358 ,, (*Zichy*, IV, nr. 478, p. 637).
1359 (fost) Ştefan zis Pagan, c. Ciceu (vezi acolo).
1359 Petru f.l. Bethlen (Dl. 27. 428).
1364 Nicolae, Ladislau, f.l. Petew, c. Lita (vezi acolo).
1367 Ioan, Nicolae, f.l. Petew (Dl. 28.082).
1368 Dominic, Mihail (Bibl Acad. Cluj. Col. Kemény).
1369 Mihail *(Ibidem)*.
1370 Nicolae f.l. Petew (*Ub.*, II, nr. 950, p. 350).
1371 Nicolae, Ioan, f.l. Petew (*Ub.*, II, nr. 966, p. 366).
1375 Nicolae, Ladislau, (Bibl. Acad. Cluj. Col. Kemény).
1377 Ştefan f.l. Nicolae (Dl. 26.870).
1398 Andrei Elvegy (*Teleki*, I, nr. 202, p. 268).

VALCĂU (Walkou) (jud. Sălaj)

1319 *DIR.C.* XIV, I, nr. 359, p. 320.
1329 (fost) Kenez (*Hurmuzaki*, I/1, nr. 484, p. 610).
1341 (fost) Nicolae Orrus (*DIR.C.* IXV, IV, nr. 56, p. 49—50).
1341 (fost) Chemburg *(Ibidem)*.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

VĂRĂDIA *(Ersomlyo)* (jud. Caraș-Severin)

1335 Thouka, c. Caraşova (vezi acolo).
1357 Ioan zis Pecenegul (*Hurmuzaki*, I/2, nr. 39, p. 51).
1358 „ (*Hurmuzaki*, I/2, nr. 40, p. 51—57).
1382 Grigore (Pesty, *Krasso*, II, nr. 99, p. 156; nr. 101, p. 158).
1386 castelan (Pesty, *Krasso*, II, nr. 110, p. 164).

II. Indicele castelanilor Transilvaniei dintre anii 1250—1400.

Alexandru. Com. Arad, c. Şoimuş la începutul sec. XIV.

Alexandru f.l. Alexandru Nekche. Or. com. Baranya, n. Aba, p. Bihor. Mag. c. Cheresig 1321. D. înainte de 1326 *(DIRC.C.* XIV, III, nr. 414, p. 202).

Andrei f.l. Dionisie. Or. şi p. com. Bodrog. C. Bologa 1359, mag. c. Şiria 1362—1364.

Andrei Elvegi. C. Unguraş în jurul anului 1398.

Andrei zis Turma, f.l. Ioan de Zlanotynch. Or. Banat (1364, Pesty, *Krasso,* III, nr. 52, p. 68). C. Mehadia 1372—1373.

Anton de Raton. Or. Sălaj. C. Hodod 1399.

Arnold. Probabil sas din Transilvania. Mag. c. as. Piatra Craivii, 1322.

Beke /Benedict f.l. Toma/. Or. şi p. Bihor. Alte p. în com. Bekes. Fr. palatinului Iacob Kopasz, n. Borşa. Com. Bihor 1302 *(DIR.C.* XIV, I, nr. 22, p. 18), mag. c. Cheresig 1313.

Beke. Mag. c. Unguraş 1325—1326.

Benedict f.l. Pavel. Or. com. Veszprém, din 1320 în Banat. N. Himffy, p. Banat. Mag. c. Timişoara din 1371. Ban al Bulgariei 1367—1369.

Blasiu. C. Menteu şi jude al scaunului secuiesc Tileagd 1319.

Chemburg. Or. după nume ceh. C. Valcău înainte de 1341.

Ciko. Or. Slovacia sau com. Győr. Mag. c. Cheresig 1344—1347, în 1346 c. şi la Tapulchan. Din 1353 mare vistier (?) *(DHR.C,* X, nr. 187, p. 206).

Desideriu f.l. Dionisie. Or. com. Győr, n. Heder; c. Şiria probabil între 1318—1330. În 1318 c. şi la Kapu; în 1326 com. Sopron. D. 1330 Posada.

Desideriu f.l. Dionisie. Or. sec. XIII, Slovacia, stabiliţi în Transilvania; n. Tomaj-Losnoc; p. com. Turda, Dăbîca, Cluj, Solnocul interior, Ungaria. Mag. c. Bologa 1336. D. înainte de 1354 *(DHR.C,* X, nr. 270, p. 280).

Desideriu de Elephanth. Or. Slovacia; p. com. Nitra, Cluj, Dăbîca, Solnocul interior, Bihor. C. Chioar 1316—1317, mag. c. com. Bologa 1319—1330; d. înainte de 1335.

Dionisie f.l. Nicolae de Szécs. Or. com. Győr; n. Balog. Ban de Severin 1301, c. Mehadia şi Jdioara 1323, paharnic 1326, ban de Severin 1335. D. după 1341.

Dionisie de Futak. Or. com. Bacs. Bihor 1320—1330, c. Solyomkö în 1322—1323.

Doja f.l. Doja de Debreţin. Or. com. Bihor. C. as. Adrian şi com. Szabolcs şi Bihor 1330.

Dominic. Com. Arad, c. Şoimuş, 1311.

Dominic Macska f.l. Ioan de Zvolen. Or. Slovacia; p. Transilvania. Mag. c. Cetatea de Baltă înainte de 1349, c. Cheud 1349—1350, c. Hust şi Nyalab 1353, vicev. 1357.

Dumitru f.l. Alexandru Nekche. Or. com. Baranya, n. Aba, p. Bihor, C. Cheresig 1327—1328, com. Bihor, 1336, vistiernic, com. Bač şi Trencin 1338. D. înainte de 1355 (*DHR.C.* X, nr. 288, p. 296).

Emeric f.l. Iwanca. C. Cheresig 1313.

Emeric Lackfi f.l. Ştefan. Or. com. Vas, stabiliţi com. Arad, n. Herman, p. com. Arad, Bihor. Mag. stolnic 1359—1367, c. Mehadia şi Caransebeş, căp. Vidin 1366, ban de Severin 1368, v. 1369—1372, palatin 1372—1374; d. 1375.

Francisc. C. Dezna şi Pîncota 1347.

Garman. Mag. c. Tăuţi înainte de 1326.

Gheorghe zis Secuiul. Or. Transilvania. Mag. c. as. Unguraş 1357—1358.

Grigore. Mag. c. Vărădia 1382.

Iacob, C. Lita în 1395.

Iacob f.l. Doja de Debreţin. Or. Bihor. C. as. Adrian, com. Szabolcs 1330.

Iacob f.l. Nicolae de Rîşnov. Or. sas. Mag. c. as. Codlea înainte de 1331.

Iacob f.l. Ştefan. C. as. Ciceu înainte de 1338.

Iacob f.l. Vid. Mag. c. Ciceu 1353—1355.

Iacob zis Secuiul. Mag. c. Rupea 1362.

Ioan f.l. Bereck. Or. Ungaria de nord, n. Gutkeled, p. Sătmar şi Bihor, c. Ghilvaci 1317—1318, d. în anii 1344—1347.

Ioan f.l. Desideriu. Mag. c. com. Timişoara 1361.

Ioan f.l. Hench. P. Banat. C. Ilidia în intervalul 1351—1363.

Ioan f.l. Luca, C. Floreşti 1357.

Ioan f.l. Nicolae de Binţinţ. Or. Hunedoara. Mag. c. Deva 1387, c. Haţeg 1390, c. Deva, com. Hunedoara 1397.

Ioan f.l. Nicolae de Rîşnov. Or. sas. Mag. c. as. Codlea înainte de 1331.

Ioan f.l. Petew. Or. com. Győr, n. Balog. Mag. c. as. Unguraş 1364—1375, Lita 1364.

Ioan f.l. Petru, C. as. Rupea 1332.

Ioan f.l. Petru de Almas. Or. com. Bereg. Vicecom. Arad, c. as. Şoimuş 1398—1400.

Ioan zis Pecenegul de Nezde. Or. com. Somogy. Mag. c. Vărădia 1357—1358, c. Ovár, com. Trenčin sau Moson 1361, c. Fejerkö 1369, com. Veszprém 1382, d. după 1397 (*Zsigmondkori okl.,* I, nr. 5013, p. 553).

Ioan zis Lepeş, f.l. Nicolae. Or. com. Zarand (după 1317). C. Gurghiu şi com. al secuilor 1364, mag. c. Deva 1368, vicev. 1369—1372.

Ioan zis Nakas. Mag. c. Glogoveţ 1313.

Ioan Scharfeneck. Or. Austria de est. C. Tălmaci 1376—1381, com. Braşov 1378.

Ivanka. Mag. c. Dezna şi Pîncota 1318.

Ivanka f.l. Ştefan. C. as. Ciceu înainte de 1338.

Kenez. Or. com. Borsod, n. Örs. Com. c. Valcău înainte de 1329.

Ladislau f.l. Hegun. C. Solyomkö 1309.

Ladislau fl. Ioan. Or. Transilvania, fam. Was. Mag. c. as. Hălchiu 1344.

Ladislau f.l. Nicolae. Mag. c. Deva, com. Hunedoara 1395.

Ladislau f.l. Petew. Or. com. Győr, n. Balog. Mag. c. as. Unguraș 1364—1375, Lita 1364.

Ladislau f.l. Petru de Zelemer. Or. com. Szabolcs, n. Gutkeled. C. as. Șoimuș, vicecom. Arad 1398.

Ladislau f.l. Posa de Zer. Or. com. Csongrád, n. Bór-Kalan, p. Banat. Com. Caraș 1353, mag. c. Ilidia 1363, d. 1391 (*Zsigmondkori okl.* I, nr. 1881, p. 205).

Ladislau de Oppeln. Or. Polonia, n. Piast. Palatin 1376—1372, c. Timișoara pînă la 1371, guvernator al Galiției și Lodomeriei 1372—1378, guvernator al Poloniei 1378—1379, d. 1401.

Laurențiu f.l. Simion de Nogmarton. Or. Ungaria de vest, mag. c. Pîncota 1331.

Martin f.l. Matei de Matehaza. Or. com. Dăbîca (?), p. com. Dăbîca. C. Deva 1326—1343, com. Hunedoara 1333, d. înainte de 1348.

Matei. Or. Transilvania. C. Florești 1335.

Matei. Or. Sătmar. C. Finiș 1344.

Matei. Or. Transilvania, p. Solnocul interior. C. Gogan-Varolea 1391, c. Ciceu 1392.

Mihail f.l. Farkas. Or. com. Nograd, n. Kathyz. C. Șoimuș înainte de 1319.

Mihail f.l. Ștefan de Moruch Or. com. Bihor. Meg. c. Șiria 1324, d. înainte de 1355 (*DHR.* C, X, nr. 289, p. 298).

Mike. C. Unguraș 1308—1310, 1334.

Nicolae f.l. Dominic. Mag. c. Ilidia 1382.

Nicolae f.l. Emich. Or. Transilvania, fam. Was, p. com. Dăbîca. Com. c. Ciceu 1304—1321.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

Nicolae f.l. Erdeod Mag. c. Piatra Craivii 1329, în 1322 c. as.

Nicolae f.l. Ioan. Or. Transilvania, fam. Was. Mag. c. as. 1344, com. Cluj 1349, vicec. și c. Rupea 1358.

Nicolae f.l. Nicolae de Grind. Or. Transilvania. Om al regelui 1353 (*DHR.C.* X, nr. 205, p. 221). mag. c. Florești 1370—1373.

Nicolae f.l. Petew. Or. com. Győr, n. Balog. Mag. c. as. Unguraș 1364—1375, Lita 1364, com. secuilor 1377—1380.

Nicolae f.l. Petru de Grind. Or. Transilvania. Com. c. Lita pînă la 1324, d. înainte de 1353 (*DHR.C*, X, nr. 205, p. 221).

Nicolae f.l. Ștefan. C. as. Ciceu 1338.

Nicolae f.l. Ștefan Marcali. Or. Somogy, n. Pécs. Mag. c. as. Timișoara 1394, com. Timișoara 1396—1401, v. as. 1401—1403.

Nicolae zis Berzete. Or. com. Gömčr, n. Akos, p. Bihor. Pivnicer al reginei, com. Szabolcs, c. Adrian, Dunajec, Palocsa 1347.

Nicolae Csáky, f.l. Ștefan. Or. Szabolcs, p. com. Bihor, Sătmar. Mag. c. as. Timișoara 1394, v. as, 1401—1403, v. 1415—1426, d. 1426.

Nicolae Orrus. Or. Slovacia, n. Pécz. Com. Hont 1329—1338, înainte de 1341 mag. c. Valcău, c. Legniche 1341.

Nicolae Szechy, f.l. Nicolae. Or. com. Győr, n. Balog. C. Hațeg 1317, c. Haznus 1323.

Nicolae de Rima, f.l. Nicolae. Or. Slovacia. Mag. c. Piatra Craivii 1331, din 1331 probabil pînă în 1341, c. Lita şi com. Cluj.

Nicolae de Zobor. Or. Slovacia. C. Rupea 1332—1334, as. în 1332.

Pavel f.l. Doja de Debreţin. C. as. Adrian şi com. Szabolcs 1330—1332.

Pavel f.l. Ladislau. Or. Transilvania, p. com. Alba. Com. C. Deva 1308—1309, d. înainte de 1320.

Pavel fr.l. Bud. C. Solyomkö.

Pavel zis Pecenegul. Or. Ungaria. C. Ciceu 1364, slujbe importante în Slovacia la sfîrşitul sec. XIV—începutul sec. XV (Engel Pál, *op. cit.*, p. 46).

Pavel de Zurchuk. Or. com. Caraş. C. Cuieşti (Bocşa) 1381.

Petru /f.l. Ştefan?/. C. Ciceu şi, Unguraş 1334, c. Rupea 1341.

Petru f.l. Bethlen. Vicecom. Caraş şi c. Galambuch 1355 (?) (*DHR.C.* X, nr. 352, p. 374), mag. c. Unguraş 1359, c. Deva 1364.

Petru f.l. Mihail de Iara. Or. Transilvania. Vicev. 1344—1350, c. Piatra Craivii 1346, viceban înainte de 1355, vicev. 1358—1368, c. Haţeg 1360, d. 1368 Ţara Românească.

Petru f.l. Pavel. Or. com. Vesprem, după 1320 în Banat, p. în Banat. C. Orşova 1373, d. 1377 (M. Holban, *Haţeg,* p. 152).

Petru cel Roşu. Fam. Was (?). C. cu întreruperi, Cetatea de Baltă 1352—1368, vicecom. Cluj 1359, d. 1368 Ţara Românească.

Petru zis Secuiul. Mag. c. as. Unguraş 1357—1358.

Petru zis Thoth. C. Cetatea de Baltă 1393.

Pous (Posa) de Zer. Or. com. Csongrad, n. Bor-Kalan, p. Banat. Com. Solnoc, c. Adrian 1318—1323, mag. c. Ilidia şi Caransebeş 1325, c. Haznus 1327—1343, com. Caraş 1343—1344, Com. şi c. Caransebeş 1352—1355.

Senye. Mag. c. Dezna 1340.

Simon. Mag. c. Gurghiu 1358.

Sophornik Mag. c. Bologa 1377.

Sinka. C. Piatra Craivii 1341.

Ştefan. Mag. c. Deva 1371.

Ştefan. Mag. c. Piatra Craivii 1313.

Ştefan. Com. c. Şiria 1358.

Ştefan f.l. Benedict. Mag. c. Şoimuş 1360.

Ştefan f.l. Dionisie de Losonc. Or. Slovacia, n. Tomaj-Losonc, p. com. Solnoc, Turda, Dăbîca, Cluj, Ungaria. Com. Vas 1315—1336, ban de Severin 1341—1349, c. Mehadia 1349, d. înainte de 1355.

Ştefan f.l. Ioan. Mag. c. Tăuţi înainte de 1363.

Ştefan f.l. Ştefan. C. Unguraş 1377.

Ştefan f.l. Ştefan. Mag. c, Gurghiu 1391.

Ştefan zis Pagan, f.l. Francisc. Or. com. Nograd, p. com. Dăbîca, Alba, Ungaria. Mag. c. Cetatea de Baltă 1332—1335, c. Ciceu, Unguraş, Cetatea de Baltă 1335, d. înainte de 1352 (*DHR.* C, X, nr. 159, p. 172).

Stibon Dobriski. Or. Polonia, n. Ostoja, p. Ungaria de nord. Com. Poson 1388, v. şi com. Poson 1395—1401, 1410—1414, c. Haţeg 1398 d. 1414.

Thompus f.l. Dionisie. C. Cheud 1341—1342.

Thouka. Mag. c. Vărădia şi Caraşova 1335, com. şi c. Timişoara 1341.

Toma f.l. Ambrozie. Or. com. Cluj. Mag. c. Floreşti 1312.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

Toma f.l. Farcas de Szécseny. Or. Slovacia, n. Kathyz. C. Liblo 1313, com. Arad, Bacs, Szerem, jude al cumanilor, c. Haznus, Şoimuş 1319, v. 1322—1342, com. Caraş şi c. Golamboch 1347, d. 1356.

Toma f.l. Grigore. Or. Transilvania. Mag. c. Tăuţi 1364.

Toma cel Roşu. Or. Transilvania (?), fam. Was (?). Mag. c. Gogan-Varolea 1341, c. Ciceu 1359.

Toma de Kartal. Or. Ungaria. C. Ilidia în intervalul 1325—1363.

Ubul. Or. com. Szabolcs, n. Kallay. Mag. C. Bologa în jurul anului 1350, c. Gogan-Varolea 1361—1364, c. Hunedoara 1364, d. 1388.

Wosk. Or. Transilvania, fam. Was. Mag. c. Unguraş 1345—1347.

Zudus. Mag. c. Adrian 1306—1309.

III. Originile castelanilor din Transilvania

Perioada	Transilvania	Alte teritorii	Incerţi
1280—1317	7	—	7
1318—1342	9	23	11
1342—1382	15	15	15
1382—1400	5	5	5
Total	36	43	38

BCU Cluj / Central University Library Cluj

IV. Titluri şi funcţii deţinute de castelani

Asociaţi	23
Fără alte titluri şi funcţii	27
Magiştri	59
Castelani la două sau trei cetăţi	15
Vicecomiţi	2
Comiţi	24
Funcţii importante în aparatul de stat	7

V. Categorii de castelani în funcţie de stăpînii cetăţilor

Perioada	Regali	Nobiliari	Episcopali	Total
1280—1317	4	10	—	14
1318—1342	39	3	1	43
1342—1382	39	—	6	45
1382—1400	13	2	—	15
Total	95	15	7	117

CASTELLANS IN TRANSYLVANIA IN THE 13th—14th CENTURIES

(Summary)

In Transylvania the castellans are mentioned in documents after 1280. Their mentioning coincides with the end of the process of internal reorganization of the strongholds, a process which had started a century before. At the begining of the 14th century the castellans suported the self-governement policy carried on by the voievod Ladislas Kan. The Angevin king, Carol Robert reconqured in fact Transylvania installing castellans of foreign origin. During his reign this institution reached its climax due to the castellans' number and authority. After the king's death (1342), the 'castellans' power declined as a result of some restrictive judiciary decisions and of the growth of noblemen's power in the administration of the comitats.

The castellans had several prerogatives within the territories of their strongholds as well as within the comitats. They were at the same time soldiers, administrators of the economic life, judges, supporters of the Catholic Church Many of them were foreigners. From social point of view they belonged to the nobility. Some of them appear in documents associated to the management of the same stronghold. In an other case one castellan is mentioned at the management of two or three strongholds as a count or having other important jobs. In Transylvania the castellans were subjected to the voivode's authority and had specific prerogatives.

The annexes represent: I. The list of the strongholds in Transylvania attested in documents between 1250—1400 and the succession of their castellans and vice-castellans; II. An index of the castellans in Transylvania; III. The origin of the castellans; IV. Titles and functions held by the castellans; V. The number of the castellans according to the owners of the strongholds.

TRANSILVANIA ŞI SLOVACIA: RELAŢII ECONOMICE ÎN SECOLELE XIV—XVII

Masivul puternic al Carpaţilor, cu zonele adiacente mai line, nu a constituit, în trecut, o barieră. Dimpotrivă, a fost o răspîntie de drumuri, cu legături directe sau mediate, umane, economice sau culturale, dintre două provincii vecine. Fluxul a fost deseori continuu, cotidian, de cunoştinţe şi experienţă, în variate domenii. Cu precădere însă în cel economic.

Din nefericire, cea mai mare parte a documentaţiei din acele veacuri, bogată odinioară, s-a pierdut. Nu totul s-a notat şi ceea ce s-a notat, era infinit mai redus sub raport cantitativ în comparaţie cu restul. Actele, diplomele, privilegiile sau corespondenţa, registrele de vamă sau de conturi, statutele sau alte surse păstrate incidental, nu reflectă istoria globală, integrală a acestor raporturi. Din aceste considerente imaginea rezultată din studiul izvoarelor existente, edite sau inedite, este de fapt o imagine trunchiată a unor realităţi şi situaţii pe care le putem presupune sau întui din analiza surselor, dar pe care nu le putem reconstitui în ansamblul lor. Materialul eterogen, lacunar pentru unele perioade şi compartimente, nu îngăduie de multe ori nici evaluări cantitative, nici aprecierea valorică a ansamblului traficului bidirecţional.

Cu toate acestea, informaţiile sînt suficiente pentru a dovedi existenţa, intensitatea şi importanţa legăturilor seculare dintre două zone vecine, cu destine istorice apropiate.

Relaţiile economice dintre Transilvania şi Slovacia sînt vechi şi legate, în evul mediu, de fenomenul urbanizării, într-o parte şi alta. Dezvoltarea oraşelor a constituit un factor decisiv şi de această dezvoltare a fost organic legat comerţul intens, direct sau de tranzit, desfăşurat între centrele urbane. La rîndul său, comerţul a stimulat legăturile dintre oraşele şi tîrgurile celor două provincii, un schimb de produse proprii sau de mărfuri de import tranzitate, realizat pe importante căi comerciale, cu antecedente sesizabile în secolul al XIV-lea.

Oraşele şi tîrgurile Transilvaniei au folosit în secolele XIV—XV, în comerţul lor cu emporiile din Europa Centrală şi cu centrele din Europa Occidentală o importantă arteră comercială *(via magna)*, care făcea legătură, prin Buda, cu Viena, precum şi alte două rute, una tot prin Buda şi alta, evitînd Buda, spre marele centru al comerţului austriac. Aceste drumuri erau legate şi de centrele Boemiei, ale Moraviei şi ale Slovaciei. Monopolul dreptului de depozit sau de etapă al oraşului Buda a fost apoi redus în importanţă de dreptul de etapă acordat oraşului Košice[1] şi de

[1] E. Fügedi, *Kaschau, eine osteuropäische Handelstadt am Ende des 15. Jahrhunderts*, în „Studia Slavica Ac. Sc. Hung.", 2, 1956, p. 207.

privilegiile acordate Sibiului (1367 şi 1370)[2]. Asemenea privilegii au dobîndit apoi oraşele slovace Bardejov şi Levoča, Bratislava şi Trnava[3]. Mai exista şi o altă cale care, prin Košice, Prešov, Bardejov — Nowy Sącz, sau prin Prešov — Levoča, făcea legătura cu Cracovia, important centru de tranzit, cu relaţii spre apus, spre nord şi spre est.

Pe aceste căi mergeau negustorii ardeleni în Slovacia, sau veneau, alături de alţi negustori străini, neguţătorii slovaci în Transilvania[4]. Comerţul era bidirecţional şi nu se rezuma numai la Oradea, ca punct final al comerţului de tranzit, prin Buda. Într-adevăr, veniturile vamale şi fluxul comercial extern calculat pe baza lor demonstrează că Ungaria a participat în mică măsură la comerţul european de lungă distanţă *(Fernhandel)*[5]. Dimpotrivă, făcînd concurenţă unor negustori ardeleni, negustorii slovaci depăşeau hotarele Transilvaniei, ducînd mărfurile lor, cu precădere postavuri şi alte ţesături, în Ţara Românească şi Moldova[6]. Numai astfel poate fi înţeleasă aprobarea cererii braşovenilor, adresată în 18 decembrie 1369 regelui Ludovic I, prin care se interzice „negustorilor şi vînzătorilor de postavuri veniţi şi străini, adică poloni şi germani şi alţii... şi îndeosebi din Košice“ să ducă spre vînzare postavurile lor „dincolo de Braşov“, ei fiind obligaţi să le vîndă în această localitate *„cum peciis integris, iustis et falsitate carentibus“*[7]. Interdicţia vînzării

---

[2] *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* (în continuare citat: *Ub.*), II, Sibiu, 1897, p. 297—98 şi 338—339.

[3] *Zsigmondkori Oklevéltár*, II, P.I. 1400—1406, ed. Mályusz E., Budapesta, 1956, nr. 1411—1414.

[4] Nu stăruim asupra acestei probleme, în general cunoscută. Pentru detalii şi în special pentru căile interne, din Transilvania, vezi: Borcziczky B., *Magyarország legnevezetesebb kereskedelmi utvonalai a XIV és XV században*, Budapesta, 1914, p. 2 şi 6—7; S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI. Producţia şi schimbul de mărfuri*, Bucureşti, 1958, p. 288—290 (în continuare citat: *Clujul*); idem, *Der Handel Transilvaniens vom 14. bis zum 17. Jahrhundert*, în „Scripta Mercaturae“, 1, München, 1977, p. 8—11; M. Dan, *Cehi, slovaci şi români în veacurile XIII—XVI*„ Sibiu 1944, p. 68—74, şi 144—149 (pentru Cehia).

[5] Kubinyi, A., *Die Städte Ofen und Pest und der Fernhandel am Ende des 15. und am Anfang des 16. Jahrhunderts*, în vol. *„Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450—1650“*, Graz, 1971, p. 371.

[6] Pentru problema comerţului cu postavuri etc. în secolele XIV—XVII vezi: Gáldi L., *Flandriai szövetnevek középkori szójegyzékeiben*, în „Magyar Nyelv“, 1940; Székely Gy., *Niederländische und englische Tucharten im Mitteleuropa des 13.—17. Jahrhunderts*, în „Annales Univ. Sc. Budapestiensium de Rolando Eotvos nominatate“, S. Historia, VIII, 1966 (Extras); idem, *A németalföldi és az angol posztó fajtáink elterjedése a XIII—XVII századi Közép Európában*, în „Századok“, 1—2, 1968 (Extras); Pach Zs. Pál, *Magyarország nyugati gyapjúszövet importja a XV és a XVI. század közepén*, în „Tört. Szemle“, XIV, 1—2, 1971, p. 24—33; S. Goldenberg, *Comerţul, producţia şi consumul de postavuri de lînă în ţările române (sec. XIV — jumătatea sec. XVII)*, în „Studii. Revistă de istorie“, 51, 1971, p. 577—597; Székely Gy., *Posztófajták a német és nyugati szláv területekről a középkori Magyarországon*, în „Századok“, 5—6, 1975, p. 765—794; S. Goldenberg, *Commercio, produzione e consumo dei panni di lana nei paesi romeni (secoli XIV—XVII)*, în vol. *Produzione, commercio e consumo dei panni di lana*, Firenze, 1976, p. 633—648.

[7] *Ub.*, II., p. 336. G. Nussbächer susţine că Braşovul se bucura din 1364 de dreptul de depozit *(Karpathenrundschau*, nr. 40, 15. XI. 1968).

dincolo de Brașov, deci în Secuime, în Țara Românească și Moldova, denotă că ea s-a practicat, căci altfel ar fi fost inutilă emiterea actului regal. Tot din cauza nerespectării acestor stipulații, suveranul prescria, — de data aceasta la solicitarea negustorilor din cele Șapte scaune și din Cluj —, celor din Košice și celor din celelalte orașe *„ab ipsa parte silve existentes"*, să poată circula numai pînă la Cluj, Bistrița, Alba Iulia, Aiud, Turda, adică pînă la orașele din centrul Transilvaniei și numai *„ultimo"* pînă la Sibiu, cu mărfurile lor, cu excepția bîlciurilor, cînd cei din Košice și alții aveau dreptul de a circula și vinde liber, inclusiv în *„fora et villas siculicorum nostrorum"*[8] adică în Secuime, teritoriu de regulă rezervat Brașovului.

Mai multe orașe din Slovacia (Levoča, Bardejov, Kežmarok, Podolinec ș.a.) au fost înzestrate, în veacul al XIV-lea, cu drept de depozit, iar Košice, cu dreptul de „depozit" general al mărfurilor, inclusiv pentru negustorii din țările române. Or, cînd cei din Sibiu plecau cu mărfuri în Polonia, ei nu se bucurau de aceleași privilegii de care beneficiau negustorii din Cracovia, Košice și Levoča. Echivalarea drepturilor s-a făcut printr-un act datat din 18 noiembrie 1371[9]. Întrucît nimic nu era veșnic în practicile comerciale ale acelor vremuri, s-a ajuns ca peste aproape două decenii privilegiul obținut în 1371 să fie uitat în cele 24 de orașe din Spiš (Zips), cît și de magistratul din Košice, care a refuzat să respecte drepturile sibienilor care veneau *„ad tenutas, possessiones et dominia vestra"*. Mărfurile lor au fost confiscate, ei au fost arestați. Un nou act, datat din 1390, ordonă însă încetarea abuzurilor[10].

Disensiuni pe teme comerciale s-au ivit nu numai între negustorii sibieni și negustorii slovaci, dar și între negustorii sibieni și negustorii brașoveni, cu privire la activitatea negustorilor slovaci în Transilvania. Faptul că brașovenii au permis negustorilor străini, — care pot fi identificați ca negustori slovaci, întrucît actul a fost emanat de regele Sigismund de Luxemburg la Košice, — la solicitarea sibienilor prezenți acolo — *„ultra Braschowiam praedictam ad partes Transalpinas transire"*, adică să facă negoț direct cu Țara Românească, leza drepturile și privilegiile sibienilor[11]. Mai important însă pentru problema noastră este faptul că acest document atestă oficial un negoț de tranzit prin Transilvania și unul direct, neintermediat, atît la 1412, data emiterii documentului, eficace probabil și înainte, realizat de negustorii slovaci, preponderent originari din Košice, cu Țara Românească și în această țară. Nu trebuie uitat nici privilegiul pe care clujenii l-au obținut în 1404, de a circula liber și de a vinde liber, între altele, la Viena, în Boemia, Polonia și Mo-

[8] *Ub.*, II, p. 491—492, doc. din 20 iunie 1378, confirmat la 10 noiembrie 1405 (Doc. II, 46, Arh. Stat. Sibiu).

[9] O. R. Halaga, *Košice-Balt. Výroba a obchod v styku vychodoslovenských miest s Pruskom (1275—1526)*, Košice, 1975, p. 15.

[10] *Ub.*, II, p. 640—641.

[11] *Ub.*, III, Sibiu, 1902, p. 520, doc. din 23. III. 1412.

ravia[12]. Or, trecînd pe acolo, cu greu puteau fi omise centrele comerciale slovace.

Deşi nu dispunem de informaţii directe despre ponderea comerţului cu Bratislava, principalul centru comercial al Ungariei de nord în secolul al XV-lea şi care trăia din intermediere, din comerţul de tranzit[13], numărul mare de documente emise la Bratislava privind probleme ardeleneşti[14] sau scrisorile unor împuterniciţi ai Braşovului, expediate prin oameni „din Bratislava" sau dregători din Ţara Românească[15]; sau faptul că regele Ladislau a ordonat vameşilor din Bratislava să nu solicite celor din Şapte Scaune, taxe vamale[16], constituie mărturii suficiente pentru a demonstra contactele dintre Bratislava şi oraşele Transilvaniei în secolul XV, fără însă a putea preciza intensitatea lor. În sfîrşit, sînt semnalate şi prezenţe individuale, nominalizate, de slovaci în Transilvania. Într-un act din 26 iulie 1388 emis la Braşov, figurează ca martor, între alţii, şi un *Johannis Benczkoni,* cetăţean din Košice[17], iar la 2 decembrie 1496 se achita lui *Johannes Kassawer* (adică din Košice, n.n.) familiarul cunoscutului negustor din Buda, Paul Polack, suma de 200 de florini din venitul vigessimi Sibiului[18]. Cu o altă ocazie, regele Sigismund a intervenit pentru văduva lui Petru Sperendorffer din Levoča, care a obţinut la Sibiu o casă, în urma unui proces cu un debitor sibian[19]. Magistratul Sibiului a achitat în 1494 cheltuielile unui familiar trimis de Ioan Blănarul *(Pellifex)* din Levoča şi sibianului Ioan Blănarul *(Kwrsner),* revenit din acelaşi oraş[20].

Legăturile de schimb au fost deseori însoţite de stabilirea, în Transilvania, a unor comercianţi din Slovacia. Este cazul lui Ioan Lewkew şi Matia zis de Lewcke care, aşezaţi la Bistriţa, unde urmau să-şi exercite meseria, au ajuns să facă parte din consiliul urban[21]. Sau cazul familiei Forster, ai căror membri s-au stabilit la Buda, Košice, Bardejov şi Bistriţa[22]. La Bistriţa, Wolfgang Forster, originar din Bratislava, va juca un rol de seamă în comerţul cu postav şi, ca mare antreprenor, în exploa-

[12] Primăria Oraşului Cluj, fondul Cluj (în continuare citat: Cluj), pachet M., nr. 53, Arh. Stat. Cluj.

[13] Kubinyi A., *Die Städte Ofen u. Pest...*, p. 348.

[14] Vezi: *Documente privind istoria României, Seria C. Transilvania,* Veac. XI—XIII; vol. I (1075—1250), Bucureşti, 1951; vol. II (1251—1300), Bucureşti, 1952; *Veac. XIV:* vol. I (1301—1320), Bucureşti, 1953; vol. II (1321—1330), Bucureşti, 1953; vol. III (1331—1340), Bucureşti, 1954; vol. IV (1341—1350), Bucureşti, 1955, passim.

[15] *Ub.*, IV, Sibiu, 1937, p. 538—539.

[16] *Ub.*, V, Bucureşti, 1975, p. 372, doc. din 1 februarie 1453.

[17] *Ub.*, II, p. 628.

[18] *Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt,* I, Sibiu, 1880, p. 226.

[19] *Ub.*, III, p. 652—653, doc. din 17 martie 1415.

[20] *Rechnungen...*, p. 170, doc. din 7 mai 1494 şi p. 173 doc. din 12 iunie 1494.

[21] *Ub.*, III, p. 520—521 şi *Ub.*, IV, p. 117—119.

[22] *Budapest története a későbbi középkorban és a török hodoltság idején,* vol. II, Budapesta, 1973, p. 98 şi urm.

tarea minelor de la Rodna[23]. La fel, familia Eiben, tot din Bistrița, negustori și antreprenori influenți, care au întreținut contacte strînse cu negustori din Bratislava[24]. În altă ordine de idei, nu trebuie uitat, nici magistrul Simon din Košice, care în anul 1535 a fost rectorul școlii brașovene[25], sau stabilirea, la Bistrița, a unor meșteșugari, ca Paulus August, originar din Banska Bystrica[25a]. Totodată pot fi întîlniți ardeleni care dobîndesc indigenatul în orașele slovace. De pildă, la Levoča: *„Benedictus Sartor Transylvanus et civis Lewtschoviensis"*, *„Stephanus Krych"* (grecul, n.n.) *cerdo Lewtchowiensis"*, *„Stephanus Siebenbürger Lewtchviensis"*, *„Barbara Sybenbürgerin Lewtchovensis"* și *„Daniel Siebenbürger Lewtchoviensis"*[26]. Unii dintre ei intermediau schimbul dintre Transilvania și Levoča sau dintre Levoča și Silezia, Polonia sau Austria.

Fluxul pe artere comerciale-tradiționale ce duceau dintr-o provincie în cealaltă, anulează opinia după care „cei din Košice nu duceau mărfurile lor în Ardeal, din cauza greutăților căilor de comunicație, ci le transportau la Oradea și Debrețin"[27], sau „negustorii din Košice veneau mai ales la Oradea"[28], sau „mărfurile din Nord... puteau fi duse de orășenii din Ungaria de Nord (Slovacia, n.n.) numai pînă la Oradea"[29] și „piața principală de legătură între Transilvania și Buda, respectiv Transilvania și Košice, era bîlciul de la Oradea"[30].

Care a fost de fapt rolul Orăzii în schimbul dintre Košice și orașele Transilvaniei? În anul 1472 orașele ardelene au acuzat, în fața suveranului, a regelui Matei Corvin, capitlul din Oradea, care le pretindea pentru mărfurile lor, taxe vamale exagerate, nu după obicei, ci *„more proventum nostrorum vectigalium ad unum florenum auri computando"*. Re-

---

[23] Arhiva orașului Bistrița (în continuare citat: Bistrița), nr. 981, Arh. Stat Cluj și S. Goldenberg, *Contribuție la istoria Bistriței și a Văii Rodnei la începutul secolului al XVII-lea*, în „Studia Universitatis „Babeș-Bolyai", S. Historica, f. 1, <Cluj>, 1960, p. 69—72.

[24] K. G. Gündisch, *Patriciatul orășenesc al Bistriței pînă la începutul secolului al XVI-lea*, în „File de istorie", IV, Bistrița, 1976, p. 167.

[25] Menționat de G. Nussbächer, în „Karpathenrundschau", nr. 40.

[25a] Bistrița, nr. 27 și 28 doc. 17 august 1598.

[26] M. Dan, *Din relațiile comerciale ale Transilvaniei cu Slovacia în secolul XVI. Relațiile cu Levoča*, în „Studia Universitatis „Babeș-Bolyai", S. Historica, f. 1, <Cluj>, 1969, p. 21.

[27] Kerekes Gy., *A Kassai kereskedelmi társaság följegyzései 1502 és 1503*, în „Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle", IX, 1902, p. 107.

[28] Al. Doboși, *Spicuiri din istoria comerțului transilvan în veacul XV*, în „Omagiu Ioan Lupaș", București, 1943, p. 221—227.

[29] Fügedi, *Der Aussenhandel Ungarns...*, p. 67.

[30] Kubinyi, *Die Städte Ofen und Pest...*, p. 399; actul palatinului Mihail Országh de Guth din 1478, confirmat de Matei Corvin la 24 febr. 1478 și cel din 1491, copie din sec. XVIII, în *Privilegia civitatis Claudiopolitanae*, ms., 800 p., p. 576—580, în Biblioteca Bathyanaeum din Alba Iulia; vezi și G. D. Teutsch, *Der Zollstreit der Sachsen mit dem Grosswardeiner Kapitel*, în „Arch. des Ver.", I, 1, Sibiu, 1843, p. 78—99, precum și tabelele taxelor vamale percepute la Oradea în 1478 și 1491, la S. Goldenberg, *Clujul...*, p. 356—357.

gele Matei a interzis aceste abuzuri, ele însă nu au încetat[31]. În 1477 regele constată din nou, în urma suplicii înaintate de orașele Buda, Pesta, Székesfehérvár, Bratislava, Košice, Sibiu, Brașov, Cluj, Bistrița și Sighișoara că la Oradea *„cupiditate comite, de die in diem sine mensura et in grave civitatum nostrarum preiudicium aducta fuit“* și anulează dreptul de depozit al Orăzii și cel de desfacere a mărfurilor vehiculate de către negustorii din orașele menționate[32].

Datorită poziției sale favorabile, Oradea era unul dintre cele mai vechi puncte vamale, pe una dintre cele mai active căi comerciale, ce pornea din răsăritul țării, prelungindu-se în Moldova și Țara Românească și se îndrepta, prin Cluj, spre Ungaria, cu legături spre Viena, orașele Slovaciei, Moraviei și Boemiei, Cracovia și Wroclaw (Breslau), cu marile emporii comerciale germane și, intermediat, cu republicile italiene. Taxele vamale încasate de capitlu încă din anul 1203 (două treimi din vamă, iar de la 1342 și restul de o treime) constituiau o importantă sursă de venituri ale episcopului și ale capitlului. În urma procesului din 1478, episcopul și capitlul din Oradea au fost siliți să cadă de acord, în fața palatinului, cu privire la taxele vamale ce urmau a fi percepute de la locuitorii din orașele menționate.

Reprezentanții orașelor în litigiu nu au negat capitlului dreptul de a percepe taxe vamale, dar au fost de acord numai cu două treimi din taxă, în virtutea faptului că aceste orașe au fost scutite de plata unei treimi din vamă. Palatinul a decis în favoarea orașelor aliate și a înscris în actul final, încheiat cu acest prilej, produsele vehiculate prin vama de la Oradea, precum și taxele vamale cuvenite capitlului. Actul a fost apoi confirmat de suveran[33].

Situația nu a fost însă definitiv reglementată, căci peste 16 ani au izbucnit din nou neînțelegeri, de data aceasta între orașele Sibiu, Cluj, Brașov, Bistrița, tîrgurile Turda, Aiud, Alba Iulia, Sebeș, Sighișoara, Mediaș pe de o parte și capitlul din Oradea, pe de alta. Plîngerea capitlului a fost însă respinsă și sentința pronunțată a fost și de data aceasta favorabilă orașelor transilvănene.

Disensiunile reapar apoi în secolul al XVI-lea și persistă aproape pînă la căderea Budei. În 1526 regele a interzis, din nou, episcopului de Oradea să oprească mărfurile negustorilor sibieni sub pretextul că Oradea este loc de depozit[34]. Aceeași interdicție a fost repetată în 1532, atunci cînd brașovenii, în drum spre Buda, au fost opriți, cu mărfurile lor, la Oradea[35] și în 1538, cînd clujenii, în drum tot spre Buda, au fost și ei opriți, tot la Oradea. Numai căderea Budei și trecerea Ungariei sub dominația

[31] Arh. orașului Brașov., f. Privilegii, nr. 207, Arh. Stat Brașov (în continuare citat: Brașov).

[32] Vezi și Teutsch, *Der Zollstreit...*, nr. 102—103.

[33] Idem, *op. cit.*, p. 86.

[34] Arh. orașului Sibiu, (în continuare citat: Sibiu), Doc. Lit., L. 16, nr. 494, Arh. Stat. Sibiu.

[35] Brașov, f. Privilegii, nr. 409.

otomană a pus capăt acestei situaţii, căci folosirea arterei comerciale spre Buda a fost de acum înainte considerabil redusă.

În actele din 1478 şi 1491 sînt înşirate mărfurile vehiculate la şi prin Oradea şi nu este vorba numai despre postavuri şi cuţite de import, sau mirodenii, cum susţin unii autori, ci despre: postavuri de calitate bună sau mediocre (de Bruxelles, Ypres sau Köln, Londra, — *Londys*, Tournai — *Dormeto*, Maestricht — *Mesery*, Poperinghe); peşte sărat, morun, pături, lînă, pănură, haine de pănură şi bumbac, fier, grîne, ceapă, in, cînepă, sare, hamei, fîn, coceni, corzi de arcuri, hamuri, pălării, şei — simple şi împodobite, arcuri, tolbe, cingători pentru femei, cojoace din piei de animale sălbatice, din blană de miel, jder sau hermelină, pături, cergă; piei tăbăcite, de mai multe categorii, piei de oaie sau de berbec, de viţel, de vacă, de bou, de vulpe şi jder; ceară, seu, miere, sare, vin; vite, cai, porci, oi, berbeci, capre, şunci, găini; amfore ornate, căldări, săbii, cornuri pentru praf de puşcă. Aceste liste denotă faptul că, prin punctul vamal de la Oradea şi uneori de acolo mai departe treceau produse ale economiei agrare, produse meşteşugăreşti, materii prime, duse spre vînzare sau cumpărate de negustori, meşteşugari, ţărani şi alte categorii de orăşeni. Marea varietate de mărfuri indică deci prezenţa la bîlciurile de la Oradea, a unor „vînzători" făcînd parte din diferite categorii sociale şi profesionale, dar şi a unei clientele variate care cumpăra cu bucata. La fel, a unor negustori din Sibiu, Cluj, Braşov, Bistriţa, sau din tîrgurile Aiud, Turda, Alba Iulia, Sebeş, Sighişoara, Mediaş, dar şi Satu Mare şi Orăştie[36], veniţi să achiziţioneze la Oradea, de la negustorii din Košice sau de la alţi negustori străini, postavuri, fier etc., aduse deseori din Cracovia. Negustorii ardeleni, care cumpără aceste mărfuri la Oradea, le transportau probabil în oraşele de unde ei erau originari, vînzîndu-le clientelei locale, unor negustori din Moldova sau Ţara Românească, sau unor negustori levantini.

Comercianţii antrenaţi în marele negoţ internaţional, cu Viena, Cracovia, cu emporiile germane, cu republicile italiene sau Flandra preferau însă să achiziţioneze mărfurile de tranzit şi, cu precădere, postavurile, la faţa locului, evitînd intermediarii, în cazul nostru pe negustorii din Košice sau din alte centre slovace. Privilegiile privind comerţul negustorilor slovaci în Transilvania şi cel al negustorilor transilvăneni în Slovacia infirmă şi ele aserţiunile despre faptul că mărfurile din nord (cu precădere din Cracovia), puteau fi aduse de orăşenii din Ungaria de nord numai pînă la Oradea[37]. Ele erau vehiculate uneori pînă la Oradea, alteori, negustorii din Košice, care intenţionau legături intense cu Hansa, **cu regiunea baltică în general, Prusia, Silezia, Germania**, Moravia şi Cehia. Regiunea renană, Flandra, le tranzitau mai departe, în Transilva-

[36] Kerekes Gy., *Nemes Almásy István Kassai kereskedő és biró 1573—1635*, în „M.G.Sz.", IX, 1902, p. 189—190.

[37] Fügedi, *Der Aussenhandel Ungarns...*, p. 67.

nia, sau prin Oradea, sau pe alte căi, în Moldova și Țara Românească[38]. Bîlciurile din Oradea erau intens frecventate și de negustorii din Bardejov[39].

Fără îndoială că toate acestea nu reduc cu nimic importanța Orăzii în comerțul transilvano-slovac, în special pentru cel de tranzit, efectuat de orașele Košice și Bardejov, dar și de alte centre slovace, cu centrele urbane ale Transilvaniei.

La Oradea se țineau mai multe bîlciuri anual[40]. Dintre acestea, cel mai notoriu se ținea de Sf. Ladislau (27 iunie). În raport cu data acestor bîlciuri, veneau negustorii străini cu mărfuri apusene sau produse în țările lor de origine (postavuri, țesături, fier, plumb etc.), solicitate de clientela din Transilvania. Plata mărfurilor se făcea uneori în bani peșini, alte ori în mărfuri (vin, pește, piei, ceară, etc.)[40a], sau pe credit. Deosebit de activă era Societatea comercială din Košice, care achiziționa mărfuri la Cracovia și le vindea la Oradea, îndeosebi postavuri de Aachen, Malines, Maestricht, Lignica, Neuhuas (Jindřichuv Hradec) ș.a., cingători de diferite categorii etc. Ca participanți la acest comerț figurează în registrele acestei Societăți comerciale din 1502—1503, Fabian Andrei și Matia, din Reghin, un Gheorghe Transilvăneanul *(Siebenbürger)*, Sigismund Benkner din Cluj[41]. Aici se compărau vite, ceară, piei și mirodenii.

Un loc aparte în acest negoț, cu Košice în special, îl ocupau mirodeniile și în primul rînd piperul, importat în cantități masive. El se aducea, în secolul al XV-lea, din zona coastelor răsăritene ale Mării Negre în Transilvania și apoi în Ungaria și continuă să fie importat la începutul secolului al XVI-lea, via Brașov, dar și Sibiu, pînă spre Turda și apoi, pe *via magna*, de la Cluj la Oradea și mai departe, spre Debrecen și Košice. Și aceasta, în perioada în care galerele venețiene nu mai puteau achiziționa piper în zona răsăriteană a Mediteranei, la Alexandria sau Beirut, în urma circumnavigării Africii și a înstăpînirii portugheze în Indii, urmată de declanșarea unei crize în comerțul mediteranean cu piper, de o durată de cîteva decenii.

Negustorii din Košice aveau dreptul de a aduce postavurile lor, achiziționate în Polonia și în special la Cracovia, numai pînă la Oradea și Debrecen. Aici veneau negustori din marile emporii transilvănene, cu carele încărcate cu mirodenii și mai ales cu piper, pe care le vindeau celor din Košice care, la rîndul lor, le desfăceau în Ungaria superioară. Uneori, negustorii brașoveni achitau integral sau parțial, în piper, contravaloarea postavurilor achiziționate de la cei din Košice[41bis].

---

[38] Pentru Košice, vezi literatura mai nouă: Fügedi, *Kaschau...*, p. 185—213; O. R. Halaga, *Právny, územný a populačny vývoj mesta Košice*, Košice, 1967, în special p. 59—60; idem, *Košice-Balt...*, passim.

[39] Fügedi, *Der Aussenhandel Ungarns:...*, p. 75.

[40] Înșirate de Kerekes, *A Kassai kereskedelmi társaság...*, p. 106.

[40a] Idem, *op. cit.*, p. 108.

[41] Idem, *op. cit.*, p. 108, 112, 113.

[41bis] S. P. Pach, *La route du poivre vers la Hongrie médiévale (contribution à l'histoire du commerce méditerranéen au XVe siècle)*, în „Mélanges en l'honneur

În sfîrșit, un episod semnificativ din istoria relațiilor economice comune, de la începutul secolului al XV-lea. Privilegiul din 1 septembrie 1411 al regelui Sigismund de Luxemburg, care a pus bazele unei „industrii" de bumbac la Košice, destinată producției de barchet[41a], a stimulat în anii 1411—1419 apariția acestei ramuri meșteșugărești și în alte părți ale Slovaciei, dar și în Transilvania, la Sibiu[42].

Evoluția favorabilă a condițiilor de existență, în special în regiunile miniere, a dat un impuls cererii de textile mai bune, mai ușoare, mai rezistente, mai calde și cu un colorit mai variat, din bumbac, superioare pînzei de in utilizată cu precădere pînă atunci. Această producție a prilejuit înnodarea unor contacte strînse între centrele slovace și în special Košice și Bardejov, cu Transilvania. Cele două orașe erau amplasate lîngă sectoare miniere carpatice, la întretăierea drumurilor ce legau această zonă cu Ungaria, cu Transilvania și Polonia, erau debușeurile principale ale comerțului cu barchet și mai apropiate, în comparație cu alte orașe slovace, de porturile Mării Negre (Chilia, Caffa), prin care se aprovizionau cu bumbac levantin, mai ales atunci cînd situații precare politico-militare amenințau importul de materii prime necesare industriei de barchet din Germania superioară. Un caz ilustrativ: actul din 7 septembrie 1412 al voievodului Transilvaniei Stibor, care aparținea cercului intim al regelui, privind comerțul cu Țara Românească și, între altele, tranzitul prin Brașov de *„bombasio... quae per Sarracenos asportantur"*[42a], deci a importului de bumbac levantin care, fără îndoială, lua și calea Slovaciei. Precum și privilegiul vamal acordat de Mircea cel Bătrîn negustorilor brașoveni în 1413, în care s-a preluat aproape integral tariful vamal fixat de Stibor de Stiboricz[43].

---

de Fernand Braudel, Toulouse, 1973, I, p. 449—458; P. Zs. Pach, *Levantine trade and Hungary in the middle ages (theses, controversies, arguments)*, în „Studia Historica Acad. Sc. Hungaricae", 97, Budapesta, 1975, p. 23, n. 90 și 91; idem, *Zur Geschichte des levantinischen Pfefferhandels um 1500*, în vol. *Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege. I. Mittelmeer und Kontinent*, Bamberg, 1978, p. 521—529; *Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, ed. B. Pullan, Londra, 1968, passim; vezi și Kerekes Gy., *A Kassai kereskedelmi társaság följegyzései 1502. és 1503.*, în „M.G.Sz.", 1902, p. 107—108, privind schimbul piper-postavuri.

[41a] Privilegiul a fost publicat cu numeroase erori de Wenzel G., *Kassa város partkétkészitése a XV század kezdetén*, Pesta, 1871 și retipărit corect de W. von Stromer, în *Wirtschaftspolitik im Spätmittelalter: Die Gründung der Baumwoll-Industrie in Oberungarn im Jahr 1411*, în „Studii în memoria di Federigo Melis", vol. III, Firenze, 1978, p. 264—265.

[42] Stromer, *op. cit.*, p. 254.

[42] a *Ub.*, III, p. 545—547.

[43] Stromer, *op. cit.*, p. 289; idem, *Die Schwarzmeer- und Levante-Politik Sigismunds von Luxemburg*, în „Miscellanea Charles Verlinden", Buletin de l'Institut Historique Belge de Rome, XLIV, 1974, p. 601—610. Vezi și *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească în secolele XV și XVI*, ed. I. Bogdan, București, 1905, p. 3—6; Hurmuzaki, XV, 1, p. 8—10. Pentru problema politicii orientale antivenețiene a lui Sigismund de Luxemburg, dominată de încercarea de redresare, după pierderea Dalmației, a comerțului pontic cu produse orientale, prin reorganizarea sistemului de legături comerciale ale teri-

În concluzie, secolele XIV—XV au transmis veacurilor următoare tradiția unui important trafic comercial, realizat între principalele centre ale Transilvaniei și Slovaciei, trafic ce includea, uneori direct, alte ori intermediat, și celelalte două țări românești. Oradea a jucat un rol important, dar nu exclusiv, în cadrul acestui negoț, în special în a doua jumătate a secolului al XV-lea și în primele decenii ale secolului al XVI-lea.

În secolul al XVI-lea și prima jumătate a secolului XVII-lea au intervenit o serie de factori, care au modificat profilul, substanța și rutele comerțului cu Europa centrală și occidentală. În primul rînd, factorul politico-militar, concretizat prin desființarea regatului feudal maghiar, instaurarea puterii otomane într-o zonă a Europei centrale, prin stabilirea suzeranității otomane — mai puțin apăsătoare ca în Moldova și Țara Românească — asupra Transilvaniei. Apoi, războaiele endemice, între habsburgi și turci, între turci și poloni, războiul de 30 de ani, cu consecințele lor multiple, inclusiv pe plan economic[43a]. Toate acestea au contribuit la deplasarea unor căi comerciale, la folosirea mai frecventă a unor trasee și mai sporadică a altora, sau au determinat acțiuni ce vizau, între alte obiective, și cel de a degaja și controla anumite rute comerciale spre Occident, paralel cu dezvoltarea anumitor centre, favorizată de poziția lor geografică. Și, *last, but not least,* factorii climatici și poluarea microbiană care au contribuit, începînd din a doua jumătate a secolului XVI și mai ales în secolul al XVII-lea la dificultățile și așa mari, economice, demografice, etc. De altfel, nu pot fi uitate nici consecințele deplasării, în secolul al XVI-lea, dar cu urmări pentru veacul următor, a axei co-

---

toriilor aflate sub controlul său, inclusiv a elaborării unor acorduri privind tarifele vamale cu Țara Românească și Moldova, incluse apoi în privilegiile unor orașe transilvănene legate de comerțul cu Europa centrală (mai ales Brașovul, ai cărui negustori erau curtierii principali ai comerțului cu Țara Românească, cu mărfuri orientale aduse în zona Mării Negre de negustori musulmani *(per Sarracenos)* și dirijate mai departe, spre apus precum și occidentale, tranzitate spre regiunile Mării Negre) vezi: W. v. Stromer, *Il blocco orientale dell'Imperatore Sigismondo contro Venezia e lo spostamento delle vie di traffico continentale,* în „Nuova rivista storica", 57, 1973, p. 1—2 și 215—216; Székely Gy., *Les facteurs économiques et politiques dans les rapports de la Hongrie et de la Venise à l'époque de Sigismund* în vol. „Venezia e Ungheria nel Rinascimento", Firenze, 1973, p. 45—48; W. v. Stromer, *Die Kontinentalsperre Kaiser Sigismunds gegen Venedig 1412—1433 und die Verlagerung der interkontinentalen Transportwege,* Prato, 1973, p. 1—6; P. Zs. Pach, *Levantine trade and Hungary in the middle ages (theses, controversies, arguments),* în „Studia Historica Acad. Sc. Hungaricae", Budapesta, 1975, p. 21—22; Ș. Papacostea, *Din nou cu privire la politica orientală a lui Sigismund de Luxemburg (1412),* în vol. „Ștefan Meteș la 85 de ani", Cluj-Napoca, 1977, p. 245—246.

[43a] Pentru această problemă vezi și: *Die wirtschaftliche Auswirkung der Türkenkriege,* Graz, 1971 (în „Grazer Forschungen für Wirtschaft u. Sozialgeschichte", vol. I) și în special lucrarea lui F. Tremel, *Die Auswirkungen der Türkenkriege auf den Handel des östlichen Mitteleuropa,* în „Scripta Mercaturae" (lucrarea nu ne-a fost accesibilă).

merciale europene, legată atît de marile descoperiri geografice, cît și de factori interni[43b].

În ce privește comerțul Transilvaniei, cu Slovacia și mai departe, — în condițiile în care în secolul al XVI-lea, mai ales la jumătatea acestuia, drumul moldovenesc spre Polonia devenise tot mai puțin practicabil, ca și cel spre Buda, interceptat de turcii, care în 1541 au ocupat o mare parte din Ungaria divizată în trei — a avut loc o deplasare deși nu totală și generală, a căilor de comerț și de acces spre Slovacia, țările cehe și Polonia. S-au folosit mai ales drumurile care treceau prin nordvestul Transilvaniei și duceau la orașele din estul și nordul Slovaciei și de acolo, mai departe, în Polonia. Tot pe această cale s-a făcut, cu precădere, joncțiunea cu Viena[44]. Utilizarea drumului care trecea prin Buda, Košice, Prešov, la Cracovia a scăzut sensibil în intensitate.

Fără a se părăsi total drumul prin Oradea, spre Buda (și de aici la Győr — Bratislava — Viena sau Győr — Sopron — Viena) negustorii transilvăneni, veniți din Cluj, Brașov, Sibiu și din alte centre, se îndreptau acum spre Slovacia neatinsă de ocupația otomană și mai puțin expusă războaielor, fie pe linia Cluj — Zalău — Carei, sau Cluj — Dej — Baia Mare — Mukacevo, ori Cluj — Zalău — Satu Mare (punct de trecere frecventat: cînd Petru Șchiopul s-a refugiat în Imperiu, el a trecut, în drum spre Košice, prin Satu Mare)[45]. În același timp se mai folosea calea Cluj — Oradea — Debrecen — Tokaj[46], spre Košice (de unde, prin Bratislava, se putea ajunge la Viena, iar prin Brno, la Praga); apoi spre Prešov și Bardejov. Sau mai departe, de la Prešov la Levoča, Nowy Targ și Cracovia, ori, prin Bardejov — Nowy Sącz la Cracovia, sau prin Kežmarok la Cracovia. Rolul Cracoviei, ca emporiu central și centru de tranzit pentru mărfurile din Austria, Silezia, Boemia, Moravia, Saxonia, Rena-

---

[43b] S. Goldenbegr, *Les échanges économiques entre les Pays Roumains et l'Occident (XVIe siècle). — moitié du XVIIe siècle). Ve Congrès international d'histoire économique. Léningrad. 10—14 août 1970,* Extras, p. 1—2; Pentru aspectul general al problemei, ca modele figurînd două țări — Ungaria și Polonia —, vezi lucrarea lui Pach Zs.P., *A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XV—XVII századi áthelyeződésének kérdéséhez,* în „Századok", 5—6, p. 863—896.

[44] Diveky A., *Felső-Magyarország kereskedelmi öszeköttetese Lengyelországgal főleg a XVI—XVII században,* Budapesta, 1905, p. 21—22; Fr. Kavka, *Český a slovenský obchod s textilnimi výrobki v rumunských zemich (do poloviny 17 století),* Praga, 1957, Extras p. 19—20; Goldenberg S., *Clujul...*, p. 292—293; M. Dan, *Din relațiile comerciale ale Transilvaniei...*, p. 18; M. Dan, *Schimbul de mărfuri între Cluj și Cracovia în ultimul deceniu al sec. XVI (I),* în „Acta Musei Napocensis", 1974, p. 159—160; Goldenberg, *Commercio, produzione e consumo dei panni...*, p. 634—635.

[45] *Hurmuzaki,* XI, p. 238, (doc. din 1 oct. 1591) și p. 411 (doc. nr. 411).

[46] Cf. depoziția martorului Mihail Pele, într-un proces privind un transport (probabil de vite), efectuat de negustori clujeni care, *„perventibus ipsis ad Maros"*, au fost arestați de tricezimatorul turc la Tokay: *„thurca tricesimator post eos venisset vituperando, eos quod false tricesimassent"*, un alt martor afirmă că *„tres greges repulisset thurca, quia obnoxie fuissent in excessu tricesimae"* (Protoc. jud. ale oraș. Cluj, 1567—69, III, 1, p. 92, Arh. Stat. Cluj).

nia, Italia, Flandra etc.[47], a întrecut de mult pe cel al Budei în secolul XV[48], urmînd ca importanță pe cel al Vienei, în secolele XVI—XVII, în ce privește relațiile comerciale cu Transilvania. Produsele achiziționate la Cracovia sau în centrele Slovaciei — cele mai importante erau de tranzit — ajungeau apoi la Baia-Mare, Carei, Satu Mare, la Cluj, Sibiu, Brașov și în alte orașe și tîrguri ardelene.

Legăturile comerciale cu Polonia sudică și cu Slovacia au fost în secolul al XVI-lea și în prima jumătate al secolului al XVII-lea legături directe, respectiv negustorii slovaci se deplasau în Transilvania sau cei ardeleni se deplasau în Slovacia, cu mijloace proprii. Marile piețe externe, atinse direct sau prin intermediari de negustorii ardeleni au fost, preponderent, piața vieneză, cea poloneză cu anexa ei silezianâ și piața slovacă. Caracterul direct al legăturilor comerciale sau umane nu este atestat numai în cazul orașelor Cluj, Baia Mare și Bistrița. El apare, poate ceva mai redus, și în cazul altor orașe, ca Sibiu și Brașov și intermediat, în cazul unor centre comerciale din celelalte două țări române, mai ales în domeniul negoțului cu fier, cupru sau cu produse din oțel și cupru, apoi în cel al postavurilor și pălăriilor ceho-morave și slovace. Din nefericire, izvoarele din secolele XVI—XVII de care dispunem pentru Brașov și Sibiu, anume registrele vamale, ajută prea puțin la precizarea originii produselor exportate în aceste două importante emporii ale comerțului românesc, căci respectivele registre cuprind numai date referitoare la export și tranzit, spre Țara Românească și Moldova sau Peninsula Balcanică, cît și la importul din sud-estul european, lipsind datele care să specifice importul de produse din Europa centrală pe piețele celor două centre comerciale transilvănene.

În secolul al XVI-lea și în prima jumătate al secolului al XVII-lea traficul extern, apusean, al Transilvaniei se încadra în comerțul răsăritean și sudic al Vienei și Cracoviei, atunci cînd relațiile cu cele două centre amintite nu erau directe. În timp ce Cracovia era legată mai ales de orașele situate în zona nordică (Olomouc, Nitra, Levoča, Prešov, Bardejov, Košice), Viena se aproviziona și din sud (Jihlava, în Moravia, la vreo 150 km, de Viena, și Bratislava), mijlocind mai ales negoțul cu produse textile, cu precădere postavuri și pălării. De aici aceste mărfuri se importau în Transilvania. Din nefericire, lipsa de registre vamale — cu excepția celor ale Clujului — nu permit o evaluare efectivă a acestui negoț. Problema comerțului ceh și slovac cu produse textile și pălării, în țările române, a fost analizată de Fr. Kavka[49]. Informațiile oferite de istoricul ceh se cer însă emendate. El a omis datele din registrele anilor 1632 și 1637 și a inclus uneori, de pildă pentru anul 1630, la rubrica „postavuri și pălării", mărfuri la care de fapt nu este specificat sortimentul.

[47] K. Pieradzka, *Handel Krakowa s Węgrami v XVI w.*, Cracovia, 1955, p. 44—48.
[48] Dan, *Schimbul de mărfuri... (I)*, p. 160.
[49] *Česky a slovenský obchod...*, passim.

De la mijlocul secolului al XVI-lea pînă la mijlocul secolului al XVII-lea *postavul* de Jihlava, unul dintre cele mai importante centre cehești de fabricație a postavurilor ieftine[50], a fost mereu prezent, alături de alte sortimente de postavuri, în importul ardelean de textile. Îl apretau tunzătorii de postav din Cluj: el figurează în ordonanțele din 1538 și 1579[51]; în registrele Oficiului postăvăritului brașovean[52]; el servește, alături de moneda curentă, la plata unor angajați și este menționat în privilegiul acordat de Gheorghe I Rákóczi, în anul 1647, postăvarilor brașoveni, fiind produs însă la Brașov[53] ș.a.m.d. Sortimente ca *Igler* (de Jihlava), *Fodoriller sau Fodor Igler, Igler* dublu, sînt prezente în socoteli, registre vamale, testamente etc., aduse din Viena sau Cracovia, sau din centrele slovace și mai ales din Prešov și Bratislava. Diferite soiuri de postavuri și de țesături erau de asemenea tranzitate din și prin unele centre slovace. În perioada 1567—1599 s-au importat din Levoča circa 11 baloturi postav de Görlitz și 23 coți karasia de Silezia[54]. Mai tîrziu, după cum rezultă din registrele vamale ale Clujului s-au adus prin Prešov (1613, 1617—1618, 1621—1623, 1630, 1632—1636) două și jumătate baloturi și aproximativ 3560 de valuri, în valoare de circa 34.000 florini; din Rimavska Sobota, 9 baloturi și 153 valuri (1622) în valoare de circa 2.500 florini; din Levoča (1635—1637) 222 și jumătate valuri, în valoare de 2.304 florini; din Bardejov (1614—15) 4 baloturi, 140 și 1/2 valuri în valoare de 1.672 florini.

Lipsa de registre vamale sau de date vamale din alte orașe nu permit însă evaluări cantitative globale[55]. După Kavka (așa cum am menționat, datele sînt incomplete, fiindcă autorul a trecut cu vederea anii 1632 și 1637) s-au importat în Transilvania, în perioada 1599—1636, cantitatea de 9.800 „bucăți" *(peciae)* postav de Jihlava și 2662 „bucăți" postav de Bratislava, adică, în total 12.462 de „bucăți" (circa 214.000 metri)[56]. După cum rezultă dintr-un registru de tarife vamale *(vectigal)*[57] de la Brașov (1654—1688), pentru mărfurile exportate în Țara Românească și Moldova prin cele patru trecători, Bran, Timiș, Buzău și Bretcu, cît și cele importate din celelalte două țări românești, în a doua jumătate

---

[50] J. Janáček, *Ceske soukénictivi v 16. století*, în „ČČH", 4, 1956, p. 589.

[51] Goldenberg, *Clujul...*, p. 139, 140, 145, 257, 261, 273; D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, vol. I, București, 1967, p. 508; doc. din 5 iulie 1647, Sibiu.

[52] S. Goldenberg, S. Belu, *Postăvăritul din Brașov în secolul al XVI-lea*, în „Revista Arhivelor", 2, 1967, p. 173.

[53] *Industria textilă din Brașov și Țara Bîrsei. Catalog de documente 1413—1820*, vol. I, București, 1960, p. 48—49.

[54] Dan, *Din relațiile comerciale ale Transilvaniei...*, p. 25.

[55] Cf. registrele vamale ale orașului Cluj din anii respectivi, Arh. orașului Cluj.

[56] Kavka, *op. cit.*, tabelele II—IV, p. 50—58 și p. 61.

[57] Publicat de N. Edroiu și P. Gyulai, în *Tricesima la Brașov în a doua jumătate a secolului al XVII-lea*, în „Studia Universitatis „Babeș-Bolyai", S. Historia, f. 1, 1967, p. 12 și 17.

al secolului al XVII-lea, figurează, în lista postavurilor vehiculate, şi cele de Jihlava, iar printre pînzeturi, cele de Bardejov.

O pondere mai mare o au însă *pălăriile* devenite de la mijlocul secolului al XVI-lea un articol tradiţional de import. Sînt cele de Jihlava, Bratislava *(pilea posoniensia)*, sau Bardejov, aduse din Viena, Cracovia sau din unele centre slovace. Numai în anul 1599 s-au importat din Viena (25 de transporturi), din sau prin Carei (2 transporturi), din Debreţin (1 transport) şi alte 5 transporturi fără specificarea localităţii, un număr de 164.593 de pălării de Jihlava (în valoare vamală de circa 24.700 florini), 77.524 de Bratislava (22 transporturi din Viena, 1 din Carei, 6 fără indicarea localităţii) şi 445 pălării de Bardejov, deci în total 242.562 pălării, dintre care 77.969 din Slovacia[57a]. Nu ştim ce destinaţie au avut aceste pălării, într-o cantitate atît de mare, dar ştim că pălăriile de Bratislava s-au importat şi înainte, pe la mijlocul veacului, că s-au vîndut şi în Ţara Românească[58]. Poate că unele erau destinate armatei, în special cavaleriei. Cantităţile incluse însă în registrele vamale ale Clujului, din anii 1599—1637 ating valori cantitative frapante, în special la finele secolului XVI şi începutul secolului următor. Mai tîrziu, cifrele nu mai ating asemenea valori: 52.679 pălării de Prešov (în anii 1617—18, 1621—22, 1630, 1632—1636); 7.542 de Bratislava (în 1623, 1632, 1634, 1636—37); 1958 de Košice (în 1630, 1633, 1635—36), 36 de Bardejov (1615); 5.900 pălării din Rimavska Sobota (1622)[59]. Numărul de pălării importate din Bratislava (51%) a întrecut pe cel al pălăriilor din Jihlava (46%). Cele de Jihlava dispar aproape cu totul, în registrele vamale, după anul 1618, anul iniţial al Războiului de 30 de ani. În total este vorba, pentru anii 1599—1637, de o cifră impresionantă, de peste 750.000 de pălării, relativ ieftine şi probabil de bună calitate.

De asemenea, deşi nu prin centrele slovace, se importau şi ţesături: a) *catifea:* din Rimavska Sobota (1622, 5 valuri), Prešov (1621—22, 1632, 4 1/2 valuri); b) *pînzeturi şi bumbac:* din Levoča (1567—99, 56 coţi de bumbac), Prešov (1617—18, 1621—23, 1630, 1632—36: 6 şi 1/2 baloturi, 589 valuri, 40 coţi, 13 legături, 1011 şi 1/2 perechi, 7 bucăţi, în valoare de circa 16.400 florini); Bardejov (1614—15, 1 butoi, 5 valuri); Rimavska Sobota (39 valuri); c) *mătăsuri şi ţesături:* din Prešov (1618, 1632—33: 20 valuri, 20 coţi, 2 chintale, 9 fonţi); Bardejov (1615: 2 valuri); Rimavska Sobota (1622, 20 fonţi). Şi aici, datele nu exprimă decît o fracţiune, cea cunoscută, cea înregistrată, a comerţului slovaco-ardelean cu textile în secolele XV—XVII, desfăşurat, în ciuda vicisitudinilor vremurilor, prin legături directe sau intermediate. În ce priveşte legăturile intermediate, cîteva exemple de la începutul secolului al XVII-lea: 100 de pălării de Bardejov nu au fost cumpărate în această localitate, ci în Polonia[60], după

[57a] Goldenberg, *Clujul...*, p. 260.

[58] *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*, vol. III, Braşov, 1896, p. 120 şi 269.

[59] Cf. registrele de tricesimă din anii respectivi, Arh. oraşului Cluj.

[60] Socotelile oraşului Cluj (în continuare citat: SOC), 12 b., VII, 1611, p. 19. Arh. Stat. Cluj.

cum rezultă din registrul de tricezimă al Clujului, din 1611. De asemenea, în 1612 s-au adus 7 valuri de pînză galică de Bardejov, tot din Polonia[61]. Cel care le-a achiziționat a vizitat Polonia, probabil Cracovia sau Wroclaw, fără a trece prin Slovacia.

Comerțul cu *fier* brut sau prelucrat a jucat un rol important în economia Transilvaniei medievale. Deși se extrăgea fier în fierăriile din Trascău (Rimetea), Hunedoara sau Ciuc, cantitățile extrase nu erau suficiente și nu este de mirare că uneori, ca de pildă în anul 1628, lipsa de fier să fie atît de mare, încît să se constate, în cadrul Dietei, că „vom ajunge și acolo, încît nu vom avea fier nici pentru nevoile caselor noastre"[62] și în consecință să se interzică exportul. Din aceste considerente fierul (oțelul) era importat atît pentru curte și pentru armată, cît și pentru nevoi edilitare sau meșteșugărești (lăcătuși, fierari, pintenari, armurieri, turnători ș.a.), adică de către toți cei care prelucrau fierul, precum și de clienții lor, interni și externi, care comandau produse metalice din materia primă achiziționată. Fierul se vindea și se cumpăra sub forma de bare, șine sau table, de dimensiuni mai mari sau mai mici, dar fixe, notate în izvoare ca „fier mărunt", „fier mijlociu" etc. Era cumpărat direct de la negustorii de fier, care, între altele, făceau și comerț cu fier, ori de la proprietarii sau lucrătorii din mine. Obiectele mai pretențioase se confecționau însă și din fier de import, din Germania, Austria, Slovacia sau Polonia, de calitate mai bună, adus împreună cu alte produse din metal (cuțite, teci, seceri ș.a.), care găseau o piață largă de desfacere ce includea Țara Românească și Moldova și, prin tranzit, Peninsula Balcanică.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

Autoritățile din Transilvania interveneau de obicei în acest trafic, îngăduindu-l sau oprindu-l în raport cu situația politico-militară, căci fierul sau oțelul era și materia primă destinată confecționării de arme. Uneori acestea operau sau limitau comerțul cu unelte, în special meșteșugărești și agricole, ca în anul 1507 cînd regele Vladislav II a interzis, la cererea magistratului din Sighișoara, importul și vînzarea de seceri, securi etc.[63], sau în 1521, cînd regele Ludovic II a interzis, la solicitarea bistrițenilor, importul de „seceri, securi și alte unelte din fier" de către *„mercatores, tam forenses, quam etiam regnicole nostri"*[64]. În 1528 s-a acordat fierarilor sași privilegiul ca numai ei *„et nulli extranei fabri vel alii homines"*[65] să aducă seceri la bîlciurile și tîrgurile săptămînale, iar în 1538 Ioan Zápolyai a interzis negustorilor străini și indigeni vînzarea de

[61] ȘOC, 13 a, VI, 1612, p. 9 și 12.

[62] *Monumenta Comitialia Regni Transsylvaniae*, VIII, Budapesta, 1882, p. 483.

[63] Doc. din 21 dec. 1507, reconfirmat în 1526. R. Schuller, *Das Patriziergeschlecht der Poldner in Schässburg*, în „Arch. des Ver.", XXVII, 1896, p. 375; R. Rösler, *Älteres Zunftwesen in Hermannstadt bis zum Jahre 1528*, în „Arch. des Ver.", XXXVIII, 1912, p. 547.

[64] H. Wittstock, *Nösner Zustände unter Wladislaus II und Ludwig II (1490—1526)*, în „Arch. des Ver.", IV, 1860, p. 94 (doc. din 15 martie 1521).

[65] Doc. din 20 iunie 1528. Z.U., I, 44, Sibiu.

seceri şi securi în Transilvania[66]. Aceste măsuri au avut un mobil protecţionist, urmărind apărarea unor ramuri meşteşugăreşti ardelene de concurenţa străină.

Proporţiile acestui comerţ au atins, la începutul veacului al XVI-lea, dimensiuni considerabile. Numai în anul 1503 au fost importate în Ţara Românească mai ales, dar şi în Moldova, din Braşov, 2.424.950 de cuţite[67], dintre care 1.140.000 de cuţite de Stiria. Restul de 1.284.950 de cuţite, care nu are specificată localitate de unde s-a importat, proveneau probabil din Regensburg, Graz şi fără îndoială, din Slovacia. Importul fierului sau al articolelor din fier scade apoi considerabil[68]. Cauzele acestui regres nu sînt cunoscute, dar pot fi explicate, cel puţin, parţial, de evenimentele politico-militare din acea perioadă.

Negustorii ardeleni au importat metale din Slovacia şi mai ales din Levoča, de unde se aduceau produse ale industriei extractive şi metalurgice slovace, cît şi produse meşteşugăreşti, obiecte din fier şi unelte de fier sau de oţel[69]. Negustori din Košice aprovizionau pe bistriţeni cu fier: într-o scrisoare din 24 mai 1526[70] negustorul Jurgk Kaysser, originar din Slovacia, îi scria unui corespondent de al său bistriţean să-l anunţe pe un oarecare Wolfgang să-i trimită bani la Oradea, pentru a face cumpărături la bîlciul ce urma să se ţină acolo şi să încarce un car cu plumb, pe care să-l trimită la Košice, de unde el îl va retrimite, încărcat cu fier, la Bistriţa. În 1572 Ştefan Krych, „tăbăcar din Ardeal", făcea comerţ cu cai, orez, piper, fier şi cupru, aducînd din Levoča 2 chintale[70a] de fier. În anul 1573 un alt transilvănean a achiziţionat la Levoča 10 chintale de tablă de fier, iar alţii, aceeaşi cantitate, în 1589. În 1590 s-a adus din Levoča 12 chintale de fier, iar 4 chintale de tablă de fier, în anul 1594[71]. În anii 1567—1599 s-a importat din Levoča, în Transilvania, fier şi tablă de fier, circa 43 chintale, obiecte de fier circa 140 chintale, unelte de fier pentru mineri — 3000 de bucăţi, potcoave — 400 bucăţi[72]. Nu cunoaştem cantităţile neînregistrate, introduse prin eludarea punctelor vamale.

Desigur, fierul sau alte produse metalice de import nu proveneau din Levoča. Ele erau importate aici, în cea mai mare parte, din Silezia şi reexportate în Transilvania[73]. Ca şi coasele şi cuţitele importate la Levoča din sau prin Polonia, dintre care o bună parte lua calea Transil-

[66] Z.U., I, 52, Sibiu.

[67] R. Manolescu, *Comerţul Ţării Româneşti şi Moldovei cu Braşovul (secolele XIV şi XVI)*, Bucureşti, 1965, p. 152.

[68] Idem, *op. cit.*, p. 153—156.

[69] Dan, *Din relaţiile comerciale ale Transilvaniei...*, p. 23 şi n. 40.

[70] A. Berger, *Urkundenregesten aus dem alten Bistritzer Archiv von 1203—1526*, Bistriţa, 1893—1895, nr. 884.

[70a] Maja *(centenarius)* = 56 kg. (100 fonţi) sau 58,92 kg. (120 fonţi).

[71] Dan, *op. cit.*, p. 23 şi n. 40.

[72] Idem, *op. cit.*, p. 25.

[73] P. Horvath, *Obchodny styky Levoče s Polskom v druhy polovci XVI storočia*, în „Historické Študie", I, 1955, p. 137.

vaniei[74]. De altfel, și în secolul al XVII-lea s-au importat în Transilvania, din Slovacia, coase, cuțite etc., în special din Prešov, Rimavská-Sobota, Bardejov și Košice. Astfel, conform registrelor vamale din Cluj, s-au importat „metale" din Prešov (1619—1630, 1634—36), în total cca. 195 chintale, în valoare de circa 2.260 florini; din Bardejov (1614—1615), 93 chintale în valoare de circa 2.790 florini și din Rimavská Sobota (1622), 3,5 chintale. Din Prešov s-au mai adus (în anii 1621—22, 1630, 1632) diferite obiecte de metal și produse de lăcătușerie. Surprinzătoare este reluarea importului de cuțite și coase — poate că nici nu a fost întrerupt total, ci a scăzut numai sub raport numeric și valoric: 26.500 cuțite importate în anul 1622 din Rimavská Sobota și vreo 5.250 (1619, 1621—22, 1630) din Prešov; coase au fost aduse din Rimavská Sobota (1622) 3200 de bucăți, din Prešov (1619, 1632, 1629—1630, 1632—33, 1636) în total 2.548 bucăți și din Košice (1630) 240 bucăți[75]. Probabil că orașul Cluj nu a fost unicul care a importat în prima jumătate a secolului al XVII-lea metal, obiecte din metal, cuțite și coase din sau prin Slovacia, dar mai mult decît probabil, ele proveneau, cu precădere, din Silezia — prin Cracovia — și din Austria.

Începînd cu secolul al XV-lea este prezent în documentele vremii mai ales fierul din *Cetnek* (Stitting, în Spiš). Cei din Dej transportau acolo sare, ca în 1466[76] și se întorceau cu carele încărcate cu fier. Întrucît nobilii din Cetnek au încălcat privilegiile vamale de care se bucurau negustorii din Dej, regele Ludovic a interzis cu stricteță ca aceștia să fie obligați să achite taxe vamale sau să fie păgubiți în bunurile lor[77]. Despre fier adus în Transilvania din Cetnek *(Schytnyk)*, se amintește și în cunoscutul raport al factorului Fuggerilor, Hans Dernschwam[78]. În inventarele din 1553 și 1556 ale minelor și monetăriei din Baia Mare, este de asemenea consemnat, alături de oțelul din Styria și cel german, oțel de Cetnek, în cantitate de 74 fonți și bare de oțel în număr de 316, tot din Cetnek, alături de 64 de archebuze noi de Praga și 17 archebuze vechi de Cetnek[79].

Fier din Cetnek s-a importat și la Cluj, după cum rezultă din registrul de tricezimă din 1599, și anume: 8.000 de bare aduse „din" — probabil prin — Carei[80], tîrg care se găsea pe drumul ce lega Clujul de emporiile slovace. Comerțul cu fier era deosebit de intens în acest oraș și îl practicau aproape toți negustorii care, alături de alte mărfuri (posta-

---

[74] *Ibidem.*

[75] Cf. Registrele de tricesimă ale Clujului, 13 a, XXIII; 13 b, IX; 15 b XII și XVIII; 18 b, IV; 19 VII, VIII, XI; 20, I, II, V, VI, Cluj. Noi ne-am rezumat la cîteva exemple; în detaliu, datele au fost prelucrate de Fr. Pap, în lucrarea sa de doctorat (în manuscris).

[76] Arhiva orașului Dej, nr. 42, doc. din 12 sept. 1466, Arh. Stat Cluj.

[77] Arhiva orașului Dej, nr. 109, doc. din 18 iulie 1517.

[78] Cf. *Ungarische Jahrbücher*, 13, 1933, p. 283.

[79] D. Prodan, S. Goldenberg, *Inventarele din 1553 și 1556 ale minelor și monetăriei din Baia Mare*, în „Anuarul Inst. Ist. Cluj", 7, 1964, p. 131—133 și 143.

[80] Goldenberg, *Clujul...*, p. 262.

vuri, mirodenii etc.) vindeau și fier, fiare de plug și cuie[80a]. Întrucît fierul adus la Cluj de către negustorii străini sau de cei din oraș era de obicei vîndut în alte centre (Turda, Aiud, Mediaș, Alba Iulia, Biertan etc.), magistratul orașului a decis în anul 1599 să înființeze un oficiu de achiziționare a fierului, înzestrat cu o casă, o prăvălie și un depozit și dispunînd de drept de monopol[80b]. Printre diferitele categorii de fier figurează în registrul oficiului și fierul de Cetnek „mărunt", „vechi", „tablă"[80c].

Cupru se importa din Germania, în special din Mansfeld, dar și din Slovacia sau prin Slovacia, la fel și plumb și cositor. Cuprul nu s-a importat însă în cantități mari, fiindcă Transilvania poseda acest metal[81]. Arama, importată din Slovacia, provenea din minele de la Gelnica, Smolnik, Levoča, Banská Bystrica etc. și aparținea cunoscutelor familii de negustori și antreprenori Fugger și Thurzo[82]. Principalele centre ale comerțului cu cupru erau situate pe calea — numită în 1660 „vechiul drum al cuprului" — ce trecea prin pasul Jablonka, adică pe traseul Bratislava—Košice—Bardejov—Prešov—Levoča[83]. O aduceau negustorii, împreună cu alte mărfuri achiziționate în centrele slovace sau în localitățile din Transilvania, mai apropiate de centrele slovace. Acesta a fost cazul lui Merten Hellner turnător de candele *(Kandelgüsser)*, căruia i se cere restituirea sumei de 50 florini împrumutați la Levoča și pe care a promis să-i restituie prin oamenii care „i-au adus cuprul"[84]. Sau cel al lui Ștefan Krych în 1572[85]. Sau cum s-a întîmplat în anii 1567—1599, cînd s-au importat în Transilvania, numai din Levoča, diverse sorturi de aramă: *elaboratum, cusum, concavatum*, vase de aramă, în greutate totală de circa 300 chintale, adică circa 20 de tone[86]. Uneori cuprul era vîndut mai departe, ca în 1437, cînd Gheorghe Lascăr, cămărașul lui Vlad Dracul a cumpărat, pentru monetăria domnească, o cantitate de aramă în valoare de mii de florini[87], sau în februarie 1544, cînd negustorul Sava din Tîrgoviște a primit din partea magistratului orașului Brașov suma de 337 florini 12 aspri, datorată pentru cuprul achiziționat, probabil, de la acesta. Faptul că în registrele de socoteli se notează: *„pro cupro quod domini senatus ipsi debebant"*, demonstrează participarea directă a negustorului român la comerțul cu cupru mai degrabă de prove-

[80a] Registrul unui negustor anonim (poate Wolphard ?), la Goldenberg, *Clujul...*, p. 273.
[80b] Doc. din 3 martie 1599, Protocoalele orașului Cluj, I, 1585—1605, p. 334.
[80c] SOC, 8, f. XI.
[81] Vezi *infra*.
[82] J. Vlachović, *Slovenská měd v 16. a 17. storoči*, Bratislava, 1964, passim.
[83] Székely Gy., *Die Rolle der Gross- und Kleinstädte im Osteuropäischen Fernhandel (XIV—XVI Jh.)*, în „Annales Univ. Sc. Budap..., S. Historica", t. XV, 1974, p. 63.
[84] Doc. din 10 dec. 1571, nr. 106, Bistrița.
[85] Dan, *Din relațiile comerciale ale Transilvaniei...*, p. 22.
[86] Idem, *op. cit.*, p. 25.
[87] Manolescu, *op. cit*, p. 146.

nienţă slovacă, decît ardeleană[88]. De altfel şi în cunoscuta scrisoare a lui Hans Dernschwam (1528) se menţionează o familie de negustori din Slovacia, care desfăcea cuprul la Levoča sau venea la Košice şi, mai departe, în Transilvania (*„kommen si auch weils gen Kascha und weiter in Sibenbirgen"*) unde desfăceau şi fier[89].

Plumbul importat din Slovacia în Transilvania nu provenea din minele acesteia. El se extrăgea la Olkusz (Malopolska) şi se folosea cu precădere în cadrul procesului de separare (purificare) a aurului[90]. Era adus din Cracovia[91] în Slovacia şi de aici la Buda (pînă în primele decenii ale secolului al XVI-lea) şi la Oradea. Cunoaştem cazul lui Paul Rinczer şi Matia Armbruster din 1521, cînd ei au achiziţionat la Oradea plumb adus de la Buda, în cantitate de 52 chintale şi au cerut partenerilor lor comerciali să mai aducă la Oradea 50 de chintale[92]. Sau altul, din anul 1522, cînd negustori din Košice i-au anunţat pe braşoveni că au trimis un om la Cracovia, pentru a comanda plumb şi salitră, dar negăsind salitră, le trimit braşovenilor numai plumb[93]. Ori, în 1549 cînd Stanislaus Beuchel atestă primirea din partea magistratului Bistriţei a sumei de 34 de florini pentru plumb[94].

Plumbul importat în Transilvania, se vindea uneori în Ţara Românească şi Moldova. În prima jumătate al secolului al XVI-lea braşovenii au consemnat vînzări de plumb în registrele lor de socoteli, inclusiv exportul de plumb în Ţara Românească: în 1523 s-a vîndut un chintal voievodului Radu de la Afumaţi; în 1543 — 37 fonţi de plumb; în 1549 a venit la Braşov sluga lui Mircea Ciobanul pentru a cumpăra fier şi plumb[95] etc. Plumb s-a vîndut şi în Moldova, ca de pildă la 16 februarie 1578, cînd a sosit la Braşov o slugă a lui Petru Şchiopul pentru a achiziţiona praf de puşcă şi plumb. Prin urmare, comerţul cu plumb al Transilvaniei cu Slovacia includea în circuitul său şi celelalte două ţări româneşti.

În sfîrşit, s-a mai importat în Transilvania şi *cositor*. Bistriţeanul Martin Hellmer zis *Stannarius*, adică cositorarul, era în relaţii cu negustori din Spiš[96]. Şi, probabil, printre alte mărfuri aduse în Transilvania, figura şi cositorul. Neagoe Basarab achiziţionase anterior, la Braşov, cositor de import în valoare de 300 de florini[97]. Acesta, însă, s-a adus din Boemia, probabil clandestin, căci numai în anul 1555 autoritatea

---

[88] *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*, vol. II, Braşov, 1889, p. 656.
[89] Vlachovič, *op. cit.*, p. 281, precum şi p. 44, 92 şi 128.
[90] Goldenberg, *Clujul...*, p. 99—100.
[91] Horváth, *Obchodne styky...*, p. 127; Pieradzka, *Handel Krakowa...*, p. 148 şi urm.
[92] Doc. Lit., L. 14, nr. 241, Sibiu.
[93] Col. Schnell, II, nr. 68, Braşov.
[94] Bistriţa, nr. 34.
[95] *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*, I, Braşov, 1886, p. 478 şi III Braşov, 1896, p. 229, 500.
[96] Doc. din 10 dec. 1541, nr. 107, Bistriţa.
[97] Manolescu, *op. cit.*, p. 146.

suverană a permis vînzarea liberă a acestui „*stanni Boemici*“ de către negustorii de cositor *(consortes dicti stanni Boemici)*, precum și exportul de cositor „străin“ în Transilvania[98].

*
* *

Relațiile comerciale cele mai intense, atestate în izvoare, le-a întreținut Transilvania cu orașele Košice, Bardejov, Levoča, Prešov, Bratislava, Trnava, Cetnek, Rimavská Sobota. În cadrul lor, *Košice* a jucat mult timp rolul cel mai important, ca partener comercial. Către sfîrșitul secolului al XVI-lea, atît din cauza legăturilor directe cu Polonia în timpul Báthoreștilor, în special prin Cracovia — care, în comerțul extern al Clujului de pildă, urma ca volum, valoare și frecvență de transporturi imediat după Viena, cel mai important partener comercial extern al orașului de pe Someș —, cît și din cauza vecinătății imediate a turcilor, rolul acestui oraș slovac, în comerțul de tranzit, a scăzut sensibil.

În secolul al XVI-lea contactele sînt intense pe multiple planuri. Orașul slovac se bucură de dreptul de depozit dobîndit în secolul al XIV-lea, ca de altfel și Prešov, Levoča, Bardejov, sau Kežmarok[99]. Negustorii din Košice apar nu numai ca intermediari ai schimbului cu Transilvania. Ei sînt adesea prezenți aici, ca și în secolul trecut. Îi găsim la Oradea, cu ocazia bîlciurilor ținute în acest centru[100]. Printre partenerii lor comerciali figurează și negustori din Satu Mare și Orăștie[101]. Alții sînt activi la Cluj[102]. În 1608 un negustor din Košice a cumpărat 1.400 de vite la Oradea[103] probabil pentru a le vinde mai departe, în Austria sau Germania. Magistratul din Brașov, într-o perioadă în care pericolul unei invazii otomane era plauzibil, a achiziționat în 1535—37 arme de la Sebastian din Košice *(Sebastianus de Cassouia)*, unul din marii furnizori de arme, care a adus în mai multe rînduri la Brașov, puști, armuri și tunuri[104]. Socotelile orașului Brașov au înregistrat atît sumele achitate, cît și cheltuielile pentru alimentele și cadourile oferite negustorului sau armurierului slovac. Importul de arme din Košice nu se efectua sporadic, dar nu toate armele erau confecționate în acest oraș. Unele se achiziționau în Germania, mai ales la Nürnberg, dar și în altă parte. Și în registrele de tricesimă ale Clujului (1599) figurează 37 de

[98] „... *maiestas sua non impedit quo dicti incolae stannum exterum per alias et non maestatis suae regiones in Transylvaniam importare et divendere possint*“ (Doc. din 31 aug. 1555, Bistrița, nr. 19).

[99] R. F. Kaindl, *Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern*, II, Gotha, 1907, p. 228—230.

[100] Kerekes, *op. cit.*, p. 181.

[101] Idem, *op. cit.*, p. 189—180.

[102] Kerekes Gy., *Kálmár Gergely deák regestuma kereskedéséről 1574—1582*, în „M.G.Sz.“, X, 1903, p. 83; Goldenberg, *Clujul...*, p. 283.

[103] Kerekes, *op. cit.*, p. 19.

[104] *Quellen...*, II, p. 387 (13 și 14 aug. 1535); p. 422 (22 sept. 1535); p. 438 (19 sept. 1536); p. 440 (sept. 1536), p. 462 (11 nov. 1536), p. 516 (14 apr. 1537).

cuirase şi 77 de coifuri, importate din Košice şi scutite de taxe vamale[105], destinate fiind probabil apărării oraşului. Din Košice s-au importat la Cluj chimicale şi coloranţi, ca în anul 1614[106]. În ce priveşte exportul clujean la Košice, el se rezuma la produse alimentare (miere, hrişcă, coloniale şi fructe) sau produse meşteşugăreşti, ca în 1630[107].

În domeniul legăturilor economice comune se plasează şi prezenţa în oraşele ardelene a unor negustori slovaci, alături de alţii, veniţi fie pentru a rezolva unele treburi, probabil comerciale, cum a fost cazul lui Ştefan Reichman, sosit în 1531 la Braşov cu o scrisoare de recomandare a magistratului din Košice[108], sau cel al lui Grigore Schultheisz, plecat la Baia Mare *„cum curru, hominibus rebusque"*[109]; ori cel al lui Henrich Khock, de la care s-a păstrat în arhivele Sibiului, unde probabil că a prezentat-o, o scrisoare a magistratului din Košice, atestînd că a învăţat de la Friedrich Fleischman meşteşugul de turnător de tunuri şi clopote[110].

Contactele nu se desfăşurau însă în totdeauna lin, fără fricţiuni. Aşa s-a întîmplat în 1553, cînd regele Ferdinand s-a văzut obligat să determine conducerea oraşului Košice să nu împiedice pe sibieni şi braşoveni *„cum dictis rebus et mercibus eorum... în Poloniam aliasque exterorum regnorum partes proficisci volentes"*[111]. Cei din Košice au vrut să aplice privilegiul lor de depozit şi în cazul negustorilor ardeleni, care se bucurau de scutire de vamă, în drum spre alte ţări.

În mod firesc legăturile dintre oraşul Košice şi zonele aproape limitrofe ale Transilvaniei de nord-vest, îndeosebi cu domeniul Satu Mare şi domeniul Baia Mare, erau mai frecvente şi mai intense, influenţele mai puternice. Datele de care dispunem ilustrează în mod convingător această situaţie din secolul al XVI-lea.

Socotelile domeniului Satu Mare, din anii 1569—1572, includ cumpărături făcute la Košice şi anume: 200 găleţi de hamei, achiziţionat de la un oarecare Gheorghe Merchynger pentru 100 florini[112], apoi 158 găleţi şi încă 389 găleţi de hamei şi o comandă de 122,1/2 găleţi de vin, cumpărat cu 3,43 florini vadra (este vorba despre vinuri alese, în cantităţi mici)[113]; apoi, de fier, cumpărat probabil la Košice[114], cuie de laţuri (2.300)[115], cuie de acoperiş, pentru 10 florini[116]. S-au trimis apoi la

---

[105] Goldenberg, *Clujul...*, p. 262.
[106] SOC, registrul de tricesimă din 1614, 13 a, XXIII.
[107] SOC, registrul de tricesimă din 1630—31, 18 b, IV.
[108] Col. Schnell, II, nr. 94, Braşov.
[109] Doc. din 11 aprilie 1571, Protoc. oraşului Baia Mare (1560—1635), p. 58.
[110] *„... des Puchsen Stückh, Gloggen vnd Grobgiesser Handwerk"*, doc. din 22 martie 1590, L. 27, nr. 1330, Sibiu.
[111] Doc. din 14 nov. 1553, Z.U., I, nr. 73, Sibiu.
[112] D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, vol. II, Bucureşti, 1968, p. 383, 417 şi 505.
[113] Idem, *op. cit.*, p. 454 şi 511—513.
[114] Idem, *op. cit.*, p. 414.
[115] Idem, *op. cit.*, p. 493.
[116] Idem, *op. cit.*, p. 424.

Košice boi mici, de dijmă, și slănini[117], șine de fier 150 și 18 măji, 62 fonți[118]. De asemenea s-a achitat 50 florini, restanță, unui negustor din Košice[119], 20 florini arămarului din Košice pentru reparatul căldării mari de la berărie[120], 50 florini unui om trimis la Košice pentru aducerea clopotului[121]. Sînt înregistrate și cheltuieli pentru provizorul domeniului Baia Mare, chemat în probleme de minerit la Košice[122].

Din analiza socotelilor domeniilor Satu Mare și Baia Mare rezultă și influența, în această zonă, a unor norme de organizare comercială și a unităților metrologice din Košice. Între privilegiile orașului Baia Mare figurează, în anii 1553—1578, și dreptul de tîrg. Bîlciul începea la 16 octombrie și ținea 15 zile, după obiceiul orașului Košice, și cu aceleași prerogative[123]. Cumpărăturile domeniului Satu Mare sau Ardud s-au făcut cu măsurile în uz sau proprii ale fiecărui loc, calculate însă în vedre (găleți) de Košice[124]. Cantitățile de grîu, orz, mei, ovăs, mazăre, hamei achiziționate, sînt calculate în găleți de „Cașovia"[125]. La Satu Mare se folosea probabil vadra de Košice, căci cumpărătura de acolo e dată de-a dreptul în vedre de Košice, fără vreo echivalență. Și vinul era calculat în vedre ale aceluiași centru slovac, ca și fierul, uneori, în chintale de Košice[126].

În sfîrșit, orașele Košice și Cluj au comun și cele mai vechi „vederi", care reprezintă cele două orașe și au fost realizate de același artist, flamandul Egidius van der Rye și comentate astfel de Georgius Houfnagel:[127] *„Cassovia superioris Hungariae civitas primaria"*[128] și *„Clavdiopolis. Coloswar vulgo Clavsenburg Transilvaniae civitas primaria"*[129]. Prima gravură poartă legenda: *„Depictum ab Egidio van der Rye Belga comm<unicavit> Georgius Houfnaglius a<nno> 1617"*; a doua *„Egidius van Rye belga pingebat communic<avit> Georg<ius> Houfnaglius Anno D<o>m<ini> 1617"*. Din ambele texte rezultă că imaginea celor două orașe a fost desenată de Egidius van der Rye, pictorul arhiducelui Ferdinand de Austria, iar gravura executată după desenul lui van der Rye de către Houfnagel, desenator, miniaturist și gravor. Întrucît primul a decedat în 1607 și al doilea în 1600, rezultă că ambele

---

[117] Idem, *op. cit.*, p. 384, 411—412, 423 ș.a.
[118] Idem, *op. cit.*, p. 444.
[119] Idem, *op. cit.*, p. 500.
[120] Idem, *op. cit.*, p. 453.
[121] Idem, *op. cit.*, p. 420.
[122] Idem, *op. cit.*, p. 419.
[123] Idem, *op. cit.*, p. 243.
[124] Idem, *op. cit.*, p. 325 și 383. O vadră sau o cîblă de Košice avea, în sec. XVI, 83 l. (Goldenberg, *Clujul...*, p. 316, n. 1).
[125] Idem, *op. cit.*, p. 325, 454, 479, 503, 511—513.
[126] Idem, *op. cit.*, p. 383.
[127] Idem, *op. cit.*, p. 511—513.
[128] F. v. Kramer, *Das Gerichtsprotokoll der königl. Freistadt Kassau, in Ober-Ungarn aus den Jahren 1556—1618*, în „Mitteilungen des Inst. für Österr. G. forschung", XII, Innsbruck, 1891, p. 619—620; Halaga, *Právny... vývoj mesta Košice*, p. 77.
[129] Goldenberg, *Clujul...* p. 40—41.

gravuri reprezintă de fapt imaginile orașelor Cluj și Košice de la sfîrșitul secolului al XVI-lea[130]. Nu știm cum de a apărut anul 1617 pe gravura clujeană. Probabil este o interpolare mai tîrzie, la o nouă ediție a gravurilor. Ambele gravuri constituie însă o mărturie, pe plan artistic de data aceasta, a legăturilor dintre cele două orașe.

Relațiile economice cu orașul *Prešov*[131] sînt vechi, atestate în veacul al XIV-lea, la Oradea[132]. În socotelile acestui oraș figurează, în 1429, achiziționarea de sare din Maramureș, precum și sumele date oamenilor plecați „*ad districtum Maramorosiensem*", „*in Maramorosiam*" sau „*ad Maramorosium*", pentru sare[133]. Ca și în secolul al XIV-lea, și în secolul următor Oradea a rămas cu precădere punctul de întîlnire și magistratul acestui oraș a intervenit în unele diferende, ca în 1482, cînd negustorul Martin Cheeph din Prešov a solicitat achitarea unor datorii de către brașovenii Ștefan Raas, Laurentius Polliator și Andrei Fekethehalmy[134]. Debitorii brașoveni au achiziționat probabil mărfuri pe care le-au desfăcut la Brașov sau le-au vîndut în Țara Românească.

Nu rareori sînt trimiși la Prešov brașoveni cu scrisori destinate corespondenților de acolo, poate și în probleme comerciale[135]. La Prešov se achiziționa șofran și căldări de aramă pentru berăria domeniului Satu Mare[136]. Cunoscutul negustor și antreprenor Petru Haller, judele Sibiului, avea rude la Prešov[137], cu care întreținea probabil și relații de afaceri, iar Petru Haller cel tînăr preluase o datorie de 200 florini de la un Christoff Melczer din Prešov, achitarea căreia o solicita Hyeronymus Strauss, tricezimatorul din Trnava[138]. Tot într-o problemă privind datorii contractate de un cetățean din Prešov a intervenit, în 1573, magistratul Clujului, în fața căruia s-a prezentat clujeanul Gaspar Heltai, cu o scrisoare adjudicatorie a magistratului din Prešov, privind o datorie de 110 florini, pe care urma s-o achite văduvei lui Gaspar Gwttler, din Prešov[139].

Dacă în registrele vamale ale Clujului, din 1599 și anii imediat următori, Prešovul nu apare decît sporadic, în schimb legăturile devin deosebit de active începînd cu al doilea deceniu al secolului al XVII-lea. La Cluj figurează, înregistrate, următoarele mărfuri importate: coloniale (probabil tranzitate prin Prešov și aduse, poate, din Anvers), în valoare de circa 6.550 florini (1617—1618, 1621—22, 1630, 1633—36);

---

[130] Pentru gravura reprezentînd Clujul vezi M. Bunta, *Clujul medieval în gravură*, în „Acta Musei Napocensis" XI, 1974, p. 188—189.

[131] Pentru istoria acestui oraș vezi *Dejiny Prešova*, I—II, Košice, 1965, passim.

[132] Doc. din 1 mai 1374, Oradea, transcris de capitlul din Spiš (Iványi B., *Eperjes szabad királyi város levéltára. 1245—1526*, Szeged, 1931, p. 36, nr. 81 și p. 42, nr. 104.

[133] Idem, *op. cit.*, p. 95, 97 și 98.

[134] Col. Schnell, III, nr. 42, Brașov.

[135] *Guellen*..., III, p. 168 și 171—172.

[136] Doc. din 23 ian. 1548, fasc. XXII, nr. 173, Cluj.

[137] Doc. din 8 nov. 1564, Arh. Haller, nr. 1, Cluj.

[138] Prodan, *op. cit.*, II, p. 419 și 420.

[139] Archiv miasta Prešov, Sign. Mag. nr. 5603 (30 martie 1573).

blănuri în valoare de circa 500 florini (1613, 1630, 1632—33, 1635); piei — 261 bucăți, în valoare de circa 1.000 florini (1618, 1621—22, 1632—35), mărunțișuri în valoare de circa 1500 florini (1618, 1621—22, 1630, 1632—33, 1645); mercerie — 26 baloturi, 9 valuri, 5 fonți, 5 legături, etc. — în valoare de 620 florini (1618, 1621—22, 1630, 1632—35); chimicale și coloranți, în valoare de circa 2.100 florini (1618, 1621—22, 1630, 1632—36); arme și accesorii pentru arme (1618, 1621—22, 1632—34); praf de pușcă (1613, 1617, 1630, 1634); obiecte de menaj în valoare de circa 430 florini (1617—18, 1621—22, 1632—33, 1637); hîrtie — 15 baloturi și 80 de legături, în valoare de circa 770 florini (1617—18, 1621—22, 1630, 1632—35); cărți, accesorii pentru scris, diferite obiecte de lemn, sticlărie, pietre de coasă, covoare, tapete, tablouri, jucării, evantaie etc. O vastă gamă de mărfuri, consemnate în registrele de tricesimă ale Clujului, singurele în care este notat comerțul nord-vestic al Transilvaniei.

Negustorii slovaci au achiziționat cai și vite de la negustori ardeleni[140]. Numai din Cluj sau prin Cluj au trecut cu destinația Prešov, în anii 1630, 1633 și 1636, boi și cai în valoare de circa 450 florini; apoi piei, în valoare de circa 920 florini (1617, 1632—33, 1635—36); miere, 730 vedre, în valoare 970 florini (1618, 1630, 1635); mied — peste 7020 găleți, în valoare de circa 2550 florini, caș și brînză pentru 312 florini, hrișcă pentru circa 340 florini; postavuri, mătăsuri și alte țesături, pentru circa 240 florini; 228 pături, 5 plăpumi, coloniale și fructe, în total 15 chintale, produse de mercerie în valoare de circa 285 florini, blănuri, încălțăminte, ceară, sare etc. Uneori, articole similare cu cele de import, probabil însă de altă calitate.

Și relațiile comerciale ale Transilvaniei cu *Levoča*[141] sînt mai intense în secolul al XVI-lea. Datorită poziției sale geografice, a distanței de pericolul otoman, — ceeace explică și faptul că drumul voievozilor români care căutau azil și ajutor la imperiali, trecea prin Levoča (de ex. Gheorghe Ghica, aflat aici la sfîrșitul lunii aprilie 1670)[142] — acest oraș și-a asigurat o poziție importantă în comerțul slovaco-polon, ca și în comerțul de tranzit[143]. Acest aspect a fost studiat în detaliu, pe baza registrelor tricesimale ale orașului Levoča, din anii 1564—1599[144].

În cadrul traficului comercial au intervenit atît negustori din Levoča, cît și negustori transilvăneni, indicați aproape întotdeauna ca „*Transylvani*" sau „*ex Transylvania*" sau ca ardeleni care au obținut indigenatul[145]. Nu repetăm în detaliu cele scrise de Mihail P. Dan. Ponderea Levočei în comerțul cu postavuri, pălării, țesături, cupru, fier

[140] P. Horváth, *Die Viehausfuhr aus der Südwestslowakei in die europäischen, österreichischen und böhmischen Länder während des fünfzehnjährigen Krieges*, în „Der Aussenhandel...", p. 512.

[141] Pentru istoria orașului Levoča vezi: M. Suchy, *Dejiny Levoče*, Košice, I/1974.

[142] Idem, *op. cit.*, p. 224.

[143] Dan, *Din relațiile comerciale ale Transilvaniei...*, p. 20 și 21.

[144] Idem, *op. cit.*, p. 21—27.

[145] Vezi *supra* și Dan, *op. cit.*, p. 21.

și alte metale le-am analizat. Cum rezultă din registrele vamale ale orașului Levoča s-a mai importat aici, din Transilvania, piei de lup, de vulpe, jder, vidră, sau cai; sare, dar și aromate și orez, blănuri, piei și haine din piele (șubă), untură, slănină, săpun, covoare și alte produse meșteșugărești[146]. În Transilvania s-a importat din Levoča, pe lîngă metale (fier, cupru etc.), obiecte și unelte de metal (tigăi, vase de aramă), unelte de lemn, ciorapi, fire aurii etc.[147]. Întrucît negustorii din Transilvania aveau posibilitatea opțiunii — Viena, Cracovia sau alte centre slovace, comerțul cu Levoča, în special al orașelor Cluj, Satu Mare, Baia Mare și Carei, schimbul de mărfuri în general între Transilvania și Levoča a fost în secolul al XVI-lea cu mult mai modest, decît cel cu Cracovia, avînd totuși o pondere în ansamblul circuitului comercial ardelean.

Regiunile mai apropiate de centrele slovace aveau, în mod firesc, contacte de schimb mai frecvente, așa cum rezultă și din socotelile domeniului Satu Mare (1564—1592). Domeniul vindea la Levoča sare[148] și cumpăra hamei pentru fiert bere (cu bani peșini sau sare)[149]. Se trimitea sare, ca în 1570, în total 500 de bolovani, și se achiziționa fier și hamei[150], așa cum s-a procedat și la Košice[151].

Intensitatea legăturilor comerciale depinde uneori și de factori de conjunctură, sau de factori climatici sau microbieni. O interesantă scrisoare din 4 iunie 1570, redactată la Bratislava[152] dezvăluie situații grave. Este vorba de epistola farmacistului Eustachius Winter adresată magistratului din Bistrița. El îi înștiințează pe conducătorii orașului că le-a scris printr-un brașovean, venit probabil la Bratislava atît pentru probleme oficiale, cît și pentru afaceri, despre condițiile vitrege ale călătoriei sale. Din cauza vremurilor grele și a scumpetei nu a putut continua drumul, iar cei din Levoča, care i-au promis să-l ducă la Bratislava, n-au făcuț-o, „așa că marfa mea a rămas la Bratislava“[153]. Prin Gabriel Schichtendorffer, blănar din Levoča, plecat la Bistrița, el solicită magistratului 25 florini. Înainte, s-a adresat gazdei lui Gabriel cu rugămintea să-i facă rost de bani, dar n-a reușit, căci „sărăcia este așa de mare, încît fiecare se ocupă numai de treburile sale“. Printre altele, el menționează în scrisoarea sa o știre despre 17 persoane găsite moarte într-o pădure *„oberhalb Khrembs“* lîngă Dunăre „din cauza că ar fi mîncat scoarță de copac“, precum și despre un brutar a cărui pîine din cuptor s-ar fi transformat în piatră. Scrisoarea lui Winther reflectă nu numai mentalitățile vremii, dar și dificultățile generate de carența de

---

[146] Dan, *op. cit.*, p. 22—24.
[147] Idem, *op. cit.*, p. 24—26.
[148] Prodan, *Iobăgia ...*, II, p. 380 și 403 (1000 de sări în 1546—1570).
[149] Idem, *op. cit.*, p. 383: 62½ găleți pentru 43,50 florini; p. 406: 81,50 găleți
[150] Idem, *op. cit.*, p. 384 și 403.
[151] Idem, *op. cit.*, p. 406.
[152] Bistrița, nr. 60.
[153] *„vnd ist mir die waar also zu Presspurg blieben“*, ibidem.

alimente, de povara paupertății, conjugate cu consecințele altor factori, care au creat obstacole sporadice sau vremelnice în calea relațiilor de schimb.

Bardejov, Bratislava și Trnava au fost și ele partenere comerciale ale unor orașe ardelene. Dar și aici, penuria de informații nu ne permite nici precizarea, nici evaluarea schimbului realizat în secolul XVI și în prima jumătate a secolului următor.

Bardejov[154], așa cum s-a arătat, este prezent în Transilvania, prin postavurile, textilele, pălăriile proprii sau tranzitate. Administrația domeniului Satu Mare se mai aproviziona cu hamei polonez, cumpărat de la negustorii din acest oraș: 125 găleți de Košice (1572), 192 găleți (1573), 10 găleți (1573—74); apoi smoală *(pix nigra)* — 4 chintale[155]. Iar registrele de tricesimă indică, în afara postavurilor și țesăturilor, un import la Cluj de piei, mercerie, coloniale, hîrtie și pește. În ansamblu, date ce pot servi ca exemple ale contactelor economice, dar nu reflectă nici amploarea, nici frecvența acestor relații.

Bratislava[156] este și ea prezentă prin importul de textile și pălării. Orașul apare frecvent în documente, fie ca localitate în care au fost emanate acte expediate în Transilvania, sau altele, legate de evenimente de natură politică și militară din istoria Transilvaniei. Și, puține, referitoare la comerț. Prin acest oraș trecea unul din drumurile pe care au circulat, în secolul XV, și negustori din Germania superioară, mai ales din Nürnberg, pentru a ajunge, peste Raab la Buda sau Pesta și Oradea[157]. În același secol, Bratislava, înzestrată de regele Sigismund cu drept de etapă, a jucat un rol important în comerțul cu mărfuri germane. Hallerii din Transilvania au rude aici și întrețin legături de afaceri cu acestea[158]. Cunoscutul negustor din Buda Paul Polak, tricezimator la Bratislava, a încasat în bani peșini suma de 500 florini, restul fiind garantat printr-o poliță, cu suma datorată de bistrițeni în „contul censului Sf. Martin, arendat, se pare, negustorului din Buda[159]. Iar la 1576, Andrei Wiener, angajat la cămara din Bratislava și originar din Transilvania, îi scria fratelui său, Adam, rectorul școlii din Florești, lîngă Cluj, că îl urmăresc creditorii pentru casa pe care și-a cumpărat-o în oraș și îi cere bani sau *„argentea pocula"*[160]. De altfel, Bratislava era des vizitată către sfîrșitul secolului al XVI-lea de către clujeni: Sofia Csorba

[154] Pentru istoria acestui oraș vezi: V. Janković, *Dejiny mesta Bardějova za feudalizmu*, în „60. rokov Šarišského muzea v Bardejove", Košice, 1967, p. 135—143.

[155] Prodan, *Iobăgia...*, II, p. 453, 461, 479, 486, 494.

[156] Pentru istoria Bratislavei, vezi: *Dejiny Bratislavy*, ed. D. Lehotská și J. Pleva, Bratislava, 1966.

[157] U. M. Schwob, *Kulturelle Beziehungen zwischen Nürnberg und den Deutschen im Südosten im 14. bis 16. Jahrhundert*, München, 1969, p. 9.

[158] Schwob, *op. cit.*, p. 14; S. Goldenberg, *Peter Hallers Darlehen an Nürnberg*, în vol. *Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege, I: Mittelmeer und Kontinent*, Nürnberg, 1978, p. 549—556.

[159] Doc. din 1 ian. 1519, nr. 394, Bistrița.

[160] Doc. din 5 iulie 1576, nr. 54, Bistrița,

scriindu-i rudei sale, căpitanului Buza Pál, îl invită să se mute la Bratislava, unde s-ar putea angaja ușor și unde nu ar fi singur, căci „deseori am văzut aici clujeni"[161].

În afară de Košice, Prešov, Levoča, Bardejov și Bratislava, negustorii ardeleni aveau legături și cu *Trnava*. Clujenii sînt prezenți aici. În urma unui proces între Mihail Zeoczy, negustor din Trnava și bistrițeanul Laurențiu Kelemen, de la care primul nu a putut recupera o datorie, cel din Trnava a dispus, ca represalii, prin magistratul orașului său, arestarea unor negustori clujeni, „care s-au dus pentru negoț în acele părți"[162]. Un alt caz, menționat în actele judiciare, privind locul orașului Trnava în relațiile comerciale cu negustorii ardeleni, precum și complexitatea metodelor noi de tehnică comercială în afacerile de la începutul veacului al XVI-lea. Într-un proces între Gheorghe Zabo, negustor și proprietar de bunuri imobile din Cluj și brașoveanul Petru Prasmary, rezultat în urma unei afaceri privind achiziționarea de 200 de boi în valoare de 600 florini, s-au depus mai multe mărturii. Din declarațiile martorilor rezultă că Zabo a cumpărat la bîlciul din Aiud pe credit *(in credentiam emisset)* un număr de boi de la Prasmary, cu obligația de a-i achita suma cuvenită acolo unde va vinde boii. Zabo a mînat boii la Pesta, unde i-a vîndut unui negustor din Boemia, obligîndu-se să-i predea marfa la Trnava. Gheorghe Zabo și negustorul din Boemia au rînduit două chitanțe și lîngă ele au mai pus un răboj, prima fiind reținută de către un negustor, jurat din Buda, iar cealaltă, de Zabo. Ajungînd la Trnava, ultimul a transmis prin Pavel și Thasson chitanța și răbojul *(cedulam et straminam)* lui Petru Prasmary, care la rîndul său, pe baza acestora, a ridicat la Pesta un sac cu bani de „o majă 13 fonți" *(unum centenarium et tredecim libras pecuniarum)*, probabil în dinari, echivalenți cu 1.113 florini, ca preț al boilor. Din această sumă Prasmary a primit 600 florini, a achitat o datorie de 200 de florini unui negustor din Buda, dar din rest, pus într-un vas, i s-au furat 236 florini. Gh. Zabo îl dă în judecată și i se acordă dreptul la o despăgubire în valoare de 313 florini din bunurile lui Prasmary, decedat între timp. Lucrurile se complică apoi, cu noi procese și sentințe care au durat 11 ani[163].

Este un exemplu al caracterului direct al legăturilor cu Trnava. Un alt caz. Un ardelean stabilit la Trnava cu numele de Hieronymus Strauss[164] tricesimator în Trnava, se adresează în 1572 cunoscutului jude al Sibiului și om de afaceri, Petru Haller, cu rugămintea de a-i achita o datorie de 200 florini contractată de decedatul Petru Haller junior la Prešov, pentru care îi trimite o poliță *(schultbrieff)* și îi solicită 12 linguri și 12 furculițe de argint, împreună cu 3 solnițe de argint aurite, urmînd ca acesta să rețină costul lor din suma datorată. Proble-

[161] Doc. din 9 oct. 1599, PMC, Diverse, f. 21, nr. 80, Cluj.
[162] Goldenberg, *Clujul...*, p. 270—271 (doc. din 14 iunie 1581, nr. 84, Bistrița).
[163] Doc. din 16 mai 1560, 17 mai 1500 și 8 iulie 1505, Privilegii, nr. 276, Brașov.
[164] Doc. din 8 nov. 1569, Arh. Haller, nr. 1, Cluj.

ma nu a fost însă rezolvată și tricesimatorul din Trnava revine peste trei ani asupra ei. În sfîrșit, unul din multiplele cazuri de statornicire a unor locuitori străini în Transilvania: printre bărbierii care au primit cetățenia la Cluj, în ultimii 13 ani ai secolului al XVI-lea, figurează și Matei Sidnich, originar din Trnava[165].

În registrele de tricesimă ale Clujului din secolul al XVII-lea apare și localitatea *Rimavská Sobota*, de unde s-au importat metale. Din aceeași localitate s-a mai adus, de pildă, în 1662, 19 baloturi de hîrtie în valoare de circa 570 florini; chimicale și coloranți, în valoare de circa 115 florini; coloniale în valoare de circa 127 florini; mercerie și mărunțișuri în valoare de peste 1500 florini. Relațiile comerciale cu acest oraș au fost probabil mai reduse decît cu alte centre slovace.

În concluzie, materialul documentar existent cu privire la legăturile Transilvaniei cu Slovacia, deși eterogen și lacunar, este totuși suficient și edificator pentru a demonstra importanța certă și ponderea relațiilor economice și a contactelor umane dintre Transilvania și teritoriul slovac în evul mediu.

*
* *

Apariția și dezvoltarea în Transilvania, a breslelor, corporații de tip feudal, cu funcții economice, sociale, juridice, militare și morale, a creat premize favorabile pentru legături cu breslele din Slovacia, pentru contacte dintre membrii acestora, pentru influențe și schimb de experiență, în ciuda politicii de prohibiție specifică acestui sistem de organizare a meșteșugului medieval. Meșteri și calfe erau deseori tentate să caute de lucru sau să se stabilească definitiv într-o țară sau alta. Sau erau solicitați să-și desfășoare activitatea lor într-un loc sau altul. Uneori statutele unei bresle se inspirau din statutele de breaslă din aceeași branșă, dar din cealaltă provincie. În orice caz, posibilitățile și condițiile de lucru mai bune sau existența unor bresle în Transilvania care nu aveau corespondent în Cehoslovacia, au determinat pe unii meseriași să se stabilească pe meleagurile ardelene.

Materialul documentar nu permite evaluări cifrice, cantitative și nici fixarea unei consecuții cronologice sau teritoriale a raporturilor. Sîntem obligați să ne rezumăm numai la exemple, grăitoare de altfel, convinși fiind ca acestea nu reprezintă cazuri unice. Astfel, sînt cunoscute legăturile dintre blănarii clujeni și cei din Košice. Dispozițiile statutelor breslei blănarilor din Cluj, din 1369 — ele fac parte dintre cele mai vechi statute de breaslă din Transilvania — au multe similitudini cu cele ale blănarilor — cojocarilor din Košice, din 1307, ceea ce presupune o influență sau cel puțin contacte dintre breasla blănarilor din acel oraș cu cei din Cluj[166]. Frecvente au fost contactele dintre argintarii clujeni și

[165] Goldenberg, *Clujul...*, p. 168.
[166] Șt. Pascu, *Meșteșugurile din Transilvania în secolul al XVI-lea*, București, 1954, p. 84—85.

breslele de aceeași specialitate din orașele Transilvaniei și ale Slovaciei, în special din Košice[167], Sigiliul breslei aurarilor din Cluj, aplicat pe o diplomă de călătorie din anul 1568 a unei calfe de argintar care și-a învățat meșteșugul la Cluj, se păstrează în arhivele din Košice[168], și demonstrează existența unor asemenea legături. Statutele din 23 mai 1561, care au constituit o cotitură în viața meșterilor argintari clujeni, prin desființarea dependenței lor de breasla argintarilor din Sibiu, a creat condiții pentru legături cu breslele din alte orașe și îndeosebi cu argintarii din Oradea și Košice[169].

Pentru argintarii din Spiš, care se pare că în 1670 nu au avut o organizație de breaslă[170], dar și pentru alți meșteșugari, Transilvania în care corporațiile cu tradiție se bucurau de prestigiu, constituia un puternic punct de atracție. În special Sibiul, care în perioada unei puternice imigrații slovace, datorită rigorilor intoleranței religioase, devine obiectivul unor meșteșugari care se stabilesc aici și unii dintre ei, căsătorindu-se cu sibience, primesc dreptul de indigenat. În anii 1647—1681, printre cele 32 de persoane, probabil protestanți, imigrați din Levoča, Košice, Prešov, Banská Bystrica, Kežmarok ș.a. la Sibiu, figurează Daniel Cramer, calfă de argintar (1662); Elias Nicolai, cioplitor și sculptor (1649), Andreas Böhr, calfă de butnar (1649), Johann Balbierer (1650), Laurentius Bohusch, Paul Feldmayer (1662) și Eremias Stranovius (1675), calfe de pictori; Elias Berger, blănar (1662), Andreas Rutkai bărbier (1661), Melchior Keil (1672) și Samuel Mihai (1680) cuțitari; Samul Möss (1676) calfă de croitor, Michael Kurkowitz (1677) tîmplar și Johannes Luew (1681) legător de cărți. Apoi farmacistul Kasparus Kramerus (1652) și Johann Vest, care încheie în 1681 un contract pentru construirea unei orgi noi[171]. Și Sebastian Hann, figură proeminentă a artei transilvănene a epocii, a imigrat în Transilvania din Levoča, îmbinînd în creația sa elementele tradiționale ale Transilvaniei cu influențe de artă ale atelierelor de aurari din Augsburg și Nürnberg, cu elemente de factură nord-italiană, incluzînd organic, în lucrările sale, și tradițiile orfevrăriei bizantino-balcanice realizînd astfel, în cadrul stilului brîncovenesc, joncțiunea acestora cu influențele occidentale[172].

Tunzătorii de postav din Cluj, constituiți în anul 1558 într-o breslă, separată de cea a croitorilor, includ în articolele statutelor, alături de postavurile *Londis* (Londra), *Karasia* (Kersey) ș.a., postavul de Jihlava, cunoscută în secolul al XVI-lea ca unul dintre centrele importante de fabricare

[167] Szádeczky L., *Iparfejlödés és a céhek története Magyarországon*, vol. II, 1913, p. 84—86.

[168] Găsit în 1895 de J. Mihálik, în arhivele de atunci ale orașului Košice și publicat în „Arch. Ért.", Budapesta, 1895, p. 445—446.

[169] Goldenberg, S., *Clujul...*, p. 86.

[170] L. Sievert, *Sebastian Hann. Ein Beitrag zu seiner Lebensgeschichte*, în „Mitteilungen aus dem Baron Brukenthalischen Museum", II, Sibiu, 1932, p. 8.

[171] Idem, *op. cit.*, p. 5—8.

[172] V. Guy Marica, *Sebastian Hann*, Cluj, 1971, passim.

a postavurilor ieftine. Preţul de prelucrare a unei bucăţi *(pecia)* de postav de Jihlava era de 10 dinari *(Londis* — 40 dinari, *Karasia* — 30 dinari).

Munca unor meşteşugari slovaci pricepuţi a fost apreciată în Transilvania. Astfel, într-o scrisoare din 22 februarie 1522 a magistratului din Košice către magistratul din Braşov, în care este vorba despre o cerere a braşovenilor către cei din Košice privind procurarea unei cantităţi de plumb şi de salitră, primii solicită celor din Košice un meşter priceput în confecţionarea puştilor. Răspunsul a fost însă negativ: cei din Košice nu dispuneau de un asemenea meşter *(„szo seynde yecz solche pixen Meyster bey vnns nicht")*[173]. Un alt meşter, ţesătorul Ştefan Reichmann, locuitor din Košice, se afla în 1531 la Braşov şi magistratul oraşului slovac solicită braşovenilor să-l ajute să-şi rezolve problemele[174]. Cînd a devenit necesară repararea căldării mari de la berăria domeniului Satu Mare, a fost chemat un arămar din Košice, căruia i s-a plătit suma de 20 florini pentru munca efectuată. De altfel, căldarea de aramă a fost achiziţionată la Prešov, după cum rezultă din achitarea sumei de 1 florin berarului trimis aici, special, în acest scop[175]. Magistratul din Prešov se adresează celui din Braşov cu o scrisoare din 10 iunie 1656[176] în probleme de interes comun şi anume, a breslei cismarilor.

În sfîrşit, un exemplu dintr-un alt domeniu. Cînd erau în creştere, apele Someşului provocau prin revărsarea lor pagube în grădinile oraşului. Din acest motiv, municipalitatea a oprit apa în zona zăgazurilor şi o elibera numai cînd apa se afla în descreştere. Lipsiţi, temporar, de apa necesară morilor, morarii din Cluj s-au decis să construiască o moară „uscată" şi s-au adresat în acest scop celor din Košice, cu rugămintea de a le trimite un meşter de mori „uscate"[177].

Masiv a fast aportul lucrativ al imigraţiei anabaptiste de la Vinţul de Jos, în timpul lui Gabriel Bethlen. Supuşi unor acţiuni drastice de catolicizare, maltrataţi şi prigoniţi, dar şi impulsionaţi de considerente sociale, bazate pe *„communicatio bonorum"*, comunitatea bunurilor, ei au trecut în anii 1621—23, 1629, 1635 şi 1649, poate şi mai tîrziu[178], în grupuri succesive, în Transilvania. Începutul l-a făcut în 1621 un grup de 183 de „fraţi moravi"[179]. Au urmat apoi noi imigrări. Printre cei aşezaţi pe teritoriul Transilvaniei figurau şi mulţi meşteşugari. Un act al principelui, din 14 septembrie 1621, consemnează un asemenea transport

---

[173] Col. Schnell, II, nr. 68, Braşov.
[174] Doc. din 16 mai 1531, Col. Schnell, II, nr. 94. Braşov.
[175] Prodan, *Iobăgia...*, II, p. 453.
[176] *Verzeichnis der Kronstädter Zunft-Urkunden*, Braşov, 1886, p. 18—19.
[177] Goldenberg, S., *Clujul...*, p. 159—160.
[178] Pentru anabaptiştii (habanii) din Transilvania, vezi: J. Bielz, *Eine Siedlung deutsch-mährischer Wiedertäufer in Siebenbürgen*, în „Politische Hefte", 1926, p. 184—191; H. Klusch, *Die Habaner in Siebenbürgen*, în „Forschungen zur V.u.L-kunde", 2, 1968, p. 21—39; M. Bunta, *Habanii în Transilvania*, în „Acta Musei Napocensis", VII, 1970, p. 201—205.
[179] Klusch, *op. cit.*, p. 22.

de postăvari și alți meșteșugari anabaptiști[180]. Iar în cronica lui Bálint Segesvári este consemnat un nou transport, din 22—24 ianuarie 1622, de peste 500 de mineri, apoi calfe de aurari și monetari veniți din Kremnica și din alte localități miniere slovace[181]. Și Ioan Szalárdi menționează în cronica sa că „aproape 200 de meșteșugari buni de tot felul (dacă nu chiar mai mulți)... au fost colonizați la Vințul de Jos..."[182]. Nu știm în ce măsură cifrele precizate în cronici sînt veridice. Imigrările succesive au continuat apoi pînă în ianuarie 1623[183]. Și acum, printre colonișți se găseau numeroși meșteșugari. Deja în anul 1627 în articolele din 24 octombrie sînt amintiți olarii habani ca fiind meșteșugari stabiliți în Vințul de Jos. Olarii habani, renumiți prin produsele lor deosebit de fine din punct de vedere tehnic și artistic, și-au desfășurat meșteșugul probabil din 1621, de cînd începe imigrarea grupurilor organizate.

Urmează un hiatus — aparent sau efectiv, pentru ca în anul 1629, principele Transilvaniei să plănuiască colonizarea unor noi grupuri de meșteri anabaptiști. În registrul de conturi al orașului Cluj este menționată sosirea, la 20 iunie 1629, a anabaptistului Cristofor, predicator trimis de principe să aducă în Transilvania alți meșteșugari[184]. Mai tîrziu, după moartea lui Gabriel Bethel, în timpul domniilor lui Gheorghe I Rákóczi și Gheorghe II Rákóczi, se stabilesc în Transilvania noi grupuri de anabaptiști (1635 și 1649)[185], printre ei și meșteșugari: olari, frîngheri, fierari, tăbăcari, croitori și alții.

Numărul exact al meșteșugarilor anabaptiști, colonizați la Vințul de Jos între anii 1621—1649 e cu neputință de stabilit. Cercetări mai noi apreciază cifra „habanilor" — termenul deriva de la *Haushaben*, comunitate — cum erau numiți acești meșteșugari stabiliți la Vințul de Jos, la circa 1500—1700 de persoane[186]. Drepturile lor, condițiile de muncă, libertatea cultului etc. au fost stabilite prin privilegii conferite de principi și sancționate de dietă. Dar, concurența produselor lor — între care cele de ceramică, devenite celebre — a provocat ostilitatea meșteșugarilor breslași din Transilvania și în special a celor din orașele săsești, care au reușit să determine dieta să interzică vînzarea, pe teritoriul lor, a produselor („mărfurilor"), lor la bîlciurile ținute în cadrul acestor localități, fapt reconfirmat în articolul XXIX din hotărîrile Dietei de la Alba Iulia, din 5 iunie — 1 august 1631[187].

---

[180] Szabó K., *Bethlen Gábornak és nejének Károlyi Zsuzsának levelezése*, în „Tört. Tár", 1879, p. 215.

[181] *Segesvári Bálint krónikaja 1606—1654*, în „Erdélyi Tört. Adatok", IV, Cluj, 1862, p. 189.

[182] *Szalárdi János Siralmas magyar krónikája*, Budapesta, f.a., p. 11—12.

[183] Bunta, *op. cit.*, 206—208.

[184] SOC, 18a, III—V, 1629, p. 88.

[185] Klusch, *op. cit.*, p. 24; Bunta, *op. cit.*, p. 209.

[186] Bunta, *op. cit.*, p. 210; idem, *Az Erdélyi habán kéramia*, București, 1973, p. 9—23.

[187] *Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae*, IX, Budapesta, 1883, p. 271, art. XXIX.

Comunitatea anabaptistă de la Vinţul de Jos a încetat apoi, către sfîrşitul secolului al XVII-lea[188], din cauza vicisitudinii vremurilor, să mai fie viabilă sub raport economic. Unii nu-şi mai practică meseria, alţii au uitat-o, astfel, încît în al treilea deceniu al veacului al XVII-lea ei sînt consideraţi şi trataţi ca iobagi ai domeniului.

Colonizările din Vinţ nu au fost unicele. Asemenea colonizări, anterioare în timp, au avut loc şi în domeniul rural. Pe domeniul cetăţii Gyula (1519—1566), întins parţial pe teritoriul ţării noastre, parţial pe teritoriul Ungariei, la capitolul semănături — din economia alodială, sînt menţionaţi colonişti din Prešov, care au semănat în 1559 pentru stăpînul feudal, regele, 1 1/2 iugăre de in în hotarul satului Felwenyes[189], iar în 1560 sînt precizate şi sarcinile în muncă ale coloniştilor din Prešov: obligaţi înainte la 2 zile de coasă, ei trebuie acum să lucreze, *quantum necesse fuerit*, la strînsul şi căratul fînului; apoi, la carul de lemne de Crăciun, la seceră, arat şi semănat cu sămînţa stăpînului; să dea snopi pentru coptul pîinii şi să îndeplinească slujbe speciale — cultura viei, a inului[190] etc.

Un revers, dar în măsură cu mult mai extinsă şi mai veche l-a constituit colonizarea românilor în zona carpatină a Slovaciei[191]. Carpaţii au fost un spaţiu în care secole dearîndul s-au îmbinat influenţe şi interese ale populaţiilor din această zonă, s-au întrepătruns civilizaţii distincte. Este cunoscută prezenţa românilor, originari în bună parte şi din Transilvania, în fostele comitate din nordul Ungariei. Activitatea lor a fost deosebit de fertilă în domeniul oieritului şi în cel forestier, mai ales în Slovacia centrală, renumită prin întreprinderile ei miniere. Ei furnizau lemne şi cărbuni pentru mine, erau plutaşi sau făceau negoţ[192]. Prezenţa românilor, cu mult anterioară secolului al XV-lea, este reflectată în documentele din prima jumătate a acestui veac[193]. Ştirile despre români devin tot mai numeroase în secolele XVII—XVIII şi se referă la colonizări în preajma oraşelor miniere[194]. Unii erau originari din Moldova, lucru constatat într-o relatare din 1570[195].

De progresele din domeniul oieritului este legat şi avîntul postăvăritului şi a cojocăritului, căci românii erau şi furnizori de lînă ai postăvarilor slovaci[196]. Românii sînt însă prezenţi şi în oraşe. În anul 1453 un Bartes *Volach* sau *Walach* se număra printre orăşenii din Bardejov; în 1439, socotelile aceluiaşi oraş menţionează prezenţa unor „valachi". Alţi

---

[188] Bunta, *Habanii...*, p. 217.
[189] Prodan, *Iobagii...*, II, p. 96.
[190] Idem, *op. cit.*, p. 120—122.
[191] Nu insistăm asupra acestei probleme. Ea a fost tratată, pe lîngă alţii, într-un studiu consistent, de V. Chaloupecký, *Zur Geschichte der Walachen in den Karpathen insbesonders in der Slowakei*, în „Omagiu lui Ioan Lupaş", Bucureşti, 1943, p. 133—151.
[192] Şt. Meteş, *Emigrări româneşti din Transilvania în secolele XIII—XX (Cercetări de demografie istorică)*, Bucureşti, 1971, p. 67.
[193] Chaloupecký, *op. cit.*, p. 141.
[194] Idem, *op. cit.*, p. 143 şi 144.
[195] Idem, *op. cit.*, p. 149.
[196] Idem, *op. cit.*, p. 151.

români sînt amintiți și în documente din 1442, 1449, 1452, 1454, 1455, 1466 și 1460—1470[197] etc. Emigrația lor, întemeierea de colonii în Slovacia, a fost determinată de factorii economici și a fost pornită din zone unde exista o experiență bogată în oierit, în producția de caș și lînă. Factorul religios nu a jucat aici vreun rol, spre deosebire de colonizările anabaptiste pe teritoriul Transilvaniei.

*
* *

Carența de informații scrise îngreunează într-o măsură considerabilă schițarea unui tablou coerent al relațiilor fructoase dintr-un alt domeniu important al economiei în epoca abordată, și anume în domeniul exploatării miniere și al metalurgiei. Punctele de contact, influențele reciproce și colaborarea în această ramură primară, de o importanță europeană, prin ponderea producției de metale nobile și de cupru, se pot totuși distinge din analiza știrilor lacunare a informațiilor disparate, izolate.

Se poate presupune, deși nu dispunem de dovezi documentare, că au avut loc contacte între regiunile miniere slovace și transilvănene, atît înainte de invazia tătarilor, cu consecințele ei funeste pentru economiile acestor provincii în general și pentru cea minieră în special, cît și în perioada de redresare după invazie. Probabil, atît pe plan tehnologic, cît și pe plan uman, demografic. În orice caz, cam din aceeași perioadă provin privilegiile de exploatare a minelor din Banská Bystrica (1255) și Spiš (1271)[198] și dreptul minier din Rodna (1270—1272). *Bergecht*-ul din Rodna, a cărui analiză comparativă ar putea stabili similitudini cu alte forme de fixare scrisă a unor norme și reguli consuetudinare, arată că localitatea minieră Rodna avea în frunte un *„grof"* (comes) și 12 juranți *(gesworen)*. Populația constituia *„dy gemein"*, variantă germană a noțiunii de *communitas*, ceea ce reflectă existența unei autonomii în probleme de drept civil, minier și penal[199].

După un hiatus caracterizat printr-o carență totală de date documentare, reapar două informații care denotă contacte ce nu s-au întrerupt probabil și în perioada pentru care nu dispunem de surse scrise. Unui oarecare Iacob zis Crafft, cetățean din Levoča, i se acordă, în anul 1446 de către Iancu de Hunedoara, voievodul Transilvaniei, în baza dreptului de moștenire, bunurile cumnatului său Ioan zis Crafft, orășean din Baia Mare. Confirmarea în sine ar fi interesantă și numai prin acest fapt. Dar, aceste *bona et hereditates* erau formate dintr-o casă *„situm in acie ex aduerso Andree iudicis"*, ceeace denotă o poziție economico-socială deose-

[197] Idem, *op. cit.*, p. 142, n. 1; *Bártfa szabad királyi város levéltára*, I, Budapesta, 1910, p. 52, 222, 226, 281—282, 297, 317, 324, 340; Meteș, *op. cit.*, p. 53—55.

[198] R. F. Kaindl, *Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern*, vol. II, Gotha, 1907, p. 225—226.

[199] St. Pascu et S. Goldenberg, *Quelques problèmes concernant les villes médiévales de certains pays danubiens*, în „Actes du IIe Congrès International des études du sud-est européen. Athènes. 7—13 mai 1970. Tome II Histoire". Atena, 1972, p. 472.

bită în oraș a lui Ioan Crafft, care dispune și de două vii, fînațe, pămînturi arabile și, ceea ce este mai important pentru problema noastră, de *„molendina, huttmaz seu gazam, una cum fodinis montanis et mineris“*[200].

Prezența activă în mineritul din Baia Mare, prin posesiunea de bunuri miniere sau prin exercitarea unor drepturi rezultă dintr-un act destinat forurilor de conducere din Banská Bystrica, Kremnica și Banská Stiavnica și alte localități miniere ce țineau de Cămara de la Kremnica[201], în care se subliniază faptul că în minele de la Baia Mare, unde s-a deschis o galerie nouă, minerii urmează să fie subordonați cămării slovace *(ad vos ac vestram montanam respectum habuerunt eique se submiserunt).* Întrucît prin exercitarea acestui *dominium eminens* sui-generis, atît posesorii de mine din Baia Mare, cît și cămara au fost lezați în drepturile lor, comitele perpetuu solicită conducerii centrelor miniere slovace să specifice în scris drepturile lor și să retrocedeze altele, pentru a nu prejudicia pe minerii din Baia Mare: *ut ipsi montaniste iuxta consuetudinem montanarum et stol certis iustis iuribus non frustrantur,* iar cămara să nu sufere daune. Ambele cazuri demonstrează o prezență activă în mineritul Transilvaniei, de la mijlocul secolului al XVI-lea, a unor proprietari de mine din Slovacia, sau originari de acolo și stabiliți în Transilvania.

Activitatea marilor antreprenori Fugger și Thurzo în domeniul mineritului slovac și interesul manifestat de aceste firme pentru exploatarea sării în special și mai puțin, a metalelor, a stabilit puncte de convergență. Mineritul intensiv, pentru a prospera, avea însă nevoie de situații sigure, de investiții de capital și de tehnologie, la nivelul cunoștințelor din acea epocă. Și, de răbdare, de perseverență, căci roadele se culegeau numai după trecerea unui interval mai mic sau mai mare de timp, cînd exploatările deveneau rentabile. Situația politică din primele decenii ale secolului al XVI-lea era însă extrem de confuză, domnea anarhia și regalitatea maghiară, înglodată în datorii, era incapabilă să redreseze, sub raport pecuniar și tehnic, situația precară în care se afla mineritul. Această stare explică, parțial, dezinteresul Fuggerilor pentru mineritul ardelean. În schimb, i-a interesat sarea și ei au obținut, în anul 1528, ca despăgubire pentru datorii, concesionarea exploatării sării din Transilvania[202]. În condițiile politico-militare nefavorabile, după dezastrul de la Mohács și în timpul luptelor dintre Ferdinand I și Ioan Zápolyai[203], a urmat instalarea funcționarilor Casei Fugger în cămările de sare, cu misiunea de a explora posibilitățile de exploatare a sării în Transilvania. Hans Dernschwam, factorul — de cultură umanistă — al Fuggerilor, a primit sarcina de a realiza această misiune. Raportul său — de fapt o scrisoare foarte detaliată, datată din 16 august 1528, din Turda,

---

[200] Doc. din 15 ian. 1446, la Wenzel, *op. cit.*, p. 400—401.

[201] Doc. din 1 ian. 1454, la Wenzel, *op. cit.*, p. 401—402 (publicat cu numeroase erori, într-o latină medievală defectuoasă).

[202] G. Gündisch, *Die siebenbürgische Unternehmung der Fugger 1528—1531*, în „Omagiu lui Ioan Lupaș“, București, 1943, p. 319.

[203] Idem, *op. cit.*, p. 320—324.

și adresată lui Jakob Hünlin, factorul din Buda al Fuggerilor, — relatează în detaliu despre starea exploatării sării în Transilvania, pe la 1528, și este un document fundamental — neexploatat încă — pentru studierea aspectelor social-economice și tehnice ale unei probleme importante de istorie economică ardeleană în secolul al XVI-lea[204]. Hans Dernschwam, care se pare că avea legături și cu familia Thurzo, — unul dintre membri ei și anume Alexie, era fiul asociatului lui Jakob Fugger, — activase la Banská Bystrica, apoi la Buda. El a elaborat și rapoartele despre starea mineritului din Slovacia, aproape din aceeași perioadă[205].

În ce privește activitatea casei Thurzo, membrii acesteia au fost comiții cămărilor din Slovacia: Ioan Thurzo în 1498—1508, Gheorghe în 1508—1516 și Alexie în 1516—1523[206]. Despre ei știm doar că în anul 1501, Dominic, episcopul Orăzii, s-a adresat lui Ioan Thurzo, comitele cămării din Kremnica, pentru a-i cere să studieze starea exploatării cuprului de pe domeniul episcopiei, în vederea redresării exploatării și apoi a încredințat lui și urmașilor săi administrarea minelor de la Baia de Aramă[207]. Peste patru ani, Ioan Thurzo a primit din partea reginei Ana, ca o compensație pentru o parte din debitul, de 28.607 florini, al soțului ei, regele Vladislav și pentru cadouri, tricesima din Transilvania și dreptul de preschimbare a metalelor nobile *(cementum)* de la Sibiu[208].

Starea dificilă în care se găsea mineritul din Transilvania a impus în a doua jumătate a secolului al XVI-lea căutarea unor noi căi în vederea scoaterii din impas a exploatării miniere. În același an, în care comisarii regali Werner și Bornemissza redactau raportul lor asupra mineritului ardelean și sugerau soluții (1552), un oarecare Bernhard din Levoča străbate, împreună cu Hans Simon din Innsbruck, zona minieră din apusul Transilvaniei, probabil în același scop[209]. Tot în acel an, mineri anabaptiști, mai mult decît probabil, veniți din Slovacia, se stabilesc la Rodna și sînt activi în mineritul de acolo[210].

Măsurile luate în perioada principatului autonom — nu e cazul să le amintim aici, căci depășesc cadrul temei, — au dat, treptat, roade. Apare, pentru întîia oară, sugerarea unei opinii inedite, care a depășit

---

[204] Publicat de J. Strieder, *Ein Bericht des Fuggerschen Faktors Hans Dernschwam über den Siebenbürgener Salzbergbau um 1528*, în „Ungarische Jahrbücher", t. XIII, 1933, p. 260—290; traducerea românească a raportului lui Hans Dernschwam de Hradiczin, în *Călători străini despre țările române*, I, București, 1968, p. 262—295.

[205] Vezi J. Ch. Engel, *Geschichte des Ungrischen Reiches*, I. Halle, 1797, p. 190—209 și în special textul publicat cu o deosebită acribie de P. Ratkoš, *Dokumenty k banickemu povstaniu 1525—1526*, Bratislava, 1957, p. 435—476.

[206] P. Ratkoš, *Povstanie banikov na Slovensku roku 1525—1526*, Bratislawa, 1963, p. 18—19.

[207] Wenzel, *op. cit.*, p. 119, nr. 3.

[208] Doc. din 10 febr. 1501 la Wenzel G., *Okmánytár a Fuggerek magyarországi nagykereskedése és részvállalatának történetéhez*, în „Tört. Tár", 1882, p. 648—650.

[209] G. Gündisch, *Deutsche Bergwerkssiedlungen in den siebenbürgischen Erzgebirge*, în „Deutsche Forschungen im Südosten", 1, 1942, p. 63—64 și 70.

[210] *Hurmuzaki*, II, 4, p. 732.

soluțiile (de natură tehnică, investiții pecuniare etc.) lansate de alții. În 1575, Mihail Székely, consilier regal, constatînd că minele din Baia Mare și Baia Sprie sînt foarte bogate în aur și argint, dar suferă de pe urma lipsei de interes a slujbașilor și a topitorilor de minereu, propune ca în această regiune minieră să fie trimiși topitori și mineri din Kremnica[211]. Propunerea va fi aplicată, efectiv, în timpul lui Gabriel Bethlen.

În al doilea deceniu al secolului al XVII-lea se profilează o politică minieră coerentă, stimulatoare și eficace[212], încadrată în politică economică generală a principelui ardelean[213], dictată, fără îndoială, și de considerente militare, de ofensiva antihabsburgică și în special de acțiunile militare din anii 1620—1622, care s-au soldat, între altele, cu extinderea temporară a controlului său asupra exploatării și prelucrării metalelor prețioase și a cuprului din Slovacia[214].

Bethlen, din motivele amintite, s-a străduit să dezvolte în special exploatarea și prelucrarea *cuprului*, și în acest scop au fost transferați din Slovacia în Transilvania numeroși mineri și metalurgi[215]. Promovarea exploatării cuprului urma să atingă proporții importante. O demonstrează scrisoarea lui Axel Oxenstiernas, din 1628, adresată trimisului suedez de la curtea princiară a Transilvaniei, în care, între altele, se afirmă textual că regele suedez Gustav Adolf și Gabriel Bethlen ar deține în posesia lor producția europeană de cupru și că, dacă ei s-ar alia și s-ar într-ajutora, ar fi în stare să aprovizioneze lumea cu cupru la prețuri favorabile pentru ei, căci, în ce privește arama, ei ocupă o poziție tot atît de hotărîtoare precum Spania în producția argintului[216]. Această opinie, exagerat optimistă, a cancelarului suedez, se referea însă, mai probabil, la exploatarea cuprului din Slovacia, decît a celui din Transilvania[217].

Transilvania era într-adevăr bogată în cupru. Nu o dată Ștefan Báthory afirmase, fără echivoc, realitatea acestei opulențe, interzicînd importul de cupru străin: ... *hanc provinciam Transsilvanensem, inter alia omnis generis metalla... cupri quoque materiam tanta copia producere ut omnibus necessitatibus ditionis nostre allimve sufficere et maxime praeterea pars... ad exteras etiam regiones asportari possit*[218]. Sau ...*In*

---

[211] Wenzel, *op. cit.*, p. 230—231.

[212] Idem, *Magyarország bányászatának kritikai története*, p. 226—228 (doc. din 9 mai 1620), Košice, *op. cit.*, p. 416—419 și doc. din 23 apr. 1615, Alba Iulia, *op. cit.*, p. 435—436.

[213] V. Mráz, *Bethlen Gábor gazdaságpolitikája*, în „Századok", 1953, p. 512—564.

[214] Pentru politica minieră a lui Bethlen în Slovacia, vezi: J. Vlachović, *Slovenská měd v 16.-a 17. storóci*, Bratislava, 1964, p. 187—195.

[215] Mráz, *op. cit.*, p. 535.

[216] A. Olsen, *Kobberpolitik i den svenske Stormagstid*, în „Scandia", 1936, IX, p. 47.

[217] J. Vlachović (*Produktion und Handel mit ungarischem Kupfer im 16. und im ersten Viertel des 17. Jahrhunderts*, în vol. „Der Aussenhandel...", p. 625) consideră ca incorectă, atribuirea exclusivă la Transilvania a aserțiunii lui Oxenstierna, făcută de Olsen, *op. cit.* și E. Heckscher, *Den europaeiska kopparmarknaded under 1600-talet*, în „Scandia", XI, 1938, p. 225.

[218] Doc. din 17 sept. 1571, nr. 77, Bistrița.

regnum nostrum tanta cupri proprii in eo effossi, abundet[219]. Din acest motiv a şi interzis în 1571, 1575, iar apoi Sigismund Báthory în 1585 importul de cupru brut sau prelucrat[220]. Exploatarea cuprului (la Beiuş, Hunedoara, Băiţa etc.), satisfăcea nevoile şi numai rare ori se mai aducea cupru sau obiecte din aramă din Germania[221].

Exploatarea acestui metal nu corespundea însă potenţialului existent, necesităţilor militare ale principatului. Erau necesare fonduri, era nevoie de specialişti. De aceea, în cadrul politicii sale generale, Gabriel Bethlen a încercat să dea un impuls extracţiei şi prelucrării cuprului. Evoluţia evenimentelor din cadrul războiului de 30 de ani a frînat însă realizarea intenţiilor principelui ardelean, de activizare a exploatării şi comerţului cu cupru slovac şi ardelean.

Tentativele lui Bethlen de a stimula mineritul în Transilvania, în general, şi de a-l consolida, apelînd şi la spiritul de organizare, la experienţa minerilor slovaci, reprezintă un moment important în istoria colaborării economice transilvano-slovace, soldată şi cu consecinţe de natură socială şi demografică.

„Politica porţilor deschise" pentru metalurgii şi minerii străini se reflectă deja în hotărîrea Dietei de la Alba Iulia, din 12—15 aprilie 1618 (art. 7), în care se anunţa dreptul tuturor minerilor „de orice neam ar fi" de a se statornici în Transilvania şi „de a deschide mine în orice loc"[222]. Dintre cei însărcinaţi cu aplicarea acestei acţiuni a fost şi Ioan Lisbona, dintr-o familie originară din Anvers şi stabilită la Cluj şi Henric Lisbona, cunoscut antreprenor şi expert în domeniul mineritului[223] care, la cererea magistratului din Bistriţa, a inspectat în 1639 minele de la Rodna[224].

Deocamdată, apelul lansat în 1618 se pare că a fost mai mult un *pium desiderium*, care s-a materializat atunci cînd, în septembrie 1619, Bethlen a ocupat Banská Bystrica şi a trecut oraşele minere slovace sub autoritatea sa, subordonînd controlului său exploatarea şi vînzarea cuprului[225]. În 1620 Bethlen a preluat şi cămara din Kremnica[226].

După încheierea primei faze a guvernării sale în oraşele miniere slovace (septembrie 1619 — mai 1621), caracterizată prin stimularea producţiei şi comerţului de cupru, a urmat cea de a doua fază, începînd cu octombrie 1621, de interzicere a vînzării cuprului şi de reţinere a întregii producţii pentru nevoile militare. În această fază începe şi politica de

---

[219] Doc. din 26 sept. 1575, D.L. 1071, L. 22, Sibiu.
[220] Doc. din 20 mai 1585, Z.U., I, nr. 126, Sibiu.
[221] *Ibidem*, şi doc. din 28 august 1599, Z.U., I, nr. 154, Sibiu.
[222] *Monumenta Comitalia* . . ., 1881, p. 478.
[223] *Ibidem*, şi L. Forster, G. Gündisch, R. Binder, *Henricus Lisbona und Martin Opitz*, în „Archiv für das Studium der neueren Sprache u. Literatur, vol. 215, (Westermann), 1978, p. 29.
[224] Doc. din 10 febr. 1639, Protoc. Bistriţei, III[a], nr. 5, p. 120, Bistriţa.
[225] Vlachović, *op. cit.*, p. 187—190.
[226] Szilágyi S., *Bethlen Gábor és a bányavárosok*, în „Tört. Tár.", 1893, p. 474 (doc. din 21 august 1620).

transferare, în Transilvania, a unor specialiști în minerit și metalurgie din Slovacia.

Prezent la Košice, în primăvara anului 1621, principele decide trimiterea „cîtorva oameni" pentru redresarea monetăriei de la Baia Mare[227]. În noiembrie, adresîndu-se celor din Kremnica și reamintind dorința sa de a „introduce mineri *(fodinarum cultores)* în Transilvania", Bethlen inițiază o acțiune mai largă. În acest scop el ordonă trimiterea unui specialist experimentat[228], necesar cămării din Transilvania, împreună cu un număr de slujbași, înșirați într-o notă specială, însoțiți de o sută de mineri pricepuți, recrutați din 6 mine. Aceștia urmau să se bucure, în țara de adopțiune, de toate imunitățile, privilegiile și prerogativele legale[229]. La aceiași dată, într-o altă scrisoare către cei din Banská Bystrica[230], principele nota din nou necesitatea eliminării penuriei de lucrători specialiști în minele de cupru din Transilvania. Lista celor ce urmau a fi trimiși aici, pentru a lucra în minele de cupru, includea un prefect al cămării, un *magister montium,* un inspector topitor *(Hittenreiter),* 4 *huttmani,* 2 exploratori de galerii și probatori de cupru, doi topitori, doi meșteri separatori, un meșter specialist în frapa monetară, doi dulgheri, doi fierari și 100 de lucrători metalurgi *(laboratores seu metallicidae)*[231]. Repetarea atributelor *periti, optime periti, optimi,* denotă nevoia acută de specialiști de o înaltă calificare. Probabil că lucrătorii solicitați au și fost trimiși în Transilvania. Curios este însă faptul că într-un alt act, tot din noiembrie 1621, adresat de principe cămărașilor din Slovacia[232], acesta menționează răspunsul conducătorilor celor trei cămări la o solicitare de a trimite două sute de mineri *(Hewern),* în Transilvania. Cămărașii au subliniat pagubele pe care un asemenea exod de specialiști le-ar produce cămărilor respective și, în consecință, Bethlen a redus cifra la 150 de lucrători și slujbași care *„alle mitteinander sicher undt fridtlichen mögen in Siebenbürgen geführt werden"*. Cu organizarea transportului acestora a fost însărcinat comisarul regal Ștefan Haller de Hallerko, comite de Tîrnave, căruia i s-a pus în vedere să asigure aprovizionarea lor cu alimente, „ca să nu sufere de nici un fel de lipsuri"[233]. Cămara din Kremnica a fost obligată să avanseze 500 de florini pentru plata lor. În total au plecat din Banská Bystrica, Nová Bana, Banská Štiavnica, Kremnica, Banská Bolá și Pukanec un număr de 351 de persoane[234]. Potrivit celor relatate în cronica lui Segesvári, în ianuarie 1622, au fost aduși peste 500 de mineri, calfe de aurari și monetari, împreună cu soțiile și co-

[227] Doc. din 28 mai 1621, la Szilágyi, *op. cit.,* p. 478—479.
[228] *... virum honestum, industrium, metallicae artis in omnibus peritissimum,* doc. din 17 nov. 1621, la Szilágyi, *op. cit.,* p. 483.
[229] Idem, *op. cit.,* p. 483—484.
[230] Idem, *op. cit.,* p. 484—486.
[231] Idem, *op. cit.,* p. 486.
[232] Idem, *op. cit.,* 488—490, doc. din 29 nov. 1621.
[233] *Ibidem.*
[234] Vlachović, *op. cit.,* p. 191.

piii, de la Kremnica şi din alte localităţi miniere, „dar nu de bună voie, ci cu de-a sila“[235]. Conţinutul ordinelor lui Bethlen din noiembrie 1621 infirmă aserţiunea cronicarului ardelean privitoare la caracterul forţat al acestei colonizări de mineri slovaci în Transilvania. De altfel, această colonizare nu s-a încheiat în anul 1622. La 14 ianuarie 1624, principele Transilvaniei aminteşte celor din Banská Štiavnica să recruteze mineri pentru nevoile cămărilor din Transilvania *(idoneas rerumque montanarum gnaras quasdam personas ad necessitatem camerarum nostrarum Transylvaniae)*[236]. Întrucît aceste colonizări se confundă uneori cu colonizările meşteşugarilor anabaptişti din anii 1621—1623, 1629, 1635 şi 1649[236a], este imposibilă stabilirea numărului exact al minerilor, meşterilor şi funcţionarilor slovaci specializaţi în exploatarea minieră, metalurgie şi monetărie, care s-au stabilit în Transilvania în timpul domniei lui Bethlen. Aportul lor la redresarea mineritului ardelean nu poate fi însă subestimat.

Înainte de a încheia, subliniem în special importanţa centrului minier Kremnica pentru mineritul medieval din Transilvania, dar sub un alt aspect şi anume cel juridic şi organizatoric.

În evul mediu, o parte din populaţia minieră, coloniştii, din regiunea Abrud şi Zlatna era organizată pe baza dreptului miner din Kremnica şi Banská Bystrica[237]. La mijlocul secolului al XVI-lea instrucţiunile elaborate în vederea ameliorării mineritului şi a sporirii veniturilor cămării din Baia Mare (1 decembrie 1522), ce urmăreau să suplinească lipsa unui drept minier scris, se orientau, în ceea ce priveşte prevederile referitoare la dreptul monetar şi frapa monetară, după normele în vigoare la Kremnica[238]. Astfel, în materie de monetărie, banii de aur trebuiau să fie ca la Kremnica, de 23 1/2 carate, fără lipsuri sau cu lipsuri care să nu depăşească un gran (1/18 dintr-un carat), în aşa fel ca dintr-o marcă de aur (de circa 245 gr.) să se bată 69 florini aur, iar dintr-o marcă de argint, 436 de piese de monetă divizionară. Şi în instrucţiunile pentru Sibiu, din 20 martie 1522, s-a stabilit ca baterea de monetă să se facă după obiceiul cămării de la Kremnica, la fel şi desfăşurarea probei, funcţionarea topitoriei, salarizarea topitorilor etc.[239]. Exemple asemănătoare se pot aduce şi din secolele următoare. În acelaşi timp pot fi găsite şi vestigii ale unei corespondenţe directe între oraşele miniere slovace şi cele transilvănene,

[235] În „Erdélyi Tört. Adatok“, IV, 1862, p. 189.
[236] Szilágyi, *op. cit.*, p. 498.
[236a] Bunta, *Habanii...*, p. 206—210.
[237] I. Tóth Zoltán, *Mişcările ţărăneşti din Munţii Apuseni pînă la 1848* (Bucureşti), 1955, p. 9—10. Pentru dreptul minier de la Kremnica vezi *„Porckwercksgerechtikeith“*, din 1492—1512, la Wenzel, *op. cit.*, p. 275—287.
[238] Prodan şi Goldenberg, *op. cit.*, p. 120—121; von Engel, *op. cit.*, p. 101, Pentru mineritul şi cămara de la Kremnica, vezi: Ratkoš, *Povstanie...*, p. 18—19 şi 26—29.
[239] Prodan şi Goldenberg, *op. cit.*, p. 120; von Engel, *op. cit.*, p. 35—36.

de pildă în 1525 sau 1548, între magistratul din Kremnica, respectiv din Kremnica, Banská Bystrica și Banská Štiavnica și magistratul din Sibiu, în probleme de interes comun[240].

* * *

Relațiile comerciale, sînt, de regulă, relații de marfă-bani. Fluxul de mărfuri dinspre țările cehe spre țările române și de aici, deseori, mai departe, spre răsărit sau sud, a fost însoțit și de o consistentă circulație monetară, reflectată în sursele numismatice, în monedele prezente în cadrul diverselor tezaure descoperite în Transilvania.

În secolele XII—XIII emisiunile monetare cehe și morave, care au circulat în Transilvania, au fost mai reduse ca număr. Este vorba numai de oboli[241]. Secolul al XIV-lea se caracterizează prin circulația, în primele decenii, a groșilor: în special s-au bucurat de faimă groșii de Boemia sau de Praga *(grossi boemicales, grossi Pragenses)*, introduși sub regele Venceslav (1301—1304) și care s-au răspîndit, mai ales în anii 1310—1330, și în Transilvania[242]. În a doua jumătate a secolului al XV-lea începe o circulație mult mai masivă și aproape neîntreruptă sub raport cronologic, de monede cehe și morave în Transilvania, care se încheie la sfîrșitul secolului al XVII-lea, și anume de monede de argint, de fileri ș.a. Dintr-un număr de 41 de tezaure studiate, cu un număr total de 47.989 monede, cele cehe și morave sînt în număr de 1153, formate în majoritatea lor din nominale mici[243] și puțini ducați și taleri, care reflectă, probabil, mai puțin rațiuni de schimb curent și mai mult tendințe de acumulare. Îi găsim în tezaurul monetar de la Baia Mare (ducați)[244]. În tezaurul de la Lechința de Mureș, din secolul al XVI-lea, format din 440 denari de argint: cu excepția a 5 monede, restul de 435 au fost bătute la Kremnica (sigla K-B) și una, la Košice[245]. Monedele emise după 1526, la Kremnica, de împărații germani în calitatea lor de regi ai Ungariei, păstrează pe verso tipul uzual, după reforma monetară din 1467, al lui Matei Corvin[246]. Și tezaurul din Șeica Mică (sec. XVI—XVII), format din 114 monede, include 3 groși de Boemia[247], iar tezaurul monetar de la Vad, (sec. XV—XVI)

---

[240] Fr. Zimmermann, *Das' Archiv der Stadt Hermannstadt*, Sibiu, 1901, p. 56 și 65.

[241] J. Winkler și Fr. Pap, *Monede cehe și morave în tezaure monetare medievale din Transilvania*, în „Apulum", VII/I, 1968, p. 500.

[242] I. Sabău, *Contribuții la studiul circulației monetare în Transilvania în prima jumătate a secolului al XIV-lea*, în „Studii și materiale de istorie medie", IV, 1960, p. 22 și 27.

[243] Winkler și Pap, *op. cit.*, p. 501.

[244] E. Chirilă, O. Bandula, *Tezaurul monetar de la Baia Mare*, Baia Mare, 1966, p. 20—21.

[245] E. Chirilă, N. Gudea, G. Moldovan, *Münzen aus der Sammlung des Museums der Stadt Sighișoara*, Sighișoara, 1972, p. 37.

[246] *Ibidem.*

[247] Idem, *op. cit.*, p. 45.

include din 739 de piese, un număr de 287 denari emişi la Kremnica[248]. Iniţialele K-h de pe una din piese[249] se citesc Kremnitz-Hans, ultimul fiind prenumele lui Hans Thurzo, care lucrase la Kremnica în anii 1498—1503. Piese emise la Kremnica găsim şi în tezaurul de la Arduzel[250].

Circulaţia monetară nu a fost unidirecţională. Moneda bătută în Transilvania circula şi în ţările cehe. Tezaurele monetare sînt relativ bogate în monede ardelene din perioada principatului: din peste 800 de tezaure, s-au găsit astfel de piese în 62 de tezaure, dintre care 13 formate numai din monede de aur, 25 din monede de aur şi argint, 21 din monede de argint şi 1 din monede de argint şi de bronz[251]. Ele reprezintă, probabil, o parte mică din banii transilvăneni care au constituit contravaloarea mărfurilor achiziţionate în ţările cehe în general şi în Slovacia în special, şi importate în Transilvania.

SAMUIL GOLDENBERG

SIEBENBÜRGEN UND DIE SLOWAKEI: WIRTSCHAFTLICHE BEZIEHUNGEN IM 14.—17. JAHRHUNDERT

(Zusammenfassung)

Mittel- und unmittelbar bestanden zwischen Siebenbürgen und der Slowakei im Mittelalter wirtschaftliche und zwischenmenschliche Beziehungen. Es bestand ein ständiger, alltäglicher, nur von politischen und militärischen Ereignissen unterbrochener Strom von Kenntnissen und Erfahrungen auf verschiedenen Gebieten, vor allem aber von Gütern. Diesem Aspekt widmet der Verfasser den vorliegenden Aufsatz, der auf reiches, bekanntes und unbekanntes Quellenmaterial fußt. Es werden die Handelswege, die die Vororte der beiden Provinzen verbanden, der Handel zwischen einigen slowakischen und siebenbürgischen Städten, bzw. mit der Walachei analysiert; außerdem: die Waren dieses Handels im 14.—15. Jh., die so umstrittene Rolle Großwardeins im Rahmen dieses Transithandels u.s.w. Es werden schließlich die Faktoren, die zu Modifizierungen der Routen, des Profils und der Substanz der wirtschaftlichen Beziehungen mit der Slowakei und Mitteleuropa im 16. und der ersten Hälfte des 17. Jahrhuderts behandelt; quantitative Schätzungen des Warenverkehrs (vor allem Tuch, Hüte, Gewebe, Eisen, Kupfer, Blei, Zinn, Werkzeuge usw.) vorgenommen und die Sónderbeziehungen zu Košice, Bardejòv, Levoča, Prešov, Bratislava, Trnava, Cetnik, Rimavská Sobota analysiert.

---

[248] E. Chirilă, A. Socolan, *Tezaure şi descoperiri monetare din colecţia Muzeului judeţean Maramureş*, Baia Mare, 1971, p. 32.

[249] Piesa nr. 450 este un dinar din 1498—1501; Chirilă, Socolan, *op. cit.*, p. 29.

[250] Chirilă, Socolan, *op. cit.*, p. 53.

[251] *Nálezy minci ve Cechach na Morava a ve Slezsku*, red. E. Nohejlová-Pratová, III, Praga, 1957.

FLUCTUATIONS DÉMOGRAPHIQUES ET PROBLÈMES DE LA MAIN-D'OEUVRE*

Le premier aspect du problème en discussion: *Fluctuations démographiques et la main d'oeuvre* qui doit être mentionné consiste en les caractéristiques communes de la société de cette zone géographique et historique, ainsi que les différences de plusieurs sortes, l'aspect démographique y inclus, et par conséquent la main d'oeuvre aussi, jusqu'au XV-e siècle et après. Cette situation est due d'une part au fond commun, la romanité orientale, prolongée par l'Empire Byzantin, et d'une autre à la particularité des différents peuples qui se sont établis entre temps dans les Balkans. Le fond commun consiste en ce cas en l'existence de ces „Romanies populaires", en l'existence des communautés villageoises ou de voisinage, en plein développement, et aussi en la situation sociale, politique et institutionnelle. Les particularités générées par les structures sociales et économiques, sociales et politiques et institutionnelles des grecs et des peuples ayant occupé la Peninsule des Balkans aux VIe—IXe siècles, Slaves et Bulgares. On ajute les structures de la société romano-byzantine et des sociétés greque, slave et bulgare et qui ont eu une influence réciproque pendant sept — neuf siècles, qui se sont rapporchées pour former une synthèse balkanique. Ce n'est pas question d'une uniformisation totale et absolue, mais bien d'une à nuances différentes, plus ou moins évidentes. Les nuances proviennent d'une réception diversifiée de la tradition romano-byzantine, qui n'était pas totalement uniforme elle non plus, dans cete zone géographique et historique du Sud-Est de l'Europe, des sociétés grecque, albanaise, slave et bulgare. La synthèse, telle qu'elle s'est produite jusqu'à l'établissement des Ottomans dans la Péninsule Balkanique, est due d'une part à l'évolution naturelle de la société, d'une autre aux emprunts en tout sens, de nature sociale et historique. Une uniformisation absolute de la société du point de vue ethno-démographique aussi bien que de la main d'oeuvre est difficile à concenvoir au sud-est européen, si l'on pense aux différences existant avant l'occupation ottomane, et aux variations dans l'intensité de la domination turque au Sud-Est de l'Europe, c'est-à-dire qu'il y avait dans cette aire géographique des territoires transformés en provinces ottomanes (vilayets) et d'autres dominée seulement, mais qui ont gardé leur autonomie, les Pays Roumains. Il y a eu des différences même entre sous-zones et régions au même statut juridique et politique, centrales ou périphériques, du type urbain ou rural, différences entretenues par la vigueur des communautés villageoises et des formes traditionnelles d'organisation sociale et économique, sociale et politique, par le milieu

* Raport du Congrès international d'études sud-est-europeénnes, Ankara, 13—18 août 1979.

aussi, et par conséquent les occupations des habitants, leur résistence face au régime d'occupation ou de domination ottomane, etc. etc.

*

Une ébauche de certains problèmes principaux et de principe pourrait servir à comprendre le phénomène démographique sous l'aspect des fluctuations et de la main d'oeuvre, du XV-e siècle jusqu'à la première moitié du XIX-e siècle.

Au moment où la Peninsule Balkanique a été conquise par les Turcs aux XIVe—XVe siècles, la société de ces territoires était assez avancée, malgré le morcellement provoqué par la féodalité et par les luttes intestines entre féodaux. L'occupation des Balkans par les Ottomans, comme tout phénomène de ce genre, a entraîné la stagnation de l'évolution sur la voie du développement: pertes humaines, la destruction de biens matériaux et culturels, d'habitats, la dispersion de la population, la capture des esclaves; au moins au début, jusqu'à ce que la société se fût redressée, dans les nouvelles circonstances. A la place des féodaux des peuples balkaniques, qui ont pris la fuite, ont été traîné en esclavage, ont péri dans la grande débâcle, d'autres — turcs ou islamisés — d'entre ceux qui sont restés sur place, se sont emparés de la terre. Un maître est remplacé par un autre, et au-dessus de tous l'État ottoman que représentait le sultan, le maître de tous les biens et de tous les habitants. Les féodaux turcs n'étaient que les possesseurs des domaines obtenus par la grâce du sultan, en échange des services — marques de fidélité et garantie de l'ordre et de la soumission des raïas (serfs), soit qu'il s'agissait de *ziamets, timars, has* ou *vakoufs*. C'est à peine plus tard que s'est formée la propriété privée, *čiflik*, dans ce vaste Empire. Les raïas de tous les domaines devaient au sultan des contributions en argent et en nature (grain, légumes, chanvre, vin), en animaux et produits animaux. Le féodataire ottoman pouvait retenir pour ses besoins une partie de ces contributions, pour satisfaire à sa convoitise, commune à tous les féodaux, de partout et de toujours.

En certaines régions (à savoir l'Ouest de la Transylvanie, — le Banat et le Partium — transformé en pachalik dès la seconde moitié du XVIe siècle jusqu'à la seconde moitié du siècle suivant et au debut du XVIIIe siècle), la rente était exigée à la fois par les Turcs, qui la prenaient, et par les maîtres précédents, qui avaient abandonné les domaines. Mais les Turcs ont refusé, invoquant un principe juste (s'il y avait de la justesse quand une minorité privilégiée exploitait les masses populaires), qu'il ne convient pas que les hommes payassent deux fois, avec la specification que le deuxième payement serait plus grand (l'attitude de partialité est évidente).

Un empire aussi vaste et à tendances évidentes d'extension territoriale avait besoin d'au moins trois supports: économique, financier et militaire, l'un et l'autre se trouvant en rapport direct avec l'élément déterminant dans le développement de la société — la population. L'absence d'une population en nombre suffisant, ou pas assez dense pouvait nuire

à toute cette structure. C'est ce qui explique la politique des autorités ottomanes vis-à-vis la population de la Peninsule Balkanique, des Pays Roumains pendant la seconde moitié du XIVe siècle et aux siècles suivants, c'est-à-dire au temps où l'économie naturelle se transforme visiblement en économie d'échange. L'extension graduelle du marché et la hausse des prix des céréales déterminèrent les propriétaires fonciers à exiger des paysans les travaux agricoles supplémentaires, à défricher les terres pas encore labourées pour les cultiver, et la rente en nature et en travail augmente aussi. Tout cela réclame de la main d'oeuvre supplémentaire, qui ne peut pas être obtenue si ce n'est par la croissance démografique. Mais les guerres et les grands mouvements à caractère social ont provoqué temporariement un vide démografique en certaines zones, tout en créant le terrain pour un déplacement de la population vers l'intérieur de ces pays ou *pachaliks*.

L'équilibre relatif de la main d'oeuvre a plusieurs voies de réalisation, dont deux ont joué un rôle plus important: la colonisation et la migration „spontanée". L'une et l'autre sont complexes, et leur évolution s'intègre organiquement dans la dynamique des transformations économiques, sociales et politiques. Le processus de colonisations et les migrations de la population, par conséquent de la main d'oeuvre, réclame deux conditions sine qua non: surplus de population ou de main d'oeuvre aux endroits d'où l'ont part, insuffisance démographique, manque de main d'oeuvre aux endroits de destination et d'établissement. S'y associent très souvent des causes subjectives, qui peuvent maintes fois y jouer pour beaucoup, aux côtés des premières causes: départs provoqué par l'oppression, sans qu'il y ai un surplus de population ou de main d'oeuvre dans les régions respectives.

La mobilité démographique ou le mouvement de la population doivent être appréciées en rapport de leurs conséquences, toujours de deux façons: le déplacement se produit à l'intérieur de la même formation politique, pays, pachalik, entre ses différentes zones, ou au-delà des frontières. Au premier cas les conséquences n'entraînent pas des grandes pertes pour l'ensemble de la formation politique respective, ni en ce qui concerne l'économie, ni la population, ni l'armée ou les affaires politiques, car le potentiel démographique déploie son activité pour le bénéfice du pays respectif. Au cas où la migration devient émigration-immigration, les conséquences sont tout autres. En ce cas la perte est évidente de tous les points de vue pour les pays d'où l'on part et les pays où l'on va s'établir ne font que gagner. Il y a aussi une troisième forme de manifestation que prend le phénomène du mouvement migratoire. C'est une forme intermédiaire, qui représente le déplacement sur un territoire habité par une population d'origine et de langue identique, appartenant au même peuple mais séparée par des frontières politiques imposées par les vicissitudes de l'histoire; c'est le phénomène que les géographes, les ethnographes, les sociologues et les historiens appellent „bejenie". C'est le cas des trois Pays Roumains, c'est le cas des terri-

toires yugoslaves, bulgares, grecs, organisés en pachaliks par les Turcs. Dans le deuxième, tout comme le troisième cas, les autorités s'opposaient à l'émigration, pour des raisons déjà mentionées: intérêts économiques, politiques, culturels (préjudiciés par les déplacements de la population). Cela n'est pas seulement une supposition. Tous ceux qui en sont affectés le reconnaissent quand ils se demandent qui va payer à l'Etat les contributions si les hommes s'en vont? Les autorités de l'époque reconnaissent ainsi la vérité formulée par l'économiste humaniste français Jean Bodin, qui disait que „les hommes seuls font la richesse et la puissance".

C'est en vertu du rôle joué par l'élément démographique et par la main d'oeuvre, que les bénéficiaires du mouvement de migration, les pays où les nouveau-venus s'établissaient, cherchent à encourager ce déplacement par des avantages et privilèges accordés pour une certaine période après l'établissement des immigrés dans leurs parages: des charges plus supportables envers le nouveau maître ou envers l'Etat, la possibilité plus large de se déplacer, comme conséquence du payement en argent des charges plus qu'en nature ou en travail, une certaine autonomie dans la conduite des affaires du village et envers l'Etat. C'est ce qui explique la provenance des notions qui désignent ces villages dans les pays roumains: slobozii (villages libres) et silişti (villages fondés sur des territoires qui n'avaient pas connu de villages auparavant). La situation „privilégiée" des nouveau-venus par rapport aux habitants précédents résulte de la relation particulière, une sorte de contract que les premiers avaient avec le maître féodal (quand il était maître de la terre dans l'acception juridique de la notion, au cas de Pays Roumains) contract conclu, bien entendu, dans les circonstances de l'époque, selon les lois et les coutumes du temps, selon les réalités sociales-économiques et juridiques du monde féodal. Limitées, souvent transgressées par les abus, elles étaient pourtant beaucoup plus avantageuses si on les compare avec la situation des anciens habitants. C'est ce qui explique l'éffort de quelques-uns de prolonger autant que possible la période des „privilèges". C'est aussi ce qui poussait les autres à demander des conditions analogues à celles dont disposaient les nouveau-venus.

Dans les Pays Roumains l'on peut distinguer trois étapes dans ce mouvement migratoire et de la main d'oeuvre: la première pendant les XVe—XVIe siècles, c'est-à-dire jusqu'à l'attachement des paysans à la glèbe; la deuxième, pendant les XVIIe siècle et la première moitié du XVIIIe, jusqu'aux réformes des Mavrocordats, qui ont supprimé la servitude en Valachie et en Moldavie, et les reformes de Joseph II (1785) qui ont supprimé cette servitude en Transylvanie; la troisième correspond à la phase de transition du féodalisme au capitalisme, à la fin du XVIIIe siècle et pendant la première moitié du suivant.

Le mouvement migratoire de la première étape, d'un caracère interne surtout, fut motivé par la densité démographiques réduite en certaines zônes et la densité démographique relativement élevée en d'autres; de même, en ce qui concerne le mouvement de population de la Transyl-

vanie où les conditions du servage étaient plus lourdes en général et celles des serf roumains en majorité absolue, en particulier vers les deux autres pays roumains, la Moldavie et la Valachie. Dans ces conditions, le mouvement démographique gagne aussi une signification politique et culturelle. La population migratoire ayant la même origine, parlant la même langue, ayant les mêmes traditions et coutumes, les mêmes aspirations, le phènoméne du mouvement démographique et de la main d'oeuvre contribua au renforcement de l'unité du peuple. C'est pour cela que dans la Moldavie et la Valachie on préférait l'établissement des paysans roumains transylvains, ce qui ne signifie pas du tout qu'on empêchait en n'importe quelle manière l'immigration des Szeklers, des Hongrois, des Saxons de Transylvanie, ou celle des Bulgares, des Serbes, des Grecs, des Albanais, des Polonais ou d'autres. Seulement en 1445, par exemple, le voievode de Valachie, a permis l'établissement de 12.000 bulgares, emigrées à cause de peur des Ottomans.

Les fluctuations démographiques de la deuxième étape sont dues à l'augmentation des obligations féodales et fiscales, à l'oppression de la part de l'officialité et du régime féodal. Les gens partaient à cause de „la vie amère" en espérant une meilleure vie. Les fréquentes invasions ottomanes et tatares ont constitué d'autres causes de la fluctuation démographique et de la main d'oeuvre dans les Pays Roumains; les villages qui se trouvaient dans les zônes situées aux „chemins du mal" furent plus exposées: certains habitants étaient menés en captivité, d'autres cherchaient des régions plus abritées, ou ils fondaient des villages, un peu plus à l'abri des telles méfaits.

La période coïncide avec la tendance de stimulation des échanges de produits et c'est pour cela que l'accroissement de la force de travail devenait une nécessité économique pressante pour les propiétaires terriens qui voulaient agrandir leurs productions agricoles. Pour conséquent, les émigrés qui se sont expatriés d'autres pays à cause de l'opression étaient bien accueillis par l'officialité de même que par les féodaux; la motivation est donc très simple: l'accroissement des bénéfices au profit de l'État et des féodaux.

*

Dans les Balkans, pour le redressement de la situation économique précaire après les guerres d'expansion, les sultans et en général l'officialité ottomane choisit surtout deux solutions: transfer de population de certaines zônes, ou la force du travail était suffisante dans des zônes où celle-ci manquait en plus grande mesure et la colonisation de population de l'Asie Mineure dans la Péninsule Balkanique. Aux motivations-économiques s'ajoute, dans le premier cas de même que dans le deuxième, encore un motif — pas du tout négligeable — l'interêt des officialités de renforcer les éléments musulmans appui plus solide de la nouvelle domination.

Dans le mouvement démographique et de la main d'oeuvre dans les Balkans — par transfert de population entre les zônes européennes de l'Empire ottoman ou par colonisation — conformément à son intensité, on peut distinguer trois étapes:

I. Les premiers cinquante ans d'après l'instauration des ottomans dans les Pays Balkaniques;

II. La deuxième moitié du XVème siècle après l'attachament des paysans à la glébe par le loi au sultan Mehmed II, jusqu'à la seconde moitié du XVIIIème;

III. La période de transition du féodalisme au capitalisme.

Dans la première période il y a des transferts massifs de population musulmane de l'Asie Mineure dans la majorité des territoires de la Péninsule, surtout dans la Trace orientale, au long du littoral égéen, dans la Macédonie et la Thessalie, dans certaines régions de la Bulgarie de Nord-est, sans qu'ils manquent dans les territoires serbes et albanais, ou dans le Péloponèse. Au XVIème siècle l'officialité ottomane dirige ses actions colonisatrices vers la Serbie, où les mutations ont atteint des proportions plus grandes. C'est pour cela que la Serbie laissait aux voyageurs l'impression d'un territoire faiblement peupulé. Les Turcs — conformément aux témoignages des chroniqueurs Turcs, — Nesri, Chalkokondilas, Asik Pasa — ont été transférés avec „les femmes et les enfants". Les colonisés ont été établis dans des villes et des villages, existants ou nouvellement fondés, les paysans surtout pour développer l'agriculture, mais aussi pour servir dans l'armée — conformément aux affirmations du chroniquer Leunklavius. La population musulmane de Deliorman (Ludogovie—Bulgarie) constitua la base sociale de la révolte conduite par Beadredin Sincove au commencement du XV-ème siècle.

Dans les XV—XVIII siècles la colonisation et le transfert de population prit des proportions toujours plus grandes, en devenant une véritable politique d'État pour la consolidation de la domination ottomane dans les Balkanes. Les nombreux prisonniers des guerres (Tatares, Hongrois) ont été placés dans la Péninsule Balkanique et surtout en Macédoine. D'autres, artisans, marchans, agriculteurs — chrétiens et juifs des différentes zônes de la Péninsule Balkanique et de l'Asie Mineure — ont été transférés à Constantinople (Istanbul) et aux alentours.

Parmi les méthodes de réalisation de la conception „populationniste" de l'Empire Ottoman il y a avait aussi des déportations de population. En dehors du caractère punitif, les déportations avaient aussi un caractère économique, étant donné que les déportés étaient obligés aux plus lourdes travaux, là où on sentait le besoin. Les déportés étaient exemptes d'obligations, deux ou plusieurs ans. Il est question, bien sûr, des déportés „privilégiés". On déporta ensuite les paysans qui ne pouvaient gagner leur vie ent travaillant la terre, les paysans sans terre, les émigrés venus de divers pays. Moins „privilégiés" étaient les prisonniers de guerre, les mécontents, les récalcitrants.

Le transfert de population et de main d'oeuvre — sous différentes formes — dans la partie européene de l'Empire Ottoman a gagné des

proportions considérables. Seulement dans la deuxième moitié du XVeme siècle et seulement dans les territoires Croates et Slovènes ont été „transférés" 200.000 habitants environ.

L'intensification du processus de féodalisation de la propriété foncière, par la transformation des propriétés spahiales (des Spahi) en propriétés personnelles (mülk) et plus tard en propriétés à vie (malikane) avec droit héréditaire, a provoquer nouveaux mouvements des population d'une part à autre de l'Empire Ottoman européen. En même temps a cause des expéditions et des guerres, une population nombreuse (grecque, bulgare, serbe, macédonienne, albanaise) se retire vers les zônes montagneuses pour être à l'abri des malheurs qui accompagnaient ces éxpeditions et ces guerres. Ces populations y fondaient de nouveaux établissements, ruraux et sémi-urbains: dans les montagnes du Pind, les montagnes d'Achaia, dans les îles du littoral hellénique. Le retraite de la population vers les zones montagneuses provoque des vides démographiques relative et de main d'oeuvre toujours relative dans les zones des plaine et la place de la population partie est prise souvent par les Musulmans, qui préfèrent ces zones. Maintes fois ce mouvement démographique est organisé par des dervis colonisateurs. Dans les périodes plus tranquilles, au XVI-ème—XVII-ème siècles, une partie de la population revient dans les basses zones (Grecs, Albanais, Croates, Macédoniens, Monténegrins, etc.).

Par rapport aux conditions du milieu physico-géographiques, ces mutations démographiques ont aussi d'autres conséquences sociales et économiques: les hommes changent leur métier fondamental: d'agriculteurs deviennent éleveurs de bétail.

Dans toute la zone géographique-historique du Sud-Est de l'Europe, le mouvement de la population et de la main d'oeuvre est déterminé dans quelques cas par le développement de l'exploitation minière. Les paysans abandonnent leurs foyers à cause de l'oppression, se dirigent vers l'exploitation minière, vers les mines métalliques de la Transylvanie et, dans une proportion plus réduite vers la Valachie, vers les salines de tous les trois Pays Roumains, vers les mines métallifères des Balkans aussi, surtout celles du Nord-est de la Macédonie. Pour assurer la main d'oeuvre nécessaire dans les mines, les autorités imposent le travail gratuit obligatoire aux paysans des villages avoisinants, aux hommes et souvent aux femmes aussi.

Pendant des crises économiques a lieu un grand „desertion" des villages vers les villes; il s'agit surtout des paysans moins liés à la terre, des éleveurs de bétail, des artisans, des charriers, pour devenir des petits marchands; c'est surtout le cas des Grecs, mais d'autres peuples aussi. Dans la Péninsule Balkanique, par l'augmentation naturelle et aussi par celle due à la migration, la population des marchés et des villes croit entre 1%—30% au XVII-ème siècle.

Après 15—20 ans d'établissement, les transfuges établis dans les villes ne pouraient plus être ramenés par la force au lieu de départ. L'attraction de la ville pour la population rurale, s'explique par l'aspi-

ration des paysans de s'éliberer de l'attachement à la glèbe d'une part et par l'aspiration d'un meilleur gain d'autre part (qui était deux fois grand, en moyenene dans les villes, que dans les villages).

De ce panorama ne peut manquer le mouvement migratoire de la Péninsule Balkanique vers les territoires nord-danubiennes, surtout à cause de ses conséquences importantes sur la fluctuation démographique et sur celle de la main d'oeuvre. L'occupation de la Serbie par les Turcs a déterminé une migration massive de ceux-ci au Sud de la Hongrie, en Banat et meme en Valachie. En Banat et en Hongrie les émigrants se établisaint dans les lieux abandonnées par la population, comme conséquence de la peur des Turcs. Le nombre des imigrants s'augmenta sans cesse surtout en Banat comme consequence de la colonisation officielle des milliers des paysans serbes. Dans la neuvième décade du XV-ème siècle seulement ont été transféré approximativement 200.000 Serbes en Banat et en Hongrie.

*

Les mutations démographiques des XVI-ème siècle ont eu des conséquences sur la composition ethnique et religieuse de la population du Sud-Est de l'Europe en général et sourtout sur celle des villes. A coté de la population autochtone ou qui était trovée et qui n'était pas expulsé des villes et continuait l'activité, l'occupation turque dans la Péninsule Balkanique représentait l'établissement d'un nombre important de Musulmans, plus nombreux dans les villes qu' aux villages. La masse principale de la population restait pourtant l'ancienne: Serbes, Bulgares, Grecs, Macédoniens, Albanais. Ce fait est constaté par de nombreux voyageurs à l'esprit d'observation qui sont passés par ces lieux (Bertrand de la Broquière, 1435, Felix Petančič, Benedetto Ramberti, Hans Dernschwan a XVI-siècle et d'autres). De mêne les registres fiscaux de la première moitié du XVI-ème siècle, étudiés par le prof. Barkan, prof. Angelov et autres attestent la même chose. Ils offrent les données suivantes pour la Péninsule Balkanique les Iles Égéennes, une partie de l'Asie Mineure et de la Crimée: 832.707 familles chrétiennes et 194.985 familles musulmanes. Même la Bosnie, où le nombre des colonisés a été plus grand, les chiffres indiquent 16.935 familles mahométans et 19.935 familles chrétiennes. On doit apprécier ces données avec réserve car les registres ne sont pas toujours précis et complets. Il y manquent les spahis, les esclaves et les fonctionnaires. Et en Istanbul la proportion entre musulmans et chrétiens était presque égale; le mélange a continué, parceque la société musulmane n'était pas fermé, ne moins dans la capitale.

Dans les Pays Roumains la fluctuation démographique n'a pas influencé sensiblement la composition ethnique. Dans la province du Banat, par suite de l'établissement d'un nombre rélativement important de Serbes, la proportion de la population au XVI-ème siècle se présentait ainsi: 75% Roumains, 15% Serbes, et 10% Hongrois. Dans le Principauté de Transylvanie, les mutations démographiques n'ont affecté

presque de tout la composition ethnique qui se maintient à la proportion de 65% environ — population roumaine et 35% environ — population d'Hongrois, de Sicules et d'Allemands ensemble. Les réfugiés de la Transylvanie en Valachie et en Moldavie ont constitué un élément d'equilibre — par rapport à certaines émigrations des Balkans (Bulgares, Grecs, Serbes, Albanais), ou d'Asie Mineure (Arméniens) — la proportion de 80% population roumaine y était maintenue.

*

Dans la structure sociale de la population du Sud-est de l'Europe, l'imense majorité est constituée par la paysannerie. C'est le cas d'une grande partie de la Transylvanie à la fin du XV-ème siècle et au XVI—XVII-ème siècles: environ 89% paysans et 11% environ d'autres catégories; à leur tour, les paysans sont „serfs" (cca 80%), pauvres (cca 8%), affranchis (libertins) (cca 4%) et d'autres (cca 8%). La situation est similaire dans la Moldavie à la fin du XVI-ème siècle: 80% paysans et 20% d'autres catégories.

*

Durant la période de transition du féodalisme au capitalisme — la seconde moitié du XVIIIe siècle et la première du suivant — la société du Sud-est européen est en plein essor, se modernise. La possession de la terre se raproche de la condition de la propriété particulière absolut (mülk). Nottament par le transfert des proprietés de l'état à des particuliers pour 10—15 ans et même à vie quelquefois avec de droit héréditaire. L'autorité du pouvoir central devienne ainsi plus faible et les forces centrifugales se consolident. En même temp s'intensifie l'exploitation de la population de la part de ces „senieurs" feodales, provoquant la fuite des paysans et une fluctuation continnue de la population. D'autre part, l'industrie ottomane, à cause de son caractère et du système d'organisation est fort concuré par les produits étrangers, favorisés par les „capitulations" accordés aux quelques pays: la France, l'Angleterre, puis l'Autriche et la Russie. L'économie artisanale est dépassée par le développement des manufactures, et par conséquent le volume et la qualité de la production font des progrès, le marché s'élargit, le commerce se développe. Une partie relativement importante de la classe féodale s'interesse de plus en plus aux activités lucratives à caractère bourgeois, comme le commerce et les manufactures.

De nouvelles relations sociales, à caractère capitaliste, remplacent les rapports de nature féodale. L'évolution sociale est favorable aux nouvelles relations qui, avec le temps, deviennent prédominantes. Le processus de modernisation se déroule pas à pas, par l'intermédiaire d'autres structures sociales qui, à leur tour, déterminent ou influencent les autres domaines de la vie, générant, entre autres, une sensible croissance démographique et une mobilité accrue de la main d'oeuvre; tout cela entraîne l'„industrialisation", l'apparition des manufactures et même des fabriques, l'urbanisme du type moderne, l'augmentation du nombre de ceux

qui accèdent à l'instruction, de nouvelles institutions capables de stimuler les transformations qui s'opèrent dans tous les domaines d'activité.

Le processus de modernisation n'est ni rectiligne ni uniforme. On constate, dans cette zone aussi variée que l'est l'Europe du sud-est, l'existence d'une grande diversité. Les nuances sont générées par une multitude de facteurs, intérieurs et extérieurs: la situation de la classe féodale par rapport aux nouvelles classes et catégories sociales, antiféodales, le développement de la production matérielle, le développement des villes, l'intensité de la domination ottomane, en d'autres mots le stade de développement des nations modernes et de la conscience nationale.

C'est ainsi que ces modifications commencent et se produisent plutôt dans les trois Principautés Roumaines (la Transylvanie, la Valachie et la Moldavie) qui ont réussi à garder leur autonomie interne. La modernisation de la société a commencé aussi plutôt dans les territoires balkaniques du Danube, et de la Grèce, avec les villes, les ports, le commerce et les manufactures plus développés, puis à la peripherie ou la domination ottomane était moins rigureuse.

Ces transformations économiques engendrèrent d'autres, à caractèr social. Les marchands et les artisans plus riches deviennent propriétaires de manufactures, les moins aisés se transforment en leurs ouvriers. Le nombre de ces derniers augmente, comme suite de l'affluence vers les villes des paysans appauvris, qui forment le préprolétariat. Pour les manufactures textiles travaille aussi la population rurale qui réalisait à la maison les premières opérations du processus de production. Certains maîtres féodaux deviennent propriétaires de manufactures, ou marchands, dont les intérêts de nature bourgeoise les déterminent à exploiter le travail gratuit et forcé de leurs paysans. Le nombre des ouvriers des manufactures devient plus grand à la suite de l'arrivée de travailleurs expérimentés amenés d'autres pays.

Une situation similaire este constatée dans les exploitations minières, qui subissent des transformations encore plus profondes: l'introduction de techniques plus perfectionnées, de travailleurs salariés plus nombreux (du pays ou del'étranger), des paysans et des artisans appauvris. Rien que dans une mine du Sud de la Transylvanie (Săcărîmb-Hunedoara) travaillaient en 1782 environ 800 ouvriers salariés et dans toutes les autres mines, plus ou moins grandes de la région, le travail salarié prévalait.

Au Sud-est de l'Europe l'on pratiquait aussi une sorte d'exploitation des mines par les paysans, dont certains travaillaient le métal obtenu durant les phases préalables, et vendaient eux-mêmes les produits.

Dans les nouvelles conditions la flcutuations démographique, donc le déplacement de la main d'oeuvre se caractérise surtout par l'attraction exercée sur beaucoup de paysans par les nouvelles activités économiques des villes. Ces ouvriers gardaient encore, pendant une certaine période de temps, leurs relations avec le village, ils continuaient à avoir une mentalité paysanne. Ils étaient mi-ouvriers mi-paysans, surtout qu'ils étaient de simples travailleurs saisonniers, qui n'interrompaient pas leurs

occupations paysannes, la culture de la vigne, de la terre, l'élevage du bétail. Peu à peu, cette nouvelle population urbaine s'infiltre dans l'économie des villes, en pratiquant certains métiers et les menu commerce. Entre 0,5% et 6% de la population des villes balkaniques de la première moitié de XIXe siècle provenait de la campagne.

Une autre caractéristique du mouvement démographique et de la main d'oeuvre consiste en un vrai „deversement", dans une proportion encore plus grande, des montagnards vers la campagne. Les nouveau-venus s'intègrent bientôt dans la population y étant avant eux. La fluctuation de la population a été aussi influencée, surtout dans certaines régions, par les invasions ottomanes et par les guerres fréquentes, qui ont ravagé les territoires se trouvant à leur portée.

La fuite des paysans, leur exode de ces zones vers d'autres plus à l'abri ont entraîné de graves conséquences au point de vue économique — l'extension de la friche — et fiscal — la diminution du montant des contributions envers l'Etat. C'est pleinement expliquable, dans ces circonstance, que tant les maîtres féodaux que les autorités d'Etat aient encouragé la colonisation rurale. Cette politique convenait aussi à la Porte Ottomane, qui était intéressée dans le prelèvement des marchandises et contributions qu'elle arrachait aux pays soumis. La colonisation jouait donc un rôle stabilisateur et récupérateur, dans les efforts destinés á refaire le potentiel humain et productif.

Des intérêts similaires ont mené à des colonisations relativement intenses de populations étrangères — Allemands, Italiens, Espagnols, Français — que la Cour de Vienne a faites dans ses provinces. Durant ce processus le Banat a connu trois étapes au XVIIIe siècle: pendant la première moitié du siècle; à l'époque de Marie-Thérèse; pendant le dernier quart du siècle, au temps de Joseph II, son fils. Le Banat offrait des conditions favorables à la colonisation: terre fertile, l'absence de la noblesse propriétaire. Les Habsbourgs étaient pressés par leurs intérêts: économiques — l'augmentation des revenus de la Couronne, politiques — support pour la Cour, religieux — la consolidation du catholicisme, et militaires — l'organisation de régiments de gardes-frontières.

Les nouveau-venus ont bénéficié d'importants avantages: exemption d'impôts pendant un certain nombre d'années; ils étaient placés dans des régions fertiles, en disloquant la population roumaine.

Le phénomène de la colonisation se répète aussi en Serbie. Pendans l'occupation de la Serbie par les Habsbourgs le pays était fort de peuplé. L'autrichiens essayent une redressement démographique durant les deux decenies de possession (1710—1739) par une politique de colonisation. La politique de repeuplement de la Serbie est continué par les Ottomans après 1740. Les recherces de Jovan Cvijič et des ses colaborateurs on arrivé à la conclusion que plus de 80% de la population de la Serbie en 1912 était formé par des colonistes établis de le début du XVIII-e siècles. Trois courrents des colonisations étaient établis: la Serbie occidentale avec des Herczegovinéens, la partie centrale avec des

Biblioteca Centrală
CLUJ-NAPOCA
UNIVERSITARĂ

Montenegrins et la zone de Moravie-Vardar avec des habitants de la zone de Metoplira et Novi Pazar.

L'abolition de la servitude personelle (Leibeigenschaft) en Valachie et en Moldavie, vers le milieu du XVIIIe siècle, par les réformes de Constantin Mavrocordat, les premières du genre dans l'Europe Centrale, orientale et du sud-est; l'abolition de la servitude personelle au Banat en 1780, en Carinthie après deux ans et en Transylvanie en 1785, à la suite de la grande révolte paysanne de 1784—1785, par l'empereur Joseph II, a modifié essentiellement les rapports entre les paysans et les propriétaires de la terre, différents par rapport aux régions du sud-est européen, où la servitude personelle s'était maintenue. La politique sociale des réformateurs (les Mavrocordat, l'empereur Joseph II) visait aussi à connaître la situation démographique, à l'aide de recensements réalistes afin d'augmenter leurs revenus par la protection des contribuables contre les abus des nobles.

Par l'abolition de la servitude personelle le serf, transformé en colon, recevait le droit de se déplacer, de se marier à sa guise, d'apprendre des métiers, de fréquenter l'école. De cette façon, une grande réserve de main d'ouvre était constituée, comme suite de l'important essor démographique. Le pourcentage annuel de croissance de la population était de 0,5%—1% en Valachie, et entre 0,5%—2% en Transylvanie, pendant la deuxième moitie du XVIIIe siècle.

L'abolition du servage a influencé la structure socio-juridique de la population rurale: 42,56% serfs-colons en 1789 et 39,17% en 1821; 21,12%, journaliers en 1791 et 18,83% en 1821; 21,85% paysans libres en 1791 et 27,21% en 1821 — en Transylvanie. En Valachie, la situation était similaire, en Moldavie la paysannerie libre était plus nombreuse. La paysannerie dans sa grande majorité (80%) vivait dans des villages dépendants, et environ 20% dans des villages libres. La densité la plus grande (40 habitants sur km. carré) existait dans les zones agricoles fertiles, au long des rivières. Le relief plus haut avait une population moins dense — 25 habitants sur km.carré. La densité moyenne de la population était de 24,5 habitants sur km.carré en Transilvanie il y en avait 18 et en Moldavie et en Valachie 15.

Le progrès de la technique agricole, l'extension progressive du travail salarié dans les grandes fermes coexistent avec le travail forcé. La suppression de la servitude personelle en certaines régions sans abolir le servage proprement dit, ont déterminé certaines améliorations dans la vie de ceux qui labouraient la terre, travaillaient dans les mines et dans les villes. Les classes sociales subissent, elles aussi, des modifications, les delimitations strictes se dissipent, les éléments se combinent, engendrant des categories à status socio-juridiques changeants, jusqu'à la cristalisation des nouvelles classes, couches et catégories sociales, caractérisant la société modèrne.

Un renouvellement de la société on constate dans l'Empire Ottoman aussi par les réformes initiés par le sultan Selim II (1789—1808) avec l'intention de „europeniser" l'Empire, mais sans succès à cause de l'opposition des forces conservatrices, et surtout par les succeseur de Selim, le sultan Mahomed II, surnommé aussi „Pierre le Grand" des Turcs, qui inaugure, par la loi de 1839 l'époque de tanzimat avec l'intention de fermer le processus de dissolution. Dans ce but était declaré la pleine egalité entre les habitants mussulmans et non-mussulmans, formant „une communauté ottomane".

La Révolution française, par l'influence des idées propagées dans toute l'Europe, contribua à l'accéleration de la dissolution des relations sociales féodales et leur remplacement par les relations capitalistes. Aussi, elle stimule les mouvements sociaux, qui deviennent populaires par leur programme, ampleur, intensité. Ils ont un double caractère, social et national: émancipation sociale du servage et émancipation nationale de sous la domination étrangère en se libérant des propriétaires terriens, qui étaient souvent des étrangers. L'accomplissement du processus de formation des nations du Sud-Est de l'Europe imprimera un nouveaux rythme au développement de la société, stimulera la modernisation et aussi la formation des états nationaux modernes dans cette partie de l'Europe.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

D. Angelov, *Certains aspects de la conquête des peuples balkaniques par les Turcs*, „Byzantinoslavica", 1959, nr. 2, p. 220—275.

Ö. Barkan, *Osmanli imparator luguneda bir iskâ ve Kolonisasyou metodu alarak sürgünler* (Les deportations comme méthode de peuplement et de colonisation dans l'Empire Ottomaan), „Iktisat Fakültesi Mekmuasi", IX, 1949—1950, nr. 1—4, XIII, 1951, XV, 1953—1954.

Ő. Barkan, *Vakiflar ve Tenlikler. Istîlă Devriin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler* (Les Vakuls et les proprietés. Les dervis turcs colonisateurs pendant l'époque de la conquête et les institutions relegieuse), „Vakiflar Dergisi" II, 1942.

P. Coles, *The Ottoman impact on Europe*. London, 1968.

B. Cvetkova, *L'évolution du régime féodale turc de la fin du XVIe — jusq'au milieu du XVIIIe siècle*, „Etudes Historiques", 1960.

A. Decei, *Aspecte economice şi sociale din viaţa Banatului în epoca otomană* (Aspects économiques et sociales de la vie du Banat durant l'époque ottomane), „Studii de istoria Banatului", III, 1974, p. 2—11.

A. Decei, *Istoria Imperiului otoman* (Histoire de l'Empire ottoman), Bucureşti, 1978.

M. Erdost, *Osmanlî Imparator lungunda üretim ilişkiveli ve Asya üretim tarzi* (Relations des productions dans l'Empire ottoman et le mode de production asiatique), „Aydinlik", 1970, nr. 22, p. 276—316.

H. Inalcik, *L'Empire Ottoman.* Rapport au „Ier Congres international des études balcanique et sud-est européenne", Sofia, 1966, p. 15—40.

H. Inalcik, *Ottoman Metods of Conquest,* „Studia Islamica", II, 1954, p. 103—129.

H. Inalcik, *The Ottoman Empire. The Classical Age, 1300—1600,* London, 1973.

— — *Istorija naroda Jugoslavije* (Histoire des peuples de Jugoslavie), vol. II, Beograd, 1960.

A. Iivić, *Istorija Srba u Ugorskoi od pada Smedereva do seobe pod Crnojevićem (1459—1690)* (Histoire des Serbes de Hongrie depuis la chute de Smederevo jusq'alla transferation sous Cernojević), Zagreb, 1914.

A. Ivić, *Istorija Srba u Vojvedini od najstarijih vremena do osnivanya potisko-pomoviske granice (1703)* (Histoire des Serbes du Vojvodene du temps plus recules jusq'alla organisation de la garde frontière), Novi-Sad, 1929.

K. Karpat, *The Land regime. Social structure and modernization in the Ottoman Empire,* „The Beginnings of Modernization in the Middle East", Chicago, 1968, p. 69—90.

K. Karpat, *The Transformation of the Ottoman State. 1789—1908,* „International Journal of Middle East Studies", 1972, 3, p. 243—281.

M. Ali Mehmet, *De certains aspects de la société ottomane à la lumière de la Legislation (Kanunname) du Sultan Mahomed II (1451—1481),* „Studia et Acta Orientalia", II, 1960, p. 130—150.

M. Ali Mehmet, *Istoria turcilor* (L'Historie des Turcs). București, 1976.

Al. Neamțu, *Forța de muncă salariată în industria extractivă din Transilvania în sec. XVIII* (La main d'oeuvre salariée dans l'industrie extractive de Transylvanie pendant le XVIIIe siècle), „Acta Musei Napocensis", VIII, 1971, p. 43—75.

Șt. Pascu, *Demografie istorică* (Démographie historique), „Populație și societate", I, Cluj, 1972.

Șt. Pascu, *The constitution of the south east european nations — expression of social modernization,* „Studia Universitatis Babeș-Bolyai", Historia, 1979, 2, p. 17—25.

F. Slipčević, *Istorija naroda Federativne Narodna Republike Jugoslavije* (Histoire des peuples de la République Federative Populaire de Jugoslavie). Sarajevo, 1955.

— — *Structure sociale et développement culturel des villes sud-est européennes et adriatiques au XVIIe—XVIIIe siècles.* București, 1975.

N. Todorov, *La ville balkanique, XVe—XIXe siècles.* Sofia, 1970.

I. Totoi, *Contribuții la problema stăpîniri, turcești în Banat și Crișana (1658—1660)* (Contributions au problème de la domination turque dans le Banat et Crișana), „Studii", 13, 1960, nr. 1, p. 5—35.

A. Țintă, *Colonizările austriace în Banat* (Le colonisations autrichienne en Banat). Timișoara 1975.

A. Vacalopulos, *Les villes grècques dans le cadre de l'Empire Ottoman.*

M. Vlad, *Colonizarea rurală în Țara Românească și Moldova (sec. XV—XVIII)* (La colonisation rurale en Valachie et en Moldavie — XVe—XVIIIe siècles), București, 1973.

FLUCTUAȚII DEMOGRAFICE ȘI PROBLEMELE MÎINII DE LUCRU

(Rezumat)

Studiul își propune discutarea caracteristicilor comune și a deosebirilor semnalate (se include aici aspectul demografic și deci problema mîinii de lucru), în societățile din sud-estul Europei, din secolul al 15-lea pînă la începutul sec. al XIX-lea. Se disting trei etape în mișcarea migratoare a mîinii de lucru: prima jumătate a secolului al 15-lea și al 16-lea; a doua între secolul al 17-lea și prima jumătate a secolului al 18-lea, pînă la reformele Mavrocordaților; și, în sfîrșit, a treia etapă corespunde fazei de tranziție de la feudalism la capitalism, la sfîrșitul secolului al 18-lea și prima jumătate a secolului următor. Se analizează consecințele social-economice, social-politice, și instituționale ale fluctuației demografice și a forței de muncă asupra popoarelor ce au locuit Peninsula Balcanică de-a lungul secolelor.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

CULTURA ROMÂNEASCĂ ȘI FILOZOFIA KANTIANĂ ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA

În marile etape parcurse de cultura românească sintezele pe care le-a realizat au constituit expresia îmbinării creatoare și originale a valorilor proprii cu cele receptate dinafară. De fiecare dată procesul de elaborare a unui nou curent cultral a însemnat o gestare și o devenire în funcție de tradiție și inovație. Acest proces complex și de durată a cunoscut în prima jumătate a secolului al XIX-lea etapa cristalizării, afirmării și impunerii preromantismului și mai apoi a romantismului. Din complexitatea genezei acestor curente culturale a făcut parte și receptarea filozofiei kantiene care alături de fondul cultural tradițional și de diversele împrumuturi dinafară a îndeplinit în mare măsură rostul de catalizator al noii sinteze romantice. În plus, ideile kantiene preluate direct sau prin intermediul adepților și discipolilor lui Immanuel Kant au asigurat romantismului românesc dimensiuni și caracteristici proprii, îmbogățindu-i conținutul și specificul ideatic.

Cultura românească a stabilit legături și a beneficiat de împrumuturi mai vechi din filozofia germană decît apariția și consacrarea europeană a criticismului kantian. Deosebit de intense au fost aceste legături cu filozofia *Aufklärung*-ului care prin reprezentanții săi de frunte a ajuns în bibliotecile și școlile românești, fiind tradusă și în parte tipărită. Astfel în școlile frecventate de români, după mijlocul secolului al XVIII-lea, raționalismul leibnizian al lui Christian Wolff și al discipolilor săi, îndeosebi al lui Baumeister, a dislocat și s-a substituit treptat cartezianismului în Transilvania și neoaristotelismului lui Teofil Coridaleu în Țara Românească și Moldova. Filozofia wolffiană era predată după compendiile lui Friedrich Christian Baumeister în colegiile din Cluj, Aiud și se pare că a stat și la baza primului curs filozofic de un an, înființat la 1772 în Blaj. Audiența și prețuirea de care s-au bucurat ideile wolffiene în Transilvania explică și tipărirea la Cluj, în anul 1771, a manualului lui Baumeister, *Elementa philosophiae recentioris*. Pentru pătrunderea și difuzarea noii filozofii raționaliste în cultura românească am adăuga prezența lui Christian Wolff, Johann Gottlieb Heineccius, Friedrich Christian Baumeister, Carol Anton de Martini și a altor iluminiști în bibliotecile școlare și în cele particulare transilvănene din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și de la începutul secolului următor. Acești autori cu operele lor filozofice și juridice au intrat în bibliotecile din Blaj[1] și au fost înregistrați în cataloagele biblio-

[1] *Inventarium librorum Balasfalvae in residentia ep<isco>pali, a<nn>o 1747 die 14to junii confectum*, Biblioteca Academiei R. S. România, Filiala Cluj-Napoca, Ms. latin nr. 550, f. 2r.; *Inventarium Seminarii diaecesani Balasfalvensis de*

tecilor lui Ștefan Solcivai, Alexandru Fiscuti, Petru Maior, Ioan Budai Deleanu și Gheorghe Lazăr[2]. Mai mult, în anii 1781—1782 Samiul Micu a tradus în românește compendiul amintit al lui Baumeister și l-a tipărit parțial la Buda și Sibiu[3].

Receptarea filozofiei wolffiene și ulterior kantiene de românii transilvăneni a fost facilitată de existența în Transilvania, Banat și Partium a unui cadru cultural de limbă latină și a unor structuri sociale și intelectuale care prin natura și specificul lor era firesc să subscrie la valorile *Aufklärung*-ului și *criticismului*. Astfel românii din provinciile menționate, la care am adăuga după 1775 pe cei din Bucovina, fie că au frecventat școlile străine cu limba de predare latină, mai ales catolice, fie că au avut ei înșiși asemenea școli la Blaj, pentru nevoile cărora au folosit diferite compendii latine de filozofie wolffiană și kantiană. Atît manualele, cît și limba de predare erau riguros reglementate de legislația școlară a statului austriac[4], încît latina a trebuit să fie folosită de români pentru predarea filozofiei pînă după anul 1830. Această situație a românilor din monarhie, pe de o parte, le-a înlesnit receptarea filozofiei germane scrisă în limba latină, iar pe de altă parte, le-a impus să predea în școală, de la anumite date, sisteme filozofice îngăduite de legislația unui învățămînt de stat. Dar în condițiile perpetuării caracterului confesional al învățămîntului și a frecventării școlilor greco-catolice și catolice de români, componenta confesională a învățămîntului a oferit diferențiat de la reformați la catolici și greco-catolici o deschidere mai largă sau mai restrînsă, mai timpurie sau mai tardivă față de noile valori ale filozofiei kantiene. În această privință se impune sublinierea apartenenței lui Kant și a filozofiei sale la protestantism, fapt care a declanșat inițial rețineri din partea colegiilor, seminariilor și universităților catolice față

anno 1777, Bibl. Acad. R.S.R., Fil. Cluj-Napoca, Ms. lat. nr. 257, f. 15r.; *Catalogus Bibliothecae monasterii Balasfalvensis, ad Sanctissimam Trinitatem*, Bibl. Acad. R.S.R., Fil. Cluj-Napoca, Ms. lat. nr. 435. f. 42r., 45v.—46r. și 91r.—91v.

[2] Pompiliu Teodor, *Două biblioteci particulare românești de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea*, în „Studii și cercetări de bibliologie", II, 1957, p. 266—268; *Elenchus librorum pie denati Reverendissimi Domini Petri Major in R. Universitate Pestiensi librorum Valachicorum revisori in comitatu Thorda possessione M. Maior apud viduam Popp Anna relictorum*, Bibl. Acad. R.S.R., Ms. rom. nr. 219, f. 26—28; Nicolae Albu, *Date noi privitoare la viața și activitatea lui Petru Maior*, în „Revista arhivelor", XLVIII (1971), nr. 4, p. 590—593; Dumitru Ghișe și Pompiliu Teodor, *Fragmentarium iluminist*, Cluj, 1972, p. 198 și 200—201; Teodor Bălan, *Data morții lui Ion Budai Deleanu*, în „Făt-Frumos", IX (1934), nr. 4, p. 84—86; G. Bogdan-Duică, *Gheorghe Lazăr*, București, 1924, p. 153—163.

[3] *Loghica adecă partea cea cuvîntătoare a filosofiei*, Buda, 1799; *Legile firei, itica și politica sau filosofia cea lucrătoare*, I, Sibiu, 1800; *Filosofia cea lucrătoare a rînduielilor dreptului firei*, II, Sibiu, 1800. Aceste tipărituri sibiene au circulat și în Moldova cf. D. Fecioru, *Un catalog vechi de manuscrise și cărți a bibliotecii mănăstirii Neamțului*, în „Biserica ortodoxă română", LIX (1941), nr. 7—8, p. 423. Opera filozofică rămasă în manuscris de la Samuil Micu a fost editată de Dumitru Ghișe și Pompiliu Teodor (Samuil Micu, *Scrieri filozofice*, București, 1966).

[4] Vezi *Norma Regia* (1781), *Ratio Educationis* (1777 și 1806) și *Politische Verfassung der deutschen Volksschulen* (1805).

de noua filozofie care apărea drept protestantă. De aceea pentru Transilvania și Ungaria penetrația ideilor kantiene în mediul protestant, strîns legat de universitățile germane, a fost mult mai veche și mai puternică.

În Academiile domnești din București și Iași, folosindu-se limba greacă ca limbă de predare, pentru trebuințele didactice manualele de filozofie wolffiană și kantiană trebuiau în prealabil traduse în limba greacă. Acest fapt a dus la preocupări din partea profesorilor greci și a unor români de a traduce din latină compendiile lui Friedrich Christian Baumeister și Johann Gottlieb Heineccius. Manualul acestuia din urmă, *Elementa philosophiae rationalis et moralis*, a fost tradus în limba greacă și de boierul român Grigore Brîncoveanu[5]. Astfel în Țara Românească și Moldova limba greacă, avînd aceleași rosturi în învățămînt și în cultură ca și limba latină în Transilvania, Ungaria și Bucovina, a determinat receptarea filozofiei wolffiene tradusă în greceşte. De remarcat că această filozofie a fost tradusă din latină în greacă nu numai de cărturarii greci, ci și de cei români. La românii din monarhia austriacă, existînd un învățămînt filozofic cu limba de predare latină, receptarea filozofiei wolffiene și ulterior kantiene în forma latină era extrem de facilă și într-un fel ajunse a fi reglementată de legislația școlară. Din cauza acestei legislații învățămîntul de aici a înregistrat o stabilitate și continuitate în predarea filozofiei germane, pe cîtă vreme în Principatele Române au avut loc fluctuații determinate de preferințele pentru anumite manuale și de formația intelectuală germană, franceză sau italiană a profesorilor. Filozofia manualelor acestora prevalent raționalistă în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea a ajuns treptat să fie influentată de empirismul lui John Locke și de senzualismul lui Etienne-Bonnot Condillac și Francesco Soave. Succesul noilor idei a culminat în anul 1805 cu introducerea *Logicii* lui Condillac, tradusă în neogreacă și tipărită de Daniil Filippidis (1801), în Academia din Iași[6]. Exemplul urmat, pînă la 1821, și de alți profesori a dus la impunerea sistemelor filozofice ale lui Condillac și Destutt de Tracy în Academiile domnești din Iași și București. Aceste opțiuni au accentuat deosebirile mai vechi existente între cultura filozofică din Moldova și Țara Românească, pe de o parte, și cea din Transilvania, Banat, Partium și Bucovina, pe de altă parte. Dacă în școlile din Blaj, ca de altfel în toate școlile din cuprinsul statului austriac, raționalismul german s-a prelungit după anul 1800, în cele din București și Iași raționalismul a fost dislocat și înlocuit cu senzualismul francez. Cultura Principatelor Române a înregistrat astfel o nouă direcție filozofică, strîns legată de mișcarea de idei franceză și mult deosebită de tradiția perpetuată a filozofiei raționaliste din Transilvania. De acum deosebirea provenea nu atît din limba de cultură în care filozofia era receptată și predată în școală, cît mai ales din caracterul și

[5] Ariadna Camariano-Cioran, *Academiile domnești din București și Iași*, București, 1971, p. 152 și 253

[6] *Ibidem*, p. 152—153.

conținutul său senzualist sau raționalist. Această continuitate sau discontinuitate a raționalismului filozofic în cultura românească explică, în parte, specificul provincial al receptării filozofiei kantiene în cele trei țări române.

Dacă în plan filozofic prelungirea tradiției raționaliste este de natură să explice atitudinile de acceptare sau de respingere a filozofiei kantiene, motivațiile acestei atitudini coboară adînc în structurile sociale. Intelectualii români din Transilvania și Ungaria chemați să îmbrățișeze noile idei filozofice proveneau social din rîndurile preoților, cantor-învățătorilor și a nobililor cu o sesie, constituind o categorie practic neprivilegiată care prin școală rar își depășea condiția socială. Aceste pături sociale excluse din viața constituțională a țării și insuficient de puternice în raporturile cu stările privilegiate înclinau spre moderație și compromis în acțiunile lor petiționare. Din cauza șanselor reduse aspirațiile preoților, învățătorilor și micilor funcționari români se regăseau filozofic nu într-un sistem senzualist, ci raționalist și tindeau nu spre o realizare practică, ci spre o filozofie a practicii în domeniul abstract al ideilor. Fără a se renunța la acțiunea social-politică, se subscrie la o filozofie mai puțin îndrăzneață, mai îndepărtată de realitate prin conceptele ei abstracte, la o filozofie care era nu a burghezului francez, ci a bürger-ului german. Această filozofie receptată de transilvăneni a fost criticismul kantian.

În Țara Românească și Moldova cărturarii cu precădere de origine boierească, prin poziția lor social-politică și în calitate de reprezentanți ai boierimii liberale sau conservatoare, au subscris nu la concepții filozofice raționaliste, ci senzualiste, nu la idei abstracte, ci concrete, nu la filozofia libertății, ci la libertatea însăși, revendicată nu în gîndire, ci în viață. Această filozofie a acțiunii practice și a finalității utilitariste a fost oferită de senzualismul francez al lui Condillac și de prelungirile sale prin Destutt de Tracy și A. Delavigne, sisteme filozofice preluate de cultura din cele două Principate.

În condițiile date este de așteptat ca primele contacte cu filozofia kantiană să le stabilească românii din cuprinsul statului austriac. Legăturile acestora cu filozofia germană erau mai vechi și mai puternice, încît criticismul kantian s-a altoit pe o tradiție. Aceste începuturi ale dialogului cu noua filozofie criticistă s-au realizat fie prin frecventarea școlilor care luaseră act de sistemul lui Immanuel Kant, fie prin deținerea unor înalte funcții de stat la Viena și Lemberg. Avem în vedere pe tinerii români care au urmat cursurile colegiilor din Cluj și Aiud, ale seminarului greco-catolic din Lemberg și ale universităților din Viena și Pesta, la care am asocia numele lui Ioan Budai Deleanu și Toma Moldovan, funcționari însărcinați la începutul secolului al XIX-lea cu traducerea noilor coduri austriece alcătuite în mare parte de kantianul Franz Zeiller[7].

[7] M. Friederich von Maasburg, *Geschichte der obersten Justizstelle in Wien (1749—1848)*, Praga, 1879, p. 144—149; Leopold Pfaff, *Rede auf Franz von Zeiller*, Viena, 1891; Ernst Swoboda, *Franz von Zeiller*, Graz, 1931.

Informațiile pe care le posedăm despre primii kantieni români ne permit să reținem figura cărturarului Ioan Budai Deleanu care a fost implicat în opera de traducere a tuturor codurilor austriece apărute între 1787—1812. Munca aceasta de traducător oficial i-a fost ușurată de buna pregătire filologică și juridică dobîndită în timpul studiilor filozofice, teologice și de drept urmate la Universitatea din Viena. Între anii 1783—1786 Budai Deleanu a frecventat facultatea de drept din Viena, avîndu-l ca profesor de drept natural pe Franz Zeiller, elevul și succesorul la catedră al lui Carol Anton de Martini. Tînărul Zeiller a debutat în cariera universitară ca adept al lui Martini, nume cunoscut al școlii juridice din secolul al XVIII-lea, care — la fel cu Köhler, Achenwall și Heineccius — punea la baza dreptului natural voința divină. Una din primele lucrări ale lui Franz Zeiller, *Vorlesungen über Heineccius* (Viena, 1781), aparține acestei direcții din școala dreptului natural prekantian și tot în acest spirit l-a audiat și Ioan Budai Deleanu. Ulterior Zeiller s-a apropiat de doctrina kantiană a dreptului pe care a acceptat-o și din anul 1797, în calitate de membru al comisiei aulice de legislație, a făcut să prevaleze în codificarea austriacă principiile juridice kantiene. Concomitent cu activitatea sa în această comisie și la catedră Franz Zeiller elaborează lucrarea de factură kantiană *Das natürliche Privatrecht* (Viena, 1802) care a servit de îndreptat teoretic, alături de alte lucrări de filozofia dreptului natural și de știință legislativă, comisiei de elaborare a Codului civil austriac (*Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch für die gesammten Deutschen Erbländer der Oesterreichischen Monarchie*, I—III, Viena, 1811)[8].

BCU Cluj / Central University Library Cluj

Ioan Budai Deleanu, după ce între 1804—1807 a tradus împreună cu Toma Moldovan Codul penal austriac (*Carte de pravilă ce cuprinde legile asupra faptelor răle și a călcărilor grele de poliție*, I—II, Cernăuți, 1807), a realizat în anii 1811—1812, cu concursul aceluiași coleg moldovean, traducerea Codului civil (*Cartea legilor pravililor de obște părgărești pentru toate țările moștenitoare nemțești a monarhiei austriecești*, I—III, Cernăuți, 1812). Aceste traduceri l-au obligat pe Budai Deleanu să se familiarizeze cu principalele sisteme de gîndire juridică ale vremii și în primul rînd cu cel al profesorului său Franz Zeiller ajuns spiritul director al mișcării de codificare austriacă.

Datorită acestuia, *Codul civil austriac* are la bază ca principii de structurare și formulare a conceptelor juridice, pe lîngă dreptul roman,

[8] Ernst Swoboda, *Das Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch im Lichte der Lehren Kants*, Graz, 1926; Idem, *Die philosophischen Grundlagen des österreichischen bürgerlichen Rechts und ihre Bedeutung für die Gegenwart*, în „Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht", II, 1928, p. 333 et. sq.; Idem, *Die Einwirkungen der Philosophie Kants auf das österreichische und tschechoslowakische bürgerliche Recht*, în „Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft", LIIL 1937), Heft 1, p. 151—172; Lucia Protopopescu, *Noi contribuții la biografia lui Ion Budai-Deleanu. Documente inedite*, București, 1967, p. 148—149.

dreptul natural kantian. Rostul lui Franz Zeiller pentru *Codul civil* a fost similar celui avut de Portalis pentru *Codul napoleonian*, ambii fiind inspiratorii principiilor doctrinare. Comisia austriacă de codificare îndrumată de Zeiller avea la dispoziție lucrarea acestuia *Das natürliche Privatrecht* a cărei influență se resimte în formulările codului. Măsura utilizării acestei lucrări, reeditată în anul 1808, rezultă și din folosirea ei frecventă de către autor în comentarul alcătuit pe marginea codului (*Commentar über das Allgemeine bürgerliche Gesetzbuch für die gesammten Deutschen Erbländer der Oesterreichischen Monarchie*, I—IV, Viena și Triest, 1811—1813).

Deși acest comentariu, ca și lucrarea *Das natürliche Privatrecht*, de mare circulație în monarhie nu au fost înregistrate în catalogul bibliotecii lui Ioan Budai Deleanu, catalog care cuprinde doar obiectele și cărțile scoase de familie la licitație în septembrie 1820, este puțin probabil ca juristul român să nu le fi citit și folosit în munca de traducere și în practica juridică. Aceasta cu atît mai mult cu cît Franz Zeiller a însemnat pentru timpul său ceea ce a reprezentat Carol Anton de Martini pentru epoca reformismului terezian și iozefin. În plus, inventarul bibliotecii, chiar în forma sa fragmentară, este în măsură să contureze și să sugereze bogăția lecturilor lui juridice, biblioteca sa conținînd cele mai recente lucrări de codificare: *Codex judiciarius* (Viena, 1797), *Codex poenalis de delictis politicis* (Viena, 1803), *Codex civilis universalis* (Viena, 1817) și *Code Napoléon* (Paris, 1808)[9]. Evident că acest catalog fragmentar de bibliotecă este departe de a ne transmite toate cărțile pe care le-a avut și le-a citit Budai Deleanu, din el lipsind chiar și ediția germană a codului civil pe care l-a tradus. Pentru bogăția lecturilor sale pledează și relațiile prietenești cu Leopold Umlauff, profesor de literatură germană la Universitatea din Lemberg, și cu Martin Kuralt, custodele bibliotecii aceleiași universități[10].

Indiferent de exactitatea reconstituirii lecturilor lui Ioan Budai Deleanu cert rămîne faptul că traducînd *Codul civil austriac* s-a familiarizat, prin intermediul lui Franz Zeiller, cu filozofia dreptului kantian. Numele lui Immanuel Kant îi era dealtfel cunoscut și din lucrarea lui Christoph Wilhelm Hufeland *Die Kunst das menschliche Leben zu verlängern* (Viena și Praga, 1797) pe care o avea în biblioteca sa[11]. Acestor date le-am putea adăuga și remarca lui G. Bogdan-Duică despre influențele în notele *Țiganiadei* ale lucrării lui Iammanuel Kant *Die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft* (Königsberg, 1793)[12]. Ioan Budai Deleanu se înscrie astfel în istoria culturii noastre ca unul din primii kantieni care, prin traducerea codurilor austriece, are meritul de a fi și primul creator în limba română de terminologie juridică kantiană. Spre deosebire de cea mai mare parte a operei sale rămasă în manuscris și, în

[9] Teodor Bălan, *Data morții lui Ion Budai Deleanu*, în „Făt-Frumos", IX (1934), nr. 2—3, p. 41—44 și nr. 4, p. 82—86.

[10] Lucia Protopopescu, *op. cit.*, p. 130 și 227.

[11] Teodor Bălan, *op. cit.*, p. 84.

[12] G. Bogdan-Duică, *Cantieni români*, în „Sămănătorul", III (1904), nr. 6, p. 81.

consecință, necunoscută contemporanilor, aceste traduceri juridice au fost tipărite și au circulat, contribuind la difuzarea conceptelor kantiene de filozofia dreptului în rîndul celor care le-au folosit.

Filozofia kantiană s-a difuzat în cultura românească și prin intermediul școlilor frecventate de tinerii români, școli ai căror profesori au luat act de noua filozofie, s-au referit la ea în prelegerile lor sau chiar au predat-o. Dintre aceste școli la loc de frunte s-a situat Liceul regesc academic din Cluj cu facultățile sale de filozofie și drept[13]. Aici noua direcție filozofică a fost ilustrată de profesorul de filozofie Koros Imre care prin însemnările sale dintre 1794—1802 certifică receptivitatea față de sistemul criticist. În cele două volume de însemnări ale sale se găsesc conspecte din lucrările lui Immanuel Kant, Johann Gottlieb Fichte și a kantienilor Wilhelm Traugott Krug, Gottlieb Hufeland, Karl Leonhard Reinhold, Lazarus Bendavid, Mellin, Mutschelle, Georg Goess, Salomon Maimon și Friedrich Bouterweck[14]. Același profesor s-a îngrijit și de achiziționarea pentru biblioteca liceului, după cum rezultă din *Catalogus librorum Bibliothecae Regiae Claudiopolitanae* (1797), a unor lucrări de filozofie kantiană, cum ar fi *Kritik der reinen Vernunft* (Riga, 1781) a lui Immanuel Kant, *Über den ersten Grundsatz der Moralphilosophie* de Kiesewetter și altele[15]. Auditor al acestui profesor clujean a fost și viitorul kantian român Gheorghe Lazăr[16].

După primele contacte cu filozofia kantiană la Cluj, Gheorghe Lazăr, ajuns student în teologie la Universitatea din Viena (1806—1809) și revenit în acest oraș pentru încă doi ani (1809—1811), a avut prilejul să-și îmbogățească cunoștințele în domeniul filozofiei criticiste al cărei adept a devenit. Ideile filozofului din Königsberg erau cunoscute și dezbătute în orașul de pe Dunăre. Aici se afirmase în dezbaterile filozofice Lazarus Bendavid prin prelegerile sale despre filozofia kantiană, publicate la Viena: *Vorlesungen über die Critik der reinen Vernunft* (1795), *Vorlesungen über die Critik der practischen Vernunft* (1796), *Vorlesungen über die Critik der Urtheilskraft* (1796), *Rede über den Zweck der critischen Philosophie* (1796), *Beyträge zur Kritik des Geschmackt* (1797) și *Vorlesungen über die metaphysischen Anfangsgründe der Naturwissenschaft* (1798). Tot la Viena au văzut lumina tiparului comentariile lui Gottfried Immanuel Wenzel asupra logicii kantiene (*Canonik des Ver-*

---

[13] Alexandru Tonk, *Formarea intelectualității române din Transilvania și liceul piariștilor din Cluj*, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai", Series Historia, XIII (1968), fasc. 1, p. 45—58.

[14] Bibl. Acad. R.S.R., Filiala Cluj-Napoca, *Ms. catolic* nr. 573, vol. 2, f. 58v., 59r., 62r.—62v., 63v., 64v., 66r., 69v., 70v., 71r.—71v., 72v., 73r.—73v., 76v., 82v., 86r., 87r., 90r.—90v., 92r., 93r.,—93v., 95r., 96r., 100v., 101r., 102v., 111r.—111v., 127r., 129r., 135r., 141r. și 224r.; cf. Avram Andea, *Date noi privind biografia intelectuală a lui Gheorghe Lazăr (1779—1823)*, în „Ziridava", X, 1978, p. 303.

[15] *Ms. cat. nr. 573*, vol. 2, loc. cit., f. 337r.—337v.

[16] G. Bogdan-Duică, *Gheorghe Lazăr*, București, 1924, p. 15—19; Avram Andea, *op. cit.*, p. 302—304.

standes und der Vernunft. Ein Commentar über Immanuel Kants Logik, 1801), iar profesorul de drept natural Franz Zeiller a subscris și el la dreptul formal kantian pe care l-a inserat în codurile austriece, l-a predat la universitate și l-a tipărit (*Das natürliche Privatrecht*, Viena, 1802), contribuind mult la răspîndirea noilor idei în universități și colegii academice. Manualul său retipărit în anul 1808 a ajuns să fie folosit treptat în toate universitățile, încît ediția a treia germană din 1819 a fost tradusă în latină de Francisc Egger anume pentru scopuri didactice (*Jus naturae privatum. Editio germanica tertia latine reddita* a Francisco nobili de Egger, Viena, 1819).

Gheorghe Lazăr și-a desăvîrșit formația intelectuală în acest context de afirmare a ideilor kantiene și de receptare a lor de oficialitățile vieneze. Spirit deschis valorilor veacului, tînărul din Avrig aflat la studii în Viena a citit mult și cu discernămînt, a tradus din diverse domenii pentru nevoile școlii românești și a cumpărat din modestele economii noi titluri pentru biblioteca sa. Și-a procurat ediții din clasici (Seneca, Cicero, Sextus Aurelius Victor, Q. C. Rufus), scrieri iluministe (Sonnenfels, Christian Wolff, Martini, De Lanjuinais, Fourbonnais), diverse lexicoane, lucrări lingvistice, de științele naturii și teologice, la care am adăuga, pentru legăturile cu filozofia kantiană, manualul profesorului vienez Francisc Samuel Karpe, *Institutiones philosophiae dogmaticae perpetuae kantianae disciplinae* (3 vol. Viena, 1804), și a cehului Johann Mačzek, *Entwurf der reinen Philosophie. Ein Versuch den Untersuchungen der Vernunft über Natur und Pflicht eine neue Grundlage zu sichern* (Viena, 1803). Din biblioteca lui Lazăr am mai aminti și lucrarea lui Anton Karl Reyberger, *Institutiones ethicae christianae seu theologiae moralis* (Viena, 1808), folosită și citată de Franz Zeiller în comentarul său pe marginea *Codului civil austriac*[17]. Lecturile lui Gheorghe Lazăr din filozofia kantiană, pe care a tradus-o în românește și a predat-o, au fost fără îndoială mult mai bogate decît sumarele informații oferite de biblioteca sa dispersată și catalogată abia la începutul secolului nostru[18].

Gheorghe Lazăr reîntors în Transilvania ocupă funcția de profesor la Sibiu, de unde în urma conflictului cu episcopul Moga a plecat la București, reușind să înființeze aici școala românească de la Sfîntul Sava (1818)[19]. Printre disciplinele predate de profesorul transilvănean la noua școală a fost și filozofia tradusă și anunțată pentru tipar în *Apelul la subscriere* din 1822. În acest apel Lazăr arăta că „piedeca cea mai mare

[17] *Commentar über das allgemeine bürgerliche Gesetzbuch für die gesammten Deutschen Erbländer der Österreichischen Monarchie*, I, Viena și Triest, 1811, p. 168, 209, 214, 246, 256 și 286.

[18] O. Lugoșianu, *Biblioteca lui Gheorghe Lazăr*, în „Floarea darurilor", I (1907), vol. I, nr. 5, p. 299—300; G. Bogdan-Duică, *op. cit.*, p. 153—163; Gheorghe Pârnuță, *Gheorghe Lazăr. Contribuția sa la dezvoltarea învățămîntului*, București, 1973, p. 151—164.

[19] G. Bogdan-Duică, *op. cit.*, p. 77—92; Gheorghe Pârnuță, *op. cit.*, p. 26—56; Elena Grigoriu, *Istoricul Academiei domnești de la Sf. Sava (Contribuții documentare)*, București, 1978, p. 123—168.

a neiuțitei pășire a științelor a fost și este netipărirea cărților scolastice" și „făcea preacinstitului public de știre că voiește a da la lumină în limba patriei adică: filosofia, matematica și geografia, apoi după aceasta va urma și istoria universală"[20]. Cît despre această filozofie, anunțată spre tipărire la modul general, din relatările ulterioare ale elevilor și colaboratorilor lui Lazăr, îndeosebi ale lui Ion Eliade Rădulescu, rezultă că avea la bază sistemul filozofic kantian. Eliade Rădulescu își amintea în 1839, cînd publică în *Curierul românesc* prima biografie a lui Gheorghe Lazăr, că acesta „începu a traduce cursul de matematică a lui Wolf și de filosofie a lui Kant" și că „Lazăr trecu cu filosofia în metafizică și fiindcă avea și alt clas de trigonometrie, clasul de logică rămase vacant. Ca să îndestuleze și pe alți tineri ce erau pregătiți a asculta logica, fu însărcinat și cu clasul acesta tot Erdeli, și începu logica lui Condillac. Aceasta fu o ispită lui Lazăr; îl supăra să nu vază o sistemă urmată; simțea și cunoștea amestecul ce ar fi urmat în învățătură; se vede silit sau el a schimbat pe Kant sau Erdeli pe Condillac; cu toate că, ce este drept, vrea mai bine să rămîie jos Condillac pe lîngă Kant"[21].

Dacă pentru matematică informațiile și precizările lui Ion Eliade Rădulescu sînt confirmate de manuscrisele păstrate, pentru filozofie se știe doar că s-a folosit de sistemul filozofic kantian, predat foarte probabil după un compendiu asemănător celui al lui G. B. Jäsche (Immanuel Kant, *Logik. Ein Handbuch zu Vorlesungen,* Herausgeber Gottlob Benjamin Jäsche, Königsberg, 1800) sau Francisc Samuel Karpe (*Institutiones philosophiae dogmaticae pereptuae kantianae disciplinae,* I—III, Viena, 1804)[22]. Oricum, școala românească de la Sf. Sava prin Gheorghe Lazăr a rupt cu tradiția matematică și filozofică a Academiei grecești din București, preferînd matematicii lui Francoeur și Lacroix pe cea a lui Wolff și Metzburg, iar filozofiei lui Condillac și Destutt de Tracy pe cea a lui Immanuel Kant mediată de compendiile vremii. Noua direcție inaugurată de filozofia kantiană echivala și cu un act național românesc, constituind replica la tradiția culturii filozofice în limba greacă bazată pe sistemele de gîndire ale lui Etienne Bonnot Condillac și Destutt de Tracy.

Cu puțin timp înainte ca Gheorghe Lazăr să înceapă la București lupta pentru impunerea filozofiei kantiene, în Moldova noua filozofie cîștigase teren prin opera de codificare întreprinsă de domnul Scarlat Calimach. Acesta luase hotărîrea să dea țării un cod de legi și în acest sens numise o comisie de traducători a *Pravilelor împărătești* și o alta însărcinată cu adunarea legilor și obiceiurilor țării în materia civilă și criminală. Din comisia de traducători au făcut parte Anania Cuzanos, profesor la Academia domnească din Iași, și Christian Flechtenmacher, jurist brașovean. Acesta urmase filozofia și dreptul la Viena, unde fusese

[20] Apud G. Bogdan-Duică și G. Popa-Lisseanu, *Viața și opera lui Gheorghe Lazăr*, București, 1924, p. 27—28.
[21] Apud *ibidem*, p. 254—256.
[22] Avram Andea, *op. cit.*, p. 300.

elevul lui Franz Zeiller, de la care a învățat dreptul natural kantian și știința codificării legislative[23].

Rezultatele muncii celor două comisii, din care au făcut parte și boierii români Andronache Donici, Costache Conache, Grigoraș Sturza, P. Negri, Mihail Sturza, Iordache Ghica și mitropolitul Veniamin, s-au materializat în elaborarea *Codului Calimach* tipărit la Iași (1816—1817). Inspiratorul principiilor filozofice ale codului a fost Flechtenmacher care a folosit drept model *Codul civil austriac* (1811) și lucrările lui Zeiller, *Commentar über das Allgemeine bürgerliche Gesetzbuch für die gesammten Deutschen Erbländer der Oesterreichischen Monarchie* (4 vol., Viena și Triest, 1811—1813) și *Das natürliche Privatrecht* (ed. 2, Viena, 1808), de unde și prezența conceptelor juridice kantiene și a asemănărilor de formă, structură și formulare cu modelul austriac. Spre exemplificare am aminti din *Codul Calimach* conceptele kantiene de drept real *(drit realnic, Sachenrecht),* de drept personal *(drit personalnic, persönliches Recht)*[24], la care am asocia analiza comparativă a *Codului Calimach* și a *Codului civil austriac* întreprinsă de Vasile Conta și I. Corjescu, analiză care le-a permis să stabilească următoarele estimări statistice: 62,31% după Conta și 76,22% după Corjescu din articolele codului austriac sînt utilizate în codul moldovean și 57,82%, respectiv 70,44%, din articolele codului moldovean își au originea în codul austriac[25].

Se poate concluziona că dreptul formal kantian a oferit Moldovei, prin intermediul *Codului civil austriac* și a lucrărilor lui Franz Zeiller, o concepție specifică și modernă de receptare și asimilare într-o sinteză nouă a dreptului roman, bizantin și cutumiar moldovean. *Codul Calimach* se prezintă astfel, într-o mare măsură, ca o încercare reușită de codificare a dreptului pozitiv pe baza principiilor dreptului natural kantian.

Concomitent cu difuzarea filozofiei kantiene în Țara Românească și Moldova asistăm și în Transilvania la un proces similar, evidențiindu-se în această direcție activitatea profesorului de drept natural Ștefan Banó de la Liceul regesc academic din Cluj. Ajuns în anul 1818 profesor la facultatea de drept, Banó s-a orientat spre manualele kantiene de drept natural și îndeosebi spre cel al lui Franz Zeiller *(Das natürliche Privatrecht)* pe care l-a folosit în traducerea latină din 1819. Mai mult Ștefan Banó, plecînd de la acest manual, a întocmit pentru nevoile facultății clujene compendiul *Elementa jurisprudentiae naturalis secundum vestigia celeberrimorum Franc. nob. de Zeiller, ac de Egger aliorumque de jurisprudentia meritissimorum virorum conscripta* a Stephano Banó

[23] Vezi *Codul Calimah,* București, 1958, p. 4—5 și bibliografia de la p. 945—949.
[24] *Codul Calimah,* p. 201—203, § 405.
[25] Valentin Al. Georgescu, *Trăsăturile generale și izvoarele Codului Calimach,* în „Studii. Revistă de istorie", XIII (1960), nr. 4, p. 73—106, în special p. 106. Pentru raporturile dintre cele două coduri vezi și studiul mai nou al lui Valentin Al. Georgescu, *Les contacts entre le droit moldave et le droit autrichien au début du XIXe siècle,* în „Festschrift für Ernst Carl Hellbling", Salzburg, 1971, p. 159—193

(Cluj, 1836). Acest compendiu a stat la baza predării dreptului natural la Cluj pînă la revoluția din 1848, după el studiind și tinerii români care au urmat facultatea juridică[26]. Numărul auditorilor români ai acestui curs kantian de drept natural, firește ținut mult mai devreme decît tipărirea lui, a fost impresionant, cifrele școlare ale facultăților de filozofie și drept publicate pentru anii 1822—1826, 1828—1829 și 1831—1835 cuprinzînd un număr de 448 de români din totalul de 2716 studenți, ceea ce reprezintă 16,49%. Dacă pentru anii 1822—1826 și 1828—1829 media anuală a studenților români a fost de 28,57 iar media anuală generală de 208,14, pentru anii 1831—1835 aceleași medii ajung la 49,6, respectiv 251,8. Creșterea mediei anuale a românilor este de 42,39% față de cea generală de numai 17,33%, diferență explicabilă prin neechivalarea cursului filozofic de la Blaj, înființat în 1831, cu cel din Cluj[27], curs necesar urmării studiilor juridice. Sporirea în general a cifrelor de școlarizare cu începere din 1831 a fost determinată de noul curs politic spre național înregistrat acum și materializat în orientarea spre funcțiile laice și implicit spre învățămîntul filozofico-juridic. În această situație tinerii români care aspirau la funcțiile administrației de stat trebuiau să urmeze filozofia nu la Blaj, ci la Cluj, de unde și numărul acestora în creștere la facultățile de filozofie și drept[28].

Printre tinerii români care au studiat la Cluj și au ajuns figuri de seamă ale mișcării culturale și naționale amintim pe Ioan Dragoș, Petru Dobra, George Barițiu, Aron Pumnul, Alexandru Bohățel, Ioan Bran, Avram Iancu, Alexandru Papiu Ilarian, Alexandru Baternai, Nicolae Popea și alții care într-un fel sau altul au luat act de filozofia kantiană. Un loc aparte pentru însăși istoria învățămîntului juridic din Cluj l-a ocupat Ladislau Vajda, elev al școlii clujene între 1794—1801 și ulterior deținător de funcții guberniale, ajuns în anul 1818 profesor de dreptul patriei și drept criminal la facultatea juridică. A păstrat această funcție între anii 1818—1830[29], publicînd în acest răstimp mai multe lucrări

[26] Pentru numărul acestora vezi Alexandru Tonk, *op. cit.*, p. 55.

[27] *Ibidem*, p. 49.

[28] Facultățile de filozofie și drept din Cluj aveau fiecare o durată de doi ani de zile. Întrucît studenții din anii despre care avem date statistice în cea mai mare parte provin sau își continuă studiile în anii din care lipsesc asemenea date, considerăm posibilă o estimare bazată pe cifrele de școlarizare cunoscute. Astfel pentru perioada 1818—1847, timp cît a profesat Ștefan Banó la facultatea de drept, în lipsa datelor pe anii 1818—1821, 1827, 1830 și 1836—1847, dacă luăm 28,57 media anuală a studenților români pînă la 1831 și 49,6 după această dată, rezultă un număr de încă 766 auditori români la filozofie și drept. Numărul lor se pare că a fost mai mare decît media luată, cel puțin după 1835, deoarece în 1842 numai la drept erau înscriși 44 de români (cf. Alexandru Tonk, *op. cit.*, p. 49). Pe baza acestei estimări admisibile numărul românilor înscriși la filozofie și drept între anii 1818—1847 se ridica la aproximativ 1214!

[29] Vezi *Calendarium novum et vetus ad annos:* 1818, p. 247; 1819, p. 194—195; 1820, p. 241—242; 1821, p. 238—239; 1822, p. 198; 1823, p. 202—203; 1824, p. 241—242; 1825. p. 241—242; 1826, p. 109—191; 1827, p. 192; 1828, p. 210; 1829, p. 193—194; 1830, p. 188—189.

juridice[30] și adunînd o bogată și valoroasă bibliotecă ce a fost donată școlilor românești din Blaj[31].

Pătrunderea filozofiei kantiene în Liceul piarist din Cluj este ilustrată și de cataloagele bibliotecii acestuia întocmite între anii 1797—1838. Astfel *Catalogus librorum Bibliothecae Regiae Claudiopolitanae anno 1797* cuprinde, pe lîngă lucrările menționate ale lui Kant și Kiesewetter, diverse titluri de autori kantieni, dintre care amintim *Neues System einer philosophischen Tugendlehre aus der Natur der Menschheit entwickelt* (Leipzig, 1790) și *Philosophie der Erkenntnisse* (Bayreuth, 1791) de Johann Heinrich Abicht[32], *Beiträge zu Berichtigung bisheriger Missverständnisse der Philosophie* (vol. 1, Jena, 1790) și *Versuch einer neuen Theorie des menschlichen Vorstellungsvermögens* (Praga și Jena, 1789) de Karl Leonhard Reinhold[33]. În catalogul alcătuit în februarie 1823 și semnat printre alții de profesorul de drept Ștefan Banó, catalog care cuprinde numai titluri din „filozofi și fizici", pe lîngă autorii amintiți mai sus[34] figurează și kantianul Johann Schulze cu *Erläuterungen über des Herrn Professor Kant Kritik der reinen Vernunft* (Königsberg, 1784)[35]. *Catalogus librorum Bibliothecae Lycei Regii Claudiopolitani* din anii 1835—1836 consemnează noi titluri din Immanuel Kant și lucrările *Der Staat und die Schule* (Leipzig, 1810) și *Dikäopolitik oder neue Restauration der Staatswissenschaft mittels des Rechtsgesetzes* (Leipzig, 1824) de Wilhelm Traugott Krug[36]. Toate aceste titluri enumerate sînt cuprinse și în catalogul din anul 1838[37], catalog alfabetic care surprinde, ca dealtfel și celelalte, prin lipsa unor lucrări despre care se știe că au stat la baza cursurilor de filozofie și drept predate de profesorii liceului.

Dincolo de ceea ce a însemnat Lembergul prin activitatea lui Ioan Budai Deleanu și Toma Moldovan, Bucureștiul prin aceea a lui Gheorghe Lazăr, Iașul prin mișcarea de codificare și Clujul prin facultățile sale în stabilirea unor legături fertile între cultura românească și filozofia kantiană, adevărata măsură a acestor raporturi culturale a fost dată în prima jumătate a secolului al XIX-lea de Blaj.

Centru românesc de primă importanță pentru tradiția rațională wolffiană din cultura noastră, Blajul a cunoscut pe la 1825 procesul

---

[30] *Az erdélyi polgári magányos törvények historiája*, Cluj, 1824; *Synopsis historiae juris Transilvanici in usum auditorum suorum*, Cluj, 1830; *Az erdélyi polgári magános törvényekkel való esmeretségek*, I—III, Cluj, 1830, etc.

[31] *Biblioteca testată de repausatul Ladislau Vaida*, în „Programa Gimnaziului superior, Preparandiei, Normei și școalei poporale de fetițe din Blaj", pe anul scolastic 1890/91, Blaj, 1891, p. 14—44; pe anul scolastic 1891/92, Blaj, 1892, p. 16—42 și pe anul scolastic 1892/93, Blaj, 1893, p. 18—32. Printre autorii prezenți în biblioteca lui Vaida amintim pe Herder, Schiller, Karl Rotteck, Chateaubriand etc.

[32] Bibl. Acad. R.S.R., Filiala Cluj-Napoca, *Ms. cat. nr. 678*, f. 316v.

[33] *Ms. cat. nr. 678*, loc. cit., f. 350r.—350v.

[34] Bibl. Acad. R.S.R., Filiala Cluj-Napoca, *Ms. cat. nr. 722*, p. 1, 29 și 47—48.

[35] *Ms. cat. nr. 722*, loc. cit., p. 51.

[36] Bibl. Acad. R.S.R., Filiala Cluj-Napoca, *Ms. cat. nr. 2—3*, f. 39v. și 42r.

[37] *Catalogus librorum Bibliothecae Lycei Regii Claudiopolitani* (1838). Bibl. Acad. R.S.R., Filiala Cluj-Napoca, *Ms. cat. nr. 679*, sub voce.

dislocării și înlocuirii acestei tradiții cu filozofia kantiană. Promotorul noii direcții filozofice a fost Timotei Cipariu, care s-a autoinițiat în filozofia germană, stăruind mai cu seamă asupra kantismului pe care, din 1828, îl predă la cursul filozofic de un an din Blaj[38]. Dacă nu se cunosc decît ipotetic manualele și compendiile utilizate la această dată de Cipariu, cel puțin se poate afirma că noua filozofie a fost predată în limba latină. Faptul pare confirmat de practica ulterioară a lui Simeon Bărnuțiu, discipolul lui Timotei Cipariu, care ajungînd în octombrie 1830 profesor la același curs filozofic a predat tot în latină filozofia kantiană după compendiile lui Wilhelm Traugott Krug.

Alegerea compendiilor de filozofie ale lui Krug de către Simeon Bărnuțiu a fost determinată de conținutul și caracterul acestora, cuprinzînd o filozofie mult simplificată în raport cu lucrările elaborate de Immanuel Kant, fapt ce conferea compendiilor o mare accesibilitate și prețuire din partea profesorilor. Așa se explică de ce Simeon Bărnuțiu a folosit la Blaj nu atît opera lui Kant, ci prelucrările acesteia datorate lui Krug, prelucrări care s-au bucurat de audiență și au cunoscut traduceri în mai multe țări europene. Dar, în afară de meritul lui Wilhelm Traugott Krug de a fi difuzat în Europa filozofia kantiană prin compendiile sale, am reține și pe acela al creerii unui sistem propriu de gîndire filozofică, e adevărat de factură kantiană, pe care autorul l-a denumit *sintetism transcendental*.

Concepția filozofică a lui Krug a dobîndit o orientare proprie începînd cu opera sa *Entwurf eines neuen Organons der Philosophie* (1801), după ce în prealabil publicase mai multe dizertații teologice, cîteva considerații asupra lui Herder (*Über Herder's Metakritik*, 1799) și unele lucrări îndreptate împotriva lui Fichte (*Philosophie der Eye*, 1800; *Briefe über die Wissenschaftslehre*, 1800) și Schelling (*Briefe über den neuesten Idealismus*, 1801). Ideile din *Organon* au fost reluate și dezvoltate în *Fundamentalphilosophie* (1803), lucrare continuată de *System der theoretischen Philosophie* (3 vol., 1806—1810) și de *System der praktischen Philosophie* (3 vol., 1817—1819). Aceste lucrări au cunoscut mai multe ediții, dintre care amintim și pe cea vieneză apărută în editura Franz Härter (*Philosophische Werke*, 1818), servind și fiind folosite drept manuale pentru predarea filozofiei în învățămîntul universitar și colegial. Era o filozofie în esență kantiană, influențată însă de Fichte, Schelling și Jacobi, după cum însuși Krug recunoaște și mărturisește în prefața la compendiul său *Handbuch der Philosophie und der philosophischen Literatur* (2 vol., Leipzig, 1820—1821).

Datorită accesibilității și expunerii sistematice a ideilor kantiene, corectate pe alocuri cu datele filozofiei postkantiene, Wilhelm Traugott Krug a reușit să asigure lucrărilor sale o intensă și vastă circulație europeană ilustrată de numeroasele ediții și traduceri. Am aminti astfel că numai *Handbuch*-ul a cunoscut la Leipzig trei ediții în anii 1820—1821,

[38] Ioan Rațiu, *Timotei Cipariu. Viața și activitatea lui*, Blaj, 1905, p. 12.

1822 și 1828, la care am adăuga edițiile lucrărilor *System der praktischen Philosophie, Fundamentalphilosophie* și *System der theoretischen Philosophie*. Ultimele două lucrări au fost traduse în limba latină de profesorul Ștefan Márton pentru nevoile colegiului reformat din Pápa, comitatul Veszprém. Traducerea lui Márton, profesor cu studii filozofice și teologice la Göttingen, prefațată la 15 iunie 1819 a fost imprimată în tipografia lui Anton Pichler din Viena sub titlul *Systema philosophiae criticae in compendium redegit, latine interpretatus est, ac edidit Stephanus Márton, philosophiae ac matheseos professor. Tomus I. Philosophiam fundamentalem, Logicam, Metaphysicam et Aestheticam in se complectens* (1820). În cultura greacă filozofia lui Wilhelm Traugott Krug a pătruns prin traducerea lui Constantin Mihail Koumas din anii 1818—1820[39] iar în cea polonă prin traducerea lui Zabellewicz, pseudonimul lui J. Em. Jankowski[40].

Pentru cultura românească legăturile cu filozofia kantiană a lui Krug s-au putut realiza inițial, într-o vreme cînd nu aveam traduceri românești, fie prin intermediul traducerilor neogrecești ale lui Koumas în Țara Românească și Moldova, țări cu tradiții de cultură în limba greacă, fie direct prin edițiile germane ale lui Krug în Transilvania sau tot aici prin intermediul traducerii latine a lui Márton. Existența acestei traduceri în limba latină a filozofiei teoretice a lui Wilhelm Traugott Krug și prezența ei în biblioteca lui Timotei Cipariu[41] credem că ne permite, cel puțin ipotetic, să admitem folosirea acestei versiuni latine de către Cipariu în predarea filozofiei kantiene la Blaj între 1828—1830. Tot de la această traducere latină e probabil să fi plecat și Simeon Bărnuțiu în toamna anului 1830, de cînd a fost însărcinat cu predarea filozofiei la cursul filozofic din Blaj. Este puțin probabil ca Timotei Cipariu și Simeon Bărnuțiu, predîndu-l în latină pe Krug, să fi recurs la traduceri proprii în condițiile existenței și posedării traducerii lui Ștefan Márton. Profesorii blăjeni au fost însă obligați să traducă filozofia practică *(System der praktichen Philosophie)* a lui Wilhelm Traugott Krug odată cu dezvoltarea cursului filozofic de la un an la doi ani prin decretul împărătesc din 11 septembrie 1831[42]. De acum credem că a început să se predea la Blaj pe lîngă filozofia teoretică și cea practică, — conținînd doctrinele

[39] Wilhelm Traugott Krug, *Handbuch der Philosophie und der philosophischen Literatur*, ed. III, vol. 1, Leipzig, 1828, p. VII; Idem, *Allgemeines Handwörterbuch der philosophischen Wissenschaften nebst ihrer Literatur und Geschichte*, ed. II, vol. 2, Leipzig, 1833, p. 659.

[40] Wilhelm Traugott Krug, *Handbuch der Philosophie und der philosophischen Literatur*, ed. III, vol. 1, Leipzig, 1828, p. VII; *Bibliografia filozofii polskiej 1750—1830*, Warszawa, 1955, p. 43—44.

[41] Cartea se găsește azi la Bibl. Acad. R.S.R., Filiala Cluj-Napoca, Fond Blaj, cota 2810. Ea face parte din cărțile aparținătoare bibliotecii lui Timotei Cipariu și înainte de a ajunge la acesta a fost oferită drept premiu, în 30 iunie 1823, lui Christian Benedek, elev la colegiul din Aiud. Însemnarea din 28 mai 1825 de pe ultima foaie de protecție a cărții a fost ștearsă, probabil de Cipariu.

[42] Nicolae Albu, *Istoria școlilor românești din Transilvania între 1800—1867*, București, 1971, p. 32.

dreptului, eticii și religiei — confirmîndu-se informația lui Alexandru Papiu Ilarian că „profesorul filosofiei Bărnuțiu încă la a. 1831 introduce în Blaj dreptul firei, iar acum pe la a. 1834, cel dintîi începe a propune dreptul firei în limba română“[43]. Întreruperea activității profesorale a lui Simeon Bărnuțiu, numirea sa de notar consistorial între 1835—1839[44] și suplinirea catedrei sale de filozofie teoretică și practică prin Ioan Dragomir[45] nu i-a permis să termine traducerea în românește a filozofiei lui Krug. Revenirea la catedră în anul 1839 i-a dat posibilitatea lui Bărnuțiu să desăvîrșească începuturile mai vechi ale traducerii filozofiei predate. Munca nu i-a fost ușoară, așa cum rezultă din scrisoarea adresată în același an lui George Barițiu, căruia îi mărturisea: „am socotit să scap pe încet și încît mă vor lăsa împrejurările dinafară filozofia din jugul și robia limbii latinești (batăr de jumătate), în care gemînd și înădușită fiind de la începutul școalelor din Blaj pînă în ziua de astăzi, tare puțin a luminat mințile auzitorilor români, că a fost după toată etimologia cuvîntului și înțelesul, numai roabă teologiei; dar nu roabă ce merge cu lumina aprinsă înaintea Doamnă-sa, că atunci tot ar mai fi ceva, ci roabă care-i poartă șlepu dindărăpt“[46]. Eforturile au fost încununate de succes, Simeon Bărnuțiu reușind în cele din urmă să traducă integral filozofia lui Krug după *Handbuch der Philosophie und der philosophischen Literatur*.

Prin această traducere Bărnuțiu a fost primul dintre cărturarii români ai secolului trecut care a realizat transpunerea în limba română a unei lucrări de filozofie kantiană care a cuprins logica, metafizica, estetica, dreptul, etica și religia. Lucrarea folosită drept manual la Liceul episcopal din Blaj a circulat în manuscris, rămînînd pînă azi în această formă. Mai mult, autorul manuscriselor a intrat în anonimat, acestea fiind identificate relativ recent de Pompiliu Teodor și Dumitru Ghișe[47], la care am adăuga un nou manuscris de drept natural identificat în colecția de manuscrise a Bibliotecii Centrale Universitare din Cluj-Napoca[48]. În prezent sîntem astfel în posesia unui număr de patru manuscrise bărnuțiene, *Mss. rom. nr. 38, 39 și 40* păstrate la Biblioteca Academiei R.S.R., Filiala Cluj-Napoca, Secția de mss., Fondul Blaj și *Ms. rom. nr. 4192* din colecția de manuscrise a Bibliotecii Centrale Universitare din Cluj-Napoca, care cuprind șase părți din *Handbuch*-ul lui Krug, lipsind partea

---

[43] *Istoria românilor din Dacia Superioară*, I, Viena, 1851, p. 228.

[44] *Calendarium novum et vetus ad annos:* 1835, p. 267; 1836, p. 273; 1837, p. 273; 1838, p. 308; 1839, p. 272.

[45] *Calendarium novum et vetus ad annos:* 1835, p. 279; 1836, p. 284; 1837, p. 284; 1838, p. 319; 1839, p. 282.

[46] *George Barițiu și amicii săi. Corespondență*, în „Tribuna poporului“, V. I. (1903), nr. 43, p. 1.

[47] *Contribuții la cunoașterea activității filozofice a lui Simion Bărnuțiu*, în „Revista de filozofie“, XI (1964), nr. 3, p. 357—369.

[48] *Știința dreptului*, Ms. rom. nr. 4192, 76f. Prezentarea și datarea manuscrisului la Avram Andea, *Precizări noi despre activitatea profesorală a lui Simeon Bărnuțiu la Blaj*, în „Ziridava“, XI, 1979, p. 939—948.

a IV-a de *estetică*, care însă, după cum rezultă din numerotarea părților manuscriselor, a existat și ea dar nu a ajuns pînă la noi[49]. Manuscrisele vin să confirme încă o dată informațiile prețioase și veridice ale lui Alexandru Papiu Ilarian, printre care și aceea că „profesorul Simeon Bărnuțiu lăsîndu-se de notariatul consistorial, ce-l duse de la 1835—39, și apucîndu-se iarăși de filosofie la 1839 traduse toată filosofia lui Krug și o propunea în limba națională"[50]. Despre acest moment din activitatea profesoral-filozofică a lui Bărnuțiu ne informează aproape identic și George Barițiu, care arată că la anul 1839 „numai cît Bărnuțiu renunțînd la funcțiunea de notariu consistorial rămase profesor de filosofie pentru care avea o predilecție pasionată. Învățase nemțește; Kant, Hegel, Fichte, Krug, Herbart și alții, cu toate acele teorii care ajunseseră pe atunci oarecum la modă și agitau spiritele mai vîrtos în Germania, făceau studiul lui de toate zilele"[51].

Cursul filozofic bărnuțian este în general o traducere liberă, o prelucrare a compendiului *Handbuch der Philosophie und der philosophischen Literatur* care respectă structura originalului cu unele mici modificări, ca eliminarea bibliografiei, restrîngerea sau extinderea unor paragrafe și dezvoltarea explicațiilor acestora cu exemple luate din alte lucrări ale lui Krug (îndeosebi din *Fundamentalphilosophie, System der theoretischen Philosophie, System der praktischen Philosophie, Allgemeines Handwörterbuch der philosophischen Wissenschaften nebst ihrer Literatur und Geschichte* și *Versuch einer systematischen Enzyklopädie der Wissenschaften),* din literatura clasică greacă și romană, din istoria universală și transilvăneană[52]. Unele din aceste lucrări folosite de Simeon Bărnuțiu pentru completarea explicațiilor *Handbuch*-lui au fost inventariate, la plecarea din Iași, în biblioteca sa. Aceasta conținea din opera lui Krug, în afară de *Handbuch der Philosophie und der philosophischen Literatur,* și *Allgemeines Handwörterbuch der philosophischen Wissenschaften nebst ihrer Literatur und Geschichte* (Leipzig, 1827—1829 în 4 volume)[53].

Printre însemnările proprii ale profesorului Bărnuțiu pe marginea unor paragrafe din Krug, am aminti două în care se referă la Immanuel Kant. Astfel tratînd despre „categoriile înțelesului" (intelectului), Simeon Bărnuțiu arată că „agerimea lui Kant (oarecînd profesor de f<ilozof>ie în Königsberg) a străbătut organismul minții omenești și a descoperit categoriile acestea, le-a pus în rînd sistematic și a arătat referința lor cea adevărată către lucrurile cunoștinții în cartea ce se zice «Critica cuventului curat» *(Kritik der reinen Vernunft);* aici a arătat el ce poate ști

[49] *Ibidem.*

[50] *Istoria românilor din Dacia Superioară,* I, Viena, 1851, p. 229.

[51] *Episoade din viața episcopului Ioan Pop de Lemeny,* în „Observatorul", III (1880), nr. 47, p. 186.

[52] Dumitru Ghișe și Pompiliu Teodor, *op. cit.,* p. 357—369; Avram Andea, *Beiträge zum pädagogischen Denken Simeon Bărnuțius in der Zeit seiner Blajer Tätigkeit,* în „Noesis", III, 1975, p. 194.

[53] Bibl. Acad. R.S.R., *Ms. doc. rom. 4976.*

omul și ce nu poate ști, despre ce fel de lucruri își poate cîștiga omul cunoștințe aievea și despre ce nu-și poate sau care sînt marginile minții omenești și a cunoștinții, peste care nici este iertat omului a trece, și dacă trece peste ele, atunci ajunge într-un loc pustiu în care nu se află lucruri aievea, ca să-și poată cîștiga cunoștințe aievea"[54]. În altă parte, analizînd categoria kantiană de modalitate, Bărnuțiu adaugă paragrafului corespunzător din Krug observația că „tot ce răsare și se strică, caută să aibă a sa cauză anumită în natură. Pentru aceea presupunem cum că prețutinde<ni> în natură domnește un curs al naturii potrivit cu legile ei; presupunerea aceasta conduce pe toți cercătorii naturii și pe istoricii cei adevărați, așa cît de s-ar abate de la presupunerea aceasta (ad<ică> de ar socoti cum că în natură se întîmplă unele lucruri și fără de cauză sau cum că cauza lor nu se poate afla defel în natură) atunci ar înceta toată cercarea naturii și istoria. Într-această privință bine se poate zice cu Kant cum că înțelesul nostru dă naturii legi ad<ică> legi curate, iar cele empirești pe analogie și inducere întemeiate trebuie să le învețe de la natură înțelesul omului"[55]. S-ar putea adăuga noi exemple, dar le considerăm suficiente și pe acestea pentru surprinderea clarității și adîncimii gîndirii filozofice bărnuțiene.

În afară de valoarea în sine a prelucrărilor lui Simeon Bărnuțiu după lucrările lui Krug considerăm de mare importanță pentru formarea unei intelectualități românești de factură kantiană și numărul auditorilor săi. Date statistice despre tinerii de la Liceul episcopal din Blaj nu avem publicate pentru perioada anilor 1828—1848, deși Nicolae Albu amintind de „tezele" examenelor semestriale de filozofie păstrate pentru anul școlar 1839/40, precizează că acestea cuprind și anexe cu numele celor înscriși la examene[56]. În lipsa datelor despre aceștia, încercăm să estimăm numărul auditorilor filozofiei kantiene de la Blaj bazîndu-ne pe date publicate pentru seminarul teologic. Numărul teologilor sau alumnilor pentru anii școlari 1820/21 a fost de 39, pentru 1830/31 și 1840/41 de 45 și pentru 1850/51 de 41[57]. În șematismele anilor 1835 și 1842 figurează la teologia din Blaj și Viena cîte 55 de alumni[58]. Avînd în vedere că durata studiilor seminariale în urma reformei din 1831 a fost ridicată de la trei la patru ani, rezultă că, într-un an de studiu erau aproximativ între 11—14 seminariști. Cum aceștia se recrutau la Blaj precumpănitor

---

[54] Bibl. Acad. R.S.R., Filiala Cluj-Napoca, *Ms. rom. nr. 38*, f. 78r.

[55] *Ms. rom. nr. 38*, loc. cit., f. 88v.

[56] *Istoria școlilor românești din Transilvania între 1800—1867*, p. 39—40. Colegul Iacob Mârza de la Biblioteca Battyaneum din Alba Iulia, căruia țin să-i mulțumesc și pe această cale, mi-a comunicat că într-un act semnat de Simeon Bărnuțiu de la examenul de metafizică din 1843 ar figura 28 de studenți din anul I. Din păcate nu se cunosc anual cifrele de școlarizare.

[57] Ioan Rațiu, *Blajul. Scurte notițe informative*, Brașov, 1911, p. 34.

[58] *Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioeceseos Fogarasiensis in Transilvania*, Blaj, 1835, p. 217—218; *Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioeceseos Fogarasiensis in Transilvania*, Blaj, 1842, p. 223—224.

din cei care terminau cursul filozofic de doi ani, înseamnă că într-un an de studiu la filozofie erau tot în jur de 11—14 auditori. Luînd această medie pentru cei douăzeci de ani şcolari cuprinşi între 1828—1848, rezultă cu probabilitate un total minim de 220—280 de auditori ai cursului de filozofie kantiană predat de Timotei Cipariu (1828—1830), Simeon Bărnuţiu (1830—1834 şi 1839—1845), Ioan Dragomir (1835—1839), Demetriu Láday (1845—1846) şi Aron Pumnul 1847—1848)[59].

Rezultatul introducerii şi predării filozofiei kantiene în liceul din Blaj a fost crearea unui învăţămînt filozofic nou, menit să formeze o intelectualitate românească familiarizată cu criticismul lui W. T. Krug şi a altor kantieni. Noile idei filozofice s-au difuzat în societatea românească prin cuvîntul rostit de la catedră de profesorii amintiţi în frunte cu Bărnuţiu, prin auditorii lor care au copiat în zeci de exemplare cursurile (ajunse la noi tocmai prin asemenea copii), prin scrierile aceluiaşi Bărnuţiu publicate în gazetele braşovene[60], prin conferinţele ţinute de acesta în Blaj[61], prin proclamaţiile sale şi ale lui Aron Pumnul răspîndite în timpul revoluţiei de la 1848[62].

În timp ce la Blaj anul 1828 marca începutul unei etape noi în mişcarea cultural-filozofică a românilor transilvăneni, soldată cu biruinţa deplină a direcţiei filozofice kantiene, în Ţara Românească şi Moldova se continuă într-un fel tradiţia legăturilor cu filozofia criticistă în condiţiile prevalării interesului şi opţiunilor pentru filozofia franceză a lui Condillac şi Destutt de Tracy, mai cu seamă în lecturi, pe cîtă vreme şcoala prin profesorii ardeleni va încerca să asigure continuitatea tradiţiei kantiene.

Bibliotecile particulare din Ţara Românească prin cataloagele lor dovedesc preferinţe pentru filozofii francezi şi englezi, chiar dacă la Şcoala de la Sf. Sava Eufrosin Poteca, fostul colaborator al lui Gheorghe Lazăr, preda în româneşte filozofia lui Heineccius tradusă după ediţia

---

[59] Pentru Aron Pumnul şi filozofia lui Krug a se vedea Ioana Petrescu, *Un discipol paşoptist al lui W. T. Krug: Aron Pumnul*, în „Studia Universitatis Babeş-Bolyai", Series Philologia, 1968, fasc. 1, p. 89—97.

[60] *Un document pentru limba română din an. 1842. O tomneală de ruşine şi o lege nedreaptă*, în „Foaie pentru minte, inimă şi literatură", XVI (1853), nr. 38, p. 285—288 şi nr. 39, p. 295—298; *Săborul cel mare al episcopiei Făgăraşului. Prologus galeatus*, în „Foaie pentru minte, inimă şi literatură", VI (1843), nr. 4, p. 26—29 şi nr. 5, p. 33—37.

[61] Pădureanu, *O conferinţă a lui Simion Bărnuţiu ţinută la 30 octombrie st. v. 1844 în Blaşiu (pînă acum inedită)*, în „Gazeta Transilvaniei", L (1887), nr. 42, p. 2—3; George Em. Marica, *Studii de istoria şi sociologia culturii române ardelene din secolul al XIX-lea*, I, Cluj-Napoca, 1977, p. 139.

[62] *Provocaţiunea* din martie 1848 a lui Bărnuţiu şi *Proclamaţia* din aprilie 1848 a lui Pumnul apud Victor Cheresteşiu, *Adunarea naţională de la Blaj 3—5/15—17 mai 1848*, Bucureşti, 1966, p. 211—214 şi 218—220. Pentru cea a lui Bărnuţiu vezi şi Vasile Pop, *Un document din 1848 găsit la Bandul de Cîmpie*, în „Studii şi materiale" (Tg. Mureş), III—IV (1972), p. 279—290; *Revoluţia de la 1848—1849 din Transilvania*, I, Bucureşti, 1977, p. 90—93.

grecească a lui Grigore Brîncoveanu[63]. Dar același Poteca, în discursul rostit la 1 octombrie 1825 cu prilejul inaugurării cursului de filozofie, dovedea cunoașterea rolului lui Immanuel Kant în dezvoltarea filozofiei europene, arătînd că „sistema lui Descart a făcut întreagă reformația de filosofie în toată Europa, coborînd pe Aristotel din scaun, măcar că după Descart au venit în teatrul filosoficesc alții mai tari decît dînsul, adică Loki, Neftoni, Leibnitzi, Wolfi și Canti"[64].

În Moldova deceniului al treilea al secolului al XIX-lea prin tipărirea în limba greacă a *Codului Calimach* (1816—1817), deși s-a redactat și o versiune românească azi pierdută, conceptele juridice kantiene circulă și sînt mînuite de mulți boieri din justiție și administrație, iar Christian Flechtenmacher rămas la Iași joacă în continuare un rol de seamă în mișcarea juridică moldoveană, familiarizînd pe cei din jurul său cu principiile dreptului natural kantian. Numele lui Kant ajunge însă cunoscut și pe alte căi, fiind asociat întocmai ca în Țara Românească numelor filozofilor englezi și francezi. Vasile Vîrnav, traducînd la 1825 *Logica* lui Condillac, expunea în prefață convingerea sa că nici gramaticii, nici retoricii, nici alții nu sînt care „să arate copiilor metodul învățăturii, ca să-i ducă la calea ce duce la Parnas și Elicon; nu sînt ei, zic, ci sînt bunii metafizicieni, aceea adică, care au făcut o îndelungată și dreaptă învățătură minții omenești: Lockeni, Condiliacei, Cantei. Pe aceștia și pe ucenicii lor să cade să-i asculte cineva, mai vîrtos cînd este cuvînt pentru întăile cunoștințe ce se cade să dăm copiilor"[65]. Tot în Moldova am aminti după 1830 prezența lui Kant, alături de Condillac și Volney, în biblioteca comisului Ion Balș[66] iar din 1833, odată cu constituirea celor două comisii însărcinate cu traducerea *Codului Calimach*, dreptul formal kantian revine în actualitate prin activitatea lui Flechtenmacher, prin folosirea lucrărilor lui Franz Zeiller și a altor juriști europeni. Curînd, la 1835, prin reorganizarea Academiei Mihăilene din Iași și predarea aici a filozofiei de Eftimie Murgu după compendiile kantiene ale lui Imre János[67] se intensifică răspîndirea criticismului kantian în Moldova.

---

[63] Eufrosin Poteca, *Filosofia cuvîntului și a năravurilor, adică Logica și Itica elementare, cărora se pune înainte istoria filosoficească*, Buda, 1829.

[64] Apud G. Dem. Teodorescu, *Viața și operile lui Eufrosin Poteca*, București, 1883, p. 29.

[65] Apud Ioan Bianu și R. Caracaș, *Catalogul manuscriptelor românești*, II, București, 1913, p. 112—113.

[66] Virginia Isac, *Biblioteci personale în Moldova în secolul al XIX-lea*, în „Revista arhivelor", XII (1969), nr. 1, p. 52.

[67] Lucrările lui Imre János sînt: *Amicum foedus rationis cum experientia seu philosophia crisi recentissima*, I—IV, Pesta, 1818—1824; *A Bölcselkedés*, I—II, Pesta, 1829; *Philosophia novis*, I—IV, Pesta, 1830—1832. Cursul de logică al lui Murgu (Bibl. Acad. R.S.R., *Ms. rom. nr. 136*) este de fapt o traducere liberă după cele două lucrări în latină ale lui Imre János. O parte din cursul lui Eftimie Murgu a fost editată de I. D. Suciu în Eftimie Murgu, *Scrieri*, București, 1969, p. 553—573. Despre activitatea filozofică a lui Murgu la Iași și București vezi G. Bogdan-Duică, *Eftimie Murgu*, București, 1937, p. 59—70.

Plecarea lui Murgu la București (1836), unde va activa ca profesor de filozofie și drept la Colegiul de la Sf. Sava (1837—1839), a însemnat reluarea predării filozofiei kantiene în Țara Românească. Noua direcție filozofică inaugurată de Eftimie Murgu a fost continuată din anul 1842 de transilvăneanul August Treboniu Laurian, ajuns profesor la același colegiu. Laurian a predat cursuri de filozofie kantiană, folosind mai ales *Handbuch*-ul lui W. T. Krug, pe care l-a tradus și în parte l-a tipărit *(Manual de filosofie și de literatură filosofică*, I, București, 1847). Pentru nevoile școlii a mai publicat *Manualul de filosofie* (1846) de A. Delavigne și intenționa să traducă și să tipărească lucrarea kantianului Jos. Beck *Propedeutica filozofică* și *Istoria filozofiei* de Johann Lichtenfels. La acestea am adăuga discursurile școlare rostite care au o mare valoare pentru reconstituirea gîndirii sale filozofice. Cu toate greutățile pricinuite de influența predominantă a culturii franceze A. T. Laurian a reușit, pînă la 1848, să mențină predarea filozofiei kantiene în Colegiul de la Sfîntul Sava[68].

În preajma revoluției de la 1848 cultura românească prin activitatea profesorilor amintiți; prin diversele tipărituri care vehiculau numele lui Immanuel Kant și judecăți asupra filozofiei sale *(Icoana pămîntului* de Ioan Rusu sau *Macrobiotica* de Paul Vasici); prin gazetele care cuprindeau în paginile lor prelucrări, traduceri și sentințe filozofice din Kant, Krug, Bouterweck, Schiller și Fichte[69]; prin circulația general românească a manualului lui A. T. Laurian cumpărat la București, Craiova, Iași, Brașov, Blaj, Sibiu, Cluj, Arad, Timișoara, Lugoj, Oradea și Beiuș, sau ajuns pînă la Biblioteca română din Paris[70]; prin frecventarea universităților străine (Ioan Zalomit la Berlin, autor al lucrării *Principes et mérite de la philosophie de Kant*, Berlin, 1848); prin prezența lucrărilor kantiene în bibliotecile școlare și particulare făcea dovada unei receptări apreciabile a filozofiei kantiene. Prețuirea acestei filozofii o confirmă și locul pe care lucrările lui Immanuel Kant urmau să-l ocupe, alături de cele ale lui Descartes, Spinosa, Locke, Leibniz, Berkeley, Hume, Fichte, Schelling și Hegel, în *Biblioteca universală* a lui Ion Eliade Rădulescu, inspirată după *Le Panthéon littéraire* a lui Louis-Aimé Martin, unde figurează *Critica rațiunii pure, Critica rațiunii practice* și *Proiectul de pace perpetuă. Principii*

[68] Ilie Popescu Teiușan și Vasile Netea, *August Treboniu Laurian. Viața și activitatea sa*, București, 1970.

[69] *Bibliografia analitică a periodicelor românești*, vol. I, 1790—1850, partea I, București, 1966, p. 109—120; George Em. Marica, *Foaie pentru minte, inimă și literatură. Bibliografie analitică, cu un studiu monografic*, București, 1969, p. 193—209; I. Gherghel, *Schiller în literatura română*, București, 1935; Ion Breazu, *Schiller la românii din Transilvania*, în „Studii de literatură română și comparată", II, Cluj, 1973, p. 151—154.

[70] Cornelia Bodea, *Lupta românilor pentru unitatea națională 1834—1849*, București, 1967, p. 313—314; *George Barițiu și contemporanii săi*, I, București, 1973, p. 125, 127, 129, 134, 136—137, 140, 142 și 144; II, București, 1975, p. 14—15 și 310; III, București, 1976, p. 4, 50. 91, 289 și 301; IV, București, 1978, p. 123.

metafizice de jurisprudență[71]. Acest plan îndrăzneț de traduceri din cultura universală a apărut în *Curierul românesc* (1846, nr. 26) și a fost reprodus și în suplimentul acestuia *Curier de ambe sexe*. Inițiativei lui Eliade Rădulescu s-a adăugat, în același an, aceea a pictorului I. D. Negulici care publică tot în *Curierul românesc* (1846, nr. 98) un *Plan de o mică bibliotecă universală* din care nu lipsește deasemenea numele lui Kant, la capitolul jurisprudență, cu lucrarea *Proiect de pace perpetuă*[72]. Cît de mult era răspîndit numele lui Kant în societatea românească rezultă și din faptul că la Cluj foaia manuscrisă a studenților români, *Diorile pentru minte și inimă*, consacra la 1846 un articol lui *Kant, înțeleptul din Königsberg*[73] iar la Arad episcopul Gherasim Raț, în 1845, „citea numai pe Kant"[74], destăinuindu-și impresiile de lectură profesorilor de la Preparandie.

Această incursiune sumară, care și-a propus doar să înregistreze principalele momente din istoria legăturilor stabilite de cultura românească cu filozofia kantiană în prima jumătate a secolului al XIX-lea, credem că permite, dincolo de aspectul fluctuațiilor și discontinuităților provinciale, constatarea înregistrării unui curs ascendent. Într-o formă mai mult sau mai puțin conștientizată, pe baza lecturilor din opera lui Kant și a diverșilor kantieni, prin traduceri și prelucrări literare, morale, pedagogice, juridice și politice din aceștia intelectualitatea românească laică și ecleziastă a luat act de noua filozofie. Aceasta a fost integrată treptat și selectiv culturii noastre, contribuind activ la procesul de cristalizare și dezvoltare a romantismului românesc. Cum noul curent cultural s-a afirmat în strînsă legătură cu lupta de emancipare socială și națională, filozofia kantiană prin creditul acordat eticii, dreptului și educației în general oferea tocmai mijlocul reclamat al realizării omului nou angajat în această luptă. De aceea receptarea filozofiei kantiene în cultura românească din prima jumătate a secolului al XIX-lea a constituit o parte componentă a procesului de elaborare a ideologiei naționale pașoptiste. S-au împrumutat idei filozofice cu scopul de a conferi luptei sociale, politice și naționale un suport doctrinar, de unde și preocuparea kantienilor români, îndeosebi a lui Simeon Bărnuțiu, Aron Pumnul, August Treboniu Laurian și a altora nu atît de a teoretiza, cît de a transpune în practică ideile preluate.

AVRAM ANDEA

[71] D. Popovici, *Studii literare*, III, *Ideologia literară a lui I. Heliade Rădulescu*, Cluj-Napoca, 1977, p. 183—202.

[72] *Ibidem*, p. 177.

[73] Bibl. Acad. R.S.R., Filiala Cluj-Napoca, Microfilm nr. 465, *Diorile pentru minte și inimă*, II (1846), nr. 5, f. 39—40.

[74] *George Barițiu și contemporanii săi*, II, București, 1975, p. 310.

RUMÄNISCHE KULTUR UND KANTSCHE PHILOSOPHIE IN DER ERSTEN HÄLFTE DES 19. JAHRHUNDERTS

(Zusammenfassung)

Die Studie bezieht sich auf die Hauptmomente die den Dialog zwischen der rumänischen Kultur und der Kantschen Philosophie in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts kennzeichnen. Nach der Darstellung des sozial-kulturellen Rahmens der das Spezifikum der rumänischen Rezeption in Siebenbürgen, der Walachei und der Moldau bedingt, wird auf den Rezeptionsprozess eingegangen. Es werden Bedeutung und Rolle der juridischen Übertragungen (Ioan Budai Deleanu, das Calimach-Gesetzbuch), der von Gheorghe Lazăr, Simeon Bărnuțiu, Timotei Cipariu, Eftimie Murgu, August Treboniu Laurian und Aron Pumnul vorgenommenen Übersetzungen von Philosophielehrbüchern und der Vorlesungen Ștefan Banós über das Naturrecht am Akademischen Lyzeum in Klausenburg hervorgehoben. Unbekannte Angaben über das Vorfinden von Kants Werken in Schul- und Privatbibliotheken, Stellungnahmen in der Presse und in Büchern die das Kantsche Gedankengut verbreiteten, werden in einer Gesamtdarstellung dargeboten.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

PUBLICISTICA ȘTIINȚIFICĂ A LUI AUGUST TREBONIU LAURIAN

Activitatea publicistică a lui August Treboniu Laurian este foarte puțin cunoscută, în ciuda bogăției ei neobișnuite și chiar a faptului că a fost cea dintîi cercetată. Aria acestor cercetări s-a restrîns, însă, la *Magazinul istoric pentru Dacia*[1], fără a urmări bogata contribuție a scriitorului la alte publicații, cum sînt: *Gazeta de Transilvania* și *Foaie pentru minte, inimă și literatură*, *Universul*, *Instrucțiunea publică* și altele. Această contribuție nu reușește, desigur, să scoată în relief o mare personalitate gazetărească, un ziarist de talia lui Bariț, Papiu Ilarian ori Alexandru Roman, dar ni-l înfățișează pe Laurian ca pe un om de cultură care acordă o importanță deosebită publicisticii. Acest sentiment a apărut la el foarte timpuriu, situîndu-l printre vechii colaboratori ai lui Bariț la foile din Brașov.

La 1 martie 1840, într-o scrisoare adresată din Viena[2], Laurian notează un pasaj antologic, ce definește pentru totdeauna atitudinea sa față de publicistică: „Ideea domniei tale pentru publicarea unei priviri spre literatura românească în foile de icea îmi place foarte, și eu din partea mea mă voi sîli a face cîtu-mi va fi cu putință, și mai vîrtos pentru că-mi spui că printr-însa ar mirui și *Gazeta* de la Brașov, *care să poate numi gura rumânilor* [s. ns.]. Eu voi scrie așadară, și de socotești d-ta că împărtășirea mai multor idei [...] ar fi de lipsă a să face, mă rog să mi le comunici într-acest timp, *că îs gata a face tot ce poate servi spre folosul națiunei noastre*" [s. ns.]. Studentul vienez își exprimă astfel, și crezul politic din tinerețe, axat pe vechile idei luministe, dar conținînd structuri ale proaspătului curent liberal-naționalist ce adia dinspre apus, îmbărbătînd cu noi speranțe popoarele din Europa Orientală. În cadrul acestui crez de tranziție, caracteristic generației romantice de la noi, altfel spus, al generației „pașoptiste", publicistica ocupă un loc de seamă, prin dubla ei menire: de a *lumina* poporul și de a *exprima* năzuințele acestuia.

În virtutea structurii sale și a pregătirii pe care și-a format-o la Sibiu, Cluj și Viena, Laurian consideră că trebuie să lucreze „spre fo-

---

[1] N. Iorga, *Despre Magazinul istoric*, în *Prinos lui D. A. Sturza*, București, 1903; C. Baiculescu, *Magazinul istoric pentru Dacia în Ardeal*, în *Arhiva românească*, București, 1941, p. 381; Teodor Pompiliu, *Din nou despre Magazinul istoric pentru Dacia*, în *Acta Muzei Napocensis*, III, 1966, p. 511—519; Augustin Z. N. Pop, *Abonații la Magazinul istoric pentru Dacia*, în *Luceafărul*, 1967, nr. 10; Horia Nestorescu, *Știri inedite privind tipărirea și răspîndirea Magazinului istoric pentru Dacia*, în *Studii și articole de istorie*, XI, 1968, p. 49—50 etc. O contribuție mai nouă vezi la Ilie Popescu Teiușan și Vasile Netea, *August Treboniu Laurian*, București, 1970, p. 52—80.

[2] Vezi *George Bariț și contemporanii săi*, I, București, 1973, p. 101—103.

losul națiunei", prin „gura românilor", în sensul edificării acestora asupra trecutului lor istoric și a limbii naționale.

Încă din 1839, Bariț îi publică în *Foaie pentru minte...*[3] traducerea comentată — după moda vremii — a studiului unui celebru geograf francez din secolul al XVII-lea, Jean Baptiste Bourguignon d'Anville (1697—1782), *Mémoire sur les Peuples qui habitent aujourd'hui la Dace de Trajan.* Traducerea apare sub titlul *Pentru istoria românilor,* dar cu atîtea greșeli încît autorul ei, care semnează pentru prima dată cu numele latinizant A. Trebonie, se simte obligat să se plîngă redactorului, în 2 ianuarie 1840, pe mai bine de 3 pagini de scrisoare[4]. Cu ocazia acestei scrisori, Laurian notează: „Trimit aici încă un articul, dară mă rog să să tipărească așa cum este, că nu vreu ca neci păcatele altuia să cază pre capul meu, neci ale mele pre capul altuia". „Articulul" cu pricina, rămas pînă astăzi anonim, este *Limba românească în a șasa sută,* apărut fără semnătură la cîteva zile după trimitere, în *Foaie pentru minte*[5]. Articolul reproduce, cu o scurtă introducere, un pasaj latinesc din *Chronografia* lui Theophanes, în care apare celebra expresie „Torna, torna fratre!", dovadă — după Laurian — că în muntele Haemus la anul 579 se vorbea românește. Este cea dintîi popularizare la noi a acestui text, care după George Călinescu[6] ar avea pentru istoria limbii române valoarea pe care o are *Jurămîntul de la Strassbourg* pentru francezi sau *Carta capuană* pentru italieni. În pofida ineditului pe care-l oferă acest moment publicistic, bibliografia dedicată de cercetătorul clujean George Em. Marica *Foii pentru minte...*[7] nu reușește să stabilească autorul articolului. Lucru, dealtfel, foarte simplu dacă ne gîndim că în același an, 1840, Laurian așează „Torna, torna, fratre!" drept motto pe verso-ul foii de titlu a primei sale cărți: *Tentamen criticum in originem, derivationen et forman linguae romanae in utraque Dacia vigentis vulgo valachicae,* tipărită la Viena. Chiar și fără pasajul din scrisoarea lui Laurian lucrurile puteau fi clarificate, și *trebuiau* clarificate, fiind vorba de întîiia apariție în presa românească a acestui text atît de mult controversat de istoricii și filologii noștri. Din *Foaie pentru minte...*, articolul a fost preluat de Aron Pumnul în *Lepturariu...*[8], intrînd astfel în circuitul larg al cunoștințelor dobîndite prin școală, cu alte cuvinte, în conștiința poporului.

---

[3] Vezi An. 1839, nr. 47, p. 369—374; nr. 48, p. 377—380; nr. 49, p. 385—389.
[4] *George Bariț și contemporanii săi,* I, p. 99—100.
[5] 1840, nr. 2, p. 13—14.
[6] G. Călinescu, *Istoria literaturii române,* Compendiu, ed. II, [București], 1946, p. 4.
[7] George Em. Marica, *Foaie pentru minte, inimă și literatură,* București, 1969, p. 437.
[8] Vezi Arune Pumnul, *Lepturariu rumânesc cules din scriptori rumâni prin comisiunea denumită de către Înaltul Ministeriu al Învățămîntului,* tom. II, partea a 2-a „așezată spre folosința învățăceilor din clasa IV a gimnaziului de jos", Viena, 1863, p. 126—127.

În această fază de început a activității sale publicistice, Laurian este prezent în *Foaie pentru minte* ... și cu o *Anunție*[9] adică un prospect al *Tentamenului* ...

În anii dinaintea revoluției, 1845—1847, Laurian are la dispoziție coloanele propriei sale reviste, *Magazin istoric pentru Dacia*. Departe, însă, de a renunța la colaborarea cu foile de la Brașov, el întărește și mai mult legăturile cu Bariț, făcîndu-și inestimabile servicii reciproce în ceea privește difuzarea publicațiilor. Scrisorile lui Laurian din acești ani[10] au, cu excepțări ale unor pasaje, aproximativ același conținut: liste de abonați la *Gazeta de Transilvania* și *Foaie pentru minte* ... și informații legate de difuzarea acestora în Țara Românească, iar pe de altă parte informații despre tipărirea *Magazinului istoric* ... și indicații în legătură cu difuzarea publicației bucureștene în Transilvania. Prin strădania profesorului de la Sfîntul Sava, foile lui Bariț cunosc o largă răspîndire peste munți, avîndu-i ca abonați permanenți, printre alții, pe: postelnicul Ștefan Golescu, maiorul Ioan Voinescu II, Eufrosin Poteca, profesorii Gavril Munteanu și Nifon Bălășescu, arhimandritul Gavriil Bistriceanu, Nicolae Bălcescu, procurorul Eugen Predescu, căpitanul Cozacovici, marele logofăt Constantin Cantacuzino, maiorul Constantin Filipescu, căpitanul Pleșoianu, aga Scarlat Bărcănescu, pitarul Ioan Gh. Florescu, parucicul Nicolae Lahovari, Cezar Bolliac, clucerul Ioan Vlădoianu, profesorul Ioan Urzescu, Ioan Ghica, căpitanul Constantin Olteniceanu etc., etc. Această strădanie, însă, depășește interesul strict al „serviciului contra serviciu", vizînd mai degrabă o convingere adîncă a lui Laurian în privința rolului de liant național pe care-l putea juca presa în viața românilor. În scrisoarea din 11 martie 1847[11], vorbind despre furtunoasele dezbateri ale Dietei din Cluj în legătură cu relațiile urbariale, amplu reprezentate în *Gazeta de Transilvania*, corespondentul notează: „Cei ce pricep lucrurile citesc dezbaterile de la Cluj cu multă plăcere. Tipărește cuvinte de ale lui Kemény D.[12] cît mai pe larg. Pot să folosească și aici, indirecte". Grija pe care o poartă foilor din Transilvania și-o trădează aproape cu fiecare scrisoare, fie că îl roagă pe Bariț să trimită ritmic foile la București, căci altfel se descurajează abonații, fie că îl îndeamnă pe acesta să renunțe la alfabetul chirilic: „Vedeți de mai latinizați și d-voastră literele, că noi avem aici de gînd să introducem în anul viitor cu totul pe cele latine"[13], fie că nu e de acord cu publicarea unor articole care ar putea să provoace discordie între români: „N-ai făcut bine că ai publicat vestea aceea de la Blaș; mulți s-au scîrbit, socotind că d-ta vrei să le mai zgîrii rănile"[14], că

[9] A apărut în *Foaie pentru minte* ..., 1839, nr. 40, p. 319.
[10] Vezi *George Bariț și contemporanii săi*, I, p. 103—136.
[11] *Ibid.*, p. 125—129.
[12] Fruntașul aristocrației liberale. Se stăruia pentru o rezolvare lucidă a problemei agrare în principatul Transilvaniei. Vezi *Ibid.*, n. 14.
[13] *Ibid.*, p. 119—121.
[14] *Ibid.*, p. 107—109.

vrea să aplaneze un conflict cu Ion Ghica: „Ghica s-a supărat că nu-i tipărești tot articlul“[15], fie, în fine, că se îngrijorează pentru oprirea foilor brașovene de către cenzura lui Bibescu: „*Gazeta* d-tale dimpreună cu *Foaia* 19 s-a oprit de cenzura de aici. Nu știm pentru ce. Unii zic pentru că ați fi scris despre niște boiari că sînt în prepus că ar fi oameni necinstiți, pe carii aici toată lumea îi știe că sînt oameni răi, și despre niște fii de boiari că ar fi rău crescuți, pe carii iar toată lumea îi cunoaște de stricați“[16]. În martie 1847, la puțină vreme după apariția *Organului luminărei*, îi scrie lui Bariț: „Mă întrebi ce zic de *Organul* Blajului. Eu încă zic ca d-ta: bine că au început și ei odată. Afară de acestea, se văd încă fără practică în fabricarea journalelor; dară se vor forma“[17].

Multe dintre scrisorile lui Laurian din această perioadă i-au servit lui Bariț drept sursă de știri despre Țara Românească. E un procedeu obișnuit al redactorului de la Brașov, o mare parte dintre corespondenții epistolari fiindu-i și corespondenți de presă. Laurian n-are nimic împotrivă, cu condiția ca sursa să rămînă anonimă: „Ce-ți place, pune în *Gazetă* supt X, dară taciturnitate confesională!“[18]. Prudența nu era gratuită, de vreme ce însuși domnitorul Bibescu se interesează la un moment dat despre filiera prin care își adună Bariț informațiile, ca de pildă în cazul unui reportaj despre calamitățile naturale care au bîntuit în Țara Românească în 1847[19]: „Carcalechi mi-a spus că s-a supărat Măria Sa pentru n-ru. 17, unde vorbești de înecăciuni, ș-a zis că ar vrea să știe cine vă este corespondentul, ca să-l învețe“[20]. Ca atare, colaborarea de acest fel a lui Laurian s-a desfășurat *sub rosa*, uneori sub semnătura X, alteori fără nici o semnătură, astfel că abia o consultare atentă a epistolelor către redactorul brașovean ne ajută să stabilim cu oarecare exactitate volumul acestui aport. De pildă, dintr-o scrisoare din 11 martie 1847, Bariț extrage o amplă informație despre desfășurarea lucrărilor Obștei Adunări[21] din ianuarie—februarie 1847; pe baza scrisorii din 18 mai 1847 întocmește în mai 1847 necrologul logofătului Emanoil Băleanu[22]; scrisoarea din 1 februarie 1848 îi servește — alături de alte surse — drept material pentru îndrăznețul comentariu inserat în legătură cu afacerea arnăutului-criminal din București[23]. Laurian nu trimite știrile în formă brută, ci filtrate printr-un proces de intenție care ni-l arată pe corespondent drept observator fin al vieții sociale din Țara Românească, urmărind plin de speranțe structurarea, sub impera-

[15] *Ibid.*, p. 134—137.
[16] *Ibid.*, p. 131—133.
[17] *Ibid.*, p. 127.
[18] *Ibid.*, p. 127.
[19] Vezi articolul *Din București, 19 februarie*, în *Gazeta de Transilvania*, XI, 1848, nr. 17, p. 69—70.
[20] Scris. XXV, incl. n. 2, în *George Bariț și contemporanii săi*, I, p. 143.
[21] *Gazeta de Transilvania*, X, 1847, nr. 23, p. 91—92.
[22] *Ibid.*, nr. 42, p. 166.
[23] *Ibid.*, XI, 1848, nr. 12.

tivul ideilor veacului, a unor nuclee democratice în mijlocul realităților sociale feudale din țară. Cînd și cînd, el trimite chiar reportaje distincte, separat de scrisori, cum este *Despre monumentul lui Lazăr*, publicat de Bariț în primele zile ale anului 1846[24], a cărui paternitate o putem stabili pe baza scrisorii lui Laurian din 14 ianuarie 1846[25]. Mai aflăm despre cîteva articole trimise de Laurian, dar pe care, din motive necunoscute astăzi, Bariț nu le va publica: o „Nyilt levél"[26] în februarie 1846[27], un „Acclusum" în noiembrie același an[28], o „întîmplare neînsemnată" cu „niște franțuji" în mai 1847[29] etc.

A. T. Laurian este prezent în foile de la Brașov, în anii dinaintea revoluției, și cu articole de specialitate, de data aceasta purtîndu-i semnătura devenită prestigioasă între românii de pretutindeni. Cea mai prețioasă colaborare este aceea cu studiul istorico-epigrafic *Istriana*[30], în legătură cu care trebuie să facem o corectare la amintita bibliografie a *Foii pentru minte...*[31]: articolul *n-a fost reprodus* din *Magazin istoric pentru Dacia, ci publicat pentru prima dată la Brașov*, exact în săptămînile cînd la București se tipărea a doua „făscioară" din volumul pe 1846 al *Magazinului...* Iată un pasaj dintr-o scrisoare adresată la 14 ianuarie 1846: „Iată aici 1 1/2 coală, și nu voi întîrzia a-ți trimite și urmarea. De, vrem să mai deșteptăm romanitatea în contra tuturor celor ce se împotrivesc. Mie mi se pare că acest articul va să aibă un loc tocmai cuvinit în *Foaie...*" Amănuntul schimbă cu totul optica asupra lucrurilor, redacției de la Brașov revenindu-i astfel meritul de a fi pus în circulație unul dintre cele mai însemnate studii istorice din secolul al XIX-lea. *Istriana* — spune N. Iorga[32] — este „punctul de plecare pentru dezvoltarea epigrafiei noastre, Laurian putînd fi considerat ca întemeietorul acesteia".

Firește, i se reproduc în aceeași perioadă și cîteva studii și articole din *Magazin...: Discursul introductiv la istoria românilor*[33], *Crucea lui Șerban Cantacuzino pusă lîngă Viena în anul 1683*[34], *Documente istorice despre starea politică și religioasă a românilor din Transilvania*[35]. În

---

[24] *Ibid.*, IX, 1846, nr. 3, p. 11.
[25] *George Bariț și contemporanii săi*, I, p. 104—105.
[26] *Scrisoare deschisă*. Traducere din ungurește. *Ibid.*, p. 106.
[27] *Ibid.*, loc. cit.
[28] *Ibid.*, p. 118.
[29] *Ibid.*, p. 130.
[30] *Foaie pentru minte...*, 1846, nr. 11, p. 81—85; nr. 12, p. 89—92; nr. 13, p. 97—101; nr. 14, p. 105—108; nr. 15, p. 117—120; nr. 16, p. 121—124; nr. 17, p. 129—134; nr. 18, p. 134—141.
[31] Vezi George Em. Marica, *Op. cit.*, p. 428.
[32] *Prinos lui D. A. Sturza*, București, 1903, p. 38.
[33] Din *Magazin istoric...*, I, 1845, p. 15—82. Vezi *Foaie pentru minte...*, 1845, nr. 34, p. 272—275; nr. 35, p. 272—281; nr. 36, p. 285—290; nr. 37, p. 293—297; nr. 38, p. 301—305; nr. 39, p. 309—311.
[34] Din *Ibid.*, II, 1846, p. 190—192. Vezi *Foaie pentru minte...*, 1846, nr. 44, p. 345—346.
[35] Din *Ibid.*, II, 1846, p. 95—230. Vezi *Foaie pentru minte...*, 1849, nr. 6, p. 41—46; nr. 7, p. 49—53; nr. 8, p. 57—62.

plus, Bariț îi retipărește *Cuvîntul* rostit la Sfîntul Sava în septembrie 1845[36], cu ocazia inaugurării cursului de filozofie, *Prefața* la traducerea *Manualului de filosofie...* a lui Delavigne în 1846[37], *Advertismentul din partea traducătorului* la ediția românească a *Manualului de filosofie și de literatură filosofică* de W. T. Krug[38] în 1847.

După revoluție, colaborarea lui Laurian cu foile de la Brașov scade simțitor. Dealtfel, chiar în corespondența cu prietenul de sub Tîmpa se înregistrează un hiat inexplicabil, între 12/24 iunie 1851 — 9 mai 1857. Acest lucru survine tocmai într-o perioadă cînd Laurian nu avea la dispoziție nici o altă publicație românească. Putem bănui că asprimea condițiilor de inspectorat școlar în Moldova, 1852—1858[39], călătoria din acești ani în Europa occidentală cît și faptul că redactor al celor două publicații nu mai era Bariț ci Iacob Mureșanu, au concurat în egală măsură la aceasta. În 1852, *Foaie pentru minte...* îi găzduiește[40] un discurs mai vechi despre *Împărțirea Daciei vechi*, pe care-l pronunțase în ședința din 6 noiembrie 1850 a Academiei de științe din Viena, pentru ca în același an să apară tot aici, cu o foarte interesantă serie de *Cercetări economice*[41] în care își propune un preambul istoric în problema raportului dintre mijloacele de tezaurizare și starea socială a popoarelor.

În primăvara anului 1855, Laurian face o călătorie în Europa, vizitînd Germania, Franța, Anglia și Italia[42], după care, timp de aproape un an, a onorat coloanele *Gazetei Transilvaniei*[43] și ale *Foii pentru minte...*[44] cu relatarea episoadelor mai însemnate din această călătorie. Călătorul nostru se dovedește un bun observator al vieții sociale din regiunile parcurse, insistînd mai ales asupra istoriei și instituțiilor acestora. Ca și Bariț[45], rămîne și el fascinat de frumusețea Dresdei, căreia

---

[36] După broșura apărută în același an la București. Vezi *Foaie pentru minte...*, 1845, nr. 31, p. 245—248; nr. 32, p. 253—255.

[37] Vezi *Manual de filosofie lucrat după programa Universității de la Paris din 1840 de A. Delavigne, licențiat al Academiei din Paris, tradus de A. Treb. Laurian, prof. de filosofie în Colegiul Național*, București, 1846. Prefața s-a publicat în *Foaie pentru minte...*, 1846, nr. 23, p. 177—178.

[38] Al cărui prim volum îl traduce și tipărește Laurian la București, 1847. *Advertismentul...*, în *Foaie pentru minte...*, 1847, nr. 47, p. 383—384.

[39] *George Bariț și contemporanii săi*, I, p. 182—193.

[40] Nr. 7—8, p. 25—29.

[41] *Foaie pentru minte...*, 1852, nr. 7—8, p. 29—32; nr. 9, p. 33—34; nr. 10, p. 37—39; nr. 11, p. 41—43; nr. 12, p. 45—47; nr. 13, p. 49—51; nr. 14, p. 53—55; nr. 17, p. 66—67. *Cercetările...* au fost reluate tot aici, în 1858, nr. 18, p. 97—98; nr. 19, p. 101—103; nr. 20, p. 109—110; nr. 21, p. 120—121; nr. 22, p. 132; nr. 25, p. 150—152; nr. 27, p. 167—169; nr. 28, p. 176—177; nr. 29, p. 184—185, cu avertismentul că „vor urma", dar n-au mai urmat.

[42] Ilie Popescu Teiușan și Vasile Netea, *Op. cit.*, p. 160—161.

[43] An. XVIII, 1855, nr. 44, p. 169; nr. 45, p. 173.

[44] 1855, nr. 24, p. 131—134; nr. 25, p. 137—139; nr. 28, p. 153—157; nr. 30, p. 166—168; nr. 31, p. 176—177; nr. 32—33, p. 184—188; nr. 34, p. 191—193; nr. 35, p. 195; nr. 37, p. 208; nr. 38—39, p. 212—213; nr. 42, p. 232—235; 1856, nr. 12—13, p. 41—42; nr. 18, p. 65—67, nr. 22, p. 81—83.

[45] George Em. Marica, *Notele de călătorie ale lui George Bariț*, în *Anuarul Institutului de istorie din Cluj*, VI, 1963, p. 123—149.

îi admiră galeriile de artă, Academia artelor frumoase, Grădina botanică. Mai mult ca acesta însă este interesat de mersul învățămîntului în țările germanice, omul fiind în continuă căutare de soluții pentru emanciparea acestui domeniu în Moldova. Cînd, în schimb, pașii săi se abat pe pămîntul greu de amintiri latine al Italiei, condeiul lui Laurian este purtat de fiorii unor alte simțăminte, peregrinul încercînd să reîncarneze, în fraze simple dar inspirate, timpurile de glorie ale strămoșilor. Tonul reportajului, copleșit aici de măreția monumentelor acestei glorii, este asemănător cu acela al lui Cipariu, care străbătuse și el spațiul italian, în 1852, pe o rută lombardo-venetă[46]:

I. „Vă scriu de la Roma, din mijlocul Cîmpului lui Marte. Dinaintea mea, spre miază-noapte, am columna lui Marcu Aureliu, lîngă mine, la stînga, templul lui Antoniu Piu și între acestea, obeliscul lui August."

(Laurian)

II. „Salute din Italia, din vechiul nostru pămînt, de unde sum de atîți seculi esilați, cît frați pre frați nu ne mai cunoaștem . . ."

(Cipariu)

Călătoria s-a soldat și cu o mică „surpriză" filologică, pe care Laurian o comunică lui Iacob Mureșanu într-o epistolă adresată din Iași la 16 decembrie 1855, după reîntoarcere. Pomenește aici despre un *Tetraevanghelier slavonesc* din 1429, „descoperit" de el la Oxford, manuscris foarte important pentru istoria culturii românești. Mureșanu publică epistola în primul număr pe 1856 al *Foii pentru minte . . .*[47], cu toate că știa foarte bine că descoperirea nu-i aparține lui Laurian. Încă în Noiembrie 1854, noul redactor al foilor brașovene căpătase o scrisoare de la Simion Bărnuțiu, adresată „Iași, 28 nov, 1854"[48], edificatoare în această privință. Bărnuțiu îl informează cum că revista germană *Zeitschrift Newen*, III, 1854, nr. 44 publică o sesizare a învățatului croat A. Torquat Berlici despre existența unui manuscris românesc în Biblioteca „Bodleischen" din Oxford, văzut de el în 1850. Manuscrisul, cuprinzînd cele patru evanghelii, ar fi fost scris în 1437 de părintele Favrilă, fiul lui Uric, pe seama lui Alexandru cel Bun. Bărnuțiu îl roagă pe Mureșanu să nu dea sfoară în țară, ci să aștepte pînă cînd va fi delegat cineva la Oxford, ca să cerceteze manuscriptul. Despre aceeași descope-

[46] Ioan Chindriș, *Un memorial de călătorie al lui Timotei Cipariu*, în *Steaua*, Cluj, an. XXI, 1970, nr. 5, p. 114—122; Timotei Cipariu, *Jurnal*, Cluj, 1972, p. 133—156.

[47] *Iași, 16 dec. 1855. Domnul meu!*, 1856, nr. 1—2, p. 6—8. „Descoperirea" lui Laurian fusese sesizată, însă, încă în nr. 45 pe 1855 al *Foii pentru minte . . .*, p. 254—256, de către Ioan Maiorescu, în articolul *Manuscriptul părintelui Făvrilă la Oxford și un alt document mai importante*, trimis din Viena și alcătuit, pe semne, pe baza unei corespondențe primite de la Laurian.

[48] Vezi Arhiva Mureșenilor, Brașov, dos. 9, nr. 1980.

rire îi informează Bărnuțiu și pe cei doi prieteni mai tineri, Al. Papiu Ilarian și Iosif Hodoș, aflați în „praxi" de avocatură la Viena[49]. Pe semne că la plecarea lui Laurian în călătoria europeană, l-a sfătuit să treacă prin Oxford ca să se edifice asupra acestei scrieri, cu atît mai mult cu cît el, Bărnuțiu, luase legătura cu A. Torquat Berlici pentru detalii asupra manuscrisului părintelui Făvrilă.

Cu aceasta, colaborarea lui Laurian la foile din Brașov va înceta, dacă facem excepție de două mențiuni, din 1860 și 1861, despre intenția sa de a reanima *Magazinul istoric*...[50] și nu va mai fi prezent aici decît cu reproduceri ale diferitelor lucrări și articole publicate în altă parte[51]. În 1858 va încerca, împreună cu Al. Papiu Ilarian, să publice în foile lui Iacob Mureșanu o amplă relatare despre conflictul cu Bărnuțiu intervenit în toamna lui 1857[52], dar nici redactorul, nici Bariț, nu optează pentru tipărirea acestui material care-i punea pe fruntașii transilvăneni de la 1848 într-o lumină defavorabilă. În aceeași perioadă îi parvine, printr-un articol rău interpretat al lui Bariț[53], știrea că Iacob Mureșanu ar vrea să renunțe la *Gazeta Transilvaniei:* „Mie îmi pare rău de această întîmplare, că oricum erau împrejurările, dară o foaie politică ne era neapărată în limba română [...]. Pentru foaia literară ne vom sili cu toții. Publice-se încai aceea"[54]. Este ultima referire a lui Laurian la gazeta brașoveană din întreaga corespondență cu Bariț, și ea trădează îngrijorarea cărturarului pentru soarta publicației care își făcuse atîtea merite între românii de pretutindeni.

În primele luni ale anului 1848, Laurian și-a legat numele de o altă publicație — o apariție pitorească în peisajul publicisticii noastre din secolul al XIX-lea — revista *Universul*. Revista apărea din 1845, fiind redactată de profesorul Iosif Genilie, dar la 12 ianuarie 1848 Laurian îi comunică lui Bariț că în soarta ei s-a petrecut o schimbare: „Noi încă ne-am împreunat, mai mulți, cu Genilie, ca să dăm o nouă viață *Universului*"[55]. Această „nouă viață" viza transformarea revistei dintr-un

---

[49] Iosif Pervain și Ioan Chindriș, *Corespondența lui Alexandru Papiu Ilarian*, II, Cluj, 1972, p. 111.

[50] *Bibliografie*, în *Foaie pentru minte*..., 1860, nr. 24, p. 184; *Bibliografie. Magazinul istoric pentru Dacia*, în *Ibid.*, 1861, nr. 4, p. 32.

[51] Vezi *Legile romane*, în *Foaie pentru minte*..., 1853, nr. 19, p. 137—138; nr. 20, p. 145—146; nr. 21, p. 153—155; nr. 22, p. 161—164; retipărit după *Universul*, IV, 1848, nr. 12, p. 89—90; nr. 13, p. 99—101; nr. 14, p. 106—108; nr. 15, p. 113—115; *Despre Cronica lui Șincai*, în *Ibid.*, 1854, nr. 32—33, p. 173—177, reproduce *Biografia lui G. Șincai*, scrisă de Laurian pentru ediția din 1853 a *Cronicii; Samuele Klein*, în *Ibid.*, 1862, nr. 11, p. 81—82, retipărit din *Instrucțiunea publică*, III, 1861, martie—aprilie, p. 66; *Istoria italienilor de Cesare Cantu*, în *Ibid.*, 1862, nr. 9, p. 71; nr. 11, p. 87; nr. 14, p. 112; nr. 16, p. 128; nr. 17 p. 135—136; nr. 18, p. 144; nr. 19, p. 151—152, reproducere din *Instrucțiunea publică*, III, 1861, martie—aprilie p. 126—128.

[52] Vezi *George Bariț și contemporanii săi*, I, p. 186, n. 3.

[53] *Ibid.*, p. 188—189.

[54] *Loc. cit.*

[55] *Ibid.*, p. 138—141.

magazin de curiozităţi din „cer", „pămînt", „omenire", „literatură" şi „romanitate", într-o publicaţie general-culturală, cu preponderenţă istorico-filologică. Pasajul citat este preţios, pentru că ne ajută să atribuim lui Laurian metamorfoza aproape incredibilă a *Universului.* În scurta viaţă a noii serii, influenţa lui Laurian asupra publicaţiei este covîrşitoare. Pe lîngă faptul că se va tipări cu litere latine, pe lîngă faptul că în paginile revistei îşi găsesc loc studiile istorice de erudiţie şi disputele filologice, printre colaboratori întîlnindu-l şi pe I. C. Masim, personalitatea mentorului se face simţită şi prin retipărirea studiului său *Temişana sau Scurtă istorie a Banatului temişan*[56], ori prin cîteva articole noi, ca *Legile romane*[57], *Limbistica*[58], sau prezentările unor învăţaţi din antichitate[59]: Socrate, Platon, Aristotel, Epicur, Zenon etc.

Viaţa *Universului* în varianta lui Laurian a fost scurtă, ultimul număr apărînd la 9 mai 1848. Momentul rămîne ca o experienţă publicistică valoroasă, Laurian încercînd aici unele soluţii pe care le va dezvolta la editarea revistei *Instrucţiunea publică.* Dar aspectul foarte interesant, pe care Ilie Popescu Teiuşan şi Vasile Netea[60] l-au scăpat din vedere este acela că *aici* începe Laurian publicarea seriei de biografii şi prezentări filosofice şi literare din antichitatea greco-latină, pe care le va continua peste 11 ani, în *Instrucţiunea publică.* Aceasta dovedeşte că preocuparea de a alcătui un curs sistematic de literatură filosofică clasică este mult mai veche decît momentul apariţiei *Instrucţiunii . . .*, 1859.

Instrucţiunea publică a apărut începînd de la 1 noiembrie 1859, ca urmare a hotărîrii Eforiei şcoalelor, care preconiza o publicaţie destinată exclusiv problemelor didactice. Redactor al revistei este numit August Treboniu Laurian, la acea dată profesor de limba şi literatura latină la Colegiul Sfîntul Sava şi membru al Eforiei[61]. El scoate 19 numere lunare, ultimul număr tipărindu-se în iulie 1861. Revista — caz rar în publicistica noastră! — este scrisă în întregime de Laurian, exceptînd două studii ale lui Papiu Ilarian[62] şi actele oficiale emise de Eforie. Contribuţia lui Laurian, dovadă a puterii sale de muncă, abordează patru domenii: articole teoretice despre *învăţămînt,* studii şi documente *istorico-filologice,* prezentări din *literatura şi filosofia clasică şi modernă,* în fine *cronologie* şi *astronomie.*

Am văzut mai sus că încă în 1848, în paginile *Universului,* Laurian începuse publicarea unor prezentări monografice din literatura clasică

---

[56] În *Universul,* IV, 1848, nr. 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 11 şi 18; din *Magazin Istoric pentru Dacia,* V, 1847, p. 185—330.
[57] *Universul,* 1848, nr. 12—15.
[58] *Ibid.,* nr. 1—10.
[59] *Ibid.,* nr. 4, 5, 7—11.
[60] *Op. cit.,* p. 78—80.
[61] *Ibid.,* p. 180—181.
[62] *Gramatica lui Şincai şi epistole către Ioane de Lipszky,* în 1860, nr. pe februarie, p. 56—60 şi *Tractat de alianţă în contra turcilor, închiat la an. 1542 între Petru, Domnul Moldovei şi Ioachim, electoriul de Brandemburg,* în *Ibid.,* nr. pe iulie, p. 213—220.

greco-latină: Platon, Aristotel, Zenon, Epicur, Cicero. În noile condiții, cînd avea la dispoziție paginile unei publicații sigure, adecvate, seria putea fi continuată și amplificată. Începutul îl face cu un *Essagiu asupra lui Omer*, în primul număr din 1860[63], motiv de plecare pentru o galerie vastă de portrete ale unor istorici din antichitate: Hesiod, Herodot, Tucidide, Xenofon, Ctesias, Polybius, Dionisie din Halicarnas, Diodor din Sicilia, Plutarch, Arrian, Appian, Dio Cassius, Diogene Laertius, Strabon, Ptolemeu, Pausanias și mulți alții[64]. Mai reușită — și mult mai extinsă — este seria cuprinsă sub titlul *Literatura latină*[65], domeniu în care cunoștințele lui Laurian se dovedesc într-adevăr vaste. Iată cîteva titluri de micro-monografii literare: Lucretius Carus, Catul, Tibul, Properțiu, Vergiliu, Horațiu, Ovidiu, Cicero, Iuliu Caesar, Salustiu, Cornelius Nepos, Titus Livius, Valerius Maximus, Vitruviu, Terentius Varro, Cornelius Celsus, Iunius Moderatus Columella, Tacit, Pomponius Mela, Plinius cel Bătrîn, Q. Curtius Rufus, Seneca, Fabius Quintilianus, Lucan, Valerius Flaccus, Papinius Statius, Persiu, Juvenal, Martial, Fedru, Apuleius, Petroniu, Flavius Avianus, Festus Rufus Avienus, Terentianus, Julius Calpurnius, Ausonius, Claudian, Eutropiu, Cornelius Frontone, Boethius, Aulus Gellius, Macrobiu, Aelius Donatus, Diomede, Priscian, Flavius Vegetius Renatus, Titus Caius, Sextus Pomponius etc., etc. Seria se încheie cu autorii creștini: Tertullian din Cartagina, Minucius Felice, Cyprian, Arnobiu din Sicca, Lactanțiu, Ambrosiu, Eusebiu Jeronim, Augustin din Vogaste, Paulus Orosius, Sulpiciu Sever, Salvian, Prudențiu, Leon cel Mare, Grigore din Tours, Grigore cel Mare, Jornande, Isidor din Sevilla. Literaturii eline îi sînt destinate de asemenea două cicluri: *Poezia dramatică la greci*[66], respectiv Eschil, Sofocle, Euripide și Aristofan, și *Poezia lirică la greci*[67], unde pune în circulație cu nume ca Orfeu, Homer, Archiloc, Callin, Tyrteu, Sapho, Stesichor, Ibycus, Anacreon, Simonide, Pindar, Bachilide. O a treia categorie de monografii sînt din domeniul filosofiei. După prezentarea lui Plotin și Proclus în articolul *Misticismul*[68], după *Scepticismul la greci*[69], ilustrat prin Pyrrchon, Timon, Arcesilau, Lacide, Filon etc., după *Filosofia scolastică*[70], Laurian ajunge la *Filosofia modernă, independentă de compezile* [cătușele, n. ns.] *autorității străine*[71], capitol dedicat unor personalități ca: Francis Bacon, Thomas Hobbes, Tomaso Campanella, Descar-

[63] *Instrucțiunea publică, luna ianuarie*, p. 16—20.
[64] Vezi și nr. pe februarie, p. 33—38; nr. pe martie, p. 65—71.
[65] *Ibid.*, nr. pe aprilie, p. 109—124; nr. pe mai, p. 155—160; nr. pe iunie, p. 191—192; nr. pe septembrie, p. 275—282; nr. pe octombrie, p. 307—318; nr. pe noiembrie, p. 325—340; nr. pe decembrie, p. 363—373.
[66] *Ibid.*, 1861, nr. pe ianuarie, 27—32.
[67] *Ibid.*, nr. pe februarie, p. 50—59.
[68] *Ibid.*, 1860, nr. pe august, nr. 249—252.
[69] *Ibid.*, nr. pe septembrie, p. 282—286.
[70] *Ibid.*, nr. pe noiembrie, p. 340—343.
[71] *Ibid.*, nr. pe noiembrie, p. 343—351; nr. pe decembrie, p. 373—384; 1862, nr. pe ianuarie, p. 4—27.

tes, Arnold Greulinx, Malebranche, Spinoza, John Locke, Berkeley, David Hume și Leibniz.

Această rară demonstrație de erudiție, ignorată de fiecare dintre puținii biografi ai lui Laurian, este departe de a fi gratuită. Din contră, raportată la situația în care se aflau științele naționale în jurul anului 1860, ea devine un fapt epocal. Pentru prima dată la noi se pun în circulație prin tipar, *masiv și sistematic,* nume, idei și valori din cultura clasică greco-latină. Nici o publicație românească anterioară n-a întreprins ceva asemănător. Este o a doua față a mult discutatului „latinism" al cărturarului, o tendință de bun augur a acestuia de a răspîndi cunoștințele clasice în rîndul românilor. *Instrucțiunea publică* era un mijloc ideal: revista avea abonați în întreaga țară și, în plus, se trimite cîte un exemplar gratuit la fiecare școală, fie orășenească, fie sătească. În felul acesta, cursul de literatură latină pe care-l ținea la Sfîntul Sava, și care sta la baza unei bune părți a articolelor, capătă o audiență imensă.

Dar seriile amintite sînt pline de interes și pentru cel care urmărește evoluția ideilor lui Laurian. Învățatul reușește nu odată să-și depășească tendința, firească la el, spre analiză factologică, avansînd competent pe firul ideilor și imagisticii autorilor tratați. Vorbind despre *Metamorfozele* lui Ovidiu, el notează: „Ovidiu se arată și în această operă, ca în toate celelalte, de multe ori estravagant; de multe ori luxuria lui se împărechiază cu abundința, jocurile lui cele copilărești cu spiritul cel adevărat, și multa lucoare falsă cu splendoarea adevărată". Sau, în alt loc: „Meritul lui Horațiu în privința poeziei lirice e nespus de mare: el învață pre romani a expune sentimentele cele mai fine și mai nobile în limba cea mai dulce și mai proprie". Lectorul de astăzi al acestor *biografii,* destinate școlarilor, constată cu uimire și plăcută surpriză că tonul lui Laurian nu e nici dădăcist nici moralizator. În fața unui subiect dificil, cum este *Ars amandi* a lui Ovidiu, tonul său e lipsit de orice șovăială. Poeziile din această carte „sînt o pictură fidelă a vieții lui celei închinate amorii și carinei; peste tot sînt pline de originalitate". Ceea ce îl interesează este ca auditorul sau lectorul să rămînă cu suficiente puncte de reper, care să-i permită o bună orientare în lectura clasicilor. Și, peste tot, autorul cursului ține să evidențieze importanța pentru români a cutărui sau cutărui autor: „Pre noi, românii, ne interesează Ovidiu din mai multe puncte de vedere: și ca poet, și ca istoric, geograf și etnograf, în exilul său din țările de la Dunărea".

Un loc special prin amploarea și ținuta lor îl ocupă biografiile din *Filosofia modernă.* Pentru Laurian, aceasta începe în momentul cînd „spiritul omenesc, supărat de jugul autorității [autorilor vechi, n. ns.] căută în fine să rumpă catenele și să-și facă un drum în confidință, către puterile sale proprie, în ținutul științei". În fruntea cugetătorilor moderni îl așază pe Francis Bacon, care „alese un drum opus celui ordinariu: nu pre concepte, prin rațonament, ci prin esperiință și prin inducțiune să se ridice edificiul cunoștințelor umane". Un alt moment de seamă în evoluția gîndirii filosofice îl constituie apariția cartezianis-

mului, care, „prin independința, originalitatea, claritatea și noutatea sa își cîștigă mulți spectatori, dară și mulți adversari". Filosofilor din școala lui Descartes—Greulinx—Malebranche Laurian le reproșează că „trec prea ușor de la scepticism la un dogmatism bazat numai pre presupoziții nedemustrate, nu demustră substanțele supreme, spirituale și materiale, adoptează fără rațiune ideea înăscută despre Dumnezeu". Lui Spinoza îi acordă un spațiu larg și o analiză „pe propoziții". Pe baza celor două distincții spinoziene: *natura naturans* și *natura naturata*, numește întregul sistem al acestuia *naturalism*. Nu este de acord cu metoda geometrică: „Forma geometrică aplicată de dînsul nu procură nici o tărie considerabilă dogmatismului său", dar urmărește strîns argumentația *Eticii* lui Spinoza, în care acesta dezvoltă „un panteism riguros". După Laurian, acest panteism „nu diferește deloc de ateism". Ultimul filosof prezentat este Leibniz, dimpreună cu urmașii care i-au dezvoltat și popularizat sistemul: Wolf, Belfinger, Baumeister, Baumgarten, Meier. Lui Leibniz i se atribuie rolul unui clarificator de concepte într-o vreme cînd Europa șovăia între ideile lui Descartes și Spinoza, ale empirismului și scepticismului anglican. Astfel, acesta „făcu un pas însemnat în filosofie și exercită o influință considerabilă asupra cugetătorilor următori; distincțiunea făcută de dînsul între cunoștința senzuală și între cea intelectuală revendică drepturile rațiunii în contra empirismului". Acestui filosof, care a influențat adînc gîndirea Școlii Ardelene, prin filiera lui Wolf și Baumeister[72], învățatul nostru îi impută ruperea de realitate, observație lucidă și valoroasă: „Însă încrederea în cugetarea logică, fără determinarea mai de aproape a condițiunilor necesarie spre a preface cugetarea în cunoștințe reale, deschise calea la dogmatismul cel mai temerariu". Lucru pe deplin adevărat, dacă ne gîndim doar la falimentul luminismului politic, de esență leibniziană, a cărui experimentare au simțit-o și românii transilvăneni sub Josif II.

Coroborate cu alte texte ale lui Laurian, printre care celebrul *Discurs la deschiderea cursului de filosofie în Colegiul Național de la Sf. Sava din București, septembrie 1842*[73], prezentările din seria aceasta îl situează pe cărturarul transilvănean în rîndul primilor noștri interpreți de filosofie modernă. Spre deosebire de Simion Bărnuțiu, preocupat mai ales de ideile politice și juridice, Laurian se simte atras spre marile probleme de metafizică, gnoseologie, etică.

Istoria și filologia constiuie un alt domeniu generos de afirmare a lui Laurian în anii publicisticii de la *Instrucțiunea publică*, în ordinea volumului situîndu-se imediat după exegeza clasicilor și a filosofilor. Articolele teoretice sînt relativ puține. Primul dintre ele, și poate cel mai important, *Dicționariu. Și oarecare reflesiuni asupra trebuințelor*

[72] Vezi Dimitrie Popovici, *La Littérature roumaine à l'époque des Lumières*, Sibiu, 1945.

[73] Cea mai nouă editare a acestui text, la Ilie Popescu Teiușan și Vasile Netea, *Op. cit.*, anexa I, p. 275—282.

noastre[74], pune în discuție necesitatea unui dicționar al limbii române, pornind de la critica dicționarelor noastre mai vechi, cel al lui Bob din 1822, *Dicționarul de la Buda*, al lui Vasile Pop etc. Pentru că din vorbele românești „se află un număr însemnat în gura poporului, și culegerea acestora e mult mai grea", propune „o societate de bărbați chemați pentru asemine lucrare". Nu este mai puțin adevărat că nici istoria românilor nu este încă lucrată și că, pe de altă parte, științele naturale sînt ca și inexistente. Ar dori ca „societatea" amintită să înglobeze și aceste două preocupări, pentru științele naționale în ansamblu să aibă o tutelă unică și competentă. Peste un an[75], Laurian va putea să-și exprime oficial această dorință, fiind chemat de Cuza să conducă o comisie însărcinată cu studierea posibilităților de înființare a Academiei Române. Prin articolul din noiembrie 1859, învățatul nostru este cel dintîi român care schițează public ideea de academie națională, în cadre organizatorice care se vor impune, respectiv împărțirea în trei secții: filologică, istorică, de științe naturale.

În alte materiale istorice, Laurian aduce contribuții valoroase mai ales la trecutul Imperiului roman. Pasiunea mai veche pentru istoria economică — statistică, măsuri și greutăți etc. — este ilustrată prin: *Cel dintîi recensămînt*[76], cu un prețios adaos despre evoluția proprietății funciare în Transilvania și despre capacitatea economică a acesteia, *Despre măsuri*[77] și *Monetăria*[78]. Desigur, dintr-o revistă condusă de el nu puteau să lipsească documentele istorice, cărora în *Magazin istoric*... le acordase o importanță primordială. Publică un *Chronicon Parium*[79], un *Monumentum Lugdunense*[80], pentru a încheia seria cu fragmente din opera lui Samuil Micu, *Historia daco-romanorum sive valachorum*[81]. La publicarea cestei lucrări de căpetenie a Școlii Ardelene, Laurian pornește animat de constatarea că „istoria națiunei noastre zace mare parte în întunericul timpurilor, cu toate că nu ni-au lipsit oameni de mare merit, cari s-au ocupat cu consemnarea evenimentelor". Pe baza unui manuscris din biblioteca Seminarului teologic din Blaj, se tipăresc capitolele XXV—XXVI din partea a treia și toată partea a patra, încheind cu episcopul Atanasie Rednic. Inițiativa *Instrucțiunii publice* rămîne prima și ultima încercare de a tipări opera istorică a lui Micu. Iacob Mureșanu

[74] *Instrucțiunea publică*, 1859, nr. pe noiembrie, p. 28—30.
[75] Vezi *Raportul Comisiunei însărcinate cu compunerea unui poriect de statute pentru o Societate Academică* și *Proiectul de statute pentru o Societate Academică*, în *Instrucțiunea publică*, 1860, nr. pe noiembrie, p. 321—325.
[76] *Instrucțiunea publică*, 1859, nr. pe noiembriei p. 31—32; nr. pe decembrie, p. 24—32.
[77] *Ibid.*, 1860, nr. pe ianuarie, p. 13—15.
[78] *Ibid.*, nr. pe septembrie, p. 286—288; nr. pe octombrie, p. 318—320 și nr. pe noiembrie, p. 351—352.
[79] *Ibid.*, nr. pe februarie, p. 38—42.
[80] *Ibid.*, 1861, nr. pe februarie, p. 59—64.
[81] *Ibid.*, nr. pe martie—aprilie. p. 66—118.

retipărește fragmentele în *Foaie pentru minte...*[82], peste un an, împreună cu scurta introducere a lui Laurian.

La nevoie, Laurian a fost și profesor de astronomie, *cosmografie* după denumirea din secolul trecut. În anul apariției *Instrucțiunii publice*, își tipărea la București *Elemente de cosmografie pentru clasele primare*[83]. Un reflex al acestei preocupări îl constituie numărul pe mai—iunie 1861 al *Instrucțiunii publice*, unde pe mai bine de 60 de pagini[84] inserează o lungă *Chronologie astronomică*. După niște „preliminarie" în care descrie procedeul fixării timpului, urmează un tabel cronologic cuprinzînd o perioadă începînd cu anul 1750 î.e.n. și pînă în zilele domniei lui Alexandru Ioan Cuza.

Instrucțiunea publică era organul oficial al Eforiei învățăturilor publice, lucru în care explică preponderența materialelor cu caracter didactico-pedagogic. Majoritatea acestora sînt, însă, documente oficiale, raportate, statistici și situații anuale. Articolele teoretice sînt puține și aparțin exclusiv lui Laurian: *Despre organizarea instrucțiunii publice*[85], articol-program, *Despre instrucțiunea publică*[86], *Prepararea învățătorilor pentru școalele comunale*[87], *Școala tehnică*[88] etc. Ideile pedagogice exprimate în ele se încadrează în curentul general de modernizare și democratizare a vieții sociale din Principatele Unite, caracteristic domniei lui Cuza. Ele sînt competent analizate de Ilie Popescu Teiușan și Vasile Netea în monografia *August Treboniu Laurian*, așa că nu vom insista asupra lor.

Cei doi autori acordă, în altă ordine de idei, o lungă analiză activității lui Laurian la *Magazin istoric pentru Dacia*. Cu această ocazie se operează și un act de dreptate istorică, recunoscîndu-i-se cărturarului principalul merit în editarea importantei publicații. Corespondența lui Laurian cu Bariț[89] aduce prețioase argumente în sprijinul celor doi monografi. Eforturilor de a scrie și edita *mai ales singur* revista, s-au adăugat — reiese cu claritate din aceste epistole! — uriașele sale eforturi de a o difuza în toate provinciile, fiind vorba de o publicație „pentru Dacia". Din scrisori aflăm numele „colectanților" lui Laurian în Transilvania, adică a celor care se ocupau cu difuzarea publicației în rîndul românilor: Bariț însuși, Pavel Vasici, Alexandru Gavra la Arad, Ioan Miescu la Lugoj, Nicolae Maniu la Sibiu, avocatul Ioan Dragoș la Ora-

[82] Vezi 1862, nr. 11, p. 82—85; nr. 12, p. 89—93; nr. 13, p. 97—99; nr. 14, p. 108—111; nr. 15, p. 113—115; nr. 16, p. 121—124; nr. 17, p. 129—132; nr. 18, p. 137—138; nr. 19, p. 145—148; nr. 20, p. 153—156; nr. 21, p. 161—163; nr. 22, p. 169—171; nr. 23, p. 177—180; nr. 24, p. 185—188; nr. 25, p. 193—195; nr. 26, p. 201—204; nr. 29, p. 225—227; nr. 30, p. 235—236.

[83] Alte ediții: 1860, 1861, 1863 și 1869.

[84] 129—191.

[85] *Instrucțiunea publică*, 1859, nr. pe noiembrie, p. 1—2.

[86] *Ibid.*, nr. pe decembrie, p. 1.

[87] *Ibid.*, 1860, nr. pe ianuarie, p. 1.

[88] *Ibid.*, nr. pe februarie, p. 42—44.

[89] În *George Bariț și contemporanii săi*, I, p. 89—201.

dea, Ioan Munteanu la Deda, Moise Sora Noac în Sătmar, Nicolae Tincu Velia în Banat, Timotei Cipariu la Blaj. În întregul principat numărul abonaților se ridică la peste 200[90].

Pentru opera lui Laurian, *Magazinul istoric*... înseamnă cea mai masivă contribuție pe tărîmul istoriei. Studiile și articolele publicate aici — *Discurs introductiv la istoria românilor*[91], *Istriana*[92], *Documente istorice despre starea politică și religioasă a românilor din Transilvania*[93], *Cronologia Daciei și a românilor*[94], *Temișana sau Scurta istorie a Banatului Temișan*[95] — fac din autorul lor o reușită replică transilvăneană la curentul istoriografic influențat de romantism, ce debutează masiv în Principatele Române odată cu *Dacia literară* și *Arhiva românească*. Pe acest fundal ce racorda preocupările istoricilor noștri în filonul marii istoriografii occidentale a epocii, cărturarul a gravat cîteva trăsături proprii: erudiție cîștigată în școlile germane, un simț al romanității care-i depășește pe marii săi înaintași Micu, Șincai, Maior, pasiunea documentului istoric. Episodul *Magazinului*..., adevărata școală istorică a lui Laurian, este cu atît mai important cu cît revista nu reprezenta un redactor sau o redacție, ci idealurile unui partid politic în devenire, *partida națională*. Acest lucru a fost subliniat de majoritatea cercetătorilor, reieșind cu claritate mai ales din lucrarea Corneliei Bodea, *Lupta românilor pentru unitatea națională, 1834—1849*[96]. Anii de editare a revistei corespund astfel cu anii de formare politică a redactorului, care va rămîne fidel cu consecvență programului revoluționar format în deceniul de dinaintea lui 1848.

Atenția pe care Laurian a acordat-o publicisticii naționale se explică o dată în plus dacă se ia în analiză crezul său politic. Scriitorul nostru, spre deosebire de marii săi contemporani Kogălniceanu, Bariț, Bălcescu, Ion Ghica, C. A. Rosetti, Al. Papiu Ilarian, n-a fost în egală măsură și autor de scrieri politice. Și totuși, cel puțin pînă în 1851, ocupă un loc de frunte în viața politică a românilor, fiind martor și părtaș la toate fazele de pregătire ale revoluției. Anul 1849 îl situează în mijlocul evenimentelor, ba chiar mai mult, face parte dintr-un grup de temerari care, depășind faza visurilor romantice, au întreprins acte politice concrete spre realizarea pe cale revoluționară a unității românilor. Laurian — s-a insistat adesea asupra faptului! — este un atlet al *dacoromânismului* din faza întrupării acestui ideal politic. În al doilea rînd, spre deosebire de situația celorlalți fruntași, atît din Țara Românească cît și din Transilvania, care au luat calea exilului (Bălcescu, Goleștii, C. A. Rosetti, I. C. Brătianu etc.) sau au căzut în aspră disgrație politică

[90] Ilie Popescu Teiușan și Vasile Netea, *Op. cit.*, p. 73.
[91] *Magazin istoric pentru Dacia*, I, 1845, p. 15—82.
[92] *Ibid.*, II, 1846, p. 65—128.
[93] *Ibid.*, III, 1846, p. 95—372.
[94] *Ibid.*, IV, 1847, p. 221—230.
[95] *Ibid.*, V, 1848, p. 185—330.
[96] București, 1967.

(Avram Iancu, Axente Sever, Simion Brănuțiu, Al. Papiu Ilarian, George Bariț), rolul politic al lui Laurian a crescut în anii de după revoluție, cînd este martorul înfiripării unui nou destin pentru poporul său, un destin de phönix menit să renască din propria cenușă. Iată de ce, reconstituirea concepțiilor și năzuințelor politice ale acestui remarcabil cărturar și patriot este mai mult decît o necesitate, operația luminînd nu numai un aspect de seamă al activității scriitorului ci, în egală măsură, cîteva momente politice de răscruce din secolul al XIX-lea românesc.

În lipsa altor documente, pe omul politic Laurian îl reconstituim pe baza corespondenței, mai ales a scrisorilor către Bariț. O sursă de a doua mînă este cartea sa *Die Romänen der österreichischen Monarchie*[97], mult mai puțin sinceră din cauza conținutului ei diplomatic. Adăugînd aici sensul faptelor sale politice, obținem portretul unui bărbat pentru care politica n-a fost o *profesie*, ci o *datorie* pe care, într-un moment istoric ce-i solicita aportul, a ținut să și-o îndeplinească față de poporul său. Cazul său este mai caracteristic chiar decît al lui Bărnuțiu, acesta din urmă avînd serioase preocupări politice pe plan teoretic, în întreaga sa operă anterioară și posterioară revoluției[98].

Gîndirea lui Laurian, izvor al credințelor și acțiunilor sale politice și cultural-literare, evoluează spre un prototip caracteristic, în linii generale, întregii generații pașoptiste din Transilvania. La baza acestei gîndiri se află vechile structuri luministe, suficient dezvoltate prin operele fruntașilor Școlii Ardelene. Viziunea politică luministă, așa cum au statornicit-o aceștia, era încă actuală pentru românii transilvăneni din deceniul al cincilea al secolului trecut. Adepții transilvăneni ai luminilor se resimt puternic de influența raționalismului kantian, captat prin intermediul unui fidel discipol al filosofului din Königsberg, W. T. Krug. În scrierile sale[99], Krug este tributar liberalismului francez, pătruns de o adevărată mistică a progresismului. Miezul politic al acestei esențe raționaliste este exprimat prin libertatea dezvoltării individuale. De aici derivă cîteva „drepturi naturale și imprescriptibile ale omului"[100]: dreptul subzistenței personale, al libertății personale, al egalității personale. O altă sursă a ideilor pașoptiștilor noștri, teoreticianul liberalismului german Karl Rotteck[101] apropie aceste principii de tărîmul politicii, teoretizînd necesitatea libertăților cetățenești, a păstrării și armo-

---

[97] Vol. I, Viena, 1849; vol. II, Viena, 1850; vol. III, Viena, 1851. Majoritatea documentelor din această carte au fost publicate, în limba română, în *Magazin istoric pentru Dacia*, tom. VII (și ultimul), Viena, 1851.

[98] Vezi în acest sens Petre Pandrea, *Filosofia politico-juridică a lui Simion Bărnuțiu*, București, 1935.

[99] *System der praktischen Philosophie*, 1817, dar mai ales *Handbuch der Philosophie und die philosophische Literatur*, 1820. Această din urmă carte Laurian o va traduce în românește în 1847.

[100] *Declarația dreptului omului*, 1789, art. 2.

[101] Vezi lucrarea acestuia, *Lehrbuch der Vernunftrechte und der Staatswissenschaften*, 1847.

nizării specificităților locale istorice. La rîndul lor, oamenii din a doua generație a Școlii Ardelene, care se manifestă în jurul anului 1840, datorită noului val de persecuție națională din partea aristocrației maghiare, aplică această nouă viziune la condițiile concrete ale Transilvaniei, extrăgînd cîteva concluzii ferme în ceea ce-i privește pe români: dreptul existenței naționale, al libertății și limbii naționale. Aceste concluzii completează armonios principala cucerire a luminismului politic românesc din Transilvania: constatarea prioritătii vechimii și numărului românilor din principat. Noile idei aduceau un aport calitativ necesar.

În momentul trecerii sale în Țara Românească, Laurian se mișca, așadar, aproximativ în aceste limite teoretice. Ajuns aici, ideologia sa politică s-a maturizat prin adăugarea unor meditații asupra destinului românilor în general, asupra necesității unei renașteri a acestora, asupra drepturilor pe care poporul de la Carpați și Dunăre le are în spațiul său național. Viziunea unității naționale a românilor, întrezărită, afirmată chiar, de Șincai[102] sau Budai-Deleanu[103], căpătase o expresie clară și publică prin programul *Daciei literare* de la 1840 și va fi slujită nu mai puțin fidel de *Magazin istoric pentru Dacia,* avîndu-l în frunte pe însuși Laurian.

Acesta era omul politic Laurian în momentul cînd îi adresează lui Bariț celebra scrisoare din 8 aprilie 1848[104]. Exceptînd numeroasele pasaje de incisivă critică politică din epistolele anterioare acestei scrisori, observațiile lucide și sfaturile politice date amicului său de la Brașov, ea rămîne primul document de seamă despre atitudinea politică a învățatului în primăvara anului 1848. În fața frămîntărilor din Transilvania, Laurian schițează cu mînă sigură următorul program revoluționar pentru români, pe care-l trimite lui Bariț spre răspîndire și popularizare:

„1° Independență națională. Românii să figureze în numele lor, să-și aibă reprezentanții lor, să se servească cu limba lor în toate trebile lor.

---

[102] În fața operelor lui Șincai, Al. Papiu Ilarian (vezi *Viața, operele și ideile lui Georgiu Șincai*, București, 1869, p. 39) exclamă: „El [Șincai, n.n. ns.] e departe de a fi numai ardelian, el e român din toate părțile ambelor Dacie!".

[103] „Voind — spune Budai Deleanu — a cerceta originile popoarelor ce locuiesc astăzi în Transilvania, am găsit cu cale de a vorbi mai întîi despre vechii locuitori ai acestei provincii și cu această ocazie a-mi întinde vorbirea și la regiunile învecinate, și anume la Ungaria orientală de dincoace de Tisa, precum și la România și Moldavia, pentru că, de una parte, aceste provincie formau Dacia cea vechie, iară de alta, așa se aseamănă ele între sine și în alte respecte, încît pare că formează una singură țară, și că sînt menite pentru un singur popor și o singură domnie" (*De originibus populorum Transilvaniae...*, apud Al. Papiu Ilarian, *Relațiune despre manuscriptele lui Ioane Budai-Deleanu*, în *Analele Societății Academice Române*, tom. III, ses. an. 1870, p. 111—112).

[104] *George Bariț și contemporanii săi*, I, p. 145—146.

2° Independență religionară. Românii să-și aibă religiunea lor română, fără dezbinare în uniți și neuniți [...]; toți românii să fie numai de o lege: românească.

3° Restabilirea Mitropoliei române în Transilvania, supt care să fie episcopii de la Vîrșeț, Temișoara, Arad, Oradie, Maramureș și Bucovina. Pe tot anul să se strîngă un sinod general la Mitropolie, din toate episcopatele române.

4° Școale române în toate satele și orașele, dotate din fondurile alodiale.

5° Întramare generală a românilor.

6° Ștergerea iobăgismului, fără vreo despăgubire."

Programul este energic și avansat. În aceleași zile, în Transilvania se elaborau alte cîteva schițe de program revoluționar[105], foarte asemănătoare cu al lui Laurian, dovadă a celor afirmate mai sus în legătură cu sursele comune ale gîndirii revoluționarilor transilvăneni. Dar nici unul dintre programele dinaintea Duminicii Tomii, nici cel al canceliștilor de la Tîrgu-Mureș, nici cel al adunării tineretului din Cluj, nici al lui Bărnuțiu ori al lui Aron Pumnul nu se ridică la înălțimea celui schițat în epistola din 8 aprilie. Punctul 5, prin care schița lui Laurian depășește toate aceste programe, și anume „întrarmarea generală a românilor", va intra în marele program al revoluției din Transilvania, definitivat pe Cîmpia Libertății la 3/15 mai 1848, în următoarea formulare: „Națiunea române cere înarmarea poporului sau garda națională, spre apărarea țărei dinlăuntru și dinafară. Miliția română să-și aibă ofițerii săi români"[106]. Laurian, prezent la Blaj în acele zile eroice, a militat fără îndoială pentru acest punct, găsind acum ecou la majoritatea intelectualilor români, în special Papiu Ilarian și Avram Iancu. Aici trebuie să facem o precizare: că „întrarmarea *generală*" [s. ns.], pe care, după cum am văzut, cărturarul o cerea la 8 aprilie, se deosebește esențial de ceea ce s-a făcut în Transilvania, în martie și aprilie, cînd diferite cetăți și burguri își încropesc banderii cetățenești formate din orășeni unguri sau sași. Avînd în vedere dimensiunile impunătoare ale poporului român din întreaga Dacie, el se gîndea la crearea unei uriașe forțe revoluționare. La București, în cercurile ilegale ale Frăției, unde Laurian a avut un rol important, revoluția era teoretizată la proporții grandioase, care să depășească chiar granițele națiunilor. Cu cîteva săptămîni în urmă, Bălcescu îl informa pe Vasile Alecsandri despre mersul revoluției din februarie la Paris, unde poporul a desfășurat energii uluitoare: „Află că națiia cea mare s-a ridicat și că libertatea lumei s-a mîntuit. Minunata revoluție, ce te căiesc amarnic că n-ai văzut-o cu ochii, va schimba fața lumei"[107]. Desigur, n-a fost singurul mesaj al lui Bălcescu despre eveni-

[105] Loc. cit., nota 1.

[106] După Al. Papiu Ilarian, *Istoria românilor din Dacia Superioară*, tom. II, Viena, 1852, anexa XIV, p. 296.

[107] Vezi N. Bălcescu, *Opere*, vol. IV, Corespondență, ed. de G. Zane, București, 1964, nr. 33, p. 86. Epistola e din 27 februarie 1848.

mentele de la Paris. Veștile trebuie să fi făcut o impresie puternică în rîndurile revoluționarilor rămași la București în așteptarea evenimentelor. Scrisoarea lui Laurian din 8 aprilie se resimte de toate aceste circumstanțe, iar „întrarmarea" care, prin filiera epistolei, ajunge în programul de la 3/15 mai 1848, este astfel unul dintre aporturile mari ale experimentaților revoluționari de peste Carpați, la declanșarea evenimentelor din Transilvania.

O altă scrisoare din anul 1848, purtînd data „Sibiu, 27 iunie/9 iulie"[108], reflectă eforturile depuse de Laurian pentru menținerea mișcării transilvănene pe linia hotărîrilor de la Blaj. Este o măsură de apărare luată de revoluționarii grupați în jurul lui Bărnuțiu, în Comitetul Permanent, unde Laurian deținea un rol important. Hotărîrile națiunii, care pentru cărturar au putere legiuitoare, sînt ocrotite împotriva inițiativelor divergente ale unora dintre fruntașii români. Cazul cel mai caracteristic este al episcopului Șaguna, căruia Papiu Ilarian îi reproșează[109] gesturi de infidelitate în primele zile după adunare. La fel se referă și Laurian: i se impută episcopului unele tratative cu oficialitățile ungurești din Pesta, care nu figurau în programul națiunii: „Noi ne-am înțeles aici [la Sibiu, n. ns.] cu Bărnuț și cu Maniu și cu alți români fierbinți, ca să scriem d-lor la Pești să se ție strîns de hotărîrile de la Blaj". Nenumărate documente din anul 1848, care ar merita o atenție specială, ni-i arată pe conducătorii *partidei naționale* din Transilvania: Papiu Ilarian, Bărnuțiu, Ioan Bran, Petru Man, Ioan Popasu, Ioan Maiorescu și alții preocupați de menținerea acurateței revoluționare în acțiunile diferitelor delegații și comisii, alcătuite în vederea exoperării de drepturi politice pentru români. Această acuratețe, după credința lor, putea fi asigurată numai prin respectarea voinței poporului, exprimată la 3/15 mai. Meandrele politice ale momentului erau încurcate și obscure, prin acțiunile Vienei de a salva edificiul imperial șubrezit de intemperii. În aceste condiții, lozinca lui Bărnuțiu devenea tot mai actuală: „Țineți cu poporul dacă nu vreți să vă rătăciți!"

Vara anului 1848 îi va rezerva lui Laurian cel mai înalt moment trăit de el în timpul revoluției. În zilele cînd revoluția din Țara Românească își începea agonia, sub presiunile Porții, cărturarul îi scrie lui Bariț: „Lucrurile românilor *din principate* [s. ns.] se tot mai încurcă. Să le stăm într-ajutoriu cu peptul"[110]. După cum vedem, el nu se referea numai la Țara Românească, ci și la Moldova, unde acțiunea revoluționară eșuase în fașă, încă în primăvară. Cel care, la 8 aprilie, dorea înarmarea generală a românilor, își dezvăluie ideile cu mai multă claritate, la 20 iunie/2 iulie, într-o scrisoare către Bălcescu[111]: „Ar trebui să stăruim ca să facem un congres general dintre toți românii". Este punctul maxim atins de gîndirea noastră revoluționară la 1848. În vreme

[108] *George Bariț și contemporanii săi*, I, p. 146—148.
[109] *Isoria...*, II, p. 265.
[110] *George Bariț...*, I, p. 148—150.
[111] Ilie Popescu Teiușan și Vasile Netea, *Op. cit.*, p. 109.

ce însuși Bălcescu, minte lucidă și revoluționar cu mare experiență, investea încredere în posibilitatea unei înțelegeri cu fruntașii revoluției ungare, lucru ce se va dovedi iluzoriu, Laurian vedea sursa puterii și izbînzii în unirea națiunii sub stindardul: „Libertate, egalitate, frățietate!". Realizarea acestui deziderat era posibil, ținînd cont de faptul că idealurile erau comune pe ambele versante carpatine, iar între fruntașii din Țara Românească și Transilvania existau legături consultative încă din zilele adunării de la Blaj. Începutul l-a făcut însuși Laurian, cu sprijinul lui Ioan Maiorescu, Constantin Romanu Vivu și alții, recrutînd voluntari transilvăneni pentru Țara Românească. După o listă dată de Cornelia Bodea[112], ar fi trecut atunci Carpații floarea junimei intelectuale din Transilvania: Aron Pumnul, Al. Papiu Ilarian, Elisei Armatu, Alexandru Bătrîneanu, Ioan Pușcariu, Ion Codru Drăgușanu, Constantin Romanu Vivu, Nicolae Găietan, Irimie Verzea și alții. Lucru cu totul remarcabil, toți aceștia vor servi în corpul de comisari revoluționari înființat de Bălcescu. Vremurile și evenimentele nu i-au îngăduit lui Laurian să facă mai mult decît atît întru înfăptuirea Dacoromaniei cu armele revoluției. Va încerca din nou, peste un an, pe cale diplomatică, la Viena.

În septembrie 1848 războiul civil bătea la ușă în Transilvania. Conducătorii noștri politici sînt nevoiți să adopte tactici adecvate situației. Starea devine amenințătoare. Cei slabi nu mai sînt în frunte, căci se apropie clipa jertfelor supreme. Poporul îi urmează credincios pe „ductorii" cei adevărați și viteji: Bărnuțiu, Iancu, Axente, Laurian, Papiu Ilarian. În aceste clipe, Laurian își asumă o nouă și grea răspundere: îi îndeamnă pe români să riposteze cu armele împotriva infamiilor armate pe care aristocrația maghiară din Transilvania le săvîrșea împotriva lor. Între 3 și 16 septembrie 1848, la Blaj, românii se întîlnesc din nou, în număr de 50.000, dar de data aceasta adunarea are un caracter „marțial", militar. Laurian este conducătorul adunării, autorul cuvîntării principale. Direcția pe care o propune este singura potrivită situației: românii să accepte războiul civil impus de aristocrația nesăbuită, dar *să mențină caracterul de revoluție* și în aceste noi condiții. După adunare, în 22 septembrie/2 octombrie, îi comunica lui Bariț rezultatele mai importante[113]: „Guardia română s-a format în toată țara. Avem peste 200 mii români înarmați". Acum se trăiește și acea experiență unică, prea puțin studiată, a instalării administrației românești în Transilvania. În structura și nomenclatura romană a acestei administrații se simte puternic influența lui Laurian. Principatul este condus de prefecți, viceprefecți, tribuni, vicetribuni, centurioni, decurioni, care cumulează comanda militară și conducerea civilă. În condiții pripite și impuse de evenimente, el se vede astfel pus în situația de a trebui să experimenteze o formă statală. În acest experiment, însă, simțim în egală măsură și

[112] *Op. cit.*, p. 131—158.
[113] *George Bariț* ..., I, p. 150—152.

înrîurirea lui Bărnuțiu și chiar a tinerilor Papiu Ilarian, Iosif Hodoș, Avram Iancu.

În anul următor, la 19/31 iulie 1849, Laurian îi trimite lui Bariț o scrisoare din Viena[114], al cărei pasaj central este următorul: „Noi muncim tot mereu, nu mai încetăm cu memoriale, petițiuni la Imperatoriul și la miniștri, facem vizite neprecurmate și, cu toate acestea, izbutim puțin. Avem mulți și mari vrăjmași și aici". Alte cîteva scrisori, avînd aproximativ același ton, sînt documente impresionante ale prăbușirii iluziilor românilor transilvăneni în urma revoluției, ca urmare a trădării împăratului vienez. Laurian face parte acum dintr-o delegație românească trimisă la Viena, care avea misiunea de a exopera drepturi și înlesniri pentru români, pe temeiul faptului că au plătit cu sîngele lor „integritatea imperiului". Laurian n-a crezut nici o clipă în utilitatea acestei „milogeli" de aproape trei ani, și de aceea, de cîte ori avea ocazia, introducea în textele petițiilor către monarh pasaje deosebit de dure, care să-l întărîte. Cele 12 scrisori din această perioadă, 1849—1851, constituie o adevărată cronică a scepticismului, autorul lor îndoindu-se în egală măsură de cinstea Curții vieneze și de reușita acestei acțiuni, respectiv de faptul că ar putea fi obținute rezultate capitale pentru națiune. S-a străduit, însă, pînă în ultima zi a activității delegației, pe de o parte ca să smulgă Vienei cît mai multe înlesniri mărunte, singurele accesibile, iar pe de altă parte pentru a da de înțeles oligarhiei că românii nu și-au lepădat năzuințele, că știu să și le susțină, „Noi — scrie el — am hotărît să nu lăsăm cauza românilor niciodată cu capul, să stăruim și să stăruim"[115]. S-au cerut multe de toate: administrație națională independentă pentru românii din Transilvania, congres național, limba română să devină limbă oficială, s-au cerut înlesniri bisericești, școli, facultăți. Într-una din petiții[116] se cere unirea tuturor românilor din Imperiul austriac într-o singură națiune independentă. Simțim aici fără echivoc aportul lui Laurian, care urmărea în continuare ideea unității. Pentru a da seamă în fața posterității despre faptele delegației, nu mai puțin pentru a populariza în Europa cererile românilor, Laurian tipărește toate intervențiile românești pe lîngă Curte — impresionant de numeroase — în cartea *Die Romänen der österreichischen Monarchie*, apărută la Viena în 3 volume, între 1849—1851.

Anii „deputațiunii" din Viena au fost pentru cărturarul nostru ani de depresiune politică, de reducere a programului politic la dimensiuni fărîmițate. În condițiile absolutismului instaurat după revoluție, nu se puteau năzui lucruri deosebite. Și totuși, soarta îi va mai rezerva o surpriză și mai tristă, la bătrînețe, cînd desființarea principatului Transilvaniei și înglobarea lui în regatul ungar îl va lovi ca un cuțit: „Naționalitățile s-au stins, Transilvania s-a șters"[117], va nota el în 1868, anul

[114] *Ibid.* p. 155—157.
[115] *Loc. cit.*
[116] Înaintată împăratului în februarie 1849. Vezi *Ibid.*, p. 153—155.
[117] *Ibid.*, p. 194.

instaurării dualismului austro-ungar. Simbolic, parcă, schimbul epistolar cu Bariț se încheie, prin scrisoarea din 23 noiembrie 1875[118], cu următorul pasaj: „Mai toate organele române din Dacia Superioară au căzut sau sînt în punctul de a cădea. Nu lăsați să cadă și Transilvania."

Publicistica lui August Treboniu Laurian a fost preponderent culturală. Dar, pentru generația anului 1848 actul de cultură avea un înțeles explicit. „Cultura — spunea Papiu Ilarian — numai cultura îi poate salva pe români, iar cultura nu poate fi decît națională". Schițarea crezului politic al lui Laurian oferă explicația acestei prodigioase desfășurări de energie, care n-a fost, totuși, decît un joc secund în activitatea cărturarului nostru. Munca științifică, destinul de savant al națiunii române i-a încununat anii maturității. Dar multe, foarte multe premize ale acestei prodigioase cariere științifice le întîlnim cu decenii înainte, în aporturile sale gazetărești. Adunate într-o judecată finală, acestea nuanțează în mod necesar activitatea publicistică a lui Laurian, definindu-i caracterul: precursoare a presei științifice în cultura românească, în epoca edificării moderne a națiunii.

IOAN CHINDRIȘ

TRAVAUX SCIENTIFIQUES D'AUGUST TREBONIU LAURIAN PUBLIÉS DANS LA PRESSE

(Résumé)

Érudit aux préoccupations multiples, connu surtout en sa qualité de mentor de la philologie latiniste à l'époque de la culture roumaine moderne, August Treboniu Laurian (1810—1881) a déployé une riche activité de publiciste d'ordre scientifique, étant considéré parmi les fondateurs de ce genre en Roumanie. La source de cette activité réside dans sa conviction de facture illuministe que le moyen idéal pour véhiculer les connaissances scientifiques dans les masses c'est la presse. Les domaines visés par ses articles, qui ont joui d'un grand prestige à l'époque, ce sont *l'histoire, la philologie* et *la philosophie.* Il a débuté dans la première publication périodique culturelle roumaine, dans *Foaie pentru minte, inimă și literatură* (1838), mais c'est dans ses propres publications: *Magazin istoric pentru Dacia,* édité en collaboration avec Nicolae Bălcescu (1845—1851), *Universul* (1848) et *Instrucțiunea publică* (1859—1861) qu'il a donné ses contributions en même temps à la formation d'un style publicistique axé sur des problèmes scientifiques, d'histoire, de philologie et de philosophie, ainsi qu'à la création des bases institutionnelles nécessaires: les publications de profil.

Ce qui caractérise le journalisme scientifique d'August Treboniu Laurian, c'est la massivité de l'information, son attitude de grande érudition de ses contri-

[118] *Ibid.*, p. 200.

butions journalistiques. Beaucoup de ses articles qu'il a publiés au milieu du dernier siècle, au titre d'informer le grand public, sont des études profonds et rigoureux qui gardent encore leur intérêt scientifique: *Istriana* (étude historique-épigraphique), *Documente istorice despre starea politică şi religioasă a românilor din Transilvania* (étude de droit historique), *Temişana sau Scurta istorie a Banatului Temişan* (étude politique-historique).

August Treboniu Laurian a développé son activité illuministe surtout dans le domaine didactique, en mettant au service de ce démarche les publications de spécialité. Il est l'initiateur de la première popularisation massive des auteurs grecs et romains en Roumanie, en les proposant comme modèles pour une culture roumaine modernisée sur des bases classiques. Le Néoclassicisme du savant roumain se manifeste dans le domaine philologique aussi, par une admiration sans réserve envers le latin, où il y voit l'étymon obligatoire de toutes les innovations dans les langues romanes.

August Treboniu Laurian a mis sa science au service de l'oeuvre de l'édification moderne de la culture roumaine en déployant une activité inspirée et efficiente, en élevant une de ses colonnes de soutènement: le journalisme scientifique.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

DATE NOI REFERITOARE LA VIAȚA ȘI ACTIVITATEA ISTORICULUI T. V. PĂCĂȚIAN

Pentru cercetătorul preocupat de istoria românilor transilvăneni, un nume și o lucrare se impun cu deosebire în istoriografia problemei. Un nume de bănățean sîrguincios și autodidact, care, aplecat cu migală asupra trecutului de luptă al fraților aflați sub robie străină, a trudit fecund materialul necesar întocmirii unei vaste opere de referință, însemnat „corpus" de documente despre istoria și faptele politice ale românilor din Transilvania pînă în deceniul prim din secolul XX.

Cunoscut și apreciat de contemporani prin monumentala lucrare intitulată „Cartea de Aur sau luptele naționale ale românilor de sub coroana ungară", apărută în opt volume la Sibiu, între anii 1904—1915, T. V. Păcățian s-a remarcat cu pregnanță și ca aprig gazetar politic, îndrăzneț luptător cu condeiul și fapta pentru apărarea drepturilor românilor obidiți, rămînînd prin întreaga sa activitate înregistrat cu mențiune în analele științei istorice și a publicisticii militante românești[1].

Studiul de față are menirea, ca pe baza unui bogat material de arhivă depistat în colecțiile de manuscrise ale B.C.U. din Cluj-Napoca[2], să contribuie cu date noi la întregirea tabloului vieții și activității fecunde pe multiple planuri a istoricului și publicistului bănățean, reprezentant de seamă al pleiadei de condeieri istorici, luptător devotat cauzei poporului român, împlinirii deziderateler sale sociale și naționale.

Născut la 28 noiembrie 1852 în comuna Ususău, lîngă Lipova[3], T. V. Păcățian urmează școala primară la Ohaba-Sîrbească, gimnaziul la Lugoj și liceul la minoriții din Arad, toate aceste etape constituind prilejuri de consolidare temeinică a cunoștințelor dobîndite, de mare folos în perfecționarea profesională ulterioară și munca viitoare de ziarist. Neputînd aspira la studii superioare datorită mijloacelor pecuniare de care ducea lipsă, intră în administrație ca notar comunal în Jadani. La 1877 se află printre cei care sprijină material războiul de indepen-

---

[1] *Istoria României*, IV, București, 1964, p. XXVII.

[2] Țin să mulțumesc încă odată colegului N. Bocșan pentru semnalarea fondului existent la cota: msse. sertar 302/1—10.

[3] Date biografice, în: *Almanahul scriitorilor de la noi*, Orăștie, 1911, p. 182; T. V. Păcățian, *Dare de seamă despre activitatea mea literară și ziaristică*, în *Ardealul Tînăr*, I, 1930, nr. 9, p. 262—268, și nr. 10, p. 314—318; A. Cosma, *Scriitorul bănățean T. V. Păcățian*, în *Luceafărul*, I, 1935, nr. 11, p 509—510; idem, *O lucrare inedită a publicistului bănățean T. V. Păcățian*, în *Mitropolia Banatului*, XVIII, 1968, nr. 4—6, p. 321—324; idem, *Autorul Cărții de Aur*, în *Prin Timișoara de altădată*, Timișoara, 1977, p. 126—128; I. Lupaș, *Scrieri alese*, Cluj-Napoca, 1977, p. 230—232; după redactarea studiului nostru a apărut, D. Demșea, *Manuscrisul autobiografic din 1923 al lui T. V. Păcățian*, în *Ziridava*, VIII, 1977, p. 245—256.

dență a României. În paralel cu munca de funcționar, continuă pregătirea teoretică, o amplifică în mod intensiv, citind și acumulînd date și noțiuni de drept, filosofie, teologie și istorie. Încă de la această dată, T. V. Păcățian întruchipează tipul autodidactului convins de capacități și posibilități de manifestare, gata oricînd de a se afirma pe tărîm literar-publicistic.

Debutează în paginile „Familiei", în martie 1872, cu poezia numită „Primăvara"[4]. T. V. Păcățian devine un colaborator frecvent și scrie asiduu în coloanele gazetelor „Amicul Familiei" (Gherla), „Aurora Română" (Cernăuți), „Foaia Literară" (Brașov), „Luminătorul" de la Timișoara, sub pseudonimul „Brutus".

Scoate tot la Timișoara, în anul 1882, volumul de poezie intitulat „Flori de toamnă". Sub genericul diverse, reunește în corpul plachetei versuri cu profund caracter patriotic, ca „Dorobanțul" (1878), „Trăiască România", „Cîntec festiv", „Jos cu larva", semnificative pentru perioada istorică respectivă în care românii de pretutindeni asistau la nașterea și consolidarea României moderne[5].

După ani de izolare în lumea satului, sătul de hîrțogărie și dosare, la primul prilej ivit, se stabilește în Timișoara, unde intră în gazetărie. Fondează, editează și redactează la 13 aprilie 1885, „Timișana", revistă săptămînală ilustrată de economie și literatură română, devenită în anul următor „Gazeta poporului", pentru a evita identitatea de nume cu institutul bancar recent înființat[6]. T. V. Păcățian deși investit cu funcții și obligații sporite, depune în continuare o fructuoasă activitate publicistică. Din anul 1894 este colaborator intern la „Dreptatea" din Timișoara, condusă de C. Diaconovici și V. Braniște, unde peste doi ani devine redactor și scrie o serie de „Corespondențe din Prostoveni", în dialect bănățean, semnate „Luca Drugă, naționalist român și corist la bas".

Datorită unor motive neclare și pînă astăzi, T. V. Păcățian trece în România și ajutat de A. C. Popovici obține postul de secretar-contabil la „Liga Culturală"[7], prilej de a cunoaște în amănunțime mecanismul vieții interioare și funcționarea societății apărute în anul 1891. Redevenit prin ironia soartei funcționar, gazetarul nu se dezminte și publică, colaborează susținut la ziarele românești de pe ambele versante ale Carpaților. Este corespondentul din Capitală al „Tribunei", unde semnează articole sub pseudonimul „Delacerna". În toamna lui 1896, sfătuit de președintele P.N.R., dr. I. Rațiu, acceptă postul de redactor intern la ziarul sibian, pentru ca puțin mai tîrziu să preia funcția de redactor-șef. Din cauza unor dispute interne din redacția „Tribunei", amplificate pe fondul crizei conducerii partidului și a mișcării naționale în anii grei

[4] *Familia*, VIII, nr. 8 din 20 febr./3 mart. 1872, p. 91.
[5] T. V. Păcățian, *Flori de toamnă*, Timișoara, 1882, p. 167—180.
[6] A. Cosma jr.: *Istoria presei române din Banat*, I, Timișoara, 1932, p. 48, *Gazeta poporului*, II, nr. 11 din 4 apr./23 mart. 1886.
[7] T. V. Păcățian, *Dare de seamă*..., p. 315.

de după Memorandum, Păcățian este silit să părăsească foaia și să ia din nou drumul Bucureștiului.

Despre acest episod din viața publicistului bănățean și despre menținerea legăturii continue cu presa românească din Transilvania ne stau mărturie documentele aflate în „fondul Păcățian" la B.C.U. din Cluj-Napoca.

Plecarea grăbită a iscusitului condeier și priceputului conducător de gazetă este regretată de majoritatea celor din redacția „Tribunei". Dînd glas opiniei colective, Petru Sîmtion, administratorul ziarului, afirma că „... depărtarea D.voastră a lăsat un gol care poate niciodată nu se va putea suplini...", în scrisoarea din 26 august 1897[8]. Același emitent face referiri la starea publicației, într-o altă scrisoare: „... din ce în ce mai critică...", la faptul că cititorii sînt tot mai dezgustați de „cestiunea națională", vehiculată „dincoace de Carpați". Rîndurile trăgeau un serios semnal de alarmă și exprimau un adevăr de necontestat, pentru că disputele dintre liberali și conservatori în mînuirea problemei naționale ca armă pentru cucerirea puterii în sistemul rotativei guvernamentale în tot mai proastă funcționare, coroborată cu nepăsarea și lipsa de ajutor concret și eficient datorat românilor transilvăneni, nemulțumeau abonații „Tribunei", și nu numai pe aceștia, ci dintîi încunoștiințați de cele săvîrșite în capitala României. În această direcție se înscrie semnalarea lui P. Sîmtion care cere cu hotărîre lui Păcățian să facă uz de relațiile sale de la „Ligă", pentru a solicita și primi un substanțial ajutor material în vederea salvării gazetei din impas[9]. Intenției meritorii vehiculate se circumscriu și mesajele trimise de Victor Dresnandt, alt administrator al „Tribunei", care înfățișează în culori sumbre situația dificilă a foii sibiene, părăsită de un număr tot mai mare de cititori, nemulțumiți de politica cercurilor de la București, și conjură pe fostul redactor-șef Păcățian să intervină de urgență la „Ligă", pentru a obține cu orice preț mijloacele bănești atît de necesare existenței ziarului[10].

Analiza corespondenței dintre mandatarii „Tribunei" și T. V. Păcățian dezvăluie un aspect al vieții politice agitate a mișcării naționale române din Transilvania, cuprinsă de frămîntări, de restructurări necesare și regeneratorii, după momentul Memorandului cu larg răsunet european și după măsura drastică a guvernului maghiar care a interzis activitatea P.N.R. Presa a avut în această perioadă confuză politic, divergentă în idei și opinii, confruntată de tactici și noua strategie în evoluție, un rol hotărîtor, preponderent, prin atitudinea manifestată față de mersul sinuos al mișcării naționale, și mai ales prin situarea față de politica respectivă dusă de autorități.

Recunoscut ca adept convins al scrisului politic deplin angajat, T. V. Păcățian poartă în permanență un dialog fecund cu grupările din

[8] Biblioteca Universitară Cluj-Napoca, colecții speciale, *fond Păcățian, msse. sertar* 302/1; vezi în continuare: *B.C.U. Cj.N. msse. sertar.*

[9] *Ibidem*; vezi scrisorile din 26 august și 13 octombrie 1897.

[10] *Ibidem*, vezi scrisorile din 28 septembire, 13 octombrie, 24 octombrie 1897.

mișcarea națională, aflate în conflict, calmînd spiritele prea încinse, invitînd la dialoguri lucide, la înscăunarea argumentelor logice care să conducă la revigorarea în ansamblu a luptei naționale. Aflat în inima României, gazetarul conștient de menirea misiunii asumate, devine omul de legătură între conducătorii românilor transilvăneni și reprezentanții „Ligii culturale", aspect esențial din activitatea politică și ziaristică a lui Păcățian, reliefat cu pregnanță de bogata corespondență purtată în această direcție.

Pe toată durata periplului bucureștean, Păcățian n-a fost scutit de „atenția grijulie" a autorităților austro-ungare, care urmăreau îndeaproape acțiunile „primejdioase" întreprinse de gazetarul imigrat. În toamna anului 1897 i se intentează un proces de presă pentru articolul „Măcelul de la Mehadia", dezvăluire acuzatoare despre represiunile armate săvîrșite de jandarmi cu un an în urmă, în sudul Banatului[11]. Cu acest prilej își face debutul la bară, în mod strălucit, obținînd achitarea clientului său, tînărul avocat Iuliu Maniu. Înfierat, la puțină vreme, alături de redactorul responsabil al „Tribunei" Andrei Balteș, pentru un articol publicat în care denunță samavolniciile autorităților din comitatul Sălaj, T. V. Păcățian reușește să se salveze cu bine pînă la finele dezbaterilor[12].

În pofida tuturor dificultăților, a piedicilor și nedreptăților la care este supus de autorități, Păcățian luptă cu îndîrjire, scrie cu ardoare și susține cu fervoare cauza dreaptă a românilor transilvăneni, contribuind astfel la impulsionarea activității factorilor politici din România vizavi de situația românilor din Monarhie. Este în strînsă legătură cu A. C. Popovici, lider și ideolog al emigrației transilvănene din capitala României. Corespondează intens cu șeful P.N.R., avocatul I. Rațiu, pe teme vizînd starea mișcării naționale și posibilitățile de schimbare a situației existente, deosebit de precare la vremea respectivă. În nenumărate rînduri este invitat de dr. Rațiu să revină acasă și să preia conducerea „Tribunei"[13].

Conștient de impasul în care se afla intelectualitatea transilvană dezorganizată și dezorientată practic după procesul din 1894 și interzicerea Partidului național român, T. V. Păcățian depune o muncă titanică de traducător și publicist, pentru ca să ofere baza teoretică și orientarea științifică necesară intelectualității în aprofundarea temeinică a domeniului politicii și juridicii, factor important în procesul renașterii pasiunii de luptă a intelectualității, și prin aceasta a întregului popor, stare adumbrită de criza și letargia declanșate în planul politic al mișcării naționale către sfîrșitul secolului XIX. Perioada sub focarul analizei la Păcățian se caracterizează prin intensa activitate legislativă a puterii centrale, fapt care atrage după sine necesitatea stăpînirii legilor, lupta susținută

[11] *Ibidem*, vezi scrisorile lui V. Dresnandt din 13 și 19 octombrie 1897; *B.C.U. Cj.N., msse. sertar 302/2*, vezi scrisoarea lui I. Rațiu din 24 octombrie 1897.

[12] *Ibidem*, vezi scrisoarea lui A. Balteș din 8 noiembrie, 1897.

[13] *Ibidem*, vezi scrisorile lui I. Rațiu din 24 octombrie 1897, 17 și 26 ianuarie, 9 aprilie, 4 septembrie, 24 septembrie 1898.

împotriva unor paragrafe care lezau drepturile naționalității române. Procesul de laicizare a mișcării naționale fiind definitiv încheiat, juriștii devin preponderenți, profesiunea lor avînd o valoare însemnată, care conferă în mod variat mișcării naționale un caracter juridic, studiul dreptului posedînd un larg cîmp de manifestare în Transilvania răscolită de procese urbariale, de încercări ale autorităților de a întrona legiuri potrivnice existenței elementului românesc. În acest stadiu de evoluție al mișcării naționale și al relației dintre pătura intelectuală română și guvernanți se cimentează mai strîns puntea de legătură cu țărănimea de la sate, fapt ce conferă elementul de bază socială pentru devenirea viitoare a mișcării și a partidului național.

În virtutea acestor comandamente acționează T. V. Păcățian, posesorul unui bogat bagaj de cunoștințe, gazetar de remarcabilă cultură juridică și politică, care pune în circulație o serie de lucrări teoretice, de drept, filosofie, istorie, economie, menite să servească ca îndreptar, științei de carte și apetenței de noutate culturală a intelectualității române din Transilvania[14].

Prefețele lucrărilor traduse conțin vibrante imbolduri la luptă susținută și rezistență activă împotriva silniciilor regimului, autorul suferind în dese rînduri rigorile cenzurii care nu ierta curajul prefațatorului patriot. În cuvîntul înainte la „Lupta pentru drept", tradusă după R. de Ihering, scria că o dedică „... tovarășilor de luptă, colegilor de suferință, românilor subjugați...", pentru ca în continuare să lanseze un îndemn și să-și avertizeze cititorii că „... drepturile se cer și dacă nu se dau, se iau!...". Își încheie studiul introductiv solicitînd „solidaritate între frați și strînsă legătură cu poporul..."[15], ecuație care în viziunea lui Păcățian ar facilita mersul ascendent al mișcării naționale trecută de perioada de criză și temporare frămîntări. În prefața lucrării intitulate „Scopul în drept", tradusă după același R. de Ihering, autorul tălmăcirii constată semnificativ că „... orice carte de drept e un dar de interes pentru toți nedreptățiții care caută dreptul..."[16]. Introducerea la opera lui J. S. Mill, „Libertatea", tradusă de Păcățian, conține aprecieri la adresa noțiunii de libertate cu incisive constatări pe marginea interpretării și aplicării ei; „... noi nu cunoaștem altcum (n.n., libertatea), numai ca cuvînt. Pentru noi e o „simplă noțiune. Ideal!... lucru de care nu ne putem atinge. Alții trebuie să ne tălmăcească și să ne vorbească de ea..."[17]

Cu toată activitatea rodnică și merituoasă de traducător efectuată pentru însuflețirea și activizarea gîndirii intelectualității române transilvănene cu efecte imediate, practice în planul derulării luptei pentru emancipare socială și națională, T. V. Păcățian simte tentațiile permanente ale muncii de gazetar. Gîndul de a reveni acasă în mijlocul celor

[14] Bibliografia lucrărilor, în T. V. Păcățian, *Dare de seamă...*, p. 266—269; I. Lupaș, *op. cit.*, p. 236—238.

[15] *Lupta pentru drept*, București, 1898, p. III, V, VII, VIII.

[16] *Scopul în drept*, I, Sibiu, 1898, p. IV.

[17] *Libertatea*, Sibiu, 1899, p. V.

care luptă plenar și de a conduce un ziar, nu îi dă pace. La primul prilej oferit în anul 1901, preia munca de redactare la „Telegraful român", pe care nu o părăsește decît în 1917[18].

Momentul de vîrf în activitatea istorică a lui Păcățian l-a constituit munca depusă pentru conceperea și închegarea „Cărții de Aur"[19], adevărată „Charta magna a românilor din Ardeal", cum o numea poetul E. Isac într-un articol din „Adevărul" (1916). Îndemnul aplecării cu sîrg asupra strîngerii de material și a redactării lucrării a venit din partea dr. I. Rațiu, președintele P.N.R., care în 1899 semnala tînărului ziarist aflat în redacția „Tribunei", necesitatea întocmirii unei istorii „documentate" a luptelor politice purtate de români, de la revoluția din 1848 și pînă la Memorandum. Această primă variantă sugerată este dezvoltată de T. V. Păcățian în timp și eveniment, pînă în primul deceniu din secolul XX.

În munca de cercetare și strîngere de material, autorul „Cărții de Aur" a beneficiat de fondurile bogate ale bibliotecii „Astrei" din Sibiu, de tipăriturile oferite de lăcașul de carte al „Brukenthalului", ca și de ajutorul primit din partea deputatului român în Parlamentul maghiar, I. Ciocan, care îi facilita consultarea unor lucrări mai puțin accesibile, aflate în custodia bibliotecii Casei Deputaților. În vederea definitivării redactării cărții au fost lecturate o serie de monografii, studii istorice, precum și o bogată presă în limba română, maghiară și germană. În tot cursul acțiunii sale, T. V. Păcățian s-a bucurat de sprijinul nemijlocit, material și moral, primit din partea comitetului de conducere a P.N.R., care încuraja munca titanică a harnicului autodidact și se preocupa în egală atenție de fiecare problemă nou ivită pe parcursul cercetării și redactării materialului istoric adunat.

După îndelungi căutări și sîrguință trudnică, primele două volume ale lucrării sînt gata de tipar în anul 1902, marcînd ca un corolar definitoriu, capacitatea de lucru, rîvna și dragostea de istorie manifestate de pasionatul cercetător, efortul serios depus pentru întocmirea operei necesare luminării și pregătirii teoretice a poporului român în lupta pentru drepturi sociale și naționale.

Cel dintîi volum apare în primăvara anului 1902. Presa română din Transilvania a primit noutatea editorială cu elogii, numind-o „adevărată istorie a neamului", „operă monumentală" pentru deșteptarea fraților înrobiți. Ziarele au avut un rol important în acțiunea de popularizare a „opului" istoricului bănățean. În paginile foilor se lansau chemări de abonare la primul volum, se sonda piața cititorilor prin oferte și înlesniri de procurare a tuturor volumelor preconizate să apară, într-un cuvînt, gazetele românești înregistrau ca niște barometre sigure apetența păturilor și straturilor sociale la scrierea istorică a lui Păcățian[20].

---

[18] *Almanahul...*, p. 182; T. V. Păcățian, *Dare de seamă...*, p. 315.
[19] *Ibidem*, p. 262, 263.
[20] *Unirea*, nr. 126 din 31 oct./13 nov. 1902, p. 2.

Interesul deosebit stîrnit de ivirea lucrării în cauză în mediul românesc transilvănean a făcut ca atenția autorităților să se fixeze cu acuitate asupra persoanei autorului și a realizării sale istorice. În virtutea legii presei emisă în anul 1872, orice publicație tipărită în Ungaria, carte sau periodic, indiferent de limba în care apare, se supune spre cercetare cenzurii, care dă verdictul și aprobă ori refuză răspîndirea materialului tipărit. Responsabili pentru caracterul „patriotic" al publicației, în concordanță deplină cu litera legii, erau designați autorul, editorul și proprietarul gazetei sau editurii.

„Cartea de Aur", curajoasa încercare a publicistului T. V. Păcățian „istorie fidelă și conștientă a mișcărilor noastre politice și naționale din trecut, o istorie documentată a luptelor purtate de românii de dincoace de Carpați pentru revendicarea drepturilor care le competeau..."[21], cum se menționa în prefața celei de-a doua ediții a cărții apărută în 1904, prin închegarea unitară a materialului cercetat, prin caracterul militant al scrierii istorice și mesajul politic exprimat de autor, n-a convenit legiuitorilor, fiind extrem de primejdioasă în opinia guvernanților, pentru că atenta la principiul unității statale, a integrității teritoriale, prin imboldul și suflul nou pe care paginile cărții le propagau în masele românești; ca atare, se cere și reclamă cu necesitate, interzicerea publicării în continuare a volumelor proiectate și anularea, distrugerea celor ieșite pe piață.

Aparatul respectiv mobilizat de urgență, s-a pus cu rapiditate în mișcare pentru a îndeplini dorința și porunca venită tocmai de la forurile superioare. Materialul aflat sub tipar a fost reținut, exemplarele ieșite în circulație fiind confiscate iar abonații care dețineau cartea cumpărată ori primită prin poștă erau somați să cedeze cu promptitudine lucrarea reprezentanților legii porniți în urmărirea și anihilarea totală a volumelor. Ancheta deschisă de autorități pentru retragerea definitivă din circulație a lucrării înainta cu pași repezi și datorită portiței de penetrare oferită de coloanele ziarelor românești care în listele de subscripție publicate făceau cunoscut în mod deliberat pe toți deținătorii volumului prim din „Cartea de Aur".

Prigoana samavolnică pornită de autorități n-a reușit să intimideze și să clintească din hotărîrea adoptată față de lucrare și autor, masele de cititori români transilvăneni. Mesajele de îmbărbătare, de îndemn la luptă susținută și de recunoaștere a operei istorice, rostite de oameni simpli sau de personalități marcante culturale, veneau în aflux de pe ambele versante ale Carpaților. În scrisoarea din 15/28 aprilie 1901, redactorul „Drapelului" de la Lugoj, V. Braniște, îl felicita pe autorul „Cărții de Aur" pentru însemnata lucrare istorică făptuită, făcînd referiri totodată la faptul că a publicat apelul care solicita abonarea cititorilor gazetei bănățene la primul volum, și că se pune cu plăcere la dispoziția lui Păcățian pentru orice ajutor sau informație necesară bunului mers

[21] *Cartea de aur...*, ed. II-a, Sibiu, 1904, p. V—VI, IX.

al redactării volumelor aflate pe masa de lucru[22]. Gînduri calde, frățești, de viguroasă încurajare emanau din rîndurile trimise de E. Dăianu de la Blaj, în mai 1901. „Te felicit anticipativ la frumosul plan al lucrării D.tale..."[23] îi scria I. Chendi din capitala României, sugerînd lui Păcățian o serie de inovații interesante care aplicate în corpul lucrării într-o viitoare ediție, — în intenția lui Chendi —, ar completa și dezvolta în chip armonios tabloul oferit de prima apariție a operei scoasă de Păcățian[24]. Ca supremă recunoaștere și încununare a străduinței depuse în vederea realizării „Cărții de Aur", mesajul parvenit în primăvara anului 1902 din partea Academiei Române, exprima aprecierile oamenilor de știință din țara-mamă, elogiul intelectualilor români la adresa muncii și sacrificiilor pentru întocmirea lucrării istorice atît de necesare pentru relevarea și mai buna cunoaștere a trecutului de luptă al românilor de pe cuprinsul Monarhiei austro-ungare[25].

În pofida reacției favorabile a opiniei publice, a ecoului stîrnit de apariția cărții, a recunoașterii importanței ei de foruri și personalități reprezentative ale vieții culturale românești, autoritățile nu se dezmint și continuă politica de urmărire a autorului „Cărții de Aur" și de încetare prin orice mijloace a difuzării și răspîndirii lucrării puse sub incidența legii. Actul de acuzare în procesul de presă intentat volumului prim din lucrare și implicit autorului, emis la 25 august 1902 la Cluj, de procurorul regal Csipkés, analizează pe paragrafe introducerea și capitolele lucrării impricinate, concluzionînd că în paginile ei „... se atacă integritatea țării, ... se provocă la revoltă în contra ei, ... și că se incită, propovăduiește unirea Ardealului cu România"[26]. Verdictul se pronunță cu emfază de acuzatori: T. V. Păcățian este găsit vinovat, se trimite în instanță, i se înmînează decizia judecătorilor iar investigația este înaintată tribunalului regal. Se ordonă totodată confiscarea în întregime a exemplarelor cărții rămase în circulație[27].

Presa românească din Transilvania publică pe prima pagină odiosul act de acuzare[28], luînd atitudine hotărîtă de condamnare a procesului, de apărare pe front larg a publicistului nedreptățit, îndemnînd la organizarea de acțiuni protestatare ca răspuns vehement la șarja legiuitorilor. Într-un articol publicat în „Tribuna" din 3/16 septembrie 1902, relativ la judecarea lui Păcățian, se afirma cu dreptate și tărie că „... tras în proces e trecutul nostru, pentru că toate documentele și comentariile incriminate se referă la acest trecut glorios al nostru".

---

[22] *B.C.U. Cj.N., msse. sertar 302/4.*

[23] *Ibidem,* scrisoarea din 3 mai 1901.

[24] *Ibidem,* scrisoarea din 6 mai 1901.

[25] *Idem, sertar* 302/7, scrisoarea din 24 apr./7 mai 1902.

[26] *Actul de acusare în procesul de presă intentat volumului prim al cărții de aur,* 1902, p. 16; *B.C.U. Cj.N., msse. sertar* 302/10: *Acte oficiale referitoare la procesele de presă,* fila 25.

[27] *Ibidem,* procesul verbal din 24/25 noiembrie 1902, fila 25.

[28] *Tribuna,* nr. 161, 162, 163 din sept. 1902; *Gazeta Transilvaniei,* nr. 192, 193 din sept. 1902; *Telegraful român,* nr. 91, 98, 99, 100 din sept. 1902; *Drapelul,* nr. 102—105 din sept. 1902.

Campania funestă de denigrare pornită de autorități, manevrele și incitarea la represiune nu îl descumpănesc pe autorul „Cărții de Aur", mai tenace și convins de justețea bătăliei purtate împotriva acuzațiilor nefondate și vădite prin netemeinicia argumentării ridicate de judecători. De partea lui Păcățian se afla adevărul istoric, judecata obiectivă legico-logică ce a stat la baza întocmirii lucrării, iar mai apoi, în furtuna de proteste stîrnită de reacția foilor românești opinia publică i se raliază, sprijină cu înfocare și luptă cu devotament pentru cauza dreaptă a gazetarului condamnat și a lucrării sale sortite pieririi de nelegiuirea reprezentanților legii.

În memoriul din 13 septembrie 1902, adresat Curiei regale din Cluj[29], T. V. Păcățian analizează detaliat fondul documentar folosit, oferind înșiruirea exactă a lucrărilor întrebuințate, cuprinzînd autori străini, maghiari și români, în scopul informării tezei vehiculate de acuzatori privind răstălmăcirea trecutului istoric și exagerarea, prezentarea „neloială" a existenței românilor transilvăneni de-a lungul istoriei. Pentru pasajele incriminate în volum, — introducerea și capitolele: Biserica română sub principii calvini. Activitatea Dietei ungare, Mișcarea slovacilor, Activitatea lui Simion Bărnuțiu. Discursul rostit la Blaj, Trei adunări românești, Acțiunea lui Kossuth, Comitetul român de pacificare, Proclamația lui Csányi, Scrisoarea lui Buteanu, Repriviri, 1853 —[30], autorul oferă întreaga listă bibliografică întrebuințată, conținînd nume ca: Anonymus, M. Cserey, F. Pesty, M. Horvàth, B. Jancsó, Miran Hodza, G. Barițiu, A. Papiu Ilarian, N. Popea, G. Popovici, dovedind în continuarea expunerii sale, autenticitatea pasajelor preluate, deslușite și interpretate, ca și complexitatea formulării și adevărul exprimării datelor utilizate. Argumentele scoase la lumină prin memoriul amintit aveau menirea să pareze cu hotărîre afirmațiile tendențioase ale autorităților, să dea o replică curajoasă acțiunilor purtate în scopul reducerii la tăcere, cu arma unor motive inventate, a tăriei și forței ce rezidau în mesajul istorico-național emanat de lucrarea lui T. V. Păcățian.

Presa română transilvăneană era cu trup și suflet alături de dîrzul ziarist bănățean în confruntarea deschisă cu autoritățile locale. În cîteva numere consecutive din „Tribuna" și „Telegraful român" se anunța cu litere mari apariția volumului doi din „Cartea de Aur", cu ample detalii despre bogatul conținut, sfidînd cu bravare mașinațiunile puse la cale de legiuitorii clujeni și anunțînd cititorilor asentimentul gazetelor românești pentru cauza nobilă și dreaptă a luptei duse de confratele acuzat[31].

Bătălia ajunsă în faza avansată și angrenînd atitudinea românilor de pretutindeni culminează cu intentarea procesului acuzator lui „T. V. Păcă-

[29] *B.C.U. Cj.N. msse. sertar* 302/10, fila 22, 24, 26.

[30] Vezi *Actul de acusare...*, p. 1, 2, 3, 4—10, 11, 12, 13, 14, 16; și în: *Cartea de aur...*, ed. I-a, Sibiu, 1902, p. 5, 9, 19, 20, 219, 222, 223, 229, 257, 258, 259, 426, 444, 451, 454, 465, 469, 549, 579, 671, 728.

[31] *Tribuna*, nr. 200 din 31 oct./12 nov. 1902, p. 799; *Tel. rom.*, nr. 136 din 5/18 decembrie 1902, p. 553.

țian, publicist, născut în comitatul Timiș, domiciliat în Sibiu, în vîrstă de 50 de ani, greco-ortodox, redactor de ziar, autorul volumului întîi al „Cărții de Aur", cum consemna actul de dare în judecată, reprodus de toate gazetele românești[32]. Dezbaterile procesului au început la data de 24 noiembrie 1902[33]. „... Felul cum acuzatul a aranjat aceste documente (n.n. se referă la pasajele cenzurate), sublinierile făcute, aprecierile și comentariile, ... arată clar că acuzatul are o tendință, urmărește un anumit scop", afirma procurorul regal în rechizitoriul final din procesul de presă, concluzionînd că lucrarea agită împotriva națiunii stăpînitoare maghiare și caută să pregătească terenul „pentru unirea Ardealului cu România". Volumul în cauză a fost împrocesuat, se continuă de către acuzare, fiindcă conține material „agitatoric și atițător", care, în condițiile actuale „... cînd primejdia e mare și temerea provocată de Cartea de Aur e și mai mare ...", devine primejdios pentru ordinea în stat și liniștea cetățenilor, și, în consecință, se cere condamnarea la temniță grea a autorului și distrugerea în totalitate a ediției confiscate[34]. Prin sentința pronunțată, Păcățian este privat de 8 luni de libertate, silit să plătească o amendă de 400 coroane, să suporte spezele de judecată în valoare de 1557 coroane; pînă la îndeplinirea tuturor formalităților, este reținut în arest preventiv și asistă prin intermediul cuvîntului scris și a informației orale la acțiunea de nimicire a ediției prime din „Cartea de Aur"[35].

Împotriva nedreptății pusă în aplicare se ridică ca un zid de apărare, furtuna de proteste inițiată de ziarele românești, care după ce au înserat pe larg despre dezbateri și luările de cuvînt ale lui Păcățian și pledoaria curajoasă a apărătorului oficial în proces, dr. C. Brediceanu, cheamă populația la luptă și ofensivă neprecupețită în efort și acțiune împotriva autorităților[36]. Întreaga atmosferă din jurul procesului și mai ales de după terminarea lui era extrem de încărcată. Presa dădea în vileag în articole tăioase și incisive manevrele lipsite de scrupul ale legiuitorilor care încercau să defăimeze și să distrugă omul și opera creată. „Unirea" înștiința despre curentul șovin de intensitate sporită ce bîntuia Clujul, despre vizita „inopinantă" a șefului partidului pașoptist, Ferenc Kossuth și despre reacția puternică și hotărîtă a românilor vizavi de proces și condamnarea lui Păcățian[37]. Se acționa cu forțe unite, de la învățători, preoți, meseriași și avocați, pînă la reprezentanți de frunte ai partidului național pentru a sprijini cauza „Cărții de aur", în fapt cauză a întregii mișcări naționale, aflată în plin avînt, în schimbări structurale vizînd

---

[32] *B.C.U. Cj.N. msse. sertar* 302/10, fila 23.

[33] *Tribuna*, nr. 208 din 13/26 nov. 1902, p. 730; *Gaz. Tr.*, nr. 249 din 13/26 nov. 1902, p. 1—2; *Unirea*, nr. 131 din 12/25 nov. 1902, p. 3.

[34] *B.C.U. Cj.N. msse. sertar* 302/10, fila 23.

[35] *Tel. rom.*, nr. 128 din 14/27 nov. 1902, p. 520; *Unirea*, nr. 132 din 14/27 nov. 1902, p. 3.

[36] *Tribuna*, nr. 209, 212 din nov.—dec. 1902; *Gaz. Tr.*, nr. 244, 249, 250, 254, 255 din nov. 1902; *Tel. rom.*, nr. 131, 133, 134 din nov. 1902; *Unirea*, nr. 130, 133 din nov. 1902.

[37] *Unirea*, nr. 131 din 12/15 nov. 1902, p. 3.

stabilizarea tacticii activiste pentru care autorul și lucrarea incriminată au adus prețioase servicii în plan teoretic, pentru revigorarea și succesul luptei pentru deșteptarea națională a românilor transilvăneni. Pînă și în îndepărtata Oltenie ecoul faptelor judecate la Cluj răzbate cu tărie și incită la acțiune, la grabnică condamnare a „simulacrului de proces" din toamna anului 1902. Scrisoarea lui M. Străjan, fost bibliotecar la un liceu din Craiova, adresată ziaristului acuzat, la puțină vreme după începerea dezbaterilor, în 19 decembrie, devine prețioasă mărturie prin mesajul patriotic emanat de rîndurile așternute. T. V. Păcățian este informat că notabilitățile din oraș vor da o „representațiune" în folosul lui, îl vor face cunoscut printr-o conferință, vor populariza lucrarea pentru ca opinia publică să fie la curent cu cele săvîrșite împotriva publiciștilor români din Transilvania de către autoritățile austro-ungare. Din sentimentele de aleasă solidaritate, se solicită un număr de 9 exemplare din volumul doi incriminat, plătite anticipat, tocmai pentru a încuraja și impulsiona vînzarea și răspîndirea cărții cu existența periclitată de lege[38]. Din Banat se semnalează apariția promtă și contribuția generoasă a Mocionești lor, Alexandru și Zeno, care, în scrisoarea adresată autorului „Cărții de aur", dau glas indignării profunde față de metodele brutale folosite de legiuitori, pentru ca apoi, trecînd peste orice barieră, să aprecieze efortul gazetarului, „op mare și meritoriu" considerat, și să participe voluntar la susținerea lucrării cu o importantă sumă, „ca semn sincer de recunoștință pentru meritele cîștigate prin opul D.tale"[39]. Surprinde în mod plăcut, mesajul prietenesc venit pe neașteptate și la momentul potrivit din partea publicistului și istoricului maghiar, B. Jancsó, personalitate cunoscută la vremea respectivă, care transmite regretele sale pentru neplăcutele întîmplări survenite și apreciază calitatea deosebită a lucrării istorice întocmite de Păcățian. În semn de considerație față de autorul „Cărții de aur" și de întreaga sa activitate, B. Jancsó se interesează de stadiul activității la volumele în curs de apariție și cere să fie trecut în rîndul abonaților permanenți. În încheierea scrisorii, istoricul maghiar amintește de faptul că are în plan să recenzeze lucrarea în unul din numerele revistei de istorie „Századok"[40].

Acuzat și condamnat de autorități, silit să suporte tot felul de vexațiuni, revendicat și apărat de opinia publică, T. V. Păcățian face mari eforturi pentru a se salva din paragrafele nedreptății și acționează pentru a înlătura actul de învinuire care umbrește întreaga sa activitate istorică. După îndelungi demersuri obținute prin luptă susținută, este pus în libertate provizorie, în schimbul unei cauțiuni de 5000 coroane. Convins încă de utilitatea memoriilor adresate împăratului, reminiscență a unui trecut nu prea îndepărtat la care Păcățian asistase activ, servind interesele mișcării naționale și presa românească transilvană, întocmește un

[38] *B.C.U. Cj.N. msse. sertar* 302/4.
[39] *Ibidem*, scrisoarea lui A. Mocioni din 25 decembrie 1902.
[40] *Idem*, sertar 302/8, scrisoarea lui B. Jancsó din 19 decembrie 1902.

memoriu către Viena în care discută lucrarea, procesul și condamnarea sa. În paginile așternute cu scrisul său mărunt, ordonat, vădind inteligență sclipitoare, capacitate de concentrare și sintetizare, reia problema documentării istorice, vehiculînd surse și izvoare folosite în argumentarea viabilității adevărului istoric exprimat în cartea oferită publicului cititor, specialist și căutător de istorie veridică. Păcățian supune unei analize amănunțite fiecare capitol din lucrare și relevă cu convingere probitatea științifică și ținuta aleasă a expunerii deloc jignitoare sau defăimătoare la adresa regimului. În finalul expozeului înaintat, amintește de verdictul final pronunțat de tribunalul din Cluj, condamnarea la 6 luni de închisoare la Seghedin și plata unei importante despăgubiri în bani, solicitînd recursul și clemența împăratului în revizuirea irealei hotărîri rostite de judecătorii regali. Soarta memoriului s-a identificat cu cea a altor reclamații ridicate la împărat: documentul a fost respins de ministrul justiției maghiare, care l-a trimis judecătorului din Sibiu pentru a fi înmînat petiționarului[41]. Aceluiași destin potrivnic îi cad jertfă și memoriile înaintate împăratului și tribunalului regal din Cluj, la sfîrșitul anului 1903, de soția impricinatului, în problema grațierii[42].

După toate aceste eșecuri și după tergiversări spinoase pentru existența acuzatului, deținut pe nedrept, Curtea de cassație întrunită la Cluj, lasă în vigoare condamnarea la închisoare, menține spezele de proces plătibile doar de cel închis și anulează cu îngăduință amenda. Prin sentință judecătorească se hotărește ca paginile incriminate din cartea lui Păcățian să fie distruse, iar volumele confiscate să fie restituite abonaților în forma ciuntită de autorități sau refăcută, în a doua ediție scoasă de curînd, fără să mai conțină pasajele cenzurate. T. V. Păcățian ia drumul închisorii și execută 6 luni de temniță la Seghedin, în intervalul 10 septembrie 1903—9 martie 1904[43].

Obligat să renunțe temporar la libertatea de a se mișca și acționa, dîrzul gazetar bănățean nu se dă bătut și lucrează cu înverșunare, în limita posibilităților, între cei patru pereți în care se afla ferecat. În închisoarea de pe malul Tisei redactează cel de-al treilea volum al „Cărții de aur". După ce îi expiră termenul condamnării, scăpat de după gratii retipărește volumul prim și îl trimite abonaților săi, fără să conțină părțile incriminate, dar avînd în anexă actul de acuzare care oglindea „sine die" pasajele în cauză, atît de primejdioase pentru autorități[44].

În tot acest răstimp scurs după proces, activitatea lui T. V. Păcățian este urmărită cu simpatie și interes și încurajată cu înfocare și promptitudine în momentele dificile de cititorii și admiratorii primelor volume din „Cartea de aur". I se recunoaște, în tot mai dese rînduri, „tonul

---

[41] *Idem*, sertar 302/10, memoriul cu data de 9 septembrie 1903, fila 59.

[42] *Ibidem*, memoriu la data de 9 decembrie 1903, cu răspuns în 30 dec., fila 6, 7.

[43] T. V. Păcățian, *Dare de seamă...*, p. 264; idem, *Cartea de aur...*, I, ed. II-a, p. VII—IX.

[44] T. V. Păcățian, *op. cit.*, p. 264.

demn și magistral", „obiectivitatea" cu care tratează problemele legate de istoria românilor transilvăneni, fiind situat la loc de frunte în istoriografia contemporană a epocii[45]. Primește felicitări scrise din partea Institutului de chimie, a membrilor săi, oameni de diverse specialități care au citit lucrarea și în scrisoarea de răspuns țin să afirme că „... sînt mîndri de a vedea cît de numeroși sînt oamenii de inimă, ... care cu convingere și putere lucrează pentru neamul nostru..."[46]. Contactul lui Păcățian cu reprezentanți ai mișcării naționale române persistă și pe mai departe, în mod strîns și însuflețitor. Printre mulți alții care îi scriu cu neîncetare, A. Mocioni îl vestește în epistola din 4 martie 1906, că a primit în bune condițiuni volumul trei din lucrare și că îi este profund recunoscător pentru atenția arătată[47]. Cartea lui Păcățian stîrnește vîlvă și în străinătate, iar ca dovadă vie, depune mărturie gruparea federalistă din jurul lui Franz Ferdinand, receptivă la strădaniile istorice ale tenacelui ziarist român. În mesajul de mulțumire emanat de la cancelaria prințului moștenitor se exprimă felicitări pentru cele patru volume primite și se urează succes în activitatea viitoare de împlinire a tuturor volumelor proiectate[48].

Toate aceste opinii reunite sub un comun generic, cel al manifestărilor favorabile autorului și muncii sale, întăresc credința în victoria eforturilor lui Păcățian, denotînd în mod evident că legea n-a frînat evoluția în timp și spațiu a „Cărții de Aur", că ingerința brutală a autorităților n-a reușit să impieteze receptarea largă a lucrării în pături și categorii sociale diverse.

În anii grei premergători primului război mondial, cînd munca de redactare a neobositului publicist și istoric se apropia de stadiul final, Miron Cristea, episcopul de Caransebeș îi mulțumește într-o sugestivă epistolă prin conținut și mesajul exprimat, pentru volumul șapte din lucrare, „... pentru munca stăruitoare de albină harnică". Privind cutezător către ziua de mîine, cea a libertății depline a românilor de pretutindeni, emitentul face aprecieri pe marginea cărții lui Păcățian, opinînd sentențios despre menirea și locul pe care îl va ocupa în inimile și mințile românilor, fiindcă, conclude în încheiere M. Cristea, „... această lucrare monumentală va fi consultată în veacurile viitoare, ... cînd se va sorbi din ea ca dintr-un isvor de curaj și vorbesc în luptele, ce ne vor mai fi reservite pînă la deplina mîntuire națională a poporului român..."[49]. Deputatul român în Parlamentul de la Budapesta, Al. Vaida recunoaște meritele incontestabile ale autorului „Cărții de aur" și reliefează menirea esențială a realizării istorice în jalonarea devenirii prezente și viitoare a națiunii române aflate sub robie străină. Opera lui T. V. Păcățean este în opinia fruntașului mișcării naționale, „... prima scriere care desfășoară evenimentele istoriei noastre politice în ordine crono-

[45] *B.C.U. Cj.N., msse. sertar* 302/8, scrisoarea din București, 19 mai 1904.
[46] *Idem, sertar* 302/7, scrisoarea din 25 octombrie 1904.
[47] *Idem*, sertar 302/4.
[48] *Idem*, sertar 302/7, Viena, 2 octombrie 1909.
[49] *Idem*, sertar 302/6, scrisoarea din 14 decembrie 1913.

logică, ... că ceea ce dealtcum ar trebui căutat într-o bibliotecă întreagă, în Cartea de aur le află omul într-un mănunchi"; vorbind elogios de opera parcursă și, atît de folositoare însăși deputaților români în luptele parlamentare cînd sub cupola Casei deputaților, răsună cuvîntările de apărare a drepturilor naționalităților, Al. Vaida nu încetează să sublinieze utilitatea lucrării de referință pentru conducători și masele populare, pentru toți românii din Monarhie în lupta pentru împlinirea aspirațiilor naționale și sociale[50].

Realizarea lui Păcățian cumulează aprecieri pozitive și se impune atenției Academiei Române, comisiei de premiere, care întrunită anual, răsplătea prin recunoașterea venită din partea forului suprem al științei românești, lucrările care se impuneau prin valoare literar-științifică deosebită. O notiță publicată în toamna anului 1903 în „Gazeta Transilvaniei" făcea cunoscut, că lucrarea lui Păcățian concurează la premiul „Năsturel-Herescu"[51]. Vorbind în plenul Academiei despre importanța primelor două volume din „Cartea de aur", oferite spre dezbatere în ediție originală, istoricul ieșean A. D. Xenopol afirma că opera istorică analizată este „o expunere documentată a luptelor duse de românii de peste munți pentru apărarea naționalității lor, ... un steag de luptă pentru frații amenințați...", propunînd în raportul final avansat comisiei de premiere ca lucrarea să fie distinsă cu premiul „Năsturel-Herescu" al Academiei Române. Deși propunerea n-a întrunit asentimentul majorității, recompensa bănească fiind acordată altei lucrări[52], simplul fapt de o importanță deosebită că Păcățian, munca sa, au fost discutate de academicienii români reuniți în cea mai de seamă instituție culturală a României, că volumele prezentate au atras unanime recunoașteri și s-au impus Academiei și opiniei publice, demonstrează fără putință de tăgadă valoarea de necontestat a „Cărții de aur" pentru timpul respectiv, și nu numai pentru atunci, fiindcă urmașii, istoria contemporană a românilor va valida opul realizat pentru reliefarea „... înverșunatei lupte pentru drepturi și dreptate, purtate de națiunea română contra unei apăsări seculare....."[53].

În anul următor, în 1904, volumele sînt prezentate din nou pentru premiere. Mesajul trimis gazetarului bănățean de acad. Gr. Tocilescu este relevator în acest sens. După mulțumirile de rigoare pentru volumele primite, vestitul istoric și arheolog român îi comunică lui T. V. Păcățian că va face o „dare de seamă" la Societatea istorică și că va vorbi

---

[50] *Idem*, sertar 302/8, scrisoarea trimisă din Viena la 8 martie 1916.

[51] *Gazeta Transilvaniei*, nr. 245 din 7/20 nov. 1903, p. 3.

[52] *Analele Academiei Române*, seria II-a tomul XXV, 1902—1903, București 1903, p. 356, 356—357, 357; T. V. Păcățian, *Cartea de aur*, I, ed. II-a, Sibiu, 1904, p. X—XII; Idem, *Dare de seamă...*, p. 265; *B.C.U. Cj.N. msse. sertar* 302/8, scrisoarea lui Șt. Hepites, directorul Institutului meteorologic din București, care exprima mulțumiri pentru lucrarea „a cărui conținut ar trebui să fie viu în mintea și inima fiecărui român"; epistolarul a fost unul din membrii Comisiei de premiere care a votat raportul și propunerea istoricului A. D. Xenoopl.

[53] T. V. Păcățian, *Dare de seamă*..., p. 265.

despre lucrare în fața Academiei. În fraze dense și concise autorul scrisorii rezumă importanța și menirea „Cărții de aur", „... care prin tonul și tăria argumentelor va convinge și pe cei necredincioși, pe cei înfumurați îi va dezmetici, pe cei rătăciți îi va îndrepta..."[54].

Anul 1905, în care un alt român transilvănean primea premiul Academiei pentru poezie, va aduce laurii recunoașterii supreme pentru autorul „Cărții de aur". În urma raportului elogios prezentat de Tocilescu, comisia de premiere a Academiei pune la vot propunerea de a se acorda o parte din premiul „Adamachi" lui T. V. Păcățian. În Ședința din 9 aprilie 1905 i se atribuie suma de 1300 lei, „pentru scrierea Cărții de aur, în două volume, ediția a II-a, Sibiu 1904"[55], așa cum reiese din scrisoarea expediată celui premiat de I. Kalinderu, președintele Academiei Române.

La intervale scurte de timp odată cu răspîndirea lucrării pe tot teritoriul locuit de români, avalanșa recunoașterilor se succede cu repeziciune. T. V. Păcățian are cinstea să fie ales membru ordinar al Astrei, în ședința plenară ținută la Sibiu în 1906, „... pentru a conlucra la înaintarea culturală a poporului român...", după cum menționa I. Ș. Șuluțiu, președintele societății, în diploma de membru atribuită ziaristului de la „Telegraful român"[56]. Cu ocazia expoziției jubiliare din același an de la București, Păcățian expune volumele sale și este distins cu medalia comemorativă acordată lucrărilor valoroase prezentate în cadrul pavilionului etnografico-cultural al românilor din Monarhie[57]. Se bucură de atenția regelui Carol I, care îl felicită pentru lucrarea întocmită, îi exprimă pe cale oficială „vii mulțumiri" și îl decorează pentru meritele deosebite repurtate pe tărîm cultural[58]. Un ultim omagiu adus autorului „Cărții de aur" pentru însemnata sa realizare, vine mult mai tîrziu, peste ani, din partea unui inimos intelectual bănățean, dr. A. Cosma jr., care instituie un premiu de 100.000 lei, menit să răsplătească pentru prima dată, la propunerea acad. I. Lupaș în 1930, întreaga activitate publicistică și istorică făptuită, de acum venerabilul Nestor al ziaristicii românești, trăind retras și solitar în urbea Clujului[59].

Odată sfîrșită odiseea „Cărții de aur", T. V. Păcățian continuă să rămînă același gazetar incisiv, mereu pe baricadele luptei naționale, slujind cu scrisul său mișcarea națională a românilor din Monarhie pentru emancipare socială și națională. Afirmația unui istoric contemporan care compară personalitatea lui Păcățian cu cea a lui Barițiu este valabilă pentru stadiul evenimentelor politice din primul deceniu al secolului XX, fiind-

---

[54] *B.C.U. Cj.N. msse. sertar* 302/8, scrisoarea acad. Tocilescu din 25 mai 1904.

[55] *Idem*, sertar 302/7, scrisoarea din 12 aprilie 1905; *An.Acad.Rom.*, s. II-a, t. XX VII, 1904—1905, București, 1905, p. 227, 478—481.

[56] *B.C.U. Cj.N. msse. sertar* 302/10, Sibiu, 4 august 1906.

[57] T. V. Păcățian, *Dare de seamă...*, p. 262.

[58] *B.C.U. Cj.N. msse. sertar* 302/8, vezi scrisoarea gen. Mavrocordat, mareșalul Curții, din 19 dec. 1910 și 29 ian. 1911; scrisoarea gen. adj. Robescu din 3/16 ian. 1911.

[59] *Idem*, sertar 302/7, scrisoarea dr-lui A. Cosma jr., din 6 iunie 1930 și sertar 302/6, scrisoarea aceleiași persoane, cu data de 27 dec. 1932.

că ceea ce a însemnat părintele „Gazetei de Transilvania" pentru absolutism, reprezintă mentorul „Telegrafului român" pentru perioada de pînă la primul război[60].

Avînd adînc întipărit în memorie sfatul lui Bariţiu care atrăgea atenţia, la vremea sa, ca un redactor român de ziar trebuie să lupte şi să scrie avînd în faţă codul penal şi în spate baioneta jandarmului, axiomă cu viabilitate permanentă, autorul „Cărţii de aur" se avîntă temerar pe tărîmul confruntărilor publicistice, în intervalul de timp în care presa devine un adiacent preţios al campaniei activiste, avînd ca urmare înmulţirea proceselor de presă intentate de autorităţi. În amintirile publicate în perioada interbelică, T. V. Păcăţian face referiri la şase conflicte de presă cu legiuitorii, 2 pentru „Tribuna" şi 4 pentru „Telegraful român"[61].

Aşa de exemplu, pentru articolul „Agitatorii" din „Telegraful român" nr. 133 din decembrie 1906, în care răspunde afirmaţiilor tendenţioase ale fostului ministru de interne maghiar, contele I. Andrássy, care încerca prin remarci defăimătoare răspîndite pe calea presei să întineze trecutul şi lupta românilor transilvăneni, Păcăţian este dat în judecată. În urma hotărîrii tribunalului din Cluj, din 20 septembrie 1907, este condamnat la 10 luni de temniţă şi 400 coroane amendă[62]. Nu se lasă impresionat de gravitatea sentinţei pronunţate şi ajutat de avocatul român din Budapesta, dr. Emil Babeş, face recurs în 5 februarie 1908, dar este respins de completul de judecată. Memoriul înaintat împăratului împărtăşeşte o soartă identică, decisă prin verdictul stabilit în toamna anului 1907[63]. Intervenţia personală a noului ministru, al justiţiei G. Polónyi, mult mai maleabil decît predecesorii săi faţă de problemele ridicate de naţionalităţi, cu pondere sporită în contextul revirimentului general al mişcărilor naţionale pe întreg teritoriul Monarhiei şi a slăbiciunilor în guvernare manifestate de coaliţia maghiară întronată la putere în anul 1906, face ca pedeapsa cu închisoarea să fie comutată prin ordonanţa oficială din 30 decembrie 1908, T. V. Păcăţian să fie amnistiat şi obligat la plata unei amenzi substanţiale[64].

Deşi se afla de cîţiva ani la conducerea „Telegrafului român" unde instituise o ordine exemplară, insuflînd colaboratorilor, stilul, energia şi dăruirea sa de muncă, făcînd ca foaia mitropoliei să devină un organ de presă citit şi apreciat de românii din Transilvania, redactorul-şef Păcăţian nu rupe legătura cu „Tribuna", ziarul de frunte al mişcării naţionale române, unde se desăvîrşise profesional şi de unde pornise la drum acţiunea de realizare a „Cărţii de aur". Poartă în permanenţă o susţinută corespondenţă cu foştii colegi din redacţia de la Sibiu pe teme

[60] I. D. Suciu, *T. V. Păcăţian (1852—1941)*, necrolog în *Revista istorică română*. XI—XII, 1941—1942, p. 529.
[61] T. V. Păcăţian, *Dare de seamă...*, p. 316—317; I. Lupaş, *op. cit.*, p. 233.
[62] *B.C.U. Cj.N. msse. sertar* 302/10, fila 12.
[63] *Ibidem*, fila 12, 18.
[64] *Ibidem*, fila 10, 11.

legate de administrarea internă a gazetei, de relațiile cu publicul și situația generală a presei române transilvane. În scrisoarea din 15 iulie 1908[65], P. Sîmtion îl informează pe Păcățian despre frămîntările interne din conducerea „Tribunei", despre faptul că directorul Dăianu se află în conflict cu majoritatea celor din redacție. Ca bun cunoscător al stării foii sibiene și ca virtuos mînuitor al condeiului, totodată și priceput diriguitor al treburilor administrative legate de conducerea unui ziar, T. V. Păcățian este consultat în probleme diferite, fapt care confirmă prestigiul și valoarea de care se bucură în lumea presei române din epoca respectivă. Constatare unanim recunoscută și de importanță deosebită în conjunctura politică creată în a doua jumătate a deceniului prim din secolul XX, cînd naționalitățile Ungariei, cu armă principală de luptă tribuna parlamentară, adunările populare și presa, pornesc o campanie amplă și viguroasă pentru apărarea, susținerea și dobîndirea de drepturi politice, democratice, culturale și naționale. În acest context prielnic, „Tribuna" arădeană, „Telegraful român" condus de Păcățian, „Gazeta" Mureșenilor, „Drapelul" din Lugoj impulsionat de vitalitatea lui V. Branișteș, ca de altfel toate gazetele românești din Transilvania contribuie din plin pe frontul amplu al propagandei activiste pentru reușita și împlinirea unor comandamente sociale și naționale afirmate cu stringență în lupta fără preget a naționalităților din Monarhie pentru libertate și progres.

Prima conflagrație mondială frînează cursul evolutiv al mișcării naționale, manevrele pline de promisiuni înșelătoare ale guvernului de la Budapesta dezorientînd temporar conducătorii P.N.R., fapt cu grave repercusiuni morale în toate straturile mișcării românești transilvănene.

Starea de asediu proclamată și cenzura severă, pe dublu plan, civil și militar, debusolează factorii răspunzători de bunul mers al presei românești din Transilvania. Amestecul comisarilor guvernamentali de la Sibiu în treburile interne ale „Telegrafului român", organul bisericii greco-ortodoxe române, presiunile tot mai supărătoare ale autorităților locale potențează starea de nesiguranță și deruta creată. Un conflict latent la început ia proporții îngrijorătoare în conducerea „Telegrafului român", între redactorul-șef, T. V. Păcățian și V. Mangra, trecut din anul 1910 în tabăra primului ministru I. Tisza[66].

Corespondența dintre cei doi este edificatoare în această privință relevînd pe gazetarul patriot gata să apere interesele neamului și să lupte împotriva renegaților și reversul medaliei, personalitatea politică și bisericească cu merite de necontestat în mișcarea națională, dar care dînd curs unor interese de moment calcă greșit și dăunează cauzei pentru care a militat și mînjește cu oprobiu întreg trecutul luminos care i-a călăuzit devenirea ca om, bun român și destonic conducător.

---

[65] *Idem*, sertar 302/1.

[66] T. V. Păcățian, *Din zile grele*, în *Almanahul presei române din Ardeal și Banat pe anul 1928*, Cluj, 1928, p. 62—65.

În scrisoare trimisă din Oradea la 2/15 octombrie 1914, V. Mangra își manifestă nemulțumirea pentru faptul că Păcățian nu a publicat articolele sale, menite „a risipi îndoielile și a face posibilă apropierea și înțelegerea între factorii conducători ai statului și conducătorii poporului român". Mai mult, cercurile bisericii ortodoxe române sînt acuzate de politică rusofilă și amenințate cu darea în vileag a simpatiilor nutrite față de Antantă[67].

Din lectura corespondenței purtată de T. V. Păcățian în această perioadă se creionează imaginea redactorului de ziar românesc conștient de menirea cuvîntului scris, responsabil de soarta colaboratorilor aflați în subordine, la curent cu deruta și pertractările din sînul conducerii mișcării naționale române, convins de justețea liniei politice imprimate gazetei redactate, de caracterul temeinic al articolelor publicate ca și de lupta neîntreruptă ce trebuie dusă împotriva unor emisari guvernamentali de genul lui Mangra sau al altora.

Pe fundalul intrării României în război de partea Antantei, a intensificării luptei popoarelor asuprite din Monarhie, pentru libertate socială și națională, ca și a eșecurilor militare ale armatelor austro-ungare pe fronturi, evenimentele vieții politice transilvane se precipită. În vara anului 1916, V. Mangra este ales mitropolit, la sugestia și cu sprijinul premierului maghiar I. Tisza. Conflictul dintre nou alesul conducător al bisericii greco-ortodoxe române și redactorul-șef al „Telegrafului român" se agravează, pe motivul că acesta din urmă refuză să urmeze politica lui Mangra, de pactare cu guvernanții, de condamnare publică în presă a activității reprezentanților P.N.R., de trădare într-un cuvînt a intereselor mișcării naționale române. Punctul culminant în disputa dintre Mangra și Păcățian îl constituie refuzul ziaristului de a adera prin semnătura sa la „declarația de fidelitate", subscrisă și prezentată de Mangra și alți „loiali", guvernului de la Budapesta în toamna anului 1916.

Scrisoarea din 27 ianuarie 1917, trimisă din capitala Ungariei, denotă un personaj diabolic în acțiunea preconizată, face dovada unui Mangra dezlănțuit în pornirea de a doborî pe răzvrătitul redactor de la „Telegraful român". Mitropolitul este revoltat de articolele publicate, „cu caracter antistatal, în plin război, cînd România luptă împotriva Puterilor Centrale!". În continuare, Mangra își exprimă iritarea pentru nepublicarea „unor articole politice de valoare din presa străină, maghiară și germană", care să înfățișeze realitatea situației de pe front și din țară[68]. Realitate trunchiată de comunicatele de presă și știrile militare din surse oficiale care mascau adevărul situației de pe front, degringolada armată și crescînda stare de nesupunere a naționalităților asuprite.

V. Mangra nu precupețește nici un efort și continuă cu intensitate unitară seria atacurilor menite să intimideze și reducă la tăcere perso-

[67] *B.C.U. Cj.N. msse. sertar* 302/6.
[68] *Ibidem.*

nalitatea și manifestările patriotice ale gazetarului Păcățian. Scrisorile trimise în lunile iunie și august 1917 sînt mărturii revelatoare care punctează mobilul acțiunilor întreprinse de Mangra[69]. I se impută lui Păcățian politica gazetărească profund antistatală propagată de „Telegraful român", este amenințat cu demisia, cu înlăturarea forțată de la conducerea ziarului, se enunță măsuri menite să schimbe în întregime înfățișarea corpului redacțional, care să ducă la înnoiri și transformări radicale în concepția foii.

Sătul pînă peste cap de situația creată și impusă în tot mai mare măsură de V. Mangra, acuzînd lipsa de fonduri și minimul de ajutor venit din partea conducerii mișcării naționale, respingînd cu hotărîre imixtiunile mitropolitului în redactarea „Telegrafului român", și prin acesta, pe cele ale primului ministru maghiar interesat să cîștige de partea sa în anii tulburi ai războiului biserica greco-ortodoxă română, T. V. Păcățian își exprimă tot mai des gîndul părăsirii definitive a gazetei. Față de această situație, îndeajuns de cunoscută pe plan local, în mediul presei române transilvănene, Miron Cristea, episcopul de Caransebeș manifesta compasiune și înțelegere pentru soarta publicistului năpăstuit în scrisoarea din 8 iulie 1917: „... cunosc inima D.tale și de aceea și simțirea cum demult trebuie să trăiești într-o situație grozav de grea, ... îți înțeleg dorința de a scăpa din acea atmosferă infectă ..."[70].

Memoriul înaintat comisiei administrative a „Telegrafului român" în 29 octombrie 1917, prin care T. V. Păcățian își motivează demisia din redacție este semnificativ prin conținut și dezvăluiri fiindcă conturează adevăratul substrat al plecării redactorului-șef de la cîrma publicației, în condițiile tot mai gravei ingerințe a mitropolitului V. Mangra în treburile interne ale conducerii ziarului. De la bun început, pentru a înlătura orice fel de incertitudini, bănuieli sau îndoieli vizînd persoana sa, T. V. Păcățian amintește de modul în care a ajuns redactor, „nu prin îmbulzeală, intrigi sau lingușiri, ci invitat, chemat", pentru că proprietarii gazetei, continuă Păcățian, și editorii aveau nevoie de înscăunarea unei stabilități sigure, printr-un om de specialitate, gazetar de profesie, „care să fie încredințat cu conducerea foii, după vederile sale, cu capul și cu condeiul său, nu după părerile altora, pentru care nu răspunde nimeni"[71]. Demisionarul redactor-șef enunța în expozeul făcut principiile fundamentale adoptate după largi sondaje întreprinse în lumea publicisticii române transilvane și întronarea unui consens unanim în redactarea „Telegrafului român", „... care nu e organ al Mitropoliei, ci al diecezei", opinînd în continuare că este și va fi scris după interesele clerului, ale credincioșilor, susținătorii ziarului fiind în majoritate preoți. Vorbind despre relația dintre biserică și guvern, Păcățian precizează că în situația de față, în plin război, atitudinea gazetei va fi „energică atunci cînd guvernul, prin acțiunile sale lovește în autonomia bisericii și peri-

[69] *Ibidem*, vezi scrisorile din 13/26 iulie 1917, și 9 august 1917.
[70] *Ibidem*.
[71] *Idem, sertar* 302,10, fila 4, p. 1.

clitează instituțiile ei". Legătura cu mișcarea națională și P.N.R. este definită de Păcățian în mod nuanțat, pentru a evita amestecul autorităților „... ziarul nu e organ al P.N.R., dar e organ al partidului național (n.n. mișcarea se confundă cu partidul), din care fac parte toți românii,... C.N.R. e reprezentanța legală a poporului român, e reprezentanța politică și a clerului și credincioșilor din arhidieceza transilvană ortodoxă română"[72].

Prin cele afirmate, Păcățian replică aserțiunilor acuzatoare ale mitropolitului Mangra și validează cu fruntea sus necesitatea continuării și strîngerii relației, a contactului și colaborării cu organul politic conducător al mișcării naționale române din Transilvania. În încheierea memoriului scris, după ce trece în revistă realizările obținute cu colaboratorii săi în cei 16 ani de cînd conlucrează să asigure existența „Telegrafului român", în rămasul bun luat, T. V. Păcățian se dezice încă odată de spiritul nefast introdus de mitropolitul Mangra în redacție și își anunță demisia din postul de redactor-șef, fapt survenit la 17 decembrie 1917[73].

În atmosfera tulbure a războiului, cînd înfrîngerile Puterilor Centrale deveneau tot mai evidente și Monarhia se îndrepta cu repeziciune spre declin, în contextul avîntului luptei pentru libertate națională și socială care cuprinsese toate naționalitățile din Ungaria, demisia unui redactor de ziar românesc, a lăsat urme adînci în conștiințe și memorie, cu semnificații pentru cei care au interpretat fapta lui Păcățian sub aspect moral și patriotic, crezul ziaristului onest, sincer, curajos și demn care a stăruit în intenția sa de neclintit de a nu trăda țelul nației din care a ieșit și interesele oamenilor pentru care scria și milita. Vestea în sine fără aspectele interne, mai puțin cunoscute a fost înregistrată și comentată de majoritatea gazetelor românești cu surprindere și stupoare, deplîngîndu-se exilul fortuit a lui Păcățian.

Pe tărîm cultural, în paralel cu activitatea publicistică, autorul „Cărții de aur" se remarcă în toți acești ani prin susținute eforturi depuse în cadrul acțiunilor întreprinse de Astra, fiind cooptat pentru merite deosebite în organul de conducere. În anul 1911 este ales președintele secției istorice, pentru ca mai tîrziu, în plin război, în 1917 să fie distins de Astra pentru activitatea efectuată ca organizator și conducător de acțiuni și manifestări remarcabile pe plan cultural[74].

Unirea din 1918 îl afla trudind, din însărcinarea Consiliului Dirigent, la redactarea „Gazetei oficiale", pînă în noiembrie 1919, pentru ca apoi să conducă „Foaia poporului" din Sibiu, pînă în martie 1920.

Puțin obosit de tumultul viforos al anilor scurși pînă la desăvîrșirea României întregite și dornic de odihnă după încercările dificile prin care a trecut în activitatea publicistică, T. V. Păcățian se retrage în lumea

[72] *Ibidem*, fila 4, p. 2.
[73] *Ibidem*, fila 4, p. 6.
[74] T. V. Păcățian, *Dare de seamă*..., p. 316.

cărții și meditației, plănuind să lucreze, să scrie și să rămînă același neobosit și fecund creator cu condeiul, de gazetar și istoric.

Menține contacte strînse cu Astra de după 1918, în reorganizare și extensiune pe multiple planuri. Prin diploma datată în Sibiu la 24 mai 1922 este ales membru pe viață al asociației[75]. Devine membru activ al secțiunii istorice a Astrei în ședința plenară ținută la Cluj, în 21—22 mai 1925. Actul de confirmare poartă semnătura unui bun prieten, fost tovarăș de luptă pe baricadele gazetăriei românești din Monarhie, V. Goldiș, actualul președinte[76]. Păcățian este cooptat membru de drept al Comitetului Central, la 5 septembrie 1925, în virtutea faptului că îndeplinea funcția de președinte al secțiunii istorice[77]. Ziariștii îl aleg membru de onoare al Sindicatului Presei Române din Ardeal și Banat, drept omagiu pentru prolifica și curajoasa activitate publicistică pusă în slujba realizării idealului național[78].

T. V. Păcățian răspunde prezent acestui cumul de recunoașteri prin munca sa susținută și novatoare în desțelenirea trecutului istoric. Continuă să publice intens în revistele de specialitate, elaborează lucrări istorice de mai mică sau mai mare importanță și se integrează astfel vastei activități de cercetare a istoriei Transilvaniei, în context nou, cu amprentă distinctă și intensificare notabilă după unirea cu România[79].

Scrisoarea Astrei din 10 octombrie 1921, purtînd semnătura președintelui A. Bârseanu, cunoscut om de teatru, îl înștiințează pe Păcățian că în Comitetul Central s-a hotărît ca autorul „Cărții de aur" să întocmească o lucrare despre jertfele românilor în primul război mondial, o statistică despre obolul de vieți depuse pe cîmpul de luptă al făuririi patriei unite, însumînd „contribuția de sînge a tuturor provinciilor românești din vechea Monarhie, Ardeal, Banat, Crișana și Maramureș"[80].

Mesajul lui I. Bianu din 29 decembrie se numără printre primele recunoașteri a lucrării foarte valoroase realizată de Păcățian. În rîndurile așternute se exprimă emoția membrilor Academiei Române la parcurgerea studiului și se afirmă necesitatea publicării interne și externe pentru cît mai buna popularizare a cărții scrise[81]. T. V. Păcățian este felicitat cu căldură în numeroase rînduri și i se aduc mulțumiri pentru importanta și migăloasa operă întocmită[82], folositoare în cunoașterea amănunțită a participării românilor transilvăneni la prima conflagrație mondială. „Te felicit și te admir. Lucrarea făcută în timp atît de

[75] *B.C.U. Cj.N. msse. sertar* 302/10.
[76] *Ibidem.*
[77] *Ibidem.*
[78] *Almanahul presei române pe 1926*, Cluj, p. 26.
[79] A. Cosma, *Scriitorul bănățean T. V. Păcățian*..., p. 511—512; *B.C.U. Cj. msse. sertar* 302/5, vezi scrisoarea Astrei din 24 aprilie 1922 în legătură cu prezentarea la concurs a manuscrisului lucrării intitulate „Românii din Ardeal în anii de renaștere națională 1848—1849.
[80] *Ibidem*, vezi și scrisoarea din 24 aprilie 1922, fila 3.
[81] *Idem*, sertar 302/7.
[82] *Idem*, sertar 302/5, vezi scrisorile Astrei din 3, 5 ian., 20 mart. și 19 iulie 1923.

scurt, nu e muncă de om de rînd, ci e muncă de uriaș" spun rîndurile venite din partea colegului, prietenului și excelentului gazetar de la Lugoj, dr. V. Braniște[83].

„Nestor al presei române din Ardeal", numit de colaboratorii apropiați, T. V. Păcățian își purta cu prestanță vîrsta, trudind fără încetare la dezvoltarea publicisticii române prin întreaga sa activitate și experiență pusă în slujba împlinirii idealurilor poporului din mijlocul căruia a răsărit și plecat în greaua bătălie ziaristică[84]. Anii care se scurgeau lent și implacabili lăsau urme vizibile asupra istoricului publicist, retras în urbea Clujului, de unde urmărea cu tot mai puțină vlagă evoluția confraților și mersul evenimentelor politice.

„Sărbătorirea ziariștilor care au împlinit 25 ani de publicistică și au activat în gazetăria românească din Ardeal înainte de Unire", cum se intitula manifestul lansat cu ocazia aniversării în cadru festiv la Cluj, în 15 decembrie 1935[85], de Sindicatul Presei Române din Ardeal și Banat are printre cei prezenți în memorie un mare anonim în lipsă fizică, din cauza bolii și vîrstei care macera ultimele puteri creatoare. În semn de înalt respect și unanimă recunoaștere a activității depuse pe frontul ziaristic, venit din partea concetățenilor săi, T. V. Păcățian este ales cetățean de onoare al comunei de baștină, Ususăul bănățean. Totodată școala locală îi va purta de la această dată numele[86].

În anii tulburi de la începutul celui de-al doilea război mondial nonagenarul Păcățian, dat repede uitării în vîltoarea politicii, trăiește solitar, cumpănit și modest, purtîndu-și pașii obosiți de viață și necontenite lupte pe străzile cetății Clujului, — în lungi prilejuri de confruntare și dialog cu propria persoană —, unde își dă obștescul sfîrșit în 1941, trăind drama pămîntului iubit căzut sub vremelnică robie străină, pentru a cărei libertate și dreptate a militat prin scrisul său profund angajat și pe deplin patriotic.

STELIAN MÎNDRUȚ

BEITRÄGE ZUR BIOGRAPHIE UND TÄTIGKEIT DES HISTORIKERS T. V. PĂCĂȚIAN

(Zusammenfassung)

Aufgrund des in den Handschriftensammlungen der Zentralen Universitätsbibliothek in Cluj-Napoca (Klausenburg) aufbewahrten Briefwechsels untersucht der Verfasser einige weniger bekannte Begebenheiten aus dem Leben und Schaffen des banater Publizisten und Historikers T. V. Păcățian. Der erste Teil der Studie

[83] T. V. Păcățian, *Dare de seamă...*, p. 267.

[84] *B.C.U. Cj.N. msse. sertar* 302/6, vezi corespondența cu A. Cosma jr. lui T. Bugnariu, secretar general, din 3 dec. 1935.

[86] *Idem*, sertar 302/6, scrisoarea dr.-lui A. Cosma jr. din 20 dec. 1935.

enthält Angaben über Păcățianus Debüt in der siebenbürgisch-rumänischen Publizistik, seine Mitarbeit an den Temesvarer Zeitungen und an der „Tribuna" in Sibiu (Hermannstadt). Ein Bukarester Aufenthalt gekennzeichnet von strebsamer Teilnahme an der rumänischen Nationalbewegung und erspriesslicher Übersetzertätigkeit geben dem Höhepunkt seines Schaffens als Historiker voraus.

Sein monumentales „Goldenes Buch" wurde als Verstoss gegen eine ungerechte Gesetzgebung gewertet und Păcățian musste die Konsequenzen ausstehen. Das ihm angestrengte, im Herbst 1902 in Cluj abgehaltene Gerichsverfahren, das Verhalten der zuständigen Behörden, der Protest der Öffentlichkeit wie auch die nachfolgende Würdigung seines Werkes seitens der Rumänischen Akademie werden im zweiten Teil untersucht.

Seine zwischen 1901 und 1917 als Schriftleiter beim „Telegraful român" entfaltete Tätigkeit, der offene Streit mit V. Mangra während der Kriegsjahren, seine rege Teilnahme am Kulturleben des vereinten Rumänien als Mitglied des Astra-Vorstands wie auch seine wertvollen Veröffentlichungen vervollkommnen das Bild des 1941 in Cluj verstorbenen „Nestors der rumänischen Presse aus Siebenbürgen".

BCU Cluj / Central University Library Cluj

ÎNCERCĂRI DE REVITALIZARE A ACTIVITĂȚII P.N.R. ÎN ANUL 1899 (II)[1]

În istoria Partidului Național al românilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș, anul 1899 a adus o primă încercare de depășire a impasului în care a intrat în noiembrie—decembrie 1895, datorită pe de o parte scoaterii lui în ilegalitate de către cercurile guvernamentale burghezo-moșierești maghiare, iar pe de altă parte din cauza disensiunilor și frămîntărilor interne ce s-au prelungit pînă în 1898. Inițiativa în direcția depășirii impasului a revenit liderilor fracțiunii gazetiste. Ea a determinat consfătuirea de la Sibiu din 14 iunie 1899, unde s-au confruntat deosebirile de vederi dintre liderii gazetiști și cei ai grupării moderate, susținuți de noi tribuniști, în chestiunea oportunității sau inoportunității convocării unei conferințe naționale.

În calitatea ei de for suprem al P.N.R. conferința națională urma să dezbată și să aducă decizii în problemele referitoare la: realegerea unui nou comitet central (ori eventual completarea celui vechi) în așa fel încît în el să fie reprezentate toate cele patru fracțiuni mai importante existente în sînul partidului, inclusiv a aceleia a vechilor tribuniști pentru a se reface unitatea din anii acțiunii memorandiste; reorganizarea partidului pentru a se evita pe viitor tendințele anarhice ce s-au manifestat în anii 1896—1898 și totodată pentru a se putea adapta noilor condiții survenite după interzicerea activității sale în cadrul legislației în uz; păstrarea vechii tactici pasiviste sau înlocuirea ei cu un nou activism. De altfel toate aceste probleme au fost dezbătute în contradictoriu de către ziarele celor patru grupări, cu o intensitate mai mare sau mai redusă, în lunile ce-au premers consfătuirii din iunie 1899.

Întrucît la consfătuire s-a impus punctul de vedere al moderaților de a nu se convoca conferința națională a PNR atîta timp cît nu se ivea „momentul oportun", polemica va continua în a doua jumătate a anului 1899 îndeosebi între „Tribuna Poporului" de la Arad, principalul organ de presă al vechilor tribuniști, și „Tribuna" de la Sibiu, care aparținea noilor tribuniști. Deși polemica a fost în general sterilă și a împiedecat o apropiere între liderii celor două grupări pentru refacerea unității comitetului central memorandist, atît de dorită de membrii de rînd ai partidului, ea a pus în circulație o serie de idei noi privind eventualitatea părăsirii vechii tactici pasiviste în vederea trecerii la un nou activism[2].

---

[1] Prima parte a acestui studiu a văzut lumina tiparului în Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca din 1978.

[2] L. Botezan și N. Cordoș, *Încercări de revitalizare a activității P.N.R. în anul 1899 (I)*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca* (în continuare prescurtat: A.I.I.A.C.N.), XXI, 1978, p. 209—231.

Paralel cu controversa prilejuită de problema păstrării sau abandonării pasivismului, un alt motiv care a determinat o vie polemică între organele de presă ale vechilor și noilor tribuniști l-a constituit alegerea, în mai 1899, a lui Iosif Goldiș ca episcop al diecezei eparhiale ortodoxe a Aradului. Scaunul episcopal de la Arad a devenit vacant odată cu instalarea lui I. Meţianu ca mitropolit. Pentru ocuparea lui au concurat doi arhimandriți: A. Hamzea și I. Goldiș. Primul a fost sprijinit de moderați, iar al doilea de vechii tribuniști. Candidatul vechilor tribuniști a ieșit învingător cu două mandate în plus față de cel al moderaților. Atît unul, cît și celălalt erau însă renegați. Amîndoi făceau parte din partidul guvernamental și se compromiseseră prin acțiuni contrare intereselor naționale ale poporului român. Hamzea de pildă, a fost unul din aderenții proiectului din 1884 al mitropolitului Miron Romanul de a înființa un partid moderat guvernamental. În calitate de director al seminarului teologic din Arad, în 1896 a întreprins o achetă împotriva tinerilor seminariști care au refuzat să participe la serbările „mileniului". Greșeli similare a săvîrșit și Goldiș, atît în 1896, cît și în anii anteriori, cînd a fost director provizoriu al aceluiași seminar teologic. De aceea l-a și avertizat I. Slavici pe V. Mangra într-o scrisoare din februarie 1899, că el și tovarășii lui de la „Tribuna Poporului' nu-l vor putea sprijini pe I. Goldiș, fără a apărea în ochii românilor ca susținători ai politicii guvernamentale a acestuia[3]. Alegerea lui I. Goldiș ca episcop a provocat polemica dintre vechii și noii tribuniști, deoarece ultimii au îmbrățișat cauza candidatului sprijinit de moderați. Organele de presă ale vechilor și noilor tribuniști se vor întrece în a-și aduce reciproc acuze gratuite și etichetări jignitoare. Înainte de alegere, „Tribuna", de exemplu, a reproșat vechilor tribuniști, că ar fi fost trădători ai cauzei naționale. De asemenea, că ar fi fost vînduți cercurilor guvernamentale burghezo-moșierești maghiare. După alegere, i-a acuzat în plus că ar fi acționat și de astă dată ca instrumente ale liberalilor sturdziști[4].

„Tribuna Poporului" a răspuns, învinuindu-i pe noii tribuniști că erau instrumente ale conservatorilor. În acest sens a scos în evidență că I. Coroianu era avocatul mitropolitului Meţianu într-un proces cu firma Guttman din România. Procesul i-a oferit prilejul de a sta mai multe săptămîni la București. Acolo a fost văzut mereu în compania unor lideri conservatori. Lui Coroianu i se datora, deci, prezentarea lui A. Hamzea în ziarele conservatoare din România ca un candidat al P.N.R. Tot lui Coroianu i se atribuia afirmația din ziarul „La Roumanie", potrivit căreia D. A. Sturdza ar fi împins „sinodul arădean la disensiuni"[5].

[3] Biblioteca Academiei R.S.R. București (în continuare prescurtat = B.A.R.S.R.), fond corespondență, S $\frac{45\ (16)}{XXXII}$ și S $\frac{8\ (30)}{XXXII}$; *Tribuna Poporului*, nr. 78 din 24—IV/6—V—1899 și nr. 84 din 1/13—V—1899.

[4] *Tribuna*, nr. 89 din 25—IV/7—V—1899; nr. 96 din 4/16—V—1899 și nr. 104 din 10/22—V—1899.

[5] *Tribuna Poporului*, nr. 95 din 16/28—V—1899.

În lunile iunie—iulie, polemica stîrnită de alegerea lui I. Goldiș ca episcop s-a atenuat. Ea s-a revitalizat în august și septembrie, după instalarea acestuia în scaunul episcopal. Ceremonialul instalării a fost prezidat de episcopul N. Popea de la Caransebeș. Printre participanții la ceremonial s-a numărat și contele Tisza István, întrucît I. Goldiș era membru al partidului guvernamental. Cu prilejul banchetului ce a urmat ceremoniei instaurării, Tisza István a toastat pentru apropierea și înfrățirea dintre maghiari și români.

Contelui Tisza István i-a răspuns episcopul N. Popea. El și-a exprimat regretul că cercurile guvernamentale n-au recunoscut pînă acum necesitatea apropierii dintre români și maghiari. O apropiere reală s-ar fi putut realiza pe baza unor concesii reciproce. Înțelegerea ar presupune să se restituie românilor drepturile politice ce le-au fost răpite. În finalul cuvîntării sale a dat expresie dorinței ca cele spuse de Tisza István să aibă un ecou cît mai larg în rîndurile celor ce exercitau puterea politică în Ungaria.

La fel ca și la încheierea toastului lui Tisza István, și cu ocazia sfîrșitului cuvîntării lui N. Popea, românii și ungurii prezenți la banchet s-au îmbrățișat. De aceea, banchetul prilejuit de instalarea lui I. Goldiș ca episcop a rămas cunoscut în istorie cu denumirea de „înfrățirea de la Arad"[6].

La „înfrățirea de la Arad" au luat parte și vechii tribuniști N. Oncu, M. Veliciu, I. Rusu-Șirianu și V. Mangra. Ultimul a rostit chiar o cuvîntare, ceea ce i-a permis lui Tisza István să-și dea seama că era un element ce putea fi atras în tabăra renegaților.

Noii tribuniști au exploatat prompt evenimentul și au pornit o adevărată campanie de defăimare contra vechilor tribuniști. În cadrul acestei campanii, „Tribuna" i-a acuzat pe cei de la Arad, că prin propagarea ideii unei înțelegeri între români și unguri ar fi schițat un program diferit de cel adoptat în 1881. Le-a imputat, de asemenea, că printr-o astfel de propagandă încurajau pe de o parte continuarea politicii de maghiarizare promovată de guvernul Széll întocmai ca și formațiunile ministeriale precedente. În același timp îl ajutau pe Széll să pozeze în ochii străinătății ca unul care ar fi realizat „împăcarea naționalităților". I-a învinuit, în al treilea rînd, că prin propaganda lor aduceau prejudicii alianței cu sîrbii și slovacii[7].

Reproșurile „Tribunei" erau în parte întemeiate, deoarece, după instalarea lui I. Goldiș ca episcop, vechii tribuniști au ajuns în situația paradoxală de a încerca să justifice o apropiere de cercurile guvernamentale maghiare, deși partidul lui D. A. Sturdza se afla în opoziție. Pînă în 1899, vechii tribuniști făcuseră astfel de încercări numai în perioadele

---

[6] T. V. Păcățian, *Cartea de aur*, vol. VIII, Sibiu, 1915, p. 54—55.

[7] *Tribuna*, nr. 167 din 1/13—VIII—1899, nr. 169 din 4/16—VIII—1899, nr. 186 din 25—VIII/6—IX—1899 și nr. 202 din 14/26—IX—1899; Muzeul de Istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca (în continuare prescurtat = Muz. Ist. Trans.), fondul I. Rațiu, nr. inventar M. 2625 și 2622.

cînd liberalii au fost la cîrma României. În strădaniile lor de a-şi justifica atitudinea, vechii tribunişti au invocat interesele politicii externe ale statului Român. Politica externă a României, fie că a fost promovată de guvernele conservatoare, fie de cele liberale, a mers pe linia alianţei cu cele două mari puteri din Europa centrală. Ea impunea întreţinerea unor relaţii amicale între România şi Austro-Ungaria, mai ales că cele două ţări aveau o multitudine de interese economice comune. Dacă apropierea dintre ele nu era mai strînsă, acest lucru se datora oprimării şi lipsei de drepturi a românilor din Ungaria şi Transilvania. Guvernele din ambele state ar trebui să manifeste interes pentru înlăturarea nemulţumirilor românilor transilvăneni şi bănăţeni. Cele care s-au perindat la cîrma României, indiferent de nuanţa lor, au acţionat constant în direcţia diminuării divergenţelor dintre autorităţile guvernamentale maghiare şi românii din Transilvania şi Banat. „Tribuna Poporului" s-a angajat în propagarea ideii apropierii şi înţelegerii dintre români şi maghiari, numai cu intenţia de a sprijini unul din obiectivele politicii externe a României. O apropiere şi o înţelegere între români şi maghiari erau încă departe de a deveni o realitate, deoarece guvernul Széll n-a schiţat nici un gest în această privinţă[8].

În polemica dusă de organele de presă ale vechilor şi noilor tribunişti în jurul problemei pasivismului şi activismului, „Gazeta Transilvaniei" a păstrat o atitudine relativ neutră. În schimb, în cea prilejuită de alegerea lui Iosif Goldiş ca episcop, ziarul gazetiştilor a intervenit direct. Un articol de fond apărut în „Gazeta" chiar în ziua alegerii lui I. Goldiş deplînge transformarea unei chestiuni bisericeşti într-o problemă cu conţinut politic. Autorul articolului dezaprobă propaganda celor din jurul „Tribunei Poporului" în favorul lui I. Goldiş. El îl stigmatiza pe Goldiş ca „apostol" datorită greşelilor săvîrşite pe linie bisericească. Totodată, reamintea că nu i se putea ierta orientarea politică proguvernamentală[9].

„Gazeta Transilvaniei" a dedicat un articol de fond şi alegerii, chiar a doua zi după ce ea s-a consumat. De astă dată, vechii tribunişti au fost criticaţi deschis, pentru că au contribuit la alegerea unui renegat într-una din cele mai înalte funcţii ale bisericii ortodoxe. Li se reamintea că noul ales a colaborat la politica promovată de Tisza Kálman, care a vizat desnaţionalizarea românilor. Acum el va putea încerca „să spargă şi biserica română". Rămîne de văzut dacă I. Goldiş va acţiona ca episcop astfel încît să poată fi iertat de conaţionalii săi pentru greşelile săvîrşite în trecut. Responsabilitatea pentru eventuala slăbire a bisericii ortodoxe de către noul ales va reveni în tot cazul celor din jurul „Tribunei Poporului", care au avut un rol primordial în promovarea lui ca episcop[10].

[8] *Tribuna Poporului*, nr. 163 din 24—VIII/5—IX—1899 şi nr. 165 din 26—VIII/7—IX—1899.

[9] *Gazeta Transilvaniei*, nr. 95 din 1/13—V—1899.

[10] Idem, nr. 97 din 4/16—V—1899.

Față de așa-zisa „înfrățire de la Arad", ziarul gazetist a afișat, de asemenea, o atitudine dezaprobatoare, dar pe un ton mai ponderat și fără să-i mai atace direct pe vechii tribuniști. Într-unul din numerele din septembrie, după ce combate propaganda presei maghiare în jurul „înfrățirii de la Arad", organul de presă gazetist îndeamnă la solidaritatea națională a tuturor românilor, proclamată în urmă cu peste o jumătate de veac pe „Cîmpia libertății" de lîngă Blaj[11].

Atît în disputa prilejuită de așa-zisa „înfrățire de la Arad", cît și în cea determinată de problema păstrării sau abandonării pasivismului, a considerat necesar să-și expună părerea și liderul moderat Al. Mocioni. Prilejul i l-a oferit redacția ziarului apponyist „Budapester Tagblatt". Spre sfîrșitul lunii iulie, redacția acestui ziar i-a solicitat un interviu în chestiunea pasivismului. El s-a folosit de ocazie pentru a aborda problema raporturilor dintre guvernele maghiare și naționalități. Rezolvarea diferendelor cu naționalitățile se putea înfăptui fie pe cale pașnică, fie prin război. Calea pașnică o concepea numai în cadrele legale constituționale. Dar, pe cînd românii respectau calea legală, guvernele o eludau. Guvernele au pus „libertatea de acțiune politică constituțională a poporului român în cătușe prin niște ordonanțe ministeriale". Poporul român era împiedecat astfel să se pronunțe asupra propriei lui atitudini politice prin intermediul conferinței partidului său. De aceea nici el nu socotea potrivit deocamdată să-și spună părerea asupra tacticii politice pe care să o urmeze românii. Considera totuși necesar să amintească din nou că nu românii erau vinovați, dacă n-a sosit momentul oportun pentru discuții serioase pe tărîm național. În eventualitatea că un astfel de moment va veni vreodată, nimeni nu-l va saluta mai bucuros decît el.

În cadrul interviului, Al. Mocioni s-a referit la o afirmație făcută de Kossuth, potrivit căreia problema naționalităților din Ungaria se va rezolva „nu cu peana, ci cu sabia". Era o aluzie indirectă la calea războiului, pe care a mai abordat-o și altădată. În această privință a atras de mai multe ori atenția, că politica internă pe care a adoptat-o monarhia habsburgică după încheierea compromisului dualist o făcea vulnerabilă în cazul unei conflagrații mondiale. O conflagrație mondială putea aduce eventual o rezolvare justă a problemei naționalităților[12].

Așadar, interviul i-a dat ocazia lui Al. Mocioni să-și etaleze opinia mai ales în legătură cu perspectiva raporturilor dintre români și autoritățile guvernamentale maghiare. Dacă în interviu a refuzat să-și expună opiniile referitoare la pasivism, în schimb ele au devenit publice la mijlocul lunii septembrie, cînd i-a fost publicată epistola adre-

[11] Idem, nr. 161 din 24—VII—/5—VIII—1899; nr. 162 din 25—VII—/6—VIII—1899, nr. 168 din 1/13—VIII—1899 și nr. 191 din 29—VIII/10—IX—1899.

[12] T. Botiș, *Monografia familiei Mocioni*, București, 1939, p. 308—309; *Tribuna*, nr. 203 din 16/28—IX—1899; *Tribuna Poporului*, nr. 174, din 8/20—IX—1899; *Gazeta Transilvaniei*, nr. 195 din 3/15—IX—1899.

sată consfătuiri din iunie de la Sibiu. Scrisoarea a apărut mai întîi în „Tribuna", apoi în „Gazeta Transilvaniei" şi în „Tribuna Poporului"[13].

Epistola a fost criticată de majoritatea ziarelor maghiare. Ele i-au reproşat autorului: că ar fi revoluţionar, federalist, iredentist şi dacoromanist; că ar nega existenţa „statului naţional unitar maghiar", legile şi constituţia Ungariei; că ar proclama incompatibilitatea intereselor naţionale româneşti cu instituţiile publice maghiare etc. Toate aceste reproşuri l-au determinat să trimită o declaraţie justificatoare redacţiei ziarului „Budapester Tagblatt", care-i solicitase interviul menţionat mai sus. Redacţia i-a publicat-o în întregime. În traducere ea a fost reprodusă şi în jurnalistica românească.

Declaraţia prezintă importanţă fiindcă precizează poziţia moderaţilor în cele două probleme ce frămîntau presa românească: pasivismul şi raporturile românilor cu cercurile guvernante maghiare. Referitor la problema pasivismului, Al. Mocioni reia teza mai veche dezvoltată în epistolă din iunie, la care s-a referit şi Brediceanu în interviul din primăvară. Potrivit acestei teze, pentru români se impunea să-şi păstreze atitudinea moderată pe plan politic. Prin urmare, ei nu puteau să renunţe la tactica pasivistă, atîta vreme cît P.N.R. era ţinut în ilegalitate, deoarece activitatea lui era practic paralizată. Autorul declaraţiei admitea că punerea la ordinea zilei în presă a problemei păstrării sau abandonării pasivismului a provocat o confuzie de idei. Recunoştea, de asemenea, că tactica pasivistă n-a fost totdeauna eficientă. Cu toate acestea, considera o imposibilitate să se pretindă românilor a relua activitatea parlamentară, pînă cînd autorităţile guvernamentale nu concepeau să le redea libertatea de acţiune politică în cadrele legalismului în vigoare. Deocamdată rezistenţa pasivă constituia ultima armă legală, care le-a mai rămas românilor. Numai redînd românilor dreptul de a activa politic ca naţiune, cercurile guvernante ar dovedi că sînt interesate în a colabora cu ei.

Trecînd la problema raporturilor românilor cu autorităţile guvernamentale maghiare, Al. Mocioni a subliniat că ani la rînd a militat pentru aplanarea divergenţelor dintre naţiunea dominantă şi naţionalităţi. Dar, acei ce deţineau puterea în 1899 nu erau dispuşi să facă concesii politice pentru a se realiza o reală colaborare. De aceea, nu putea fi de acord cu simulacrul de „înfrăţire româno-maghiară de la Arad". Astfel de acţiuni nu făceau decît să compromită adevărata înfrăţire dintre cele două popoare. O eventuală colaborare româno-maghiară s-ar fi putut înfăptui eventual în condiţiile politicii promovată anterior de Deak şi Eötvös. O revenire la orientarea acestor politicieni nu se întrevedea la orizont. În consecinţă nu se întrevedea nici perspectiva reintegrării românilor în viaţa constituţională a Ungariei. Iată de ce a precizat de mai multe ori că n-a sosit timpul oportun, nici pentru trata-

[13] *Tribuna*, nr. 192 din 1/13—IX—1899; *Gazeta Transilvaniei*, nr. 194 din 2/14—IX—1899; *Tribuna Poporului*, nr. 173 din 7/19—IX—1899.

tive care să ducă la o colaborare reală româno-maghiară, nici pentru înlocuirea pasivismului cu activismul[14].

Opiniile liderului moderat expuse în „Budapester Tagblatt", au fost adoptate în întregime de organul de presă al noilor tribuniști. „Tribuna" nu numai că s-a solidarizat cu aceste opinii, dar comentariile care le-a însoțit au fost la fel de elogioase ca și cele ce au secondat publicarea epistolei din iunie și a interviului din iulie[15].

Îmbrățișarea tezelor liderului moderat de către noii tribuniști va constitui una din cauzele pentru care nu se va întruni conferința națională promisă cu ocazia consfătuirii din 14 iunie. Eforturile făcute de noii tribuniști de-a lungul anului 1899 de a recîștiga încrederea moderaților prin solidarizarea deplină cu tezele acestora se explică prin identificarea concepțiilor lor privind păstrarea tacticii pasiviste și a vechii organizări a partidului. Liderii noilor tribuniști au ajuns să-și dea seama de identitatea concepțiilor lor cu cele ale moderaților în problemele de bază ale partidului pe măsură ce prelungirea crizei le-a demonstrat că o împăcare cu vechii tribuniști era iluzorie, iar o apropiere de gazetiști irealizabilă. Concepțiile lor și ale moderaților referitoare la reorganizarea partidului se ciocnenu atît cu cele ale gazetiștilor, cît și cu cele ale vechilor tribuniști. Cu ideile vechilor tribuniști privind eventuala abandonare a pasivismului, pozițiile noilor tribuniști și cele ale moderaților se dovedeau de-a dreptul ireconciliabile.

Devenind, asemenea moderaților, exponenți ai intereselor burgheziei financiare și agrare ce s-a întărit considerabil spre finele secolului al XIX-lea, liderii noilor tribuniști au preferat să nu întreprindă nici o acțiune care să provoace autoritățile guvernamentale represive, în condițiile menținerii P.N.R. în ilegalitate. Din răspunsul lui Patriciu Barbu la invitația de a participa la consfătuirea din iunie de la Sibiu, se poate desprinde unul din motivele adoptării unei astfel de atitudini. El îi reamintea lui I. Rațiu că în 1896 au suferit 15 zile închisoare și cîte 100 florini amendă, pentru că au semnat un manifest în numele partidului. În continuare mărturisea că ar fi dispus la asemenea sacrificiu și de două-trei ori pe an, dacă ar fi însoțite de urmări pozitive pentru cauza națională. Sacrificiile s-au dovedit însă fără consecințe practice. De aceea, nu vedea cine ar mai fi dispus să se expună represaliilor guvernamentale numai de dragul de a acționa. El și ceilalți partizani ai lui Rațiu fiind „oameni ai ordinii", aveau datoria de a acționa numai cu „arma legalității". Pe cale legală propunea să se încerce redobîndirea legalizării P.N.R. În acest sens sugera să se tatoneze terenul dacă n-ar fi consult să se înainteze un memoriu guvernului Széll, prin care să se ceară anularea ordinelor ministeriale de ilegalizare a P.N.R. Procedînd astfel, cercurile guvernamentale n-ar mai putea reproșa românilor că le-au ocolit și nu le-au solicitat drepturi[16].

---

[14] T. Botiș, *Op. cit.*, p. 310—312; T. V. Păcățian, *Op. cit.*, p. 58—60.
[15] *Tribuna*, nr. 192 din 3/15—IX—1899.
[16] Muz. Ist. Trans., fond I. Rațiu, nr. inv. M. 2610.

Patriciu Barbu a redat concepția majorității liderilor noilor tribuniști privitoare la condițiile menite să stimuleze rentabilitatea reluării luptei politice. Atari condiții neprofilîndu-se la orizont, ideile propagate de Al. Mocioni referitoare la prudență și moderație apăreau deosebit de ademenitoare și de convenabile pentru cei mai mulți dintre liderii noilor tribuniști. Iată de ce le-au îmbrățișat și le-au susținut cu căldură, atît în 1896/1898, cît și în 1899. Dacă în 1899, nu s-a ajuns totuși la contopirea deplină a grupării noilor tribuniști cu cea a moderaților, acest lucru s-a datorat atitudinii rezervate a ultimilor, care nu puteau ierta ușor, nici lui I. Rațiu, nici lui G. Pop de Băsești, că în 1891 i-au părăsit și s-au aliat temporar cu tribuniștii memorandiști.

Îmbrățișarea fără rezerve a tezelor moderate de către noii tribuniști, atît înainte, cît și în timpul consfătuirii din iunie, ar fi trebuit să-i pună în gardă pe liderii gazetiști, autori ai inițiativei de la Deva. Solidarizarea tuturor noilor tribuniști cu moderații în cadrul consfătuirii din iunie de la Sibiu arăta, că I. Rațiu și partizanii săi n-aveau de gînd să respecte promisiunea de a convoca o conferință națională în decursul anului 1899. Ei au făcut promisiunea mai mult cu scopul de a cîștiga timp, pentru a vedea pe de o parte dacă moderații nu-și vor modifica atitudinea față de o eventuală conferință națională, iar pe de altă parte pentru a nu-i îndepărta pe gazetiști. În ultimele zile ale lunii august, gazetiștii i-au oferit lui Rațiu posibilitatea de a convoca o nouă consfătuire, care să decidă în detaliu întrunirea conferinței naționale. Într-adevăr, în 27—28 august s-au desfășurat la Deva serbările Astrei pe întreaga Transilvanie[17]. Serbările puteau constitui un prilej pentru întîlnirea conducătorilor tuturor fracțiunilor existente în sînul P.N.R. În acest sens i s-a adresat E. Dăianu lui I. Rațiu, la 21 august, sugerîndu-i să folosească prilejul „pentru a sonda părerile fruntașilor" și a ține eventual la Deva o a doua consfătuire. I. Rațiu n-a luat în considerare propunerea lui E. Dăianu. El n-a participat la serbările Astrei, probabil pentru că n-a manifestat interes față de ele Al. Mocioni[18].

După serbările Astrei de la Deva, A. Frîncu a avut o convorbire cu I. Rațiu. Cu acest prolej, i-a atras atenția că politica „mîinilor încrucișate" preconizată de Al. Mocioni condamna detașamentul de lupători pentru cauza națională la decimare, pînă la ultimul om, „sub gloanțele inamice". I. Rațiu a reacționat, propunîndu-i interlocutorului să ia contact cu Al. Mocioni și să discute personal cu el problemele stringente ce se puneau în fața partidului. A. Frîncu a refuzat. El și-a argumentat refuzul prin aceea că era unul din autorii inițiativei de la Deva; de asemenea, prin deosebirea dintre concepția lui și cea a liderului moderat privind tactica ce trebuia urmată în susținerea luptei naționale.

[17] *Tribuna Poporului*, nr. 166 din 16/28—VIII—1899 și nr. 169 din 19/31—VIII—1899.

[18] Muz. Ist. Trans., fond I. Rațiu, nr. inv. M. 2624.

La rîndul său, A. Frîncu i-a propus lui I. Rațiu să-l trimită pe E. Dăianu la Al. Mocioni, pentru a-l întreba dacă nu și-a schimbat părerile referitoare la: a) momentul oportun privind convocarea conferinței naționale; b) întregirea comitetului central al P.N.R. pe calea opțiunilor; c) un eventual manifest în favoarea unui program concret de acțiune pe baza respectării vechii organizații a partidului și a hotărîrilor conferințelor naționale anterioare[19].

Al. Mocioni a răspuns negativ la toate aceste întrebări. Singurul rezultat concret al întrevederii cu trimisul lui I. Rațiu a fost acceptarea apariției în „Tribuna" a epistolei din iunie. Au urmat declarațiile de solidaritate ale noilor tribuniști cu tezele cuprinse în epistolă și cu cele dezvoltate în scrisoarea publicată de ziarul „Budapester Tagblatt". Pe A. Frîncu l-a șocat mai ales îmbrățișarea fără rezerve a concepțiilor moderate de către G. Pop de Băsești. De aceea, i-a scris lui Fr. Hosu-Longin la 28 septembrie, că era stăpînit de scepticism și-și manifesta teama de a nu li se rezerva ca și în iunie „rolul Casandrei"[20].

Scepticismul lui A. Frîncu se va întări după ce va afla obiectivul noii consfătuiri, pe care I. Rațiu a convocat-o pe data de 1 octombrie. În invitația trimisă lui A. Mureșianu, I. Rațiu arăta că participanții la consfătuire urmau să discute două propuneri. Una din ele se referea la necesitatea convocării conferinței naționale, iar cealaltă la păstrarea „organizațiunii vechi a partidului". Cea de a doua propunere era evident a lui Al. Mocioni. Prima aparținea participanților la întrunirea din aprilie de la Deva. În cadrul consfătuirii ar fi urmat, deci, să se ciocnească din nou concepțiile moderaților și cele ale gazetiștilor[21].

Ciocnirea n-a mai avut loc, întrucît gazetiștii au fost nevoiți să se retragă. În seara din preziua consfătuirii, T. Mihali a intermediat o întîlnire între I. Rațiu și A. Frîncu. I. Rațiu a încercat să-l convingă pe A. Frîcu, că ar fi abandonat propunerea de la Deva. A. Frîncu a protestat, atrăgînd atenția interlocutorului că insinuarea era lipsită de temei. Enervat, Rațiu l-a invitat pe A. Frîncu să-i ia locul de președinte al partidului. Totodată i-a declarat că în eventualitatea acceptării propunerii celor de la Deva de către consfătuirea de a doua zi, el își va da imediat demisia din funcția de președinte[22].

Într-o astfel de atmosferă, gazetiștii nu mai puteau lua parte la consfătuirea din 1 octombrie. La ea nu vor participa decît partizanii lui I. Rațiu și C. Brediceanu, omul de încredere al lui Al. Mocioni. Ciorna discursului pregătit de I. Rațiu pentru a fi rostit în fața participanților la consfătuire conține o încercare de justificare a anulării promisiunii convocării conferinței naționale. În ciornă se afirmă că în intervalul ce

---

[19] Colecția de manuscrise a Bibliotecii Centrale Universitare din Cluj-Napoca (în continuare prescurtat = Colecția mse. BCU Cluj-Napoca), fondul Francisc Hosu-Longin, corespondență, vol. III, filele 179—195.

[20] Ibidem.

[21] Muz. Ist. Trans., fond I. Rațiu, nr. inv. M. 2749.

[22] Colecția mse. BCU Cluj-Napoca, fond Fr. Hosu-Longin, corespondență, vol. III, filele 166—177.

s-a scurs de la consfătuirea din iunie „unii și-au ridicat glasul în contra programului național și în contra atitudinii noastre de pînă acum... alții au mers mai departe și, spre nimicirea totală a solidarității, au pretins ca bătrînii să se deie la o parte, că și-au trăit traiul și și-au mîncat mălaiul, și să lase pe tineri, ca aceștia să croiască o politică nouă pe seama națiunii române“[23].

Afirmația îi viza pe vechii tribuniști, dar mai ales pe gazetiști, ai căror exponenți nu erau prezenți la consfătuirea din 1 octombrie 1899. Faptul că cel puțin ultima parte a afirmației de mai sus se referea îndeosebi la gazetiști, este confirmat de scrisoarea lui A. Frîncu trimisă lui Fr. Hosu-Longin în 3 octombrie, la două zile după consfătuire. În ea îi dă amănunte privind convorbirea avută cu I. Rațiu în preziua consfătuirii. Din felul cum s-a desfășurat convorbirea a rezultat că I. Rațiu a dat crezare unor insinuări făcute de cei din jurul lui la adresa autorilor inițiativei de la Deva. Potrivit acestor insinuări, F. Hosu-Longin ar fi rostit următoarele în fața unor partizani ai lui Rațiu: „la proxima conferință o să vă trîntim“. În zadar s-a străduit A. Frîncu să-l convingă pe interlocutor că tovarășul lui de idei de la Deva n-a putut face o atare afirmație. Iar dacă eventual a rostit-o, ea nu trebuia interpretată decît cel mult ca o glumă. I. Rațiu n-a acceptat o astfel de explicație. Nervos și bănuitor, n-a mai vrut să discute nici problema conferinței, nici cea a reorganizării partidului și a întregirii comitetului său central[24].

Chiar dacă învinuirile aduse de I. Rațiu gazetiștilor ar fi fost reale, nu ele au constituit cauza principală a renunțării la convocarea conferinței naționale. Cauza reală s-a datorat însăși orientării noilor tribuniști spre o împăcare cu moderații. Însușirea fără rezerve a tezelor moderate și declarațiile de solidarizare cu ele ale liderilor noilor tribuniști, potențate în septembrie, arătaseră clar că promisa conferință națională nu putea avea loc. Ea ar fi contrazis spiritul liniei politice trasate de Al. Mocioni, de a nu se întreprinde nici o acțiune și de a se păstra ca o dogmă vechea tactică a rezistenței pasive, atîta vreme cît rămîneau în vigoare ordonanțele ministeriale de ilegalizare a P.N.R. Într-un articol pregătit pentru „Tribuna“, cu titlul „Partid și comitet“, I. Rațiu reproducea principalele teze moderate drept justificare a atitudinii adoptate. El lăsa pe seama membrilor de rînd ai partidului găsirea modalităților de a-și alege conducători dintre „bărbații de încredere“[25].

Comunicatul apărut în „Tribuna“ în legătură cu consfătuirea din 1 octombrie a fost la fel de laconic ca și cel din iunie. Cititorii erau informați că la consfătuire ar fi participat „fruntași ai partidului“ din diferite regiuni ale Transilvaniei și din Banat. Participanții au analizat situația partidului și au acceptat propunerea președintelui de a se păstra neștir-

[23] Muz. Ist. Trans., fond I. Rațiu, nr. inv. M. 2749.
[24] Colecția mse. B.C.U. Cluj-Napoca, fond Fr. Hosu-Longin, corespondență, vol. III, filele 176—177.
[25] Muz. Ist. Trans., fond I. Rațiu, nr. inv. M. 2749.

bite, atît programul, cît și hotărîrile conferințelor naționale anterioare privind respectarea pasivismului și a vechii organizări a P.N.R.[26].

Aurel Mureșianu s-a mulțumit să redea comunicatul în „Gazeta Transilvaniei" fără comentarii[27]. Ceilalți doi principali lideri gazetiști, A. Frîncu și Fr. Hosu-Longin, și-au exprimat însă amărăciunea față de rezultatul consfătuirii. În corespondența purtată între ei au deplîns îndeosebi modul cum a fost pregătită și cum s-a desfășurat. Fr. Hosu-Longin, de pildă, a rămas profund dezamăgit de eșecul total al inițiativei de la Deva din aprilie. L-a șocat pe de o parte punerea sub semnul întrebării a bunei lui credințe, iar pe de altă parte ineficiența eforturilor depuse în slujba reorganizării partidului și a depășirii crizei în care se împotmolise de ani de zile. Drept urmare s-a retras din viața politică și și-a dat demisia din funcția de președinte al despărțămîntului Astrei din comitatul Hunedoara[28].

Spre deosebire de gazetiști, care s-au rezumat să-și exprime doar în mod confidențial nemulțumirea față de atitudinea noilor tribuniști în problemele fundamentale ale vieții de partid, vechii tribuniști i-au criticat deschis în organele lor de presă. „Tribuna Poporului" și „Revista Orăștiei" au imputat partizanilor lui Rațiu, de-a lungul lunii octombrie, atît îmbrățișarea concepțiilor moderate, cît și felul cum au pregătit consfătuirea din 1 octombrie. Referitor la teza moderată privind abținerea de la orice acțiune politică, cele două ziare au exprimat opinia, că ea nu putea fi acceptată „ca fiind a întregii națiunii". Cei patru ani de inactivitate cîți au trecut de la declanșarea crizei conducerii P.N.R., s-au dovedit deosebit de dăunători luptei pentru drepturi naționale. Îmbrățișarea „dogmei" lui Al. Mocioni referitoare la rezistența pasivă nu făcea decît să prelungească dezorientarea și să slăbească în continuare rîndurile partidului. Ea nu putea fi identificată cu rezistența pasivă proclamată de conferințele naționale în problema alegerilor și a activității parlamentare. Dimpotrivă, această „dogmă" reprezenta o încătușare a oricărei inițiative și mișcări naționale, precum și o abandonare a revendicărilor legitime ale poporului român.

„Tribuna Poporului" și „Revista Orăștiei" au scos în evidență că atît consfătuirea din 14 iunie, cît și cea din 1 octombrie, au creat precedente periculoase pentru viitorul partidului. Invocînd cele două consfătuiri, oricare lider își putea permite să convoace oricînd patru-cinci membri ai comitetului central ales în 1892 pentru a lua hotărîri în numele partidului într-o serie de probleme importante, cum era de pildă aceea a

---

[26] *Tribuna*, nr. 208 din 22—IX/4—X—1899.

[27] *Gazeta Transilvaniei*, nr. 209 din 22—IX/4—X—1899.

[28] Colecția mse. B.C.U. Cluj-Napoca, fond Fr. Hosu-Longin, corespondență, vol. III, filele 190—193; L. Botezan și N. Cordoș, *Cîteva aspecte ale rolului jucat de orașul Deva în viața politică a românilor transilvăneni din ultimii ani ai veacului al XIX-lea*, în *Sargetia*, XIII, 1977, p. 405—419.

îmbrățișării activității parlamentare sau chiar a autodesființării și a trecerii în bloc în formațiunile politice de guvernămînt[29].

Dar ceea ce i-a iritat mai mult pe liderii vechilor tribuniști a fost comunicatul privind hotărîrea participanților la consfătuirea din 1 octombrie de a se păstra neschimbate tactica pasivistă și vechea organizare a partidului. Comunicatul i-a determinat pe redactorii „Tribunei Poporului" să readucă în discuție, în ultimele două luni ale anului 1899, problema reorganizării partidului. Astfel, într-un articol de fond din 30 decembrie 1899, în prima parte se analizează neajunsurile vechii forme de organizare, iar în cea de a doua se formulează sugestii pentru înlăturarea lor. Potrivit vechii forme de organizare, forul suprem al partidului era conferința națională. Ea era alcătuită din delegații aleși de fiecare cerc electoral. Hotărîrile conferințelor naționale nu deveneau însă obligatorii decît pentru cei care acceptau să le respecte de bună voie. În programul partidului nu se prevedea nici o măsură disciplinară împotriva acelora care încălcau hotărîrile conferințelor naționale. Mai mult, în acest program nu exista nici o normă care să cuprindă cu exactitate drepturile și îndatoririle membrilor partidului. Apariția tendințelor anarhice, individuale sau de grup, a fost de aceea posibilă chiar de la întemeierea P.N.R. Atari tendințe s-au manifestat atît la nivelul comitetului central, cît și pe plan local. La nivelul comitetului central ele au pus în pericol unitatea P.N.R. în 1887, dar mai ales după declanșarea crizei conducerii P.N.R. la sfîrșitul anului 1895 și la începutul celui următor.

Pe plan local tendințele anarhice s-au manifestat aproape peste tot cu prilejul alegerilor de deputați, datorită slabei organizări existente în comitate și comune. Ele au constat din nerespectarea hotărîrilor conferințelor naționale privind rezistența pasivă față de alegerile legislative. În Ardeal, o bună parte din alegători n-au ținut cont de pasivism nici înainte de 1881, nici după această dată. La fel au procedat cei mai mulți alegători din Banat și comitatele vestice după adoptarea pasivismului total de către conferința națională din 1887. N-au fost rare cazurile cînd și delegați la conferințele naționale au participat la alegeri, după ce s-au întors acasă.

O manifestare a tendințelor anarhice putea fi considerată și atitudinea ziarelor diferitelor fracțiuni din sînul P.N.R., în anumite momente ale luptei naționale, dar mai ales după declanșarea crizei. În loc să-și unească forțele într-un efort comun, pentru a suplini inactivitatea partidului după scoaterea lui în ilegalitate și a comitetului central memorandist, după sciziunea sa, ziarele au angajat între ele o polemică sterilă și inutilă.

Dacă în vechea formă de organizare s-au obținut totuși unele succese, acest lucru nu s-a datorat existenței unei discipline riguroase în partid, ci mai mult entuziasmului stîrnit de conferințele naționale. Un

[29] *Tribuna Poporului*, nr. 181 din 21—IX/3—X—1899, nr. 185 din 26—IX/8—X—1899, nr. din 2/14—X—1899, nr. 192 din 6/18—X—1899 și nr. 193 din 7/19—X—1899; *Revista Orăștiei*, nr. 40 din 2/14—X—1899.

entuziasm deosebit a antrenat poporul în perioada acțiunii memorandiste și a procesului de la Cluj. Dar nimic nu trece mai ușor decît entuziasmul.

Deficiențele vechii forme de organizare au fost analizate de către membrii comitetului memorandist eliberat de la Vác și Seghedin și de cei care i-au suplinit în perioada cînd aceștia se aflau în închisoare, cu ocazia ședinței comune din 16 noiembrie 1895. Cu acest prilej s-a ales o comisie. Sub auspiciile ambelor comitete, ea avea menirea de a purcede la studierea și găsirea soluțiilor, potrivit cărora să se realizeze o „organizare temeinică și pe baze trainice a partidului". Neînțelegerile ce au urmat imediat după acea ședință între membrii celor două comitete, care a culminat cu declanșarea crizei conducerii P.N.R. au împiedecat comisia să se întrunească și să acționeze.

Declanșarea crizei în sînul comitetului central memorandist a fost una din consecințele cele mai grave ale vechii forme de organizare a partidului. Ea a potențat și agravat dezorganizarea. Prelungirea crizei a pus în pericol însăși existența P.N.R. Se impunea, deci, să se găsească o nouă formă de organizare, care să-i permită să-și desfășoare activitatea și în condițiile prelungirii ilegalizării lui. Noua formă de organizare se cerea a fi concepută în așa fel, încît să nu pună în pericol nici solidaritatea națională, nici vechiul program al partidului. Ea urma să-i permită partidului să se adapteze noilor situații, oricît ar fi fost de dificile. Totodată, ea trebuia să reprezinte o platformă politică, pe baza căreia să poată acționa solidar toți cei ce se considerau membri ai P.N.R.[30].

Propunerile privind modificările ce s-ar aduce vechii forme de organizare s-ar impune să fie în așa fel concepute, încît să ajute la crearea unui mănunchi de activiști. Ei ar urma să fie expresia fidelă a tuturor comitatelor locuite de români. În acest sens s-ar putea începe cu extinderea cluburilor electorale în toate unitățile administrativ-teritoriale. Ele existau deja în comitatele Arad, Caraș-Severin, Alba, Hunedoara și Sibiu. Mitingul de la Sibiu din decembrie 1897 a reușit fiindcă acolo a existat un club electoral. La organizarea cluburilor electorale ar fi posibil să se pornească în preajma alegerilor pentru congregațiile comitatense. Cu ocazia acestor alegeri, alegătorii români ar avea putința să-și dea voturile candidaților care s-ar declara aderenți ai programului P.N.R. din 1881. Împreună cu viriliștii devotați cauzei naționale, cei aleși ar urma să se constituie în club comitatens. Președinții și vicepreședinții cluburilor din toate comitatele sau alți doi reprezentanți ai lor, s-ar întruni într-o localitate asupra căreia s-ar cădea de acord. Împreună ar avea posibilitatea să decidă „direcția viitoare" a luptei naționale.

Avînd la bază cluburile electorale comitatense, partidul reorganizat a devenit mai eficient. Președinții și vicepreședinții cluburilor ofereau garanția, că hotărîrile luate vor fi îndeplinite și respectate, deoarece ei înșiși vor participa la elaborarea și votarea lor.

[30] *Tribuna Poporului*, nr. 241 din 18/30—XII—1899.

Reorganizarea partidului pe baza cluburilor comitatense ar permite intensificarea luptei naționale chiar și în condițiile menținerii lui în ilegalitate. Spre deosebire de conferințele naționale, care se întruneau numai la un interval de trei-patru ani, congregațiile ofereau teren românilor să lupte trimestrial pentru drepturile lor pe plan local. Viața municipală ce se desfășura la nivelul congregațiilor sau consiliilor comitatense a rămas singura supapă prin care se mai putea manifesta voința alegătorilor români. În intervențiile lor, cei aleși în congregații ar avea datoria de a aborda și chestiuni care-i interesau direct pe țărani. În felul acesta s-ar cîștiga voturile țăranilor, atît cu prilejul alegerilor congregaționale, cît și cu ocazia desemnării deputaților dietali, în eventualitatea că s-ar abandona pasivitatea.

În cazul că lupta la nivelul cluburilor comitatense și-ar dovedi eficiența, ele ar deveni eventual modele de urmat și pentru partidele celorlalte naționalități oprimate. Prin adoptarea unei organizări asemănătoare exista șansa prezentării unor revendicări comune, nu numai în ședințele ordinare, ci și în cele extraordinare ale congregațiilor. Autoritățile guvernamentale vor fi obligate să țină cont de ele, întrucît se înregistrau în actele oficiale ale congregațiilor, care li se înaintau periodic. La nivel congregațional, pentru reprezentanții naționalităților s-ar ivi putința de a se adresa pe de o parte dietei și guvernului, iar pe de altă parte chiar monarhului[31].

Prin importanța lor deosebită, problemele privind tactica ce trebuia urmată în lupta națională și cele referitoare la necesitatea reorganizării partidului în condițiile menținerii lui în ilegalitate vor preocupa presa românească și liderii diferitelor fracțiuni de-a lungul întregului an 1900.

În concluzie, primele trei luni din anul 1899 au echivalat, în istoria P.N.R. cu o continuare a formelor de manifestare a crizei conducerii sale în care se zbătea de trei ani. Ca și în 1898, criza s-a exteriorizat îndeosebi sub forma polemicii dintre organele de presă ale vechilor și noilor tribuniști. Ziarul noilor tribuniști va seconda campania de presă a conservatorilor din România, dusă pentru răsturnarea guvernului liberal al lui D. A. Sturdza de la putere. În schimb, vechii tribuniști acționau ca o grupare consecventă proliberală. Prin cele două jurnale ale lor, ei vor căuta să combată acuzațiile formulate de conservatori și de noii tribuniști la adresa guvernului liberal.

În polemica dintre organele de presă ale noilor și vechilor tribuniști, gruparea moderaților n-a putut interveni în primele trei luni ale anului 1899, deoarece organul ei de presă „Dreptatea" își încetase apariția încă în 1897, iar „Telegraful Român" de care se servise în 1899 se va desolidariza de pasivismul total și va deveni adept al reluării activității parlamentare.

La rîndul ei, „Gazeta Transilvaniei" va adopta o atitudine neutră în primele trei luni ale anului 1899. Principalii lideri gazetiști vor consi-

[31] Ibidem.

dera însă necesar să intre în acțiune, după ce în luna martie guvernul baronului Bánffy va fi înlocuit în Ungaria cu cel al grofului Széll, iar în România conservatorii vor succeda liberalilor la putere. În aprilie, Fr. Hosu-Longin, considerat creerul grupării gazetiste, va iniția întrunirea de la Deva, care va determina consfătuirea din 14 iunie de la Sibiu. Ea va avea meritul de a întruni reprezentanții a trei din cele patru fracțiuni care constituiau partidul. În concepția inițiatorilor ei de la Deva, consfătuirea ar fi trebuit să se transforme în conferință națională pentru a reorganiza partidul și a alege un nou comitet central sau pentru a-l completa pe cel vechi.

Întrucît exponenții vechilor tribuniști au lipsit, în cadrul consfătuirii de la Sibiu s-au ciocnit punctele de vedere ale gazetiștilor și moderaților. Spre deosebire de gazetiști, reprezentanții moderaților s-au opus, atît ideii convocării unei conferințe naționale, cît și modificării vechii forme de organizare a P.N.R.

Noii tribuniști s-au raliat tezelor moderate și, de aceea, gazetiștii au fost puși în netă inferioritate. Participanții la consfătuire s-au despărțit doar cu speranța că se vor întruni din nou în septembrie, pentru a decide atunci dacă era sau nu oportun de a se convoca o conferință națională.

În lunile ce au urmat după consfătuirea din iunie s-a accentuat tendința noilor tribuniști de a se apropia de moderați, mai ales că cele două ziare ale vechilor tribuniști pun în discuție problema părăsirii vechii tactici de pasivitate și a înlocuirii ei cu un nou activism. Problema păstrării sau abandonării pasivismului va constitui, de altfel, un subiect de polemică ascuțită între „Tribuna" de la Sibiu, pe de o parte și „Tribuna Poporului" de la Arad și „Revista Orăștiei", pe de altă parte. Un alt subiect care a determinat o polemică virulentă între ziarele noilor și vechilor tribuniști l-a constituit alegerea ca episcop al eparhiei ortodoxe arădene a renegatului Iosif Goldiș și apoi așa-zisa „înfrățire româno-maghiară de la Arad", care i-a urmat.

În polemica dintre vechii și noii tribuniști dusă în jurul pasivismului, organul de presă al gazetiștilor n-a intervenit, deși ei erau adepții cei mai consecvenți ai acestei tactici. „Gazeta Transilvaniei" a intervenit direct numai în polemica determinată de alegerea lui I. Goldiș ca episcop. Ea le-a reproșat vechilor tribuniști că au contribuit la promovarea unui renegat într-o înaltă demnitate a bisericii ortodoxe. În felul acesta gazetiștii au subliniat, că orientarea lor politică era diferită de cea a vechilor tribuniști, chiar dacă în problemele privind convocarea conferinței naționale și a reorganizării partidului aveau concepții asemănătoare. Atît gazetiștii, cît și vechii tribuniști preconizau convocarea conferinței naționale în vederea adoptării unei noi forme organizatorice a P.N.R. pentru a-l face capabil să acționeze și în condițiile ilegalității.

Fiind adepți ai ideii convocării conferinței naționale în vederea reorganizării partidului și a întregirii comitetului central, gazetiștii vor ajunge în pragul toamnei în conflict și cu noii tribuniști. Aceștia au ținut să se

solidarizeze încă odată în mod public cu tezele moderate ale lui Mocioni privind păstrarea neștirbită a tacticii pasiviste și a vechii forme de organizare a partidului. De aceea, la consfătuirea din 1 octombrie n-au mai luat parte și gazetiștii. De astă dată au participat numai partizanii lui I. Rațiu și C. Brediceanu ca exponent al moderaților. Se realiza astfel un nou pas pe drumul identificării noilor tribuniști cu tezele moderate. Dacă în 1899 nu s-a ajuns totuși la o contopire a noilor tribuniști cu moderații, acest lucru s-a datorat rezervelor manifestate de Al. Mocioni, care nu i-a iertat pe I. Rațiu și G. Pop de Băsești, că în 1891 s-au aliat temporar cu tribuniștii. La consfătuirea din 1 octombrie 1899 luînd parte numai noii tribuniști și moderații, ea nu se putea solda decît cu hotărîrea de a se păstra neschimbate tactica de luptă și vechea organizare a partidului.

Anul 1899 n-a adus, așadar, nici refacerea unității partidului, nici depășirea refluxului luptei naționale. Triumful tezelor moderate în 1899 se va resimți și în 1900 prin efectul lor demobilizator. Ele amenințau cu ruperea partidului de masa poporului. De aceea încercările din 1899 de a se depăși dificultățile izvorîte din menținerea partidului în ilegalitate, nu vor rămîne fără urmări. În 1900 se vor depune noi și noi strădanii pentru a se depăși reflexul luptei naționale. Strădaniile vor duce în 1901 la o consfătuire a reprezentanților diferitelor fracțiuni ce va avea loc la Timișoara, care va reface unitatea partidului și va pregătit terenul pentru trecerea la un nou activism.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

LIVIU BOTEZAN — NICOLAE CORDOȘ

VERSUCHE ZUR WIEDERBELEBUNG DER TÄTIGKEIT DER RUMÄNISCHEN NATIONALPARTEI IM JAHRE 1899 (II)

(Zusammenfassung)

In der Geschichte der Nationalpartei der Rumänen aus Siebenbürgen, Banat, Crișana und Maramureș waren die Jahre der Jahrhundertwende von inneren Spannungen und Unstimmigkeiten gekennzeichnet. Die Meinungsverschiedenheiten waren sowohl durch die innere Lage der Partei bedingt, als auch durch äußere Faktoren hervorgerufen: durch das Verbot, das die bürgerlich-gutsherrlichen Regierungen verhängten, durch die Einmischung der führenden Kreise Rumäniens in die inneren Angelegenheiten der R.N.P (die zwei großen Regierungsparteien unterstützten und unterordneten sich gegensätzliche Aktionen), durch die Notwendigkeit der Anspassung an die veränderte politische Konjunktur (Aufgabe der alten passiven Taktik und Übergang zu einem neuen Aktivismus). Die Reorganisierung sollte zu neuen Aktionsformen führen mit Hinblick auf die Intensivierung des Kampfes für die Beseitigung der Fremdherrschaft und die Vereinigung mit Rumänien.

In Anbetracht der verschiedenen Stellungnahmen zu diesen Fragen spaltete sich die Führung der R.N.P. in vier Faktionen: die Gemäßigten, die Gazettisten und die Alt- und Jungtribunisten. Durch ihre Presseorgane führten sie in der Zeitspanne 1895—1898 eine sterile Polemik, die im Vergleich zu der dem Memorandum folgenden Periode stärkster politischer Tätigkeit (1892—1894) einen zeitweiligen Rückgang des nationalen Emanzipationskampfes bewirkte. Der lebhafte Federkrieg dauerte auch noch in den ersten Monaten des Jahres 1899 an. Als jedoch im März sowohl die rumänische Regierung D. A. Sturdzas, wie auch die Budapester Regierung Baron Bánffys zurücktraten, ergab sich eine Möglichkeit zur Beilegung der Krise innerhalb der RNP, hatten doch beide Regierungen unmittelbar zum Ausbruch der Zwistigkeiten zwischen den rumänischen Parteiführern beigetragen. In der neuen Konjunktur wurde am 14. Juni in Sibiu (Hermannstadt) eine Besprechung der Führer der Gazettisten, Gemäßigten und Jungtribunisten abgehalten. Auf der Tagesordnung stand die Einberufung der Parteikonferenz, bzw. des Parteikongresse zur Neuwahl des Zentralausschusses und zur Ausarbeitung eines neuen Aktionsprogramms trotz andauernder Illegalität. Es behauptete sich der Standpunkt der Gemäßigten und der Alttribunisten, die sich gegen die Einberufung der Parteikonferenz aussprachen. Der Beschluß verstimmte sowohl die Gazettisten wie auch die nicht erschienenen Alttribunisten. Deshalb verstärkte sich in den darauffolgenden Monaten die Pressefehde, insbesondere über die Richtigkeit der alten passiven Taktik oder ihr Aufgeben zugunsten eines neuen Aktivismus, der die Teilnahme an den Parlamentswahlen und —debatten gestattet hätte. Andererseits wurde das Problem der Neugestaltung aufgegriffen, um den anarchischen Tendenzen einen Riegel vorzuschieben und die in der Illegalität so notwendige Disziplin zu stärken. Hinsichtlich der Reorganisierung der Partei vertraten die Alttribunisten und die Gazettisten ähnliche Auffassungen, aber den Übergang zum neuen Aktivismus befürworteten vorläufig nur die Alttribunisten. Die anderen drei Faktionen blieben bis Ende 1899 der alten passiven Taktik treu. Die Meinungsverschiedenheiten wurden auch im folgenden Jahr nicht ausgeglichen, doch führte die eingehende Erörterung dieser Fragen zu der 1901 in Timişoara (Temesvár) abgehaltenen Beratung, welche die Aktionseinheit der RNP wiederherstellte.

JOHAN HUIZINGA AND MEDIEVAL STUDIES IN HOLLAND

Giving a lecture on the subject indicated in the title of this paper really is a rather hazardous venture, because in the first place Huizinga did not inaugurate medieval studies in Holland, secondly he did not during his lifetime very much influence medieval studies there, and — and this is the main problem — he did not regard himself as a medievalist. Let us begin with the last statement.

Holland in Huizinga's days counted six universities. Three of them, the oldest dating from the sixteenth and seventeenth centuries, were state universities, one was the university of the town of Amsterdam and the remaining two, both dating from the twentieth century, were a Roman Catholic and a Calvinist university. Each of these universities possessed a history department. In each one there existed also a chair in Ancient History. With one exception, the universities knew no further chronological division in the history chairs; i.e. there were professors in Dutch history and in what we call General History, meaning non-Dutch history or the history of Europe. Only Utrecht had a chair in Medieval History. Huizinga was professor first in Groningen where both Dutch and General History were entrusted to him, and later in Leiden where he occupied the chair of General History, that being the history from the fall of the Roman Empire to his own days. Such a professor, whether he be a medievalist or a specialist in Modern History, was expected to teach the whole period. So Huizinga did. When we look at the list of the students who, under his supervision, wrote a thesis for the Ph. D. we see that twenty of the 26 wrote on modern history ranging from detailed subjects of Dutch history to modern history of South Africa, from the French philosophy of the eighteenth century of the composer Chopin. Six of the 26 theses are on medieval history.

This in itself does not prove, however, that Huizinga was not a medievalist himself. But in the strict sense of the word he was not and — what is more — he didn't feel himself to be one. One might say: He didn't want to be one, he disliked being labelled. Within the large field of history he wanted to be free and he shrank from specialization, that is, again, for himself. In his autobiography 1), he acknowledges the fact that of his historical production 'The Waning of the Middle Ages' 2) in by far

---

[1] Mijn weg tot de historie (Haarlem 1947). Re-edited in J. Huizinga's Collected Works (Verzamelde Werken, 9 vols. (Haarlem 1948—1953), I, 11—42. English translation by Arnold J. Pomerans: My path to history, in: J. Huizinga, Dutch civilisation in the 17th century and other essays (London 1968), 244—276.

[2] Herfsttij der Middeleeuwen (Haarlem 1919) (Verz. Werken, III, 3—435) Romanian translation by H. R. Radian (Bukarest 1970).

the most famous, but immediately thereupon declares that himself considers two other works as his best: a history of the university of Groningen in the nineteenth century 3) and a biography of his friend the Dutch painter Jan Veth 4). So much for Huizinga's ideas about himself.

But how can one justify the statement that the author of a book on medieval history that brought him world-wide fame was not a medievalist in the strict sense? During Huizinga's student years it was not possible in Holland to get a university training in all those auxiliary disciplines that together make one a medievalist: diplomatics, paleography, sigillography, chronology etc. For this one had to go either to Germany or to France. The great technicians, the medievalists *par excellence*, were Germans, and though Huizinga spent time at several German universities in the course of one year he never came in contact with the discipline; his interest lay elsewhere, in philology and in philosophy, and he never thought about history in those early days. I am quite certain moreover that he would have disliked the strict discipline that was and is the great strengh of German medievalism. This, of course, had consequences. When Huizinga became a professor in history he was and remained unable to train those students who might have had the ambition to become real medievalists. It was to be Huizinga's weak spot in future conflicts.

Another consequence of Huizinga's disinclination for specialization was that he did not found a school. He never tried to influence his students to take up subjects that were in his own line of research. Students were free to write papers and dissertations on whatever subjects they liked, they were free to choose the methods of research they preferred. I will however be the last one to say that Huizinga had no influence on his students. Of course he had, and a lasting one too, even though it was not premeditated. He was such a fascinating teacher and in course of time such a brilliant author, he lectured on such interesting subjects that he could't help exercising influence. Huizinga's students chose subjects in those fields which Huizinga preferred, the history of ideas, historiography; the history of 'mentality', as we say now. This again had consequences, for most of the students chose subjects which did not necessitate working with charters and other material from archives. When I received my degree I had never entered an archive and had never read an old manuscript, and that while my main subject had been medieval history, deeply impressed as I was and am by The Waning of the Middle Ages'. This meant that Huizinga's students used historical sources such as medieval historiography, medieval letters, sermons, medieval literature. And that again meant that their subjects were not chosen and could not have been chosen in the fields of economic history, history of institutions, and history of medieval law; they preferred subjects like the following

[3] Geschiedenis der universiteit gedurende de derde eeuw van haar bestaan, 1814—1914 (History of the university during the 3rd century of her existence) (Groningen 1914) (Verz. Werken, VIII, 36—339).

[4] Leven en werk van Jan Veth (Haarlem 1927) (Verz. Werken, VI, 339—480).

— and I quote the titles of some doctoral dissertations —: 'Philips the Good's plan for a crusade', 'Rêve et realité dans l'oeuvre économique et sociale de Napoleon III', 'A comparison between the parliamentary speeches in France and England', 'Troy (Troja) and western medieval historiography'.

At about the same time that Huizinga became a professor of history in Groningen in 1905, a fundamentally new phenomenon was introduced in Holland. At the university of Utrecht Otto Oppermann was appointed as professor in medieval history. He was a German, trained in the strict German medievalism based on the *Urkundenlehre* etc. The introduction of this kind of medievalism in our universities was very necessary because in Holland — compared with the surrounding countries — this discipline had been neglected, and it was investigated, analysed and edited in a modern, scientifically adequate, way. Oppermann did found a school where highly dedicated students worked hard and wrote many dissertations. These books and the many books and minor works of their professor had one thing in common: their subjects were diplomatic, history of institutions, critical editions of charters, and studies *'de discrimine veri ac falsi'*. In other words the Oppermann school treated subjects and asked questions of a kind very different from that current at Leiden and Groningen: a world of difference existed between the work of Huizinga and his students and that of Oppermann and his school. In my student days we — the Huizinga admirers — looked down upon the work of the Utrecht school but at the same time we had a slight inferiority complex because we could not even read and understand those works; their technical language was for us a closed book. Only later we gradually became aware that the work done in Utrecht was of great importance for Dutch medieval studies, we had to admit that not only Huizinga but also Oppermann had his merits and that the two so different kinds of medievalism were not so much irreconcilable opponents as well necessary complements.

It is a pity that neither Huizinga nor Oppermann then never came to hold this opinion. Between the universities of Leiden and Utrecht there was a relationship that can best be compared with that between Cambridge and Oxford. Though the geographical separation is only about 60 km there was a deep spiritual clearage between them, not all of which was just a game. As for Huizinga and Oppermann, it will not be very far from the mark to say that they never had more than a few chance meetings; the common ground indispensable for deeper contact did not exist. Huizinga undoubtedly will have been acquainted with the — perhaps legendary — remark of Oppermann: 'Herbst des Mittelalters ist ja nur ein Roman'. Whether this in fact induced Huizinga to write a rather venomenous article 5) against Oppermann, I don't know, but the fact is that relations between them were very bad during the twenties and non-existent later.

[5] Noodwendig vertoog (Necessary remonstrance) (1923) (Verz. Werken, II, 22—34).

After the second World War, when all the universities created chairs of medieval history it was not surprising that all of them appointed men from the Oppermann school. Only Leiden did not; they preferred to send one of their own students to Ghent (Belgium) to be trained there in medieval studies, and gave him, after his return, an assistant professorship. How rapidly things changed after '45 however may be proved by an autobiographical note. That one exception — it was myself — was later chosen for the chair of Utrecht, Oppermann's chair, and that made an end to every controversy in this field.

Huizinga died in 1945; Oppermann had returned to Germany the year before. A new generation of medievalists thereupon took over and we must now look at medievalism in the post-Huizinga period.

University training in medieval history is now essentially the same everywhere, i.e. every student now becomes acquainted with charters, paleography and other technical disciplines, and with historiography and other narrative source material. The aim is to produce all-round medievalists: the two methods are melted into one. But that does not implicate that there is now one undivided grey mass of medievalists. Indeed there are differences, important ones, but fortunately no more controversies or conflicts that might cause parties to drift apart for ever.

I would like to indicate a few important factors influencing the study of medieval history in the Netherlands in the post-Huizinga period. These factors are not mentioned in the sequence of their importance; they are probably of equal importance. Let me mention a first factor, the interest in economic history, not new in itself but for medievalists growing in importance since the thirties. Though there are exceptions, Dutch medievalists followed the general trend rather slowly, due to the fact that they started so late and had to do so much preparatory work. The signification of princely account-books and those of the town sonly gradually became fully understood. When one looks at editions of sources it is interesting to note that this kind of sources was rather late in being discovered. It was undoubtedly due to stimuli from other historical fields that medievalists became interested. Now they are trying to make up so fast that they are derided as people who do nothing but edit account books. With a few exceptions, medievalists are at the moment unable to cope with new developments in economic history, because the scarcity of medieval sources makes it impossible for them to follow economic historians for whom statistics — or quantitative history — is the beginning and the end of all scientific work. Nevertheless there is a very strong tendency to study medieval economic phenomena, just as elsewhere in the world. This development toward quantification in economic history means that almost none of the Dutch departments of economic history are interested in the Middle Ages or in Ancient History because these are periods in which their modern methods cannot be used. They leave the Middle Ages to the medievalists who try to make the best of it, knowing that their insight in medieval economic processes can never be as deep as that of

their colleagues working in modern history. But this is a world-wide problem and needs no further explanation.

The second factor influencing medieval studies is the rise of social history, whatever that may be. So many definitions of social history have been given and are given almost every year that one gets bewildered. But if we circumscribe the field of social history as the history of social groups and the interactions of different social groups then it is evident that our modern society compels historians who are deeply involved in social changes in their own world to ask questions about social relationships and the changes therein during the past. Most Dutch definitions of the term social history are such as to include the history of all social groups, clergy and nobility, poor and peasants alike; there is a minority that wants to identify social history with the history of socialism. According to the definition of our leading International Institute of Social History in Amsterdam a history of any social group whatever is social history. In this definition the 'Waning of the Middle Ages', describing the life and thought of medieval nobility, is social history. For myself I have my doubts about this. Admitting that in his famous book Huizinga analyses one social group, I think the weakness of the book seen from this vantage point is its lack of analysis of the interaction of nobility with other social groups. But this seems to lead us far from our subject, though I must return to 'The Waning of the Middle Ages' shortly.

In 1946 the first professor in medieval history at the university of Amsterdam, J. F. Niermeyer, held his inaugural lecture. The title was: 'A new orientation of Dutch medieval studies' 6). He was a disciple of the Utrecht school, one of the most promising. He stated that Dutch medievalism had been influenced deeply by German medievalism, that great results were scored, but that at the same time scientific developments in France and England had been ignored too much. He advised his colleagues and his future students to look also to the developments in these countries, to explore new fields, to ask new questions. The strict and technical German medievalism was only one side of medievalism. French and English research in the field of social history of the Middle Ages might stimulate and give new impulses to Dutch medievalism. In this context he named two authors of exemplary value, the Frenchman Marc Bloch and the Englishman George Macaulay Trevelyan. Niermeyer was right. When I came to Utrecht in the late fifties the library of the Institute of Medieval History of that university appeared to posses a very fine collection of German literature nearing completeness, a small collection on the French Middle Ages and a very few important, but rather old, English works. Subscriptions to historical reviews showed the same one-sidedness. German reviews nearly complete, from France and England only the most important. The subscription to the important American review Speculum had been cancelled. Editions of sources showed

[6] Heroriëntatie van onze mediavistiek (Groningen 1946).

the same pattern. Many German sources, but for instance the English Rolls Series was lacking. It goes without saying that we work hard to give this central library for Dutch medievalism a more harmonious development.

In honour of Prof. Niermeyer, the man who held the inaugural lecture in 1946, a volume of essays was published shortly after his untimely death in 1965. 7) The authors who wrote these essays came from Holland, Belgium Switzerland, Germany, France, Poland and the USA. It was the best proof that Dutch medievalism had achieved a far broader outlook than before the war.

It is interesting to note that Niermeyer advised his audience to pay more attention to authors like Marc Bloch and G. M. Trevelyan; the reading of their works would be a great profit for Dutch medievalists, he said. There was one university however where this advice was not necessary. In Huizinga's university Leiden the reading of Marc Bloch and Trevelyan was an absolute must since the beginning of the thirties. In 1925 Huizinga wrote a review of 'Les rois thaumaturges' of Bloch and in 1929 he called Trevelyan one of the greatest historians of his time. I can remember that the works of these two authors were under the first history books in my possession.

This leads us again to Huizinga and his influence. Though the books published by the Oppermnan school were of a high scientific standard, they were books for specialists, research workers in the field of diplomatic mostly. There was no reading public for them, none of them got so far as a second edition, many of them are still for sale. I repeat that this was not due to any lack of quality but to the subject matter that was only interesting for a very few specialised medievalists. On the other side Huizinga still has an enormous reading public, in Holland and in the world. New editions are published regularly, mostly of 'The Waning of the Middle Ages', but many essays too have been re-edited. And whereas university students never read books of Oppermann most of them read Huizinga, because his books and essays treat interesting subjects and are still readable to a high degree though his style is now rather old-fashioned. This means that — though Huizinga never made a strict school in his lifetime — he still has his influence on medievalism in the Netherlands. In fact this is rather amazing. Huizinga had a rather aristocratic outlook on life, he was mostly interested in the history of the upper levels of society; the poor, the farmers, the workers in the industries were never subjects for him to study and these are just the subjects young people in the Netherlands are deeply interested in. The consequence of this should have been that Huizinga, 'the old aristocrat', must be rejected. Well, he has been critized and is being critized. I myself belong to his critics. But Huizinga's popularity is at the mo-

[7] Miscellanea mediaevalia in memoriam Jan Frederik Niermeyer (Groningen 1964).

ment not due to the subjects he treated, but to the way in which he treated his subjects. People understand today that Huizinga was one of the first to approach the past with new questions, one may call it a psychological approach. He was not interested in political or economic developments in the past. He asked how people living in the past reacted upon their environment, how they reacted upon developments, how was their mentality (though he never used the word as it was defined in France during the thirties). It is interesting to note that the great French historians, Marc Bloch and Lucien Febvre, founders of the so influential journal of the 'Annales', recognized Huizinga as a kindred spirit. 'The Waning of the Middle Ages' very early got a favorable reception in France. Marc Bloch's review was the first of real importance in France. He described 'Waning' a a 'capital book', and as 'one of the most original and suggestive historical works that have been written for a long time'. One recognizes the founder of the 'Annales' when he writes: 'It is a study of historical psychology, which is collective psychology, of course'. According to the testimony of younger members of the Annales group Huizinga's work undoubtedly exercised a certain amount of influence in the sense that it was considered to be stimulating and in line with the preoccupations of the group. In a personal letter Robert Mandrou kindly told me that Lucien Febvre always spoke of Huizinga with the utmost respect and admiration. In 1935 he described 'Waning' as an admirable psychological monograph, in 1938 as a highly suggestive book. 8)

In this way Huizinga is still inspiring and stimulating medieval historians today, by his approach to the past and by the method he used to find out 'the forms of life and thought' of people in the past. And also by the revaluation of medieval historiography as a very important source of information on these matters. My own doctoral thesis, published in 1949, on 'Three peasant revolts in the fourteenth century' 9), though treating a social group widely different from Huizinga's Burgundian nobility, was deeply influenced by Huizinga, who by the way in one of the last talks I had with him approved the subject. But he nearly always did. In this book I didn't bother with the so-called objective explanations why peasants in their fourteenth century economic, juridic, political and social circumstances had to revolt; what I asked was what peasants themselves thought about, and why they reacted so fiercely upon, those circumstances. In other words I tried to find out what was the mentality of the peasants just before and during their insurrection. It was a problem à la Huizinga, and to solve that problem I had to study the same source material as he had done, historiography, contemporary literature, sermons and so on. That was a theme that was extraordinary in the context of Dutch medievalism of the time;

[8] F. W. N. Hugenholtz, The fame of a masterwork, in: Johan Huizinga 1872—1972 (The Hague 1973) 91—103.

[9] Drie boerenopstanden uit de veertiende eeuw, 2nd ed. (Den Haag 1978).

Biblioteca Centrală CLUJ-NAPOCA UNIVERSITARĂ

people made that quite clear to me. Other medievalists at the time — but times have changed! — thought such a subject matter did not belong to scientific history. Times have changed as I said. Today my dissertation is considered as an indication that in Holland too there were people willing to think along the lines of the French Annales group, though in those days nor the group nor the journal had so great a popularity as one or two decades later. I must confess that I had heard of Bloch and Febvre but not their journal, but that must have been my fault. I apologise for speaking so long about myself; it was necessary to illustrate the way Huizinga influenced Dutch historians.

Let us look now to medieval studies in Holland today. The number of universities with complete historical departments is still 6. There is a 7th university, called Erasmus university at Rotterdam, with a chair in socio-economic history but this chair is meant for economists who are interested in history; one cannot take a degree in history in Rotterdam. The same applies to the 'Hochschule' in Tilburg, trying to become a university, but where history is up till now an auxiliary science. Neither Tilburg nor Rotterdam need to be considered in my context because medieval studies are non-existent there. The eighth university in the extreme south of our country is still in the making and to this date is not more than a medical school.

So we have to consider what is happening at the six older universities, and of course we must keep in mind those who are otherwise busy in our field. First the universities. A few remarks beforehand. We must bear in mind that in Holland by far the most students or their parents make their choice for a university not because there is a famous professor or a well known school with its own method. Switching of university is very rare. In most instances the choice of university depends on geographical factors. The religious creed of two universities has become rather unimportant during the last decades.

Another remark in necessary before I go into further detail. From the number of history students in the various universities only few are specialising in medieval history, between 8 and 10%. The number of students who cannot read Latin becomes greater and there always has been a tendency to prefer modern history for obvious reasons.

Last but not least: Students always have been and are still very free in our universities. This freedom is especially important at the crucial moment during their education when a choice of a subject for paper or thesis has to be made. A student will seldom come to his professor to ask for a subject. A professor will never force a subject upon a student. What professors do is help to restrict and define their mostly rather vague plans. This means that within the period of the Middle Ages students may choose subjects of Dutch and non-Dutch history, of economic, or political, or social, or cultural history etc. They may be interested in working with charters, or account-books, or historiography, and professors are therefore forced to keep an eye on a large range of

widely different subjects. The consequence is that professors are unable to establish schools in the strict sense. So when in the following I refer to the works of members of university staffs this does not necessarily imply that their students follow the same lines. Of course a certain number, depending on the ability of the teacher to interest his students in his own special field, do so.

The Calvinist university long hesitated to follow the trend of the other universities in making a special chair for medieval history. The history department was, quite reasonably, preoccupied with the history from the Reformation period onwards and when in 1955 they established a chair in medieval history they appointed a philosopher who also had to teach and in fact only taught philosophy of history. His first successor was a specialist in 16th century history who was also working in Pre-Reformation phenomena such as Wycliffe, Hus and Modern Devotion, but his was only an assistant professorship. A few years ago a Roman Catholic was appointed and I think he will concentrate on the medieval history of the church. Perhaps in the future the department will grow out to be an all-round medievalist department.

It is not surprising that in the Roman Catholic university medieval history was from the start one of the major subjects. The chair was held by an Oppermann disciple, Prof. Post, who taught on many subjects but in his publications confined himself to the history of the church as an institution. He was the author of a good many textbooks on the subject. His history of the medieval church in the Netherlands is really a standard work. 10) Outside Holland he will be known as the author of 'The Modern Devotion, confrontation with Reformation and Humanism' 11), written in English and published in 1968. He was succeeded by one of his own disciples, who in his own work is increasingly concentrating on medieval theology and philosophy.

When we look at the other universities and we ask ourselves what has become of the two trends of opinion of Huizinga and Oppermann we find that Amsterdam university seems to be working along Oppermann's lines. History of institutions, of feudalism but especially of towns is in the foreground. It is also the only department with a full professorship in the science of archives and diplomatics (Archivwissenschaft und Urkundenlehre). Prof. Niermeyer and his successor and disciple Van de Kieft published many important works and articles on institutional and economic history. Cultural history, the history of ideas, or the history of mentality are nearly absent in the Amsterdam publications. I sincerely hope that Amsterdam will continue along these lines for medievalism always will need specialists in this field and as far as I can see Amsterdam is the only university where technical medievalism stands in the foreground.

---

[10] R. R. Post, Kerkgeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen, 2 vols. (Utrecht-Antwerpen 1957).

[11] R. R. Post, The Modern Devotion (Leiden 1968).

From the other universities one (Groningen) seems to be extremely faithful to Huizinga. The professor in medieval history there is mostly working in the history of the period of the Burgundian dukes, the very field of Huizinga. The main subject of research is the relationship between the dukes and the fifteenth-century popes; there is an ambitious project to edit relevant material from the Vatican archives but lack of money and staff makes realisation of this project rather doubtful. Work from Groningen shows that students prefer to work in historiographical sources.

Leiden university was late in establishing a full professorship, 1960, but they had an assistant professor since 1950. After two Huizinga man there is now a professor from Amsterdam whose own field is Dutch history. Dutch medievalism is highly indebted to him because he is the author of several textbooks for students, used everywhere and quite indispensable. The Leiden staff is working hard at the moment on an edition of late fourteenth-century account-books of the counts of Holland, an old project that now seems to get a fair chance of realisation.

My own department, Utrecht, has not much in common any more with the department of the founder of Dutch medievalism Prof. Oppermann. Oppermann's first successor and disciple during his lifetime became more and more interested in a, for Utrecht, new subject, cultural history, on which he published many fine books and papers. When he retired they nominated a Huizinga man whom they knew was unable and unwilling to work in Oppermann's style. At the moment the staff is working along various lines rather different from each other. Some are working in Dutch local history and give important help and advice to the many local historians in the country. Another group is working in the field of the history of mentality.

But outside the universities important work is also in progress. I will ask your attention for two large projects. The first concerns the medieval charters of our country. Compared with the situation in surrounding countries we are far behind in the editing of our charters. Since in the Middle Ages this country was not a political unit, consisting of various duchies, counties and one bishopric, we always have had and will have in the future charter-editions based on the original smaller units, a charterbook for the county of Holland, one for the duchy of Gelderland etc. With one exception 12) all editions we have are old and methodically outdated. Combined efforts of the state, the academy and private initiative have resulted in four projects for new charterbooks. For the county of Holland one volume has been published 13), for the duchy of Brabant the first volume is in the press, for Gelderland the first instalment will be published soon. A fourth charterbook is in pre-

[12] Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301, 5 vols. ed. by S Muller, A. C. Bouman, K. Heeringa, F. Ketner (Utrecht-Den Haag 1920—1959).

[13] Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299, I, ed by A. C. F. Koch (Den Haag 1970).

paration. Most of the workers in this project are historians from Amsterdam, this university giving the most adequate training for this highly specialised work. We may hope that within 15 or 20 years these projects will be finished.

We not only lacked chartebooks, we lacked dictionaries as well. One lacuna has been filled by the work of one man, Prof. Niermeyer, who in his spare time since 1954 published his 'Mediae Latinitatis Lexicon Minus'. 14) At the same time the academy has started a far larger project: the 'Lexicon Latinitatis Nederlandicae medii aevi' 15), related to the international 'Novum Glossarium mediae Latinitatis'. The first volume of the Dutch mediolatin dictionary is now ready (letters A—B).

Both projects are hampered — I am very sorry to say — by one fundamental limitation: Each one of the chartebooks as well as the dictionary is understaffed, one man's work really. Money is the major problem; the times are not favourable.

My paper on Dutch medievalism since Huizinga does not pretend to be complete and exhaustive. I have tried to give you an outline of tendencies as I see them and some insight into major achievements. I can assure you: Dutch medievalists do their best, not to imitate the two great masters, but, grateful for all that Huizinga and Oppermann have achieved, to find their own ways.

F. W. N. HUGENHOLTZ
University of Utrecht
Kromme Nieuwe Gracht 20
Utrecht

BCU Cluj / Central University Library

JOHAN HUIZINGA ȘI STUDIILE MEDIEVALE ÎN OLANDA

(Rezumat)

Lucrarea prezintă cercetările de istorie medievală în Olanda, de la Huizinga pînă în zilele noastre. Se evocă faptul că, fără a fi inaugurat studiile medievale în Olanda, fără a fi fost un medievalist — în sensul în care germanii, „marii tehnicieni, medievaliști prin excelență", înțelegeau cuvîntul — Huizinga influențează adînc conștiința europeană cu opera sa *Amurgul Evului Mediu*. Popularitatea sa nu se datorează în primul rînd conținutului, ci mai ales modului în care pune istoria sub semnul întrebării, abordării cu mijloace psihologice a trecutului, încercării de a descoperi „formele de viață și gîndire" ale oamenilor din trecut.

[14] J. F. Niermeyer, Mediae Latinitatis lexicon minus (Leiden 1976).
[15] J. W. Fuchs (†) et Olga Weyers, Lexicon Latinitatis Nederlandicae Medii Aevi, I(A—B) Leiden 1977).

Contemporan cu Huizinga, Otto Opperman introduce, în Olanda sub directă influență germană, maniera opusă de investigare a evului mediu, manieră extrem de necesară (deși poate mai puțin spectaculoasă și mai puțin accesibilă publicului larg) pentru o științifică cercetare și editare a materialelor oferite de arhive, neglijate în studiul propus de Huizinga.

După analiza celor două direcții, autorul trece în revistă cîțiva factori importanți ce au marcat și marchează studiul istoriei medievale în perioada post-Huizinga, printre care: interesul pentru isoria economică, istoria socială, istoria culturală, istoria mentalității, etc.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

MISCELLANEA

REGELE THIAMARCUS ŞI TRADIŢIA STATALĂ GETO-DACICĂ

Sub titlul de mai sus a apărut recent la Bucureşti un studiu privind o foarte importantă şi actuală problemă istorică geto-dacică ce a fost analizată şi dezbătută pe scurt în revista noastră cu trei ani în urmă, — studiu care prezintă unele formulări şi interpretări ce reclamă cîteva precizări „de amănunt" necesare a fi făcute în aceeaşi „tribună" istoriografică napocensă, unde a fost deschisă discuţia asupra regelui mai sus numit, cu elemente documentare concrete şi precise.

„Regele Thiamarcus şi tradiţia statală geto-dacică" este titlul pompos şi elegant purtat de studiul cunoscutului arheolog bucureştean şi profesor universitar D. Berciu, în *Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie,* vol. 30, 1979, p. 347—358 [cf. p. 481—499] bazat pe „inscripţiile cu litere majuscule greceşti şi în limba greacă descoperite la Ocniţa în 1973 şi 1978 (D. Berciu, SCIVA, 25, 1974, p. 381—383. O descriere mai detaliată în monografia *Buridava dacică,* în curs de predare la tipar [sic!]) vin să întregească imaginea noastră asupra unor aspecte importante ale cunoaşterii civilizaţiei şi a organizării social-politice a geto-dacilor" (SCIVA, 30, p. 347). La asemenea enunţări, este necesară la bun început precizarea că atît existenţa „regelui geto-dac" citat, cît şi „tradiţia statală" depind de un punct esenţial: n u m e l e traco-getic din Ocniţa (Vîlcea), restabilit în 1975 prin mijloace epigrafice şi comparative intern-tracice, adică de însăşi forma şi realitatea acestui nume şi a purtătorului său, a cărui elucidare cu patru ani în urmă nu reiese destul de limpede pentru cititorul studiului din SCIVA, 30, p. 347—358, [cf. p. 481—499], fiind clar că „tradiţia statală geto-dacică" în actuala etapă depinde integral de numitul rege şi de rostul lui în contextul general traco-dacic. Din capul locului se impune precizarea că după o discuţie contorsionată în SCIVA, 25, 1974, p. 382—385 (cu tentative artificioase, cu puţine perspective realiste) de a soluţiona „problema" numelui (roman?) MAPKO—, latin *Marco—*; ea a fost tranşată net de noi în nota provizorie din revista săptămînală *Magazin* (Bucureşti), XIX 1975, nr. 910 din 15 III, p. 1 şi 3 ca THIAMARC—, nume autentic traco-

dacic[1], apoi demonstrată mai amănunţit în 1976, *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie Cluj-N.*, XIX 1976, p. 33—37, în cadrul unui amplu studiu despre „Scrierea greacă şi latină în Dacia preromană (regele Thiamarcus, Decebalus şi Scorilo)", restrîns după un an în versiunea germană pentru străinătate[2] *(fig. 1)*.

După aceste analize şi căutări dificile în epigrafie, antroponimia general tracică şi în comparatistica indo-europeană, care au dus la „obţinerea" unui antroponim de importanţă documentară nu numai filologic lingvistică, ci şi social-istorică privind fenomenul integrării geto-dacilor sub toate aspectele în marea comunitate tracică (precum s-a re-

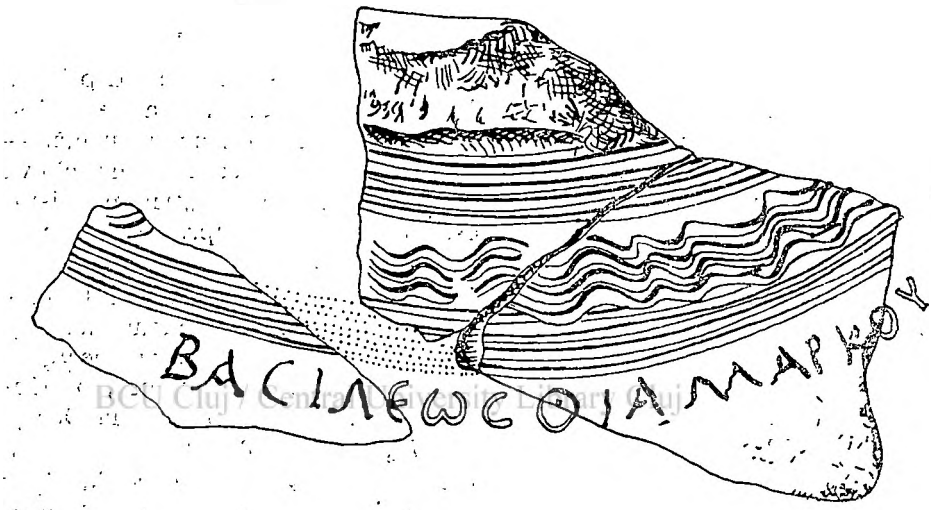

Fig. 1. Vasul (fragment) cu inscripţie în limba greacă a regelui geto-dac *Thiamarcus* din Buridava-Ocniţa (jud. Vîlcea); desen reconstituire (după AIIA, XIX, 1976, p. 34).

[1] Nota din *Magazin* „Reconstituirea numelui regelui geto-dac descoperit la Ocniţa" a fost imediat trasă la îndoială de prof. D. Berciu, în *Apulum*, XIII 1975, p. 617 „reconstituirea numelui său nu este pe deplin convingătoare".

[2] „Die griechische und lateinische Schrift im vorrömischen Dakien (König Thiamarcos, Decebalus und Scorilo)", în *Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès d'épigraphie grecque et latine (Constanţa, sept. 1977)*, Bucureşti, 1977, p. 34—40. Textul românesc din AIIA, 1976, ca şi cel german din 1977 scurtat, erau o versiune ceva mai amplă a studiului nostru „Numele unor regi ai geto-dacilor în inscripţii din Dacia preromană", cules şi paginat în formă ireproşabilă în *Revista de Istorie*, Bucureşti, 28, nr. 7, 1975, p. 1215—1233, corectat de subsemnatul în oct. 1975, dar..., refuzat autorului şi refuzat a fi imprimat din partea redacţiei bucureştene sub pretextul că tezele susţinute în articol ar fi... „dăunătoare, ştirbind gama de regi şi continuitatea dinastică a geto-dacilor...", — cîtă vreme în realitate se aducea tocmai o contribuţie substanţială prin „noul" rege din zona Vîlcea: *Thiamarcus*. Poate tov. prof. D. Berciu să ştie cum de a fost eliminat din *Revista de Istorie* un asemenea studiu, care apoi, la intervale de cîte un an, a fost amplificat la Cluj (AIIA, 1976) şi publicat mai restrîns în germană la Bucureşti (*Epigraphica*, 1977).

levat în 1975—1976 și va fi subliniat în chip firesc mai jos), prof. D. Berciu relevă pe bună dreptate cu ocazia descoperirii unui alt fragment mai mic, numai cu literele ———AMAP———: „textul poate fi acum reconstituit *„(Thi)amar(kos)* sau *(Thi)amar(kou)*[3], întrucît pe acest fragment ceramic litera A este la aceeași distanță de M, ca și celelalte litere *(fig. 2)*. Problema a mai fost ridicată și de alți cercetători (I. I. Russu, AISC, 19, p. 29—38, fig. 1; vezi și versiunea germană în Epigraphica, Buc. 1977, p. 33—40, cît și în Magazin, nr. 9, 10 [sic!], 15 III 1975, 1 și 3; idem, Drobeta, 3, 1978, p. 193; ironiile și glumele autorului nu aveau ce cău-

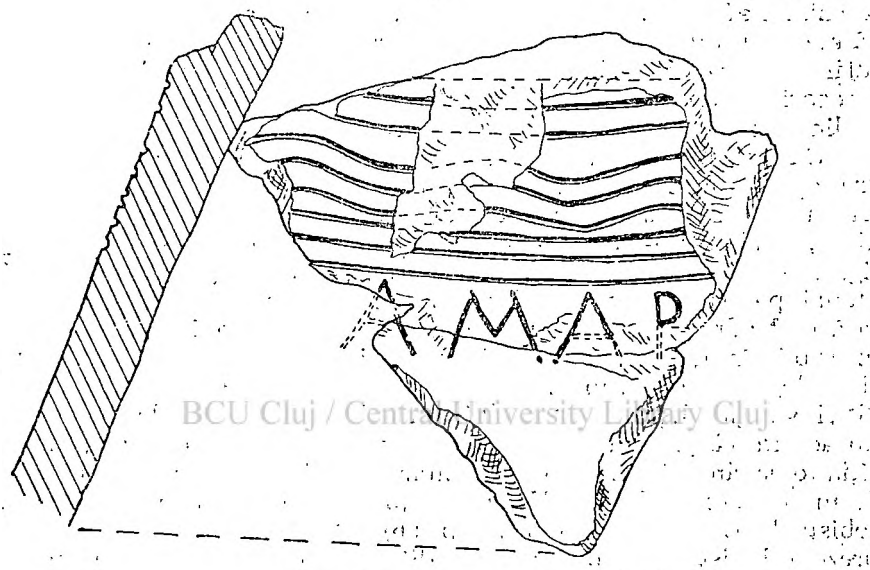

BCU Cluj / Central University Library Cluj

Fig. 2. Al doilea fragment dintr-un vas cu patru litere din numele regelui geto-dac *Thiamarcus* din Buridava-Ocnița, desen reconstituire (după SCIVA, 30, 1979, p. 348).

ta în discuția științifică. Vezi și H. Daicoviciu, ActaMN, XV 1978, p. 117, n. 13)" (SCIVA, 30, p. 349); în acest migălos citat trebuie rectificată mai întîi o gravă eroare bibliografică: „AISC" era *Anuarul Institutului de Studii clasice*, apărut la Cluj și Sibiu, cinci volume între a. 1928—1949, dispărut însă definitiv înainte de a se ști ceva despre cetatea getică Ocnița și regele „Thiamarcus"; natural, în loc de „AISC" trebuie scris AIIA; dar „ironiile și glumele autorului" de care se plînge prof. D. B. în 1979 nu erau în 1976 decît simple citate din propriile sale declarații făcute

[3] Semnele diacritice adoptate de tov. D. B. nu sînt chiar potrivite, căci parantezele rotunde includ litere ce nu existau în scrierea antică, ci sînt întregiri și „deslegări" ale erudiților; în cazul nostru însă literele respective au existat și s-au pierdut în lacună; deci trebuie scris nu *(Thi)amar(kos)* sau *(Thi)amar(kou)*, ci *[Thi]amar[kos]*, *[Thi]amar[kou]*.

după amintirile unei originale experienţe arheologice trăite în 1973 chiar pe malul şanţului-secţiune la săpătura sa din cetatea Ocniţa, adică nişte confesiuni arheologice pentru un reportaj al hebdomadarului bucureştean menit să facă oarecare senzaţie în public (cum se întîmplă uneori în publicistică), redate la tipar într-un fel lejer şi cam hazliu ca destăinuiri ale eminentului arheolog român despre... „cea mai veche scriere în limba dacă"[4]. Ultima aserţiune (dacă e adevărată) apare ca mult mai nocivă decît pretinsele „ironii şi glume" (ce redau direct textual cuvintele prof. D. B. în 1974, la Magazinul săptămînal din Bucureşti): pretinsa „scriere în limba dacă" este o formulare neprobabilă deocamdată şi chiar nefericită, care ca multe pseudo-teze istorice nu poate decît să dăuneze ştiinţei istoriografice româneşti, ca şi publicului şi chiar culturii din ţara noastră; în consecinţă, asemenea „teză" trebuie combătută categoric şi eliminată pentru moment din arena cercetării ştiinţifice, ca şi din opinia publică românească şi străină.

Cu prilejul celei de a doua norocoase, dar mai mici descoperiri epigrafice în marile campanii de săpături arheologice la Ocniţa, adică a fragmentului ceramic amintit cu numai patru litere din acelaşi antroponim „regal" geto-dacic ———AMAP——— *(fig. 2;* SCIVA, 30, p. 348, fig. 1—2, foto, desen), prof. D. Berciu reia problema în ansamblu nu numai pentru antroponimul traco-getic de „basileu", ci în legătură cu însăşi „tradiţia statală geto-dacică": „———ne reţin atenţia cele două inscripţii în limba greacă amintite mai înainte, întrucît ele stau în directă legătură cu problema organizării social-politice şi perpetuarea tradiţiei statale după moartea lui Burebista", suveran despre care D. B. nu admite că ar fi fost asasinat de vreun adversar mai tare, ori de opoziţia duşmănoasă coalizată: „o atare concluzie au tras-o istoricii moderni (R. Vulpe, Dacia, IV 1960, p. 314; H. Daicoviciu, Dacia de la Burebista la Decebal[5], Cluj, 1972, p. 96) şi din păcate ea se menţine şi în prezent la istoricii noştri (etc.)" (SCIVA, 30, p. 351). Aici surprinde o mică lacună în bibliografia despre „istoricii noştri", care poate să lase impresia că prof. B. nu ar fi ajuns încă să afle de apariţia monografiei istorico-arheologice de I. H. Crişan, *Burebista şi epoca sa*, Editura Enciclopedică, Bucureşti, 1975 (ed. II 1976), care la p. 439 afirmă: „în textul lui Strabon — nu se vorbeşte despre un asasinat, dar — cum arată şi R. Vulpe *(Getul Burebista*, p. 34) şi sînt de acord toţi istoricii moderni (V. Pârvan, *Getica*, p. 82; C. Daicoviciu, *Istoria României*, I, p. 278—288) — un rege de talia lui Burebista nu putea fi îndepărtat de pe tronul său

[4] „Cum aţi ajuns la această descoperire? Cea mai veche scriere în limba dacă. Relatările profesorului universitar emerit, dr. docent Dumitru Berciu" în *Magazin*, Bucureşti, XVIII 1974, nr. 882, 31 aug., p. 4—5 semnat C. Muscan, începînd cu „eram la Ocniţa în Vîlcea — anul trecut în iulie. Un băiat care lucra pe şantierul arheologic îmi spune: pe ciobul ăsta scrie ceva... (etc.)", cele reproduse parţial în AIIA, XIX 1976, p. 30—31, propriile cuvinte ale lui D. B. pe care acesta le declară „ironiile şi glumele autorului" (ale subsemnatului)!

[5] Dar ultima carte are titlul „Dacia dela Burebista la cucerirea romană", nu „dela Burebista la Decebal" cum a fost citată greşit şi de noi în AIIA, XX 1977, p. 433.

decît dacă era ucis...", ce ar fi trebuit citat indiferent dacă a reușit să convingă pe toți cititorii despre „asasinarea" lui Burebista ca premisa nemijlocită a destrămării rapide a marelui său imperiu daco-getic. În schimb însă o teză incosistentă și lipsită de simțul istoric al realităților sociale, că adică „cu mulți ani în urmă unii istorici și arheologi români de vază admiteau că statul condus de Burebista s-a destrămat și a dispărut", este combătută de prof. D. B. prin afirmații proprii de aproape trei decenii: „la 1951, în opoziție cu atare părere, spuneam «Nouă ni se pare că nu e vorba de o destrămare în sensul unei dispariții a statului dac, ci de o fărîmițare a lui în mai multe stătulețe, care îndeplineau, pe teritoriile lor, funcțiunile caracteristice statului antic geto-dac. Dezvoltarea societății geto-dace făcuse un hotărîtor pas înainte...» (D. Berciu, *Curs de istoria veche a R.P.R., 1950—1951*, București, 1951, p. 168—169). Cunoștințele acumulate ulterior și descoperirile arheologice făcute au venit să confirme ipoteza formulată de noi acum 28 de ani. Inscripția din Ocnița, care atestă un basileu acolo..." (SCIVA, 30, p. 350). Dar este evident că „ipoteza formulată de noi acum 28 de ani" era un mic artificiu stilistic de prisos, cîtă vreme însuși autorul știe bine că, între altele, „din relatările lui Iordanes reiese că, cel puțin în nucleul statal intracarpatic, s-au succedat după a. 44 î.e.n., pînă la Decebalus, Deceneus, Comosicus, Coryllus (Scorillo) și Diurpaneus (Dorpaneus) care cedează lui Decebalus tronul în a. 87 e.n." (SCIVA, 30, p. 357); deci într-un interval de vreo 130 de ani cel puțin patru dinaști care, la nevoie (împreună cu alții, „Ignoti", și chiar cu nou recuperatul *Thiamarcos* la Buridava), pot să umple un interval de timp de peste un veac, chiar dacă s-ar avea în vedere un singur „regat" geto-dacic. Dar cu asemenea aserțiuni se intră prea adînc în meleagurile ipotezelor și conjecturilor complexe și mereu mai obscure.

Urmează o mulțime de generalități și narațiuni alungite cu lucruri cunoscute și repetate de ani și decenii asupra „diadochilor" lui Burebista și asupra situației globale din lumea geto-dacică timp de aproape un veac și jumătate, adică dintre sfîrșitul lui Burebista și domnia lui Decebalus: „Burebista însuși va fi fost basileu al unei atare formațiuni. Nemulțumiții răsculați, care «au răsturnat» pe Burebista, au făcut probabil parte din rîndul acestor comandanți. Izvoarele antice nu lasă a se întrevedea vreo informație despre «îndepărtarea» lui Burebista chiar din fosta formațiune proprie și nici cine i-a luat locul. S-a formulat părerea în istoriografia română că marele preot Deceneu a continuat pe Burebista în nucleul fostului stat, ca cel mai apropiat colaborator și sfetnic cu «putere aproape regală» (Iordanes)... în general de admis că a existat o succesiune neîntreruptă de regi pînă la Decebalus... (etc.) ...La Ocnița (Buridava) o organizare politică, în fruntea căreia se găsea în vremea lui Augustus un rege-basileu, cu numele specific traco-geto-dacic *Thiamarcos*. Descoperirea are o valoare științifică deosebită..." (SCIVA, 30, p. 351—352). Totul este, firește, verosimil sau chiar sigur, mai ales importanța centrului „regal" getic la Buridava-Ocnița vîlceană

pe care a scos-o brusc în relief tocmai inscripția grecească doliară a regișorului *Thiamarcos*, — fără de care nu s-ar ști mai nimic concret (înafară de unele antroponime) în legătură cu „mulți dintre dinaștii mărunți geto-daci dintre Carpați și Dunăre“ și a relațiilor cu romanii (SCIVA, 30, p. 356), menționați cu numele în textul „Geticei“ lui Iordanes și alți istorici antici. Discuțiile și emiterea de ipoteze despre „dinaștii mărunți“ vor continua diversificîndu-se; dar rezultate pozitive și utile se vor obține numai prin descoperiri epigrafice ca cea care menționează pe regele buridavens Thiamarcus, sau vreun text literar, numismatic ori papyrologic. Oricum însă, față de atare încercări și intuiții privind „tradiția statală geto-dacică“ a perioadei dintre Burebista și Decebalus, se recomandă în etapa actuală multă rezervă și atitudine critică, prin faptul că (precum remarca nu fără regret și amărăciune un eminent istoriograf și epigrafist polonez din Varșovia, admirator entuziast și el al geto-dacilor, ca și bun prieten al României) „raritatea și caracterul fragmentar al izvoarelor documentare ce avem la îndemînă fac ca aproape toate opiniile formulate despre istoria Daciei dintre Burebista și Decebalus să fie nevoite din nenorocire a rămîne în domeniul ipotezelor“[6].

Revenind la „noul basileu“ geto-dacic din Buridava—Ocnița, obținut în 1975 prin alăturarea și lectura împreună a celor două fragmente ceramice disparate[7], se poate admite și crede totodată „pe cuvînt“ că „după descoperirea din 1978 înclinăm să credem că reconstituirea numelui este cea bănuită de noi chiar din ora descoperirii pe șantier și cum vor susține specialiștii cu cîțiva ani mai tîrziu. Am manifestat oarecare îndoială (Apulum, XIII 1975, p. 617) asupra reconstituirii numelui de rege Thiamarcus (Reamintim că noi înșine ne-am gîndit chiar din prima oară a descoperirii inscripției grecești, în 1973 la o întregire a numelui Thiamarcus; vezi ziarul local din Rîmnicu Vîlcea *Orizont*, 7 aug. 1973; cf. RevMuz, 12, 1973, p. 8 și Drobeta, 3, 1978, p. 17), ceea ce specialiștii veneau să dovedească mai tîrziu, în speță I. I. Russu)“ (D. Berciu, SCIVA, 30, p. 358); apare deci cu atît mai îmbucurător să se afle că un eminent arheolog (declarîndu-se „nespecialist“ în ale antroponimiei traco-getice și în comparatistică) a făcut anticipînd o bună soluție antroponimic-lingvistică. Oricum ar fi, nu întîietatea în timp (oral sau în gînd, în scris sau tipărit) la „descoperirea“ epigrafică a regișorului geto-dac vîlcean Thiamarcus este esențială, ci faptul că prin acesta s-a făcut o achiziție documentară de prim rang, bine conturată filologic-lingvistic și geografic în nord-estul Olteniei antice; importanța ei constă mai întîi tocmai în numele propriu (nou, nebănuit anterior în zona

[6] „La rareté et le caractère fragmentaire des sources dont nous disposons font que presque toutes les opinions formulées sur l'histoire de la Dacie de Burebista à Décébale doivent rester dans le domaine des hypothèses“, *La chute de Burebista, In memoriam C. Daicoviciu*, Cluj-N., 1974, p. 388 (J. Trynkowski).

[7] Chiar dacă „întregirea inscripției *(fig. 1)* descoperite de noi în a. 1973 și constînd din două fragmente nu se poate face prin alipire — întrucît ele provin din părți diferite ale vasului“ (D. Berciu, SCIVA, 30, p. 357); ar fi eventual de admis un gol mai mare (nescris?) între „basileu-“ și „Thiamarko-“.

geto-dacică la Dunărea de Jos și în Carpați) *Thiamarcus* ce se încadrează deplin și organic în sistemul antroponimic bogat și variat traco-dacic, aflînd analogii în sud și continuitate în perioada istorică de peste șase veacuri, din vremea împăratului Octavianus Augustus pînă la sfîrșitul sec. al VI-lea: un *Azimarchus* în administrația byzantină din Constantinopol și Sicilia la a. 596. Toate exemplele și analogiile cunoscute în sursele epigrafice și literare *(Tiamarcus, Ziamarke, Zimarchos* etc.) au fost grupate și studiate în 1970 și în monografia asupra traco-geților în imperiul roman și Byzantin[8].

În concluzie, semnificația principală a numelui personal constatat mai întîi la geto-daci *(Thiamarcus* în Buridava-Ocnița, în sud *Tiamarcus, Ziamarke, Zimarcos)* este faptul că el oferă cea mai puternică probă a u n i t ă ț i i în sistemul antroponimic și deci lingvistic al tracilor din stînga și al celor din dreapta Dunării, care dealtfel este destul de puțin cunoscut și studiat în mod comparativ. Sub acest din urmă raport, descoperirile viitoare (mai ales epigrafice) este de sperat că vor aduce noi elemente îmbogățind cunoștințele concrete și utile pentru o mai largă fundamentare a tezei despre unitatea lingvistică, onomastică și a culturii materiale și spirituale a tracilor meridionali cu cei septentrionali (geto-dacii); în lumina acestei realități incontestabile, va trebui să se treacă la opera de curățenie în unele compartimente ale tracologiei, înlăturînd mai întîi niște devieri ale cercetării din ultimele decenii care au denaturat esența lucrurilor și raporturile dintre diferitele grupuri de traci (de ex. erezia artificioasă despre o „limbă daco-misiană" diferită de tracica sudică și vestică), a căror unitate în primul rînd lingvistică și onomastică are o importanță substanțială în romanizarea autohtonilor sud-estului european și în marele proces social-istoric și cultural-lingvistic al etnogenezei românilor.

I. I. RUSSU

[8] *Dacia*, N.S. XIV 1970, p. 411—418; *Elemente traco-getice în Imperiul Roman și în Byzantium (Veacurile III—VII). Contribuție la istoria și romanizarea tracilor*, Editura Academiei R.S.R., București, 1976, p. 83, 93—96, 119, 139—140, 143—144, 153—154.

A b r e v i e r i bibliografice:
ActaMN = Acta Musei Napocensis, Cluj-N.
AIIA = Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, Cluj-N.
SCIVA = Studii și cercetări de Istorie Veche și Arheologie, București.

INSCRIPȚII ROMÂNEȘTI DIN TRANSILVANIA (SEC. XIV-XVIII)

În ultimul timp un interes sporit se arată față de vechile noastre monumente istorice și de artă. Institutul de Istorie și Arheologie din Cluj-Napoca întreprinde de cîțiva ani cercetări pentru repertorizarea monumentelor medievale ale Transilvaniei. Studierea la fața locului a acestora ne prilejuiește nu odată bucuria de a întîlni vechi inscripții, unele de cîteva secole, inedite sau publicate, altele mai noi, dar fiecare dintre ele ascunzînd în sine o pagină din istoria acestor locuri. O parte din inscripțiile ce le publicăm în continuare au mai văzut lumina tiparului, dar luînd în considerare faptul că atunci cînd au fost editate nu au fost reproduse grafic, iar în parte textul a fost lecturat și redat defectuos, am socotit că este o datorie a noastră să le reproducem întocmai, după fotografii sau desene, cît mai fidel, cu atît mai mult cu cît unele se deteriorează văzînd cu ochii.

Cercetările făcute de Vasile Drăguț la Mănăstirea Rîmeți au avut ca rezultat descoperirea unei importante inscripții, ce se găsește pictată pe intradosul despărțitor dintre naos și pronaos, în partea sudică, textul căreia a fost publicat pentru întîia oară în 1966[1], iar apoi reluat în mai multe studii[2]. Deoarece din inscripție lipsea elementul cronologic, autorul menționat a coroborat acest text cu cel al pisaniei scrise pe piatră, încastrată pe fațada nordică a turnului clopotniță[3], și astfel pictura a fost datată în anul 1486. Recente cercetări întreprinse cu ajutorul unei aparaturi speciale de un colectiv interdisciplinar, au dus la descoperirea întregului text al acestei vechi inscripții din anul 1376. Descoperirea a fost publicată doar în presă la începutul anului 1979[4].

---

[1] Vasile Drăguț, *Zugravul Mihu și epoca sa*, în *SCIA*, XIII, 1966, nr. 1, p. 43.

[2] Idem, *Pictura murală din Transilvania (sec. XIV—XV)*, București, 1970, p. 63; V. Drăguț, V. Florea, D. Grigorescu, M. Mihalache, *Pictura românească în imagini*, București, 1970.

[3] Vezi această inscripție reprodusă de Ștefan Meteș, *Mănăstirile românești din Transilvania și Ungaria;* Sibiu, 1936, p. 53; Marius Porumb, *Inscripții medievale românești din Transilvania*, în *AIIA*, XXI, 1978, p. 310.

[4] Liana Tugearu, *Monumentele — mărturii ale istoriei noastre*, în *România literară*, an XII, nr. 1, din 4 ianuarie 1979, dă publicității un comentariu pe baza lecturii integrale a inscripției de la Mănăstirea Rîmeți, făcută cu *„aparatură de specialitate în domeniul radiațiilor invizibile"*, textul fiind interpretat de Monica Breazu. Investigația specială făcută asupra inscripției este amintită la modul general și de Nicolae Cristache în revista *Flacăra*, nr. 4, din 25 ianuarie 1979. În nr. 8 (1237) din 22 februarie 1979 al aceleiași reviste, sub genericul Spiritul revoluționar în știința românească, a apărut un articol cel puțin derutant de Dinu Moraru, intitulat *Pentru o nouă datare a străvechii ctitorii românești de la Ri-*

În vara anului 1968 am cercetat pentru întîia oară biserica Mănăstirii Rîmeți, iar în cursul anului trecut am făcut un decalc după inscripția menționată mai sus, așa cum poate fi văzută cu ochiul liber. Textul slavon tradus este următorul: „*Scris-am* (eu) *mult greșitul robul lui Dumnezeu Mihul Zugraf* (din) *Crișul Alb sub porunca* (în timpul păstoririi) *arhiepiscopului Ghelasion*[5]. *In zilele* (lui...)[6] *Craiul*... luna *iulie 2*"[7].

Evident, datarea inscripției, prin citirea recentă, în anul 1376 are o mare importanță pentru istorie în general cît și pentru evoluția artistică românească din Transilvania acestui veac. La mănăstirea Rîmeți au fost restaurate în ultimii ani picturile realizate de acest meșter, ce semnează pictura la anul 1376. Pictura de o calitate deosebită, ne face să credem că încă la sfîrșitul veacului al XIV-lea în ambianța artistică a românilor transilvăneni s-au închegat primele „școli" de pictură, focare artistice ce sînt legate de epoca de ascensiune a cnezatelor românești. Aceste „școli" de pictură vor evolua în secolul următor, încît în primele decenii ale secolului al XV-lea pictorii români din Transilvania vor realiza valoroasele ansambluri de pictură de la Crișcior și Ribița, de la Densuș și Lupșa, sau din alte monumente din Țara Hațegului, Zărand, Hunedoara sau Munții Apuseni[8].

La biserica ortodoxă Sfîntul Gheorghe din Lupșa, localitate de pe valea Arieșului, se află în absida altarului, la proscomidie, o inscripție redactată în anul 1750, care amintește de ctitorul acestui edificiu religios boierul Stănislav, precum și anul construcției 1421[9].

---

meți — județul Alba!, care pune sub semnul întrebării citirea inscripției și a datării ei în 1376, deoarece autorul articolului a „descoperit un prea edificator grafit, iar prin macrofotografiile din zonele lacunare apar unele concluzii neașteptate". „Prea edificatorul grafit" datează nici mai mult nici mai puțin din anul 1103! La această concluzie „senzațională" s-a ajuns prin citirea „grafitului", care reprezintă un an, căruia îi lipsește cifra miilor. Autorul articolului uită că în biserica ortodoxă anii erau socotiți după era bizantină. Deci cifra miilor nu este 1 (una mie) ci 7 (șapte mii), iar în acest caz se poate transcrie cu cifre arabe anul 1595, deci așa cum este normal după data pictării în 1376 a bisericii.

[5] În articolul citat anterior Vasile Drăguț, op. cit., în SCIA, XIII, 1966, nr. 1, p. 43 numele arhiepiscopului era citit *Gheorghe*.

[6] Numele craiului în zilele căruia s-a realizat pictura este Ludovic I cel Mare (1342—1382). Cf. informația primită de la Monica Breazu, pentru care îi mulțumesc și pe această cale.

[7] În spațiul liber trebuie să fi fost scris *Văleat 6884*, dacă citirea făcută cu ajutorul aparatelor respective este corectă.

[8] Vasile Drăguț, *Pictura murală din Transilvania*, București, 1970, p. 59 și urm.

[9] Nicolae Iorga, *Scrisori și inscripții ardelene și maramureșene*, II, București, 1906, p. 129 publică această inscripție „după note date de un prieten din Turda": „La intrare: La ani 1421... Dumnezeu zidită iaste ſ. cu... sf. biserică, de oarecare boieri, anume Stănislavu. Iară la ani 1750 s-a zidit acest sf... cu cheltuiala unui creștin de aici, din Lupșa anume ... O... Ioanu au dat 18 fl. ca să fie veacinică pom(enire)"...

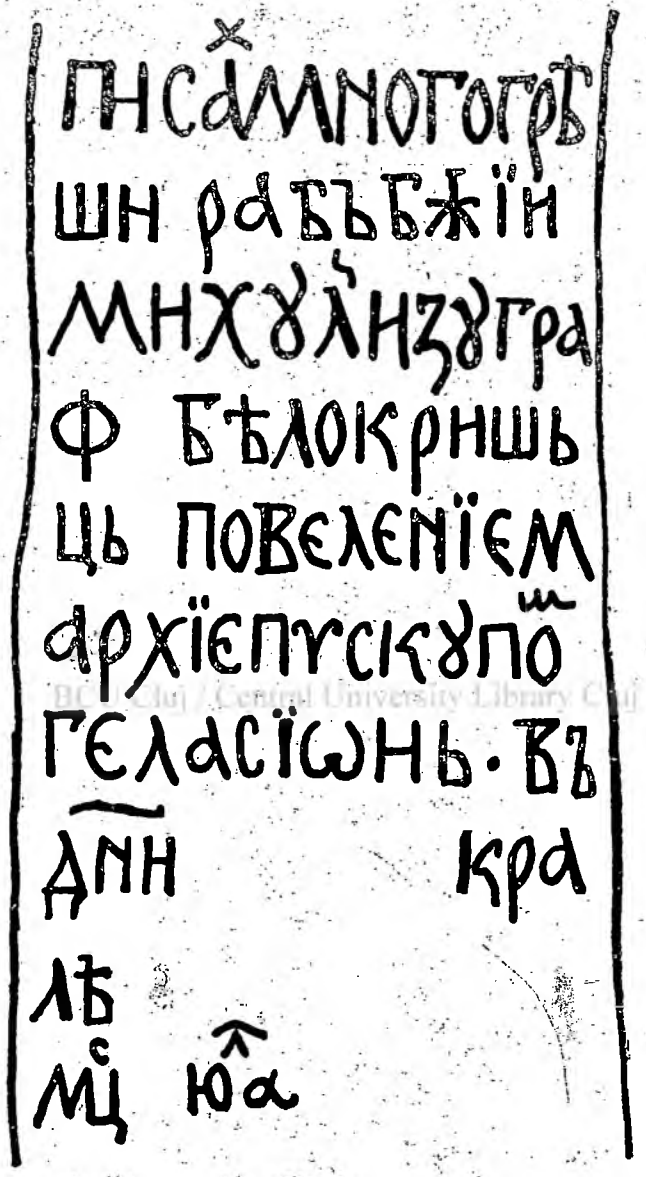
ПНСАМНОГОГРЪ
ШН РАБЪБЖІЇИ
МНХУЛНЗУГРА
Ф БѢЛОКРНШЬ
ЦЬ ПОВЕЛЕНІЄМ
АРХІЄПУСКУПО
ГЄЛАСІѠНЬ·ВЪ
ДПН КРА
ЛѢ
МЦ ЮА

Fig. 1.

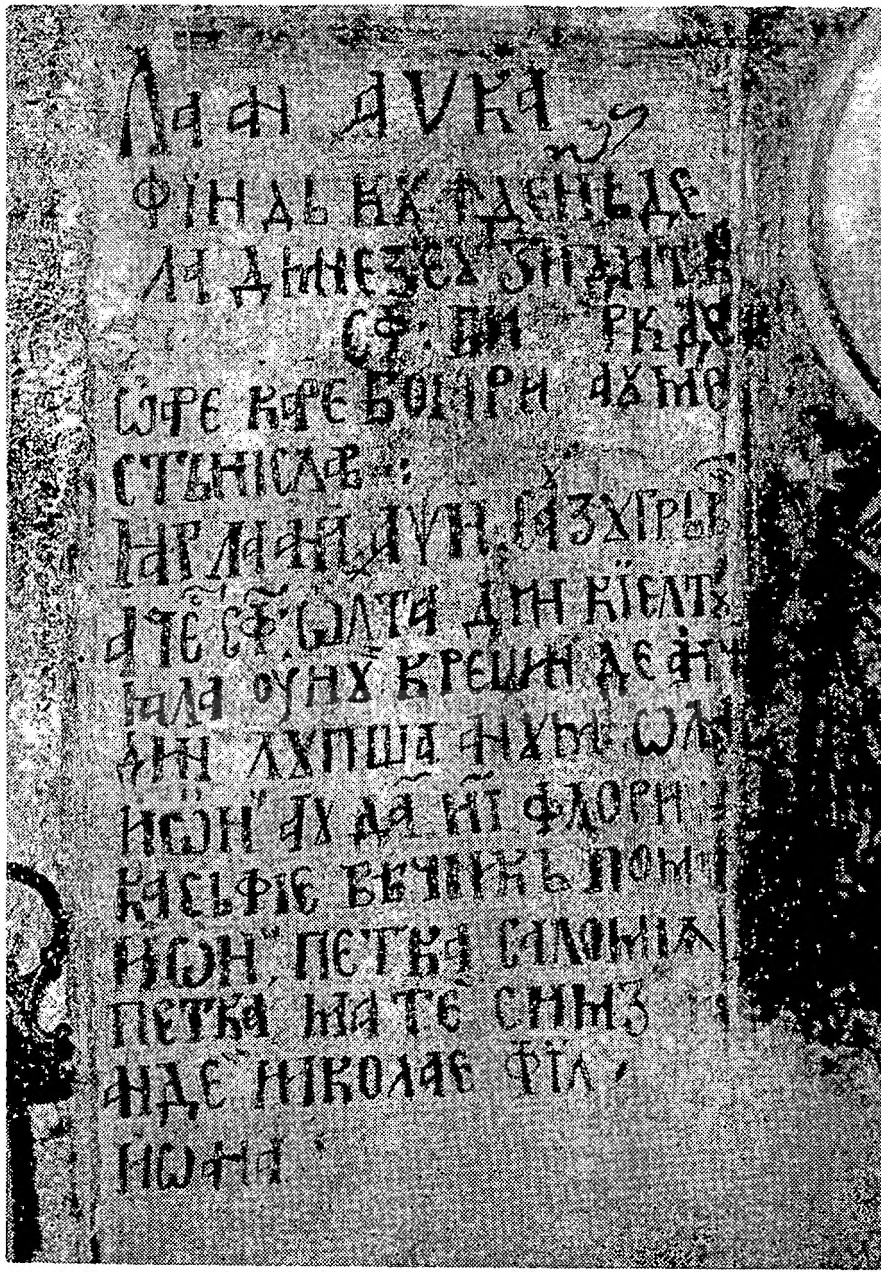

Fig. 2.

La ani 1421
fiind cu îndemn de
la D(u)mnezeu zidită
(această) sf(întă) biserică de
oarecare boiari a(n)ume
Stănislav.
Iar la ani 1750 s-au zugrăvit
acest sf(înt) olta(r) din chieltu-
iala unui creștin de aici
din Lupșa anume Ol(ia)
Ioan au dat 18 flori(nți)
ca să fie vecinică pom(enire)
Ioan, Petca, Salomia,
Petca, Matei, Simzi(ană)
Ande, Nicolae, Fil(imon)
Ioana ...

Faptul că data menționată în inscripție (anul 1421) nu este un număr rotund, ne duce spre concluzia logică, că acesta este anul real al edificării bisericii, element cronologic ce a fost preluat dintr-o însemnare mai veche, poate chiar dintr-o pisanie ce se afla în același loc, la proscomidie. Numele ctitorului este evident și el preluat dintr-o sursă mai veche. Coroborînd cu documentele vremii și cunoscînd că la Lupșa a existat un înfloritor cnezat românesc[10], putem presupune că adevăratul ctitor este cnezul Vladislav (și nu Stanislav), personajul cel mai important al familiei Cîndea, stăpînă a moșiei și a cnezatului în prima jumătate a secolului al XV-lea[11].

Textul inscripției de la Lupșa, scris la mijlocul veacului al XVIII-lea, utilizînd în redactare date care atestă vechimea monumentului, este în consens cu noile idealuri sociale și naționale, de afirmare a românilor transilvăneni, formulate cu tot mai multă pregnanță în această epocă. Nu întîmplător în prima jumătate a veacului al XVIII-lea, în timpul episcopului Inochentie Micu, întîlnim asemenea inscripții în mai multe biserici, subliniind și în acest fel vechimea istoriei și a monumentelor de artă românească ale Transilvaniei. Aceleași conștiente motive par a fi făcut pe restauratorii picturilor de la Strei Sîngeorgiu[12], din 1743, să recopieze o veche inscripție slavonă din 1408, sau pe pictorii bisericii din Zlatna, care consemnează în 1744, într-o lungă in-

[10] I. Minea, *Din istoria unui cnezat ardelean*, în *Cercetări istorice*, X—XII, 1934—1936, Iași, p. 45 și urm.; S. Dragomir, S. Belu, *Voievozi, cnezi și crainici la românii din Munții Apuseni și din regiunea Bihorului în evul mediu*, în *AMN*, III, 1966, p. 173.

[11] I. Minea, *op. cit.*, p. 44—45.

[12] Virgil Vătășianu, *Vechile biserici de piatră românești din județul Hunedoara*, extras din *ACMIT*, 1929, p. 29—30; V. Drăguț, *op. cit.*, p. 82, nota 86, unde este redată inscripția de la Strei Sîngeorgiu.

scripție, anul construcției, precum și pe vechii ctitori ai monumentului[13].

Cu cîțiva ani mai veche decît inscripția de la ctitoria cnezilor din Lupșa, la biserica din Zlatna se conservă o adevărată cronică pictată pe zid, privitor la istoricul și etapele cele mai însemnate de construcție și înfrumusețare a monumentului. Inscripția se află pictată pe pilaștrii de nord și de sud a vechiului arc de triumf. Citită fragmentar de Virgil Vătășianu[14], de Nicolae Iorga[15], iar recent a fost descifrată aproape în întregime de Eugenia Greceanu și Ioana Cristache Panait. Deoarece inscripția este din ce în ce mai greu lizibilă, am socotit ca necesar publicarea ei așa cum se conservă în momentul de față. Pe pilastrul nordic se găsește următorul text: „(La anii 1424)...[16] s-au zidit (această sfîntă biserică)[17] / (dintîi cu tinda) / pînă la mijlocu / zidului cu (toată cheltuiala) / la dumnealui jupănului (S)tănislav Hraboru[18] i jupănița ego Anca și păntru acest / lucru cătă arată mai sus s-au / aflat chieltuiala cinspră / zece sute de florinți și muri / nd au rămas neisprăvită[19]. Iar la ani 1696 / atuncia s-au apucat jupănu / Dobra Anghel și cu jupănu / Iacov Ioanăș[20] și au zidi / t-o cu toată chieltuiala du / mnealor bolta tinzii și / turnul și s-au făcut / cheltuială... sute..."

Partea a doua a inscripției se află pe pilastrul de sud, scrisă cu aceleași caractere de litere, cuprinde următoarele: „In anii 1744 av(gust) 15 zile / au răposat jupănu Roșca / Ion și au lăsat biserecii / două sute și 50 de florinți / pentru zugrăvitu aceștii sf(în)te / bisereci ca să fie ctitor și să-l / pomenească la sf(în)ta liturghie // Zugrăvitu-s-au aciastă sfîntă / biserică în zilele înălțatei / (crăiesei)[21] Mariei Tereziei /...[22] / fiind vl(ă)dica Ioan... / Inochentie de Sad... / Ostenitor și îngrijitor / și ctitor acestui lucru la zi / -ditul oltariului și la zugră- / vitul beserecii au fost / popa Ivan i sni / ego popa Pătru".

Publicată pentru întîia oară de Nicolae Iorga la începutul secolului nostru[23], pisania picturii de la biserica Sfîntul Nicolae din Hunedoara,

---

[13] E. Greceanu, I. Cristache Panait, *Contribuții la datarea etapelor de construcție ale bisericii ortodoxe Adormirea Maicii Domnului din Zlatna*, în *Monumente istorice. Studii și lucrări de restaurare*, 2, 1967, p. 167, 168.

[14] Virgil Vătășianu, *Raport cu privire la arhitectura și pictura bisericii unite din Zlatna*, în *ACMIT*, 1932—1938, IV, p. 431;

[15] Nicolae Iorga, *Mănăstirea Zlatna și problemele ei*, în *ACMIT*, 1937, p. 189.

[16] Completări făcute după E. Greceanu, I. Cristache Panait, *op. cit.*;

[17] Ibidem.

[18] Numele ctitorului (S)tănislav Hraboru (și nu Hgavoru! cum apare în articolul menționat mai sus, este o dovadă că el a fost preluat dintr-o pisanie mai veche. Numele pare a fi de nuanță slavă, respectiv hrabrîi = viteaz, luptător. Vezi I. D. Negrescu, *Limba slavă veche*, București, 1961.

[19] Ultimele litere ilizibile.

[20] E. Greceanu, I. Cristache Panait, op. cit., p. 167, citesc Iațc Ioanăș.

[21] Din literele rămase, respectiv numai partea superioară a acestora se pare mai potrivit citirea textului în această porțiune: crăiesei și nu împărătesei.

[22] Rînd aproape în întregime distrus de o fisură a tencuielii.

[23] Nicolae Iorga, *Scrieri și inscripții ardelene și maramureșene*, II, București, 1906, p. 117—118.

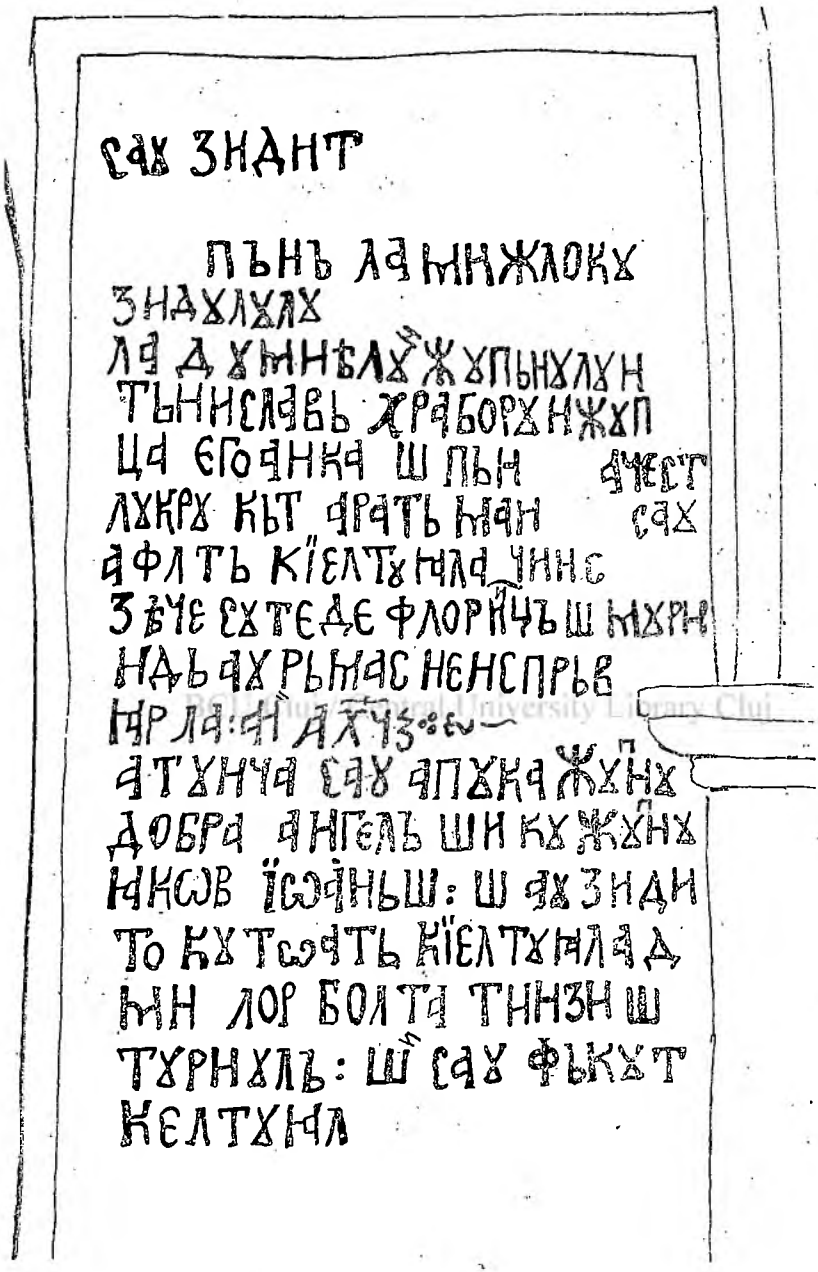

Fig. 3—4.

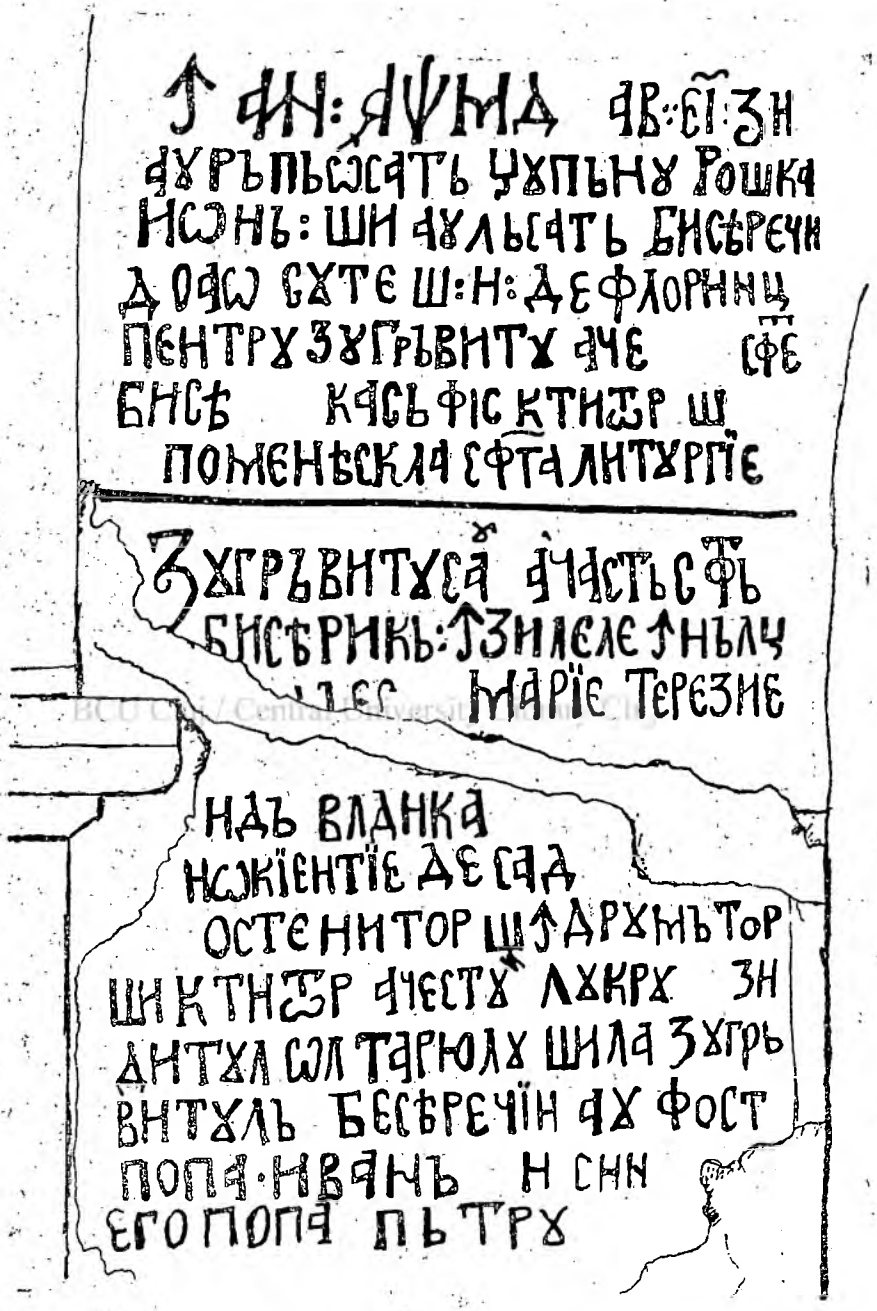

Fig. 3—4.

cuprinde date prețioase privind restaurarea și pictarea monumentului în anul 1654 de către zugravii Constantin și Stan: *„Cu vrerea Tatălui și cu ajutoriul Fiului și cu săvîrșitul Sf(în)tului D(u)h întemeiatu-s-au această sfîntă și dumnezeiască besearică pe hramu Sf(ă)ntului Nicolae în zilele prealuminatului Craiu Ardealului Gheorghie Racoți cel Bătrîn, în cursul anilor 1634 cu osteneala și împreună cu toată chieltuiala a protopop(u)lui Ianăș ot Hinidor(ă) i protopop Nicolae*[24] *i snă protopop Ianăș și Statie gineri-său și din mila a mulț(i) neguțători s-au zidit ca să fie pomană părinților și sufletelor dumnealor și cari în cursul anilor 1654 aflatu-s-au lîngă titorii cei bătrîni, iar niște neguțători creștini Dumitru Mărcocianul din Hinidor(ă) și cu Nicola Crăciun o au zugrăvit și o au înfrumusățat, iar cheltuiala din osteneala dumnealor ca să fie pomană părinților și sufletelor lor pînă în veac. Pis. msța avgusta dni 20.“*

Ultima parte a textului este scrisă în slavonă în colțul din dreapta jos și a fost tradus prin: „Această sfîntă și dumnezeiască biserică am scris-o eu mult greșitul și eu *Caian* Constantin și Stan Zugravi“[25].

Pentru lămurirea problemei redăm mai jos acest pasaj așa cum a fost pictat el în pisanie:

Traducerea corectă a textului este: „Această sfîntă și dumnezeiască biserică am scris-o eu mult greșitul și nenorocitul Constantin și Stan zugravi“[26].

Fig. 5.

[24] La Iorga apare *„i Vasilie“*.

[25] Ibidem.

[26] Pentru traducerea corectă am consultat Pandele Olteanu, și colab. *Slava veche și slavona românească*, București, 1975, p. 432.

Din volumul publicat de Nicolae Iorga, inscripția a fost preluată ca atare de aproape toți autorii ce s-au ocupat de biserica din Hunedoara[27]. Pornind de la lectura greșită prin care Constantin zugravul purta și numele de Caiani, s-a încetățenit în literatura de specialitate că pictorul ar fi un transilvănean din părțile Clujului[28]. Am arătat cu un alt prilej[29] că din același an 1654 cu decorul mural, datează și icoanele iconostasului (cu excepția a două icoane: Maica Domnului cu pruncul și Sfîntul Nicolae, care provin de la Mănăstirea Plosca), iar autorul lor este identic cu cel ce semnează fresca, talentatul pictor format probabil în unul din centrele artistice ale Țării Românești[30].

În biserica Sf. Nicolae din Hunedoara se păstrează de asemenea trei candele de argint, de valoare deosebită, care prin inscripțiile ce le au dăltuite în argintul lor atestă legături ale românilor hunedoreni cu cei din Țara Românească în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Păstrate în condiții necorespunzătoare de conservare[31], două din cele trei candele au inscripții. Cea de deasupra icoanei Deesis are următoarea inscripție în limba română scrisă cu litere chirilice: „*Să să știe cine au făcutu aceste cand(ele). Vlăduțul Suljer. // + De la jupan Vlăduțul Suljeriul*[32]*, jupănița Anica,// să fie unde vor fi oasele dumnelor. L(ea)t 7182 (1674)*". Cea de a doua candelă datează din anul 1688.

Biserica Sfîntul Nicolae din Făgăraș a fost ridicată de Constantin Brîncoveanu, Domnul Țării Românești, construcția fiind terminată în anul 1698[33]. Pisania de deasupra intrării în biserică, scrisă în limba română cu frumoase litere chirilice, consemnează intervalul în care a fost

---

[27] Ștefan Meteș, *Zugravii bisericilor românești*, în *ACMIT*, I, 1926—1928, p. 114—115, presupune că zugravul Caian Constantin este același cu cel de la iconostas; Virgil Vătășianu, *Vechile biserici de piatră românești din județul Hunedoara*, extras din ACMIT, 1928, p. 69; I. D. Ștefănescu, *La peinture religieuse en Valachie et en Transylvanie*, Paris, 1932, p. 277, consideră că la biserica din Hunedoara sînt trei pictori: *Caian, Constantin și Stan*. Același lucru la Vasile Drăguț, *Vechi monumente hunedorene*, București, 1968, p. 61; *Istoria artelor plastice în România*, II, București, 1970, p. 168, consideră pictura murală de la Hunedoara realizată de „către zugravii Caian, Constantin și Stan" iar iconostasul pictat în 1684.

[28] Virgil Vătășianu, op. cit., p. 191: „ce privește numele Caian, constatarea că el nu e un nume obișnuit, îndreptățește să presupunem că e utilizat atributiv, arătîndu-ne originea lui Constantin din Căian în județul Someș".

[29] Marius Porumb, *Zugravii iconostasului bisericii Sfîntul Nicolae din Hunedoara*, în *AMN*, X, 1973, p. 686 și urm.

[30] Pentru legături cu Țara Românească vezi *Istoria artelor plastice în România*, II, București, 1970.

[31] Cele trei candele de argint de la Hunedoara sînt în prezent „electrificate", ceea ce dăunează stării lor de conservare.

[32] Vlăduț Suljerul, este identic cu Vlad Bengescu, mare sluger, amintit documentar în această funcție în 1673. Mort tînăr (ante 2 iulie 1674). Cf. Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova*, București, 1971, p. 118.

[33] Ioana Cristache Panat, *Cu privire la unele monumente din Țara Făgărașului în lumina relațiilor cu Țara Românească*, în *BMI*, XXXIX, 1970, nr. 2, p. 30—32.

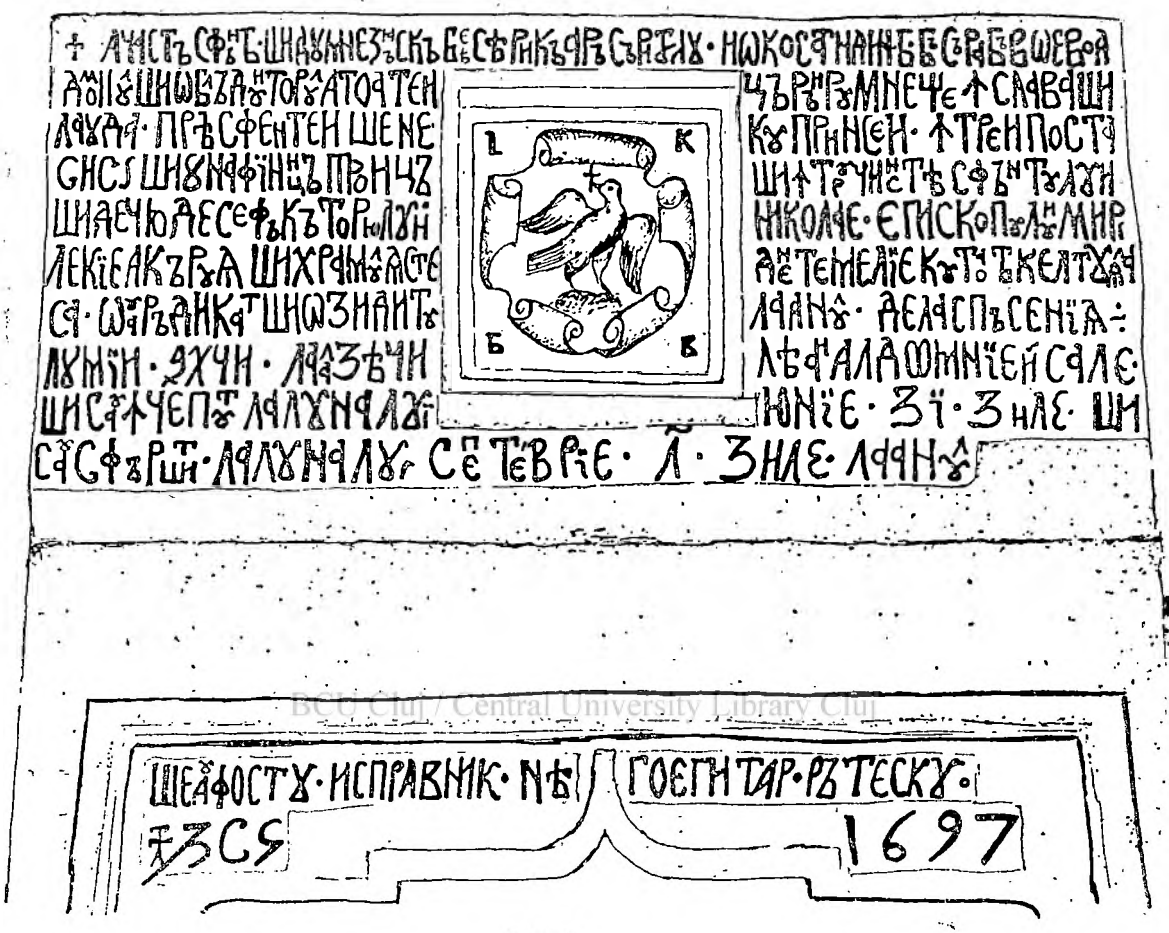

BCU Cluj / Central University Library Cluj

Fig. 6.

ridicat edificiul, precum și faptul că ispravnicul domnesc trimis de Constantin Brîncoveanu a fost Neagoe Pitar Rătescu[34].

La Ohaba Streiului în județul Hunedoara[35] se păstrează trei icoane pictate pe lemn, ce au fost atribuite zugravului Popa Ivan din Rășinari[36], toate datînd din 1752. Pe icoana Deesis se află următoarea inscripție scrisă cu frumoase litere chirilice: *„Aceste 3 sfi(n)te icoane li-au plătit jupînul Avram Cătană. Părinții Mihăilă, Caplia*[37]. 1752"

[34] Nicolae Iorga, *op. cit.*, p. 95.

[35] Cele trei icoane se păstrează în colecția Mărginean din Ohaba Streiului.

[36] Marius Porumb, *Zugravi și centre românești de pictură din Transilvania secolului al XVIII-lea*, în AIIA, XIX, 1976, p. 110.

[37] Numele de Caplea purtat de mama donatorului îl întîlnim și în Țara Românească.

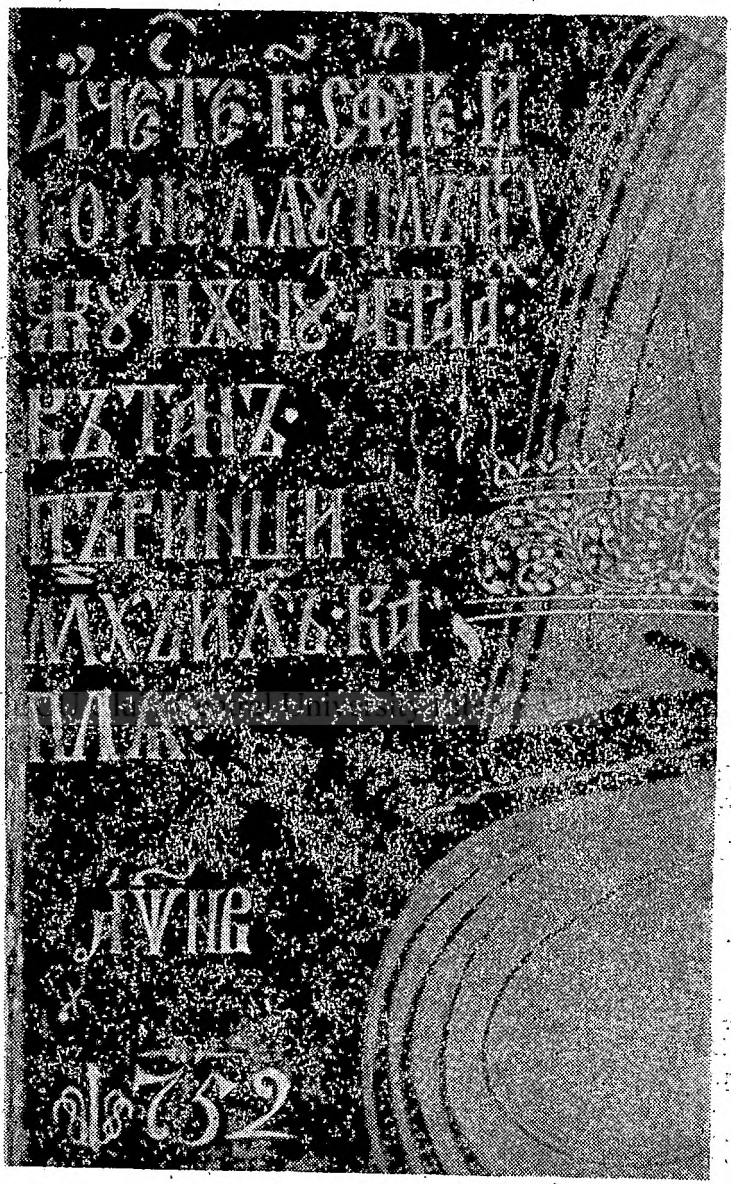

Fig. 7.

Din același an este datată pictura din biserica din Galda de Sus. În absidă în colțul nord-vestic pe fondul gri închis lîngă figura sfîntului Atanasie cu litere chirile albe, zugravul a menționat anul pictării altarului: „*Anul Domnului 1752, iulie 1.*“ Biserica este însă mult mai veche, iar în patrimoniul acestui monument se păstrează un număr însemnat de tipărituri românești ce datează din secolele XVII—XVIII[38].

În împrejurimile Clujului, la biserica din Mînăstireni se păstrează mai multe icoane cu inscripții ce sînt interesante prin atestarea unor zugravi din alte zone ale Transilvaniei ce pictează aici. Pe icoana de hram Înălțarea Domnului se află următoarea inscripție: „*Această icoană o au făcut Coldea Urs și soția lui Oana, 1763*“. În partea de jos a icoanei: „*Gheorghie Zugrav ot Cetate de Baltă*“. Pe icoana Sfîntului Nicolae ce datează din același an și cu pictură de același meșter în partea de jos a panoului este scris cu litere chirile: „+*Această sfîntă icoană o au făcut Zărbu Simionu și Zirbu Găvrilă și Burca Petru la anu 1763. Gheorghie Zugraf ot Kükulivar*“[39].

MARIUS PORUMB

ALTE RUMÄNISCHE INSCHRIFTEN AUS SIEBENBÜRGEN (14.—18. Jh.)

BCU Cluj / Central University Library Cluj

(Zusammenfassung)

Die in letzter Zeit angestellten Untersuchungen verschiedener Denkmäler aus Siebenbürgen brachte eine beträchtliche Zahl von Inschriften zum Vorschein. Obzwar einige von ihnen schon veröffentlicht sind, wird in vorliegender Abhadlung eine neue Lesart vorgeschlagen, welche die Daten betreffs der Geschichte dieser Denkmäler in ein neues Licht stellt.

[38] Între tipăriturile ce se găsesc în patrimoniul bisericii din Galda de Jos (jud. Alba) amintim *Chiriacodromion*, Bălgrad, 1699; *Penticostarion*, Blaj 1768; *Minologhion*, Blaj, 1781; *Octoih*, Rîmnic, 1750; *Evanghelie*, Blaj, 1765; *Apostol*, Buzău, 1743; *Molitvelnic*, Blaj, 1757; toate purtînd interesante inscripții referitoare la istoria monumentului și a localității.

[39] Marius Porumb, *op. cit.*, p. 118.

MOARA DE HÎRTIE DIN SIBIU ÎN SECOLUL AL XVI-LEA

Moara de hîrtie din Sibiu, care a funcționat între anii 1574—1599, este — ca vechime — a treia întreprindere de acest fel din Transilvania, după cele din Brașov (1546) și Cluj (1562). Datorită materialului documentar relativ bogat, literatura istorică despre moara de hîrtie din Sibiu este destul de numeroasă[1].

Prima încercare de a ridica o moară de hîrtie la Sibiu a avut loc în anul 1555. Lui „Jörg Papiermacher" i s-au împrumutat 150 florini din vistieria orașului, pentru a ridica o moară de hîrtie lîngă moara „Heidenmühle"[2]. Moara s-a construit, fără însă ca producția hîrtiei să înceapă, deoarece la 13 iulie 1556 moara împreună cu zdrențele — materia primă pentru fabricarea hîrtiei — a fost vîndută către trei meșteri postăvari pentru aceeași sumă de 150 florini[3], din care s-au scăzut 20 florini și 90 denari, pe care Jacob Sydert îi plătise primarului Petrus Haller în locul lui Jörg Papiermacher[4].

---

[1] Cele mai importante lucrări sînt în ordinea cronologică a apariției lor:
— Dr. Fr. Teutsch, *Zur Geschichte des deutschen Buchhandels in Siebenbürgen*, în *Archiv für Geschichte des Deutschen Buchhandels*, VI, Leipzig, 1881, pag. 21—22 și 55.
— Ștefan Pascu, *Meșteșugurile din Transilvania pînă în secolul al XVI-lea*, București, 1954, p. 226—228.
— S. Goldenberg, *Moara de hîrtie din Sibiu în secolul al XVI-lea*, în *Studii, revistă de istorie*, București, XIII, Nr. 1/1960, p. 113—118.
— Jakó Zsigmond, *Az erdélyi papirmalmok feudalizmuskori történetének vázlata (XVI—XVII. század)*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai*, Cluj, Series Historia, Fasciculus 2/1962, p. 68—71.
— Sigismund Jakó, *Începuturile fabricării hîrtiei în țara noastră*, II, Moara de hîrtie din Sibiu și problema fabricării hîrtiei în Moldova în secolul al XVI-lea, în *Revista Bibliotecilor*, București, XXIII, nr. 6/1970, p. 369—373.
— Gernot Nussbächer, „Jerg Berger sonnst teuffell genent". Die Hermannstädter Papiermühle im 16. Jahrhundert, în ziarul: „Hermanstädter Zeitung", Sibiu, IV, nr. 185, 9 iulie 1971, p. 6.

[2] Teutsch, *op. cit.*, p. 55, nota 46.

[3] Arhivele Statului Sibiu, Socoteli consulare nr. 60, fila 9: „Im Jar 1556 Am tag Margarethae Ist des Jörgs Papyer Machers sein Myll, sampt seiner schuld vnd haderen, vber geben vnd verkaufft worden den gewants Machern, als nemlich dem Merten Mythys, Merten Hoffgreffen von Cronen vnd Casper Offneren von der Hermanstatt, vmb fl. 150. Daran geht ab, das Jacob Sydert an des Jörgs Papyrmachers schuld wegen zalet hatt fl. 20 d. 90. Ist bezalt."
Contractul de vînzare se află la Arh. St. Sibiu, Documenta literalia, U. IV. 745. Pe verso sînt însemnate restituirile de bani pînă în 1571.

[4] Arh. St. Sibiu, Socoteli consulare nr. 60, fila 8: „1555 Georgio Papiermacher mutuo dati fl. 150; 14 februarij Im Jar Nach Christi 1556 Geburtt, hat Jacab Sydertt an Jörg Papirmacher seiner Papyr Myllen dem H. Burger Meyster bezalt fl. 20 d. 90."; cf. și Socoteli consulare nr. 69/1556, fila 77 verso.

Documentele nu precizează mai mult despre cele întîmplate. În 1968, cercetătorul braşovean Gebhard Blücher (1934—1968) a formulat o ipoteză despre soarta tipografiei din Sibiu, care desigur era în legătură strînsă cu moara de hîrtie. Probabil că înfiinţarea morii de hîrtie a avut o legătură cu reorganizarea gimnaziului din Sibiu în anul 1555, tipografia existentă la Sibiu urmînd să scoată manuale pentru gimnaziu. Planul nu a reuşit din cauza lipsei unui tipograf — Philippus Pictor sau Filip Moldoveanul murise în 1554 — şi drept consecinţă, presa tipografică de la Sibiu a fost dusă la Braşov, unde, începînd din anul 1555, în tipografia lui Valentin Wagner din Braşov, a început o activitate intensă[5]. Ulterior, manualele din Braşov s-au folosit şi la Sibiu.

S-ar putea ca întemeierea unei mori de hîrtie la Sibiu să se datoreze unei iniţiative a primarului Petrus Haller, anihilată însă de acesta în înţelegere cu Johann Benkner, proprietarul morii de hîrtie din Braşov.

După 1571, se pare că au existat condiţii favorabile pentru întemeierea unei mori de hîrtie la Sibiu. Activitatea morii de hîrtie din Braşov s-a redus în urma epidemiei de ciumă din 1572, astfel încît cancelaria principelui Transilvaniei, unul din principalii consumatori ai hîrtiei braşovene, a fost nevoită să importe hîrtie străină.

În aceste condiţii, la rugămintile lui „Jerg Berger, poreclit şi Dracul (Teuffel), născut la Reutlingen în Württenberg", magistratul din Sibiu a hotărît construirea unei mori de hîrtie orăşeneşti, spre deosebire de cele din Braşov şi Cluj, care erau întreprinderi particulare. Primarul din Sibiu, Simon Miles, şi judele regal Augustinus Hedwig s-au prezentat la Ştefan Báthori, principele Transilvaniei, în reşedinţa sa din Alba Iulia şi au obţinut la 12 martie 1573 emiterea unui privilegiu pentru ridicarea unei mori de hîrtie şi pentru vînzarea liberă a hîrtiei în toată Transilvania[6].

Pentru construcţia plănuită s-a ales un loc potrivit în hotarul satului Tălmaciu la rîul Sadu. Cu efectuarea lucrărilor de construcţie a fost însărcinat senatorul Michael Birthälmer, care deja la 25 martie 1573 a primit primul avans de 100 de florini. În continuare, lui Michael Birthälmer i s-au dat: la 21 mai — 100 fl., la 19 iunie — 150 fl., la 10 iulie — 200 fl. şi la 2 septembrie — 100 fl., deci în total 650 fl.[7].

---

[5] Gebhard Blücher, *Forscher über Kronstädter Frühdrucke*, în ziarul: „Neuer Weg", Bucureşti, XX, nr. 6021, 11 septembrie 1968; Börsenblatt für den Deutschen Buchhandel, Frankfurter Ausgabe, XXV, nr. 16, 25 februarie 1969, p. 410.

[6] Joseph Trausch, *Wo und wann wurde die erste Buchdruckerei in Siebenbürgen errichtet?*, în Anton Kurz, *Magazin für Geschichte, Literatur and alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens*, II, Braşov, 1846, p. 354—355. În socotelile consulare Sibiu, nr. 94/1573, fila 115 recto, la 2 iunie 1574 se înregistrează o cheltuială: „dem Herrn Canczler, den newen Hatterdbrieff, wider die Heltner, des gebiergs vnd des alpin halben, zu confirmirn, vnd vom brieff ober die Papirmüll beim Talmesch".

[7] Arh. St. Sibiu, Socoteli consulare, Supliment II, nr. 1, p. 189.

La 29 septembrie 1573 construcția era deja mult avansată și au fost trimiși Nagy Paul și Jörg Papiermacher la Rimetea, pentru a se confecționa acolo plăci de fier pentru șteampurile morii de hîrtie[8].

La 2 aprilie 1574, lui Michael Birthälmer i s-au plătit pentru construcția morii de hîrtie 292 fl. 92 d. În aceeași zi, el a primit încă 320 florini din veniturile vigesimale (vamale) ale orașului[9].

Cel mai vechi document scris pe hîrtie sibiană pe care îl cunoaștem, datează din 7 mai 1574, ceea ce denotă că cel mai tîrziu în luna mai moara de hîrtie a intrat în funcțiune. După cîteva săptămîni de încercări, la 29 mai 1574, magistratul din Sibiu a încheiat un contract cu meșterul de hîrtie Jerg Berger, prin care acesta din urmă se obliga să restituie integral toate cheltuielile efectuate pentru construcția morii de hîrtie, în suma totală de 1233 florini și 63 denari. Moara de hîrtie urma să producă hîrtie de scris și de tipar, prima la prețul de 100 florini, a doua la prețul de 9 florini de fiecare balot (1 balot = 10 topuri = 200 cărți = 5000 coli de hîrtie). Pentru hîrtia de maculatură s-a stabilit un preț de 8 florini pentru un balot. Potrivit contractului încheiat, magistratul urma să plătească jumătate din hîrtia livrată, iar cealalată jumătate să fie scăzută valoric din suma totală datorată[10].

În anul 1575 magistratul a acordat un nou avans de 100 florini pentru moara de hîrtie, probabil pentru o mărire a instalației, prin amenajarea unui al doilea butoi necesar preparării pastei de hîrtie. Avansul a putut fi restituit abia în 1578[11]. Amplificarea morii de hîrtie este în legătură cu reînființarea tipografiei din Sibiu din același an 1575[12], în această vreme fabricîndu-se hîrtie cu un filigran nou, mai mare.

În 1577 s-a hotărît ca veniturile morii de hîrtie să fie înscrise în socotelile villicului (administratorului economiei) orașului[13]. În socoteala din 1578 însă, ele lipsesc, probabil ca un indiciu al mersului nefavorabil al afacerilor.

Într-un contract nou din anul 1578, Jörg Papiermacher s-a obligat să livreze magistratului hîrtia la prețuri mai mici: hîrtie bună de scris (Bogattschyn) cu 9 florini, hîrtie de tipar 6,50 florini și maculatură 6, respectiv 5 florini pentru cîte un balot[14]. Magistratul a încercat probabil în acest fel să ridice rentabilitatea tipografiei orășenești. Din păcate

---

[8] Teutsch, *op. cit.*, p. 55, nota 48.
[9] Teutsch, *op. cit.*, p. 55, nota 48.
[10] Teutch, *op. cit.*, p. 61—62.
[11] Teutsch, *op. cit.*, p. 55, nota 48.
[12] cf. Zsigmond Jakó, *Die Hermannstädter Druckerei im 16. Jahrhundert und ihre Bedeutung für die rumänische Kulturgeschichte*, în *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, Sibiu, IX, nr. 1/1966, p. 50.
[13] Arh. St. Brașov, Colecția Biserica Neagră, IV. F. 162, sub voce „Papiermühle".
[14] Arh. St. Sibiu, Socoteli vigesimale și tricesimale, nr. 26/23. a. Pentru comunicarea acestui izvor ca și pentru alt ajutor exprim Dr. Hertha Gündisch mulțumiri cordiale.

cunoaștem numai cîte o singură tipăritură sibiană din 1578[15] și 1581[16], care nu ne permit să tragem concluzii, dacă tiparul a beneficiat de această ieftinire a hîrtiei.

După 1580, producția de hîrtie de la Sibiu prezintă un regres vădit. Pentru a o înviora din nou, Universitatea Săsească a hotărît în anul 1583 tipărirea pe *hîrtie sibiană*, însă *la Brașov*, a codului ei de legi „Statutele drepturilor municipale", alcătuit de senatorul brașovean Mathias Fronius[17]. Aceasta prezintă o excepție, deoarece la Brașov exista o moară de hîrtie în funcțiune[18], iar toate celelalte tipărituri brașovene din secolul al XVI-lea sînt tipărite pe hîrtie brașoveană.

A fost o ultimă înviorare a activității dinaintea opririi temporare a morii de hîrtie din Sibiu, care trebuie să fi durat între 1586—1587, deoarece în acest timp magistratul Sibiului a folosit hîrtie din Cluj, Brașov și chiar din străinătate. Din acești doi ani cunoaștem numai cîteva documente scrise pe hîrtie sibiană fabricată mai înainte (1584—1585). Cauza încetării producției s-ar putea să fi fost moartea meșterului de hîrtie Jerg Berger.

Dintr-un contract de vînzare din 20 iulie 1588 aflăm că meșterii de hîrtie Marten Rewel și Valten Widmann au cumpărat moara de hîrtie pentru suma de 900 florini. În noul contract, magistratul în mod precaut nu mai pretindea plata prețului de vînzare în produse ale morii de hîrtie, ci în bani peșini, și anume plata anuală a cel puțin 80 florini pînă la lichidarea totală a datoriei[19].

Într-adevăr, după 1588 se constată o creștere a folosirii hîrtiei sibiene, urmare a producției de hîrtie mai ridicate. În afară de Sibiu și cancelaria principelui, hîrtia sibiană se întrebuințează acum și în Transilvania de nord, precum și în regiunea Tîrnavelor. După 1591, tipografia sibiană și-a reluat activitatea, iar tipografii Johann Heinrich Crato (1591—1594) și Johann Fabritius (1595—1598) au consumat cantități mai mari de hîrtie[20]. În anii 1593—1594 și 1597—1598, magistratul din Sibiu nu a folosit în cancelaria sa hîrtie sibiană, deoarece aceasta era probabil în întregime livrată tipografiei.

Cantități mai însemnate de hîrtie sibiană au fost folosite ultima dată în anul 1599, printre altele și în cancelaria domnului Mihai Viteazul, care a realizat pentru prima dată unirea Țării Românești, a Transilvaniei și a Moldovei. Noi știm cu siguranță că în anul 1601 moara de hîrtie

---

[15] Borsa Gedeon, Hervay Ferenc, Holl Béla, Käfer István și Kelecsényi Ákos, *Régi Magyarországi nyomtatványok 1473—1600*, Budapesta, 1971, p. 409, nr. 423.
[16] idem, ibidem, p. 459, nr. 498.
[17] cf. Jakó, *Die Hermannstädter Druckerei*, p. 52—53.
[18] Jakó Sigismund, *Începuturile fabricării hîrtiei în țara noastră (I), Morile de hîrtie din Brașov și Cluj în secolul al XVI-lea*, în Revista Bibliotecilor, XXIII, nr. 3/1970, p. 177—179.
[19] Teutsch, *op. cit.*, p. 62—63.
[20] cf. Jakó, *Die Hermannstädter Druckerei*, p. 50.

nu mai produce[23] și putem presupune că ea a fost distrusă probabil în urma bătăliei istorice de la Șelimbăr din 28 octombrie 1599, fără să mai fie reclădită. Curînd după aceea, morile de hîrtie din Brașov și Cluj au avut aceeași soartă[22]. Începînd cu anul 1600, magistratul din Sibiu a folosit numai hîrtie străină. Cantități răzlețe și mici de hîrtie sibiană existente în alte localități s-au epuizat pînă în anul 1602.

O analiză asupra folosirii hîrtiei de scris sibiene duce la constatarea că cea mai mare parte — mai mult de cît o treime — a fost întrebuințată chiar la Sibiu sau în împrejurimile sale apropiate. Consumatorul principal a fost magistratul din Sibiu, care — în calitate de Universitate Săsească delegată între sesiunile acestei instituții — a avut o intensă activitate de cancelarie. Un alt mare consumator a fost cancelaria principilor Transilvaniei, din care primul act scris pe hîrtie sibiană datează din 20 iunie 1574. Pînă în 1577, în cancelaria principilor s-a folosit hîrtie sibiană în cantități mai mari, după acea dată însă numai în mod sporadic.

Aria de răspîndire a hîrtiei sibiene se poate delimita — prin coli răzlețe pe care le cunoaștem pînă în prezent — prin următoarele puncte: punctul extrem nord-estic — Rodna în județul Bistrița-Năsăud, punctul nord-vestic — localitatea Ip în județul Sălaj. Hîrtia sibiană folosită în cel mai îndepărtat punct spre vest provine din Orăștie, județul Hunedoara, iar localitatea situată cel mai mult spre răsărit este Tg. Secuiesc din județul Covasna. Spre sud, actualul județ Sibiu constituie limita de răspîndire. Pînă în prezent nu ne sînt cunoscute dovezi pentru folosirea hîrtiei sibiene și în Țara Românească, unde se folosea însă multă hîrtie brașoveană.

După cum am arătat mai înainte, hîrtia de tipar sibiană a fost folosită în primul rînd de către tipografia din Sibiu, iar într-un singur caz și la Brașov.

Mai multe tipărituri românești vechi conțin de asemenea hîrtie sibiană. Astfel Evangheliarul slavon al diaconului Lorinț, tipărit în 1579 la Alba Iulia, conține în principal hîrtie sibiană și numai puțină hîrtie brașoveană[23].

Sbornicul slavon, tipărit în 1580 la Sebeș de către diaconul Coresi[24] și „Palia de la Orăștie", tipărită în 1582 la Orăștie de către Șerban Coresi și Marien[25] conțin numai hîrtie sibiană.

Potrivit cercetărilor lui Gebhard Blücher, Psaltirea slavo-română (BRV IV 14), atribuită în trecut lui Coresi, care conține hîrtie brașoveană

---

[21] Teutsch, *op. cit.*, p. 61.

[22] Jakó Sigismund, *Începuturile fabricării hîrtiei (I)*, *Revista Bibliotecilor*, XXIII, nr. 3/1970, p. 179—180. Cu privire la distrugerea morii de hîrtie din Cluj vezi și Gernot Nussbächer, *Heltaiék papirmalma*, în rezista: *Utunk*, Cluj, XXVI, nr. 29/1185, din 16 iulie 1971, p. 7.

[23] Al. Mareș, *În legătură cu activitatea tipografică a diaculuí Lorinț*, în rev.: *Limba Română*, XIX, nr. 2/1970, p. 131, 135.

[24] Gebhard Blücher, *Wasserzeichenforschungen*, Caietul 10. a, manuscris.

[25] Gebhard Blücher, *Wasserzeichenforschungen*, Caietul 3, manuscris.

și sibiană, nu datează din 1578, ea trebuie să fi fost tipărită între 1589—1590 de către Șerban, fiul lui Coresi[26].

Pînă nu demult nu s-a cunoscut nimic despre existența unei mori de hîrtie la Sibiu în secolul al 17-lea. În luna decembrie 1966 însă am găsit un filigran cu stema Sibiului în hîrtia unui document al principelui Gheorghe Rákoczi II din 1654[27]. Ulterior am putut găsi încă cîteva astfel de filigrane în acte din anii 1655—1657. Surprinzător era faptul, că erau *vechile figurine de sîrmă din secolul al XVI-lea,* care erau cusute pe site noi. Literatura de specialitate nu putea explica această situație deosebită.

În socotelile Sibiului din anii 1651—1653 se găsesc mai multe date potrivit cărora au fost trimiși meșteri sibieni pentru lucrări la moara de hîrtie a principelui situată la Lancrăm lîngă Alba Iulia[28]. Putem presupune că acești meșteri sibieni sau acel „meșter de hîrtie" (Papiermacher), care în 1653 a poposit la Sibiu[29], au adus vechile forme de hîrtie sibiene — salvate în 1599 — la Lancrăm, și că într-un interval scurt, pînă la confecționarea noilor forme — cu stema sau inițialele principelui — la Lancrăm s-a confecționat hîrtie cu filigranul reprezentînd stema Sibiului, ceea ce constituie o excepție în istoria hîrtiei.

Potrivit studiului prof. univ. Dr. Jakó Zsigmond, apărut în 1962, istoria morii de hîrtie de la Lancrăm, întemeiată la 1637, a fost cunoscută numai pînă la 1650[30]. Datele din socotelile Sibiului dovedesc existența în continuare a morii de hîrtie din Lancrăm pînă în 1655[31]. În matricola din Sebeș se menționează în 1657 un anume „Georgius Aegidius Papiermacher" (meșter de hîrtie) și în 1658 „H. Michael Heinin Papiermacherin"[32]. Moara de hîrtie din Lancrăm a fost probabil distrusă concomitent cu devastarea orașului Alba Iulia în septembrie 1658[33]. Astfel s-au distrus și ultimele rămășițe ale morii de hîrtie de la Sibiu din secolul al XVI-lea[34].

---

[26] Gebhard Blücher, *Filigranele brașovene și tipăriturile chirilice din secolul al XVI-lea,* în *Revista Bibliotecilor,* XX, nr. 7/1967, p. 425.

Gebhard Blücher, *Bestimmung der Auflagehöhe von Kronstädter Drucken des 16. Jahrhunderts mit Hilfe der Wasserzeichen,* în *„Magyar könyvszemle"*, anul 84, nr. 4/1968, p. 347.

— Gebhard Blücher, *Din istoria hîrtiei și a tiparului chirilic din Brașov în a doua jumătate a secolului al XVI-lea,* în *Cumidava,* III, 1969, p. 174.

— Gebhard Blücher, *Kronstädter Drucke und Papier des 16. Jahrhunderts,* în *Gutenberg-Jahrbuch* 1969, Mainz, p. 13.

[27] Arh. St. Brașov, Arhiva Orașului Sighișoara, nr. 670.

[28] Arh. St. Sibiu, Socoteli consulare nr. 168/1651, fila 57—58; nr. 174/1653—1654, fila 76.

[29] Arh. St. Sibiu, Socotelile vilicului, nr. 30/1653, fila 102 verso.

[30] Jakó Zsigmond, Az erdélyi papirmalmok, *op. cit.*, p. 72—73.

[31] Arh. St. Sibiu, Socoteli consulare nr. 175/1655, fila 14 verso; nr. 176/1655, fila 78 verso.

[32] Arhiva Parohiei Ev. C.A. Sebeș, Matricola botezaților, vol. 1. a, p. 11—12. Pentru comunicarea acestor date mulțumim și în acest loc prof. Theobald Streitfeld din Sebeș.

[33] cf. Constantin C. Giurescu, *Istoria României în date,* București, 1971, p. 140.

[34] Gernot Nussbächer, *Date privind istoricul morii de hîrtie din Lancrăm,* în *Apulum,* XV 1977, p. 681—691.

Fig. 1: Filigran sibian tip I (1574)

Fig. 2.: Filigran sibian tip II (1575)

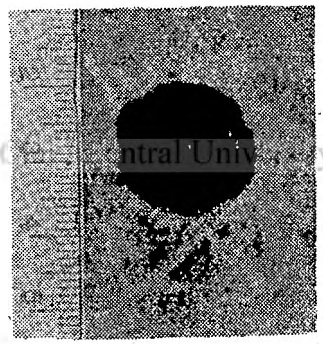

Fig. 3: Filigran sibian tip III (1657) (Pata neagră este cauzată de existența unui sigiliu)

BCU Cluj / Central University Library Cluj

Notă: Reproducerile au fost realizate cu ajutorul betagrafiei.

Hîrtia produsă de către moara de hîrtie din Sibiu prezintă ca filigran stema Sibiului.

Tipul I arată dedesubtul unei coroane într-un scut două paloșe încrucișate, forma mai veche a stemei orașului și Scaunului Sibiu[35]. Acest filigran s-a folosit între anii 1574 și 1599, apoi după 1653 în moara de hîrtie din Lancrăm, pe site noi.

[35] cf. Dr. Albert Arz von Straussenburg, *Die historischen Wappen der ehemaligen siebenbürghisch-sächsischen Gebietskörperschaften*, în *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, vol. 49, fasc. 2, Sibiu, 1938, pag. 24—26.

Corespunzător procesului de producție din morile de hîrtie medievale, existau două forme de hîrtie cu același filigran, o așa numită „pereche de forme". Aceste două forme prezintă numai diferențieri mici. Drept urmare a folosirii timp îndelungat al aceluiași filigran, se poate constata o „uzură" progresivă, astfel filigranele din ultima perioadă de producție sînt foarte deformate. Cu ajutorul betagrafiei, fazele acestei deformări se pot diferenția bine și se pot grupa cronologic.

Tipul II de filigran prezintă stema unită a orașului Sibiu (două paloșe încrucișate) și a celor Șapte Scaune (triunghiul cu frunze în formă de inimă)[36]. Filigranul acesta este cunoscut în documente din anii 1575—1578.

În anul 1967, împreună cu Gebhard Blücher, am început alcătuirea unui repertoriu al filigranelor sibiene din secolul al XVI-lea cu ajutorul filigranologiei, care încă nu este încheiat[37]. Totuși, prin cercetarea hîrtiei cu filigrane sibiene s-au putut dobîndi cunoștințe noi referitoare la istoria morii de hîrtie cît și la întrebuințarea și răspîndirea produselor ei, rezultate care întregesc cercetările anterioare.

GERNOT NUSSBÄCHER

DIE HERMANNSTÄDTER PAPIERMÜHLE IM 16. JAHRHUNDERT

BCU Cluj / Central University Library Cluj

(Zusammenfassung)

Der Verfasser schildert den Werdegang der drittältesten siebenbürgischen Papiermühle, die von 1574—1599 von der Stadt Hermannstadt betrieben wurde. Ein erster Versuch, schon 1555 eine Papiermühle zu errichten, scheiterte. Im Jahre 1573 wurde vom siebenbürgischen Fürsten Stephan Báthori für die Stadt Hermannstadt ein Privilegium für die Errichtung einer Papiermühle sowie für den freien Papierverkauf in Siebenbürgen erworben. Die Bauarbeiten dauerten von 1573—1574. Die Produktion von Papier lief 1574 an und wurde 1575 erweitert. Anhand der Pacht- bzw. Kaufverträge von 1574 und 1588 sowie anderer Quellen wird die Entwicklung der Produktion sowie die Verbreitung des Papiers verfolgt. Die Hauptverbraucher von Hermannstädter Papier waren der Hermannstädter Magistrat, die fürstliche Kanzlei sowie die Druckerei. Es werden die alten rumänischen Drucke auf Hermannstädter Papier angeführt. Die Wasserzeichenformen der Hermannstädter Papiermühle aus dem 16. Jahrhundert wurden nach 1651 zeitweilig in der Papiermühle von Lancrăm (Kreis Alba) benützt. Die Wasserzeichen Type I (1574—1599), Type II (1575—1578) und III (1654—1657) werden beschrieben und abgebildet.

[36] ibidem, p. 26.

[37] Gernot Nussbächer, *Betagrafie von Wasserzeichen in Rumänien*, în „Karpatenrundschau", Brașov, IV (XV), nr. 26 (1002), 2 iulie 1971, p. 4.

SITUAȚIA SOCIAL-ECONOMICĂ A UNOR SATE DIN MUNȚII APUSENI ÎN EVUL MEDIU (ȚARA CRIȘURILOR)

Din secolul al XVI-lea, pînă la cucerirea Orăzii de către turci, regiunea Bihorului a făcut parte din principatul Transilvaniei. După 1688, adică după izgonirea turcilor, regiunea se reîncadrează în principat și nobilii care se refugiaseră în Transilvania sau în vestul Ungariei, în timpul stăpînirii turcești, revin și reintră în posesiunile pe care le-au avut înainte. De la 1781 unul din cele mai mari domenii, din aceste părți, domeniul de la Beiuș, defalcat din moșiile episcopiei romano-catolice, va fi dat episcopiei unite a românilor din Bihor.

În lucrarea de față încercăm să prezentăm unele probleme legate de istoria satelor din această regiune și mai ales vom încerca să evidențiem schimbarea ocupației locuitorilor.

Urbariul întocmit, în anul 1600, pentru domeniul Beiușului, cuprinde informații de mare preț pentru cunoașterea vieții locuitorilor din tîrgul Beiuș și din cele 64 de sate din jur[1]. Populația românească era condusă de crainici cărora li se repartiza, spre cîrmuire, un număr mai mare sau mai mic de sate iobăgești. Așa, crainicul Petru Burdan din Burda cîrmuia 6 sate ca și crainicul Mihail Hitraș din Burdești, iar crainicul Ion Uscat din Hîrșești avea 7 sate. Și acum satele aveau în fruntea lor cnezi, care în documente mai apar și cu numirea de juzi *(Kenesius sive judex)*.

Iobagii erau supuși la obligațiile obișnuite și în alte părți ale Transilvaniei. În bani dădeau cîte 1 florin de fiecare „poartă", care se lua la sf. Martin. Mai dădeau cîte o măsură de unt, iar la paști fiecare gospodărie mai dădea cîte o găină și zece ouă. Drept răscumpărare, pentru crîșmărit, țăranii plăteau cîte doi florini de „poartă", jumătate la sf. Gheorghe, iar cealaltă jumătate la crăciun. Apoi dădeau fie porci, fie răscumpărarea lor, pentru cei ce aveau, și și din oi dădeau în bani, cîte 80 dinari, indiferent de numărul lor. Cnezii și acum erau scutiți de aceste prestații, ei dînd însă cîte o măsură de vin și cîte doi cași, în valoare de șase dinari, fie la termenul cînd se dijmuiau porcii, fie la numărătoarea oilor. Cnezii mai dădeau și cîte o pătură sau cergă, pe care o puteau răscumpăra însă cu un florin.

În ce privește obligația în muncă, la seceriș, la coasă, la cărăușii de lemne și la alte trebuințe ale cetății din Oradea, ele se îndeplineau după nevoi și la dispoziția căpitanului cetății. Și nu erau limitate la o anume muncă sau la un număr fix de participări, cum nu erau limitate nici

---

[1] D. Prodan, *Domeniul Beiușului la 1600*, în Anuarul Institutului de istorie, Cluj, V, 1962, p. 35—110. Fotocopia după originalul din Arh. Stat. Budapesta se află la Arhivele Statului din Cluj-Napoca.

darurile cuvenite căpitanului cetății, care constau, mai ales din vînat, (căpriori, cerbi, iepuri, păsări), precum și pește. Acestea se cereau în timpul iernii. Pieile de vulpe, de jder și de lup, dar și de alte sălbătăciuni, iobagii trebuia să le vîndă tot căpitanului. Dacă nu i le vindeau și erau descoperiți, erau amendați cu 12 florini.

Obligațiile acestea erau generale în districtul Beiușului *(totus districtus Belleniensis de omnibus solutionibus et servitiorum generibus unam habent legem et consuetudinem)*, unele fiind o moștenire din veacurile trecute, altele introduse acum.

Pricinele dintre oameni erau judecate de scaunul de judecată, compus din 12 jurați, aleși dintre cnezi. Acum însă judecățile se țineau la cetatea din Beiuș *(duo decim iurati assessores ad celebranda jura ante castellum Bellenensiensem fieri solito)*, probabil sub conducerea căpitanului. Jurații erau și ei scutiți de darea unor contribuții și de unele obligații, respectîndu-se statutul lor din vechime, *(secundum eorum antiquam consuetudinem)*. Erau scutite de anumite sarcini și unele sate, primind în schimb altele. Așa de pildă satele Burda, Crețuia, Cărbunari, Budureasa, Gurani și Pietroasa, făceau lucrări de lemnărie necesare cetății, precum și cărăușii, iar satele Măgureni și Chișinău făceau lănci și „sulițe ungurești".

Odată cu deschiderea minelor de fier și de aramă din această regiune, un număr mare de sate iobăgești vor fi obligate să facă unele munci legate de minerit: să taie lemne, să ardă cărbuni, pe care să-l transporte în fiecare săptămînă la ateliere. Pedeapsa, dacă nu-și îndeplineau obligația, fiind amendarea cu un florin. Iobagii din aceste sate erau scutiți de cens, iar la crăciun și la paști nu lucrau timp de o săptămînă. Ei lucrau însă cîte o zi la coasă și la secerat, pentru căpitanul cetății.

La minele de fier lucrau iobagi din satele Boy, Craliova (Vașcău), Suștiu, Bleheni, Urșești, Sohodol, Folțești (contopit mai tîrziu cu Sîrbești), Valea Neagră, Vărzarii de Jos și Vărzarii de Sus.

La minele de aramă lucrau locuitorii satelor Poiana, Băița, Fînațe, Sighiștel, Cîmpenii de Sus și Cîmpenii de Jos. Și iobagii din aceste sate erau scutiți de plata censului, dar nu și de plata dijmelor, cu excepția celor din Băița și Fînațe, care dădeau fiecare cîte un om pentru munca în mine și toți locuitorii făceau cîte o zi la transportul lemnelor. Celelalte sate erau obligate să dea cîte doi oameni, în fiecare zi, pentru lucru la mine, apoi să taie și să cioplească lemne pentru întărituri la mine și li se cerea să facă și transporturi cu carele. Pentru lemnul tăiat li se plătea cîte 48 de dinari de bucată.

Ca urmare a muncilor pe care le prestau pentru mine, locuitorii celor 16 sate amintite au fost nevoiți să-și adapteze modul de viață la noua situație. Iobagii din aceste sate au continuat desigur să se ocupe și de agricultură și de creșterea vitelor, dar, dintre ei unii devin, din ce în ce mai mult, muncitori permanenți la mine. Aceasta reiese clar din studierea tabelelor, din urbariul de la 1600, în care sînt înscriși iobagii cu numărul lor de vite. Pentru a constata schimbarea felului de activitate socotim că o putem deduce după numărul de oi, deci păsto-

ritul ca îndeletnicire și am încercat să facem o numărătoare a oilor, în cele 65 de așezări ale domeniului. Locuitorii din 12 sate nu aveau oi, dintre acestea două erau locuite de populație maghiară, Beiușul și Tărcaia, în 7 sate doar cîte un iobag mai ținea oi. În 17 sate se găseau oi tot numai la un număr mic de gospodării. Satele în care se aflau mai multe gospodării cu oi erau 29, deci ceva mai puțin de jumătate, dacă se ia în considerare doar cele 63 de sate românești.

Întocmirea unui tabel care să cuprindă toate categoriile de așezări din Bihor, socotim că este deosebit de instructivă. Și îl vom da mai jos. La unele sate vom menționa, pentru o mai deplină orientare și inventarul altor animale de casă decît oile, arătînd la unele și repartizarea pe gospodării.

Sate cu oi mai multe:

1) *Burda* numărînd 3 porți și 23 iobagi avea 390 oi (150, 100, 20, 10, 25, 20, 30, 35, deci numai 8 gospodării cu oi). Boi erau 34 (un iobag are 4, altul 12, mulți n-au nici unul). Vaci erau puține: 9. Porci mai mulți: 20, 10, 3, 20, 7, 10, 3, 9, 3, 3, 4, 3, 2, 6, 6.

2) *Cresuia* (Krezulia), 3 porți și 32 iobagi, avea 216 oi (16, 70, 30, 20, 30, 20, 3, 25), boi: 34 (16 aveau cîte 2, iar 2 cîte unul). Vaci 26, iar porci erau în număr mai mare (10, 10, 7, 6, 20, 6, 8, 3, 7, 15, 5, 25).

3) *Buduriasa* (Buduriaza), porți 5 1/2, iobagi 44, avea 248 oi (10, 15, 75, 20, 15, 20, 15, 15, 15, 10, 6, 20, 10, 2).

4) *Gurani* (Gorany, în 1587 Gwraryes, Gurarîului), porți 5, iobagi 42, avea 552 oi (30, 75, 35, 12, 40, 60, 67, 4, 125, 10, 1, 12, 35, 12, 26, 12).

5) *Petroasa* (Petroz), fără număr de porți, iobagi 40, avea 399 oi (15, 32, 25, 32, 10, 9, 25, 7, 12, 45, 25, 15, 10, 32, 25, 32, 8).

6) *Poenii de Sus* (Felso-Poyn), porți 5, iobagi 40, avea 441 oi (60, 20, 12, 15, 60, 8, 45, 30, 10, 30, 16, 20, 8, 45, 32, 15, 5).

7) *Cociuba* (Koczuba, Cociuba Mică), porți 2 1/2, iobagi 22, avea 118 oi (35, 35, 8, 8, 25, 7).

8) *Valea Neagră* (Feketepatak), porți 4, iobagi, 29, avea 92 oi (15, 15, 2, 30, 15, 15).

9) *Saca* (Zaka), porți 3 1/2, iobagi 27, avea 157 oi (25, 25, 35, 16, 16, 15, 25).

10) *Ferice* (Feredzie), porți 3, iobagi, 27, avea 706 oi (55, 70, 50, 35, 100, 20, 25, 25, 50, 50, 35, 26, 20, 35, 25). Aici trei gospodării aveau cîte 2 boi, una 4, iar una 6; vaci — 5 (1, 1, 1, 2); cai aveau 9 iobagi cîte unul, 2 cîte 2 și unul 3 cai. Porci erau în două gospodării (25, 10).

11) *Hercești* (azi Hîrșești, Hercesth), porți 4, iobagi 17, avea 237 oi (70, 125, 8, 20, 14). Boi avea 6 cîte 2, unul 4, unul 6; vaci aveau 10 gospodării cîte 1, una 2, alta 3; porci (25, 15, 6, 3, 6, 10, 4, 15, 6); cai 1, 6, 1, 1, 1, 1, 1).

12) *Seghiște* (Segesd), porți 8, iobagi 34, avea 95 oi (40, 10, 10, 35).

13) *Vaien* (Zăvoieni, care s-a contopit cu Petrilenii. În 1588; Zavoyen), porți 4, iobagi 13, avea 124 oi (70, 8, 8, 8, 20, 10).

14) *Hinchizia* (Henkenes), porți 8, iobagi 27, aveau 499 oi (5, 25, 65, 15, 16, 15, 35, 65, 6, 60, 8, 16, 20, 16, 6, 15, 8, 8, 20, 20). Boi aveau mai mulți (2, 1, 2, 2, 1, 2, 2, 1, 2, 2, 1, 1, 2), vaci 11 gospodării, cîte una: cai 5 gospodării cîte unul. Porci relativ mulți (6, 7, 15, 12, 3, 5, 5, 25, 25, 3, 15, 4, 8, 2, 2, 4, 5).

15) *Colești* (Kolesty), porți 2, iobagi 15, avea 220 oi (32, 16, 30, 10, 30, 26, 12, 18, 16, 30).

16) *Seliște* (Szeliste de Beiuș), porți 5, iobagi 26, avea 182 oi (25, 30, 10, 10, 10, 12, 75, 10).

17) *Bleheni* (azi Birheni), fără număr de porți, iobagi 20, aveau 97 oi și 89 capre. Distribuția oilor și caprelor (10+20 capre, 9, 10, 10, 15, 6, 6, 20, 3, 6); capre 20, 40, 9, boi aveau 11 cîte 2, doi cîte 1, unul 4; vaci (1, 2, 2, 1, 1, 1, 2, 2, 1, 1, 1, 1, 1); porci (4, 4, 10, 6, 4). Cai nu sînt.

18) *Urșești* (Urszesti), fără număr de porți, iobagi 26, aveau 50 oi și 24 capre (oile: 6, 10, 4, 10, 10, 10, 10; caprele: 4, 10, 10). Boi aveau astfel: 1, 2, 2, 2, 1, 2, 2, 2, 1, 2, 1, 1, 2, 1, 22, 2, 2, 2, 2, 1, 2. Cifra de 22 de boi la o singură gospodărie ni se pare prea mult. S-ar putea să fie o greșeală a scribului. Vaci aveau 8 cîte 2, și 18 cîte 1. Cai 2, 1, 1, 1, 1, 1. Porci 7, 6, 3, 3, 3, 3, 3, 1, 5, 6, 4, 5, 4, 2, 3, 6, 8, 5, 6.

19) *Sohodol* (Zohodol), fără număr de porți, iobagi 23, avea oi 615 (30, 35, 30, 20, 10, 20, 5, 70, 30, 20, 32, 32, 6, 15, 20, 35, 30, 60, 40, 25, 40).

20) *Cîmpul Boii* (Keompeols-boij, Cîmpul *Vașcăului*), fără număr pe porți, iobagi 37, aveau oi 717 (12, 20, 30, 35, 75, 20, 50, 20, 12, 10, 10, 10, 35, 30, 10, 46, 7, 26, 40, 5, 40, 15, 25, 26, 10, 7, 20, 15, 20, 30, 7). Boi aveau 7 gospodării cîte unul, 26 cîte 2 și una 3. Vaci aveau 18 cîte una, 8 cîte 2. Porci (7, 6, 3, 3, 3, 3, 3, 1, 5, 6, 4, 5, 4, 2, 3, 6, 8, 5, 6). Cai aveau 5 cîte unul și unul 2.

21) *Foltești-Jucan* (Foltesth-Sukan, contopit cu Sîrbeștii), fără număr de porți, iobagi 30, aveau 196 oi (25, 10, 12, 20, 3, 40, 20, 25, 30, 3, 8).

22) *Valea Neagră* (Walle Nigra, azi Valea Neagră de Sus), fără număr de porți, iobagi, 24, avea 132 oi (40, 20, 20, 4, 20, 8, 8, 12).

23) *Vărzarii de sus* (Felseo Warsall), fără număr de porți, iobagi 50 aveau oi 264 (20, 20, 10, 20, 22, 36, 16, 12, 32, 35, 35, 6), capre 62 (10, 6, 6, 20, 12, 8). Boi aveau 8 cîte 1, 15 cîte 2, unul 3 și unul 4, iar vaci 21 cîte una, 19 cîte 2 și doi cîte 3. Porci (5, 1, 1, 2, 1, 1, 2, 10, 4, 5, 5, 5, 3, 6, 6, 6, 5, 6, 4, 10, 4, 3, 5, 6). Cai (3, 1, 1, 2, 1, 1, 1, 1, 1, 1).

24) *Poiana* (Poian) porți 2, iobagi 30, aveau 565 oi (65, 80, 14, 10, 50, 35, 35, 60, 26, 26, 25, 10, 20, 70, 25, 20, 6).

25) *Băița* (Kis-Bania), fără număr de porți, iobagi 42, aveau 839 oi (25, 60, 60, 80, 40, 12, 100, 65, 75, 12, 70, 16, 60, 60, 32, 35, 12, 10, 25).

26) *Finață* (Fonacz), porți 6 1/2, iobagi 53, aveau 327 oi (34, 16, 2, 3, 20, 8, 15, 15, 13, 15, 35, 2, 26, 7, 10, 15, 25, 20, 15, 8, 15, 8).

27) *Sighiștel* (Segistell), porți 4, iobagi 29, avea 195 oi (16, 4, 16, 10, 6, 35, 10, 15, 16, 8, 35, 8, 16).

28) *Cîmpenii de sus* (Felsö-Kompinth), fără număr de porți, iobagi 42, aveau 158 oi (10, 8, 10, 8, 8, 8, 35, 6, 16, 23, 10, 16).

29) *Cîmpenii de jos* (Alsó Kompanth), porți 16, iobagi 26, aveau 87 oi (20, 16, 12, 16, 13, 10). Boi aveau 2 cîte unul, iar 11 gospodari cîte 2. Vaci aveau 11 cîte una, iar 8 cîte 2. Porci (8, 2, 1, 4, 2, 6, 4, 8, 6, 2, 4, 4, 4, 7, 2, 8, 3). Caii erau repartizați astfel: 2, 1, 1, 2, 1, 1, 1, 1, 1, 1, 1, 1, 1, 2, 1, 2, 1, 1.

Sate cu oi puține:

1) *Cărbunari* (Korbonar), porți 2, iobagi 20, aveau 32 oi, (20, 12).

2) *Zeoldeo* (sat dispărut), porți 3 1/2, iobagi 34, aveau 30 de oi (9, 1, 10, 20).

3) *Beiușele* (Kis Belenes), porți 4 1/2, iobagi 50, aveau 120 de oi (20, 40, 30, 30).

4) *Pociovalișle* (Pocsaveleste), porți 2, iobagi 15, avea 30 de oi (20, 10).

5) *Mizieșul de sus* (Felsö Meszes), porți 3, iobagi 22, avea 26 oi (16, 10).

6) *Talpe* (Talpan), porți 2, iobagi 13, aveau 40 de oi (15, 25).

7) *Lunca* (Lonka), porți 6, iobagi 25, aveau 57 de oi (10, 35, 12).

8) *Slăvești* (Zloueszti, sat contopit în Pocioveliște), porți 2, iobagi 11, avea 56 oi (6, 35, 15).

9) *Brădet* (Bredel, iar în 1597 Bradeth), porți 4 1/2, iobagi 38, aveao 80 de oi (50, 15, 15).

10) *Gemfalva* (contopit cu Bunești), porți 1 1/2, iobagi 11, avea 127 oi (80, 32, 15).

11) *Receleni* (Rechedeny, sat dispărut), porți 1 1/2, iobagi 6, avea 71 de oi (10, 16, 10, 35).

12) *Măgura* (Magoran), porți 3, iobagi 17, avea 74 de oi (10, 10, 8, 8, 10, 10, 12, 6).

13) *Burdești* (Burdest), porți 2, iobagi 9, avea 41 oi (25, 16).

14) *Hotar*, porți 4, iobagi 22, avea oi 87 (20, 10, 10, 35, 12).

15) *Cărpinet* (Kerpenet), porți 3, iobagi 23, avea 58 oi (16, 32, 10). Între iobagi e înregistrat și Lupu Bașa, despre care se spunea că a trăit 120 de ani. El nu avea decît o vacă. Fiii și nepoții lui erau tot atît de săraci[2].

16) *Sușliu* (Susd), fără număr de porți, iobagi 40, avea unul 10, un altul 12 oi și 17 capre.

17) *Vărzarii de jos* (Alsó Warzan), fără număr de porți, iobagi 19, avea 68 oi (20, 8, 10, 2, 20, 8).

---

[2] S. Secula, *Biserica și Școala*, XVII, Arad, 1904, nr. 32, p. 220—224. Ancheta s-a făcut în 9 noiembrie 1619 în satul Cărpinet.

Sate fără oi sau avînd o singură gospodărie cu oi:

1) *Beiuș.*
2) *Tărcaia.*
3) *Soimuș-Petreasa* (Felsö Solymos).
4) *Buntești* (Bantafalva), 7 porți, 36 iobagi, o singură gospodărie cu 6 oi.
5) *Poenii de jos* (Alsó Poyn), 4 1/2 porți, 36 iobagi, o singură gospodărie cu 10 oi.
6) *Răstoaca* (Rastoka), porți 1 1/2, iobagi 11, o gospodărie are 50 oi.
7) *Dumbrăveni* (Dombrovani), porți 2 1/2, iobagi 32, o gospodărie cu 32 oi.
8) *Mociolea* (Macsola), porți 1, iobagi 4 (sat contopit cu Răbăgani).
9) *Mizeșul de jos* (Alsó Meszes), porți 3, iobagi 21.
10) *Bika* (Bikafalva, Broaște), porți 2, iobagi 11.
11) *Leleșteni* (Lelestyén), porți 1, iobagi 10.
12) *Teleac* (Telek), porți 3, iobagi 22, oi 32 la o gospodărie.
13) *Chișcău* (Kis Koh), porți 2, iobagi 14; o gospodărie cu 50 oi.
14) *Seliștea* (de Vașcău, Selyste), porți 1, iobagi 6.
15) *Stei* (Skey), porți 5, iobagi 21, avea boi (2, 1, 2, 2, 2, 2, 2, 2, 2, 2, 2, 2, 2, 2, 2), vaci (1, 1, 2, 2, 1, 1, 1); porci (7, 7, 7, 7, 5, 4. 7), cai (1, 1, 1). Aici o singură gospodărie avea 20 oi.
16) *Rieni* (Rhen), porți 6, iobagi 19.
17) *Păntăsesti* (Pantosest), porți 1, iobagi 6.
18) *Boi* (Boij, contopit cu Vașcăul), porți 10, iobagi 22.
19) *Craiova* (Vașcău, Kraliova și Krayova), fără număr de porți, iobagi 22, avea boi (6, 4. 2, 2, 2, 1, 4, 2, 2, 2, 4, 22, 4, 2); vaci (1, 2, 2, 1, 3, 3, 1, 24, 2, 1, 1, 3, 1, 2, 3, 1, 1, 1); cai (6, 1, 2); porci 20, 6, 3, 6, 4, 2, 3, 8, 2, 46, 1, 10, 1, 2, 5, 2, 1).

Cifrele de mai sus arată, mai presus de orice îndoială, că populația românească și în regiunea Crișurilor nu mai avea acum în sec. XVII, oieritul ca ocupație principală. Chiar în cele 29 de sate, în care erau oi mai numeroase, numărul acestora nu depășea cifra de 500 decît în 5 sate, deci mai puține decît erau în comitatul Turda sau în Zarand, în aceeași epocă. Este interesant că numărul cel mai mare de oi se constată la Băița, care încă de pe la 1500 devine un centru minier, de aici se extrăgea fier și aramă. Aici printre locuitori desigur au existat și unguri dar faptul că țineau oi, pe cei mai mulți dintre ei îi putem socoti români. Locuitorii din Poiana, așezare situată la miazăzi de Băița, lucrau tot la minele de aramă, în timp ce iobagii din Cîmpul-Boii lucrau la minele de fier. Sohodolul așezat la dreapta Crișului Negru este un sat de munte, ca și Fericea mai la miazănoapte a domeniului de la Beiuș. Fericea avea un munte al său, al cărui nume s-a păstrat pînă astăzi, Muntele Fericii. Numărul relativ mic de oi din celelalte așezări, unde nu erau mine, dovedește că locuitorii și de aici au trecut mai intensiv la lucrarea pămîntului. Un alt indiciu este numărul tot mai mare de boi precum și de

cai a locuitorilor. Și am putea adăuga și numărul relativ mare al porcilor. Existența în număr mare a acestor trei animale atestă fără echivoc schimbarea ocupației locuitorilor, din ținutul Crișurilor.

În ce privește porcii încă de la 1357 se menționează că românii de la Cetatea Piatra Șoimului țineau în număr mare. Într-o împrejurare, din acest an, ei au fost prădați de comitele de Moftin de 2000 de porci. În încăierarea ce s-a produs cu această ocazie, menționează documentul, a fost ucis un român, iar alți patru au fost răniți. Românii își duseseră porcii la păşunile de pe malurile Ecedului și cînd erau pe cale să se întoarcă acasă, au fost atacați după cum am menționat mai sus *(quando illos porcos domum pepellissent)*[3]. Despre păstoritul transhumant al oilor în aceeași cîmpie sau pe pustele de lîngă Debrețin, nu este nicio mărturie, ceea ce este o dovadă în plus că numărul oilor nu mai era așa de mare.

După instalarea habsburgilor în Transilvania și după repunerea episcopilor catolici, din Oradea, în posesiunea domeniului de la Beiuș, situația iobagilor români devine din ce în ce mai grea. Sesiile fărămițate nu mai puteau să hrănească familiile tot mai numeroase. Nici o evidență nu atestă însă revenirea la ocupația păstoritului.

La începutul veacului al XVIII-lea episcopul Csáky a acordat o serie de avantaje cu scopul de a ademeni cît mai mulți iobagi pe moșiile sale, pe care urma să-i folosească la muncile în mină, a căror redeschidere o urmărea. Dar aceste avantaje au fost uitate în curînd, iar obligațiile ce li s-au impus, în legătură cu minele, au crescut.

S-a păstrat un foarte prețios dosar de acte, care cuprinde plîngerile iobagilor bihoreni, din anii 1749—1751, cu privire la situația lor[4]. În încheierea prezentei lucrări vom analiza această împrejurare.

În vara anului 1749 țăranii din regiunea Vașcăului și Beliului, întîlnindu-se la tîrgul din Beiuș, s-au înțeles să ceară ușurarea sarcinilor ce-i apăsau. Ei adresează o plîngere împărătesei Maria Terezia. „Domeniul episcopal este atît de mic", spuneau ei, încît oamenii nu mai pot trăi din ce dă pămîntul, și sînt nevoiți să plece, în timpul verii, la seceriș și la coasă, în comitatele din Ungaria. Pămîntul este atît de sărac, încît în zadar se ară, că nu dă decît „rod puțintel" și numai dacă se gunoiește. Așezați în văile dintre dealuri ceea ce semănau, apele „le cărau la vale" și nu numai semănăturile ci și pămîntul. Totuși ei erau obligați să dea dijmele ca după rod bun. Mai înainte, scriau ei, după înțelegerea încheiată cu episcopul Csáky, li s-a dat putința să răscumpere cu bani unele obligații, și stăpînul feudal se mulțumea cu mai puțin — lua din sate doar cîte 6—7 cupe de unt. Ei aveau voie să-și trimită, fără plată, porcii în pădure, la ghindă. Acum însă erau obligați

[3] E. Lukinich, *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustratia usque ad annum 1400 p. Christum*, Budapesta, 1941, p. 135—136.

[4] E. Balázs Eva, *A váradpüspökség jobbágyainak megmozdulása a 18 század közepén* (Mișcarea iobagilor episcopiei de Oradea la mijlocul sec. al XVIII-lea) în Századok, Budapesta, 1950, p. 320—332.

să dea unt, după fiecare vacă şi să plătească taxă de păşunat pentru porci. Li se mai cerea să plătească drept răscumpărare pentru pieile de vulpe şi de jder cîte 4 florini de sat, pentru cîrciumărit cîte 14—16 florini, pentru trabanţii episcopului cîte 9—10 florini, şi pentru căldările de fiert rachiu cîte 6 mariaşi. Pentru mori dădea de cîte 3 florini, iar pentru hamei, 1—2 florini. Erau obligaţi să dea şi pentru secretarul episcopului. Pescuitul le era interzis. Dar iobagii erau obligaţi să vîneze şi să pescuiască pentru episcop. Apoi, erau lucrările legate de prelucrarea minereului de fier şi de aramă. „Noi le-am construit atelierele şi noi facem necontenit slujbe cu carele pentru transportul fierului. Tot noi construim mori, la care tot noi lucrăm, iar la berării ducem orz şi lemne, de la distanţă de 10—12 mile." Iobagii mai transportau apoi lemn de construcţie şi piatră la Oradea. La Beiuş, apoi, arau, semănau, coseau, săpau, secerau, pe seama stăpînului feudal şi duceau la curte rodul înblătit tot de ei. Duceau lemne de foc la castel. Femeile ţeseau cînepa. Şi mai dădeau cîte un om pentru slujba curţii. Erau trimişi în căraŭşie pe drumuri unde nu puteau umbla cu vitele. Şi făceau drumuri lungi, „aducem piatră de construcţie din Transilvania".

În ce priveşte drepturile, „putem spune că ele nu există" şi dăm doar un exemplu: dacă murea vre-un iobag şi văduva lui nu avea decît fete, acesteia i se lua pămîntul, dîndu-i-se ca rascumpărare 10—12 florini.

Plîngerea adresată reginei a atras după sine o anchetă făcută de slujbaşii comitatului, cu mare întîrziere şi fără nici-un rezultat. Iobagii români şi unguri se hotăresc atunci să trimită o delegaţie la Viena cu o nouă plîngere, mai amănunţită. Această plîngere, era de fapt un adevărat memoriu, constituia un act de acuzare împotriva ilegalităţilor şi abuzurilor săvîrşite de episcop şi de administratorii săi. Iobagii se plîngeau de toate sarcinile grele ce li se cereau fără nicio socoteală.

Blestemul iobagilor din regiunea Beiului era „glăjăria" căci obligaţiile care li se impuneau erau peste măsura puterilor lor. Cei din regiunea Beiuşului şi Vaşcăului se plîngeau, în aceiaşi termeni de atelierele de fier şi de „Kochurile" la care erau obligaţi să slujească. „Dacă episcopia clădeşte ateliere de prelucrat fierul şi glăjării, n-are decît să clădească şi să le muncească pe cheltuială proprie, şi să nu ne încarce pe noi cu atîtea slujbe neplătite cîtă vreme noi ne plătim taxele şi ne facem lucrul („rupturánket"). Slujbele acestea le socotim mai grele decît taxele ce le plătim. Dacă nu ni se face uşurinţă, vom fi nevoiţi să plecăm din pămîntul „excelenţei sale" — adica a episcopului — şi să plecăm fiecare unde vom putea", scriau ei.

Iobagii constrînşi la muncă la minele de fier şi la manufactura de sticlă, îşi exprimă deci limpede nemulţumirea. Ei făceau însă distincţie între muncile agricole datorate în temeiul legilor feudale şi pe care le făceau stăpînului feudal din veacurile trecute şi între muncile ce li se cereau acum pentru mine şi ateliere la care ei nu se angajaseră decît forţat, fiind însă de acord să le facă, dacă li se plătea. Episcopul voia însă muncă gratuită şi de aceia şi stăruia să se continue ancheta, cu atît mai mult, cu cît ţăranii nu numai că încetaseră să lucreze în acest nou

domeniu de activitate, dar ei au dat foc glăjăriei și au stricat unele ateliere.

Mișcarea țăranilor iobagi din districtele Beiușului, Vașcăului și Beliului a fost în cele din urmă curmată de stăpînirea feudală. Curtea de la Viena a dat dispoziții să fie trimise trupe pentru a liniști pe țărani, care au și sosit în vara anului 1751. Comitatul intentează țăranilor un proces care cum era de așteptat s-a încheiat în dauna acestora. Urmare a fost că, 18 iobagi au fost deposedați de pămîntul lor, au fost pedepsiți cu cîte 200 lovituri de băț și apoi goniți de pe moșie.

În motivarea sentinței se arată că iobagii au ținut adunări nepermise, au instigat la nesupunere, au alungat pe slujitorii domeniului și au refuzat să mai presteze slujbe.

Lupta iobagilor din regiunea Beiușului, Vașcăului și Beliului, cu aproape de un sfert de veac înaintea furtunoasei răscoale a lui Horea, a fost înfrîntă. Dar cauzele pentru care s-au ridicat țăranii au continuat să existe și în asemenea condiții viața lor a continuat să rămînă grea.

Mișcarea iobăgimii bihorene din anii 1749—1751 și atitudinea pe care a manifestat-o stăpînul feudal îndreptățește să se pună următoarea încheiere: zorii foarte îndepărtați ai unei noi orînduiri, acum în secolul al XVIII-lea se fac simțite, dar nobilimea care voia să beneficieze de avantajele rînduielilor vechi, complectate cu unele elemente noi, nu pricepea că vechile relații feudale erau de acum o piedică și că ele — cu toată încercarea lor — nu se puteau adapta unor situații noi.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

SABIN BELU

DIE SOZIAL-ÖKONOMISCHE LAGE EINIGER DÖRFER AUS DEM WESTGEBIRGE (DEM KREISCHGEBIET — ȚARA CRIȘURILOR) IM MITTELALTER

(Zusammenfassung)

Von der Erforschung zweier Dokumente — dem Urbarium der Domäne Beiuș aus dem Jahre 1600 und der Untersuchung der Unruhen auf der Domäne des katholischen Bistums von Oradea aus der Mitter des 18; Jahrhunderts — ausgehend, versucht der Verfasser, Aspekte aus dem Leben der rumänischen Siedlungen aus dem Kreischgebiet (Țara Crișurilor) im 17.—18. Jahrhundert hervorzuheben.

Die Analyse der erwähnten Urkunden zeigt beginnende Veräderungen in der Lebensweise der dortigen Leibeigenen an, die infolge der Verpflichtung, in den Eisen- und Kupferbergwerken des Gebietes einerseits und infolge der Intensivierung und Ausdehnung der landwirtschaftlichen Tätigkeit andererseits aufgetreten sind.

Die Analyse dieser Daten ermöglichte die Schlußfolgerung, daß eine der wichtigsten, uralten Tätigkeiten der Bewohner dieses Gebietes des Westgebirges, die Schafzucht, spürbar zurückgegangen ist.

O DESCRIERE A ȚĂRII ARDEALULUI DIN 1679

În fondul de manuscrise a fostei biblioteci blăjene, astăzi Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei R.S.R., se păstrează sub cota 100 un manuscris românesc cuprinzînd mai multe texte religioase și laice, în slavonă și română, precum: *Cîntări către născătoarea de Dumnezeu și cele zece porunci, Savoslovie, Fragment din călătoria Maicii Domnului la iad, Poveaste de pildă sfîntului post folos sufletului, Jitia și vederile ciodeselor preacuviosului părintelui nostru Vasile, Slujba de la strastie, Slujba svintelor kinuri a Domnului nostru Is. Hs., Cele din urmă ale omului, Ertăciunea omului mort, Povestea lui Sahariciu împărat cu cele 12 vise. Mamer le-au deslegat, Povestea lui Sahanciu împărat cum i-au răspuns Mamer filosoful de rîndul viselor, Cazanii* etc. Manuscrisul a fost botezat de către N. Comșa, *Codice religios* și descris în *Catalogul manuscriselor românești din Biblioteca centrală din Blaj* (Blaj, 1944, p. 110—114). Prezența la foaia 167 a unei notații de copist ne pune pe urmele autorului lui: „Această carte o am scris eu popa Pătru fecior lui Șerb Stroița an Domnului 1679 an, ci mă rog fraților cari veți ceti și veți afla greșit să nu mă blăstămați, c-au scris mînă păcătoasă, că nu-i nime negreșit, fără ins Dumnezeu". Cifra penultimă e 8 nu 7, așa că trebuie citit exact 1679, nu 1689 cum ne indică N. Comșa (deși după unele texte slavone de la început textul ar fi putut fi copiat și anterior, mai ales că par să existe mai multe grafii în interiorul său). Despre autorul său, Pătru popa, nu putem ști deocamdată mai mult. Îl interesează, după cum vedem, pe lîngă texte legate de cult și unele cărți populare religioase (jitii) sau laice *(Povestea lui Sahanciu împărat)*, aceasta din urmă una dintre cele mai interesante ale literaturii escatologice, de prevestire. Alături de ele pătrunde și un text istoric f. 102—104, *De țara Ardealului și de ținuturile ei cîte sînt tot pre samă. Început.* Textul n-are sfîrșit, așa că nu ne putem da seama cît de întins era. Cunoștințele autorului nu sînt însă extrem de vaste și nu conțin date foarte exacte (ani, date ale unor întîmplări sau bătălii), insistîndu-se mai mult asupra *geografiei* ținutului, decît asupra *istoriei* lui. Lucru putea fi făcut astfel și de către autor, prin cunoștințele sale dobîndite în școală, cu ocazia călătoriilor sau prin lectura unor cărți de epocă. Nu excludem însă nici posibilitatea existenței unui manuscris pe care l-a copiat sau a respectării unei tradiții cărturărești medievale, care se poate depista în partea de sfîrșit a lui, unde transpare vag un fel de spirit al timpului (de „tipar") cu privire la frumusețea locului și a bogăției lui, acea impresie de țară fericită, de loc plăcut („topos amoeneus"), figură de stil preluată și de tradiția maghiară și săsească din Transilvania. Textul este destul de laconic, simplificat, redus la comunicarea unor date strict necesare, dar

care atrage atenția asupra unor cetăți, locuri și obiceiuri ale provinciei (existența unei cetăți *Selinum* sau *Salinum* lîngă Turda, vestigiile ei, obiceiurile secuilor, bogăția solului etc.).

Descrierile *românești* ale țării Ardealului sînt cum se știe foarte puține în această epocă, așa că publicarea acestui material ni se pare de mare importanță pentru o cunoaștere mai bună a epocii. Că autorul e român se observă și din accentuarea ascendenței românești a lui Iancu de Hunedoara, din insistența pe acțiunile și înfăptuirile lui, din scoaterea în evidență a contribuției românești investită în aceste locuri: „Acestea toate românii le-au părtășit cu mare cheltuială", spune el într-un loc, mîndru în același timp de vestigiile civilizației romane.

În condiții mai puțin vitrege, condeiul lui Pătru popa ar fi putut deveni acela al unui cronicar.

MIRCEA POPA

ANEXA

De țara Ardealului și de ținutul ei.
Cîte sînt tot pre samă. Început.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

Ardealul nu iaste țară foarte mare. Și nu mai o parte ce-i zic olaturi de ținut. care iaste despre partea țării ungurești. Aceasta iaste pre ținuture împărțit.

Întîi ținutul Huniad Vaida. Hinidoara, cetate care s-au zidit de Iancul Vo(evo)d, feciorul lui Jicmont craiu, care le au fost născut din Mor(s)ima, fată de rumîn. Deci acest Iancu, ce i-au zis Huniad Ianăș vo(evo)d, el au zidit Huniad var. Și au născut dintrîns[ul] Matiaș craiu. Și într-acest ținut iaste Deva, cetate și oraș, cari iaste sus într-un deal. Într-aceasta au fost și în Gorghiu(?) demult 2 voivozi.

Al doile ținut e Giula Fiervar și au pus numele pentru numele unui căpitan ungurean, carii au fost 7 căpitani cînd au venit ungurii de la Șitia. Și au venit aici întru Ardeal. Aceasta Giula Fiervar — Alba Iulie, mai nainte era mare loc și bogat și era loc de episcopie și multe beseareci, cu mulți preuți și era bogați și multe odejdii și scule. Acolo iaste o besearecă și un turn înalt carele l-au zidit Iancul voevod, ce-i zic Huniadi Ianoș, tot de pietre cioplite cu mare cheltuială. Și înlăuntru o au frumusețat cu icoane de aur și de argint și multe scumpe odejdii de leturghie și cum să cade veșminte de svinție, cu aur și cu pietri scumpe și mărgăritariu. Iar cînd au fost cursul anilor 1557 aceaste toate s-au lăsat și s-au apucat altele.

A treia varmeghie ce-i spune ținutul Turdei, carele-i numele pre orașul Turdei. Acolo sînt ocne foarte alease aproape de dînsa cur[ge] în jos o apă foarte frumoasă care să cheamă Arenieș și-i zic „apă poliită". Acolo lîngă Turda sus în coastă au fost un oraș foarte frumos al romanilor pre numele său chemat *Selinum* și acum să cunoaște poarta cetății; deasupra porței sus au fost o spat-

crumţă [statcruciţă?] în chip scris si in unghiul despre apus au fost foarte o cetate frumoasă şi din cetate au fost 2 pár/tăseale ce-i zic păduri de piatră pre cale. Aşe-au fost mergînd afar din cetate. Unul merge spre Cluj şi deci merge în jos pînă la Dej. Mai 7 mile de loc. Aş-au fost de lat cît au putut îmbla 2 cară alaturea. Altul mergea decinde preste Arieş pînă într-o cetate pustie. De-acolea iar merge afar' preste apa Murăşului şi de-aci tot merge în sus pre apă pînă la Oşerheali Murăş. Mai 10 mile de loc. Acestea toate rumânii le-au părtăşit cu mare cheltuială. Încă multe cetăţi pre multe locuri să g[ă]sesc în Ardeal lîn[gă] Bălgrad şi lîngă Sas Sebeş. 102v

Al patrul[ea] ţinut, al Coloşului. Pre acesta şi Clujul să cheamă cetate. Ce şi acolo sînt nişte ocne de sare foarte alease. Şi într-acest ţinut numai ca 2 mile de loc iaste cetate foarte aleasă ce-i zic Clujul şi mai nainte s-au chemat nemţeşte Clausenburg. Într-această cetate s-au născut Matiaş craiu în cetatea cea veache, într-o casă mare veache carii iaste la poarta despre miază-zi tocma înainte-i iaste.

Al cincile ţinut ce să cheamă Doboca. Acesta iaste cetatea Dejului, şi iaste şi acolo o ocnă de sare foarte vestită aproape de Someş / şi de acolo 1 milă de loc iaste un balvanioş care au fost foarte mare în Ardeal. De la balvanioş un var ce se cheamă Seicvarăş de cătră răsărit iaste cetate de scaun. Lîngă aceea încă sînt ocne frumoase. 103v

Al 6-le ţinut să cheamă Calota, acesta e de margine de Ardeal şi de alte părţi ale ţării. Cum întîi la al 4 cap. Că spre miază-noapte şi spre apus sînt aceste ţinuturi. În Ardeal despre Ţara Ungurească parte, iar despre răsărit şi spre amiază-zi despre Moldova şi despre Ţara Rumânească mai mult nărod lăcuesc încă într-această ţară.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

Întâiu iaste spre Moldova o cetate ce se cheamă Bistriţa. Şi această o au dat dat ifiú Laslό craiu[l] [tînăr Vladislav craiu — *scris pe margine n.n.],* feciorul lui Albirg, craiul, lui Huniad Janos, gubernatorul Ianculi voevod, care au fost gubernator pre Ţara Ungurească şi el au fost tatăl lui Matiaş Craiul şi multe izbînde făcu cu oştile împotriva turcilor şi cu aste vitejii multe sate şi cetăţi au dăruit vitejilor lui. După acestea au cumpărat din ruda saşilor din Ardeal ţinutul cu o samă de bani. Într-această parte şi într-acest ţinut / iaste o cetate frumoasă tocmai lîngă munte ce să cheamă pre cursul apei Bistriţa. Din sus de cetate 4 mile de loc iaste baia Rodnei cea veche, unde au lucrat mai nainte de mult cîte 40 de meşteri carii au fost la aceale băi, cu mare hasnă. Acum încă lucrează, ce nu cu atîta samă de oameni şi nu-i aşea hasnă. După acestia săcuii au fost oameni slobozi şi neameşi. Şi aproape de ceea ce ar de la Schitia şi aceştiau au fost mai bătrîni şi slobozi, n-au dat nimănui nimic, nu au slujit. Iar de s-au tîmplat de au venit niscari vrăjmaşi asupra ţării, ei atunci s-au sculat după porunca craiului înaintea vrăjmaşilor săi. Şi cînd s-au corunat craiul lor i-au dat de om cîte un bou gras. Şi cînd au născut crăiesele coconi iar au dat căte un bou gras. Şi oameni de oaste au fost. Şi pămîntul săcuilor iaste împărţit dintr-înşii iar în Ardeal cai buni şi de treabă de oaste şi cai de hamure şi boi mulţi şi graşi. Iar de s-ar şti de zidirea lor cum au zidit cetăţile în ţara Ardealului, cumsăcade să se ştie Sibii care iaste mai mare cetate într-această ţară / şi Sas-Sebeş. 103v 104r

Clauzumburg. Ce-i zice Clujul şi Bistriţa, Mepeşti—Mediaş, Seghişvar—Sighişoara, Coroana—Braşov, Sas-varoş, Orăştia. Aceste cetăţi-oraşe au început întîi a

le zidi şi alte multe. Iar pentru multe oşti şi războaie numai oraşe şi sate să ţin, carele sănt împărţite pre scaune ca să să ştie de cin' ascultă. Ardealul nu-i prea mare (?) [varmeghie?] că numai de unde-i zic Baia Huniad pînă la gra[niţa] din sus de Braşov de-abia sînt 40 de mile de loc de lungă. Iar de largă cade 20, ci este loc deluros pentru aceasta şi pămînt rodnic. Şi cu poame dulci, şi împrejur iaste ca o corună frumoasă şi printre aceste dealure multe sînt sate dease şi frumoase şi oameni lucrători cu plug şi cu sapa. Şi ei să găteaşte grău şi săcar[ă] şi mălai. Cum de-ar fi tot face ar putea fi jumătate tot poleit, căci că din dealure şi din vîlcele sapă năsipul şi-l spală şi să aleage aur foarte scump şi bun. Unii lucră la argint
104v viu. Aur, argint, arame, plumb, hier, oţel şi pre alocurea sînt oraşe de băi pre /...

BCU Cluj / Central University Library Cluj

REGLEMENTAREA URBARIALĂ A MARIEI TEREZIA DIN 1767. TEXTELE ROMÂNEȘTI.

Reglementarea urbarială pentru Ungaria, decretată de către împărăteasă la 23 ianuarie 1767, s-a aplicat și în părțile apusene ale Transilvaniei de azi care atunci făceau parte din comitatele Arad, Bihor, Maramureș, Satu Mare și Ugocea, comitate cu o numeroasă populație românească, în unele regiuni, preponderent românească.

În toate aceste locuri — că de altfel pretutindeni unde s-au desfășurat — lucrările de introducere a urbariului, în măsura în care supușii înșiși erau implicați în ampla acțiune de reglementare, urmau să se execute, după cum prevedeau instrucțiunile pentru comisarii regești și pentru deputații magistratuali însărcinați cu aceste operațiuni, în limba locului, adică în limbile vorbite *(in linguis vernaculis)*. Deși instrucțiunile nu menționează în mod expres limba română printre limbile vorbite *(germanica, hungarica et slavica)*, s-ar putea presupune că în denumirea generică de *slavica* ce se referă, desigur, la slovacă și ruteană, legiuitorul a cuprins, impropriu, și limba română, exprimată în scris pe atunci cu precădere în chirilice.

De altfel, se știe că textele oficiale legate de reglementările urbariale de mai tîrziu, cea din 1780 în Banat, din 1785 și 1819 în Transilvania, chiar dacă acestea din urmă n-au fost finalizate prin introducerea urbariului, s-au tradus și în limba română. Ca să ne referim numai la textul propriu zis al urbariului în versiunile românești, menționăm că acestea au fost deja editate[1].

Textul românesc al urbariului din 1767, care le precede pe acestea, nu știm însă să fi fost cunoscut pînă acum, referințele la cuprinsul actului vizînd una sau alta din versiunile în celelalte limbi, de obicei la versiunea latină[2].

Considerăm de aceea că prezentarea (și editarea) textului românesc al urbariului este utilă cercetării nu numai pentru că întregește seria traducerilor importantului act, îngăduind totodată unele lămuriri noi în privința aplicării sale în comitatele amintite, ci și pentru a cunoaște începuturile foarte trudnice, cum le atestă traducerile înseși, ale formării unei terminologii românești de care urmează să uzeze stilul politico-administrativ în materie urbarială.

* * *

[1] D. Prodan, *Reglementarea urbarială din Banat de la 1780*, în „Anuarul Inst. de Ist. Cluj", XII, 1969, p. 305—321; urbariul din 1819 pentru Transilvania, la Il. Puşcariu, *Documente pentru limbă și istorie*, II, Sibiu, 1897, p. 110—139.

[2] C. Pauly, *Constitutio rei urbarialis regni Hungariae*, II, Viena, 1817, p. 351—377.

După publicarea edictului urbarial din 23 ianuarie 1767 s-a trecut la introducerea urbariului. În comitatele de dincolo de Dunăre *(Dunántúl)* lucrările au fost executate încă în anii 1767—1768. În 1769 datorită unor tulburări țărănești și a ciumei, cînd lucrările urbariale stagnează și se pusese chiar problema opririi lor, împărăteasa, avînd în prealabil opinia favorabilă a Consiliului de Stat, hotărăște continuarea acestor lucrări și introducerea treptată a urbariului în toate celelalte comitate. Așa se face că în majoritatea comitatelor, inclusiv în cele care ne interesează, urbariul s-a introdus începînd de abia cu anul 1770.[3]

Este o operație amplă, desfășurată în mai multe etape, riguros stabilite în instrucțiunile cuprinzătoare, amintite mai sus, care prevăd deopotrivă momentele succesive ale tuturor lucrărilor ce urmează a fi executate ca și îndatoririle ce revin întregii ierarhii sociale și administrativ politice implicate.[4]

Începutul reglementării constă din examenul la cele nouă puncte de întrebare, referitoare la toate aspectele raporturilor dintre supuși și stăpînii de pămînt. Această investigație constituie, de aceea, fundamentul pe care se așează întreaga reglementare. Deputați magistratuali numiți de comitat dintre asesorii tablelor judecătorești se deplasează loc după loc și înscriu declarațiile supușilor făcute prin juzii, jurații și bătrînii satelor, în prezența stăpînului de pămînt sau a dregătorului său. Mărturiile țăranilor se prestează sub jurămînt, la toate cele nouă întrebări puse separat, în limba locului *(in vernacula lingua)*. Se trece apoi la conscrierea separată a sesiilor, locurilor defrișate și a viilor. Se procedează la introducerea măsurilor oficiale de Pojon (Bratislava), la promulgarea celor 15 puncte generale despre interzicerea abuzurilor (și cu acest prilej textul va fi publicat în limba locului respectiv).

Operația următoare, de un interes special pentru introducerea urbariului, o constituie clasificarea locurilor din punct de vedere al capacității lor productive, în vederea stabilirii constitutivului sesional. Clasificarea, înainte de a fi publicată prin rezoluție regească, pornește de la proiectele comisiilor de clasificare ale fiecărui comitat, aprobate cu sau fără modificări, pe rînd, de către comisarii regești însărcinați cu lucrările urbariale, de Consiliul Locumtenențial al Ungariei și de Cancelaria Curții.

Constitutivul sesional, pentru comitatele care ne interesează, a fost publicat prin rezoluțiile regești după cum urmează:[5]

— în comitatul Arad la 14 septembrie 1770, sesia fiind constituită din pămînt arător de 26 iugăre clasa 1; 28 — clasa 2; 30 — clasa 3; 32 — clasa 4 și fînațe de 8 cosași pentru locurile care se cosesc în fiecare an de două ori, de 10 cosași unde se cosesc rar de două ori, de 12 cosași unde nu se cosesc anual decît o dată.

---

[3] F. Eckhart, *A bécsi udvar jobbágypolitikája 1761—1790-ig*, în „Századok", 1956, nr. 1—2, p. 89—96.

[4] Rezumate după C. Pfahler, *Jus Georgicum Regni Hungariae et Partium eisdem adnexarum*, II, Keszthely, 1820, p. 5—38.

[5] Pauly, I, p. 28—29; Pfahler, II, p. 173—174.

— în comitatul Bihor la 24 decembrie 1771, cu valorile:
pămînt arabil: 26 — 28 — 30 — 32
fînaţ: 8 — 10 — 12
— în comitatul Maramureş la 30 septembrie 1772, cu valorile:
pămînt arabil: 22 — 24 — 26 — 28
fînaţ: 8 — 10 — 12
— în comitatul Satu Mare la 6 septembrie 1773:
pămînt arabil: 26 — 28 — 30 — 32
fînaţ: 8 — 10 — 12
— în comitatul Ugocea la 25 aprilie 1774:
pămînt arabil: 20 — 22 — 24 (fără clasa 4)
fînaţ: 8 — 10 — 12

Rezoluţiile vor fi publicate în congregaţia generală a fiecărui comitat de unde vor fi comunicate deputaţilor magistratuali, însoţite de *exemplarele tipărite ale urbariilor şi tabelelor urbariale*, în număr suficient, pentru ca aceştia să le poată completa la faţa locului, avînd la îndemînă şi textele examenului la cele nouă puncte de întrebare şi conscripţiile executate anterior.

Deputaţii magistratuali vor completa rubricile urbariilor şi ale tabelelor urbariale tipărite, avînd grijă să redacteze din fiecare cîte patru exemplare, aşijderea din conscripţiile locurilor defrişate, viilor, cu formularele pentru prestarea nonei şi a censului pentru dealurile cu vii, şi în cîte două exemplare pentru conscripţiile urbariale şi examenul la cele nouă puncte de întrebare. Verificate toate de comisarii regeşti, actele amintite vor fi autentificate şi întărite în congregaţiile generale ale comitatelor. Comitatul va retrimite din ele: cîte două exemplare din urbarii, tabelele urbariale şi conscripţiile locurilor defrişate şi ale viilor, însoţite de cîte un exemplar din conscripţia urbarială şi examenul la cele nouă puncte de întrebare, deputaţilor magistratuali pentru a le face publicarea solemnă a urbariului în fiecare loc.

Conform poruncilor comitatelor, intrarea în vigoare a urbariului a fost stabilită în comitatul Arad la 28 iulie 1772, în Bihor la 25 aprilie 1774, în Maramureş la 1 ianuarie 1775, în Ugocea la 24 aprilie 1775, în Satu Mare la 1 ianuarie 1776.[6]

Chemînd pe supuşi, în prezenţa stăpînului sau a oficialului său, deputaţii magistratuali vor citi textul complet al urbariului, apăsat şi limpede, punct după punct şi paragraf de paragraf, declarînd publică introducerea şi intrarea sa în vigoare. Despre această introducere vor face apoi rapoarte amănunţite de adeverire a execuţiei urbariale, în patru exemplare: unul pentru stăpînul de pămînt, unul pentru comunitate, două pentru comitat, din care unul comitatul îl va trimite Consiliului Locumtenenţial. De reţinut că între anexele la exemplarul pentru obştea satului vor fi trecute şi urbariul şi tabelele urbariale tipărite, desigur, în limba locului, în satele româneşti în limba română.

[6] Eckhart, p. 97.

Faptul explică raritatea astăzi a imprimatelor românești ale acestor texte, ceea ce s-a păstrat din ele putînd fi socotite cazuri cu totul întîmplătoare, cunoscută fiind soarta vitregă a arhivelor sătești.

* * *

Primul text din actele reglementării urabiale pe care-l prezentăm este *urbariul tipărit în limba română pentru comitatul Maramureș* (Anexa I). Actul s-a tipărit în tipografia din Blaj în anul 1771, la cererea comisiei regești urbariale a comitatului, după originalul (traducerii) pe care comisia l-a expediat tipografiei, din porunca Curții din Viena, ca și versiunea în limba ruteană, în aceleași condiții, după cum rezultă dintr-un raport al prefectului tipografiei, Iosafat Deray, din 30 ianuarie 1772.[7]

Exemplarul văzut de noi e urbariul satului Bătarci *(Valachie Possessionis Batarcs* — URBARIUM — *satului Batarci)*[8], care nu făcea însă parte din comitatul Maramureș, ci din Ugocea. Împrejurarea ne face să deducem că din exemplarele tipărite pentru Maramureș s-a folosit și comitatul vecin pentru localitățile cu populație românească aflate în teritoriul său, mai ales că acestea erau puține. Din atestatele date cu prilejul execuției urbariale făcută în 1775 s-a declarat limba română ca limbă obișnuită *(ordinaria lingua)* în următoarele localități: pe lîngă Bătarci, și în Gherța Mică, Gherța Mare și Turț[9], în care e de presupus că urbariul s-a introdus în versiunea românească după exemplarul destinat comunității. Întregul tiraj, pe care nu-l putem preciza acum, trebuie să fi avut deci în vedere un număr mai mare de exemplare decît numărul localităților din Maramureș[10] unde urma să se publice urbariul în limba română, ca și în cazul tirajului în versiunea ruteană, din care e de presupus că o parte s-a trimis localităților rutene din comitatul Ugocea.

* * *

[7] „Quaedam urbaria valachico et ruthenico idiomate pro principatu Hungariae ad requisitionem I. R. Comissionis in comitatu M-marasiensi existentis et quidem (ut nobis ab eadem scriptum est) ex directione ac inviatione Viennensi huc missa impressa iuxta originale ejusdem Regiae Comissionis, anno 1771"; cf. Z. Pâclișanu, *Tipografia din Blaj*, în „Boabe de grîu", V, 1934, nr. 2, p. 106; A. Ivič, *Documente referitoare la mișcarea literară și culturală a românilor din Ungaria în secolele XVIII și XIX*, în „Anal. Acad. Rom. Mem. Sect. Ist.", S. III. t. XVIII, 1936—1937, p. 117.

[8] Arh. Stat. Baia Mare, Fd. Foi Volante, h; in folio, 11 f. r—v, cu caractere chirilice, cu ultima filă (f. 12) lipsă.

[9] Szabó I., *Ugocsa megye*, Budapesta, 1937, p. 293—294, 391, 418—419, 525.

[10] Tabelul clasificării locurilor cu prilejul conscripției urbariale înscrie un total de 138 de localități în 4 clase, respectiv: 39 — 58 — 19 — 22; cf. K. Rebro, *Urbárska regulácia Mária Terézie a poddanské úpravy Jozefa II na Slovensku*, Bratislava, 1959 p. 117.

O altă *versiune a urbariului* în limba română a fost pregătită *pentru comitatul Satu Mare* (Anexa III).

Cu adresa din 22 septembrie 1769 nr. 3569 Consiliul Locumtenențial expediază comitatului textele imprimate în limba maghiară, ale urbariului și tabelei urbariale, cerîndu-i să le traducă în limba română *(Lingua Valachica verti curare),* ca să poată fi tipărite *(imprimi possit),* după cum prevede rezoluția regească, astfel ca să poată fi procurate în acele locuri din comitat unde limba română este cea mai mult folosită *(ubi Lingua haec Valachica potissimum viget);* după ce traducerea va fi fost făcută de o persoană potrivită, să le trimită Consiliului Locumtenențial.[11] La 29 ianuarie 1770 Consiliul, printr-o nouă adresă în chestiunea urbariului în limba română, urgentează comitatul să-i trimită traducerile pentru a putea dispune tipărirea lor.[12] Aceeași urgentare și prin adresa din 22 martie 1770 (în care se răspunde afirmativ la întrebarea comitatului, cu scrisoarea sa din 5 februarie, dacă urbariul care trebuie tradus în limba română poate fi scris cu litere latine)[13], repetată apoi și la 16 iulie.[14] Traducerea e gata de abia la începutul anului 1771 și, prin adresa comitatului din 4 ianuarie a acelui an, urma să fie expediată Consiliului Locumtenențial.[15] E numai traducerea urbariului *(Urbarie)* nu și a tabelei urbariale. Nu știm acum dacă traducerea a fost sau nu tipărită[16], ca în cazul urbariului pentru Maramureș.

* * *

Cele două texte reproduc, în versiuni diferite ca traducere, conținutul actului reglementării urbariale, cu toate cele nouă puncte ale sale.

Întîi, cu privire la constitutivul sesiei („De fața zvorei iobăgești"; „După loc de casă iobaghișilor"), stabilit după cum am văzut la 20—30 iugăre pămînt arător și 8—12 coase de fînaț pentru o sesie întreagă („o întreagă iobăgească zvoară"; „un loc iobaghișului deplin") și, proporțional, mai puțin, după jumătatea, pătrimea și optimea de sesie.

Al doilea punct stabilește beneficiile supușilor („De hasna iobagilor"; „A iobaghișilor luată hazna"): dreptul lor de crîșmărit, regimul curăturilor, al pășunii, al folosirii pădurii pentru lemn de foc, de construcții, ghindă și jir.

Al treilea punct reglementează slujbele („De panștina iobagilor"; „Dela slujba iobaghișilor"), la o zi pe săptămînă cu vitele sau la două zile cu palmele pentru iobagii cu sesie întreagă, proporțional mai scăzută

[11] Arh. Stat. Cluj-Napoca, Fd. comit. Satu Mare, fasc. 46, nr. 268.
[12] Idem, fasc. 47, nr. 119.
[13] Idem, fasc. 47, nr. 143.
[14] Idem, fasc. 47, nr. 319.
[15] Idem, fasc. 48, nr. 55 (conceptul adresei).
[16] Manuscrisul traducerii în fasc. 46, nr. 268: *Urbarium cum adnexis,* f. 15—25.

pentru cei cu fracțiuni de sesie; la 18 zile pe an pentru jelerii cu casă și la 12 zile pe an pentru subjeleri. Sînt prevăzute amănunțit condițiile prestării slujbei, timpul zilei de slujbă, slujba la distanță, slujba în muncile agricole urgente, calcularea frînturilor de zile în cazul întreruperii slujbei, răscumpărarea slujbei, obligația cărăușiei lungi o dată pe an, a altor cărăușii socotite în slujbă, ș.a.

Punctul al patrulea înscrie obligațiile censului și daturilor („De dările iobagilor"; „De pe porția iobaghișilor"), censul în bani, datul puilor, ouălor, coponilor, untului, răscumpărarea lor etc.

Următorul reglementează prestarea nonei și a teragiului („De a noa și vama heghiului"; „De a nouălea și de la vama /heghiului/").

Punctul al șaselea înscrie drepturile și beneficiile stăpînului („De binele domnului și de numai a lui vinit"; „De hazna domnului și de putere"), dreptul de a-l moșteni pe iobagul mort fără urmași sau pe cel fugit, monopolul vînatului, pescuitului, crîjmăritului, venitul tîrgurilor și al vămilor domeniale.

Al șaptelea oprește practica abuzurilor stăpînului în raport cu supușii („Dept oprit și de acum înainte care or cumpeni fără rând fapte și obiceaiuri"; „Tătă s-a oprit și după amu s-au îndepărtat peste măsură făcutelor și socașurilor").

Al optulea capitol reglementează dreptul stăpînului de a-l judeca și pedepsi pe supus („De oprealiștea și de certarea iobagilor"; „Dela tocmeală oprite iobaghișilor și pentru a fi făcut bintușagurilor").

Ultimul capitol se ocupă de alegerea și atribuțiile dregătorilor sătești și de raporturile lor cu stăpînul („De trebuiala rîndurilor"; „De acei pe carile țietura rîndu din luntru i se cade").

*

* *

Al doilea din actele reglementării urbariale tradus și tipărit în limba română este *tabela urbarială* (dată ca anexă în trei limbi la instrucțiunile pentru deputații magistratuali sub M., nr. 12). O prezentăm după exemplarul imprimat, anexat la conscripția satului Sărăsău (jud. Maramureș), „Tabella urbarialis Possessionis Szarvaszo. Classis I-me" (Anexa II), completată în anul 1774.[17]

Ea cuprinde în 16 rubrici numele și prenumele supușilor, calitatea sesiei stabilită prin rezoluția regească, suprafața intravilană a sesiei, a aparținențelor, pămînturi arătoare și fînațe, numărul zilelor de slujbă iobăgească anuală cu boii sau cu palmele, prestarea nonei, a censului anual, beneficiul lemnelor de foc, obligația torsului și a celorlalte daturi, pămînturile date în compensația locurilor intravilane care vor fi scutite de nonă.

*

* *

[17] Arh. Stat. Baia Mare, Fd. Col. Diplome Maramureșene, nr. 78/1774.

O mare varietate de aspecte ale raporturilor urbariale au fost, după cum se vede, cuprinse sistematic în norme precise, introducînd în practica unei iobăgii, pînă atunci sub autoritatea atotputernică a stăpînului, legea și ordinea. Reglementarea, cu toate că nu și-a propus să atace esența proprietății feudale, dimpotrivă, i-a dat un nou temei juridic, și nici n-a desființat șerbia, e totuși „un mare act de guvernămînt, trecînd categoric acum problema raporturilor urbariale de pe planul dreptului privat pe cel al dreptului public".[18]

Punînd în acest plan raporturile, reglementarea nu numai că legalizează o variantă mai ușoară a acestora pentru țărănime, față de Transilvania incomparabil la un nivel mai scăzut, dar îl notifică pe supusul iobag ca persoană juridică, ca „cetățean", desigur, în limitele condiției sale sociale iobăgești, de acum însă mai bine determinată. Și, foarte important, îi pune la îndemînă statutul său social, legiferat, îi publică în mod solemn textul reglementării în propria sa limbă, încredințîndu-i-l la fața locului și în prezența stăpînului cu toate însemnele necesare ale autorității de stat.

Se deschidea astfel o etapă istorică nouă a raporturilor urbariale, un precedent ce urma să-și asocieze măsurile corespunzătoare pe care politica socială a Curții vieneze le va întreprinde și în Transilvania; din timpul Mariei Terezia, continuînd cu Iosif II, pînă la Francisc II. Să se observe, punînd alături textele, că reglementarea urbarială intenționată în 1819, tradusă la rîndu-i în limba română, are la bază urbariul din 1767.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

AUREL RĂDUȚIU

ANEXA I

URBARIUM

Punctum întăe

De fața zvorei iobăgești

1. Pentru că trebile iobagilor și dările acelora după biruința, măsura și ființa zvorălor iobăgești treabă să se îndreapte dară aceaste, ne fiind tuturindinea într-un chip, să cuvine pre cum sînt hotarăle și acelora bunătăți au răotăți aceale a le asămăna, drept aceaia într-acesta /.../* un întreg loc le casă iobăgească, adecă

[18] D. Prodan, *Răscoala lui Horea*, I, București, 1979, p. 51.

* Spațiu liber, pentru a fi complectat de conscriptori la fața locului.

zvoara, aceaia, ocolul, ograda, grădina și șura așa de mare și de largă să fie încît loc s-ar sămăna doao mirțe pojunești, adecă un chibel de sămănătură, iară de s-ar afla mai mic careva, zvoara, aceaia cu pămînturi arătoare au cositoare trebue să se doplinească.

Și iarăși de cumva ar fi mai mare zvoara decît unde s-ar sămăna un chibel de grăunțe, cu cît a întreace treabă să se știe în pămînturi arători, au cositori.

Ce încă de s-ar afla numai cu atîta mai mare zvoara încît loc s-ar putea sămăna de giumătate de fealderă, acea nimică nu-i vreadnică să se iae în seamă. /

f. 1v. 2. Pămînturi după o întreagă iobăgească zvoară /.../ falcea de arat, toată falcea de doao mirță pojunești, adecă un chibel de sămănătură, destul fiind și cositoriu /.../ Pentru că cu ani /.../ să coseaște să se deae /.../

3. De cumva seama pămînturilor arători, pre cum mai sus iaste scris, nu s-ar plini, atuncea în locul unii falce arătoare, o falce de cosit și iarăși întorcînd să fie și așa să se îndestulească, cu carii doplinite dept arători cositori și dept cositori arătoare pămînturi; au cînd fiind zvoara mai mică s-ar da pămînt arătoriu, au cositoriu cu aceale cu toate iobagii fără sminteală să trăiască și nime de pe iale să nu-i oprească.

4. Și această rînduială să fie după dreapta și cuvioasa măsură între giumătate, a patra, au a opta parte de zvoară iobagi.

Al doilea punctum.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

De hasna iobagilor

1. După articulușul 36 a anului 1550 să fie slobod iobagilor vin a cîrșmări de la Simihaiu /.../

2. De au iobagii ceva lăzuituri aceal dela dînșii Domnii lor să nu le poată lua, au între pămînturi zvorăști să nu le poată pînă atuncea sămălui pînă nu s-a întoarce iobagilor după biciul varmeghiei pusă în lăzuituri munca cu bani gata. /.../ Ce încă care-s de demult făcute bătrîne lăzuituri și cu vreame s-au sămăluit întru pămînturi zvorăști, iară pentru aceaia nici nu să țin amu lăzuituri, au doară acei iobagi carii au făcut lăzuituri s-au mutat într-alt loc, iară lăzuiturile din mînă în mînă au picat și carii le țin amu au fără nici un ban, au fără muncă pe lăzuituri puse au sosit la iale, ca de aceale lăzuituri, au acelora răscumpărare în
f. 2r. partea dea supra scrise nu să înțăleage. //

3. A iobagilor marhă (pre cum va fi hotarul) să aibă destul loc de pășune, din carele pă seama marhei lucrătoare cu știrea și îngăduința Domnu-Său și oprealiște au țarină pot face, dară așa ca și a Domnu-Său mărhăi cu carii lucră iară nu gule, adecă nu lucrătoare, să fie slobod a paște, încă care hotar și așa ar avea puține cîmpuri de pășune, acela cu arătură noao, au batăr fiește în care chip să nu să mai micșoreaze /.../

4. Unde iaste pădure, acolo iobagilor numai pă seama sa din leamne picate şi uscate, cumva ca aceale de nu s-ar afla, atuncea şi din verzi (afară din leamne ce fac ghinde, jir, au pomet) de foc slobod a fi a-ş duce.

5. Pe aceaia urmă şi de neameasturi, din pădurea hotarului iobagilor leamne într-acieş să se deae într-acesta chip ca mainte domnu-său să le înseamne şi să le areate.

6. Cumva de n-ar fi destule leamne de foc în hotarul satului pentru puţină pădure atuncea din a Domnu-său şi altă pădure cu mod şi cu ocă iobagilor leamne să se îngăduiască.

7. Iobagii pentru ghinde au jir care ar fi în hotarul satului în care şed dela tăt dărabul cu şase grăiţari să plătească mai puţinel de cît streinul, la ghinde, au jir care se face în pădurea pustuşagului, după tocmeala cu Domnu-său or fi slobozi.

8. De-ar avea oare care sat sătenii între sine au după zvoră împărţită pădure în care biruinţă ar vrea a rămînea ca din aceaia pădure la lemn de foc aşa de neameasturi, la ghinde, la cules bubuşluilor iobagii numai pă seama sa or fi slobozi şi domnilor săi pentru aceaia nimică n-or fi datori / iarăş domnu-său în f. 2v
aceaia oară din a sa pădure nici leamne de foc nici de nemeasturi, nici ghinde, au jir, iobagilor să se îngăduiască n-a slobozi de cumva în a satului împărţită pădure nice oleacă de ghindă nu s-ar face, atuncea înaintea tuturor streinilor, dară pentru aceaia plată, pentru care au lăsat streinilor domnul, iobagii să fie slobozi la ghide sau la jir încă pre cum aceaste, aşa şi tăte pădurile supt grija şi socotinţa domnului or rămîne.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

A treia punctum.

De panştina iobagilor

1. Tăt iobagul a unei întregi zvoră a fi datori domnu-său în tătă săptămîna o zi, dela răsărit pînă la sfinţit (în aceaia sămăluind vreamea mărsului şi venitului iară a mîncării şi adăpării) /.../

Nici a fi slobod lucru cu marha a-l împărţi şi în doao zile a-l isprăvi şi pă aceaia pă iobagi a-i chiteleni ce numai atuncea cînd vrînd iobagiul pă domnul-său a-l celui pentru negîndinţa sau doară şi cu voia mai puţină marhă ar ţinea, au mai cu puţină ar mearge în domnesc, şi pentru această fără obrăzie ar // vrea cu f. 3r
altul a să însîmbra. În loc de lucru cu marhă tăt iobagiul a unii zvore întregi cu palmele a fi datoriu doao zile într-o săptămînă a lucra, aşa care iobagi însă de jumătate, de pătrare, de a opta parte de zvoră, după asămănarea biruinţii or fi domnilor săi datori a pănştini.

2. De s-ar întîmpla între Domni şi între iobagi pentru aceaia întrebare, adecă iobagii mai de aproape, au mai de departe în domnesc viind adecă venitul şi întorsul în cîtă panştină să se ştie şi în vreame între sine nu s-ar vîji, atuncea

tist varmeghesc să rumpă între dînșii încît adecămite vreame mai de aproape au mai de departe vinitul și întorsul iobagilor în panștină să se știe, pe lîngă aceasta,

3. Să îngăduiaște domnului ca cu iobagii săi carii în giumătate de zi au mai de departe în domnesc vin, odată într-o lună în patru zile panștina după olaltă batăr cu marhă, batăr cu palmele să și-o doplinească, încă vinitul și întorsul într-aceale patru zile să i să sămăluiască. Dară iobagiului cu carele așa vrea să se slujească domnul mainte vreame ca să fie gata voe ca aceaia domnească să i să deae de știre; fără de aceaste ca în cutăre slujbă, marhei iobăgești vara destulă pășune, iarna și la iobagi la sîngur și la marhă cunoscut și loc să i să deae.

4. Iarăși acela iobagi care de un, au mai mult de al doilea ceas de loc umblă în panștină în lunile lui noemvrie, dechemvrie, ghenuarie și fevruarie, vinitul și întorsul în zoriu de zio și după scăpătat să-i fie și așa toată ziua din răsăritul pînă în scăpătatul soarelui, în lucru domnesc să petreacă, și iarăși într-alte luni din răsărit pînă în sfințit vinitul și întorsul cu lucrul a toatei zile i se va sămălui și i să va ști.

5. Pe vremea cosirii, săcerișulu, au lucru batăr cu mînurile, batăr cu marha, domnul de la iobagi îndoit îl poate lua, care apoi îndoită slujbă pe alte săptămîni să se știe.

f. 3v Carea îndoite slujbe rîndul și trebuiala așa va fi ca / iobagiul a unii întregi svoră mai mult o zi cu marhă și doao zile cu mîinile să lucre și pentru că de giumătate de zvoră iobagi pe săptămînă numai giumătate de zi cu marhă și o zi cu mîinile; iară pe a patra parte de zvoră iobagii numai cu o pătrare de zi cu marhă, au cu palmele giumătate de zi îi datoriu a lucra, pentru aceaia ca acela iobagi la îndoitul slujbei numai după măsura lucrului său pe săptămînă și cuvioase asemănare a fi datoriu a sluji, carii asemănare și de aceaia iobagii, carii a opta parte de zvoară țin, să înțăleage. Dară jelearii ca pe aceia îndoită slujbă nici într-o vreame nu să vor chitilini.

6. Iară unde să întîmplă de iobagiul dela locul panștinii cu giumătate au cu o zi de departe siade și pre cum în patriia parte s-au îngăduit ca Domnul pe iobagi în panștină în patru zile sămăluind venitul și întorsul după olaltă să-l poată ținea, acolo acesta rînd să se ție ca pe vremi pre cum s-au spus carii-s mai de lucru. Domnul panștina într-o lună de doao ori să o poată îndoi adecă patru zile după olaltă să poată lucra, dară încă așa ca într-o săptămînă iobagiul după aceale Domnu-său să le slujească, iară în a doa în tătă săptămîna șie să-ș lucre, în a treia iarăși Domnu-său să pănșticheasă patru zile iară ca aceasta îndoită înainte plinită slujbă i să va asămălui iobagiului pe urmă săptămîni pre cum mai nainte s-au spus. încă peste tăt panștinile iobagilor așe să treabă a le asemăna și îndrepta ca mai puținel a patra parte preste an de slujbi în domnesc și de panștini să se știe și să rămîe pre 6 luni de iarnă.

7. Cumva de lucru în domnesc pentru ploaia au pentru altă tîmplare nu s-ar împlini și dolucra atuncea toată partea pînă amiază zi au după amiază zi a zilii în panștină să i să știe în care adecă parte lucru domnesc s-au început, ce pentru tîmplarea s-au înjumătate lăsat.

Iarăș cumva de iobagiul numai la fața lucrului au mers și acolo nimică n-au lucrat ca în naceaia tîmplare numai mărsu și întorsu să ști în panștină.

8. Tot jeleariul carii sîngur casă are, optsprăzeace zile, iară tăt lăcuitoriul care sîngur casă n-are, doaosprăzeace zile într-un an Domnu-său cu palmele îi datoriu să lucre /.../ // . f. 4r

9. Batăraş iobagiul domnu-său nu au alt ce numai cu aceale slujbi îi datoriu, pă carii leagea şi acest urbarium îl chitilineaşte, dară socotind dreptatea pă aceaia tîmplare, cînd iobagiul cu palmele pentru plata la alt strein ar vrea a sluji, atuncea acela lucru domnu-său înaintea tuturor ca pentru aceaia hasnă şi platăcare o ar lua dela streini, încă şi în carii să va putea cu domnu-său tocmi, au doară ca în aceala lucruri carii-s după leagea ţării preste varmeghe pre tuturindinea preţuite, cu birul şi cu plata aceluia preţ, au pentru bani gata ca aceale lucruri îi datoriu să le facă şi să le slujească.

10. Ca să-şi răscumpere iobagiul panştina cu bani gata nime nu-l poate sili, ce încă sîngur iobagiul de-ş vrea panştina cu bani gata a o răscumpăra, iară pentru aceia batăr pînă la o vreame, batăr de veacie. Cu domnu-său vrea să facă de stătut carte au contractuş aceaia carte înaintea deregătoriului varmeghesc încă numai şe o poate face, ca să nu fie de moşie, şi de veacie, ce numai pînă la vreame de carele unul au altul să poată lăsa şi cătă acest a urbariumului rînd lipi şi ţinea; iară de aceaia tocmală cu acest mod să poate lăsa, ca voia sa înaintea varmeghii cu un an, au mai nainte să o deae în ştiinţă, după aceaia tare domnusău, tare iobagiul rînduialele şi isprăvile de găzduşagurile sale, în vreame ca să le poată face.

11. Batăr cu un iobagi, batăr cu toţi dinpreună pentru a panştinilor au batăr alte după acest urbarium, dărilor răscumpărare cu domnii carii s-or face cărţi, contrăctuşuri au legături tăte să se isprăvească înaintea deregătoriului varmeghesc, iară pentru chilini trebi şi în carii după acest urbarium, iobagii nice un mestecuş n-au. Iobagii cu domnu-său şi fără de deregători a varmeghii să poate tocmi, au într-a sine contrăctuş face.

12. Fără de tăte după obiceaiul panştinii iobagii în tăt anul odată cu o secherăşie domnu-său îs datori, într-acest / chip, adecă ca: f. 4v

Întîie. Patru de întregi zvore şi aşa după această asămănare şi alţi zvorăşi iobagi, batăr împreună prinzînd, batăr cu alta făcută între sine tocmală, un car cu patru marhăi supt o lungă secherăşie a face or fi datori. Dară aşa,

A doa oară. Ca aceaia lîngă secherăşie nu în rea, ce în suferită cărare să o facă şi să o plinească iară obiciescul mor doao zile să nu întreacă; nice,

A treia oară. Pe vremea arăturii, secerişului, cosirii, şi a sureatiului aceaia secherăşie de pe iobagi să nu să poată trage; încă,

A patra oară. De pe un an pe altul să nu rămîe sau cu bani, au doară cu altă danie au slujbe să nu să răscumpere.

A cincea. De cumva ca aceştii secherăşii, pentru oare ce tîmplare, mersul ar întreace doao zile, au înapoi întorcînd carele iobagilor iară s-ar încărca, în aceaia întîmplare, mai multe de doao a mărsului pe aceaia urmă şi a vinitului zile în obiciiasca a săptămînii slujbă şi panştină să se sămăluiască, pe lîngă aceasta,

A şasa. Într-această lungă secherăşie preste iobagi, în vame, în hărminţii, în luntre, au hidoşe aşa şi în vendică fogădoao, pe trebuitoriul sălaş, făcute cheltuiale domnul din al său le-a plătit.

13. Pentru ce că iobagilor şi de foc şi încă şi de nemeasturi leamne în dar să se îngăduiască, dept aceaia tăt a unii întregi zvoră şi cu deprins marhă

biruitori iobagi trăind ca cu aceale leamne din păste tistu domnesc arătată pădure preste doi proști înainte tăiată un stînjin de leamne la casa domnu-său, au la măeriști au într-alt loc în mejda dominiumului, unde s-a rînduit a fi datoriu a duce, aceasta datorie să înțăleage după proporție, adecă asămănare și de giumă-
f. 5r tate au pătrare au a opta parte de zvoră, biruitori iobagi //

14. Slobodă a fi domnului slujba aceasta, adecă tăiatul și căratul leamnelor a o schimba cu alt lucru așa ca pentru căratul unui stînjin de leamne o zi cu marha alt lucru să-i lucre iar acei doi proști carii ar tăia stînjinul acela de leamne pentru tăiatul unul unul cîte o zi iarna cu palmele să lucre.

15. Iobagiul a noa unde aiaste a o da îi datoriu și iarăși vama heghiului trebuiaște afară de panștină la loc care s-a arăta, într-acela hotar în care s-au rodit la olaltă să o care, împotrivă tăte altele cumu-i căratul dijmei, au rodul măeriștii, așa supt domni, au supt a lui tist forșponturi și alte secherești batăr în lucrul domnului, batăr mergînd în a publicumului pă aceaia urmă și purtatul cărților, cu un cuvînt, tăte slujbele a iobagiului carele după acestuia urbarium rînduială a le plini nu-i datoriu, în slujba săptămînii să i se știe.

16. După aceaia n-a fi slobod domnului batăr cu cîți bani în secherești a-l chitileni pă iobagi, ci de-a vrea domnul afară de panștină, grăunțele-ș, au altă roadă la tîrguri, au la piiațuri, au airea a le duce; atuncea cu iobagiul au vrea aceasta secherești și drept cît bir pă sine au lua, fără nici o silă să isprăvească.

17. Spre pierzarea păgubitoarelor hiiară (unde aiaste sînt) or fi datori iobagii afară de panștină în trei zile a vîna, dară așa ca dela domnu-său să i să deae prah, șret și plumbi, iară datoriia aceasta a vădăsluitului, pă alt lucru au slujbă să nu să întoarcă, nice peste iobagi cu bani au cu altă danie să nu să răscumpere.

18. Batăr în slujba domnească, batăr a-și păzi gădășagu, batăr a sale grăunțe, la moară a le măcina ducînd, a treace pre cale de vamă, iobagiul cu nice ca care vamă domnu-său n-a fi datoriu, încă de-ar pentru altă treabă treace preste calea vamei, atuncea au cu bani gata vama a o plăti, au în facerea și tocmeala cu mod și cu ocă a cărărilor cu lucru fără plată trebue să o doplinească, într-aminte slobodă i-a fi prostului, au cu acesta lucru, au doară cu bani gata vama a o plăti. /

f. 5v

A patra punctum.

De dările iobagilor

1. Tăt iobagiul, și a sa casă avînd, jelearîu în darea de un an fără nice o aleagere îi datoriu a plăti domnu-său un zlot, cărie giumătate la Simgiorz, altă giumătate la Simihai o va da, iară alți lăcuitori carii casa sa n-au, de această plată vor fi slobozi /. . ./

2. Tătă gazda a unii zvore întregi în tăt anul domnu-său a da doi pui, doi căpluni, doaosprezeace oao, o iție de unt topit, care dare și cei de jumătate, de pătrare și de a opta parte de zvoră iobagii, după biruințe și asemănare or fi datori a o da.

3. Fără de aceaste amus puse dări, tăt întregi trei zeci gazde o dată într-un an un viţel, au în locul aceluia un zlot şi treizeci de grăiţari domnului or da.

4. Pe deasupra acelora, domnu-său au doamnei de nuntă (neînţelegînd aicea feciorii lor, au featele lor, însuratu au măritatu) pă aceaia urmă pă slujitul slujbei întîe (afară luînd aicea căptălăniile şi conveantuşurile) în a doa parte scrisă ună altă, pă seama cuhei a fi datoriu tăt întreagă, giumătate, de pătrare şi a opta parte de zvoră biruitori iobagi, după sine picată şi asămănată seama a da.

5. În voe i să lasă domnului ca în aceaia vreame mai să i răspunză ună altă pe seama cuhei de la iobagi a le strînge au // în locul acelora bani gata, f. 6r
anume dela iobagi a unei zvore întregi patruzeci şi opt de grăiţari, şi aşa dela giumătate, pătrare, şi a opta parte de zvoră biruitori iobagi după măsură cît apucă pe dînşii au lua.

6. Obiceaiul de demult şi articuluşul 39 a anului 1548 de înnainte cumva domnul tăbărînd ca în aceaia prinsoare ar pica cît cu bani gata ar trebui să o descumpere în aceaia tîmplare iobagii în răscumpărarea domnu-său oare ce cuvios şi de cinste încă după puteare ajutoriu însă datori să deae, iară ca chieltuiala pe strînsura ţărăii (carii numai pe acei domni şi mai mari popi, au magnaşi, carii cu carte dela crai la aceaia strînsură a ţării să chiiamă îi ilătuiaşte) să nu fie multă, ci după putearea deregătorii varmeghii bine să socotească.

7. Dela căldarea cu care vin ars fiiarbe au palincă iobagiul domnu-său să plătească în tot anul doi zloţi.

8. Lăzuiturilor noao tacşa va fi aceaia în care să va tocmi iobagiul cu domnu-său, iară dela mai nainte făcute lăzuituri, aceaia plată va îmbla domnului ca care s-a şi pînă acum dat, ce încă aşa cît aceaia plată înnainte vreame să nu să mai pă mult rîdice.

A cincea punctum.

De a noa şi vama heghiului

1. Din tot fealiul de a pămîntului roadă (afară luînd legumănul carii s-a face pe locul zvorăi de casă) aşa din stupi, miei, ezi, carii-s din acela an, îs datori iobagii domnilor săi cuvioasă a noa a da, ce încă aşa ca domnii a noa nice cu bani, nice dintr-alte fealiuri să nu o poată lua.

Iară cînd din miei, ezi şi stupi a noa aşa nu s-ar împlini, dela tot mielul a plăti iobagiul 4 grăiţari, dela un ed 3 greiţari, iară dela un stup 6 grăiţari.

2. Iară luarea aceştiia a noa după rînduiala articuluşului 69 făcut în anul 1647 mai pe înainte de Simziiane / să nu să îndelunge; iară luarea a noa din f. 6v
secerate bunătăţi pînă la zioa S. Ştefan Craiu (de cumva vremea n-ar împiedeca) să se isprăvească, încă de undeva au pentru rea vreame, au peste mai tîrziu a bunătăţilor copt şi aşa mai tîrziu şi seceriş, luarea a noa pe răspuns vreame nu s-ar putea isprăvi, atuncea varmeghea vreamea în care luarea a noa şi a zeacea să poate isprăvi să o rînduluiască şi să o răspunze.

Într-amintea, de cumva luarea a noa au pe vreamea mai sus rînduluită, au pentru amus puse întîmplări peste varmeghe care s-a răspunde nu s-ar găta şi isprăvi, atuncea slobod fi iobagilor bucatele-ş (din aceale cuvioase o noa în cîmp lăsînd) a le căra.

3. De cumva iobagiul aceale pămînturi de pre carii a noa o dat s-au luat iarăş în acela an ca cu aceaia sămînţă le-ar sămăna căreia hasna şi roada încă în acela an o va lua, ca dela aceale pămînturi şi din acelora a doao roadă, nice a noa, nice a zeacea mai mult să nu să deae pă aceaia urmă nici dela aceale pămînturi arători cari-s au pentru arăturilor, au pentru a zvorei de casă ne fiinţa şi neîndestulinţa în locul acelora iobagilor îs date, a noa n-au umbla.

4. Din cînepă şi din in, au a noa a da, au în locul ei din cînepa au inul domnesc tot un întregi zvore iobagi, de şase fonţi a toarce a fi datoriu, care a o plini după asemănarea şi giumătatea şi a patra şi a opta parte zvoreani iobagi supuşi or fi.

5. Batără şi întrebării de dijma ca adecămite cui şi din ce să umble într-aest rînd a Urbariumului nu i-ar fi locul încă într-atîta încît dijma ca din aceale carii în articuluşul întîe a anului 1481 să numesc de doară undeva s-ar fi luat luare ca aceştie dijmă să ştearge şi numai din aceale fealuri a îmbla care în răspuns articuluş îs numite.

6. A noa din vin, unde-i aceasta în obiceaiu, din acela şi cu aceaia măsură cu care s-au acuit, adecă măsurat, cu dreptate, nice cu ceva adăosătură să se
f. 7r iae şi tare a noa, tare vama // heghiului nu cu alta ce pre cum spune leagea ţărăi, cu măsura pujunească au cu acău care i de trei zeci şi doao de pinturi să se culeagă.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

7. Şi pentru că a anului 1715 articuluşul 97 aceia ar ţinea ca vama heghiului după obiceaiul cel de demult să nu să mai adaogă şi înmulţească, ce încă peste multe legi s-ar rândului, ca aceaia vamă a heghiului nu cu alta ce numai cu pojuneasca măsură să se ei, pentru aceaia după înţelesul legii aceştiia să rînduiaşte ca oare unde dela vreamea articuluşului a anului 1715 au vama heghiului cu alta nu cu a pojunului măsură s-au strîns, au doară alte noao danii au năstănit, aceaste toate fără de leage şi mari dări îs cumpină şi drept aceia după obiceaiul de demult şi bătrîn, vama care s-a lua, cu măsură pojunească să să strîngă şi să să culeagă, încă unde după vreamea numitului a 97 articuluş noao vii s-au răsădit şi după aceaia răsăditură sama vamei heghiului au după oare ce tocmală şi scris contrătuş, au într-alt feali s-ar fi isprăvit, acolo după tocmala care s-au făcut cu vreamea prinsu viilor, vama heghiului şi de aici înainte cu măsura pojunească să să deae, cumva ca şi într-aceaste de nou răsădite şi plăntuite vii şi heghiuri, oare ce noao danii ar fi năstănită, aceale pă aceaia urmă ca fără de leage şi fără de ocă mulţămi a vamei heghiului într-aceiaş de tăt să cumpină.

8. Iară că împrotiva legii vama heghiului peste obiceaiul cel de demult mai sus să nu poată sui, în tăt ca acela loc unde o aceaia strîng viile iobagilor să să ei în samă şi de pe numărul lor să să facă laiştrom şi să să pue acolo, dela care vie cătă vamă a heghiului îmblă, ca acela laiştrom supt peceatea varmeghii şi domnului şi iobagiului să să deae încă şi în arhiomul varmeghii să fie.

9. De cumva viile aşeş nimică n-ar rodi, ca înnaceaia tîmplare batărăş datori a fi iobagiul domnu-său cu obiceiasca măsură şi samă dept vama heghiului ce pentru că vama heghiului cu bani, ce în must să poate lua, deci atuncea iobagiul cu aceia vamă a heghiului, numai din rodul anului ce-a fi înainte a fi datori a o da. / f. 7v

A şăsa punctum.

De binele domnului şi de numai a lui vinit.

1. A iobagiului care s-a treace şi a muri fără mărădic binele alţi iobagi să nu-l ţină şie, ce îndatăş pe domnu-său de dînsul să înştiinţează, care bine aşa şi aceluia iobagi care ar fugi şi ar bribegi, domnu-său după leagea Tripartitusului în a 3 parte a tituluşului 30 mainte afară plătind datoriile, tăt binele altul la mîna sa îi poate lua, dară aşa, ca rîndul şi porunca articuluşului 18 a anului 1723 să să ţie şi să rămăe.

Pentru ce ca aceluia iobagi dela care după moartea lui rămîn săraci, binele pe sama sa domnu-său nu-l poate lua, aşa şi acela bine care cumva i-au picat impărţaştină, că acesta batărăş ar muri fără sămînţă, altor împărţitori fraţi carii trăesc, partea lui să cuvine, pentru ca tătă sminteala să să îndepearte, tisturile domneşti în rîndul şi binile iobagilor carii s-or treace fără sămînţă, sînguri din sine să nu să meastece, nice nimică să nu isprăvască, ce pe scaunul domnesc după obiceaiu să să ei înainte, şi după răspicat tituluş 30 să să isprăvască, după aceaia să să ducă pe scaunul de leage a varmeghii.

2. De cumva pentru tărie şi urgisirea domnului spre iobagi ceva zvoră şi loc iobăgesc s-ar pustii, în aceaia tîmplare aceale pustiite zvoare şi locuri pre cum şi alte pămînturi au zvore carii în sama poartelor, adecă vracniţelor s-au sămăluit, de cumva aceia carii au fugit n-are întruna înapoi, au la noi iobagi, au la alţii, aceluia sat lăcuitori (dept domneşti, după rîndul acestuia Urbarium, slujbe şi dări) să deae.

3. După a Uladislauşului în a 5 decretum, 18 articuluş, au tocma în anul 1729, a 22 de articuluş tăt fealiu după fieri, vidigoi au pasări, vînat şi vădăsluit şi păscărie batăr în ce apă cu peşti, numai pe sîngur domn ilătuiaşte, pentru aceaia aceste tăte iobagilor tare şi vîrtos să cumpină. // f. 8r

4. Batărăş iobagilor cărşmă cu ocă mai sus scrisă pînă la o vreame să îngăduiaşte, dară încă de cumva ar avea domnul ca acela vendic fogădău au de amu înainte ca acela ar face în care drumarii ar putea sălui ca într-acela vindic fogădău tot feliul de băutură peste tot anul slobodă i să să cărşmărească şi să să treacă, pre cum şi tăt fealiul de inars şi beare a le cărşmări şi ca aceste fealiuri de băuturi a le găta numai pe sîngur domn ilătuiaşte.

5. De cumva domnul după articuluşul 36 a anului 1550 cărşmăritul pe ceva iobagi ar vrea a bizui, acela iobagi pănă atuncea pănă va vinde vinul de obiciiască în săptămînă slujbă să fie slobod şi pe deasupra dept plată dela tăt acău patru bani dela domnu-său să i să plătească.

6. A tîrgurilor vinituri (de cumva mai nainte peste craiu satului nu s-au dat) așa și misearnea precum cu ocă și cu slobod rănd rădicate vamele și după aceale vinituri pintru ce că aceaste după leage și după daruri crăești domnului să cuvin pe sama domnească slobode or rămînea.

A șaptea punctum

Dept oprit și de acum înainte care or cumpini fără rănd fapte și obiceaiuri.

1. Pentru că domnului ca unui a săracilor patron și scutitoriu purtare de gînd mărădicilor iobagilor carii or muri i să cuvine, dept aceaia pentru conșcripțiia, adecă scrisoarea avuției care va rămînea după moartea căruiva iobagi, au pentru între rămaș săraci facere de împărțaștină nice ca care plată au tacșe să nu fie slobod a lua domnului.

2. Din vîndut au șchimbat au cu teștamentum lăsat iobăgescului iosag prețu a zeace parte domnu-său să nu fie slobod a lua.

f. 8v 3. In cumpărare batăr dela cine, au în vindere batăr cui / a duhanului, mierii, cearii, untului, inului, cănepii și altă roade pre cum or vrea iobagii preste domni să nu să împiiadece mai vîrtos cu contră bontră au în bani, au și în trup dept vinderea binelui care l-au singur dobîndit și l-au cercat să nu să globască, în loc lăsînd rînduiala articuluşului 75 a anului 1715, adecă pre sama domnului preemție, au înainte altor cumpărare, dară așa căt aceia bani în care cu voe s-or tocmi îndată domnul iobagiului să-i deae, nice în dări pe înainte vreame să nu-i sămăluiască și să nu-i oprească, aceasta lipind de aceste căt după înainte numitei leagi înțelesul această slobozenie înainte altora de cumpărare numai atuncea să înțăleage când domnul pe sama sa cumpără întîmplare ca aceștie înainte cumpărări nice streinii carii a cumpăra în hotar are vrea a veni să nu să oprească nice iobagii ca să nu-ș poată duce binele său într-alt loc a-l vinde batăr cu faptu, batăr cu porunca să nu să smintească și pentru această ocă iosagul iobagilor nice ca cum să nu să cumpine, ce pre cum prostul cu streinul să va tocmi, după tocmala aceia de-a îndată pune prețul gata domnu-său, atuncea a fi mai slobod, ce încă așa ca iobagul acela carii să vinde cu dreaptă măsură, și cu majă să să cumpere și așa vinderea iobagiului a rămînea slobodă, nice peste voia lui domnu-său nu l-a putea la vindere a-l sili.

4. Pre cum tot creașchădeatin cu lipsa și paguba altuia și preste a țării monopoliomului legi să oprește tocma așa și a grăunțelor au batăr a ce roadă carii-s de creșcădeat cu lipsa iobagilor adecă ca și ei să nu poată cumpăra înainte birluitu n-a fi slobod.

5. Iobagiul nice ca cum să nu să silească ca numai în domnească moară să-ș macine, ce i-a fi slobod batăr în care moară grăunțele sale a le măcina.

6. Cărşmii *Pohn Wein* numită arănda care într-une locuri cu fără de ocă obiceai s-au început de amu înainte oprită va fi pentru că iobagiul pă aceia nice cu o ocă nu să poate chitilini.

7. Datul gunoiului de amu înainte a rămănea aşa adecă ca iobagiul al său gunoi şuhan, dară al domnu-său batăr în // heghiuri batăr într-alt loc în panştină **f. 9r** să fie datoriu a-l căra.

8. La vo cîteva domni pănă acum au fost acest fără de leage obiceaiu, căt pe sama domnească gănştile le smulgea această aşa şi din peane dijma ca pe sama domnească să să deae să cumpină pă aceaia urmă.

9. Nice pe legatul viilor cu datul paelor iobagii n-or fi datori.

10. Plata gornicilor viilor domneşti aşa şi acelora carii or socoti de lucru domnesc de amu înainte iobagii a o da n-or fi datori.

11. Şucuţiiaşilor domneşti ţinutul fără de o dutcă (care pre cum mai jos s-a spune să îngăduiaşte) şi alta batăr ce pă zi cu bani gata plata pre cum şi a haiducilor domneşti au a iagărilor şi vînătorilor de pe săraci trăsuri nice ca cum nu să îngăduesc.

12. Pentru ca să nu fugă nici să pribegească, iobagii, dept chizăşie, au pentru mai în bizuinţe rămănutu şi şedearea lor nice ca care bani să nu să ei, şi de cumva ceva bani a da s-ar fi pînă acum silit aceia bani cu camătă să să întoarcă înapoi.

13. Greotatea cvartirurilor, *Husarengeld,* pă aceaia urmă *Meundierungsgeld,* numite biruri unde au aceste fost în obiceai de tăt cumpinite să fie.

14. În aceale locuri unde sărăcimei misearnea în arîndă îi dată ca să misărluiască ceva marhă zmintită a domnului să nu să chitilinească ci şi într-aminte batăr ce pe cine, sau cu dărabul sau cu fontul, pe săraci să nu să împărţască aşa ca să o plătească, ce să o misearluiască şi iobagii de voe şi fără greotate să o cumpere.

15. Ca iobagii roada domnească să o cumpere, au să o vîndă peste voia lor, domnul pe dănşii să nu o ţipe, pă aceia urmă, pe cărşmăritul vinului, au palincăi, au batăr alţii băuturi cari-s zmintite şi stricate, sau cu butea, sau cu iţie, nice cu un mod să nu-i chitilinească, pre cum acei iobagi / dept pe cărşmărit dat stricat **f. 9v** vin au alţii băuturi a felelui nice vasele deşertate afară de panştină a duce înapoi n-or fi datori.

16. Penaticumu a seacerii au de cămănărie şi a şeitaolor dări cu bani, pre cum şi a dijmaşilor au stringătorilor a noao ţinutu şi alte fără de rînd trăsuri preste tăt să cumpină.

17. Supt vin care s-a strînge din a noa, au din dijmă, au din vama heghiului, iobagii a sale buţi şi tonuri să deae nu să chitilinească.

18. Batăr ce găndîte şi batăr cu ce nume numite alte dări şi trăsuri care în înainte puse punctumuri nu-s scrise de tăt să şterg şi să strică.

19. Schimbarea pămînturilor şi arăturilor într-aminte n-a fi slobodă, ce de-a da domnul dept schimbate pămînturi, altele pe atătea şi pe atătă măsură în bunătate într-un nici pămînturi iobagiului într-aminte schimbate pămînturi iobagiului să să întoarcă înapoi.

A opta punctum

De oprealiștea și de certarea iobagilor

1. Gloabe nice ca cum într-aminte de pe iobagi să nu să eie fără dept fapte care-s ales din leage țării oprite încă și atuncea numai de pe aceia iobagi cari în scaunul domnesc înaintea bizonșigului varmeghesc, adecă de față fiind un giurat și un așchiut s-or judeca, încă acei iobagi aceaia leage or putea pe scaunul varmeghii a o rădica.

2. Fără de gloabe în certări, cînd in cîmpuri s-a face pagubă, pentru că dept închișul marhălor din pagubă îi peste leagea țării nu-s rănd acela pre cum este să să ție.

3. Dară într-alte certări, cînd iobagii pentru faptele sale bagă o simbresc
f. 10r ca pă aceia făcători de rău afară de acele fapte // pentru carii din leagea țării îi isprăvit, nu cu bani pentru carii sărăcimea să strică, nice să-l bată, ce cu o zi, au cu doao, au mai multe, cu trei zile de lucru cu palmele, să să cearte ce încă așa căt această certare de lucru pe vreamea arăturii, secerișului, cosirii au culesului viilor, domnul de pe iobagi să nu o poată lua, ce greșitoriul într-altă vreame a anului a o isprăvi a fi datoriu.

4. Batăraș pre cum mai sus îi spus iobagii nice cu bani nice în trup să nu să cearte, dară auneori să poate tămpla ca prostul pre cum cu slobodă a sa limbă, așa și cu trupul au greșit, au și într-aminte cu certarea lucrului a trei zile nu s-ar căi, și așa ca pe acela și trupească s-ar cuvini a-l certa, pentru aceia ca într-aceaste tămplări trebuiaște a socoti că cînd trupasca certare s-a judeca, atuncea greșitoriul de-i tare și sănătos, după greșalele lui, bărbatul cu mai cu mult decît cu 24 de măcao, iară muiarea cu atîtea corbace să să bată.

De cumva greșitoriul ar fi bătrîn, au dept ceva slăbănog, cu arăști, și dear fi greșala mai mare, și cu post cu pită și cu apă să să chinuiască, socotind aceia cît că acela greșitoriu iobagi mai mult de trei zile dela lucrul său să nu să ție afară luund aceia, cumva de-ar pentru mai mari fățîrnicii o simbri, mai mare temniță și vargă.

5. Cumva iobagiul pentru greșala lui în temniță domnească s-ar băga și în hiare s-ar pune, pentru răscumpărarea hiarălor (unde pentru acelora răscumpărare tacșa au fost în obiceai) nu mai mult de cît 15 grăițari să fie datori a da.

6. Iobagiului de amu înainte fără îngăduința domnului nice o lăzuitură n-a fi slobod a face, într-aminte munca lăzuiturii o va piiarde și paguba cu aceia ce va face în o va plăti împrotiva domnul (pre cum mai sus s-au spus) lăzuiturile cu într-alt chip dela iobagi la sine le poate lua, ce de va întoarce munca lăzuitoriului, după rînduiala și biciu varmeghii.

7. Pentru că găndința și sporitul pădurilor domnului să cuvine nice la un iobagi leamne verzi, nice de îngrădit nuiale, nice rude de cercuri, nice de pari în vie, fără aleasă îngăduința a domnului n-a fi slobod a tăia, și ca aceale într-alt
f. 10v hotar / a le duce și a le vinde și așa cu leamnele a să crescădui nu va fi slobod.

8. Acei iobagi carii ar tăia şi ar strica pădurea fără de întoarcerea pagubei, cu trei zile de lucru s-or certa, cumva deşi după aceasta certare, de stricatul pădurii nu ar socoti atuncea cu putearea măghistratuşului varmeghii ca aceia iobagi şi înnainte să să cearte dept aceia domnului ajutori să să deae, ca aşa după greşalele lor în pildă altora mai vîrtos să să bintătuiască.

9. Supt gloabă 24 de măcao să opreaşte ca iobagii între sine nice bani, nice alte grăunţe, au roade să nu să strîngă, au cum să spune, tăt fealiu de coleacte sau aruncare a fi cumpinită.

10. Pentru că fără obrăziia şi pe afurişu mănarea porcilor în pădure, certare a fi aceluia a cui porci acolo s-or afla, să plătească îndoit ghinde care s-a biciului.

11. Bubuşlui, adecă boabe de pe stejeraş, a culeage şi a scutura ghinde numai domnului să cuvine, iobagilor supt contră bontră şi gloabă trei zile cu palmele de lucru să cumpină, împrotivă, nice domnului n-a fi slobod afară de panştină să-i măe a culege bubuşlui.

12. Nice la un prost arme n-a fi slobod a purta şi cîni vînători a ţinea supt spuse trei zile de lucru gloabă.

13. Afară de peste leagi ruptă şi mai sus răspunsă vreame cărşmăritul bătăr aceea băuturi supt contră bontră, adecă pierzare a ei băuturi şi gloabă trei zile de lucru, de atîtea de căte ori s-ar întîmpla, să cumpină încă într-acele locuri unde sănt vii, iobagii în a domnului pămînt rodit al său vin şi supt vreamea cărşmei domneşti pe sama-ş şi susigu-ş aduce acasă şi a-l bea va fi slobod.

14. Prostul în panştină mănat, de cumva pentru leane, au dept alta greşala lui n-ar meare, cu 12 măcao să să certe.

15. Careva spre micşurarea vinitului misearnii domneşti // din streine locuri carne de-ar aduce au pentru ai săi bani ar îndrăzni a misearlui ca acela peste contră bontră cu trei zile de lucru să se globească. **f. 11r.**

16. Văduvele iobagilor după a Vladislauşului a 7 decretum, articuluş 21 rănduiala să să ţie adecă de s-ar ba alţii şi mărita fără de îngăduinţa domnului din casă să nu poată eşi într-aminte de binile lor domnii or fi slobozi a face rănd.

17. Fără hirul şi ştiinţa domnului sărăcimea pe sine bani împrumut să nu cuteze a lua.

18. Viniţii fără de ştirea domnului să nu să priimască pe lîngă aceasta după zvoră batăr ce locuri a le vinde, a le cumpăra, a le şchimba, au cu teştamentum altora a le lăsa, fără de ştirea domnului, supt pierzarea banilor n-a fi slobod, încă ca în aceale tîmplări în care din leage slobozănie au a vinde iobagii, atunce — dară încă cu hirul — şi cu ştirea domnului să facă iarăş după înştiinţarea şi fără înşăduinţa domnului le poate vinde.

A noa punctum

De trebuiala rănduriloг

1. De birăie domnu pe trei să numască din care norodul înaintea tistului domnesc unul pă voe să şi-l aleagă, ca iarăş domnul de nu s-ar purta cumsăcade îl poate ţipa şi a-l şi certa în locul aceluia alt birău cu rănd mai nainte spus

să să pue; împotrivă, pe notariu-ș și șeptari, fără de domn, seteanii îș pot aleage și a-i și năpusti.

2. Biraele doară pentru ceva slujbă care o ar face domnu-său, au batăr pentru altă ocă din darea porții să nu să ei afară.

f. 11 v 3. Cu ocă și cu treabă să află ca pentru aceiia ce întră iobagi / după rânduiala varmeghii cu dreptate fără nice un celșag și crămpiță aruncarea porții să să facă, domnul să socotească și dela birăul satului (fără greotate iobagilor) samă să eie.

4. De cumva domnul amu spusă samă n-ar lua atuncea maghistratușul varmeghii aceia samă va lua.

5. Iară treaba strînsurei a aruncatei porției și aducerii în cassa varmeghii numai — a sîngurilor seteani și setenescului birău a fi, pentru aceia varmeghia să socotească ca în aceia domnii și a lor tisturi să nu se meastece.

6. Cu care dări iobagii după rînduiala urbariumului acestuia domniilor îs datori aceale în cuvioase vreame le deae și le plinească, cumva ca nu le-ar în vreame care să cade d-o da și cu șucuție să să scoață, pe care treabă șucuției iobagii carii datori și pă carii în răștanțiia, de tătă zioa o dutcă cu aiasta ocă să deae, cât aceia dutcă numai acelora șucuțieș s-a plăti carii după dreaptă și aleasă răștanie or îmbla, nu acelora care într-alte trebi domnești pe sate s-ar mîna.

7. Ca aceia care cumva ceva usturime rabdă, să să veselească cu facerea de dreptate, pentru aceia de-s ponoasele între a unui domn iobagi au jeleari, atuncea carii or avea ponoase la domn, au la tisturile lui ca să să asculte și să li să facă dreptate treabă să cură, iarăș de li s-ar întîmpla ceva usturime, au pagubă despre tisturile domnului, atuncea la domnu-său să să plîngă, încă dela domn drept ceva tămplare, ascultare, milă și alegăduință de n-ar avea, atuncea
f. 12 r înaintea varmeghii să-ș dea ponosu/înta...

ANEXA II

(Tabel urbarial:)

(1) *Numele și porecla*

(2) *Ființa locului iobăgesc*

Locului iobăgesc
— în lontru
— afară

Măsura
— de mirță pojunești
— fălci de pămînt ărători
Rît de cosaș.

(3) *Pă an slujbă au panștină*

Panștină cu marha
În locul ei slujbă cu palmele.

(4) *A noua*

(5) *Dări*
Arănda pă an, zloț
Leamne de foc, stînj.
Torsul, font
Unt topit, iț
Căpluni,
Pui
Oao

(6) *Neajunsul zvorei și arîturilor împlinire de la care a noua nu s-a da.*

ANEXA III

URBARIE

Lukru tsel de nainte

Dupe lok de kasze iobbagysilor

BCU Cluj / Central University Library Cluj

I. Kunke kötelessegu si tete porcie iobbagysilor dupe lok de kasze traba imporcit, tsie nusz intrupik petrutingyire, daka dupe haszna hatarelor, au dupe szkedere etraba tokmit: pintratse (...) un lok deplin la iobbagys din luntru, la atsela okol, lok de are, gredine de legum asa de mare sztyie, kite do maszur dela Poson sze incape szemuncza; ku kit lok a tjhi maj mik, atsela pamuntur de areture din afare, au din ritur, traba la lok adusz, inpotriva ku tse a tyhi maj mare din do maszuretur de la Poson, atsela din afare pamuntur areture si ritur sze sze stie, daka numaj ku ateta puczinel szui maj szusz, kunke na szuj maj szusz dintro patrare, atsela nemikur nusz traba luate.

II. Din pamuntur din kimp si din ritur dupe un lok iobbagysuluj deplin pamuntur de areture in tett pamuntu do maszureture de la Poson sze incape, si rit de koszit kunke in tett anu (...) el koszi sze dej (...)

III. Daka pamunturilor si riturilor szama szkrisze de nu sza plinisze, asa de tett pamuntur aretor szkedere de un kar de rit sze plinaszke, pentru karile pamuntu aretor au dat rit, au pintru rit ao dat pamunt aretor, ase pentru loku kaszi din luntru szkedere pamunt de aretor, au rit de szare da, iobbagysi in tete forma szloboz sze treaszke, nits ka kum sze nuj pote de atsela opri./ f. 1 v

IV. Ajaszta tokmale, ase in tett sumotate loku, a patrare, si a opta pintru iobbagysi drapte tokmale sze szenczelage.

Lukru tsel de a doora

A iobbagysilor luate haszna

I. O mie tsints szute si tsints zets de aj, trij zecs si a szaszile parte sze tjhie szlobocz a krismari jin de la Szent Mihalj pene Kis Kratsun iobbagysilor.

II. La iobbagy daka tyhi vore tse kurecziture, atsie sze nu le pote domni a lua, au dupe kasze pamuntur sze nu le pungenit alt tyip; de nu lukru in tsie maj dintie ku varmegye in dreptate sze sze bitsulujaszke, en tseje protiva plata atselora ku bany uszkatz sze sze pletaszke.

Daka vore tse de mult kureczitur ku vreme intre pamuntur si intre ritur dupe lok de kasze e szao pusz, pintru atsela kureczitor nu sze czine, au iobbagysi kare a fakut kureczitori e szau mutat ajire, atsela au leszat kurecziturile din mune in mune au kezut, la atsie iobbagysi karile czin amu au inkeput fere ban, fere lukru kurucziturile, de la ajeszta kureczitur si atselora sze sze intorke kumuj ku maj szkrisz in szusz atseje tokmale nu sze inczellage.

III. La marha iobbagysilor ku kit a tyhi hotaru de mare desztul sze tyhie de herenyit, din kare pe szama marhelor umblind in zsuk, ku stiincza domnilor si ku vrere czarine sze czie, intratsela tyip: kumke in czarina atsela si domnilor marha tregetor nu din gûle sze tyhie szlobode a sze herenyi in karile si asa inke are thi puczin kimp de czarine, atsela nits ku areture tsel no, au intraltyip nu sze pue maj nyik.

IV. Unde padure jeszte, akolo iobbagysilor tomna pe szama lor din lemne kezute, si din uszkat, de nu kumva e sza afle, si din verde de fok sze tyhie szlobocz
f. 2 r a dutse, lemnile karile fak gyinde, si merile sze tyhie oprite de tajat //

V. Nu intalte forma daka tyiind padure in hotaru lokuluj, la tett felŭ de epŭletyŭ iobbagysilor in czinszte sze deje, in atsee forma, kunke kopatsi domni si szemneze si szej arete.

VI. Si lemne de fok pe hataru lokuluj pin raotate paduri de nare tyhi desztul, atuntsen inta domnilor si din alte padure ku tokmale bune sze sze engedujaszke iobbagysilor aduszu lemne de fok.

VII. Pin gyinde in sezutu hataruluj iobbagysi de tett darabul sze deje ku sasze grejczar maj puczin de kit leturenyi, in padure pe kimpie pe kumu szor pute tokmi ku domni pin gyinde asa sze tyhie.

VIII. In karile lok ar tyhi vominilor padure in preuna, au dupe loku kaszi inporczite, si atsie ar vre sze czie, dintatseje padure de fok, si de kasze lemne, asa gyinde si a kulesere gyindi tomna pe szama lor ar tyhi szlobod, penatseje domnilor sze nu deje nyimik; inprotiva nits domni lemne de fok au gynde in padure lor sze nu lasze iobbagysilor, de nu lokului au iobbagysilor după kasze inporczite padure tomna de nu facse nyimike gyinde, atuntse de nainte leturenyilor dare pinatseje plata, pintse leturenyilor or engedui domni, iobbagyilor adeka, kumuj tsie, asa si tselealalte padure, padure la szokotale domnilor sze remuje.

Lukru all treile.

De la szlusba iobbagysilor.

I. Tett iobbagysu pe lok plin a tyhi dator la domnuszo in tete septemune o zi, din reszerit pene la szkapatare, in atseje om sti merszu, jinitu, herana si vreme beuturi... /

Nitsi a tyhi szlobocz maj szusz szkrisze lukru ku marha inparczi si ku do zile a lua, si pe tsie iobbagysi or sztringye, de nu iobbagysi or vre sze tsaluaszke domni dupe neginditu szo, au ku vrere szo sze czie maj puczinel marha, au ku maj puczinel marha la lukru sze szteje, si ku laszatu marhaluj ku altu sze prinde, pin lukru ku marha tett iobbagysi pe lok plin in tete septemuna la domnu szo ku lukru ku muna in do zile sze lukraze, in ajaszta forma pe lok in somotate, a patra, si a opta iobbagysi dupe lok si dupe haszna a szlusi. f. 2 v

II. Intre domni si intre iobbagysi din atsela intrabare e sza redika, kum maj aprope au maj de parte din lokur la lukru domneszk jinitu iobbagysuluj, si de akolo de mersz inapolly in kite vreme sze sze stie in lukru, si de pe jaszta de nu szor pute introolalte tomni, in ajeszta forma tisztu varmegysi sze tokmaszke de kite vreme lokurilor au maj de parte, au maj aprope sze sze stie in lukru, lenge ajeszta,

III. Szor engedui domnilor, kunke de la somotate de zi umblete de pamunt au de maj de parte la lukru de jinit iobbagysu odate into luna, ia patru dupe olalte kezint in patru zile, akar ku munile, akar ku marhele la lukru szel pote czine, în forma atseje; kunke in atsie patru zile vreme de jinit, si de mersz enapolly traba szokoti, iobbagysilor sze szlusaszke in ajaszta forma, enainte sze sze stie domni sze dej de stirie de aszupra, kinde iobbagysu in domneszk ku marha pe vreme de vara sze tyhie, de peszkut la lok, jarna si la iobbagys, si la marha lok de sztetutt sze deje.

IV. Kare iobbagys vreme de un tsasz au de un sumotate la szlusba sze mere, in lunile Andrele, Faurar, Kirindar, si Prier merszu si jinitu pene in zua, si dupe szfinczitu szoreluj dator sze asa tokmaszke, kunke zua tete din reszeritu szoreluj pene szfinczit fere hija sze plinaszke in lukru domnuluj inprotiva, in tselelaltye luny // szlusba iobbagysilor de reszeritu szoreluj pene szfinczit ku merszu si ku jinitu traba sze sze inczellage... f. 3 r

V. Pe vreme szeceseri si koszituluj au... ku muna au szlusba ku marha de door pe ateta domni sze pote lua de pe iobbagys, adeka in easzta forma, kumke szlusba luate de door pe ateta sze sze stie in tsele alalte szeptemune.

Kare lukru de adoor asa a tyhi kunke iobbagysu ku loku de plin maj szusz ku marha o zi, si do zile lukru ku muna sze plinaszke, kunke iobbagys ku lok sumotate pe septemunile numaj ku marha sumotate de zi, au o zi lukru ku muna, patrare o patrare de zi ku marha, au sumotate lukru ku muna ej dator; penatsejetse atsela iobbagys, la lukru de door numaj lenge maszure lukru de le szepte-

mune a tyhi dator, kare si depe opta sze sze inczelage. Zselleri la a doore nitsi intro vreme ete pots sztringyse ku szila.

VI. De unde domnilor a trie legyse inczelleptsunile ej engeduit, kunke pe iobbagysu atsela kare de la loku lukruluj a sede o zi, au sumotate umblete de pamunt, ku jinitu si ku merszu enapoj pene in patru zile el pote in lukru czine, de unde modru ajszta sze sze czie: kunke kind a tyhi lukru de szirgu intro luna de door, ku patru zile luate lukru, intra atsela tyip: kunke pe o szeptemune iobbagysu tsela la domnu in patru zile sze szluzaszke dupe olalte, a dova szeptemune szes lukreze sije, a trie szeptemune sze lukreze jare in patru zile domnuszo, domnilor adeka in atseje forma fakute szlusba de door, ku rend szkrisze in szusz, in tsele alalte szeptemune e szor sti, altal tete szlujba iobbagysaszke asa treba indrepta, kunke szlusba iobbagysilor peszte an maj zosz all patru parte la lunile din jarne or remune.

VII. Daka szlusba iobbagysaszke pintru ploe au pin alte tokmale e szor
f. 3 v impedika, in tsee forma au szpre amnyazez, au dupe / mnyazez tete parte in lukru trabe numerat, in kare intseput adevorat lukru domneszk, bateris pentru oka in szusz szkrisze in sumotate o remasz.

Improtiva daka iobbagysu numaj la loku lukruluj au mersz, si akolo nimike na lukrat, ka inta eszte forma, numaj merszu si jinitu sze sze jee in szama lukruluj.

VIII. Tett zselleru karile are kasze de szine optuszprezetse zile, tett karele sede la karile, kasze adeka nare, doszprezetse zile intru an ku munile domnuluj traba sze szluzaszke.

IX. Bater jobbagysu domnuluj nu ku altu, de nu ku atseje szlusba ej dator, la kare legyse si intselleptsune in ajeszta szkriszore ej dator, inaltal dreptate adutse ku szine, pe tseje oka, daka iobbagysu pentru plata vore kuj lukru ku munile a lukra ase lukru atsela la tecz denainte pintru plata fogaduite domnuluj e traba a lukra, si ku kit e sza pute tomnyi ku domnu szo, au in lukru atseluje, ka karile ku legyse Czeri dinpreuna varmegyse sze tomnyit, pe plata tomnyituri atseje, si pentru hanyi de uszkacz a szlusi ej dator.

X. Improtiva ku terie nu pots fatse sze pletaszke zilele lukruluj prosti ku bany, daka prosti iobbagysu szingur szlusba sze pleteaszke ku bani, pentru ajeszte au la vreme, au legeture pene la morte a vre ku domnu szo sze fake, tokmala adeka ajaszta ku dreptu varmegysi pots sze tyhie, intra atsela tyip: daka legetura nu sze fatse pene la morte, au örökösön, numaj pene la o vreme, de jaszta au unu au altu a szta in latur si ajeszt de amu ar pofti dreptate czinut, atsela pots fatse adeka, in ajeszta forma, kunke vrere ajeszta ku u<n>an maj nainte la varmegyse sze dej de stirie, inte ajeszta forma si domnu, si iobbagysu avuczie luj sze pote lua in szama bune.

XI. Tete tsela au kite ku unu iobbagys au ka ku teczi lukretori au alta lenge szkriszore ajeszta deszkumparare porczie ku legetura ku domnu altal ku dreptate varmegysi sze sze fake, improtiva de la alta haszna domnuluj, si dela
f. 4 r alta // bater tse forma sze tyhie, kare la szkriszore ajeszta nu sze czine, domnu ku iobbagysu szo szlobod si fere varmegyse tomni si fatsere szkriszore.

XII. Din lukru am invaczat inpreuna in afare, iobbagysi in tett anu odate drum lung sze muje in kapet tartouz, in ajeszta forma, stiind,

Maj dintie: Patru ku lokur de plin, ku dreptate asa si tsiealalcz iobbagys ku kasza akar sze pringye la olalte, akar in tse forma intre dens sze fake un kar ku patru marha la drum lung ej dator, asa de altal,

De a doore: Kunke drum ajeszta lung nu pe ro, de na pe drum ku traba szelgeteze, din preuna umblete ku do zile sze nu trake maj szusz, asa tomna,

A trie oare: Pe vreme areturi, szetseri, koszire si pe vreme szuretyuluj atsela pe iobbagysi sze nu pote lua, sze nu inke,

A patra ore: Dintru u<n>an intalt sze nu sze lesze, au ku banyi gata, au ku alta portzie, traszure, au ku szlusba sze nu sze deszkumpere.

A tsintse ore: Daka drum lung tsela pentru vare karile voje drumu atsela sze trake maj szusz ku do zile, au vinind innapoi karile iobbagysilor jare inkartse, in atsela forma, in merszure akolo trekind do zile maj in szusz asa in vinitura innapoj in lukru domneszk sze sze stie lenge ajeszta,

De sasze ore: Intatsela drum lung pentru iobbagysi la tetye vamile, harminczie, vama pentru apa, tomna asa la krismuri pintru szallas și költsegu domni or pletaszke dintra lor.

XIII. Kunke iobbagysilor szloboz lemne si de fok, si de lukru in csinszte jeszte engeduit, pentru atsela kare or porta lemne pe loku de plin si kare iobbagys are marha de zug, din padure arete tisztu domnuluj, ej dator pe doj gyalocs proszt anainte o tajat lemne un sztinze(n) la szama domnaszke la majoriste, bater in ioszagu unde sze duke, szlusba ajeszta inczellage ku dreptu, a patra si a opta lok de iobbagysi.

XIV. Szlobod sze tyhie intratse domnuluj szlusba de a dutsere lemne / si **f. 4. v**
de tajat szove intorke in alt lukru, asa kunke in loku adutsere lemnilor o zi de lukru ku marha, de pe doj de tejat sztinzen de lemne sze pote de pe tecz pentru tajatu de lemne kete o zi de jarna, lua.

XV. Iobbagysu a noa, de unde atsela din rode tartauz sze dee, nu intre altyip vama hegyuluj fere szlusba in rode hataruluj la tote aretetor a porta, jare tett pe rend gyezma, si portatu rodi la majoriste, asa forspontu sze da domnuluj, si tisztuluj, si altye felur de drumur, au tsie lukru domnuluj akar inpreuna e sze kade, ase purtatu kerczilor, ku un kuvunt tete szlusba iobbagysilor, la tse in alta forma ku terie szkriszori nuj tartouz in szlusba domnaszke de szeptemune sze sze stie.

XVI. Na tyhie szlobod maj mult domnuluj pe iobbagysi makar la tse lukru nitsi pentru banyi ku terie a muna, de nu domnu din lukru in afare bucatile ku iobbagysi, au alte rode in tirgur in piacz au daka pofti sze duke ajire, asa ku iobbagysi pentru daka vre lukru ajeszta, si pentru kite plata pe jel all loa, fere tete terie sze tokmaszke.

XVII. Kare sztyare fere de kredincza la kureczit, unde ar tyhi ajeszte tartouz iobbagysi fere de szlusba ku tri zile a vana, au vadaszlui, asa sze deje de la domn prava de pust, szdroburi, si plumb, si dejaszte lukru a vana in alt lukru domneszk sze nu intorke, au ku alte tsele detorie sza nu pote szkimba.

XVIII. Bater iobbagys au in szlusba domnuluj, au in lukru szo, au in more dukind eletu szo sze matsine mergind pe drum unde vama, nitsi ku un fel de vama nu tyhie tartouz domnuszo, de ar mere ku alt lukru pe drum atsel ku vama, au ku

bany gata vama sze pletaszke, au kind or fatse drumurile ku munka tsel de tsinszte ku rind a lukra sze tyhi dator, pe voje luj lesza prosztilor daka asa a lukra, au vama ku bany gata sze pleti. //

f. 5 r

A Patra de lukru.

De pe porczie iobbagysilor.

I. Iobbagysi tecz, si zselleri karile szingur czine kasze, ku dare de an fere de alegysere domnu szo dator sze pletaszke un florint, karile sumotate la zua Szengyorgysuluj, parte remasze la zua Szent Mihauluj sze pue zosz, kare sede subt altu, au in kasze altuluj, dupe ajeszta porczie a tyhi szlobod.

II. Tetye kare gazda pe lok plin sze deje pe an domnuluj doj puj de gain, doi pokoni, dojszprezetse vova, o itze de unt szleit.

La tse porczie pe sumotate si pe opta lok sezind iobbagysi la atsie pe drept imparczite szama sze pletaszke or tyhi dator.

III. Fere ajeszta amu szkrisz de pe porczie, tett trijzets sezind pe lok de plin gazdele o date intro an un jizel, au pentru atsela a da in lok un florint și trijzets de grejczar la domnu szo or da.

IV. De akolo in szusz la domnu au domna la vreme inszureturi (aitse nu inczelazsem fitsorilor au fetilor inszurare și maritatura) asa in pominire tsel dintie (luare afare și peitse pe kaptelenyi si pe konventeni) in szusz amu szkrisze de adora in porunka etyo poreklit la kohe dator tecz de plin, sumotate, a patra, au opta jobbagys ku lok ku szama bune.

V. La voje bune sze lasze domnilor, daka in lukru in szusz amu szkrisze la kohe tse am szpusz depe iobbagysi sze sztringe, au in loku lor banyi gata, de nume depe jobbagysu szo sezind pe loku plin patru zets de grejczar si opt, asa si sumotate, a patra si de pe opta kare pe lok kitye szor kede la ji dintre atsela sze jee szusz.

VI. Rendu maj de demult si 1548-dik de aj 39-dik arkusuluj inczeleptsune, daka domnu din tabara in atsela prinszore sze kede, kunke pe jel ku bany uszkat.
f. 5 v sze discumpere ar kitelenyi la / kezutu atsela iobbagysi la discumparatu la domnu szo vore tse ominiose si mundru azsutorie dator sze deje, työltuiale la sztrinszore czeri, kare pe tsie domni, rendu tsel mare popilor, si pe domni tsel maj mare, tsine au tyhi ku kerczile krajuluj la strinszura czeri e sze tyhama e sze kade, pre mult sze nu tyhie de nu ku ominie, tiszturile varmegysi sze tyhie ku tete szokotala.

VII. De pe kaldare din horinka ku atseje ku bune szama iobbagysi vre sze treaszke, sze pletaszke la domnu szo de anu in an kete doj de doj florint.

VIII. Kare pamunt vre sze kureczaszke de no, la atseje danie ave lok, in tse kureczitor ku domnu sza pute tomni, improtiva dupe pamuntur anainte ajesz-

tue vreme au foszt kureczite, atsela sze marge domnilor dintre tsie pene in tse vreme de anu, ku atseje tokmale: kumke ajeszta danie nitsi ka kum nu sza szui maj szusz.

A tsintse de lukru.

De a novele si de la vama.

I. De tett felu de pamunt roda (nu sze lua in szama puszetura din gredina de pe lok) asa din sztupi, din mnyei, din jegyz, tsie kare au foszt den atsela an, ej tartouz ku dreptate al novelle jobbagysi domnilor sze deje, asa kunke domni all novelle nitsi ku banyi, nitsi dintre altu sze nu sze jee, kind din mnyei, din iedzi si din sztupi a nova sze nu sze plinaszke, de tett mnyelu ej sze pletaszke iobbagys patru gyejczar, pentru un iedu trij grejczaru, pentru o szkosnicze ku sztup sasze grejczar.

II. Din tsie luatura din novelle kumuj szpune legyse de an 1647 in 96 artikusu de la zua Szent Ivanuluj maj de parte sze nu trake. Szetseratu a novelle pene dzua Szent Ivanuluj de nulla vreme impedika in kapet sze marge, au unde a tyhi vreme reh, au unde pentru koptu szemunaturi intirzuit vreme szetseratuluj, si al novelle al dsua in szusz szkrisze de na mere in kapet, atuntsen varmegyse vreme pe kare al novelle // si al zetsile sze marge in kapet sze fake in **f. 6 r**
sir, intramintye daka all novelle la vreme in szusz szkrisze, au pintru oka amu szpusze, au la vreme pe varmegye rendeluite in kapet sze nu marge, asa a tyhi szlobod iobbagysilor eletu sze kare, dintre atsie sze umblate al nova sze sze laszat pe kimp.

III. Kare iobbagysi pamunturile atsele din karile amu odate al novelle szo luat, al dovvore jare in atsela an ka ku atsela szemuncze a szemuna, kuj haszna si szemuncza in atsela an jare sze pote lua, de pe pamunturile atsele, asa dintre pamunturile tsie, kare pintru riturile au pentru szkedere lokuluj kaszi iobbagysilor szo dat, dintre tsie a nova sze nu sze umble.

IV. Din kinipa si din jin, au a nova sze sze deje, au loku atseluje din kinipa domnilor au din jin, un jobbagys ku lok deplin sze tyhie dator szel torke pene in sasze foncz, kunke pe jeszta a patra, asa si a opta iobagysi tse a kede la ji szel gate e tartouz.

V. Al zetsile intrebare, kunke kuj si din tse umble la rendu ajeszta szkriszori tartouz sze nu fie, pe kit a zetse dintra tsie kare in legyse de an 1481 in artikusu tsel de nainte ni szo botezat vore unde vore sze tyhie foszt luate ka ajeszta a zetsile de tetul sze sze starge, si tokman numaj dintra atseje sze umble, pin karile szkrisze artikusu botezat.

VI. Din vin umblate a nova, unde jeszte szokasu, dintra atsele si ku maszura ku atsele ku kare roda szo akoluit, ku dreptu si ku mare dreptate sze sze jee, vare kum a nova, asa si vama hegysuluj nu ku alta daka legyse Czeri incze-

legindo ku maszure din Poson, au ku ako (karile a tyhi din trijzets si doj de pint) a se kulegyse.

VII. Kunke 1715 de an 97 artikusu atsela czine, kunke vama hegysuluj de rendu de de mult nu sze fake maj mare, si intalte forma si maj ku multe legyse a tyhi tokmite, kunke atsela vama hegysuluj nu ku alta de nu ku maszure posonaszke sze jee, asa ku inczelleptsune legysi ajesztue sze rendelui, kunke vore unde atseluje 1715 de an, si de vreme arkusuluj, au vama hegysuluj alta, de kit
f. 6 v sza kulegyse ku maszura Posonuluj, au alte danie nova sze sze foszt / adusz in luntru, ajeszta fere legyse tett, si dania mare sze sze starge, si dupe vreme ajeszta vama hegysuluj ku szokasu tsel de de mult luate la maszura posonaszke sze sze jee, asa sze sze kulage, unde szo si maj szkris dupe vreme 97 arkusuluj zsie no e szo pusz, si de la vreme puszuluj szama vami hegysuluj, au tokmale drapte si lenge kontraktusu tsel szkris, au vore kum sze tyhie foszt tokmite, akolo ku luatu si ku fakutu zsii tokmite szama vami hegysuluj la maszura posonaszke si maj nainte sze deje, daka vore kum la tseje zsie fakute de no, vore tse danie no sze foszte adusze, tsie kunke fere legyse, si fere lok, si vama hegysuluj maj mulczite, fere vreme halasztuite sze sze opraszke.

VIII. Kunke fere legyse vama fere szokasu maj de de mult maj mare dupe vreme ajeszta nu sze pote riditse maj in szusz, tett intre atsele lokur unde sza kulegyse zsii szama iobbagysilor sze sze jee in szkriszore, si kite vama ku maszura posonaszke de la ji umblind sze sze szemnazind, de la ajeszta szkrisore fakute sub petsetu varmegysi, si domnilor si iobbagysilor se sze jasze, si in czinutu varmegysi sze tyhie.

IX. Daka pe zsii hegysuluj tomna nyimnyike sze ne sze fatse, la kezutu atsela dator adeka iobbagys ku danie vama hegysuluj domnu szo ku maszure in atsee forma si szama, kunke vama hegysuluj nu in bany, de kum ku mustu sze luare, la atseje dupe kezutu atsela iobbagysi de aszta fel de vama in anu karile vine enainte din roda atseluje sze sze deje tartouz.

A Saszile lukru.

De haszna domnilor si de putyere.

I. Iobbagysu karile murit fere prunts joszagu luj tsiealalcz iobbagysi lor sze nu poftaszke, de nu atsie dupe morte atseluj fere prunts, mintenas sze duke hir, si vunt la domnu, karile asa si iobbagysilor tselor fugysit ioszagu domni lenge legyse Triparcziatis a trie parte al trizetsile titulusu kumuj, sze pletaszke altora kotare ku dreptate detorie ku bany, sub muna szo pote lua, asa kunke de an 1723 al
f. 7 r optuszprezetsile arkusuluj inczelleptsune // szusz traba czinut si sze remuje.

Kunke akolo unde sze remuje szerendits, domnu in ioszagu iobbagysuluj kare o murit najbe parte, inprotiva ioszag kare de atsela szo vinit in parczastine, daka si ajeszta fere prunts a muri, pe tselalalcz fracz kuj sze kade sze tyhie, kunke tete nyevoile sze sze indeparte, din ioszagu fere prunts o murit iobbagysilor tiszturile domnilor dreptji de amu nitsi o tokmale sze nu fake, de nu ajeszte pe szkaunu

domnuluj ku rend si ku tokmale sze sze jee, si atsela al trjizetsile titulusu inczellcptsune sze sze geteze, dupe atsele la legysze si in szkaunu varmegysi sze sze aduke.

II. Daka sza pusztie loku kaszi iobbagysuluj pentru rootate si terie domnuluj, la kezutu tsela szo pusztiat loku kaszi, vore kum alczi pamunturi, au teletyülire, karile in szama porte amu szo szkris, daka atsie fugyicz inapoi nu szor inturna, au la iobbagysi noj, au la sezutu in atsela lok lakuiturilor, domnuluj lenge szkriszorie si tokmala pin atsela szlusba si porczie sze sze deje.

III. A tsintse decretusu a luj Vaszil al optuszprezetsile arkusu, asa tokma de an 1729 kumuj in arkusu 22 tett felű de vadaszluitu, paszszerituru, si a paszkerie tete apa de paszkerit szingur kade domnilor, pentru atseje, tsie iobbagysilor tare sze opreste.

IV. Adeka iobbagysilor krisma ku tokmala in szusz szkrisze la vreme drept e szo engeduit, de unde adeka sze fie krisma ka atseje domnaszke, au de amu nainte atseje sze fake, in karile drumasi sze pote szalui, intra atsela krisma de tett felu beutura peszte an a tyhi szlobod a krismari, vore kum de tett felu jinarszuluj si beri krismarie, si la ajeszta fel de beutura sze sze geteze szingur domnuluj sze kade.

V. Daka domnu de an 1550 lenge arkusu 36 krismarie daka ar pofti vore karile jobbagys, jobbagys atsela pene krismari depe szlusba domnasze szlobod sze tyhie, de akole in szusz in kapu bgyeruluj krismi de la tett ako patru bany de la domnu sze sze pletaszke /

VI. Haszna tirgurilor (daka ajeszta lokuluj maj dintie pe dare kreajuluj no dat) asa nu intre aminte meszertsie si ku legyse atseluje si vama ku rend ridikat si vinitu ajesztora, kunke ajeszte ku legyse, si ku danie krajuluj kade domnilor, asa la parte domnilor sze remunye szlobocz. f. 7 v

A Saptile lukru.

Tete sze oprit si dupe amu szau indepartat peszte maszure fakutelor si szokasilor.

I. Kunke pe domnu ke szerenditsilor oltalmazoire si o murit iobbagysuluj remasiczilor kotale si fere atsela sze kade, asa dupe muritu iobbagysuluj pentru szkriszore ioszagu a luj, au intre szerendits imporcziture, nitsi uń fel de plata, au tapsa sze nu tyhie szlobod a lua.

II. Tsel vendut, tsel sztyimbat, au leszat ku morte din preczu atsela ioszagu iobbagysuluj a zetse parte domnu sze nu le pote lua.

III. A dohanyuluj, mnyeruluj, csaruluj, untuluj, jinului, kinepeluy si alte tsele rode, kumuj a pere au dela tsine din kumpereture si au la tsine in vinzerie, iobbagysi de pe domni sze ne ajbe nitsi o szuperare, nitsi ku porunka pintru sztrinszura si pentru adunare ioszaguluj kend a vre sze vingye nitsi ku bany, nits in trupu sze najbe nitsi un baj, szusz remune adeka de an 1723, 75 arkusuluj intselleptsune, kunke la szama domnilor sze remuje luatu maj de nainte, asa

adeka kunke atsela bany in karile ku voje bune fakut tokmale, mintyin fere hija iobbagysuluj ku banyi gata domnu sze puje zosz, si de amu innainte dare sze nu szokotaszke, atsela pretsepe, kunke atseluje kompereture de nainte lenge legysi intselleptsune amu szpusze, daka domni tomna la szuksigu lor sze kumpere ku tirguitu in forma atsela netsi sztreini karile pentru tirguitu la hatar ar vre sze vie, nitsi kum sze nu sze opraszke; nitsi iobbagysi pentru ioszagu tsel vunzare kum de dutsere ajire nits ku fakutu, nits ku porunka sze nu le fake szuperare, adeka la oka ajesztue ioszagu iobbagysilor nits ka kum sze nu sze czie, de kum sze proszti //
f. 8 r tokmeszk ku leturenyi, daka preczu ioszaguluj domnu kumuj foszt tokmala sze puje zosz mintin, in atsela forma pots trei ku tirgu tsel dintie, asa altal kunke ioszagu tsel de vunzaru ku maszure drapte si ku masa sze sze jee, in ejaszta forma vunzaru iobbagysilor sze tyhie szlobod, si fere voje lor domnu szo la vunzare nu fake ku terie.

IV. Vore kum tete nyersigu, ku paguba alczilora ku legyse czari opreste, tomna asa din kereskedetu eletuluj si vore kare din roda in berluit ku paguba iobbagysilor szlobod sze nu tyhie.

V. Iobbagysi nitsi ka kum nuj fatse de frike la morile domnuluj, sze tyhie szlobod akar la karile mori a matsina.

VI. Krismi arenda, kare intunyile lokur fere legyse sze adusz in luntru, de amu oprite sze tyhie, kunke la atsela iobbagysu nitsi kum sze nu sze fake ku terie.

VII. Porczie din gunoj dupe ajeszta sze remiye atsela in forma, kunke iobbagysu gunoju a szo sohanu, a domnilor au in zsie akar unde in lukru domnuluj sze tyhie tartouz a porta.

VIII. La uni domni pene amu legysa foszt fere legyse, si ne szokuitye ginszkilor zmulszetura, asa a zetse din penile, de amu la szama domnilor nitsi ka kum, oprite sze tyhie jare in atsela forma.

IX. La jie nor tyhi dator sze deje paj la legat iobbagysi dupe amu.

X. La pasztori jiilor domnilor, asa szokotitoru de lukru, pene amu dela szaratsi o dat plata, de amu innainte sze tyhie oprite.

XI. La omin domnuluj munatu la executzie czinutu luj si fere garasu in executzie (kare in in szusz szkrisze parte szo engeduit) tselalt in tete zilile ku banyi gata plata, asa nu intraminte la hajdutsi domnuluj si puskasilor pe szaratsi au pusz traszure intinszore, nits ka kum nu szor engeduicz. /

f. 8 v XII. La tse oka, kunke iobbagysi nu sze fuge, in kap de ke/ze/sie au drept maraduitu vore tse bany de la ji a lua sze nu tyhie szlobod, daka la puszu de bany zosz pentru kezesie ku kitelensig, atsie bany ku usura sze deje napoj.

XIII. A quartyeluluj greotate purtetore <...> asa nu intraminte <...> pleczi date la unde pene amu adusz sze tyhie oprite.

XIV. In loku atsela unde ominilor meszarnicza pe forma arendi sze ieszte data, kare marha obsitos si nuj harnike sze lucre haszna iobbagysi, la tajature atseluje marha de pe domnu nu sze ketelenaszke, si inte alte forma makar de tse fele karne, nitsi ku font la szaratsi sze nu inporczaszke intra atsela tyip, kunke ajesztue plata sze deje, de nu tajesze afare, si iobbagysi kumuj a platse asa sze lua.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

XV. Roda lor au la kohe akar tse elesegu luatura, au vinzerie la iobbagys ku terie nu sze bagyse domni, iare asa jinu și jinarsz sztrikate, bater de tse fele de beutura au ku butye, au ku szama itziilor la vunzerie nitsi kum sze fake ku terie, kumuj iobbagysi tsie nits la krisma afare o dat si de jinu tsel sztrikat, au de alte beuture sze feleluaszke, nits buczile de sert fere szlusba domnaszke sze duke, au napoi sze duke nusz dator.

XVI. Pana si banyi szetseri, amintre znop de lup bany de kuseit czedula, si banyi de pres danie, tomna asa gyezmasilor si a novellor pe iobbagys sze nu treaszke, si alte tsele kare fere legyse esz opricz.

XVII. Jinuluj la al novelle au la zetse au vama hegysuluj kent sza kulegyse tokman pe iobbagysi ku terie sze deje tonnorile lor szub vama.

XVIII. Tete tsele makar ku karile numele pots gindi si in szusz amu szkrisz pontomurile nu aflas danie, tomna pusztie, si ku tete sze szterzse.

XIX. Lokurilor dupe kasza iobbagysaszke szkimbature sze nu tyhie // szlobod in alt tyip, daka pe domnilor drept aratura și ritur alta tomna ateta ku szama ku bunetate si intruntyip iobbagysilor pamuntu si ritur or da, amintre o luatu pamuntu jare sza da innapoj. f. 9 r

La opta lukru.

Dela tokmale oprite iobbagysilor si pentru a tyhie fakut bintusagulor.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

I. Banyi de birsag bater forma nu intraltyip, numaj ku legyse vezute pentru lukru in akolo szpusze, si numaj de pe atsie iobbagysi sze pute lua, karile in szkaunu domnuluj ku bizonysagu varmegysi, unde sze tyhie szolgabiro ku suratu szo, si ku legyse el a zsudeka, de unde szel pote dutse la szkaonu varmegysi.

II. Fere bűntetesu birsagyilor, kend in kimpur paguba am pagubit, kunke pentru marhile munatu in luntru drept atsela jeszte legyse, atsela ku forma sze czine.

III. In tsele la alte bintusagur, kind ku mare dreptate iobbagysi bűntetuit a jerdemlelui, atsie vom fakutor de ro, den atseje kezutura au afare, kare in legyse ej gata, nu in bany, ku karile szaratsi detetori tare sze sztrika, nitsi in trupu sze nu sze bűntetuaszke, de nu pentru bintusagu unu au doj si mai in szusz trij zile de lukru ku munile sze muje in kapet bűntetuaszke, adeka birsagu lukru munurilor, araturile, szetserare, koszire si la vreme szuretuluj pe iobagysi domnu sze nu pote lua, de kum jenovatu anuluj in alte parte birsagu sze duke in kapet tartozousz.

IV. Bine pote tyhi szusz kunke szo aretat, iobbagysi nits in bany, nits in trup nu sze bűntetuaszke, adeka kite odate pote kede, kunke prosztu, vore kumuj ku limba szlobode, au ku trupu jenoveczit, au intalt typ, ku tsele trij zile ku munile de bintusagu na sze tyhie maj bun, asa atuntsen pe jel și in trupu bűntetesu a tyhi szűkseg, pentatse in kezutyile la atsela traba grisi, kunke kind birsagu

pentru trupeszk lukru pe jel sze de nainte, atuntsen jenovat: daka tare si szenetosz sze tyhie, la kezutu luj maj in szusz ku doj zets si patru makov, femeje jare
f. 9 v ku ateta korbatsur sze bŭntetuaszke; / de kum maj batrin jenovatu, au la alte sze tyhie szlabb la vartutye, atsela ku aresztum, daka szuksegu si kezutu la adutse ku szine, ku posztu ku pite uszkate si ku apa sze sze kinzuaszke; la atsela adeka sze sze szokotaszke, kunke iobbagysu jenovat ku munka sza trekute sze nu tyhie fere trij zile, luund atsela afare, daka e maj mare kezutt sze tyhie maj lung si rabsagu au bintusagu erdemelui.

V. Daka iobbagys pentru jenovatu la timnicze domnaszke a kade, si pune in tshere, ku valtsagu tsheruluj, dejeszta unde umblat tapsa nu maj mult, de nu tsintsprezetse de grejczar ej dator sze pletaszke.

VI. Jobbagysilor dupe vreme ajeszta fere hiru si fere engeduire kureczitura sze fake sub plata lukruluj perdute si pagubi subt intorszu na sze tyhie szlobod, inprotiva domni kumuj maj szusz am szpusz kureczitura nu intraltyp, de nu plata kureczitorilor ku bitsu si ku dreptate varmegysi pote lua dela denszu, si czie sub muna bitsu pue zosz.

VII. Kunke nyegindire paduri și kreszkutu domnilor li sze kade, iobbagysilor nitsi la uni lemn verde, si nuele dingredit, nits de tserkur rude, au par de jie fere de engeduire domnilor sze taje, si pe tsie intalt hotar sze duke, ku dreptu ku lemnile a kereskedui na sze tyie szlobod.

VIII. Atselora iobbagys tse li sze kade bintusagu karile padure sztrika, si lemnile ele darma, tsie fere paguba intorszu ku trij zile la lukru sze bŭntetuaszke ku munile, de nu ku ajeszta bintusag sztrikatura paduri anaszta, atuntsen ku hatalma si putyere varmegysi ka atsie iobbagysi maj ku mult sze sze bŭntetuaszke, si domnilor pentru ajeszta sze da azutorie, kunke atsie pentru maj mare jinala la invacszature alczilor pre tare bŭntetueszte.

IX. Ku dozets si patru de makao sze opreste, kunke iobbagysi intra dinsi nitsi banyi, și alte rode sze nu sze kulage inpreuna, au kumuj szokuit a szpunere tete tsele sztrinszore sze tyhie oprite.

X. Portsilor in padure ku tsaluitu munatu luntru; daka tsie in padure tsel oprite de or afla in bŭntetisu preczu gyindi de door pe ateta sze pletaszke. //
f. 10 r XI. Sztrinszura gavatsilor si batutu gyingyelor szingur domnilor e sze kade, si iobbagysilor lukru nu szlobode, si ku tri zile de lukru ku munile a tyhi oprite, inpotriva nits domnilor nu sze tyhi szlobod pe iobbagysi fere szlusba domnaszke la kulegysire gavatsilor a muna.

XII. Nitsi la uni proszt sze porte arma, si kinde vadászluit a czinere amu szpusz ku szub tri zile de lukru bintusagu na tyhi szlobod.

XIII. Ku legyse parantsite si in szusz szkrisz numaj pene in vreme krismaritura bater in tse fele beutura, porunka mare, si szub tri zile ku lukru munurilor de bŭntetes, de ateta or, de de kitzor sze opreste, adeka in lokur in atsie unde jie, iobbagysi pe pamunt domnu szo a fakut jinu szo, szub kurszu krismi domnuluj la szŭksigu lor de adutsere in luntru, si al be a tyhi szlobod.

XIV. Si la munka domnaszke parantsite prosztu de la lenyisu, au altu de jine nu sze pe jel arate, ku dojszprezetse makao sze bŭntetuaszke.

XV. Vore tsine ku paguba meszertsie domnuluj din lokurile leturenyilor karne sze aduke in luntru, au jel pentru banyi sze kuteze karne a teja, pentru ka atsela

porunka si kontrabanda, de atetyeor, de kityeor sub tri zile ku munka munurilor szel büntetuaszke.

XVI. A iobbagysilor karile murit, veduva, a saptile decretum Vasziuluj al dozets si unele arkusu putyere pe szine sze sze czie, daka si la altu sze marita, fere voje domnilor, din kasze nu sze pote dutse, inprotiva ioszagu luj sub hatalma domnilor sze tyhie.

XVII. Fere voje domnilor lakosi szatuluj szub munele lor sze nu kuteze lua banyi inprumut.

XVIII. Sztreini fere voje si hiru domnuluj nu sze jeje in luntru, lenge atsie dupe tett lokur de kasze pamunturilor araturilor si riturilor date, luate sztimbare leszatu ku morte fere stire domnilor ku perire banylor sze sze opraszke, intra // f. 10 v atesla kezute adeka, in karile vunzare iobbagysilor ku putere lekysi au szlobozire, atsela ku stiincza domnilor si ku voje sze fake, adeka dupe fatse de stirie, fere voje si engeduala el pote da.

Al novelle lukru.

De atsie pe karile czietura rendu din luntru ej sze kade.

I. Pe tisztie birouluj domnu tri sza alage, dintre atsie szatu pe unu nainte tiszturile domnuluj szlobod szej alage, domnu adeka pentru roatate luj pots czipa, szel si pote büntetui, in loku birouluj tseluj czipat altu sze puje ku modrul tsel szkrisz, inprotiva notariusu si zsuraczi szatu a pune fere de domnu, pote si szlobozi.

II. Biraile pentru tse or fatse szlusbile domnilor, au pentru vore care oka sze nu tyhie stiucz din porczie.

III. Szar afla bine si szükseg la atsel kapet, kunke intre iobbagysi czipatu porczii ku modru si rendu varmegysi ku dreptu fere tsaluitura sze marge in kapet, domnu sze grizaszke, si dela biraile lokuluy sze sze jee szama, iobbagysilor fere nitsi de o greotate.

IV. Daka domni amu szpusze luata szama trekute, domnuluj ajesztue szkedere magyisztratusu varmegysi la lok sze adutse.

V. Amu inperczite portio/n/uluj sztrinszore, si adutsere in munule perceptoruluj, szingur in muna szatuluj si inta birairol sze remuje, adeka varmegyse sze grizaszke, kunke in lukru ajesztue, domni si tisztu lor je sze nu sze mesztitse.

VI. La tse danie iobbagysi lenge rendu si tokmala urbarii ajesztue domnilor szint dator, atsie in vreme lor esz dator sze le dej domnilor, kunke de la jeszte daka in napoj maradui // si ku executzie pe atsie karile in szama domnilor szo f. 11r szkrisz interire sze deje, ku araduire pentru lukru ajesztora rendeluit executio/n/uluj dutka din zilile iobbagysi atsi detor intatseje forma sze pletaszke, kunke de jeszta de executzie dutka, numaj pe atsie pe karile numaj pentru tsel drept resztanczia sze muje executzie, de nu atselora, kare pint altye lukrul domneszk la szatile sze nu je, datoris iobbagysi sze pletaszke.

VII. Kunke atsie karile in vore tse forma durer rebgyadze, ku dreptate tsel jutye sze jee asutorie, dgyept atsela: daka iobbagysi si zselleri ku nyevoje szubt muna unuj domn szint, asa panaszloj la domni, au la tiszturile atselora nainte ji sze kote szlusitura derepteczi, daka alor pe tiszturile domnilor vore tse durere, si paguba de o kezut, atuntsen la domn szo sze sze plinge, de ajeszta nu nyo putut bukura, sze marge la varmegyse.

La atsela kezute adeka, daka ponoszu iobbagysilor tokman sze kade la domnu lor, si nainte esze plingyse pentru dreptate si inke nu sze fatse, atuntsen iobbagysi drept sze marge la varmegyse.

VIII. Atsela domnu, asa si a luj tiszturile, karile iobbagysi daka mere la varmegyse, au instanczia la lok maj szusz si dept atsela or büntetui, ku ajesztue intrun tyip kumuj ji ku iobbagysi pre tare fakatori sze fake si ku ji.

[Pe verso:] fasclo 46.
Actor. nro 268/1769
Urbarium cum adnexis

MĂSURILE DE POJON*

acăul = 54,3 l.
chibelul v. găleata
coasa = suprafața pe care o poate cosi un om într-o zi (800—1000 st.²)
falcea v. găleata
feldera v. mierța
fontul = 0,50 kg.
găleata = 2 mierțe
ița = 0,85 l.
iugărul = 1100—1200—1300 st.²
mierța = 54,3 l.; 1/2 iugăr (600 st.²)
sapa = suprafața pe care o poate săpa (la vie sau la porumb) un om într-o zi (60—250 st.²)
stînjenul = 1,89635 m.

BANII*

1 galben = 2,25 taleri
1 taler = 2 florini renani
1 fl. r. = 3 9/17 mariași
1 mariaș = 5 2/3 groși
1 groș = 3 creițari
1 creițar = 1 2/3 dinari (= bani)

GLOSAR

acău v. *Măsurile de Pojon*
acui — a măsura cu acăul
Andrele — decembrie
arcuș (arkus) — articol
arhiomul — arhiva
arkus v. arcuș
aschiut — jurat
ban — dinar v. *Banii*
berlui, birlui — a arenda
biciu — estimare, prețuire
binele — averea
bintătui (büntetui) — a pedepsi
bintușag — pedeapsă
birșag — gloabă, amendă

* Cf. Wellmann, I., *A parasztnép sorsa Pest megyében kétszáz évvel ezelőtt tulajdon vallomásainak tükrében*, Budapesta, 1967, p. 357.

biruință — sesie
bizonysag — (om de) mărturie
bubușlui — „boabe de stejeraș".
buntetui v. bintătui
cămănărie — taxă pentru băuturi
căpluni — claponi
căptălănie — capitlu
celșag — înșelăciune
celui — a înșela
certare — pedeapsă
chibel — găleată v. *Măsurile de Pojon*
chiteleni, chitileni — o obliga
contrăbontră — contrabandă
conveanteș — convent
corbace — bice
crămpiță — încurcătură, ceartă, pricină
creașchedeatin — negutătorie
cuhă — bucătărie
cumpină — interzic, opresc
czinutu — arhiva
dept — drept, pentru
domnesc — robotă
doplini — a împlini, a completa
dutcă — groș v. *Banii*
eleseg luatura — darea ilișului
eletu — hrană, bucate
epületyii — construcții
falce — găleată v. *Măsurile de Pojon*
fără obrăzie — cutezanță
Făurar — februarie
fealderă — felderă v. *Măsurile de Pojon*
felelui — a răspunde, a da socoteală
forșpont — cărăușie
garas — groș v. *Banii*
găzdușag — economie, gospodărie
grăițar — creițar v. *Banii*
gule — vite netrăgătoare, care nu se pun în jug
gyalocs — pedeștri, supuși făcînd slujba cu palmele
halasztui — a amîna, a păsui
hatalma — puterea
hărminție — vamă
hegy — deal
hidoșe — poduri
hiiară — animale sălbatice
hir — veste
horinka — rachiu
iagăr — vînător
ilătui — a hrăni a întreține
ioszag — avere, bunuri
itze v. iție
iție — iță v. *Măsurile de Pojon*
însimbra — a asocia cîte două vite trăgătoare la un atelaj de patru
jenovatu — vinovatul
jerdemleku — (sînt) vrednici
jin — vin
jinitu — venitul, întoarcerea
kaptelenyi — membrii ai capitlului
kereskedui — a negutători, a vinde
keteleni v. chiteleni
Kirindar — ianuarie
kohe v. cuhă
konventeni — membri ai conventului
költsegu — cheltuială
kötelessegu — datoria
kuseit — teasc
laiștrom — listă
lakosi — locuitori
legyse — lege
magnași — magnați
majă — cîntar
majoriste v. măeriște
maraduit — asigurare, garanție
marhă — vite
măcao — bețe
măeriște — gospodărie alodială, de curte
mărădic — moștenitor
mejdă — hotar
meszertsie — măcelărie
mirță — mierță v. *Măsurile de Pojon*
misearnă — măcelărie
mor — obicei
năpusti — a demite
năstăni — a născoci, a scoate (la iveală)
neameasturi — construcții
nyersigu — cîștigul
obsitos — accidentat, rănit
ocă — motiv, vină
oltalmazoire — oblăduire, protecție
örökösön — veșnică
panștină — robotă
Pojon — Bratislava
pokoni — claponi
ponos — plîngere, reclamație
porție — dare
Prier — aprilie
prost — supus
publicum — comitatens
pungeni — a socoti
pustușag — prediu; sesie nelocuită
rabsag — robie, detenție
sămălui — a socoti
sămîntă — urmași
secherești — cărăușie
simbri — a fi vrednic, a merita
strînsura țării — dietă
sureatiu — culesul viei
susig — nevoie, lipsă
szerendits — săraci

BCU Cluj / Central University Library Cluj

szokasu — obicei, datină
szolgabiro — jurat
szuksigu — nevoie, lipsă
szuretyu v. sureatiu
șeitaoă — teascuri
șeptari — (cei șapte) jurați
șret — alice
șucuțiaș — executor
șucuție — execuție
șuhan — niciodată
tartouz — dator
tist — dregător
tonuri — butoaie
trăsuri — amenzi, gloabe
tsaluaszke — înșele
tyhi — a fi
zlot — florin v. *Banii*
zsie — vie
zvoară, zvoră — sesie
valtsag — răscumpărare
varmeghie — comitat
vădăslui — a vîna
vendică făgădoao — hanuri
vidigoi — bidigănii, animale sălbatice
vîji — a se potrivi
vracniță — poartă

DIE URBARIALREGELUNG DURCH MARIA THERESIA IM JAHRE 1767. DIE RUMÄNISCHEN TEXTE

(Zusammenfassung)

Die Urbarialregelung, die Maria Theresia am 23. Januar 1767 für Ungarn dekretiert hat, war bisher nur in ihrer lateinischen, deutschen, ungarischen, slowakischen und ruthenischen Variante bekannt. Der Verfasser stellt nun auch zwei Ausgaben des *Urbariums* in rumänischer Sprache vor: Die erste wurde 1771 in Blaj (Blasendorf) — zusammen mit der Urbarial — *Tabelle* — im Auftrag der Urbarialkommission des Komitats Maramuresch gedruckt; Exemplare dieser Ausgabe wurden auch während der Urbarialexekutionen in den rumänischen Ortschaften des Komitats Ugócsa verwendet; die zweite Auflage, eine von der ersten unabhängige Übersetzung, wurde im Auftrag des Komitats Satu Mare ausgeführt, das sie im Januar 1771 dem Statthalterrat Ungarns zwecks Drucklegung übersendet hat.

Den Texten, die im *Anhang* (I, II, III) geboten werden, ist eine kurze Einleitung vorangestellt, in der die wichtigsten Momente der Urbarialregelung mit konkreten Hinweisen auf die Lage in den Komitaten Maramuresch, Ugócsa, Satu Mare, Bihor und Arad erläutert werden.

DATE PRIVIND CĂLĂTORIILE LUI HOREA LA VIENA

Se împlinesc, în anul acesta, *două veacuri de la prima călătorie** *la Viena a dîrzului moț din Albac, Horea,* neînfricatul luptător pentru libertate și dreptate socială. Despre călătoriile lui Horea la Viena aflăm următoarele date în interogatoriul care-l făcuse contele Jankovits cu Cloșca în anul 1785:

„Dînșii, — ne spune Cloșca —, au fost în trei rînduri la Viena. *Întîiași dată* (1779) Horea, Cloșca, Dumitru Todea Buta și un alt locuitor din comuna Rîul-Mare cu numele Gavrilă. În *călătoria a doua* (1780) au fost Horea, Cloșca, Christea Nicola și Gavrilă Onu din Comuna Rîul-Mare. Iar în *călătoria a treia* (1782) au fost la Viena Horea, Cloșca, Simion vărul lui Dumitru Todea din Rîul-Mare, și Popa Dumitru din Certeje. Horea, adaugă Cloșca, a mai fost încă odată pentru a *patra oră la Viena* și anume în postul Crăciunului din 1783, și de astă dată s-a întors acasă numai tîrziu după Paști. Dar cine a fost cu Horea de astă dată la Viena dînsul nu știe. Bani de călătorie au primit totdeauna de la comunele, pe care le-au reprezentat, și anume dînsul, Cloșca a primit cîte 20 florini pentru fiecare călătorie de la comunele Bucium, Abrud și Cărpiniș, iar cît au primit ceilalți deputați dînsul nu poate ști. Călătoria la Viena au făcut-o totdeauna pe jos, și fiecare călătorie ținea cîte patru săptămîni dusul și patru săptămîni întorsul, și pe lîngă aceea mai trebuiau să aștepte în Viena cîte patru și mai multe săptămîni.

Petițiunile către împăratul le făcuse în două rînduri nobilul Samuil Marți din Abrud (care mai tîrziu a fost și dînsul căpitan în revoluțiune), iar a treia oră petițiunea le-a compus-o agentul Ștefan Francisc Enyedi din Viena, la care i-a trimis însuși împăratul, și tot acest Enyedi le-a făcut două copii de pe privilegiile lor, și a fost cu dînșii în audiență la împăratul. Pentru compunerea petițiunilor dînșii nu au plătit nimic nici lui Samuil Marți din Abrud și nici agentul Enyedi din Viena"[1].

În legătură cu cele declarate de Cloșca, istoricul N. Densușianu remarca acum aproape un veac:

„În interogatoriul său, Cloșca nu amintește în cari ani anume a fost dînsul cu Horea la Viena. Dar în petițiunea, pe care o înaintase Horea la cancelaria aulică în anul 1780[2] dînsul, Horea, ne spune expres, că

---

* Unii datează greșit anul primei călătorii a lui Horea la Viena ca fiind 1778. Vezi în acest sens: Pele Gheorghe, *Horea la Viena,* în *Familia,* 1968, an. IV, nr. 11, p. 6.

[1] Cf. Nic. Densușianu, *Revoluțiunea lui Horea, în Transilvania și Ungaria 1784—1785.* Scrisă pe baza documentelor oficiale de —, București, Tip. „Românul", Carol Göbl, 1884, p. 105—106.

[2] *Ibidem,* p. 85.

prima sa călătorie la Viena în afacerile muntenilor a fost cu un an mai înainte *(ante annum)*, adică în 1779. Iar călătoria *a doua* a fost apoi în lunile octombrie—noiembrie 1780, cînd petițiunea muntenilor a fost înaintată de-a dreptul la curtea imperială, *(altissima signatura)*, și prin urmare deputații muntenilor au fost de astă dată primiți în audiență. *A treia* călătorie a fost în lunile martie—aprilie 1782. Petițiunea e compusă și semnată de agentul Enyedi și fu presentată de-a dreptul împăratului în audiența de la 16 aprilie 1782 *(supplex libellus altissima manu signatus)*. Tot în luna lui aprilie a anului 1782 deputații muntenilor mai presentară împăratului și o altă petițiune pentru confirmarea privilegiilor date de principii Sigismund și Gavrilă Batori, George Racoți cel bătrîn și cel tînăr, ca să le fie permis a aduce alimente din Ungaria liberi de vamă; așa că cele relatate de Cloșca despre călătoria a treia la Viena corespund pe deplin cu actele din anul 1782. În fine călătoria *a patra* sau cea din urmă a lui Horea la Viena a fost în toamna anului 1783[3]. Horea fusese așa dar *de trei ori* primit la curtea imperială, odată în 1780, pe cînd trăia încă împărăteasa Maria Teresia, și de două ori pe timpul domniei lui Iosif al II-lea, în 1782 și 1784"[4].

*

În deceniul al optulea al secolului al XVIII-lea, striviți fără milă sub călcîiul opresorilor de tot felul, moții își fac tot mai auzit glasul plin de amărăciune și revoltă împotriva acestora, prin petiții și jalbe impresionante prin dramatismul situației pe care o dezvăluie, și din care se poate reconstitui viața aspră și chinuită a unei populații măcinată de foamete, boli și abuzuri nesfîrșite. Lupta țăranilor ia mai întîi forme legale. *„Plîngeri peste plîngeri...* Curg plîngerile cu nemiluita și din toate părțile — după cum observă cel mai competent istoric al răscoalei din 1784 —, către Provisorat, către Oficiul Superior minier, Tezaurariat, Comitat, Gubern, pînă la Curtea imperială. Se plîng satele individual sau colectiv, domeniile separat, două, trei sau toate împreună. Pornesc delegații la Zlatna, la Sibiu, *la Viena*, la Cancelaria aulică, la împăratul însuși, respectiv la împărăteasa. Lupta petiționară e obsedantă, nu e deloc lipsită de curaj nici în termenii, nici în limbajul ei. Ține sub presiune autoritățile, în continuă corespondență, în nesfîrșite investigații, zece ani în șir. Plîngerile țărănești concretizează în detalii greutățile, anomaliile, calamitățile, ridică neobosit vălul de pe gravitatea situației nou create... Plîngerile curg mereu tot mai insistent, spre toate autoritățile... În drumurile lor în sus și în jos actele se încrucișează, se în-

[3] „Horea — remarcă N. Densușianu — în călătoria aceasta nu a fost numai singur la Viena. În ordinul Cancelariei aulice din 13 aprilie 1784 nr. 674, se vorbește de mai mulți deputați *(deputatus suos huc expeditos)* și între deputații aceștia se vede a fi fost și *Petru Nicola* din Albac, care dimpreună cu Horea era urmărit pentru tumultul din Cîmpeni *(der Nicola Petru welcher sammt Hora bereits în Wien war. M. Brukenthal către Cancelaria aulică 30 iulie 1785)*". *Ibidem*, p. 106, *nota. 2.*

[4] *Ibidem*, p. 106, *nota. 1.*

calecă cu rezoluțiile, cu cercetările, într-o țesătură confuză greu de urmărit în firele sale. Imaginea în loc să se clarifice se întunecă, sugerînd întinderea și adîncimea nebănuită a relelor, patimilor, fierberea din care va țîșni răscoala"[5].

Începînd din anul 1779, pornesc deputățiile țărănești la Viena. E prezent în ele de obicei *Ursu Nicola zis Horea* din Rîu Mare, dar și Dumitru Todea din Rîu Mare, Ion Oargă zis Cloșca din Cărpiniș, Petru Nicola și alții[6].

Situația extrem de grea a moților este oglindită în întreaga ei amploare și în plîngerea înfățișată în anul 1779 Curții din Viena de către delegația acestora în frunte cu Horea și Cloșca, ca de altfel în toate celelalte petiții și jalbe înaintate împăratului de la Viena[7]. Robota fusese sporită în ce privește stînjenii de lemne tăiate la mari depărtări și în ce privește cositul, împletitul gardurilor, săpatul șanțurilor, cărăușiile de tot felul. Defrișarea pădurilor în scopul obținerii unor modeste terenuri pentru cultura cerealelor a fost interzisă, islazurile și fînațurile luate, lemnele de foc, de construcții sau de confecționarea vaselor trebuiau plătite, taxele fiscale și contribuțiile militare sporite în mod simțitor ca și muncile pentru lucrările publice; dreptul de cîrciumărit arendat unor străini, credința ortodoxă era asuprită, iar abuzurile juzilor, ale dregătorilor domeniali și comitatensi ca și ale arendașilor depășeau orice limită[8].

Plîngerea din octombrie 1780 către împăratul, respectiv împărăteasa în numele satelor și locuitorilor din Rîu Mare, Rîu Mic, Bistra și celorlalte din comitatul Alba, și a tuturor supușilor fiscali enumeră în 9 puncte mai multe gravamine.[9] Cu data de 22 august 1781 Dumitru Todea împreună cu Ursu Nicula adresează împreună, în Buda, unde vor fi găsit atunci pe împărat, o plîngere în nemțește în numele întregii comune Rîu Mic.[10]

Începînd cu 29 nov. 1781, o cercetare asupra împrejurărilor în care s-a plîns satul Bucium împăratului scoate la iveală mai multe amănunte: „... Juzii ascultați — afirmă ei — n-au știut nimic de plîngere. Știu numai că unul din Valea Albă, Mihailă Bolonduț, pe la ajunul Sînpetrului a plecat cu niște locuitori de pe domeniul de sus la Viena. Ei știu numai de petiția Buciumului împreună cu Cărpiniș și Abrud-Sat către Tezaurariat. Provizorul și spanul îi învățaseră doar să nu înainteze nici o plîngere la Viena, să se țină de rînduială: să recurgă mai întîi la span, de acolo la provizor, de acolo la magistrul minier, de acolo la Sibiu, la

[5] Cf. D. Prodan, *Răscoala lui Horea*, vol. I, București, 1979, p. 120—140.

[6] Idem, *Ibidem*.

[7] Cf. *Anexele* I—VII, IX—XII.

[8] Cf. Z. Tóth, *Mișcările țărănești în Munții Apuseni pînă la 1848*, București, Ed. Academiei R.P.R., 1955, p. 130—137 (Traducere din l. maghiară).

[9] Cf. D. Prodan, *op. cit.*, p. 140, unde se remarcă și faptul că Tóth Zoltán consideră această plîngere ca fiind a lui Horea și Cloșca din 1779. Horea înainta Cancelariei de la Viena personal o petiție în a. 1780 semnată: *indignus famulus Nicola Ursz incola Nagy-Aranyosiensis*. Vezi N. Densușianu, *op. cit.*, p. 85.

[10] D. Prodan, *op. cit.*, p. 142.

Tezaurariat și numai apoi la Viena..."[11] „... Mihail Bolonduț, ascultat și el nu ascunde nimic. Cînd au înțeles că cei din Cîmpeni pleacă la Viena cu o plîngere către împăratul, s-au adunat mai mulți (înșiră 21 de nume în frunte cu Onu Costinaș) în casa lui Petru Giurcă, unde au hotărît să înainteze și ei plîngere împăratului, cu care să-l trimită pe el. Pentru scrierea plîngerii au trimis pe Lupu Ceteraș la Samuil Marczi, nepotul lui Samuil Marczi din Abrud. Cu plîngerea a plecat apoi la începutul lui August el împreună cu *Ursu Horea,* Dumitru Buta (Todea) și Ioan Suciu. Ajungînd ei la Buda, au întrebat de venirea împăratului pe soldați, care răspunseră că e așteptat la 20 august. După cum a și venit. El s-a dus după amiazi la împăratul la Pesta, unde împăratul era găzduit. Prezentîndu-i memoriul, împăratul l-a primit cu bunăvoință, l-a întrebat cu blîndețe dacă au urbariu? I-a răspuns că au și i-a arătat pe rînd și împovărările lor... Samuil Marczi — spune Bolonduț — cuprinsese toate satele, și Cărpinișul, Abrud-Satul, Cîmpenii, într-o singură carte. Ajuns la Buda el a vrut să separe plîngerile Buciumului, ceea ce a făcut printr-un *vigilarum magister* în nemțește. Iar memoriul comun, în limba latină, scris de Samuil Marczi, l-a dat înapoi lui Ioan Cloșca din Cărpiniș. Ce a făcut cu el Cloșca, el nu mai știe, căci apoi s-au despărțit, el, Bolonduț întorcîndu-se prin Banat".[12]

În aprilie 1782 o deputație a țăranilor se găsea la Viena, unde în numele satelor Bucium, Cărpiniș, Mușca, Rîu Mare, Rîu Mic, Baia de Arieș și Cîmpeni, cu data de 16 aprilie se ruga de-a dreptul împăratului[13]. Cu data de 18 aprilie 1782, deci în același timp, satele Abrud-Sat, Bistra, Cîmpeni, Cărpiniș, Bucium și Vidra alias Rîu Mic cer împăratului reconfirmarea privilegiilor lor de a-și aduce din afară bucate, grîu, vin, mei, ovăs, secară, orz și altele, la care se adaugă și vinarsul fără tricesimă și vamă.[14]

După *tumultul de la Cîmpeni,* din 24 mai 1782, știrile despre Horea, ca „instigator" și purtător de cuvînt al moților la Viena, devin tot mai frecvente.

Astfel, la 21 iunie 1782, mai mulți locuitori, precum și unii jurați, din satul Bucium declară că „întreaga comunitate a satului a fost de părere ca — în scopul ușurării sarcinilor — să trimită un memoriu la înaltul tron al majestății sale imperiale, prin mijlocirea lui *Horea alias Nicula Urs* din Rîu Mare, Cloșca Ioan din Cărpiniș și Cîrstea Nicula de asemenea din Rîu Mare, iobagi fiscali..."[15]. Mărturiile cuprinse în *Pro-*

[11] Idem, *op. cit.*, p. 145; *Anexa* XIII, unde se dau declarațiile *in extenso.*
[12] Idem, *op. cit.*, p. 145—146; *Anexa* XIII.
[13] Idem, *op. cit.*, p. 149; *Anexa* IV.
[14] Idem, *op. cit.*, p. 150. Cf. și *Anexa* VI.
[15] „... *Affirmant se, cum consensu totius communitatis ratione gravaminum suorum, medio, providorum Hora, alias Nicula Ursz Nagy Aranyasiensis, Kloska Iuon, Kerpenysiensis, ac Kirszta Nicula aeque Nagy Aranyasiensis sic dictorum subditorum fiscalium ad Augustissimum Suae Imperatoriae Majestatis Thronum fine alleviandorum onerum Supplicem Libellum, et ad expensas itinerarias praefatis de-*

tocolul de anchetă privind plîngerile iobagilor din Abrud, Bistra, Cîmpeni, Cărpiniș, Bucium și Vidra, înaintate împăratului de la Viena, scoate în evidență în mod detailat geneza petițiilor, precum și componența delegațiilor țărănești, în frunte cu Horea, care au luat drumul Vienei. Deosebit de cuprinzătoare și concludentă este declarația juzilor și juraților din Albac privitoare la primele trei călătorii ale lui Horea la Viena.[16] Însăși Comisia de anchetă se vede nevoită să recunoască, la 28 iunie 1782, că plîngerile înaintate la Viena, precum și adunarea sumelor de bani necesari deputățiilor țărănești pentru călătoriile în capitala imperiului au fost făcute cu aprobarea deplină a obștei satului *(sponte nemineque cogente)*[17].

La 3 iulie 1782 șpanul domeniului superior al Zlatnei, Alexius Incze, se adresează provizorului Devai în următorii termeni: „... azi sau ieri am aflat că Horea a plecat din nou la Viena, dar cu cine anume și cu cîți însoțitori nu știu sigur" *(hodie aut heri ita percepi, Horiam iterum Viennam discesisse, sed cum quo nominanter, et quot cum sociis, pro certo nescio ...)*[18]. După numai cinci zile, la 8 iulie 1782, provizorul Devai informează pe unul din slujbașii de seamă ai domeniului că „... Horea alias Nicola Urs, despre care domnul span a scris de curînd că a plecat din nou la Viena, încă nu a plecat". *(Hora alias Nicolla Ursz, de quo Dominus spanus nuperius litteris scripserat quod Viennam denuo ivisset, necdum discessit ...)*.[19]

La 5 oct. 1782 același provisor G. Devai comunică Oficiului superior minier că — potrivit relatării șpanului domeniului de sus, Alexie Incze, — „supusul fiscal Ursu Nicula alias Horea din Rîu Mare cu feluritele și coloratele sale ademeniri a strîns din nou bani de la locuitorii domeniului de sus... și așa a luat drumul Vienei" *(subditum fiscalem N. Aranyasiensem Nikula Ursz alias Hora denuo variis suis coloratis allectionibus ab incolis Dominii Superioris pecunias acquisivisse, ... consequenter Viennam iter suscepti)*.[20] Provisorul Devai e de părere că „... îndată ce Horea se va ivi la Viena să fie prins împreună cu cei care i s-au asociat și să fie readuși aici în Principat" *(Regius Provisoratus humillime opinaretur saepefatum Horia, quamprimum se Viennam insi-*

putatis necessarias totam communitatem individualer concurrisse". Vezi Arh. Statului Cluj, fond. Tez. Minier, doc. nr. 624/1782, § 13. Cf. și *Anexa XIV*.

[16] *Anexa* XIV, § 9.

[17] Arh. Statului Cluj, fond Tez. Minier, doc. nr. 624/1782: „... *Quod in promotionem querelarum repetitis vicibus tam Altioribus Instantiis, quam Augustissimo etiam Imperatori porrectarum assensum praebuerint, et facta in ecclesiis, vel praeforibus earum per Popas et Judices propositione, de concursu ad expensas agentiales et deputatorum itinerarias concursuram plebem, semet sponte, nemineque cogente obstulisse, partim individualiter per 3 cruciferos persolvisse, partim vero oblatum incassandum, et inde in expensas nomine communitatum mutuo levatam summam persolvendam venire; § 91. Abrudfalvenses ultima solum vice in promotionem Instantiae ad Augustissimum Thronum factam consensisse docetur § 78*".

[18] Arh. Stat. Cluj, fond. Tez. Minier, doc. nr. 644/1782.

[19] Cf. *Anexa* VIII.

[20] Cf. *Anexa* IX; D. Prodan, *op. cit.*, p. 184—185.

nuaverit interciperetur cum suis consociis asseclis, et huc ad Principatum capti reducerentur . . .)[21].

La 19 oct. 1782 Tezaurariatul Minier al Transilvaniei comunică Camerei Aulice pentru monetării și minerit intenția lui Horea de a merge la Viena însoțit de cîțiva tovarăși; îl descrie drept inițiatorul principal și instigatorul plîngerilor înaintate de supușii din domeniul Zlatnei și solicită supravegherea lui strictă, pentru a putea fi arestat la reîntoarcerea în Transilvania.[22]

Încă la începutul anului următor, în 2 ianuarie 1783, șpanul domeniului de sus, Alexie Incze, informează că în Albac și Certeje se fac pregătiri pentru plecarea unei noi delegații la Viena.[23]

La 1 mai 1783 provizorul G. Devai comunică Oficiului superior minier că șpanul domeniului de sus i-a adus la cunoștință că Popa Marcu Dumitru, cu *Nicula Ursu Horea, famoso antesignano*, cu Cîrstul Nicula, Ion Cloșca și cu alți trei, de toți șapte au luat drumul Vienei. Comisia a dispus să fie prinși. Din pricina călătoriei lor la Viena nu se revine la pace și liniște, la ascultare și la prestarea celor datorate, iar numeroasele cheltuieli cu asemenea călătorii slăbesc plebea, spre paguba regelui și a erariului.[24]

În mai 1783 o nouă delegație țărănească se găsea la Viena. Trimișii satelor Rîu Mare, Rîu Mic, Bistra, Cîmpeni, Musca, Baia de Arieș, Bucium, Abrud-Sat și Cărpiniș se plîngeau de o serie de abuzuri, despre care judele suprem Elias Prentics, la 19 sept. 1783, va informa Tabla continuă[25].

BCU Cluj / Central University Library Cluj

[21] Cf. *Anexa* IX.

[22] Arh. Stat. Cluj, fond. O.B.A.

[23] „... *alii vero Nagy-Aranyosienses, et circuli Certes notati ante signa in corifei et populi hujus seductores nova celebrant consilia, ut adveniente primo vere Viennam turmatim ascendent, ibique clementissimos Augustissimi Imperatoris aures novis ac aliis expositionibus molestent*" Cf. Arh. Stat. Cluj fond. Tez. Minier, doc. nr. 50/1783.

[24] Cf. *Anexa* X. D. Prodan, *op. cit.*, p. 194—195.

[25] Textul informării: „*Octo possessiones ad Dominium Zalathnense pertinentes, scilicet Nagy. et Kiss Aranyos, Topánfalva, Bisztra, Kerpenyes, Butsum, Offenbanya et Muska Augustissimo Imperatore conquerentes super eo: 1mo, quod ex illis 24 hominibus et Dominio Superiori Zalathnensi interceptis, quinque utpote: Togya Dumitru, Gombos Ursz, Busztan Szimion, Andreas Pask, et Mants Petru ad capitis poenam sint condemnati non alia de causa, quam quod suis privilegiis et altissimis resolutionibus in affectum dedicendis operam impenderint, quoque ad Suam Majestatem sine praevia suorum officialium cum quibus litigant, insinuatione, recurrerint, praeter ea quod antequam intercepti fuissent, poenam pecuniariam 10.000 Rh. florenos solverint, et insuper 110 hussarones, officiales dominales super illos attulerint, ex eo fine ne attentarent amplius homines modo praevio terrefacti altissimas resolutiones exoperari; 2do quod privilegia sua quibus hactenus gavisi sunt, ab eo, cui clara sunt, nunquam receperint; 3tio quod commissari ab Excelso Regio Gubernio transmissi in rem suam aut non inquisiverint, aut partium studio arepti justitiam juxta altissima mandata non impenderint; 4-to quod illis Vienna redeuntibus officiales dominales omnimodo imminentur, et ideo non pauci eorum relictis prolibus hinc inde oberrantes, fodinas suas excolere minime possint...*" (Vezi Arh. Stat. Cluj, fond Tez. Minier, doc. nr. 1136/1783. Cf. și D. Prodan, *op. cit.*, p. 195).

Anul 1784 se arată de la început deosebit de agitat. Astfel la 11 ianuarie 1784 slujbașii Iosif Borsai și Francisc Vizkeleti atestă că un număr de 202 iobagi din Zlatna au declarat „de bună voie și nesiliți de nimeni", în numele comunității, că au trimis jalbă la împăratul de la Viena. Este vorba desigur de petiția din 31 mai 1783 în care judele, jurații și minerii din Zlatna cer împăratului de la Viena să le acorde aceleași privilegii pe care le au minerii din Slovacia, deoarece și ei „îndeplinesc aceleași sarcini și execută aceleași munci".[26]

Tezaurariatul minier se vede nevoit să întreprindă o anchetă, ale cărei rezultate concludente au fost consemnate într-un amplu *Protocol*, încheiat la 11 februarie 1784.[27]

La 23 martie 1784 spanul refera — notează Protocolul spanal al domeniului din 4 martie — că Ursu Nicula alias Horea a scris la Viena în numele locuitorilor domeniului de sus, și mai ales a celor din Albac. Horea se afla la Viena, unde plecase încă din noiembrie 1783 iar în aprilie 1784 era încă acolo.[28]

„În vara anului 1783 împăratul era în drum prin Banat. Plecase în aprilie, iar în 28 mai intră în Transilvania, străbătînd drumul Deva, Alba Iulia, Sebeș, Miercurea, Sibiu, asaltat de plîngerile locuitorilor, printre care nu vor fi lipsit nici ale celor din Munți. Stările din Munți rămaseră însă neschimbate. Atitudinea binevoitoare a împăratului n-avea decît să încurajeze, să accentueze ostilitățile. După cele trei călătorii la Viena în 1779, 1780 și 1782, spre sfîrșitul anului 1783, în postul Crăciunului Horea și cu alții porni din nou spre Viena. De astădată Horea rămas singur întîrzie acolo pînă după Paști. Împăratul era plecat la Roma și nu se întoarse decît primăvara (20 martie 1784)".[29]

„Horea fu primit curînd, la 1 aprilie, în audiență de împăratul, probabil însoțit de același agent de la cancelarie, Enyedi. Împăratului Horea îi prezintă desigur plîngerea purtînd data de 18 martie 1784, acum în numele a 9 sate (Rîu Mare, Vidra, Cîmpeni, Bistra, Mușca, Baia de Arieș, Bucium, Abrud (Abrud-Sat) și Cărpiniș. Întrucît locuitorii n-au fost ușurați pînă acum de poverile lor, repetă plîngerile lor în fața împăratului. Pe lîngă taxa care se plătește obișnuit fiscului, sînt supuși la diferite alte plăți, care nu se iau în socoteală. Peste quantumul contribuțional sub titluri necunoscute li se ia fără să se dea vreodată satelor chitanțe. Timpul și puterile abia le ajung pentru agonisirea celor de trai, totuși uneori sînt ținuți și 14 zile în șir la lucru fie dominal, fie public. Și ei

[26] *Anexa* XI și XII.

[27] Cf. *Protocollum investigationis, ad tenorem gratiosorum ordinum Excelsi Regii in Montanis et Monetariis Thesaurariatus de dato 15-ta mensis Decembris anii 1783 emanatorum, circa preces communitatis oppidi montani Zalathnensis Augustissimo Imperatori porrectas, et via praelaudati Thesaurariatus Supremo Officio Montano communicatas, in antiqvis suis privilegiis conservari, ac ab oneribus ex parte Inclyti Comitatus eidem communitati infligi solitis liberari supplicantis, cum interventu, juxta ordines praecitatos, judici montani peractae*". Cf. Arh. Stat. Cluj, fond. Tez. Minier, doc. nr. 231/1784.

[28] D. Prodan, *op. cit.*, p. 198—199.

[29] Idem, *op. cit.*, p. 205.

nu știu pînă unde se întinde dreptul și puterea comitatului, ca să le ceară satelor asemenea munci. Ei abia mai pot rămîne la casele lor de teama bătăilor și injuriilor; unii au luat 100, alții 50, unii mai multe, alții mai puține bîte. Unii au murit neputînd îndura durerea îngrozitoare, alții au fost ținuți în mizeria închisorilor pînă și-au dat sufletul, alții și azi sînt acolo. Se roagă iarăși ca trimișii satelor să nu mai fie bătuți sau molestați pentru că s-au plîns tronului împărătesc."[30]

Cu data de 13 aprilie 1784 Cancelaria dispune ca Guberniul să treacă de-a dreptul la tratarea plîngerilor suplicanților, iar pînă la decizia asupra lor să-i apere pe ei și pe deputații lor împotriva oricăror persecuții nedrepte. Țăranii să plece acasă... Mereu aceiași grijă a Cancelariei ca țăranii să nu întîrzie la Viena; prezența lor e inoportună, indezirabilă.[31]

„Despre cum s-a petrecut această ultimă audiență — remarcă același mare istoric — nu se știe nimic precis. Împăratul se va fi arătat contrariat de această tergiversare, impacientat de această întîrziere în executarea ordinelor sale... Horea simțea și el desigur ostilitatea împăratului față de nobilime, și va fi aflat cîte ceva despre ea și la Cancelarie și în jurul său cît a stat la Viena... Pornind răscoala sub semnul poruncii împăratului, răspîndită de țărani, de Horea însuși, ultima lui audiență s-a putut preta la legende, difuzate nu numai printre țărani, ci chiar și printre nobilime".[32]

ALEXANDRU NEAMȚU

BCU Cluj / Central University Library Cluj

ANEXA I

<1773, Bucium>[1] — Minerii din satul Bucium se plîng împăratului de la Viena că — printre altele — „prețul fierului al sării, al pîinii, al seului și al tuturor alimentelor a crescut în așa măsură încît minerul nu se mai poate întreține din salariul său..."

Sacratissima Majestas Caesarea!
Domine Domine Imperator!
nobis semper Clementissime!

Pagus Butsum Regio Fiscalis in Mediocri Dominio Zalathnensi, et comitatu Alba Regia in asperrimis Montibus situs, ob rarissimos agros ab antiquo copiosissimas auri fodinas cultivat, ac ex harum proventibus ad Regiam Auri Cambsionem administrantibus se alit, et hacce genuflexa Supplica ad Pedes Sacratissimae Majestatis prosternitur humillime conqverendo onera, qvae a comparatione antecessorum sucrum succesive nimium augmentata sunt, videlicet:

[30] Idem, *op. cit.*, p. 205—206. Cf. și N. Densușianu, *op. cit.*, p. 105—107.
[31] *Ibidem.*
[32] Idem, *op. cit.*, p. 207.
[1] Data incompletă este luată de pe verso actului.

1*mo*. A 20 Annis circiter ad neo erectam Fabricam Vitriolinam contribuimus annuatim 40 Rh.fl., retroactis 10 annis vero Fabrica haec cassata est, nihilominus nos praedictos 40 florenos Rhenenses solvimus.

2*do*. Pagi vicini Abrudfalva, Verespatak, Korna etc. pro lignis focalibus e territorio Buciumensi adhibentibus annuatim ultra 50 Rh. fl. nobis solvebant, nunc autem Regia Camera nos hoc beneficio privavit, ligna tamen in territorio nostro eisdem assignantur.

3*tio*. Antecessores nostri 20 orgias lignorum focalium ad Regium Cambsoratus Officium administrabant gratis, nobis vero in deputata Officialium 8 orgiae adauctae sunt, pro his 8 orgiis qvidem Dominus Neüman in paratis solvebat 12 fl. sed post obitum ejusdem nihil obtinuimus.

4*to*. Comitatus nobis metalurgis a duobus annis novam, praeter ordinarias portiones imposuit contributionem ad Magazinum Militare in procurandis et vehendis lignis, tritico, et avena, in quem finem ob defectum frumentorum in spatio duorum annorum 232 florenos pro tritico et avena in paratis solvimus.

5*to*. Vicini Krinikienses a fodinis per nos in eorum territorio pro incremento Altissimi Regalis cultivantibus, per annum a cujusvis metalurgi capite 20 cruciferos titulo Urbarii, etiam executione mediante, desumunt.

6*to*. Licet eqvi nostri deportantes mineras a contributione liberi sint, non tamen sufficiunt, sed penes boves etiam pro juvamine intertenemus precise ad montanos labores, qvi boves exempti non sunt, ideo pro duobus 1 Rh.fl. et qvivis fossor capitis taxam qvoque 1 Rh.fl. (praeter Camerae Regiae solvendam summam 500 Rh.fl.). Comitatui praestare cogimur.

7*mo*. Pretium ferri, salis, panis, saevi omniumque victualium auctum est ita, ut fossorem priori salario intertenere non valeamus; praeterea fodinae nostrae per tot annorum decursus jam excavatae sunt, eapropter in profunditatem cum majoribus expensis progredimur. Conseqventer ob nunc recensita multifaria onera, et impedimenta fodinae nostrae debilitantur, et sine Altissimo Adjutorio successive cessabunt.

Quare pro Clementissima Medella ante Thronum Sacratissimae Majestatis Caesareae humi prostrati genibus flexis unanimiter oramus Gratiam, quatenus Sacratissima Majestas perpensis durissimis circumstantiis auri pretium pro piseta Clementissime augere, atque a novissimis oneribus: taxa vitroli 40 Rh.fl. plus impositis 8 orgiis lignorum focalium ab intollerabili qvanto ad Magazinum praestando; ab urbario 20 cr. Kirnikiensibus dando, b<o>umque contributione, Benignissime eliberare non gravetur. His sub Clementissimis Alis emorimur.

Sacratissimae Majestatis Caesareae

humillimi famuli
Tota Comunitas Metalurgica
Pagi Regio Fiscalis Butsum
in comitatu Albensi.

<*Pe verso:*> Ad Sacratissimam Caesaream Majestatem Josephum
Secundum Romanorum Imperatorem.
Dominum nostrum Clementissimum genuflexae preces.

Arhivele Statului Cluj, fond. Tez. Minier, nr. 964/1773; copie.

ANEXA II

<1773, Cărpiniș> — Iobagii fiscali din satul Cărpiniș se plîng împăratului de la Viena că sînt supuși la contribuții mai mari decît iobagii din Abrud, Abrudsat și Bucium.

Augustissime Imperator,

Domine, Domine et Princeps Clementissime!

Inaudientes desideratissimam Majestatis Vestrae Sacratissimae in Inclyto hocce Magno Transilvaniae Principatu praesentiam, si quidem ab officialibus Camerae Augustissimae Majestatis Vestrae Zalathnensis insuperabilia pateremur gravamina, necessitati sumus concordi voto et animo Majestatem Vestram tanquam Clementissimum Dominum nostrum terrestrem elargiendae nostrae allevationis intuitu Supplicibus hisce nostris humilime accedere exposituri sequentia gravamina, et qvidem:

1mo. Pagus noster seu communitas nostra inuniversum computando, licet vix ex octoginta patribus familias publico onere ferendo capacibus consisteret, nihilominus quoad impositionem ordinariae taxae cameralis ita gravamur, veluti reliquae communitates nobis circumjacentes, nobisque longe et numerosiores et potentiores; verbi gratia, communitates nobis advicinantes ut sunt: Abrudfalva, Abrudbanya et Bucsum, in quibus seorsive calculatis vix non decies plures quam in medio nostri numerantur in individuo patres familiae eodem tamen prouti nos taxantur solutione, nimirum Abrudfalva taxatur centum pisetis auri Abrudbanya pariter, Bucsum pariter, nos aeque pauciores pariter, inter, quos nulla est vel ipsis testantibus proportio.

2do. Gravamen est nostrum id: quod quamvis uti humilime praemisimus praespecificatis communitatibus numero, multo pauciores et inferiores simus, tamen in occurrentibus et integrum Mediocre Dominium Regio Fiscale Abrudfalva communi sorte tangentibus, nulla habita proportione quantitatis individuorum, eorumque qualitatis, ita gravamur, talique repartitione expensarum premimur, tanquam una e potentioribus et numerosioribus illis communitatibus. Cum autem supplicatae hujus proportionis adaequationem licet frequentius apud officiales nostros sollicitatam consequi haud potuissemus, nunc ad extremum.

Supplices Majestatem Vestram Sacratissimam in aequitatis Administrationem Divinitus concessam et ordinatam de genu de oramur, dignabitur Majestas Vestra Sacratissima ex innata sibi erga similes nobis applicatos clementia, intuitu praemissarum nostrarum petitionum, per constitutos Dominos Camerae Officiales habita ratione quantitatis et qualitatis communitatum aequam proportionem observari cle-

menter jubere. Clementissimam praestolantes resolutionem et ordinationem emorimur.

Majestatis Vestrae Sacratissimae

humiles perpetuoque subjecti
iobbagiones Regio Fiscales,
Universa communitas Pagi
Kerpényes ad inferior
Dominium Zalathnae pertinentis.

Ibidem, doc. nr. 964/1773; copie.

ANEXA III

<1780>[1], *Rîu Mare* — Iobagii fiscali din satul Rîu Mare (Albac) se plîng împăratului de la Viena că contribuţiile care apasă pe umerii lor au crescut în aşa măsură, şi au ajuns la aşa stare de sărăcie, încît mulţi sînt siliţi să cerşească.

Augustissime Romanorum Imperator, Rex et Corregens, nec non Regnorum Hungariae, ac Bohemiae haereditarius, Transilvaniaeque Magnus Princeps!
Domine, Domine naturaliter clementissime!

Quando qvidem in subsequentibus qverelis nostris spatio 5 et quod excedit annorum ab Inferioribus judicatibus, nullum sublevamen impetrare possimus, necessitamur, ad clementiam Imperatoriae Majestatis Vestrae qvam humillime recurrere, demississime exponentes ea, qvae illegalia, et onerosa esse nobis videntur, utpote quae seqventia Puncta declarant:

Regia contributio nimium qvantum accrevisse animadvertimus ex eo, qvod

1o Omne individum in censum capitalem 5 fl. 12 cr. a duobus bobus 1 fl. et conseqventer, a tribus vaccis triginta ovibus etc. solvere tenetur.

2do Neogami complures, cum patribus familias, aeqvaliter contribuere adiguntur.

3io Oneri nobis est id qvoque, qvod pro pauperibus, mendicis, et coecis, surdis item, et claudis, nec non ipsis mortuis, et etiam profugis, Tabellas tributarias, ante elapsa tempora ingressis, (qvod qvantum contributionale nimium qvantum elevat) solvere communitas nostra cogatur.

4to Premit nos id etiam, qvod naturalia, ut poté, triticum, avena, foenum, etc. pro militia administrata, qvae annuatim mox 100 mox 80 fl. efficiunt, nec in ratam contributionis acceptentur, nec refundantur.

5to Nec id praetermittere possumus, qvod qvantumvis judici pagano pro officio sustentando communitas nostra 80 fl. annuatim pendere soleat, ille nihilominus, pro qvibusvis officiosis actibus, et gressibus 51 cr. erigat, et nec se loco eousque movet, donec dictum honorarium eidem praevie numeretur, ubi tamen in aliis

[1] Anul este stabilit după conţinutul documentului, unde se menţionează: „*anno proximo praeterito* 1779".

pagis consvetudinarium est, judicem paganum pro uno, alterove crucifero in officiosis assistere debere ac teneri.

6to Qvod idem judex in plebe contribuente, nimium quantum dominetur, unde evenit anno proxime praeterito 1779 ut absque supputata ratione cum communitate nostra, super incassatione quanti contributionalis, pagum nostrum tangentis, sub praetextu eo, qvasi idem pro communitate nostra Regio Perceptori 900 fl. restantiarius mansisset, dictos 900 fl. a misera plebe extorqvere nullius pensi duxerit, qvo super legitimatio ejusdem hodiedum desideratur.

Haec et similia aggravia sunt clementissime Imperator, nos miseros, paulo ad ultimas incitas redigentia, circa quae, nisi miserae Possessionis nostrae contribuenti plebi serio consulatur, cogemur qantocyus sarcinas nostras humeris imponere, et lares relinqvere, atque panem qvotidianum mendicando quaerere; ut igitur huic inevitabili malo in tempore prospici possit, summa cum humilitate oramus, dignetur Imperatoria Majestas Vestra, per Cancelariam Transilvanico-Aulicam, tam clementissime mandare, ut in hic substrata puncta cum adsistentia Directorali serio inquiratur, et secundum rem per inquisitionem enasciturам, nobis jus et equum impendantur, ac emendanda emendentur, illegalesque extorsiones communitati nostrae restituantur, necnon quoad impositionem, et exactionem contributionis certae regulae praescribantur, ne misera plebs, per nefas judicis ulterius aggravetur; Caesareo Regiam clementiam cum fiducia praestolaturi homagiali devotione emorimur.

Imperatoriae Majestatis Vestrae

humillimi subditi incolae
Possessionis Nagy Aranyas
comitatui Albensi Inferiori ingremiatae
in Circulo Superiori.

Ibidem, doc. nr. 171/1781; copie.

ANEXA IV

1782 aprilie 16, Viena — Iobagii fiscali din satele Bucium, Cărpiniș, Mușca, Rîu Mare (Albac), Rîu Mic (Vidra), Baia de Arieș și Cîmpeni reînoiesc plîngerea lor către împăratul de la Viena, împotriva unor abuzuri și samavolniciі comise de slujbașii domeniului și ai comitatului.

Augustissime Imperator et Rex Apostolice

Subnotatorum pagorum ad Fiscale Dominium Zalathna pertinentium incolae tribus abhinc et quod excedit annis, exposuerant coram Sacro Throno, qualiter nimirum iidem tam per dominalem Officiolatum, quam etiam comitatensem onerentur, in sequentibus:

1mo. Praeter consvetam taxam dominio reddendem sub variis titulis variae exactiones in iisdem fiunt, quae grandem summam efficiunt.

2do. Ultra quantum contributionale vix non tantumdem ab iisdem exigitur, de quibus exactionibus nullae iisdem recognitionales redduntur.

3tio. Praeter dominalia onera et publica per comitatum ad varios labores compelluntur, quibus vel ipsi metallurgi, cum aerarii et propriae acquisitionis defectu nonnunquam 14 diebus incontinenti occupantur, et tales labores, seu servitia nec rebonificantur nec in publici oneris alleviamen notantur, alia denique in prioribus expositionibus reperibilia proposuerant.

Quibus corum expositionibus clementer exauditis, remedendi gratia congrue quidem dispositum erat, sed absque effectu.

Quo viso anno 1780 effectum Benigae Ordinationis urgentes alteram quoque hic subsequentem obtinuerunt ordinationem.

Incolarum possessionum ad Dominium Zalathnense pertinentium fiscalium pagorum *bini Supplices Libelli altissima manu signati*, super diversis gravaminibus et illegalibus extorsionibus isthic exhibiti mittuntur praelaudato Regio Gubernio, eum in finem, ut facta praevie cum Thesaurariatu Regio cointelligentia super expositis quaerimoniis medio exmittendorum per Tabulam Continuam Comitatus Albae Inferioris duorum assessorum accuratam in facie loci peragi curent investigationem, illamque adnexa sua de puncto ad punctum opinione quantocyus horsum promoveat, simul declarando, qualiter si praedictorum subditorum gravamina fundata comperirentur, tam de indemnisatione illis de praeterito praestanda, quam de congruis remediis pro futuro prospici, qualiterque in culpa existentes puniri debeant, die 30 novembris 1780.

In cujus obseqium non defuit Regium Gubernium subsequenti anno 1781 die 29-a Martii sub Numero 1989 ad dictam Tabulam debito disponere, sed et haec dispositio sine effectu abiit, nam etiamsi Commissarii in faciem loci delegati sint, hi tamen, quia ex gremio querulatorum erant, investigandorum investigationem lege haud praescripta methodo peregerunt, sed ut saltem aliquid egisse referri possit, meticulosiores, et ignorantiores examinarunt, at nec istos ad complementum benignae ordinationis, et quidem absque solito corporali juramento.

Quare in homagiali subjectione rursus ad Justitiae Thronum Majestatis Vestrae Sacratissimae se convertunt de poplite orantes, ut Eadem Majestas Vestra ad rite eruendam expositionum suarum veritatem, atque manifestandam millenorum patrum familias depauperationem, denique vivo etiam aerario ex his accrescendum non mediocrem defectum detegendum, quam peculii quoque Regii enervationem rite cognoscendam dissinteressatos Commissarios ex gremio Regii Gubernii, et Tabulae Regiae delegandos clementissime demandare dignetur, certo termino isthoc negotium per eosdem absolutum iri, et quidem prout in rebus Regiorum subditorum consvevisset, ex officio (priores enim Commissarii multum eos constiterunt)) qui deinceps mediante Regio Gubernio in conformitate prioris Benignae Dispositionis ad Thronum Majestatis Vestrae pro altissime cognitione, ac in conservationem eorum instituenda normativa Regula intra certum praefixum terminum (secus in annos deferri metuunt) promoveant. Quandoquidem fatali experientia doceantur (ex querulantibus enim Koszma Simion tres menses in carceribus detentus, 80 baculorum ictus sustinere, Danye Ionucza cum fratre 200 in mulctam, Kozma vero Afftan 100 fl. dare debuit, Tolgya<!> Gavrile mortem e verberationibus tulit, Nyikola Petru, qui prioribus annis duos menses in carceribus

maceratus 17 fl. in mulctam solvit anno proxime praeterito ad instar malefactoris intra tres metas adeo fustigatus est, ut tribus mensibus viribus defecerit) orant pro ea quoque clementi dispositione, ut nullus eorum seu in bonis suis, multo minus in persona deinceps propter horsum assumtum recursum vexeter, pro directione autem, et conformatione suis allegatis emanaturam super hac expositione altissimam ordinationem in consveta indorsatione extradari supplicant, emorientes.

Fiscales subditi pagorum Butsum,
Kerpenyes, Muszka, Nagy et Kis Aranyas,
Offenbánya, et Topanfalva ad Fiscale
Dominium Zalathnense pertinentium.

Viennae 16-a Aprilis 1782

Ibidem, doc. nr. 586/1782.

ANEXA V

782 aprilie 16, Viena. — Minerii din satele Abrud-sat, Bucium și Cărpiniș reînoiesc plîngerea lor din anul 1781 către împăratul de la Viena cerînd luare de măsuri grabnice pentru ușurarea contribuțiilor apăsătoare la care sînt supuși.

Infrascripti metallurgi et incolae Pagorum *Abrudfalva*, *Butsum*, et *Kerpenyes* anno proxime praeterito exponendo aggravia sua quis sequentia sunt:

1mo. Quod a sex, et quod excedit annis praeter privilegialiter constitutam dominalem Taxam multis florenis titulo auctionis, utpote *Abrudfalvenses*, et *Butsumenses* singuli 700 florenis, incolae vero *Kerpenyesienses* 180, et quod excedit florenis onerarentur

2do. 36 orgiae focalium lignorum praeter antiquem consvetudinem ad Ustrinam comparari, et devehi absque mercede exigerentur; his in praesentiarum addunt:

3tio. Quod mensura quoque auri, ex quo victitare solent, consveto pretio redimi desveverit; exponentes autem praededucta aggravia supplicuerunt homagiali cum devotione pro congruo remedio ad conservandos se in emolumentum aerarii, verum quamvis congrue eatenus dispositum fuisset, nihilominus tamen res non solum in antiquo manet, sed adeo vexari se exponunt, ut nisi specialiter iisdem subveniatur, coguntur omnia derelinquere et vitae suae aliter consulere.

Antequam hanc Deliberationem arriperent, rursum de genibus orant Majestatem Vestram Sacratissimam pro ea Regio-Paterna Clementia, ut ...

1mo. Ad avertendas uberiores indebitas illicitasque exactiones (quae eosdem in detrimentum Summi Aerarii ad incitas redigent) et sopiendas plurimas vexas pro instauranda avita tranquilitate, seu hic abvolutum sub A. in vidimata copia Privilegium clementissime confirmare, seu tale remedium constituere, quo ipsi a praedeductis aggraviis immunes evadant.

2do. Ut expositionis veritas eruatur, et tot illicitarum exactionum legalis restitutio adjudicari posset, expetunt sibi ex gremio et Officii Directoratus disinteressatam Comissionem delegari.

3*tio.* Eatenus etiam disponi, ne propter reiteratum recursum quoquo modo multo minus corporalibus poenis vexentur, et

4*to.* Ut consvevit super edenda altissima Dispositione abhinc consvetam indorsatione extradari.

Viennae 16-ta Aprilis 1782.

Incolae Metallurgi Pagorum Abrudfalva. Butsum et Kerpenyes Dominio Montanistico Zalathna in Transilvania adjacentium.

Ibidem, doc. nr. 564/1782; copie.

ANEXA VI

1782 aprilie 18, Viena. — Iobagii din satele Abrud, Bistra, Cîmpeni, Cărpiniș, Bucium și Vidra se plîng împăratului de la Viena despre greutățile care apasă asupra lor prin introducerea arendării cîrciumăritului, fiind siliți să cumpere alimente la preț dublu.

Posteaquam Inclyti Transilvaniae Principes, utpote Sigismundus, et Gabriel Bathori, Georgius item senior, ac junior Rakoci congnitum compertumque habuisset quantam incolae, ac inhabitatores infranotatorum pagorum fiscalium, et circumjacentium Alpium asperitatem, et territorii sui sterilitatem; annonae difficultatem patiantur, non dubitarunt modernorum Majestatis Vestrae Sacratissimae subditorum majores futuri, et conservationi eorum prospecturi certum hic in simplici copia sub A (originale in Excelsa Cancellaria Transilvanico-Aulica producturi sunt) advolutum Privilegium de successore in successores elargiri, quo illi ab omni Tricesimarum et Teloniorum solutione ratione tritici, vini, milii, avenae, siliginis, hordei, ac quorumvis aliorum alimentorum et annonae in perpetuum immunes et exempti fuerant, qua immunitate et moderni superstites tanquam successores absque omni difficultate praecise usi sunt, usque ad tempora Caroliana, postmodum hujus pientissimi Imperatoris ac Principis coeperunt quidem in hoc privilegiale usu turbari, verum nunquam adeo ligati erant, ut ab Anno proxime praeterito 1781, quo nimirum arenda in Dominio Zalathna substituta est, obstringuntur, coguntur enim ab hoc tempore similia alimentaria dupplo pretio coemere; quare necessitantur ad Clementia in Majestatis Vestrae Sacratissimae tanquam Patris confugere de poplitibus orantes, ut advoluti Privilegii articulos et puncta in quantum ea proprios eorum usus et necessitates concernunt, clementissime rata, grata, et accepta habere, ac confirmationales desuper eisdem elargiri dignetur. Accedunt his motiva:

1*mo.* Quod iidem incolae planitie ac terris arabilibus, prout et promontoriis penitus destituti sint, consequenter similia alimentaria vel ante inductam arendam magno pretio compararunt, idcirco

2*do.* In praesentiarum ab arendatore similia duplo pretio emere coguntur.

3*tio.* Incolae adeo jam depauperati sunt per multas exactiones, ut sublato hoc privilegii beneficio in ultimam ruinam rediguntur necesse eveniet, unde fiet

Biblioteca Centrală CLUJ-NAPOCA UNIVERSITARĂ

4to. Ut tantopere onerati, omnique promerendi remedio destituti vivum quoque Aerarium non mediocrem defectum patiatur. Sed

5to. Itaque neminem cum detrimento *tertii* multo minus tot centenarum familiarum se completare liceret.

Viennae 18-va Aprilis 1782.

Humilimi subditi incolae Possessionum
Abrudfalva, Bucsesd alias Bisztra, Topanfalva, Kerpenyes, Butsum et Vidra alias Kisaranyas ad Dominium Montanum Zalathna pertinentium.

Ibidem, doc. nr. 564/1782; copie.

ANEXA VII

1782 aprilie 30, Sibiu. — Tezaurariatul minier comunică Guberniului transilvan că minerii din satul Bucium s-au plîns împăratului de la Viena, printre altele, de faptul că în comparație cu anii precedenți contribuția a crescut substanțial.

Excelso Regio Gubernio

Fiscales subditi et metallurgi in possessione Butsum ad Dominium Zalatna spectante commorantes, inter alia aggravia coram Augustissimo Imperatore demississime proposita etiam conquesti sunt, quod contributionale quantum relate ad praecedentes annos notabiliter auctum sit, cujus intuitu reflectendum venit, quod ante annum 1775 colonicales fundi juxta capacitatem inseminaturae vel procreati foeni in jugera redacti, praefato vero anno universi fundi per solos judices et juratos, uti ex parte Dominii refertur, dimensi fuerint, taliterque numerus jugerorum ac consequenter etiam ipsa contributio major et amplior evaserit, in notabile contribuentium aggravium vel ex eo cedens, quod praefata possessio Butsum in Alpestri valde sterili plaga constituta esset; quare cum aliunde dimensio per judices et juratos duntaxat facta pro legali haberi nequeat, Excelsum Regium Gubernium officiosissime requiritur, quantenus aliam novam dimensionem cum interventu Comitatensis et Provisoralium officialium peragendam ac deinceps pro Cynosura in repartitione taxae facultatum deservituram determinare, et hujus intuitu ad Continuam Tabulam comitatus Albae Inferioris propter exmissionem officialis cum Provisore Dominii cointelligenter hocce Opus aggressuri congrue disponere haud gravetur.

Insuper vero conquesti sunt praefati subditi et metallurgi contra vice judicem nobilium et stationalem Comissarium ex eo quidem capite, quod ille quaerelas coram eodem propositas nec audiat, nec justitiam administret, sed quaerulantes a se repellat, alios etiam verberibus afficiat, qua occasione semet ad Supplicem Libellum eatenus jam Excelso Regio Gubernio exhibitum provocaverunt; quae praedeclarata aggravia si fundata essent cum medelam deposcant, una officiose interpellatur Excelsum Regium Gubernium, quatenus fidedignum officialem ex

parte comitatus exmittendum ordinare ne gravetur, qui cointelligenter cum montanistico judice et Provisore Dominii illa aggravia praevie inquiret, et desuper sub communi omnium subscriptione relatorias submittat.

Cibinii 30-a Aprilis 1782.

rev. Eder m.p.
Winckhler m.p.

Ibidem, doc. nr. 317/1782; concept.

ANEXA VIII

1782 iulie 8, Cîmpeni. — „Provisorul" (administratorul) fiscal al Domeniului Zlatna informează pe unul din slujbaşii de seamă ai Domeniului „că Horea alias Nicola Urs, despre care domnul span a scris de curînd că a plecat din nou la Viena, încă nu a plecat".

Spectabilis ac Magnifice Domine
Domine mihi humillime colendissime!

Hora alias Nikolla Ursz, de quo Dominus Spanus nuperius literis scripserat, quod Viennam denuo ivisset, necdum discessit, actu hic in Nundinis est, tot umbracula fecerunt, in quibus vinum venum exposuerunt, ut non recordentur a multo tempore tantum venum exposuisse. Abrudbanyenses, et Abrudfalvenses etiam crematum sufficiens attulerunt et distrahunt; baculos et fustes ab hominibus in nundinas advenientibus colligi feci; in reliquo me expertis favoribus Spectabilis ac Magnificae Dominationis Vestrae recommendo constanter perseverando.

Magnificentiae Vestrae
Topanfalvae 8-va Iulii 1782

humillimus Servus
Georgius Dévai m.p.

<*Pe verso:*> Spectabili ac Magnifico Domino Joanni Nep. Emanueli Vill Caesareo-Regiae Majestatis Primario Geometrae Domino mihi singulariter colendissimo

Zalathnae

Ibidem, doc. nr. 748/1782.

ANEXA IX

1782 octombrie 5, Zlatna — „Provisorul" George Devai informează Oficiul superior minier, despre faptul că Horea ar fi luat din nou drumul Vienei şi că opinia sa este că acesta să fie prins imediat ce va ajunge la Viena.

Inclytum Supremum Officium Montanum

Spanus Dominii Superioris Zalathnensis dominus Alexius Intze suis de dato 4-a currentis exaratis litteris notificat, subditum fiscalem N. Aranyasiensem Nikula Ursz alias Horia denuo variis suis coloratis allectionibus ab incolis Dominii Superioris pecunias acquisivisse, et quidem in specie circulus Csertyes in territorio Topanfalva adjacens dedit 50 florenos Rhenenses, quidnam alii praestiterint ignoratur; Mogos et Ponor dominii Episcopalis Albae Carolinensis ingremiata loca 150 florenos appromiserunt. Quibus ille spopondit apud Augustissimum imperatorem praeces illorum promoturas, Lupsaienses quoque sibi allicuit, eosdem assecurando quod Augustisimus Imperator nihil sciat quod illi privatorum dominorum subditi sint et illos a privatis dominis eliberabit et Augustissimus Imperator sibi reservabit, consequenter Viennam iter suscepit.

1mo. Cum tumultus Sophronianus etiam in Dominio Superiori inprimis exortus et abinde per totum Principatum Transsilvaniae divulsus fuerit

2do. Ex Clementia Regia poenalitas omnibus condonata sit, ideo magnam temerariam audaciam sibi nunc quoque attribuunt.

3io. Quum proclives sind ad excitandos tumultus, exemplum est casus Topanfalvensis anno curente occasione celebrationis nundinarum ubi vasa arendatorum in publicis nundinis infregerunt.

4o. In locis his Alpestribus plebs praefato Horia multum credit, totum spem in illum collocavit, si accessus ad Thronum Suae Majestatis illi succisserit, quoniam certo certius quod appromissit plebi, hoc non consequetur, metuendum (nisi praevenietur) ne primo vere inter plebem Alpestrem maiorem adhuc tumultum qvam fuit Sophronianus excitaret, ex eo quod Resolutiones Augustae Aulae subsequentur, et nisi ille Populum ad tumultum incitaverit, illum vix si non mactarent, quia jam multum ab aliquott annis illos decipit et pecunias multas consumpsit, in evitandum omne malum.

5to. Regius provisoratus humillime opinaretur, saepefatum Horia quamprimum se Viennae insinuaverit interciperetur cum suis consociis asseclis et huc ad Principatum capti reducerentur, ideo quod inter hanc plebem tanta disturbia causaverit, expensas inanes fecerit, judicialiter prosequeretur. Quantum contributionale, et taxa dominalis executione mediante vix desummi potest, huic autem sine omni quaerella ultra necessitatem larga manu administrant.

6to. Fungens parochus non unitus Topanfalvensis circuli Csertyese, est magnus secundus illius Horia, ille plebem omni conatu ut illi pecunias administrarent inducit, imo in templo ad Evanghelium nonnullos adjuravit ut, si ad torturam traherentur etiam, ne secreta repandant, et hunc popam etiam intercipiendum tanquam seductorem et examini subjiciendum Provisoratum censere.

7mo. Illustrissimo domino Supremo comiti etiam sub hodierno casum hunc remonstravit. Zalathnae 5-a octobris 1782.

Georgius Devai m.p.
Cameralis Provisor
Georgius Mateovich m.p.
de Burszent Gyorgy C. R. Cameralis
Rationista.

<*Pe verso:*> Praes. die 7-a Octobris 1782. Inclitum Supremum Officium Montanum, Provisoratus Zalathnensis, iobbagionem fiscalem Nyikola Ursz alias Horia iterum Vienam movisse, spanum Superioris Dominii notificasse informat, quem intercipiendum et in Transsilvaniam reducendum opinaretur.

Ibidem, doc. nr. 1015/2782; copie.

ANEXA IX[1]

1782 octombrie 29 — Iobagii fiscali din Rîu Mare (Albac), Rîu Mic (Vidra), Cîmpeni, Bistra, Cărpiniș, Bucium, Baia de Arieș și Mușca se plîng Tezaurariatului că măsurile preconizate de Curtea din Viena, în urma petițiilor lor adresate Împăratului, nu au fost respectate.

Mense novissime transacto, die 27-a, tenore humillimi Supplicis Libelli nostri de novo coram Excellentiarum, Illustritatumque Vestrarum gratioso paterno conspectu deploraveramus: quod, posteaquam fine aggraviorum nostrorum, fere ultimum exterminium causantium, magnis sumptibus, et fatigiis necessitati fuissemus ad Sacratissimos Augustissimae Imperatoriae Majestatis pedes provolvi medelamque gravaminum nostrorum exorassemus. Dignata fuerat Sua Majestas Sacratissima nos clementer exaudire, et postquam moderna aggravia nostra cum Privilegiis nostris a pie reminiscentiae Imperatoribus elargitis, combinative assumpsisset qualiter Sua Majestas Excelentiis, Illustritatibusque Vestris desuper jubere dignata sit, Excellentiae, Illustritatesque Vestrae clementer dignabuntur recordari; et praeteritis diebus desuper etiam humillime supplicaveramus, ut Suae Majestatis Sacratissimae respectu nostri, et aggraviorum nostrorum edita Sacratissima dispositio, nos a multis miseriis, et oneribus sublevaret, ac finaliter terminaret. Unde dignatae fuerant etiam Excellentiae, Illustritatesque Vestrae ad demissas illas preces nostras clementer appromittere, quod ad undecimum diem currentis Mensis Clementissimam Resolutionem elargiturae sunt.

Supplicamus ea propter demissa cum submissione Excellentiis, Illustritatibusque Vestris, quatenus dignentur tot, tantasque passiones nostras, ac sumptuosa fatigia nostra clementer considerare, et benignam, eamque consolativam super alleviandis gravaminibus nostris Resolutionem extradare; ut nos quoque conquiescentes, tam Suae Majestatis Sacratissimae Contributionem depurare, quam etiam vitam nostram de die in diem alere valeamus. Dominus Deus propter hanc benignitatem Excellentias, Illustritatesque Vestras benedicet. Nos vero usque ad finem vitae nostrae perseveramus.

Excelsi Regii Thesaurarialis Consilii
29 Octobris, annno 1782.

indigni, humiles servi
Possessionum Nagy, et Kis Aranyas, Vidra, Topánfalva, Bisztra, Kerpenyes, Butsum, Offenbánya et Muszka incolae in concreto.[1]

Ibidem, doc. nr. 1212/1782.

[1] În fruntea doc. stă scris: *Transpositio ex Hungarico in latinum.*

ANEXA X

1783 mai 1, Zlatna — Provisorul domeniului Zlatna, George Devai informează Oficiul superior minier despre zvonul care circulă că Horea împreună cu Cloșca Ion, cu Nicula Cîrstea și cu încă alții trei, au luat drumul Vienei.

Sub ultima mensis proxime praeterlapsi Aprillis, ad me Provisorem, datis Informatoriis Litteris, Superioris Dominii localis Spanus notificat, certum ibidem esse rumorem, quod Csertesiensis Márk Popa Dumitru ad commissionales Excelsi Regii Gubernii detentioni datus, et erga cautionales per Inclytam Tabulam Continuam dimissus, cum Nicula Ursz Hora nominato famoso antesignano, Nikula Kirsztul, Kloska Juon, et aliis tribus in concreto septem Vienam iter ceperunt[1]; Inclyta delegata Commissio respectu eorum detentionis ordinationes facere, et circumjacentium plagorum Officiolatus superinde requirere non intermisit, sed insperato sucessu conscii namque jam suorum reatuum interceptionem desitavere.

Hi sunt ii qui cum nonnullis detentis et jure conventis Plebem ad renitentiam, inobedientiam contra officiales insurectionem, praestandorum non praestationem educillaris arendae turbationem permovere, et persvasere.

Cujusmodi tumultus, et plebis qualium[2] expositionum intituitu Investigationes praemittendo, ordinationesque edendo Excelsum Regium Gubernium medio Inclytae Delegatae Commissionis Plebem communuit ad omnem obedientiam, et praestandorum praestationem, resolutionemque propediem super querimoniarum Plebis expositis, et Investigatis punctis edendam, et Plebi extradandam fore notificavit. Cum autem iis minus contenti praenominati editionis antesignari, et publicae pacis turbatores, ultro quoque Altissimas Instantias inpetitum ire non reformident, orat Regius Provisoratus Inclytum Caesareo Regium Supremum Officium Montanum, eam ab Excelsis Instantiis exoperari dignetur ordinationem, ut ad primam eorundem Instantiam relegentur, imo si ad Aulicas Instantias pervenire eos contingeret, abinde remittantur.

Ratione enim peregrinationis eorum Vienam libere, jam suscepta pax, tranquilitasque non restituetur, Plebs ad obedientiam non praestandorum praestationem non componetur, qvin sumptibus in similes peregrinationes hucdum etiam numerosis a Plebe desumptis enervatur, cum manifesto Regii et Publici Aerarii detrimento gravi valde.

Zalathnae 1-a Maij 1783

Georgius Devai
Cameralis Provisor
Georgius Mateovitch
de Bur Szent György
C. R. Cameralis Rationista

---

[1] În *copie* este scris: *interceperut*, apoi corectar în iter *ceperunt*.
[2] Cuv. *qualium*, repetat.

<*Pe verso:*> Ad Inclytum Supremum Officium Montanum Provisoratus Zalathnensis opinativa informatio, super Tumultus in Superiori Dominio concitati, nonnullis antessignanis Viennam ivisse relatis ad primam eorum Instantiam fine reducendae publicae tranquillitatis relegari petitis.

Ibidem, fond OBA, doc. nr. 461/1783; copie.

ANEXA XI

1783 mai 31, Zlatna — Judele, jurații și minerii din orașul Zlatna cer împăratului de la Viena să le acorde aceleași privilegii pe care le au minerii de la minele din Bistrița și Cremniz (Slovacia) deoarece și ei „îndeplinesc aceleași sarcini și fac aceleași munci". În caz că nu li se va veni în ajutor vor fi siliți să emigreze.

Sacratissima Caesareo Regia Majestas!

Oppidum montanum Zalathna Baya repetit preces suas, et supplicat altissimam resolutionem super eo:

1o. In priori adventu mandavit Sacratissima sua Majestas, ut ad tenorem privilegiorum nostrorum instantiam Oppidum Zalathna exhibeat, qvam confectam cum privilegiis in paribus Sacratissimae Suae Majestati Carolinae admanuavimus, sed nihil scimus, an Resolutio supervenerit, vel nulla? qvia nobis hactenus nihil intimatum est.

2o. Nos Zalathnenses montanistae rogamus eadem Privilegia, prouti in Bisztritz et Cremnitz Baja existunt, qvia nos Caesareo Regias Fabricas, Huttam, Fodinas, et monetarias operationes cum lignis, carbonibus, et aliis seorsum necessariis reqvisitis intertenemus, et ad nutum subministramus.

3tio. Si Sacratissima Majestas demandat dari milites, nos toties qvoties dedimus, et in futurum dabimus; sed ab annis 11 a quo Comitatenes nobis imperare coeperant, sumus oppressi et aggravati, etiam fodinae debilitantur, qvia debite laborare non possumus, exinde nobis et Sacratissimae Majestati damna proveniunt.

4to. Non scimus, an Sacratissimae Majestatis vel Comitatensibus mandatis prius obedire teneamur? Multa qvidem gravamina substernenda haberemus, sed ea proponere non audemus; ideo petimus deputari Commissionem ex parte Camerae Regiae, et ex nobis subjecta duo capacia per nos pro legitimatione seligenda.

5o. Nos miseri et perseqvuti monticolae Zalathnenses omnes ad pedes Sacratissimae Majestatis in copia prosternere desideramus, sed in effectum deducere non valemus ustrina, fodinae, aliaeque manipulationes a cursu laborum impedirentur.

6o. Si nobis Sua Majestas Sacratissima de praesenti non succurrerit, nos ob graviora onera hinc inde dispergi cogimur. Super qvibus petitis

7o. Clementissimam resolutionem nobis oppidanis Montanistis extradari, admanuarique humillime instamus.

Zalathnae die 31-a Maij 1783.

Iudex, jurati, et montanistae
Oppidi Montani Zalathna Baya.

Ibidem, doc. nr. 23/1784; copie.

ANEXA XII

1784 ianuarie 11, Zlatna — Slujbașii Iosif Borsai și Francisc Vizkeleti atestă că un număr de 202 iobagi din Zlatna au declarat „de bună voie și nesiliți de nimeni" în numele comunității din Zlatna, că au trimis petiție la împăratul de la Viena.

Infrascripti tenore praesentium memoriae commendamus et attestamus, quod anno isthoc currente Millesimo septingentesimo octuogesimo quarto die vero 6-a, 8-va, 9-a et 10-a mensis currentis Januarii in praesentiam nostri comparantes providi subditi fiscales et incolae Zalathnenses signanter Krisán Dan, Feneser Jánk, Kirste Toma, Szkrobotye Dumitru, Danilla Dan, Ilie Petrucz, Dsurds Nysztor, Csizmás Petrucz, Dsurds Iuon, Szlavas Szimion, Mogutz Medre, Roffi Iuon, Balsa Dan, Tronkes Nutz, Onutz Atym, Iuonetye Dán, Hendre Juon, Irimie Pask, Hendre Kretsun, Medrucz Mihailla, Jenye Petru, Hendre Kretsun junior, Opre Luka, Roska Gligor, Petrus Petrucz, Skorobotye Iuon, Szkorobotye Ștefan, Magda Medre, Mnyilgos Gyorgye, Porkar Szimion, Petka Togyer, Porkar Iuon, Hora Petrucz, Vaszilie Medre, Rusz Dán, Paul Vaszilie, Luka Petrucz, Jánk Ruszán, Luka Gyorgy, Jánk Ursz, Serban Lazar, Jánk Petrucz, Jank Toma, Lázár Gyorgy, Magda Petru, Rusz Ruszán, Onutz Ruszán, Taniszlau Atyim, Musa Iuon, Feneser Gyorgy, Mogutz Iuon, Mársinán Sztán, Damian Togyer, Frister Josziv, Birouez Medre, Popa Petru, Onutz Atyim, Paul Juon, Paszkulecz Petru, Csorán Togyer, Szuts Nyikula, Ponorán On, Borgyeo Medre, Nutz Stefan, Popa Gyorgy, Szkorobotye Nyikula, Grek Iuon, Puskev Toma, Szkorobotye Iuon, Csizmár Togyer, Tanislav Iuon, Fáur Mihály, Irimie Petru, Petrásk Ruszán, Kerebeth Petrucz, Faur Atyim, Krisán Juon, Jenye Iuon, Petrask Ilie, Petritsel Filimon, Dsurdsa Iuon, Szkorobotye Medre, Danilla Iuon, Muntyan Matej, Korpagye Angyel, Korpagye Iuon, Opre Medre, Totoj Iuon, Szirb Janos, Jánk Togyer, Kimpian Dumitru, Petrask Iuon, Opra Pásty, Putza Nutz, Putza Gligor, Kimpian Szimion, Putza Iuon, Ursz Petru, Petrucz Szimion, Nyitza Mihaj, Pucza Togyer, Paskucz Petru, Man Paskutz, Pastyulesk Pasty, Pastyulesk Petru, Kimpian Petru, Kimpian Iuon, Porkar Iuon, Milgos Iuon, Vaszilie Luka, Paul Petru, Magda Mihály, Muntyan Mihaly, Demian Petrucz, Paul Luka, Vaszilie Filip, Irimie Pasty, Butsman Iosziv, Jank Iuon, Dsurds Kretsun, Mertai Togyer, Vaszilie Iuon, Musa Togyer, Tyrilla Iuon, Vaszilie Dan, Vaszilie Gyorgy, Fika Petru, Szkorobotye Luka, Berbetse Petru, Tumus Juones, Metyesan Nyisztor, Rossa Iuon, Batrina Petru, Korpagye Atyim, Paskuletz Nyikula, Perik Dan, Hen-

dre Peskutz, Jank Stefán, Vaszilie Aron, Taniszlav Stefan, Vaszilie Aron, Taniszlav Stefan, Mogutz Iuon, Petrutz Iuon, Mark Iuon, Todosie Iuon, Metyesan Petru, —ank Iuon, Alb Mihailla, Petrik Szév, Ponorán Iuon, Biroucz Vaszilie, Nyisztor Iuon, Porkár Andrej, Paul Dan, Roska Dan, Dregoj Vaszilie, Berbetse Szimion, Porkár Thoma, Petke Nucz, Atyim Juon, Srkorobotye, Szkorobotye Ivásk, Drubos Petru, Vaszilie Juanes, Vaszilie Togyer, Kolosa Petru, Berbetse Iuon, Brudai Iuon, Paul Kretsun, Porkar Mihailla, Olár Miklos, Arion Iuon, Vaszilie Petru, Mester Iuon, Onucz Medre, Jank Iuon, Olár Luka, Sztenyigucz Petru, Opra Simion, Iepure Petrucz, Rusz Iuon, Biroucz Petrucz, Danilla Dan, Vaszilie Dan, Magda Ivásk, Abrudyan Adam, Paul Iuon, Tatár Iuon, Jank Pentru, Boka Iuon, Sztennyigucz Iuon, Percza Togyar, Pustyilesk Antoni, Irimie Irimie, Taniszlav Gyorgye, Kimpian Iuon, Tatár Atjim, Puskex Gyorgye, Petica Dan, Bogdan Iuon, Petrus Dumitru, Porkár Iuon, Taniszlav Stefan, senior, *in concreto 202 individua* sponte nemineque cogente vivae vocis suae ministerio instantiam Augustissimo Imperatori recentius nomine communitatis hujatis Zalathnensis porrectam, cum praescitu et annutu suo emanatam fuisse confitendo, in conformitate suarum precum, ordinumque Inclyti Regii Supremi Officii Montani sub 3-a curentis editorum, providos Iuonetye Iuon, et Korpagye Iuon coincolas suos et subditos seque fiscales hujates in suos plenipotentiarios elegerint, constituerint, omnimodamque suis nominibus et in personis coram delegata comissione investigatoria, et ubique coram quavis videlicet instantia quaerelas suas, et gravamina proponendi, procurandi facultatem attribuerint, ratam, gratamque sibi futurum adpromittentes quidquid per eosdem actum procuratumque fuerit.

Super cujusmodi coram nobis taliter interventa praefatorum plenipotentiariorum constitutione et denominatione praesentes nostras singraphis et usualibus sigillis roboratas fide mediante extradedimus litteras testimoniales. Zalathnae die 11-a Ianuarii 1784.

Josephus Borsai m.p.
Nobilis de N. Enyed.

Franciscus Emeric, Vizkeleti m.p.
nobilis de Eadem.

Ibdem, doc. nr. 231/1784.

ANEXA XIII

1782 februarie, 8 Sibiu — Extrase din *Protocolul* de anchetă privitor la plîngerile iobagilor din *Bucium*, înaintate împăratului de la Viena. Declarațiile martorilor pun în evidență atît geneza petițiilor cît și componența delegațiilor plecate la Viena în frunte cu Horea.

PROTOCOLUM

super nonnulis quaerelis per incolas Butsumenses fiscales subditos ad Dominum mediocre Zalathnense deservientes et spectantes Augustissimo Romanorum Imperatori Domino Domino naturaliter clementissimo, intuitu variorum aggraviorum

partim per comitatenses officiales, partim vero camerales Fisco-Dominales in ipsis contra praetensa eorum Privilegia exerceri solitorum, pro ponenda benignissima remedura humillime porrectis, ac per disinteressatos personas in easdem indagari petitis, ex clementissima vero Suae Majestatis Sacratissime ordinatione pro-Investigatione Instituenda vie Excelsae Imperatoriae et Caesario-Regiae Camerae in Monetariis et montanisticis Aulicae Excelso Thesaurariatui Regio in Monetariis et Montanisticis Transilvanico, die 31-a Mens Augusti a.c. gratiose transpositis ac mihi subscripto Thesaurariali Consiliario die 10-ma Mensis Septembris a.c. delatis, serie sequenti Inguisitio inchoata celebrata ac consummata exstitit.

*

Juzii și jurații din *Bucium* declară la 29 novembrie 1781: „...Notum... nobis est, certum ex Valle Alba bucsumensis pagi vico providum Bolonducz Mihailla, Superioris Dominii Zalathnensis incolis, e fiscalibus subditis circa jejunium Sancti Petri, styli veteris, anno currente, Viennam proficiscentibus se asociasse, et ascendisse, et prout mihi Bajesan Veselie constaret, Supplicem Libellum, quem pagi Butsum incolae scribi curarunt, secum Viennam accepisse".

La întrebarea dacă le-a fost interzis să recurgă la instanțe superioare, juzii răspund: „...Dominus Provisor, et etiam Spanus Dominalis publicavit nobis ad evitandas varias confusiones, et inquietudines tam officialibus, quam Instantiis, ac nobis ipsis causandas ne ullas Instantias vel Memorialia Viennam promoveat, verum debitus ordo observetur, ut primo recurratur ad Spanum, abinde ad dominum Provisorem, exinde ad dominum Supremun Montium Magistratum, inde Cibinium ad Cameram seu Excelsum Thesaurariatum et sic tandem Viennam non nisi recursus fiat".

*

Concludentă este și declarația făcută la 1 dec. 1781 de Bolonduț Mihailă, la întrebarea dacă știe că obștea satului Bucium a înaintat împăratului de la Viena un *„Memoriu"*, cine l-a scris și cine l-a dus la Viena? *(An constitutus sciat, quod pagi Butsum communitas Memoriale quodpiam Augustissimo Imperatori porrexerit, per quem scribi curavit, et quis illud Viennam detulerit?):*

„...Omnino scio — declară Bolonduț — dum enim pagi Bustum incolae intellexissent Topanfalvenses incolas Viennam cum Instantia ad Imperatorem profecturos, providi: Kosztinas On, Kosztinas Szimion, Cseteras Lup, Cseteras Ursz, Kolda Iacob, Iuonul Popi, Makavei Popi, Gyorgye Popi, Skurtye Dumitru, Gyorgyitza Todoszie, Kolda Gyorgye, Triffan Antoni, Iuon a lui Triffa, Petru Thodor a lui Jank Iacob, Mandrucz Gavrilla, Dsurka Nikula, Botsak Iacob, Csandru Gligor, Csandru Illiszie, Csandru Gyorgye, et Bolonducz Thodor, cum aliis compluribus insimul in domo providi Dsurka Petru jurati convenientes consultarunt, concluseruntque invicem me praesente et invitato, se velle Instantiam fieri curare, et cum illa ad Imperatorem mittere; quam praecedenter jam ante unam Septimanam die Dominico ex consensu pagensium incolarum in unum congregatorum, quibus tamen ego non interfui, quidam Cseteras Lup Abrudbanyam missus, medio ejatis civis Samuelis Marczi, nepotis aeque Samuelis dicti scribi curavit, cui etiam nonnulla Puncta e Privilegio Butsum pagi penes mandatum Guberniale a venerabili

Capitulo Albensi, sub authentico extracto, et apud Dangya Juon Butsumensem praetextu non refusarum expensarum in praesens existente, et conservari solito, prout e praelectione illius per dominum Georgium Vass praeterlapso aestatis tempore apud nos commorantem, et in domo providae Krissan Gyorgyiasza existentem facta sibi adnotare, recordarique poterant, inseruerunt, et sic cum eodem Memoriale me expediverunt; quo recepto ego me Topanfalvensibus Hora Ursz, Buta Dumitru et Szuts Juon associando, ad initium mensis Augusti Budam perveni, et a militibus de adventu Imperatoris interogavi, qui reposuere, eundem 20-a Augusti Budam compariturum, prout etiam advenit; quem ego promeridiano tempore Pestini in Domo condescensionis Suae accessi, praehabitumque Memoriale humillime, porrexi, quod svaviter acceptavit, clementer interrogans, an Urbarium haberemus; cui respondi omnino nos habere, et etiam ex aggraviis recensui".

*

Același *Bolundut Mihailă*, — la întrebarea dacă acel *„Memoriu"*, pe care comunitatea satului Bucium l-a făcut cu ajutorul lui Samuel Marczi, a fost înaintat într-adevăr împăratului? *(dicat constitutus in veritate an Memoriale illud, quod communitas pagi Bucsum medio Samuelis Marczi fieri curaverit Augustissimo porrexerit?)* — declară, la 4 dec. 1781:

„... Memoriale illud, quod primo e pagi nostri concluso in separato expediri debuisset, quia Scriba Samuel Marczi cum reliquorum pagi Kerpenyes, Abrudfalva, et Topanfalva incolarum quaerelis in unam Instantiam commiscuisset, et expedivisset, hocque ego intellexissem, abinde Budam perveniens querelas pagi Butsum in separato porrigere volui, prout etiam medio certi vigiliarum Magistri germanice concinnari curavi, ac etiam porrexi, Memoriale vero latino idiomate per dictum Samuelem Marczi expeditum provido Kloska Juon Kerpenysiensi restitui; quidnam vero ille cum ipso fecerit, mihi non constat, cum ego me ab ipso separaverim, et per Banatum domum rediverim; ad concinnationem vero Memorialis germanice expediti per neminem pagensium me jussum fuisse, sed ex meo solum capite fecisse".

Ibidem, doc. nr. 317/1782.

ANEXA XIV

1782 iunie 21, Bucium — Extrase din *Protocolul* de anchetă privind plîngerile iobagilor din *Abrud, Bistra, Cîmpeni, Cărpiniș, Bucium și Vidra*, înaintate împăratului de la Viena. Ancheta scoate în evidență în mod detaliat geneza petițiilor înaintate la Viena precum și componența delegațiilor care au înaintat petiții împăratului.

PROTOCOLLUM

Commissionis Investigatoriae ad eruendam genuinam expositionem in Supplici Libello communitatum possessionum fiscalium Abrudfalva, Bisztra, Topanfalva, Körpenyes, Bucsum, et Vidra alias Kisaranyas ad Dominium fisco-montanum

Zalathna pertinentium Augustissimo Romanorum Imperatori a.c. 1782 ratione certorum suorum aggraviorum porrecto, contentam medio gratiosorum Ordinum Thesaurarialium die 4-ta Iunii a.c. emanatorum demandatae, et die 12-a Mensis Junii inchoatae, subsequenterque continuatae.

*

Juzii și jurați din Albac declară: „...Recongoscunt *Supplicem Libellum* tenoris in quaestione expositi Augustissimo Imperatori cum consensu communitatis porrexisse: Quam juratorum fassionem e gremio communitatis 209 individua Commissionem stipulantia, ad hac quaestionem interogata unanimiter agnoverunt omni eo cum consensu eorum fuisse Libellum Supplicem concinatum, et ad Augustissimum Thronum exstitisse promotum". (§ 1)

*

Același lucru îl mărturisesc bătrînii satului Albac (seniores pagi Nagy-Aranyos) în frunte cu *Negre Onuț* de 94 ani, spunînd: Recognoscimus omnes Supplicem Libellum tenoris in quaestione expressi nomine et unanimi voto nostro, totiusque communitatis nostrae Nagyaranyosiensis ad Augustissimum Imperatorem promotum fuisse". (§ 5)

*

Declarația juzilor și juraților din Albac (Rîu-Mare), ca răspuns la întrebarea ce le-a fost adresată, și anume: *„quid hasce reiteratas querelas communitati causent et per quem reipsa subditi ad easdem reiterandas incitentur?"*. Se arată cum s-a ajuns la trei călătorii ale lui Horea la Viena.

„... Nostrarum tantarum reiteratarum querelarum nullam aliam possumus assignare rationem, quam quod ad porrectas primis Instantiis querelas receptarum resolutionum nullum effectum sortiri potuerimus[1]. Nam dum adhuc in anno 1780 super impositione taxae redemptionis servitiorum nobis onerosa, Thesaurariatui Regio aggravium nostrum deteximus, et de relaxatione institissemus, resolutionem pluribus vicibus sollicitantes, taliter affidabamur, quod negotium nostrum ad Excelsam Cameram Aulicam esset promotum, unde gratiosa resolutio praestanda veniret, aliquo tempore cum summa aviditate exspectantes, sed nullum solatium recipientes, iterato Excelso Thesaurariatui incomodare, et de aulica resolutione sciscitari cogebamur; sed cum tanto tempore retardaverit, inter nos quatuor pagorum judices de accelleratione negotii consultantes, conclusimus ut Instantiam ad Thronum Suae Majestatis per expressum numerum porrigi faciamus, quod conclusum toti communitati proponentes assensum communitatis accepimus, *et sic primam instantiam nostram per providum Nikula Ursz alias Horja Viennam promovimus.*

Eo ipso tempore porexeramus super aggraviis exactiones, et disordonatas praestationes per vice judicem nobilium, et stationalem commissarium Josephus Komaromi ex parte I. Comitatus nobis causatas continentibus, ad I. Tabulam Continuam, abinde rursus ad Excelsum Regium Gubernium relegati exstitimus, sed neque inde effectivam resolutionem obtinere valentes, una fidelia *aliam quoque*

[1] Sublinierile în text sînt ale noastre.

instantiam dicto, Nikula Ursz, Suae Majestati Sacratissimae porrigendam transposuimus. Qui communitatum deputatus resolutionem quidem ab Augusta Aula nobis gratiosam retulit, qua Instantiis praelaudatis de procuranda medela injunctum exstitit.

Spe itaque infallibili freti aliquo temporis spatio anhelando expectavimus effectum, sed nullo suffragio subsecuto iterato Excelso Regio Gubernio incomodare necessitabamur. Unde sat gratiosa Resolutione consolati exstitimus, per appromissum quod nimirum Investigatoria Commissio e gremio Tabulae. I. Comitatus sine mora deleganda sit, ordinata hanc non exiquo temporis intervallo expectantes cum nullos Commissarios post interatas Supplicationes obtinere potuerimus, *denuo cum consensu Communitatum Superioris et Mediocris Dominii delegatos ad Augustam Aulam expedivimus providos Nikula Ursz, Thogya Dumitru, Kloska Juon, et Bolonducz Mihailla, qui iterato favorabilem adepti sunt resolutionem,* qua serio in querelas nostras indagari Excelso Regio Gubernio erat injunctum, secundario adepta clementissima resolutio videbatur quidem ad accellerandum opus multum profuisse, cujus efficatiam experti sumus, quoniam brevi subtermino per Excelsum Regium Gubernium ab Inclyta Tabula Continua Comitatus Albensis ordinati, utpote Dominus Georgius Vass, Dominus Antonius Bisztrai, et Dominus Jenei Commissarii semet horsum contulerunt, et convocata communitate clementissimam resolutionem publicando nos consolati sunt, sed intermissa demandata investigatione redire. Post 2 Septimanas iterato comparentes tandem Investigationis Opus susceperunt, quo peracto, ea nos appromissione tractantes, dimiserunt, quod brevi tempore Relationem suam Excelso Regio Gubernio submissuri, et medelam exoperaturi sint.

Nos in tam generosa appromissione nullum habuimus dubium, sed cum unus mensis post alium nulla subsecuta consolatione transierit, coacti sumus ad Inclytam Tabulam Continuam magno numero concurrere, et tamen post multas protellationes nil aliud effecimus, quam quod nobis I. Tabulla responderit, retardationis causam esse in Commissariis, appromiseritque praeterea eosdem adstricturam, ut intra triduum opus consummarent, Excelso Regio Gubernio submittendum. Nos et triduum illud tempus terendo insumpsimus, quo tansacto nobis semet eatenus insinuantibus datum est responsum: vellemus nos Domum conferre, cum certo certius investigationis opus per Postam sint submissuri. Hac affidatione eo ad tercentenum numerum accumulata Plebs non contenta 70 Individua Cibinium° delegavit, quae accelerationem sollicitarent, sed ne hi aliud expoerati sunt, quam strictissimum mandatum ad Tabulam, et consequenter per eandem ad commissarios, ut indilate intra quindenalem terminum relatio submittatur; posteaquam tres quindenae et plures non obstantibus nostris sollicitationibus, et adursionibus transactae fuissent, Dominus Georgius Vass reposuit: relationem Viennam esse expeditam, adeoque Benignam Resolutionem inde praestolari debere; *quo inaudito oppressae Communitates iterato Deputatos ad Augustissimum Imperatorem delegandos concluserunt, et sunt tertia vice delegati providi Nikula Ursz, Nikula Kriszta, et Kloska Juon.*

Et haec sunt, quae nobis ansam ad reiterandas querelas naturali instinctu nemine Communitates persvadente, aut incitante praebuere..." (§. 9).

Juzii și jurații din Vidra *(Kis-Aranyas)*, declară:

„...quorum intuitu ab Instantiis concernentibus nullam consolationem obtinentes, insuportabilia nostra onera, et inde enatae miseriae nostrae nullo instigante eo promoverunt nostros animos, ut e consensu communi singulorum individuorum preces nostras tribus successive vicibus intra biennium reiterare et Altissimo Throno demisse substernere cum spe obtinendi levaminis sustinuerimus" (§ 15).

*

Teodor Munteanu, iobag fiscal din Cîmpeni, în vîrstă de 98 de ani, declară: „...se positive scire non solum ex consensu et concluso judicum, juratorum eminentiorumque communitatis individuorum, sed et totius plebeae communitatis assensu concinnatas, et per Deputatos ad Augustissimum Thronum fuisse promotas preces circa privilegiorum clementissimam confirmationem et aggraviorum benignam medelam" (§ 22).

*

Judele domeniului din satul *Cîmpeni, Simion Bustan,* declară la 16 iunie 1782: „...Fateor et agnosco Supplices Libellos cum consensu totius communitatis nostrae Suae Majestati Imperatoriae porrectos fuisse, ex hoc motivo quod ego judex dominalis tunc quoque existens observaverim una cum comunitate, vice judicem nobilium ac insimul commissarium Iosephum Komáromi tempore rectificationis plura pecora quam jurata fide judices et jurati ac individua se habere confessi sunt contributioni obnexia in Tabella exposuisse, alios dupliciter etiam conscripsisse, et taliter etiam quantum contributionale accrescere intendisse, quibus erroribus eidem expositis nulla habita miserae plebis contribuentis ratione conquerentes, et correctionem erronee facta conscriptionis sollicitantes, durissimis verbis, et scomatibus affecit, et a facie sua repulit. Intollerabiles has accrescentias sentientes una mecum judices 4 communitatum et jurati, una cum ordinariis contribuentibus taliter afflictis ex concluso eatenus primo primas Instantias suppliciter accessimus, sed solatio destituti me quoque id ipsum svadente, ut ad Augustum Thronum refugiamus, in id et reliquarum communitatum judicatus consensit. Ne vero expensis fienda aggraviorum nostrorum ad Augustam Aulam promotio coram plebea communitate ignota habeatur, hic Topanfalvae primo in ecclesiis, dein in allis locis° conclusum judicum et juratorum per Popas publicari fecimus,ac vota Plebis de concurrsu ad expensas expetiimus, qui unanimiter sponte nemineque cogente exclamarunt individualiter uno grosso ad itinerarias expensas se velle concurrere, prout etiam consentiente Plebe ex parte hujus communitatis 50 Hungaricales floreni mutuo levati, et Nikula Ursz delegato transpositi exstiterunt, e quibus una pars jam sponte depurata est, altera in parte incassanda restat..." (§ 27).

*

Judele comitatens din *Cîmpeni, Kotisel Simonca,* de asemenea declară:

„...Cum consensu totius Plebis harum 4 communitatum concinnatas, et ad Agustum Thronum usque promotos extitisse omnes tres Instantias fatetur, hoc quoque explicato uti praecedentes fatentes, quod facta de expensis supportandis in ecclesiis per Parochos publicatione lubens obtulerit quodilibet individuum unum grossum" (§ 36).

*

Juratul Szikoje Nikula din *Cîmpeni* declară:

„... Cum praescitu totius Communitatis sunt promotae Viennam Instantiae, et facta in templis publicatione conclusi judicum et juratorum omnes et singuli incolae libenter obtulerunt individualiter unius grossi concursum ad expensas, et ultimario dum missus fuisset Nikula alias Hora Ursz, ego Szikoje Nikula duos filios habens uáoratos, tres dedi grossos ad expensas itinerarias" (§ 46).

*

Concluzia *Comisiei de anchetă*, în Cîmpeni:

„... Praenominatorum judicum, juratorum et Pagi seniorum fassionibus receptis, comparentes in praesentiam commissionis ex plebeis Individuis 160 viri confirmant una voce ad qvaestionum punctum 1-um elicitas judicum et juratorum fassiones, quod nimirum non solum in promotionem querelarum suarum ad Augustam Aulam fiendam consenserint, sed facta in ecclesiis publicatione circa requisitas expensas ad easdem spontaneum concursum nemine cogente obtulerint" (§ 56).

*

Juzii și jurații din *Bistra*, declară la prima întrebare, „sub jurămînt" *(firmissimo obstricti juramenti sacramento):*

„... Cingilatim et in communi recongnoscunt cum consensu communitatis in audiendo quod reliquae tres hujus Dominii communitates medio sui delegati aggravia sua ad Thronum Suae Majestatis promovere concluserint, sed iisdem associasse se, et sua ex parte quoque de clementissima medela institisse, communitatemque per Parochum publice in ecclesia invitasse, et ad expensas scripturisticas, et deputandorum itinerarias concurrere, juxta vires et libitum velint, prout et lubentes per polturam aut grossum contribuerunt, et sunt tali modalitate congesti 30 hungaricales floreni, quos deputatis binis vicibus Viennam desudantibus transposuerunt" (§ 57).

*

Tot juzii și jurații din *Bistra* răspund astfel la întrebarea comisiei de anchetă: *„An Privilegiales guaestionatas (in Supplici Libello citatas) semper prae manibus suis habuerint? vel expost et quando? unde? a quo, et qualiter in manus ipsorum devenerit?:*

„... Ante circiter 26 annos per Pagi Podsaga Inclyto Comitatui Thordensi ingremiati incolas, in aliquot pecoribus damnificati, unus nostrum Mark Petru adivit Topanfalvensem Muntyan Thogyerucz, et quaesivit: an prae manibus suis inter reliquas antiquas Litteras, et tales Litterae reperirentur quae in casu nostrae damnificationis quidpiam prodesse possent?; qui reposuit: Sunt multifariae Litterae prae manibus meis inter quas et Privilegia harum 4. Communitatum habentur, quas libenter ad defensionem transponeret, sed metueret, ne fato quopiam deprehenderentur. Accessit itaque Mark Petru eotum fungentem Spanum dominum Antonium Imets, rogans ut Privilegialium extradationem dicto Muntyan Togyerucz imponeret. Quo petito accendens Muntyan Togyerucz ad extradandum persvasit, sed idem securitatem habere volens de resignatione petiit cautionem a communitate ad 500 fl., quam et praestitit; finita controversia vel potius causa privilegialibus ad manus Muntyan Togyer reportatis, iterum causatum. Superveniente alia simili

damnificationis controversia Bale Popae Juon, idem a praefato Muntyan Togyer sibi simpliciter et absque aliquali cautione transpositas obtinuit, illisque usus in causa triumphavit; quae dein prae manibus suis retinuit usque quo *Communitates Nagyaranyos, Vidra, et Topanfalva conclusissent, intuitu suorum aggraviorum deputatos ad Augustissimum Thronum expedire. Quo facto accesserunt Nagyaranyasienses Thogya Dumitru,* Nikula Petru, et Nikula Ursz alias Hora et Popa Mark Dumitru fungens Parochus Topanfalvensis in territorio Csertes, nec non ejates Kotesel Danille et Andreas Pask Communitatis nostrae judices et juratos, petentes si quae Litteralia ad validandas suas Augustissimo Imperatori substernendas preces pre manibus haberent, iisdem transponere vellent; nos itaque cointelligentes cum Bale Popa Juon Litteras Privilegiales erga cautionem honestorum hominum de referendo eisdem transposuimus apud quos actu existant" (§ 59).

*

Juzii și jurații din *Abrud* declară la prima și la a treia întrebare:

„...Modo primo ex propositionibus Commissionis hujus investigatoriae intelligimus tertiis vicibus deputatos nomine communitatum Dominiorum Superioris et Mediocris aggravia ad Augustissimam Aulam detulisse, et de clementissima medela institisse; curata tamen fide fateri debemus, quod de binis Suae Majestati Sacratissimae porrectis Supplicibus Libellis nihil huic communitati innotuerit. Ast dum tertia vice humillimas preces Augustissimo Imperatori porrigendas concludissent, communitates Dominii Superioris, magno numero in Domo Abrudbanyensis Samuelis Márczi congregati, Superioris Dominii judices, jurati et pagenses non absimiliter Butsumienses et Kerpenyesienses nos eo invitarunt, proponendo, qualiter sua aggravia per mentionatum Samuelem Marczi consignari illaque per Supplicem Libellum Augustissimo Imperatori substernere intendant. Quibus intellectis nos quoque non solum ex parte nostra qua judices et jurati in promotionem consensimus, sed et communitatis eotum concurentia individua votum addiderunt, et semet in expensas concursorum sponte obtulerunt, et quamvis hucusque nec obolum persolverint, paratos semet et actu offerunt ad concursum" (§ 78).

„...Nullam notitiam praeexistentiae originalium privilegialium Litterarum Augustissimo Imperatori praesentatarum eousque habuimus, donec tempore puncto 1-o declarati communitatum in domo Marczianae confluxus Nikula Ursz alias Hora, instantiarum et querelarum primarius delegatus, promotor produxisse, qualiter vero ad eundem, et unde pervenerint, ignoramus. Prae manibus nostris erant quidem in pergamento scriptae sub subscriptione Serenissimi quondam Principis Sigismundi Bathori de anno 1595, die 22-a Martii Albae Iuliae emanatae ad calcem subscriptionibus quoque Stephani Josika cancellarii, et Joannis Balassi secretarii munitae, nullo tamen sigillo corroboratae privilegiales litterae, exemptionem a tricesima, et telonio continentes, quas huic Commissioni exhibuimus per judices pagenses prout in officio succedebant de tempore in tempus conservatas, et devolutas, sed an virtute illarum usi fuerint praedecessores nostri prout ad 2-dum quaestionis punctum confessi sumus nobis non constat" (§ 80).

*

Judele și jurații, precum și „Magister Montium" din *Bucium* declară la primul punct:

„... Instantiam praesentem Augustissimo Imperatori porrectam cum praescitu et annuentia totius communitatis concinnatam Abrudbanyae per ejatem Samuelem Marczi scriptam, subsequenterque per deputatos Nikula Ursz alias Horja, Nikula Kriszta, Nagy-Aranyasienses, et Kloska Juon ex Kerpenyes promotam fuisse fatemur; quod vero omnes et singuli pagenses assensum praebuerint, vel ex eo confirmatur, quod facta ante fores templi de expensis propositione omnes sponte succursum obtulerint, in parte etiam persolverunt, quo oblato cum instantanee incassari ex toto non potuerit, 18 fl. vonas seu tractiles nomine communitatis sunt mutuo levati, et deputato Kloska Juon transpositi". (§. 86).

Ibidem, doc. nr. 624/1782.

ANGABEN ÜBER HOREAS REISEN NACH WIEN

(Zusammenfassung)

In diesem Jahr (1979) erfüllen sich zwei Jahrhunderte seit der ersten Wien-Reise des Horea, des unerschrockenen Kämpfers für Freiheit und soziale Gerechtigkeit. Aus diesem Anlass war der Verfasser bemüht, aus den Archiven ein wertvolles unveröffentlichtes Quellenmaterial über die vier Reisen, die der tapfere Motze aus dem Erzgebirge und seine Gefährten in die Hauptstadt des Habsburgerreiches unternommen haben, zusammenzutragen. Das Archivmaterial bezeugt vor allem von den Vorbereitungen, die Horea in den Dörfern des Westgebirges und vor allem in jenen aus der Oberen Domäne von Zlatna für die Reise gemacht hat. Besonders vielsagend sind die Bittschriften an den Wiener Hof sowie die Ermittlungen und Zeugenaussagen, aus denen im *Anhang* die interessantesten Fragmente abgedruckt werden.

INFORMAȚII PRIVIND CONSTRUIREA BISERICII DE LEMN DIN COJOCNA, JUD. CLUJ (1794—1796)

În general documentele referitoare la viața economică și spirituală a satelor noastre nu sînt prea numeroase, comparativ cu cele referitoare la dezvoltarea așezărilor urbane, a edificiilor laice sau religioase care le împodobesc. Astfel, ori ce mențiune documentară, ce se vrea nouă în privința informației pe care o comportă, poate să prezinte un interes deosebit și o contribuție binevenită la întregirea tabloului istoriat al perenității noastre pe aceste meleaguri. Curiozitatea și interesul istoricului trebuie să se manifeste în chip plenar mai cu seamă atunci cînd informațiile se referă la viața satelor din Transilvania, cu mărturii despre traiul țărănimii române, împovărată de greutăți și suferințe, dar și animată de năzuințe spre o viață mai omenească.

În chip firesc aceste urme din trecutul nostru — mai îndepărtat sau mai apropiat — s-au păstrat aici ca într-un leagăn al moștenirii spirituale românești de limbă și credință, comuniune ce a reprezentat cunoscuta „lege românească", pîrghie a existenței noastre în timp.

În acest context al contribuțiilor, Protocolul păstrat în arhiva bisericii parohiale ortodoxe din Cojocna este demn să fie cunoscut pentru informațiile inedite pe care ni le aduce referitor la viața spirituală, organizarea religioasă la nivelul satului, onomastica și indirect la posibilitățile economice ale unei familii de țărani, la sfîrșitul secolului al XVIII-lea.

Manuscrisul de formă rectangulară are dimensiunile de 40/25 cm și cuprinde șase foi. Conscrierea s-a redactat în limba română, cu caractere chirilice cursive, pe un total de nouă pagini[1].

Din cuprinsul primei pagini aflăm că: *„această carte să să știiă că iaste Protocolomu a Bisericii neunite a Cojocnii aicia să însemnează toată felol de ajutoriu cine cu ce a ajotat Sfînta Biserică"*. (Fig. 1, 2). Este vorba deci de un registru ce cuprinde în continuare numele enoriașilor și contribuția care și-a dat-o fiecare familie în vederea construirii bisericii de lemn. Inițial, cel care a redactat registrul (probabil popa Ioan Bojan) a avut în vedere, alături de rubrica în care s-a trecut numele de familie, eventual calitatea pe care o avea, alte patru diviziuni în care urmau să se treacă sumele subscrise, dar și contribuția în produse naturale, obișnuită și solicitată de meșterii constructori în astfel de întreprinderi. Des-

[1] Protocolul bisericii ortodoxe de lemn din Cojocna (Nr. inv. 377/122) a înregistrat, pînă la transcrierea noastră, alte două transcrieri din chirilică cu alfabet latin, prima în anul 1875, cu ocazia refacerii turnului-clopotniță, ostenită de preotul Teodor Ciortea, următoarea, în anul 1976, datorită unui pasionat cercetător al istoriei locale, Victor Moldovan. Hîrtia Protocolului prezintă un filigran alcătuit dintr-o stemă cu vîrful scutului articulat de două volute simetric dispuse și cîmpul fasciat. O coroană închisă stilizată surmontează scutul.

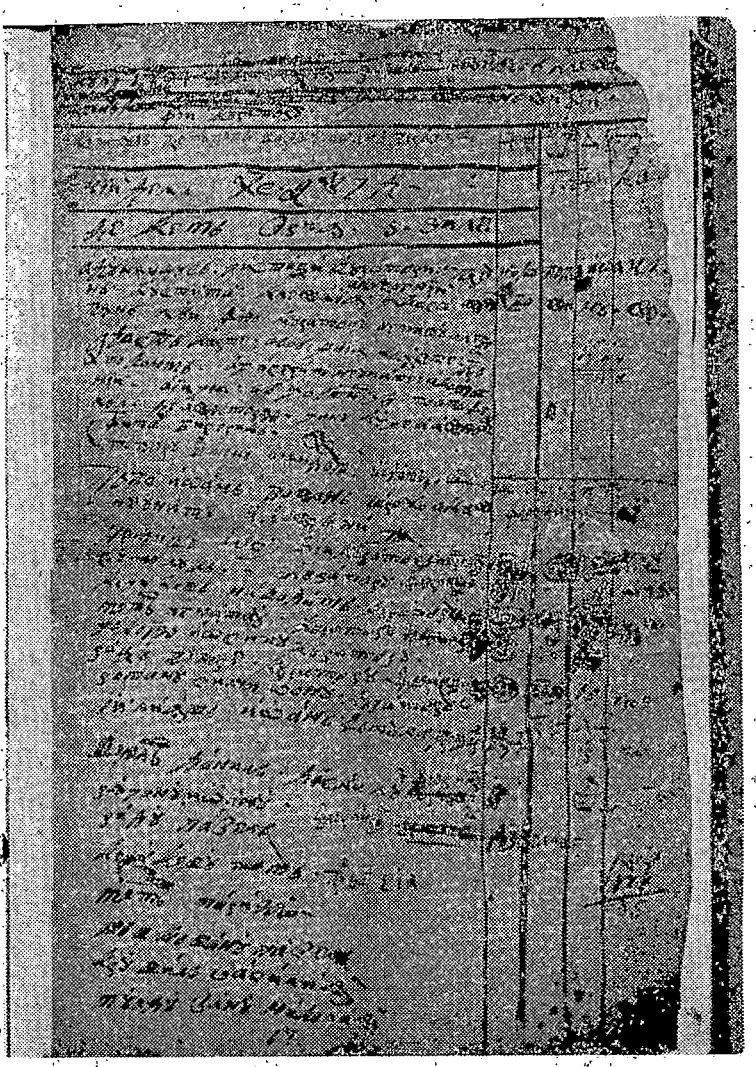

Fig. 1. Protocolul din 1794—95. Prima pagină (facsimil). Arhiva bisericii parohiale ortodoxe. Cojocna.

lușirea informațiilor a fost îngreunată, pe alocuri, de nerespectarea, pe parcurs, a acestei scheme formale, de însemnările făcute alternativ sau de completările și corecturile operate în timp.

Contribuțiile monetare înscrise în Protocol sînt diverse, atît în ce privește valoarea lor cît și specia, dar în general aparțin categoriilor aflate în circulație în cea de a doua jumătate a secolului al XVIII-lea: flo-

rini, mariași, creițari și zloți[2]. Cît privește produsele naturale acestea se exprimă în cupe ardelenești de grîu, cucuruz, orz și o cantitate neglijabilă de vin.

Sumele adunate pe seama bisericii totalizează aproximativ 504 florini, 36 mariași, 1400 creițari și 1 zlot. Produsele naturale reprezintă o

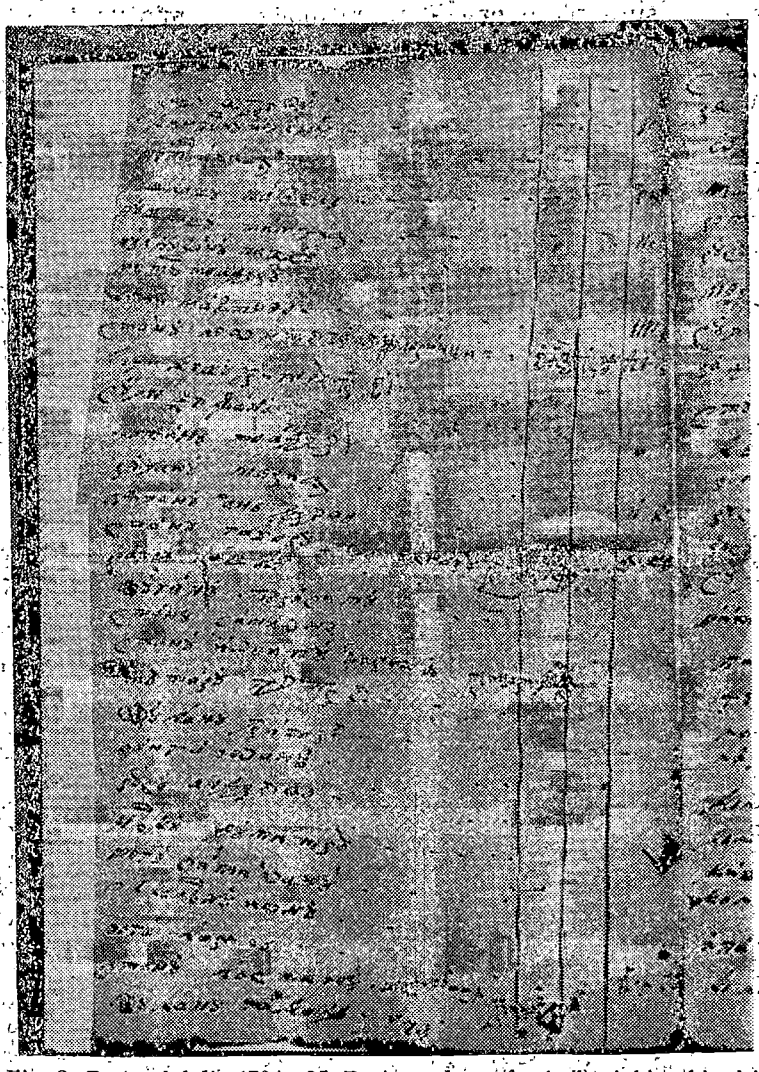

Fig. 2. Protocolul din 1794—95. Pagina a doua (facsimil). Arhiva bisericii parohiale ortodoxe Cojocna.

[2] C. C. Kiriței escu, *Sistemul bănesc al leului și precursorii lui*, vol. I, București, p. 125—126.

cantitate de 271 cupe de grîu, 51 cupe cucuzur, 2 ferii vin și o cantitate neprecizată de orz.

În protocol au fost înscrișii în total un număr de 162 capi de familie, din care 95 cu specificația că aparțin la Ulița cea Mare, 59 fără precizări suplimentare, la sfîrșitul Protocolului. Din numărul total al înscrișilor doar 58 au subscris diverse sume în monetele amintite și produse naturale, 18 capi de familie au contribuit exclusiv cu produse naturale, 8 săteni o sumă la care nu se precizează specia, iar aproape jumătate din cei pomeniți (78) nu au nici o specificație în dreptul onomasticului lor.

Evaluarea valorică a sumelor înregistrate ne prilejuiește o altă observație în limitele căreia ni se dezvăluie existența, în sînul colectivității sătești, a unei evidențe stratificări. Numai așa se explică cum un număr redus dintre săteni, acei oameni de frunte ai satului, au subscris importante sume de bani care variază între 10 și 100 florini, dovadă a unei stări materiale mai înfloritoare. Probabil și statul lor social preferențial în cadrul comunității sătești aservite, îi făcea beneficiarii unor libertăți avantajoase într-o zonă ca aceea a ocnelor de sare, drepturi ce veneau să recompenseze unele servicii pe care le-au făcut ei sau înaintașii lor.

Valoarea și importanța sumelor subscrise de aceștia, (100 fl., 76 fl., 61 fl., 24 fl., etc.) ar putea fi și mai bine scoasă în relief prin unele exemplificări comparative, cu referință nemijlocită la valoarea pecuniară a unor produse sau servicii, în economia ultimului sfert al secolului al XVIII-lea. Astfel, la sfîrșitul acestei perioade o cergă de lînă (perechea) se cumpăra cu 9 fl.[3], iar o oaie era vîndută, de păstorii ardeleni, în vremea de iarnă, cu 8 creițari[4]. În anul 1794 — anul în care s-a redactat Protocolul — un Penticostar era cumpărat (în condițiile în care prețul de vînzare al cărților era destul de ridicat) cu suma de 12 taleri (aproximativ 25 1/2 fl)[5], iar pentru un tablou în ulei, reprezentînd o singură persoană în mărime naturală, cunoscutul pictor transilvănean J. M. Stock (1742—1800), încasa, la 1769, suma de 60 fl[6]. Valoarea sumei integrale conscrisă este evidențiată și mai pregnant prin înfățișarea sumelor retributive la unele categorii de meseriași, care prin profilul meșteșugului lor erau, într-un fel, legați de construcția lăcașelor de cult. Spre exemplu, la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, pe șantierul bisericii mari armeano-catolice la Gherla, un zidar era plătit pentru o zi de lucru cu 42 creițari, un pietrar cu 48 creițari, iar un lemnar cu cîțiva creițari mai puțin decît lăpicidul[7]. În anul 1793 simbria anuală a unui *logofăt* (notar) rural era de 77 fl., iar a unui cărăuș al satului, la 1799, de 90 fl. În ce privește valoarea pe-

[3] I. Moga, *Politica economică austriacă și comerțul Transilvaniei în sec. XVIII*, în „Anuarul Institutului de Istorie Națională" (Cluj), VII (1937—1938), p. 136.

[4] Șt. Meteș, *Păstorii ardeleni în Principatele Române*, în „Anuarul Institutului de Istorie Națională" (Cluj), III (1924—1925), nota 2 la p. 334.

[5] I. Bîrlea, *Însemnări din bisericile Maramureșului*, București, 1909, p. 115; O. Șchiau, *Cărturari și cărți în spațiul românesc medieval*, Cluj-Napoca, 1978, p. 91.

[6] J. Bielz, *Johann Martin Stock. Un portretist transilvănean din secolul al XVIII-lea*, în „Studii și Comunicări" (Sibiu), nr. 4 (1956), p. 24.

[7] B. Nagy Margit, *Reneszánsz és barokk Erdélyben*, București, 1970, p. 122.

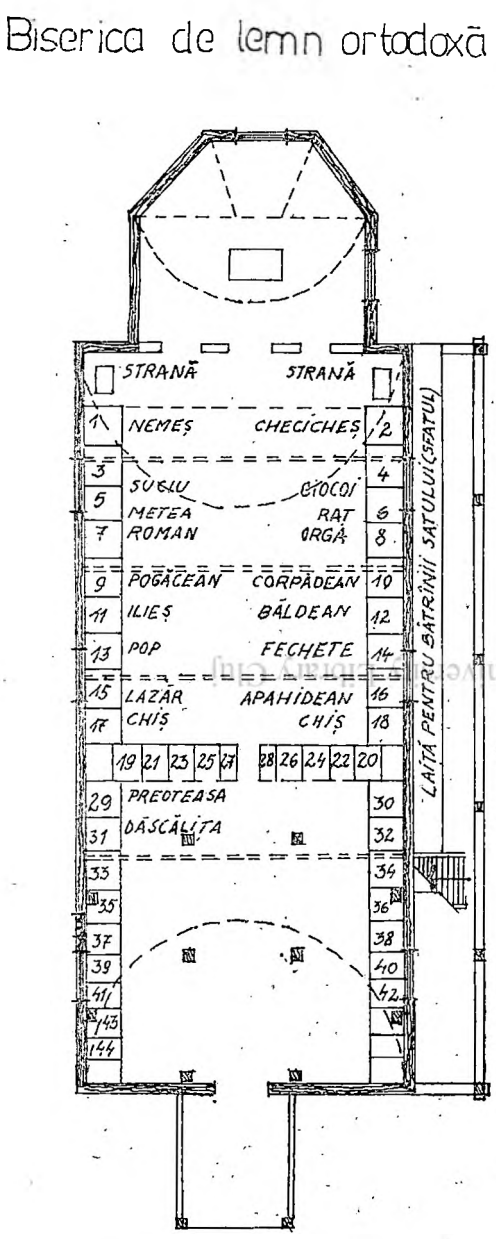

Fig. 3. Schița de plan cu dispoziția stranelor pe neamuri. Biserica ortodoxă. Cojocna

cuniară a unei lucrări de lemnărie mai importantă, așa cum de altfel trebuie să fi fost pentru colectivitatea sătească și biserica de lemn, se ridica la sume apreciabile, după cum reiese dintr-o însemnare din anul 1784, potrivit căreia, cunoscutului maestru lemnar Antor Überlacher († 1797) i s-a plătit suma de 1000 fl. pentru construcția la Cluj a podului mare de lemn de peste Someș[8].

Evident aprecierile comparative de mai sus deși relative pun în evidență efortul financiar pe care colectivitatea cojocneană l-a făcut într-o perioadă relativ scurtă de timp; pentru lăcașul de care aveau atîta nevoie.

Desigur, contribuția diferențiată existentă a adus cu sine, în final, la o distribuție preferențială a stranelor pentru bărbați aflate în naosul bisericii. Într-o schiță de plan, întocmită de Vasile Moldovan, au fost reprezentate 28 de strane ce corespundeau la tot atîtea neamuri, dintre acelea care au contribuit în chip substanțial la înălțarea bisericii. (Fig. 3). Printre acestea la loc de frunte se aflau familiile: Nemeș, Checicheș, Suciu, Metea, Rat, Roman, Orga, Corpădean, Ilieș etc. Fără îndoială că erau însă destul de numeroși și cei care cu toată contribuția adusă, ocupau un loc mai puțin convenabil în această rînduială. În felul acesta diferențierea dată de starea materială a unor membri ai colectivității se răsfrîngea și în cadrul organizării bisericii locale, dovadă că atît curatorul principal, cît și ceilalți șase curatori, au fost aleși dintre aceiași oameni de frunte ai satului care au subscris mai mult. Lor le reveneau, probabil într-o ordine dinainte stabilită, și primele strane în biserică (Nemeș Alexa, Suciu Lucă, Checicheș Nicodim, Metea Ignat, Rațu Petre, Roman Simion, Orga Teodoru). Rînduiala amintită a stîrnit în sînul colectivității sătești, de-a lungul anilor, numeroase nemulțumiri și certuri care au fost soluționate numai prin intervenția Mitropoliei din Sibiu.

Așadar din totalul celor nouă pagini de Protocol pe șapte au fost înscrise numele cu sumele sau produsele naturale subscrise. Paginile opt, nouă și zece ale Protocolului cuprind însemnări referitoare la materialul lemnos procurat, cît și la o parte din sumele sau produsele naturale cu care au fost retribuiți meșterii lemnari. Astfel, în anul 1794, Nemeș Alexa, Căscașu Nicodim și Metea Ignat au plătit pentru lemnul — probabil grinzile din care urmau să se ridice pereții bisericii — adus din localitatea Pălatca (jud. Cluj) suma de 200 zloți (aproximativ 280 fl.)[9]. O altă cantitate de lemn a fost cumpărată de Metea Ignat, de la Turda, cu suma de 41 fl. și 2 mariași. Aceeași persoană a plătit 7,5 fl. (?) și 6 creițari pentru o cantitate oarecare de șindile. Căscaș Nicodim a cheltuit, tot pe seama bisericii, pînă în februarie 1795, suma de 90 fl. și 2 mariași. În același an curatorul Metea Ignat a mai cumpărat „șingii" (șindile) în valoare de 6 fl.

În ce privește plata meșterilor deslușim o primă însemnare de 10 fl., probabil pe anul 1794, perioadă cînd se va fi prelucrat lemnul adus de la Pălatca. Nota din 10 iunie 1795 cuprinde retribuția pecuniară a mește-

[8] B. Nagy Margit, *op. cit.*, p. 328.
[9] C. C. Kirițescu, *op. cit.*, p. 126.

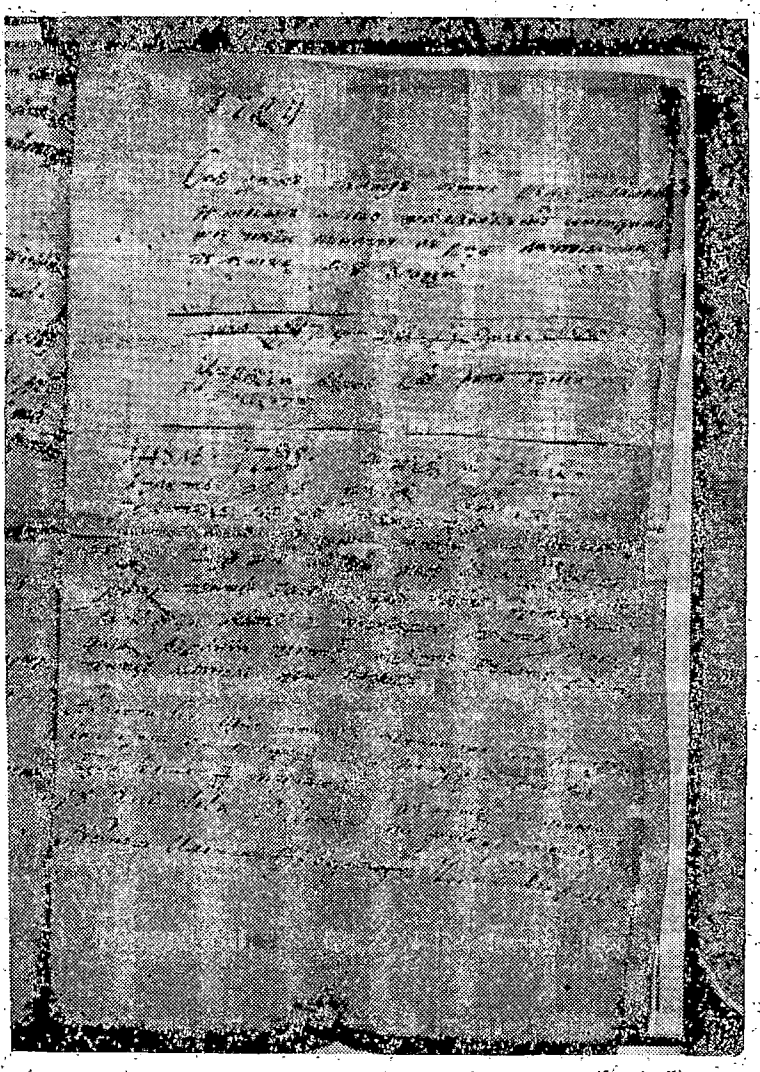

Fig. 4. Protocolul din 1794—95. Pagina a noua (facsimil). Arhiva bisericii parohiale ortodoxe. Cojocna.

rilor, convertită în produse naturale, exprimată într-o cantitate de 10 mierţe de grîu şi cucuruzi. Mai departe se face precizarea că „... celelalte care au întrecut s-au dat pentru bani grău cîte 4 măriaşi, cucuruzi cîte 3 măriaşi şi aceasta să să ştie că banii pentru aceste bucate sau datu pentru lemnu de la Morăşu". (Fig. 4).

* * *

Biserica de lemn din Cojocna (Fig. 5), cu hramul „Intrarea în Biserică", a fost înălțată pe o colină agrementată de livezi, ce domină localitatea dinspre nord, nord-vest[10]. Construcția lăcașului va fi început, așa după cum reiese și din Protocol, în anul 1795, iar la încheierea unui an de la acest debut lucrările trebuie să fi fost, în cea mai bună parte, încheiate. De altfel documentul din anul 1796, păstrat în arhiva bisericii, consemna deja sfințirea lăcașului:

„Dumnezeescul și Sfințitul Oltar a(l) lui Dumnezeu(l) Nostru Is. Hr. cu darul Prea Sfîntului și de viață făcătorului Duh prin mîna și Blagoslovenia prea a Sfîntului Kir Dionisie Novacoviciu Pravoslavnicul Episcop de Buda și a tot Ardealul, a se sluji pe Dînsul Dumnezeeasca Liturgie, Hramul Intrarea în Biserică, Cojocna. Cu nevoința și toată cheltuiala celui mai sus numit. Anul de la Hr. 1796"[11].

Planul bisericii de lemn este acela al unei construcții cu pronaosul și naosul înscrise într-un rectangul, încheiat spre răsărit într-o absidă pentagonală decroșată. Pereții sînt construiți în tehnica cununilor orizontale suprapuse (blockverband-ul), din bîrne potrivit de groase, încheiate în cheotori în coadă în rîndunică. La capătul apusean al peretelui de miazăzi se deschidea, odinioară, ușa de acces în pronaosul bisericii, dovadă ușorii care marcau această intrare, ușori decorați cu motive geometrice, între care și un curios motiv în formă de vîrf de lance. Cele opt ferestre (0,98/0,94 m) care luminează interiorul aparțin refacerii din

[10] Fișa istorică aflată în arhiva bisericii parohiale ortodoxe prezintă o seamă de date referitoare la viața religioasă și la bisericile de lemn care au precedat monumentul pe care-l prezentăm. Potrivit tradiției locale o biserică de lemn ar fi existat, cu veacuri în urmă, în partea de hotar numită *Pădurice (nord)*. O biserică din „lodbe" de gorun ce se afla undeva pe *Ulița Mare*, a fost desfăcută în anul 1705. Între 1716 și 1717 românii și-au construit, pe versantul nordic al Dealului bisericilor, un nou lăcaș din lemn de gorun. Pe ușorii de la intrarea pronaosului erau săpate două inscripții votive, în limba română, cu caractere chirilice:

Făcutu-s-a această sfîntă Beserică în anul de la facerea lumii 7225 iar de la nașterea lui Isus Hristos în 1717 în zilele înălțatului împărat al Romei Carol. Această Sfîntă Beserică a fost (c)titorul Mureșan Matei în luna Aprilie.

Conscripția lui Buccow din anii 1760—1762 înregistra 186 de familii de români ortodocși, doi preoți și un lăcaș de cult, cu siguranță cel ridicat în anul 1717. Uniții erau reprezentați doar de șapte familii și un preot. Cu tot numărul redus al greco-catolicilor, probabil în urma presiunilor exercitate de autorități, aceștia au intrat, prin abuz, în stăpînirea bisericii de lemn ortodoxe. Aceasta trebuie să fi fost și explicația necesității unui nou lăcaș de cult pentru ortodocși deposedați pe nedrept de biserică. Lăcașul din 1717 a funcționat pînă în anul 1902 cînd s-a edificat actuala biserică de piatră. V. Ciobanu, *Statistica românilor ardeleni din anii 1760—62*, în „Anuarul Institutului de Istorie Națională" (Cluj), III (1924—1925), p. 634.

[11] Desigur ultima propoziție a documentului trebuie înțeleasă mai mult ca o formulă de complezență la adresa vlădicului ortodox care v-a fi subscris o anumită sumă de bani pe seama bisericii, dar nu era în firea lucrurilor să fi suportat „toată cheltuiala" de vreme ce Protocolul consemnează cu limpezime „cine cu ce a ajotat Sfînta Beserică" pentru a fi construită. Cu siguranță suma cheltuită pentru construcția bisericii și înzestrarea ei cu cele necesare trebuie să fi depășit substanțial totalul de 824 fl. conscrișii de săteni. Astfel fondul de construcție a fost doar completat printr-o danie episcopală.

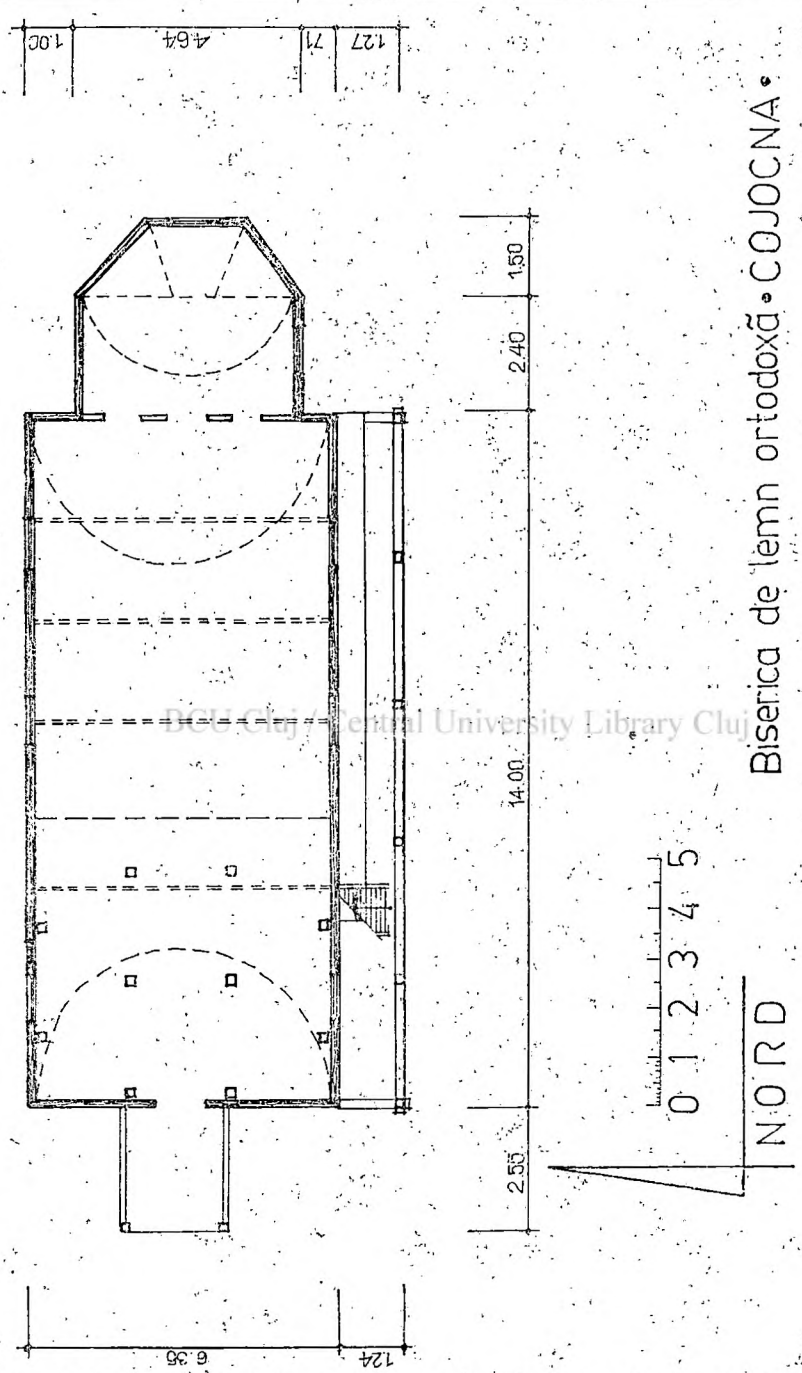

DCU Cluj / Central University Library Cluj

Fig. 5. Biserica ortodoxă din Cojocna (1796). Plan. Arh. Mihaela Strimbu.

veacul trecut. Din vechile ferestre s-a păstrat doar una, mai mică (0,40/0,34 m), pe latura nordică a pronaosului.

Latura de miazăzi a bisericii este înzestrată, pe toată lungimea ei, cu o prispă sprijinită de șase stîlpi simplu profilați. Intrarea deschisă ulterior în fațada apuseană este protejată de un mic pridvor rectangular. În prelungirea vestică a coamei acoperișului se înalță turnul clopotniță, nu prea înalt, de forma unei prisme cu secțiunea plană patrată, încoronat cu un coif trunchi-conic învelit acum cu tablă.

Fig. 6. Deesis, icoană pe lemn, 1784. Biserica ortodoxă din Cojocna.

Aspectul actual al interiorului se datorează modificărilor întreprinse în anul 1875, dată săpată pe o grindă de sub tribuna ridicată atunci în pronaosul bisericii. Refacerilor din acel an le aparţin nu numai această tribună de lemn, sprijinită pe doi stîlpi împodobiţi cu motive decorative identice cu cele de la cadrul uşii de odinioară, acum astupată, ci şi iconostasul cu schelet de lemn masiv. Stîlpii principali ai fruntariului, cei care încadrează uşile diaconeşti, sînt decoraţi cu motive geometrice incizate: romburi, cruci, rozete solare şi striuri. Pronaosul şi naosul au primit o boltă semicilindrică unică, întărită cu patru arcuri de lemn. Altarul e acoperit cu o boltă semicilindrică iar spaţiul poligonal al absidei cu o semicalotă pe nervuri.

În patrimoniul bisericii ordotoxe române din Cojocna se păstrează 15 icoane pe sticlă oglindind o tematică iconografică variată şi un cromatism care, cu toată „tăria" sa determinată de juxtapunerea unor culori violente, pare surprinzător de agreabil. Alături de acestea pot fi văzute şi cinci icoane pe lemn, de o valoare artistică notabilă: Deesis 0,80/0,59 m), Maica Domnului cu pruncul (0,80/0,59 m), Arhanghelul Mihail (0,58/0,37 m), Arhanghelul Mihail (0,80/0,59 m) şi Isus binecuvîntînd (0,50/0,30 m). Primele două (Fig. 6, 7), icoane prăznicar, prezintă în partea inferioară inscripţii de donaţie, în limba română, cu caractere chirilice cursive:

„Această icoană o au făcut Suci Macarie cu soţu(l) dumisale Irina 1784"

„Această icoană o au făcut Nemeş Alecsa cu soţul dumisale Marişca. Popa Ştefan".

BCU Cluj / Central University Library Cluj

Realizate de acelaşi zugrav, icoanele prăznicar au fost dăruite de familiile Suciu şi Nemeş înainte de construirea bisericii de lemn. Exemplarele de mai sus reprezintă mărturii grăitoare ale contribuţiei materiale efective a enoriaşilor, nu numai la înălţarea lăcaşului lor, dar şi la înzestrarea lui cu cele necesare cultului, icoane, odăjdii, obiecte de cult şi cu siguranţă cărţi liturgice.

Inventarul acestei biserici a fost îmbogăţit, de-a lungul anilor, cu o seamă de cărţi de cult ieşite de sub teascurile tipografiilor bucureştene, tîrgovişteneşi rîmnicene, dovadă grăitoare a rolului de liant, în viaţa spirituală a poporului român, jucat de cartea munteană care se adresa nu numai românilor din Ţara Românească ci şi celor din Moldova şi Transilvania.

Păşind pe drumul înaintaşilor lor, fie ei munteni, moldoveni sau ardeleni (Macarie, Dimitrie Liubavici, Filip Moldoveanul, Coresi sau Varlaam), tipografii din Ţara Românească, cu sprijinul protectorilor lor, s-au silit să scoată din tiparniţele lor cărţi adresate tuturor românilor. Astfel de legături, altoite pe fondul etnic şi lingvistic comun, pe nevoile spirituale şi comuniunea de rit, au întărit şi mai mult conştiinţa de neam a poporului român.

Cîteva exemplare de certă valoare dintre aceste cărţi liturgice, în ciuda hotărîrilor dietelor transilvănene sau a decretelor imperiale ce

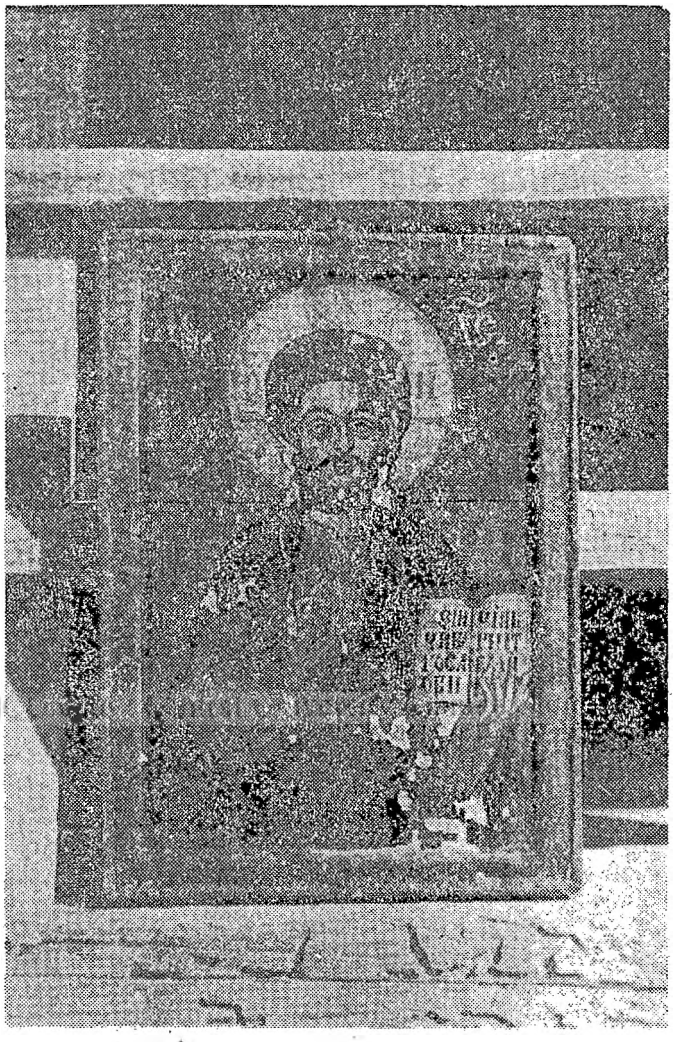

Fig. 7. Isus binecuvîntînd, icoană pe lemn.
Biserica ortodoxă din Cojocna.

urmăreau obstacolarea legăturilor atît de firești dintre românii transilvăneni și frații lor de peste munți[12], au ajuns și la românii din această străveche așezare, învăluită de dealuri golașe, din vecinătatea nord-vestică a Cîmpiei Transilvaniei.

[12] Pentru lămurire redăm fragmentar conținutul uneia dintre dispozițiile date de Maria Tereza (18 iunie 1747): „După cum am hotărît și mai înainte în ce privește cărțile șismaticilor, așa și acum, pomenim prea grațios, să nu se îngăduie

Din punct de vedere cronologic acest inventar de cărți debutează cu o tipăritură din vremea lui Matei Basarab, o *Pravilă*, cunoscuta „Indreptarea legii" apărută la Tîrgoviște în 1652. Îi urmează un *Ceaslov* al vrednicului Antim Ivireanul, realizat deasemenea într-o tiparniță tîrgoviștеană la 1715, apoi *Octoih* de București (1720), *Triodion* de București (1726) și *Catavasier* de Rîmnic (1747)[13].

Alături de remarcabilele xilogravuri care împodobesc Pravila de la Tîrgoviște (1652) deosebit de interesantă ni se pare ilustrația insemnului heraldic al domnitorului Nicolae Alexandru Mavrocordat (1711—1730) de pe Octoihul din 1720, însoțită și de o poezie emblematică sui-generis. Foaia de titlu, sobru decorată, cu un chenar alcătuit din arabescuri și motive vegetale stilizate, prezintă următorul conținut: „OCTOIH / Acum a doua oară tălmăcit pre limba ru/mânească, spre înțelegerea de obște: / și tipărită / la întîiul an a(l) înălțatei dom/nii a prea Luminatului oblăduitoriu / a toată Țara Românească / Ioan Nicolae Alexandru Voevod: / Cu Blagoslovenia prea sfințitului Mitro/polit al Ungrovlahiei / kir Daniil / În sfînta Mănăstire / a Tuturor sfinților / în București / La anul de la HS, 1720 / De Ieromonahul egumenul" /.

Pe versoul foii de titlu, într-un chenar patrat decorat cu vrejuri fitomorfe, se află insemnul heraldic al domnitorului Nicolae Alexandru, compus din stemele Moldovei și Țării Românești — evocare nemijlocită a stăpînirii celor două țări — dispuse în scuturi ovale înveșmîntate într-un bogat decor vegetal, alcătuit din frunze de acant ce-și desfășoară tijele în sinuozități simetric orînduite, surmontat de o coroană închisă stilizată, o spadă și un sceptru încrucișate, iar lateral flancat de doi îngeri trompeți ce poartă în mîini ramuri de palmier. Colțurile cadrului sînt marcate de inițialele voievodului și semnul grafic al soarelui și lumii (Fig. 8).

Textul care însoțește această stemă este grăitor în ce privește mesajul său:

„Asupra peceții Stihuri politice,
A țării Rumânești cu bună ferice,
Acest semn al Crucii ce Corbul iveaște,
D(o)mnului Nicolae HS îl gătește.
Adeverindu-i și Bourul peceata de domnie,
Păzească-l D(o)mnul de vrăjmaș în bună stăpînie".

---

aducerea de cărți șismatice din Muntenia și Moldova pentru uniți, îndată ce vor fi sosite la frontieră, la birourile noastre vamale, să se dea părinților iezuiți pentru a fi revizuite sau cenzurate în prealabil și numai după aceea să fie eliberate proprietarilor, în afară de cazul cînd anumite predici ce s-ar descoperi și s-ar aduce la cunoștința guvernatorului și consilierilor catolici și prin ei protectorilor...". V. Molin, *Tiparnița de la Rîmnic, mijloc de luptă ortodoxă împotriva catolicismului din Transilvania* (1705—1800), în „Mitropolia Olteniei", XII, nr. 7—8, p. 464—465; D. Coravu, *Aspecte ale activității de tipărire și răspîndire a cărților bisericești românești în Transilvania, Muntenia și Moldova*, în „Biserica Ortodoxă Română", nr. 11—12, 1967, p. 1221—1222.

[13] Biserica parohială ortodoxă română Cojocna, Nr. inv. I/37. B; I/24. B; I/19. B; I/26. B; I/23. B.

Fig. 8. Stema domnitorului Nicolae Alexandru Mavrocordat. Octoih, București, 1720. Arhiva bisericii parohiale ortodoxe Cojocna.

La o analiză fugară stihurile de mai sus ar putea fi încadrate în categoria creațiilor cu caracter encomastic, avînd drept mobil „nevoia de a lăuda pe un domn tipăritor de carte în fruntea paginilor a căror cheltuială el o purtase"[14]. Aceste „stihuri politice" au desigur drept temă și

[14] N. Iorga, *Istoria literaturii românilor pînă la 1688*, în „Studii și documente privitoare la istoria românilor" (București), VII (1904), p. CLXXXV; D. H. Mazilu, *Barocul în literatura română din secolul al XVII-lea*, București, 1976, p. 147.

Fig. 9. Cruce de piatră. Cimitirul bisericii ortodoxe. Cojocna.

proslăvirea celor două steme străvechi ale țărilor române. Aici este însă vorba de o circumscriere operată în termeni generali, deoarece dezvoltarea internă a ideilor urmărește scopuri ce depășesc tema enunțată: corbul din stemă poate fi aici tălmăcit și ca simbol al creștinismului, iar crucea alt simbol glorificat este „semn strașnic și armă la război prea tare" cum o numește Mitrofan într-un *Minei* tipărit la Buzău în anul 1698[15], Din ultima strofă a *Stihurilor politice* s-ar putea înțelege că invocația este făcută într-un „păzirea" Domnului, a țării și a credinței împotriva vrăjmașului potențial, care nu putea fi altul decît un dușman al semnului pomenit.

În cimitirul din vecinătatea bisericii de lemn, alături de crucile șubrezite de lemn, pot fi văzute cruci din piatră de calcar, avînd o formă arhaică, împodobite cu motive geometrice insolite. Una dintre aceste cruci (0,70/0,48 m), împlîntată în apropierea absidei poligonale a altarului,

[15] Cf. Stihuri politice asupra stemei luminatului [...] *Io[an] Co(n)stantin, B. Basarab Voevoda*, în *Minei*, Buzău, 1698, f. 26; D. H. Mazilu, *op. cit.*, p. 153.

prezintă un decor în relief (Fig. 9). Pe latura răsăriteană, la capetele braţului orizontal, apar cruci cu vîrfurile răsucite înafară, iar pe braţul vertical au fost sculptate o rozetă, o cruce mai mică (crux decussata) şi probabil o pasăre stilizată (corb?) ce poartă în ghiare un obiect mai greu de identificat. Anul 1813 scobit la mijloc pare să fie trecut ulterior, cu prilejul unei refolosiri a pietrei funerare. Pe latura opusă apuseană apar din nou rozete în relief.

Biserica de lemn ortodoxă din Cojocna, la fel cu celelalte lăcaşe de lemn din Podişul Transilvaniei, reprezintă o filă din cartea de aur a mărturiilor istorice şi artistice ale trecutului nostru.

NICOLAE SABĂU

ANEXĂ

Cinstitul protupop Şaroşu Ioan Bercheş, Greţari ... 2 florinţi, Greţar, 21.

Anii de la Hs. 1794, Dechemvrie 6 zile. Adunîndu-să cinstiţi curatori împreună cu popa Ioan Bojan în cinstita clejia a Cojocnii, în casa jupînului fii curatoru Nemişu Alexă.

Această carte a să să ştiiă că iaste Protocolumu a Bisericii neunite a Cojognii, aicia să însemnează toată felol de ajutoriu, cine cu ce a ajotat Sfînta Biserică.

Topleru Şimonu arîndaşu au dat o feriă de vinu
Popa Ioan Bojan, parohu a clejii neunită a Cojocnii, florinţi 11
Nemişu Alexă, fiicuratoru, florinţi, 52. — — — 96 — — 150 — — 36.
Suciu Lucă, curatoru, florinţi 61, — 8 cupe cu grîu.
Checicheş Nicodim, curatoru, florinţi 24.
Metea Ignatu, curatoru, florinţi, 24 — — 52.
Ciocoiu Iosipu, curatoru, — —
Raţu Petre, curatoru, florinţi 61, — 15 greiţari,. — 16 cupe cu grîu.
Romanu Simionu, curatoru, greiţari 34.
Iliaş Ioan, fătul, greiţari, 54., — 16 cupe cu grîu.
Şomlea Dănilă, dascălu, florinţi 6, — 9 cupe cu grîu.
Răcianu Ioanu, florinţi, 4 — — 7 — — 10.
Radu Pavel, — — .
Checicheşu Tomă, greiţari 15.
Mate Maria, — —.
Măşcăşanu Pavel, — —.
Cruşilă Vasilia, — —.
Mulduvanu Nicolae, — —.
Chişu Obreje, 11.
Cîmpeanu Ioanu, — —.
Metea Ilie, — —.
Puşcaşu Pavel, cupe 3 cucuruz.
Puşcaşu Timocia, III½ cucuruz.
Mulduvanu Paşcu, — —.
Mete Toaderu, — —.
Chici Mafteiu, III, cupe cucuruz.
Stanu Leonte, greiţari 36., florinţi 5., greiţari 37, 14 cupe grîu.
Checicheşu Grigore, greiţari 15.
Suci Ştefanu, — —.
Ciotinu Toaderu, — —.
Răcianu Maria, — —.
Răcianu Ana, 8 cupe cucuruz.
Stanu Gaboru, greiţari, 34, 3, 9 cupe cucuruz.
Sabău Paşcu, — —.
Juganu Ghirasimu, — —.
Stanu Simionu, — —.
Stanu Iosipu, florint 1, greiţari 5.
Tătaru Petre, — —.
Juganu Grigore, — —.
Ranga Ioan, — —.
Rusu Andreiu, — —.
Neacu Dumitru, — —.
Moga Simeonu, — —.
Săcăleanu Ioanu, — —.
Moga Chirilă, 8 cupe grîu.
Stanu Costanu, florint 1.
Jucanu Iacov, greiţari 8.
Stanu Nechita, 29.
Răceanu Nistoru, — —.
Ola Văsică, — —.
Morăşanu Chirilă, — —.

Romanu Toaderu, — —.
Rusu Toaderu, — —.
Morășanu Maria, 8 cupe grîu.
Suciu Onu, — —.
Radu Georgie, greițari 17.
Stu Douțu, III cupe grîu.
Cătană Ursu, III cupe grîu.
Romanu Costanu, greițari 20, 40, II cupe grîu.
Rusu Grigoru, greițari 30.
Rusu Iosipu, — —.
Suciu Ignatul, — —.
Pituluşu Precupu, măriești 3.
Pituluşu Pavel, greițari 34.
Gerheşu Isailă, greițari 17, floriniți 5, 16 cupe orz.
Lazăru Dumitru, măriești 4.
Lazăru Vasilia, — —.
Cologi Ioan, — —.
Cologi Ștefanu, greițari 17, 6 cupe grîu.
Chişu Lupu, — —.
Cologi Manoilă, — —.
Apahideanu Teodoru, greițari 34.
Gocanu Ana, 26.
Ilieşu Vartolomei, greițari 34.
Ilieşu Pantelimon, greițari 64, 8 cupe gîru.
Suciu Chim, un zlot, florinți 13, 17, 34 cupe grîu.
Colța Grigoru, — —.
Bonta Mihaiu, — —.
Ilieşu Macarie, greițari 30.
Băldeanu Ștefan, greițari 8.
Băldeanu Andrei, greițari 8.
Bodişu Teodoru, greițari 17, II grîu.
Moga Dănilă, — —.
Nemişu Sofica, — —.
Gerheşu Samoilă, greițari 9, florinți 7, greițari 17, 9 cupe grîu.
Gerheşu Ioan, greițari 17.
Băldeanu Toderaș, — —.
Flore Iosipu, greițari 30.
Puşcaşu Ioan, măriești 2, 3, 8 cupe grîu.
Popa Ioan, — —.
Măşcăşanu Tomă, — —.
Popa Georgie, — —.
Gerheşu Vasilia, florinți 22, greițari 17, 8 cupe grîu.
Mulduvanu Dumitru, greițari 37, 8 cupe grîu.
Pop Lup, — —.
Jucanu Chirilă, 23.
Aceasta ieste Ulița cea Mare, famelii, 95.
Aceasta este ulița Șemnicului.
Rațu Ioanu, — —.
Borza Ioanu, — —.
Rusu Vasilia, 5 cupe grîu.
Popu Maria, greițari 20, 3 cupe grîu.
Vodă Dănilă, — —.
Chisăoan Maria, — —.
Baraianu Gavrilă, — —.
Gădăleanu Gașia, — —.
Stanu Onuțu, — —.
Popu Ștefanu, — —.
Suciu Pavăl, greițari 34.
Suciu Gligor, florinți 2, 14 cupe grîu.
Nemişu Vasilia, — —.
Suciu, Ioan, 6 greițari, 8, 3 cupe grîu.
Cocişu Costanu, — —.
Crişanu Vilă, 8 cupe grîu.
Crişanu Simionu, 8 cupe grîu.
Turdeanu Vasilie, — —.
Baba Ioanu, — —.
Babă Mihailă, — —.
Fărăgău Chiforu, greițari 17.
Bucuru Costanu, — —.
Cocişu Dochița, — —.
Bărăianu Flore, — —.
Bojanu Cosmă, — —.
Morășanu Georgie, — —.
Tabără Lucă, — —.
Mulduvanu Dămianu, 3 cupe grîu.
Podariu Simionu, 10.
Mulduvanu Vasilia, — —.
Boariu Ionu, — —.
Branu Cosmă, măriești 3, 5 cupe de grîu.
Mulduvanu Toaderu, — —.
Branu Ionu, — —.
Suciu Ionu cel tînăru, greițari 17.
Drăguliță Damianu, măriești 4, 8 cupe de grîu.
Siladi Ionu, florinți 7, 3, 9.
Șomlea Mărină, — —.
Pogăceanu Arsinte, un măriești, 6, 8 cupe grîu.
Pogăceanu Grigoriu, — —.
Peteanu Damianu, — —.
Ludușanu Irina, — —.
Boariu Macaria, greițari 34, măriești, 3 cupe grîu.
Mulduvanu Vasilie, — —.
Toporu Ană, — —.
Fărăgău Mariscă, greițari 30.
Corpădeanu Vasilică, florinți, 8, 4, 5., 60, 4 greițari.
Todea Nechită, 8 cupe grîu.
Haneşu Ieremia, greițari.
Soporanu Soane, 16 cupe cucuruz.
Soporanu Lup, — —.
Haneşu Grigoru, — —.
Orga Teodoru, greițari 13, florinți 100., 5, 8, 3, 16 cupe grîu.
Todea Arsînte, florinți 2, greițari 34., 8 cupe grîu.
Orga Onu, 3 cupe grîu.

Șipoșu Lariu, 1 mărieși.
Șipoșu Toaderu, 6 cupe grîu.
Careanu Vasilie, mărieși 3, (13).
Bernatu Ianoșu au dat o ferie de vinu.
Aceasta ieste uliță Șiemnicului, famelii, 59.

Însemnarea banilor care au fost a Clejii: la Metea Ignat s-a dat pre lemnu la Turda florinți 41 și doi mărieși și la meșter florinți 10. Și de la Nemișu Alexă florinți 36. Și iarăși s-au dat florinți 7,5 (?) și 6 greițari pe șindile din mîna dumnisale mai sus numitu Metea Ignatu.

Aceasta să să știe cum că Metea Ignatu fiind banii cinstitii Klejii în mîna dumnisale, mai sus numitu, și-au dat sama înaintea cinstiților Coratori, pentru toți.

Anul 1795, februarie 1 zile.

1795 luna februarie 4. Căscăș Nicodim s-au datu sama cîți bani în sama bisericii, din (care) s-au cheltuit, înaintea coratorilor a Clejii: florinți 90 și doi mărieși. Iarăși din banii bisericii au dat pe șingii florinți 6.

1794, s-au dat pentru lemn de la Palatca, Nemișu Alexă și Căscău Nicodimu și Mete Ignat au dat la Palatca pe lemnu 200 zloți.

Anul 1795 Iunie 1 zile s-au scris a Clejii cătu s-au datu întreba Biserici.

Anul 1795 Ionea în 10 zile.

Aceasta să să știe cum că bucatele care s-au strîns grău și cucuruz dintr-acelea s-au dat la meșter 10 merțe de grău, iară cele-la-lte care au întrecut s-au dat pentru bani grău câte 4 mărieși, cucuruzi cîte 3 mărieși și aceasta încă să să știe că banii pentru aceste bucate s-au datu pentru lemnu de la Morășu.

Aceasta să să știe cum că bucatele, grău, cucuruz s-au dat la meșteri și cucuruz, grău, iară grău câte 4 mărieși, au umblat acolo 18 ani de la Nicodim, nu poci spune eu cu gura. Nemeș Alecsă fii curatoru. Cioca Pavel (...fist) (sic!)

Crasil Vasilia au plătit 1 <fl>
Tude Leonte — — — 1 <fl>
Orga Onuțu — — — 1 <fl>
Băldeanu Ștefan — — 1 <fl>
Boariu Macaria — — 1 <fl>
Chișu Obreje — — 1 <fl>
Pușcașu Pavel — — 1 <fl>
Cămpean Ioan — — 1 <fl>

DATA CONCERNING THE BUILDING OF THE WOODEN CHURCH OF COJOCNA (1794—96)

(Abstract)

In the archives of the Romanian orthodox parish of Cojocna (district of Cluj) there is a "Register", dating from 1794—1795, written in Romanien language and Cyrillic letters. Covering 9 pages, it contains the parishioners' names (162 families) and the contribution they payed, in cash or in kind, for the building of a wooden curch. The total amount of money inscribed to the church consists of nearly 504 florins 36 "siebzehner", 1400 "Kreuzer" and one zloty; the payments in kind consist of (271 measures of wheat, 51 measures of maize, 2 feriae of wine and an unmesured quantity of barley.

The investigation of the whole "register" brings to our knowledge the material effort of a rural community whose economic resources were quite limited under

the feudal system, but also witnesses the existence of a social stratification underlined by each parishioner's contribution.

Some pages contain informations concerning the wooden building material, bought in Palatca, as well as the pay of the carpenters who built the church.

The draught of the wooden church in Cojocna is that of a building with pronaos and the nave placed within a rectangle, having, to the east, a polygonal apse. The walls are built in the "Blockverband" technique. The south side is provided with a porch. The steeple, bearing a truncaded cone-like roof rises above the pronaos, to the west. The church owns wooden icons dating from the XVIIIth century, religious books, printed in Wallachia (*Îndreptarea legii*, Tîrgoviște, 1652, the *Ceaslov* of Antim Ivireanul, Tîrgoviște, 1715, *Octoih*, București, 1720, etc.,). Near the pronaos, to the west. The church owns wooden icons dating from the — 18th geometric ornament (upside-down crosses, rosetts characteristic of wood, and a strange stylized bird) for the decoration repertory aplied in those times to stone.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

BCU Cluj / Central University Library Cluj

O ÎNCERCARE DE RELUARE A SUPPLEXULUI ÎN ANUL 1837

Mişcarea Supplexului din anii 1790—1792 a prilejuit formularea programului politic românesc din Transilvania, încununîndu-se astfel întreaga evoluţie din secolul al XVIII-lea pe linia cristalizării conştiinţei naţionale moderne. Realizarea în practică a programului a fost însă împiedicată de condiţiile politice nefavorabile ale vremii. Reculul reformismului iosefin şi postiosefin în faţa forţelor conservatoare din Imperiu, compromisul între puterea centrală vieneză şi nobilimea locală, în condiţiile începutului războaielor cu Franţa revoluţionară, părea a închide pentru moment orice posibilitate de acţiune politică îndreptată împotriva sistemului în vigoare.

Cercetările ultimului deceniu cu relevat însă, dincolo de concentrarea eforturilor mişcării naţionale româneşti spre sfera culturală, o continuitate şi în privinţa acţiunii politice propriu-zise, modificîndu-se doar căile şi metodele folosite. Locul iniţiativelor deschise, destinate şi unei opinii publice, este luat de informaţia confidenţială destinată împăratului, de memoriile adresate unor personalităţi influente, considerate favorabile cauzei româneşti. Conţinutul programului de revendicări, argumentaţia acestuia, rămîn însă cele din 1790—1792.

Un astfel de text, din perioada imediat următoare mişcării Supplexului, rezumă în 14 puncte argumentaţia de bază a programului politic românesc, aşa cum arată editorii săi, să susţină trează lupta în jurul acestuia[1]. În martie 1804 un cuprinzător memoriu adresat împăratului îşi propune să-i prezinte „amărîta a Neamului rumânesc din Marele Prinţipat al Ardealului stare, nedreptăţile şi greutăţile care fără nici o milă (milostivire) de cîteva sute de ani pe spatele lor le poartă". Memoriul reia revendicările româneşti pornind de-acum de la multitudinea situaţiilor concrete, cerînd prin rezolvarea acestora implicit o soluţionare a situaţiei generale a românilor din Transilvania[2]. Elaborat într-o vreme cînd Viena

[1] D. Prodan, Elena Cernea, *Încă un text din lupta politică a românilor din Transilvania*, în „Lucrări ştiinţifice", Seria Istorie, Oradea, 1973, p. 5—21. Pentru datarea acestui text în perioada cuprinsă între 1791—1794 oferă un punct de sprijin referirea din text la „ultima dietă" care a dezbătut problema luării pămînturilor clerului unit. Această dietă poate fi ori cea din 1790—1791 care în articolul CLVIII stabileşte drept sarcină a deputaţiei sistematice ecleziastice găsirea unei modalităţi „qualiter praejudicia ratione excisionis Portionum Canonicarum contra mentem legum proprietariis illata toli" (Protocolul dietei din 1790—1791, Cluj, 1832, Anexe, p. 94) ori cea din 1792 la care deputaţii unor oraşe şi reprezentanţii naţiunii săseşti cer restituirea porţiilor canonice acordate din hotarele lor (Protocolul dietei din 1792, Cluj, f.a., p. 398).

[2] Memoriul publicat de D. Prodan, *Încă un Supplex libellus românesc 1804*, Cluj, Editura Dacia, 1970.

dezbătea într-o comisie aulică specială reglementarea administrației Pământului Crăiesc[3], referirile din text la această problemă și caracterul preponderent al cazurilor concrete invocate tocmai din aceste părți, ne îndreptățesc a considera că alegerea momentului ridicării din nou a problematicii emancipării românești în atenția împăratului se leagă de acest prilej favorabil. Prezența unei copii autentificate la Brașov, purtînd girul oficial al secretarului jurat al Magistratului, Cristian Flechtenmacher[4], dovedește că memoriul a intrat în circuitul oficial. Multe din exemplele concrete de plîngeri ale românilor fiind din părțile Brașovului, prezența actului acolo se justifică deci și din acest punct de vedere.

Insurecția, ridicarea la arme, decretată în Transilvania în 1809 cu prilejul războiului împotriva Franței napoleoniene, oferă un nou prilej favorabil pentru punerea în discuție a programului politic românesc. Descoperirea în lăsămîntul arhiducelui Maximilian d'Este, comandantul insurecției din Transilvania, a textului în 14 puncte, elaborat în urmă cu două decenii[5], arată că speranțele conducătorilor mișcării se îndreptau spre sprijinul acestuia în condițiile în care aportul militar al românilor (mai ales al grănicerilor și al micii nobilimi) era de mare însemnătate. În aceeași inițiativă se încadrează și demersul, de-această dată oficial, al Consistoriului ortodox, din mai 1809, sub semnătura notarului Aron Budai și a asesorului Ioan Nandra, prin care se oferă participarea românească la constituirea unui corp de voluntari, cu condiția ca acesta să se numească *Hungarico-Vallachica* și să aibă ofițeri români în proporția voluntarilor de această naționalitate[6]. Era o aplicare la un caz concret a revendicării generale de participare a românilor la ocuparea funcțiilor de conducere în proporția numărului lor. Se remarcă totodată continuitatea acțiunilor românești prin reactualizarea actului în 14 puncte ca și prin revendicarea numirii de ofițeri români, care apare cu insistență și în memoriul din 1804.

Toate aceste inițiative în spiritul programului politic general, coroborate cu alte numeroase acțiuni revendicative concentrate asupra unor anume aspecte sau situații concrete, nu rămîn fără ecou la nivelul forurilor decizionale cărora li se adresează. În contextul general al unei tendințe spre reluarea reformelor interne în Imperiu după înfrîngerea gravă din 1805[7], și problematicii românești ridicate, după cum s-a văzut, cu insistență, i se caută anumite rezolvări, desigur în limitele concepției celor aflați la cîrma statului. Aprobarea alegerii în 1810, după o vacanță de 15

[3] Friedrich Teutsch, *Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk*, II, Sibiu, 1907, p. 398—399.

[4] Aurel Răduțiu, *O copie autentificată a lui Supplex Libellus din 1804*, în „Studii și materiale de istorie medie", IX, 1978, p. 143—152.

[5] Emanuel Turczynski, *Konfession und Nation*, Düsseldorf, 1976, p. 226, 240—242, 275—283.

[6] Arhivele Naționale Maghiare, Arhiva Guberniului Transilvaniei, F 46, nr. 4084/1809.

[7] Hugo Hantsch, *Die Geschichte Österreichs*, II, Graz—Wien—Köln, 1968, p. 262—265.

ani, a unui prelat român în fruntea episcopiei ortodoxe a Transilvaniei, deschiderea unei largi discuții asupra îmbunătățirii situației clerului românesc și a mijloacelor promovării culturii poporului român, marchează sfera de probleme în cadrul căreia Curtea era dispusă la dialog, la căutarea de soluții. Nu se acceptă, în schimb, nici o abordare a problemelor de fond, ale emancipării politice, care ar fi impus cu necesitate o modificare structurală a sistemului existent. În aceste limite deci, pe baza unor proiecte elaborate de fruntașii români ai epocii (Petru Maior, Vasile Moga, Ioan Bob, Aron Budai, Gheorghe Haines, Samuil Vulcan etc.) timp de două decenii discuțiile se concentrează asupra problemelor amintite.

Realizările practice dobîndite sînt puține, ceea ce însă aduce fără îndoială acest noian de proiecte și memorii, care obligă la referate, dezbateri, rezoluții, decrete imperiale, este menținerea în actualitatea atenției forurilor de conducere centrale și locale a problematicii românești, a necesității găsirii unor soluții ale acesteia. Colaborarea fruntașilor români, dincolo de deosebirile confesionale, în aceste acțiuni, antrenarea păturilor în primul rînd interesate, clerul și intelectualitatea, continuă tradițiile mișcării Supplexului și pregătesc terenul pentru noile acțiuni politice, mai largi, inițiate în contextul politic schimbat, de după 1830.

Prăbușirea regimului Restaurației în Franța a constituit semnalul unei ofensive general-europene a forțelor opuse absolutismului, conservatorismului social și asupririi naționale. În această atmosferă de ascensiune a liberalismului și a mișcărilor naționale, se activizează considerabil și viața politică din Transilvania. Convocarea dietei în 1834, la insistențele opoziției nobiliare, după o întrerupere de 23 de ani, oferă o nouă posibilitate pentru reactualizarea programului general de emancipare a românilor din Transilvania. Încercarea atît din partea guvernului, cît și din partea opoziției nobiliare de a capta sprijinul românilor erijîndu-se în apărătorii intereselor acestora, creează ocazia promovării programului propriu printr-o acțiune adresată deopotrivă Curții și dietei.

Memoriul, elaborat la sfîrșitul anului 1833 la Blaj pe baza reluării actelor mișcării Supplexului și revizuit la Sibiu unde principalul efort de redactare finală îi revine lui Aron Budai, este înaintat Curții sub semnătura celor doi episcopi români, Ioan Lemeni și Vasile Moga, la 17 aprilie 1834[8]. Apelînd la promisiunile imperiale făcute predecesorilor lor în 1792 privind reluarea discuției asupra programului politic românesc într-un moment potrivit, cei doi episcopi revendică în numele națiunii recunoașterea sa politică, pe baza argumentației vechimii, a numărului preponderent, a sarcinilor purtate și a restabilirii unei situații anterioare, pierdute în mod nedrept și ilegal. Curtea nu dovedește însă receptivitate nici de-această dată pentru dezbaterea problematicii politice, aducînd eternul argument al imuabilității sistemului politic-constituțional al prin-

[8] Detalii despre elaborarea actului în memoriile lui G. Barițiu publicate în „Observatoriulu", III, 1880, nr. 47, p. 165—166. Textul memoriului publicat de Ladislau Gyémánt, *Memoriul românilor ardeleni din anul 1834*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie din Cluj", 1974, p. 110—115.

cipatului și recomandînd așteptarea în liniște a dezbaterii dietale asupra proiectelor în suspensie privind situația clerului și promovarea culturii. Încercarea episcopului Lemeni de a prezenta memoriul dietei, prin intermediul comisarului imperial Ferdinand d'Este, nu se bucură nici ea de succes, aducîndu-i doar reproșuri și acuzații din partea conducătorilor opoziției nobiliare de „conspirație cu nemții împotriva țării ca pe vremea lui Horia"[9]. În aceste condiții nu mai are loc nici discuția dietală, recomandată de rezoluția imperială, asupra problemelor clerului și culturii, dieta fiind dizolvată în 1835 fără a fi adus o rezolvare problemelor stringente ale Transilvaniei.

Istoriografia consacrată mișcării naționale românești din Transilvania a consemnat pentru perioada cuprinsă între 1834 și revoluția de la 1848 mutarea accentului de la acțiunile generale pentru emanciparea întregii națiuni române din Transilvania spre tendința rezolvării unor probleme parțiale cum ar fi: situația clerului, problema școlară, statutul românilor de pe Pămîntul Crăiesc, problema limbii. Memoriile episcopilor români adresate dietelor din 1837 și 1842, deși poartă pecetea argumentației și spiritului Supplexului, se rezumă în revendicările lor la aspectele amintite, sperînd astfel să pregătească emanciparea generală prin succese parțiale, mai accesibile în condițiile politice ale vremii.

Iată însă că cercetările efectuate în fondul de acte rămase de la episcopul Moga ne permit conturarea în 1837, în preajma convocării noii diete la Sibiu, a unui alt moment de continuitate a tendinței de acțiune pe linia programului general, de reactualizare a principalelor prevederi ale programului Supplexului de pe o bază socială mai largă decît în anul 1834. Într-adevăr, după ce vestea decretului imperial din 14 februarie 1837 de convocare a dietei la Sibiu ajunge la cercurile din jurul episcopiei ortodoxe, în aceste cercuri dominate de personalitatea notarului consistorial Aron Budai se naște ideea folosirii prilejului pentru reafirmarea revendicărilor românești. Este elaborat deci un concept de memoriu adresat episcopului în numele clerului și nobilimii românești din fiecare protopopiat[10].

Memoriul pornește de la constatarea că din „vestea de obște" s-a aflat de convocarea de către împărat a dietei pentru îndreptarea greutăților sub care e apăsată țara și pentru facerea altor legi și rînduieli corespunzătoare timpurilor și împrejurărilor noi. În această situație el se adresează episcopului în calitatea sa de „cap nații și religii", de intermediar între tron și națiune, de purtător de grije atît spiritual cît și lumesc al poporului, pentru a înainta împăratului și dietei plîngerile nației, pentru a cîștiga lecuirea „de care mult era vrednice — însă de care pînă acum sau pentru nefericirea noastră sau pentru măsterimea vremilor nu s-au învrednicit".

Principala nedreptate, din care decurg și celelalte, este nesocotirea națiunii române, fie ea unită sau ortodoxă, între națiunile primite ale sta-

[9] „Observatoriulu", III, 1880, nr. 47, p. 165—166.
[10] Vezi Anexa I.

tului, ea fiind considerată ca „suferită pentru binele de obște". Această afirmație a legilor în vigoare e cu totul lipsită de temei, căci, conform mărturiei istoriilor mai vechi sau mai noi, națiunea română e cea mai veche în provincie, pînă-n secolul al XVIII-lea bărbații din sînul ei au ocupat cele mai mari dregătorii, iar pentru faptele lor de arme numeroase familii românești au fost înnobilate. Acestea se află și azi — spune memoriul — în număr mare în toate comitatele și îndeosebi în Hunedoara, Făgăraș și Chioar.

În ce privește primirea națiunii române pentru „binele de obște", acest lucru e valabil pentru toate națiunile din țară, căci fiecare are ca scop slujirea binelui de obște. Aceasta nu e deci o pricină pentru excluderea dintre națiunile recunoscute, ci dimpotrivă, deoarece nu există în țară greutăți pe care românii să nu le poarte împreună cu celelalte națiuni și nu există foloase aduse țării la care să nu contribuie și ei. Astfel agricultura e practicată în cea mai mare parte prin munca românilor. Tot ei poartă și negustătoria prin toată țara și prin alte țări. Românii dau două regimente pedestre de graniță și jumătate dintr-un regiment de călăreți, ei formează 3/4 din armata regulată. Națiunea română deci poartă aceleași greutăți și aduce aceleași foloase ca și celelalte națiuni. Conform legilor țării și a ceea ce învață profesorii academiilor, cei ce poartă greutățile trebuie să simtă și folosul. Românii însă nu pot intra la nici o dregătorie, oricît ar fi de învățați, fie ei uniți sau ortodocși. Cei ajunși totuși în vreo funcție mai înaltă trebuie să renunțe la confesiunea și, odată cu aceasta, la națiunea lor, „lucruri care sînt prea triste pentru națiia românească, care e cea mai veche întru această țară, care numără peste un milion de suflete și așa după mulțimea ei aduce cel mai mare folos patrii și împărății".

În al doilea rînd, religia ortodoxă e considerată și ea nereceptă, „suferită", în timp ce uniții nu se bucură nici ei de drepturi pe deplin egale cu celelalte religii. Conform istoriei bisericești și politice, religia grecească e cea mai veche în aceste părți, iar după introducerea catolicismului s-a bucurat de un statut egal cu acesta, după mărturia numeroaselor mănăstiri zidite și înzestrate de regi și principi. Odată cu frămîntările religioase aduse în secolul XVI de Reformă, dieta a consemnat drept religii recepte noile credințe introduse ca și cea catolică datorită bulversărilor pe care le-a suferit. Nu s-a spus nimic despre religia grecească, dar apoi aceasta, în mod abuziv, a început a fi considerată ca „suferită", deși nicăieri în legi nu stă scris așa ceva. Astfel s-a ajuns ca ortodocșii să fie excluși de la purtarea funcțiilor politice, deși înainte aveau drepturi egale cu catolicii și purtau orice dregătorie indiferent de religie, după vrednicia fiecăruia.

Reluînd deci încăodată firul argumentației pe baza „vechimii nației ca așezămînt și ca religie", a numărului, a sarcinilor purtate, a foloaselor aduse țării, memoriul se adresează episcopului solicitîndu-i energic ca o îndatorire a sa („nu numai ne rugăm dar te și poftim" — spun petiționarii) să înainteze cererile națiunii către împărat și dietă. Aceste cereri se

materializează în primirea naţiunii şi religiei româneşti între cele recunoscute şi ştergerea numirilor batjocoritoare de „neprimiţi, suferiţi“ care „nici naţiei româneşti, nici relighii greceşti, dar nici cultivatului nostru veac nu sînt bine potrivite“.

Aceste revendicări, continuă memoriul, au mai fost înaintate în 1791 de predecesorii episcopi, dar nu se ştie ce s-a hotărît asupra lor. Probabil din cauza îndelungatelor războaie nu s-a adus nici o decizie. Acum episcopul, în calitatea sa de urmaş în funcţie al predecesorilor amintiţi şi de cap al clerului şi a naţii să ostenească în această treabă „avînd de la noi toată putearea şi volniciia în numele nostru şi a naţii“.

Analogii pentru rezolvarea cererilor româneşti oferă nu numai alte naţii luminate unde oricine are drepturile sale după vrednicie, fără deosebire de religie, ci chiar Ungaria vecină unde cu 40 de ani în urmă s-a recunoscut pentru ortodocşii români şi sîrbi dreptul la toate dregătoriile, iar episcopii lor au primit loc şi vot în dietă.

În încheiere, naţiunea română, în cazul redobîndirii drepturilor sale pierdute prin nedreptatea vremilor, făgăduieşte în faţa „Europei cei luminate“ loialitate, credinţă, păzirea legilor.

Într-un alt concept, mai scurt, adresat episcopului în numele credincioşilor[11], accentul se pune pe antecedentele din 1791—1792 şi 1834 ale acţiunii pentru dezvăluirea în faţa împăratului şi dietei a stării triste a naţiunii române „scăpătată prin mutarea vremilor din iuşurile conţivilităţii celora lante naţii împreună aflătoare“, pe care le-a deţinut, conform dovezilor aduse, pînă-n secolul XVI. Cu toate aceste memorii ale episcopilor care au „în suflete legate îngrijirea de fericirea dinlăontru şi dinafară a suplicanşii naţii româneşti“, totuşi pentru naţiunea română, cea mai numeroasă în ţară şi care poartă sarcinile în proporţia numărului ei, nu s-a hotărît nimic. Nu s-a acordat dreptul de concivilitate, de reprezentare proporţională, fără deosebire de rit, în dietă, la dregătorii, într-un cuvînt beneficiul drepturilor de care se bucură celelalte naţiuni şi religii. Cum naţiunea română s-a bucurat de cele revendicate începînd din secolul IX, de cînd l-a ales de bună voie domn pe Tuhutum, pînă-n secolul XVI, ea e încredinţată că împăratul şi dieta, „privind cu ochi părinteşti la stările veacurilor de acum cari fieşte căria nu tăgăduiesc drepturile omenirii“, vor aproba cele cerute. De aceea petiţionarii se adresează episcopului cu rugămintea ca, pe baza datoriei sale faţă de credincioşii săi, împreună cu „D. Episcopul de legea iară românească unit“ să înainteze spre aprobare revendicarea privind „întoarcerea naţii româneşti la iuşurile într-una cu celelalte naţii a ţării avute“.

Am rezumat pe larg conţinutul celor două concepte pentru a evidenţia faptul că ele urmează fidel linia argumentării, ductul ideilor, cunoscutelor acte programatice din 1791 şi 1792. Ideea fundamentală a reîntoarcerii la o situaţie anterioară pierdută în mod abuziv şi ilegal, „prin nedreptatea vremurilor“, argumentaţia istorică, juridică şi de drept na-

[11] Vezi Anexa II.

tural adusă în sprijinul acestei idei, formularea revendicărilor, evocă, uneori cuvînt cu cuvînt, programul Supplexului. Dincolo deci de intenția declarată de a relua firul acțiunilor politice din 1791 și 1834, aceste similitudini marchează o inspirație directă din actul redactat în 1791, avut la îndemînă de autorii conceptelor. Ceea ce apare nou și constituie un reflex al stării de spirit generale de după 1830, este referirea repetată la „Europa cea luminată", la „cultivatul veac" care „fieşte căria nu tăgăduieşte drepturile omenirii". Într-o perioadă în care atît reformismul nobiliar cît și luările de atitudine guvernamentale uzează de o terminologie menită a sugera aderența la schimbările impuse de exigențele vremii, referirea memoriilor la acest aspect, pe lîngă influența firească a noului context politic european, era destinată de a obține convertirea frumoaselor vorbe și promisiuni ale ambelor tabere în realități palpabile.

Cele două memorii au fost concepute ca formulare care urmau a fi semnate de clerul și nobilimea fiecărui protopopiat (în cazul primului) și de credincioșii ortodocși în general (în cazul celui de-al doilea). Referirea accentuată și repetată în ambele texte la datoria și obligația episcopului în promovarea cererilor națiunii arată că se urmărea o acțiune cu o largă bază socială, în care episcopului să-i revină doar rolul de plenipotențiar în calitatea sa de „cap națiii și relighii". Mișcarea urma să depășească deosebirile confesionale, textul, deși provenit din mediul ortodox, făcînd referiri frecvente și la situația uniților, iar revendicările fiind formulate de pe o platformă națională și nu confesională. Al doilea concept, de altfel, avansa ideea unei colaborări a celor doi episcopi români în vederea promovării obiectivelor comune, naționale.

Ce s-a întîmplat cu aceste inițiative și cum s-a ajuns pînă la urmă la cunoscutul program mai restrîns de revendicări înaintat de Vasile Moga dietei din 1837? Încă în 26 februarie 1837 episcopul se adresa clerului diecezan cerînd să-i înainteze pe puncte revendicările sale spre a fi înaintate la dietă[12]. În 15 aprilie el revine cu un nou apel, solicitînd de această dată elemente concrete: cîți preoți au fost arestați abuziv, cîți slujitori bisericești au fost recrutați, ce averi bisericești și porții canonice s-au confiscat?[13].

Biograful episcopului Moga, Sebastian Stanca, opinează că aceste solicitări au rămas fără ecou[14]. Dincolo de dovada indirectă furnizată de memoriul lui Moga către dietă, în care apar repetate referiri la „relațiile oficiale ale protopopilor din arhiva episcopală", avem acum la îndemînă textul unui asemenea răspuns adresat la solicitarea episcopului de către clerul ortodox din protopopiatul Zlatnei[15], care ne permite să apreciem felul în care clerul a răspuns la această inițiativă.

[12] Biblioteca Mitropoliei din Sibiu, Fond Vasile Moga, nr. 862.
[13] Ibidem, nr. 861.
[14] Sebastian Stanca, *Viața și activitatea Episcopului Vasile Moga 1774—1845*, Cluj, 1938, p. 88.
[15] Vezi Anexa III.

Cei 17 parohi semnatari din protopopiatul Zlatnei îşi înaintează cererile lor episcopului prin protopopul Iosif Ighian, cu rugămintea de a fi prezentate împăratului şi dietei ce se va întruni în curînd. Şirul revendicărilor în şapte puncte se deschide în mod semnificativ printr-o declaraţie de adeziune la cauza emancipării generale a naţiunii şi religiei: „Ca naţia noastră de-a-npriună cu relighia să fie primită". Urmează apoi revendicările concrete ale clerului cu referiri de multe ori locale. Se cere astfel scutirea preoţilor ortodocşi de porţia pe cap şi pe averile lor, de dijmele domneşti, de taxa domnească, de slujba pentru pămînturile lor din alt sat, de vămile la poduri şi tîrguri. Clerul ortodox, asemenea celui unit, să beneficieze de plată din partea Fiscului şi de casă parohială, pentru că sărăcia credincioşilor nu le permite asigurarea subzistenţei pe seama contribuţiei acestora. Să se reglementeze problema căsătoriilor mixte şi a trecerilor de la unire la ortodoxie. Slujitorii bisericeşti să fie scutiţi de sarcinile obşteşti şi de slujbele domneşti, acestea urmînd a fi preluate de comunitate. Să se aplice prevederile decretului din 1816 privind înfiinţarea unei şcoli în fiecare parohie, iar în şcolile existente să se asigure dascăli români, cunoscători ai celor necesare pentru învăţarea copiilor şi nu din cei „care nici vorbi cu pruncii noştri nu ştie".

În încheiere petiţionarii îşi exprimă speranţa că aceste cereri „de care numai maşterimea vremilor ne-au despoiat" vor fi îndeplinite de către împărat şi dietă.

Acest act, care poate fi privit ca un prototip al acelor rapoarte protopopeşti de care vorbeşte memoriul lui Moga, cuprinde elemente care vădesc influenţa conceptelor elaborate pentru o acţiune generală. Primul punct şi ideea finală a restituirii unor drepturi pierdute în mod abuziv indică în acest sens. Revendicările concrete se concentrează însă asupra problematicii specifice clerului ortodox, de multe ori în comparaţie cu situaţia clerului unit. Avînd la dispoziţie acest material concret şi luînd în considerare condiţiile politice existente prin realizarea unui compromis la dieta de la Sibiu între opoziţia nobiliară şi guvern[16], episcopul Moga şi cercul din jurul său restrînge acţiunea revendicativă la ceea ce părea a avea mai multe şanse de izbîndă decît reluarea programului politic integral. Contradicţiile între catolici şi protestanţi la dietă, prezenţa în instrucţiunile unor deputaţi a emancipării religiei ortodoxe, explică de ce în memoriul înaintat de Vasile Moga dietei în 18 iulie 1837[17] prevaleză revendicările clerului ortodox aşa cum le-am văzut formulate şi în cererea din Zlatna: îmbunătăţirea situaţiei materiale a clerului prin scutiri de dajde, vamă pentru avere, dijmă, sarcini domeniale, prin acordarea de pămînturi parohiale şi ajutoare băneşti, prin dreptul la dijmă de

[16] Pentru aceste condiţii politice vezi: Ladislau Gyémánt, *Acţiuni petiţionare ale românilor din Transilvania în perioada 1834—1838*, în „Studia Universitatis Babeş-Bolyai", Series Historia, 1971, 2, p. 31—52.

[17] Textul original latin în: *Erdély nagyfejedelemség 1837-ik esztendöben aprilis 17-én Nagy Szeben szabad királyi városban hirdetett országgyülésének irományköny*ve, Sibiu, f.a., p. 203—211; traducerea românească în: „Foaie pentru minte, inimă şi literatură", 1840, nr. 44—45, p. 345—349, 353—358.

la credincioşii proprii; scutirea slujitorilor bisericeşti de taxa capului; reglementarea căsătoriilor mixte. La acestea se adaugă încetarea arestărilor şi recrutărilor abuzive ale clerului şi asigurarea unor posibilităţi de instruire prin înfiinţarea unui seminar la Sibiu. Referinţa specială în text la situaţia preoţilor din munţi, lipsiţi de orice plată, reia un element concret al petiţiei de la Zlatna, dovedind încăodată legătura dintre cele două acte.

Alături de problema clerului ortodox, memoriul lui Moga abordează şi cea a Pământului Crăiesc, detaşînd deci şi acest element concret din programul general, în condiţiile în care la dietă se manifestă semne ale contradicţiilor între saşi şi celelalte două naţiuni privilegiate, contradicţii care, mai ales în problema limbii oficiale, vor cunoaşte o amploare crescîndă pînă la 1848. Considerînd astfel perspectivele de rezolvare mai favorabile, episcopul solicită recunoaşterea dietală a drepturilor egale ale românilor pe Pământul Crăiesc, stipulate deja într-o serie de rezoluţii imperiale şi concretizarea acestor drepturi în primirea românilor la dregătorii, meşteşugari, bresle, beneficierea de veniturile publice, asigurarea egalităţii clerului ortodox cu cel luteran.

Dacă programul de revendicări înaintat dietei din 1837 se restrînge deci la aceste două probleme, în schimb în argumentaţie se preiau o seamă de elemente ale conceptelor de memoriu general pregătite anterior, care aparţin de fapt spiritului şi tradiţiei Supplexului. Apare astfel ideea numărului, a sarcinilor purtate, a contribuţiei românilor la promovarea diferitelor ramuri economice şi la apărarea ţării. Ideea reîntoarcerii la drepturi deţinute anterior dar pierdute prin nedreptăţile vremurilor e aplicată la cazul concret al dijmei clerului ortodox, după cum revendicarea ştergerii unor denumiri jignitoare apare şi ea, dar numai cu privire la cler. Nu lipseşte nici referirea la „spiritul acestui veac lăudat pentru umnitatea care cere ca fiecăruia să i se dea dreptul său". Acţiunea episcopului e justificată în spiritul celor două concepte prin continuarea a ceea ce au început predecesorii săi şi prin obligaţiile funcţiei sale. În sfîrşit, programul restrîns e considerat ca un prim pas pînă se va rezolva „îmbunătăţirea sorţii după adevăr şi dreptate a întregii săracii naţii".

Fără a pierde deci din vedere programul politic general şi uzînd de argumentaţia acestuia, memoriul lui Moga din 1837 rămîne totuşi la problemele specifice în primul rînd clerului ortodox, ceea ce exclude pentru moment realizarea colaborării preconizate între cele două confesiuni româneşti. Că elemente favorabile unei atari acţiuni comune, mai largi, au existat şi în cadrul uniţilor dovedeşte starea de spirit premergătoare dietei cînd episcopul Lemeni era asaltat cu cereri pentru folosirea prilejului ivit în vederea promovării revendicărilor româneşti. La sfîrşitul lui februarie 1837, vicarul de Şimleu, Alexandru Şterca Şuluţiu insista pentru convocarea sinodului care să elaboreze programul de revendicări. Vicarii de Făgăraş şi de Haţeg, făcîndu-se ecoul cererilor clerului subordonat solicitau punerea la ordinea zilei a revendicărilor concrete ale clerului unit

privind dreptul la dijmă, scutirea slujitorilor bisericești etc.[18]. Semnificativ pentru starea de spirit a clerului unit e că atunci cînd după încheierea dietei, în iulie 1838, se convoacă sinodul pentru depunerea jurămîntului omagial față de împărat, solicitarea Guberniului de a se depune jurămînt și pe Unio Trium Nationum întîmpină o puternică rezistență. Același Șuluțiu exprimă această poziție arătînd: „auzitu-s-a în toată lumea o poftă mai nedreaptă ca aceea ca un cler român, care trăiește din binefacerile românilor și de la români... că el va susține, va părtini și va apăra toate legile și privilegiile celor trei națiuni, prin care națiunea lui cea română se ține sub jugul servitutei?". Drept rezultat sinodul adoptă o declarație în care se menține dreptul de a se cere pe căi legale libertatea și egalitatea națiunii române cu privire la toate drepturile și beneficiile politice și cetățenești ale celorlalte națiuni din țară[19].

În pofida acestei stări de spirit care e analoagă cu cea care anima autorii conceptelor ortodoxe, în 1837 colaborarea nu se înfiripă. Episcopul Lemeni se dovedește refractar la inițiativele privind sinodul considerînd că dieta are alte probleme la ordinea zilei și va fi prea scurtă pentru a se ocupa de revendicările românești. Ca și Moga, el preferă să se rezume la revendicările specifice clerului său pe care le înaintează în martie 1838 direct împăratului, cerînd egalitatea clerului unit cu cel catolic în privința porțiilor canonice, dreptul clerului unit la dijmă, înlăturarea limitei de 90 de familii necesare pentru înființarea unei parohii. Argumentația este de asemenea specifică uniților, insistîndu-se pe Diplomele Unirii și pe interesul promovării Unirii religioase înlăturîndu-se piedicile din calea acesteia[20].

Desigur că pe aceste baze confesionale în ce privește revendicările formulate colaborarea în 1837—1838 nu a fost posibilă. Conceptele de memorii pregătite în preajma dietei în cercurile de la Sibiu ca și atitudinea sinodului de la Blaj din 1838 arată însă că tradiția Supplexului, programul, revendicările și argumentația acestuia constituiau o realitate vie, chiar dacă în luările de poziție oficiale ale episcopilor adresate forurilor decizionale au prevalat în cele din urmă considerentele de tactică imediată, de obținere a unor rezolvări parțiale ce păreau mai accesibile în condițiile date. Chiar aceste memorii bazate pe revendicări specifice fiecărei confesiuni sînt însă tributare în argumentația lor spiritului Supplexului ce anima mișcarea națională românească. Acest moment de continuitate din anii 1837—1838 în promovarea tradiției și ideilor Supplexului oferă astfel o nouă punte spre înțelegerea cauzelor pentru care ele reapar cu atîta pregnanță în programul revoluției de la 1848.

LADISLAU GYÉMÁNT

[18] Arhivele Statului Alba Iulia, Fond Blaj, Protocolul prezidial al episcopiei de Făgăraș, 31/1837, nr. 426, 524, 544, 1154.

[19] T. V. Păcățean, *Cartea de Aur*, I, Sibiu, 1902, p. 175.

[20] Arh. Stat. Alba Iulia, Fd. Blaj, Protocolul prezidial al episcopiei de Făgăraș, nr. 32/1838, nr. 184.

ANEXA I

Concept de memoriu din anul 1837 adresat episcopului ortodox Vasile Moga în numele clerului și nobilimii din fiecare protopopiat[1].

Prealuminate și Preasfințite Doamne Episcoape Noo mult milostive!!

Înțelegînd din veastea de obște, cumcă s-ar fi milostivit înnălțatul nostru înpărat și mult milostivul părinte a asculta umilita părearea înnălțatului Cr. Gubernium și a țării noastre și a îngăduit ca să fie dietă sau adunare de țară, spre sfătuire pentru îndreptarea greotăților, despre a cărora apăsare să jăluiește țara și spre facerea altor legi și rînduieli care să fie timpurilor și stărilor înprejur de acum mai cuviincioase și mai potrivite — iată îndrăznim și noi cei mai jos iscăliți preoții și neameșii în sînul acestui protopopiat lăcuitori, cu adîncă umilință a ne arăta greotățile care de mult ne apasă și tristele rane ce de mult poftesc mîngăincioasă lecuire și cu fiască nădejde a le vărsa în părintesc sînul Preao Sfințit Mării Tale, pe care mila lui Dumnezeu și a înpărătești Măriri spre a noastră mîngăere atît și sufletească cît și trupească te-au rînduit; cu acel sfîrșit ca Măria ta, ca unul ce ești cap nații și relighii și înțelept mîngăitoriu întru prea înnaltul thron și înpilata noastră nație, aceastea greotăți cu umilință să le arăți și să le așterni înnălțatei înpărătești măriri și C. C. Staturi și Rînduri și cu toată osîrdia să te ostenești ca aceastea greotăți și rane, carea apasă nația noastră să căștige acea lecuire, de care de mult era vreadnice — însă de care pînă acum sau pentru nefericirea noastră sau pentru măsterimea vremilor nu s-au învrednicit. Cea mai mare rană carea apasă nația noastră și din care toate celealalte greotăți ca dintr-un izvor să nasc și curg este.

Intîiu. Pentru că nația noastră românească, nice ceaia care au priimit releghia greco catholicească sau cea unită, nice ceaia ce să zice neunită, nu se numără între națiile ceale priimite statului precum cea ungurească, săcuiască și săsască; ba încă în legile țării destul cu nedreptul, precum noi judecăm, să zice nația noastră a fi numai priimită, suferită pentru binele de obște. Cu ce temeiu s-au putut face această lege? și ce pricini au fost de națiia noastră nu să numără și nu să socotească întru națiile țării sau a statului? nu putem destul a ne mira — cînd și trădaniile și istoriile atît ceale nouă, cît și ceale vechi, cu un glas mărturisesc cum această nație a noastră iaste cea mai veache în provințiia aceasta și cum că din sinul aceștii nații, în veacurile ceale vechi pînă la veacul al 17-lea cînd s-au alcătuit legile țării; mulțime de bărbați au purtat ceale mai mari deregătorii în această țară și pentru folosul vitejiilor ce au arătat această nație în vechime și în veacurile ceale mai dipe urmă spre apărarea patrii mulțime de familii după Craii Ungarii și Prințipii aceștii țări rădicați în treapta și numărul neameșilor, care să află în mulțime în toate varmeghiile, iar mai de osăbit în slav. varmeghiia Hunidoarii, în descriptul Făgărașului și al Chioarului. Iar cîtui

Pentru cuvintele acealea a legilor care zic: că națiia noastră iaste priimită în țară numai *Pentru binele de obște,* nu atîta să supără națiia noastră pentru că

[1] Biblioteca Mitropoliei din Sibiu, Fond Vasile Moga, nr. 864.

aceastea cu dreptul să pot zice *pentru binele de obşte* dar tălmăcirea lor de acum este naţii noastre spre mare greotate. Pentru că noi socotim că fieşte care naţie acea ungurească, precum cea săcuiască şi săsască numai pentru binele de obşte sînt în patriia aceasta, ei trebue să fie pentru că almintrilea ar trăbui să urmeze stricare ţării şi perirea aceiiaşi; aşa dară şi naţiia românească este pentru binele de obşte şi tocma din această pricină ar trebui ca şi aceasta să să numere între naţiile statului şi nu pentru că este *pentru binele de obşte* să să socotească numai ca priimită sau suferită.

Care greotate este în patriia noastră, care o poartă cealealalte trii naţii şi cea românească să nu o poarte? Sau care folos aduc acealea trii naţii patrii şi la acela să nu ajute şi naţiia noastră? De folosesc acealea trii naţii ce să zic ale statului prin economia cîmpului au nu poartă aceasta economie în cea mai mare parte naţiia noastră? De aduc acealea folos patrii prin neguţătorie au nu fiii noştri românesţi poartă şi fac neguţătoriia prin toată ţara şi prin alte ţări străine? De păzesc cealealalte trii naţii ţara noastră de năvălirile vrăjmaşilor, au nu stă armadia ţării cea mai mare parte din fiii aceştii naţii românesţi? cum nu este cunoscut că din naţiia românească sînt doao reghementuri pedestre şi jumătate reghement călăraş, ce să chiamă miliţie de graniţă sau grăniceari? care adease ori de la fierul plugului aleargă la fierul războiului şi ca nişte cetăţi mişcătoare păzesc patriia de năvălirile dujmanilor şi-şi varsă sîngele pentru dînsa? Cine nu ştie că în trii reghementuri regulate pedestre şi unul de husari trii părţi de voinici sînt tot fiii aceştii naţii? A cărora vitejie şi credinţă cătră înpărătescul thron şi patriia sa o adeverează istoriia vremilor noastre. Aşa dară dacă naţiia romanească toate acealea greotăţi poartă care şi cealealalte trii naţii, dacă tot acel folos aduce încă şi mai mult decît acealea — pentru ce naţiia românească nu să numără întră acealea trii naţii ale statului? Şi pentru ce această naţie nu să înpărtăşeşte din acealea folosuri din care să înpărtăşesc acelealalte trii naţii? Legile ţării strigă şi profesorii academiilor învaţă: cumcă cine poartă greotăţile să simtă şi folosul care urmează după acealea — însă naţiia românească numai greotăţile poartă, din folosuri nimica nu simte — fiii naţii noastre nu pot întra nici la o dregătorie fie batăr cît de învăţaţi — nici la varmeghii, nici în scaunele ceale săsăşti, nu numai cei ce urmează leagea cea neunită, dar nici cei de cea unită, sau greco-catholică şi de au şi ajuns vreunul vreodată la vreo dregătorie mai înnaltă — care nu putem tăgădui — unul ca acesta sau că s-au numit ungur sau că ş-au lăsat leagea sa şi au priimit cea catholicească, sau calvină sau lutărană şi poate doară şi cea ariană şi cu relighia deodată s-au lepădat şi de naţiia sa, numai ca să poată întra în dregătorie. Lucruri care sînt prea triste pentru naţiia românească, care e cea mai veche întru această ţară, care numără peste un milion de suflete şi aşa după mulţimea ei aduce cel mai mare folos patrii şi înpărăţii.

Al doilea rînd. Este pentru că releghia noastră cea neunită nu este priimită între ceale patru releghii ce să zic priimite, adecă: cea romană-catholică, cea calvină, lutărană şi ariiană — ci numai *suferită* să zice. Pentru aceaia nice să înpărtăşaşte de acealea drepturi care le au cealealalte patru releghii ba cei mai mult nici releghia fraţilor noştri celor uniţi cu biserarica Romei nu să înpărtăşesc pe deplin din mai sus zisăle drepturi. Ştiut şi cunoscut lucru este din istoriia bisericească şi politicească, cumcă releghiia grecească în părţile aceastea iaste cea mai vea-

che şi cum că şi naţia ungurească la venirea ei această releghie au priimit şi întru această lungă vreme s-au odihnit. Mai pe urmă au întrat în provinţiile Ungarii releghiia romano-catholicească carea o au înbrăţişat o parte a naţii ungureşti şi care o urma şi craiu Ungarii, însă aşa cît releghiia grecească cît asemenea drepturi avea petutindinea, carea adeverează mulţimea mănăstirilor greceşti în Ungaria şi Transilvaniia zidite şi înzestrate de vechii Chirai[2] ai Ungarii; precum şi de prinţipi Tranzilvanii — aşa aceastea doaă releghii lungă vreame au vieţuit una lîngă alta. Mai pe urmă după ce pe la începutul veacului al 16—lea releghiile cea lutărană calvineească şi ariiană au întrat în Transilvania şi gonind pe cea romano-catholicească şi iar primindu-o — s-au priimit aceaste releghii *ca după leage* şi ale ţării fiind acealea *atunci noaă* — au început releghiia cea grecească, despre care la adunările ţării, ca despre cea mai veche, vorbă nu s-au făcut, a să numi *releghie suferită!* o numire care nu numai că este înpotriva legilor (pentru că în articuli ţării din care s-au adunat şi s-au făcut aceaste legi nicăiri nu stă scris: că releghiia grecească e numai priimită sau suferită) dar şi cu totul spre batjocura naţii româneşti şi aşa şi pre aceia care ţin această relighie i-au închis cu totul afară de la purtarea vreunii deregătorii politiceşti măcar că pînă la întrarea acestor noaă releghii, în această ţară, releghia grecească au fost priimită ca şi cea romană-catholicească şi cei ce să ţinea de aceasta purta orice fealiu de deregătorii fără de osăbire fieşte care după vredniciile sale, pre cum aceasta o mulţime de pilde adeverează.

Aşa dară dacă este naţiia românească cea mai veache şi cu aşăzămîntul şi cu relighia întru această provinţie, dacă această naţie după mulţimea ei cea mai mare greutate a ţării poartă, dacă ca economii de cîmp, ca neguţătorii cel mai mare folos aduc patrii, dacă fiii aceştii naţii ca soldaţi de graniţă şi regulaţi îşi varsă sîngele şi ca neameş în vechime adease ori şi l-au vărsat pentru patriia lor şi pre înnaltul thron — năzuim la părinţeasca mila şi ajutoriul Preaosfinţit Mării Tale şi ca nişte fii de maştiha lor mult asupriţi cu cea mai adîncă umilinţă nu numai ne rugăm dar te şi poftim cu această umilită şi dreaptă cearere a noastră să te milostiveşti a o aşterne şi şi mai pre larg a o arăta prea înnaltului şi mult milostivului thron a Chesaro-Crăeştii Măriri şi Cinstitelor Staturi şi Rînduri, ca să să milostivească atît naţiia cît şi relighiia noastră a o priimi întră naţiile statului şi releghiile ceale ce să numesc priimite se va lepăda, a stearge aceale batjocoroasă numire care să dau naţiei româneşti şi releghii greceşti adecă: *neprimite, suferite* — care numiri nici naţiei româneşti, nici relighii greceşti, dar nici cultivatului nostru veac nu sînt bine potrivite şi naţiia noastră cu atîta mai mare o apasă cu cît că nici odinioară nu să va putea dovedi cumcă naţiia noastră de celealalte naţii s-ar fi rugat să fie în patriia aceasta suferită sau priimită.

Preaosfinţite Doamne Episcope! Aşa ne-au povestit părinţii noştri dintră carii unii încă sînt în viaţă cumcă Exelenţiia sa în Domnul răposatul episcop unit al Făgăraşului Domnul Ioan Bob, înpreună cu răposatul D. Gherasim Adamovici cu tot clerul şi statul milităresc şi ţivilicesc încă la anul 1791 ar fi întins o asemenea plîngere şi rugăciune către înălţ. înpărat Leopold al 2-lea şi către Înn. Staturi şi Rînduri — însă ce-au hotărît atunci, noi nimic nu ştim; poate că pentru urmatele îndelung războae nimic nu s-au hotărît. Pentru aceia Măriia ta ca următoriul ace-

[2] În sens de: *regi*.

lora și că capul clerului și a națiii, să te milostivești a osteni întru această treabă — avînd de la noi toată putearea și volniciia în numele nostru și a națiii a pofti toate acealea care sînt dreapte și națiii de folos; și de care drepturi numai măsterimea vremilor au despoiat națiia noastră cea românească.

Aceastea drepturi nu numai nădăjduim noi și națiia dar sîntem și cu totul încredințați că de la nemărginita iubire de dreptate a înnălțatului nostru monarh, dela mărimea sufletului Cinstitelor Staturi și Rînduri și dela omenirea tînguirilor noastre pe lezne vom putea dobîndi.

Noi nu vrem să aducem pilde streine de la alte națiii luminate, unde ori cine are drepturile sale după vrednicciia sa, fără osăbire releghii care o urmează, pe sîngură Ungariia o aducem înnainte. Această țară învecinată încă înnainte de 40 de ani, nu numai pe români, carii sînt cei mai vechi ai ei lăcuitori, dar și pe sîrbi, care sînt cu mult mai noi, i-au priimit în toate deregătoriile sale și i-au făcut asemenea celorlalți lăcuitori, așa cît fără de osăbirea neamului și a releghii la orice treaptă înnaltă a deregătorii să pot după vrednicie a să înnălța și episcopii sîrbilor și ai românilor, carii urmează leagea grecească neunită, aseaminea și cei slavonicești au șeaderea și votumurile sale la dieta țării[3].

Prea luminate Doamne! De va fi ticălosita națiia noastră cea românească, pre cum nădăjduiaște, prin mijlocirea Preaosfintei Mării tale de milostivul nostru monarh și de Înn. Staturi și Rînduri așa de norocoasă ca să-și căștige drepturile sale, de carea nedreptatea vremilor o au despoiat, să făgăduiaște înnaintea lui Dumnezeu și înnaintea Europii cei luminate că nu numai creștină bună — iubitoare de-aproapelui și păzitoare legilor ca și pînă acuma va fi, dar ce mai scump va avea — viiața și avearea își va jărtfi ori în ce vreame și ori în ce ceas pentru înnălțatul ei înpărat și thron înpărătesc, pentru iubita sa patrie și pentru compatrioții săi, dară noi plini de o dulce nădejde cu cea mai mare și adîncă plecăciune murim Ai Preaosfînt și Prealuminatei Mării tale

umiliți șerbi și caplani

Preoții și neamesii acestui Protopopiat

ANEXA II.

Concept de memoriu din anul 1837 către episcopul Vasile Moga în numele credincioșilor ortodocși[4].

Prea luminate D. Episcope!

Încredințați aflîndu-ne de aceia precum răposații ântețesori episcopi de relighia răsăriteană unit și neunit ca reprezentanși ai întregii națiii romanești din Transilvania, n-au lipsit la anii 1791 și 1792 prin umilitele sale reprezentații în numele națiii sale a pune înaintea prea Sfinției Sale Măriri înpărătești starea cea

[3] Se referă la articolele de lege 27/1791 și 10/1792 ale dietei Ungariei care au asigurat ortodocșilor drepturi cetățenești, dreptul la proprietate și ocuparea tuturor funcțiilor, iar mitropolitului și episcopilor loc și vot în dietă.

[4] Bibl. Mitropoliei Sibiu, Fd. Vasile Moga, nr. 863.

tristă a naţii romaneşti din acest prinţipat şi scăpătată prin mutarea vremilor din iusurile conţivilităţii celora lante naţii înpreună aflătoare, care, după întemeiatele şi nemişcatele din adevăr întru acele reprezentaţii dovezi înainte de seculusu a 16-lea întru asemenea şi fără osăbire le-au avut şi cumcă macar că rezultatumul acelora şi la anul 1834 de către Măria ta prin înţelegerea cu Măria sa D. Episcop al relighii greceşti unite ca de către acia care aveţi în suflete legate îngrijirea de fericirea din lăontru şi dinafară a suplicanşii naţii romăneşti, s-ar fi desvăluit înnaintea aceiaş prea osfinţite măriri, totuş cu întristare privim şi vedem că pentru falnica această naţie suplicanşă românească, ca pentru una ce stă în populaţie mai mare ca toate cele lalte naţii a ţării şi întru aşa măsură poartă şi greotăţile şi care de pururea petrece în odihnă şi credinţă către patrie şi înaltul monarh, nici o mişcare nu s-au făcut ca să fie întoarsă la întreg iusul ţivilis avut, cu primirea a proporţiune din individuumurile romane fără osăbirea relighii la ofiţiumurile cardinale şi la cele mai mici, precum şi la alegerea deputaţilor la dieţă şi înpărtăşirea cu benefiţiumurile ce au celelante naţii şi relighii, întocmă precum le folosea naţia românească toate aceastea dinainte de sfîrşitul secului a 9-lea cînd au dat dînsa dreapta cu Tuhutum, domnul ungurilor şi din bună voe l-au ales sieş domn — precum şi după aceia până la seculum a 16-lea cînd s-au adaus relighiile în Ardeal.

Întru desăvîrşită încredinţare precum a sa prea osfinţită Mărire şi slăvitele Staturi a ţării privind cu ochi părinteşti la stările veacurilor de acum care fieşte căria nu tăgăduiesc drepturile omenirii şi la răbdarea cea pacinică de a 3-lea veac ce au avut credincioasa naţie românească, cu umilinţă luăm îndrăzneală a ne roga să te milostiveşti după sfînta datorie ce ai a purta pentru fericirea trupească şi sufletească a mulţimii poporului încredinţat prin înţelegerea cu D. Episcopul de legea iară românească unit a face noao interpoziţie în urma celor mai nainte sus pomenite către prea dreaptul şi bunul monarh şi către Slăvitele Staturi a ţării ce sînt rînduit a să aduna pentru înpărtăşirea dreptului rezultaş întru întoarcerea naţii românesţi la iusurile într-una cu celelalte naţii a ţării avute.

Care pe dreptate nădăjduindu-ne cu cea mai adîncă supunere sîntem a părintelui

umiliţi fii
N.N.

ANEXA III

Memoriul clerului ortodox din protopopiatul Zlatnei către protopopul Iosif Ighian din anul 1837[5].

Prea Cinstite Domnule Protopope!

Noi cei mai jos cu umilinţă iscăliţi prin aceasta ne rugăm ca următoarele jalbe să le arăţi şi mai pe larg să le descoperi Mării Sale Prealuminatului Domnului Episcopului Nostru — cu acea adîncă rogare ca să se milostivească a le aşterne

[5] Ibidem, nr. 868.

înnălțatului nostru înpărat și cinstitelor Staturi ale țării care pe cum nădăjduim peste scort să vor aduna la dietă pentru binele de obște. Adecă:

1-o. Ca națiia noastră de-a-npriună cu relighia să fie primită.

2-o. Să se scutească preoții neuniți de plătirea porții cît de pe cap cei 18 xr. atît și de pe averile și moșiile sale pe cînd sînt în funcție preoțească, precum și cealalți slujitori besericești să fie cu 18 xr. tăcsăluiți și scutiți de prestațiile ceale de obște.

3-o. Preoții să fie de dijmele ceale domnești și de taxa cea domnească și deaca țin pămînt într-alt sat sau afară de moșie să nu facă slujbă pentru el care pînă acum o facem asemenea ca iobagii, precum și de vămile de pe la poduri și din tîrguri [scutiți].

4-o. Fiind că parohiile noastre să află numai supt un posesor, adecă Ex. Crăescul Fiscuș — și numai la colonii aceluiași lăudat Crăesc Fiscuș slujim fără de a avea simbria cea hotărîtă de la Înălțata Curte sub nro. 4362. 18 aprilie 1786 și gubernialicesc 4362. 18 mai — episcopesc 352. acelaș an — o fărdeală de grîu de la tot poporeanul — nici altă plată nimica din pricina acea că oamenii îs foarte săraci. Pentru aceia dară ne rugăm ca pre cum s-au milostivit a da plată preoților celor uniți dintre care unii numai căte 20 sau 30 de famelii au — să se milostivească și noă preoților celor neuniți a ne da plată asemenea acelora pentru că întocma la toate slujbele besericești rugăm pe Dumnezeu pentru înpăratul și pentru toată stăpînirea Măririi Sale și încă mai mult, fiind căsile înprăștiate pe dealuri și văiușuri depărtate și avînd noi mai mult și mai înprăștiat popor mai multă ștroapă[6] trebue să facem pe la bolnavi — pe lîngă aceasta și casă preuțască să fie la toată parohia.

5-o. Precum s-au milostivit în. înpărat a porunci sub nro. Curții 1281. la 10 zile mai 1816 episcopesc 611. 17 septembrie același an: ca la toată parohia să fie și școală așa cu umilință ne rugăm ca și mijlocire ceva spre acel sfîrșit să se rînduiască fiind că oamenii sînt foarte săraci și n-au cu ce să plătească la dascali și care școli pănă acum s-au fost început acum de tot s-au pustiit — și mai ales în școalele acelea care s-au milostivit înnaltele locuri a ni le da cu plată precum la Cîmpeni și la Vidra să ni să trimiță dascali de normă românească care pe lîngă cetirea și scrisoarea cu slove ungurești să ne învețe pruncii și cîntările ceale bisericești și alte rînduiale cu care să ne putem slugări la slujba s. bisearici și plata catehizații să o capete care știe — și poate să înveațe pruncii — nu de aceia care nici vorbi cu pruncii noștri nu știe. Precum și plata școalei de la Albac pînă astăzi nu știm unde mearge, care deodată cu ceale de la Cîmpeni și dela Vidra (Kissbanya) s-au fost rînduit din interesul banilor strînși pentru spartul buților[7].

6-o. Slujitorii cei bisericești adecă cantorii, crîsnicii și clopotarii precum cei de legea unită sînt scutiți de toate slujbele ceale domnești, de facerea și scoaterea stînjenilor, așa să fie și ai noștri — cu atîta mai vîrtos scutiți cu cît în tot locul în iosagul acest fiscușesc afară de Bistra parohiile noastre cîte 2 și 3 ori să află mai mari și noi fără ființa acelora nu putem slujbele preoțești a le săvîrși.

[6] În sens de: *osteneală.*

[7] Se referă la despăgubirile plătite de moți pentru spartul butoaielor cu băuturi ale arendașilor la tîrgul din Cîmpeni din 24 mai 1782.

Şi de altmintrilea în fiscalitaşul acesta slujbele nu sînt înpărţite pe căsi şi porţi afară de dominal taxa ca la ţară din care pricină C. Fiscuş nu simţeşte nici o scădeare cu atîta mai tare că precum acelor uniţi le poartă slujbele cu satul aşa şi acelor neuniţi bucuros sînt a le purta. Ba încă pînă acum şi a slujitorilor celor uniţi au purtat-o slujba şi slujitorii noştri — de vreame ce să înparte peste tot satul — de aicea s-ar putea socoti şi aceia ca văduvele preotease cînd rămîn de preoţi să fie scutite.

7. Ca mai înpăciuiţi să trăim cu preoţii cei uniţi cînd cugetă cineva de acolo la legea noastră a veni să le şie eczamen fără plată — şi deacă să tîmplă între feaţele care vreau a păşi la căsătorie ceva peadecă canonicească sau politicească care ne opreaşte a săvîrşi cununia, preoţii cei uniţi să nu-i cunune pentru aceia că primesc legea unită — să le fie slobod a călca S. Pravilă şi preanaltele porunci — ca altmintrelea şi noi vom fi siliţi a călca preanaltele orîndueli şi mai bine ar fi deacă totdeauna s-ar săvîrşi cununia prin parohul mireasii fie acela unit sau neunit.

Acestea preadrepte cereri de care numai maşterimea vremilor ne-au despoiat, nu numai nădăjduim noi, dar sîntem cu totul încredinţaţi că dela nemearginită iubire de dreptate a înnălţatului nostru monarh şi de la mărimea sufletului Cinstitelor Staturi şi Rînduri pre lezne vom dobîndi.

Pe lîngă carele mai în sus însemnatele cereri plin de nădeajde rămînem al prea Cinstitei Domnii Tale

plecaţi servi
Ioan Nicula paroh Arada
Ioannes Gligor Disunitus parochus Ponorelli
Nicolae Leaţ paroh la Vidra de Sus
Petru Nariţă la Peliş
Ioan Ios. Furduiu paroh Pruni
Grigorie Sina paroh Sohodol
Anghel Nareţ paroh Sohodol
Ioan Nicula Vidra de Mijloc
Nicolae Motora namestnic la Cîmpeni
Ioan Patiţa neunit paroh Topánfalva
Ioan Candrea paroh la Nyagra
Gheorghie Todea paroh la Albac
Gheorghie Paşchii paroh la Gîrda de Jos
Thoma Bîră paroh la Leaziste
Simion Mornar paroh la Gîrda de Sus
Nicolae Lazea paroh la Lăpuş
Simion Ciora paroh Deasupra Petrii.

EIN VERSUCH, DEN „SUPPLEX" IM JAHRE 1837 WIEDERAUFZUNEHMEN

(Zusammenfassung)

Vor dem Siebenbürgischen Landtag des Jahres 1837 werden in den Kreisen um das orthodoxe Bistum von Hermannstadt zwei Entwürfe einer Denkschrift ausgearbeitet in denen in Bezug auf die Anerkennug der Rechte der rumänischen Nation aus

Siebenbürgen das politische Programm und die Argumentation des „Supplex" aus den Jahren 1791—1792 wieder aufgenommen wird. Diese beiden Entwürfe sollten vom Klerus, dem Adel und den Gläubigen aus jedem Protopopiat unterschrieben und dem orthodoxen Bischof vorgelegt werden, damit dieser zusammen mit dem griechisch-katholischen Bischof für die rumänischen Forderungen vor dem Landtag und dem Kaiser eintrete. Dieser Initiative entsprechend, antwortet der Klerus mit der Vorlage seiner Forderungen, die — wie eine solche Bittschrift der Pfarrer aus dem Gebiet Zlatna beweist — vor allem ihrer Lage spezifische Missstände aufdeckt. Demzufolge wahrt die Denkschrift, die der Bischof Vasile Moga dem Landtag 1837 vorgelegt hat, nur die Argumentation und den Sinn des „Supplex", beschränkt aber das Programm seiner Forderungen auf jene, die die Probleme des orthodoxen Klerus und der Rumänen auf dem Königsboden betreffen. Die gemeinsame Aktion mit den Unirten ebenfalls wird nicht durchgeführt, obwohl es auch unter ihnen Stimmen gab, die für solche Aktionen im Sinne der nationalen Forderungen eintraten. Trotzdem bedeutet das Moment 1837 einen neuen Beweis für die Kontinuität des vom „Supplex" eingeleiteten Kampfes für ein rumänisches politisches Programm in Siebenbürgen bis zur Revolution von 1848.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

IDEEA UNITĂȚII ȚĂRILOR ROMÂNE OGLINDITĂ ÎN UNELE RAPOARTE CONSULARE GERMANE

Evenimentele revoluționare din Țările Române din anul 1848 au fost urmărite cu interes în aproape întreaga Europă. Ele au reprezentat extremitatea de răsărit a revoluției europene și au ridicat poporul român la luptă pentru idealul libertății sociale și naționale, la unison cu majoritatea popoarelor continentului. Iar pe de altă parte, teritoriul național românesc forma o zonă de interes crescînd din partea puterilor europene, atît pe plan politic cît și economic.

Una din căile pe care informațiile despre revoluția română au ajuns la cunoștința guvernelor europene a fost aceea a rapoartelor oficiale și confidențiale trimise de consulii sau viceconsulii diferitelor puteri, numiți la București, Iași, ori în porturile dunărene. La acelea cunoscute și în bună parte publicate, cum sînt ale agenților austrieci, ruși, francezi, se adaugă — cu un interes deosebit — și rapoartele consulului Prusiei la Iași, Emil von Richthofen, păstrate în Arhiva Centrală de stat a R.D.G. la Merseburg.

El a avut o activitate îndelungată în Țările Române, în serviciul guvernului său, dovedindu-se nu numai un agent foarte activ și un observator extrem de atent, dar și un personaj cu vădite simpatii față de cauza revoluționarilor români. În luna iunie 1848 boierii moldoveni din partida națională au trimis prin intermediul său un memoriu la Constantinopol, în care denunțau abuzurile lui Mihail Sturdza și cereau Porții înlăturarea acestuia[1]. Peste nouă ani, în 1857, Richthofen va fi numit comisar al Prusiei în Comisia Marilor Puteri pentru informarea asupra dorințelor poporului român, comisie statornicită în conformitate cu prevederile Tratatului de pace de la Paris, din 1856. Și în această calitate Richthofen va lua atitudine în favoarea cererilor juste pentru unire, pentru respectarea dorințelor liber exprimate de poporul român asupra viitorului său politic[2].

Seria de rapoarte păstrate la Merseburg și pe care le-am putut identifica recent, sînt în număr de opt. La acestea se adaugă încă două, probabil tot ale sale, dar fără semnătura lui și un al treilea, redactat de subalternul lui, König, într-un moment cînd Richthofen, la sfîrșitul lui aprilie 1848, se afla la Constantinopol.

Primul din aceste rapoarte ale Consulatului Prusian din Iași datează din 15/27 martie 1848, iar ultimul din 5/17 noiembrie aceluiași an, toate fiind datate după stilul nou. Unele dintr-însele lipsesc din arhiva men-

[1] *Istoria României*, vol. IV, București, 1964, p. 48.
[2] *Ibidem*, p. 274.

ţionată, poate rătăcindu-se în alte fonduri, astfel că, pentru moment, n-am putut reconstitui suita lor completă.

Chiar şi aşa, ele prezintă informaţii extrem de interesante, care, fără a pune evenimentele din Ţările Române într-o lumină complet nouă, aduc totuşi o confirmare preţioasă a unor puncte de vedere şi permit interpretări mai adîncite ale acestora.

Un prim aspect ce rezultă din rapoartele lui Richthofen privind faza moldoveană a revoluţiei româneşti de la 1848 este acela al pregătirii ei. Memoriile contemporanilor, cum sînt ale lui George Sion sau Nicolae Şuţu, atestau faptul că agitaţiile din Moldova începuseră încă pe la sfîrşitul iernii anului 1848, concretizîndu-se în întruniri secrete ale boierilor liberali şi manifeste împotriva lui Mihail Sturdza.

Raportul lui Richthofen din 27 martie 1848, corespunzînd datei de 15 martie după calendarul iulian, relatează că zvonurile despre întruniri conspirative ale unor boieri, care circulau de mai multă vreme în Iaşi, s-au confirmat cu două zile înainte, adică la 13/25 martie, cînd unele din căpeteniile mişcării, cărora Richthofen nu le dă numele, au stabilit oficial contacte cu el şi cu consulul francez, prevenindu-i despre acţiunea ce urma să înceapă. Un element nou care apare în acest raport este faptul că încă în ziua de 15/27 martie o delegaţie de tineri boieri era pe punctul de a se înfăţişa în audienţă la domn, spre a-i prezenta doleanţele partidei naţionale, printre care figura după cuvintele consulului prusian „în special pentru ţărănimea extrem de oprimată, curmarea abuzurilor şi destituirea unor funcţionari".

Nu aflăm din raportul citat de ce s-a amînat cu aproape două săptămîni începerea acţiunii. Nu este exclus ca ştirea despre revoluţia din Viena, sosită la Iaşi în ajun, să fi determinat o perioadă de aşteptare a evoluţiei evenimentelor, ceea ce n-a putut fi în avantajul moldovenilor. Pregătirile lor erau cunoscute de marii boieri din divan, fideli lui Sturdza, care, potrivit lui Richthofen, informaseră în termeni alarmanţi pe consulul Rusiei că la Iaşi se pregăteşte „un măcel".

Raportul lui Richthofen mai relatează audienţa comună a consulilor din Iaşi la Mihail Sturdza, în cursul căreia s-a încercat a se atrage atenţia domnitorului asupra izbucnirii revoluţiei şi a necesităţii de a accepta reforme ale regimului său[3]. Richthofen îşi atribuie lui însuşi rolul cel mai important în cursul acestei întrevederi, în vreme ce istoriografia noastră considera pînă acum că principalul purtător de cuvînt al consulilor străini ar fi fost Guéroult, consulul Franţei. Evident, nu e exclus ca Richthofen să fi intenţionat a se prezenta într-o lumină mai favorabilă superiorilor săi şi astfel să-şi fi exagerat rolul, în dauna celui al lui Guéroult. E de asemenea posibil ca să fi avut loc mai multe asemenea demersuri ale consulilor pe lîngă domn, cu luări de cuvînt succesive, cînd din partea unuia cînd din a altuia.

[3] Raport din 27. III. 1848, Merseburg. Zentrales Staatsarchiv, 2. 4. 1. Abt. I, nr. 1395, fila 39—44.

Rezultă că revoluția moldoveană a fost pregătită și era pe punctul să izbucnească independent de influența știrilor despre evenimentele revoluționare din Europa. Cel puțin știrile din Austria n-au mai putut avea nici un rol în declanșarea mișcării, ea fiind deja în plină pregătire, în momentul cînd știrea răsturnării lui Metternich a devenit cunoscută la Iași. Richthofen nu face nici o aluzie la știrile din Franța, ci motivează de fiecare dată nemulțumirea generală din Moldova prin cauze de ordin intern.

Confirmă de asemenea durata îndelungată a tensiunii politice din capitala Moldovei, care a fost departe de a fi dezarmată prin represiunea întreprinsă de Sturdza în zilele imediat următoare prezentării petiției celor 35 de puncte, din 27 martie/8 aprilie 1848. Arestările și urmăririle celor suspecți de a fi simpatizat sau luat parte la mișcare s-au prelungit pînă prin iunie, iar un alt val de represiuni s-a declanșat după intrarea trupelor ruse în Moldova.

Faza moldovenească a revoluției de la 1848, sub aspectul ei intern, apare astfel mult mai lungă și mai puternică decît o considerăm în general.

O a doua problemă care merită relevată pe baza rapoartelor de care ne ocupăm este interesul deosebit de intens pe care Prusia îl manifestă din punct de vedere politic pentru Principatele Române, interes ce apare fondat pe interese economice mult mai întinse decît se crede îndeobște.

De la primul raport care ne-a stat la dispoziție, cel din 15/27 martie, Richthofen accentuează că demersul pe care s-a hotărît a-l face pe lîngă Mihail Sturdza, împreună cu ceilalți consuli, spre a-l convinge să accepte unele reforme în sensul cerut de partida națională, a fost determinat de temerea ca eventualele tulburări care ar fi putut izbucni să nu aibă repercusiuni negative asupra situației fabricilor și comerțului din Germania.

Într-un al doilea raport, din 26 martie/7 aprilie, redactat în ajunul izbucnirii evenimentelor revoluționare în Moldova, consulul prusian remarcă atmosfera încărcată care domnea în Iași, marcată prin stagnarea operațiunilor comerciale, în urma zvonurilor alarmante care circulau. În același timp, informații parvenite din București arătau că acolo numerarul a dispărut aproape complet de pe piață[4].

Cu mai multe amănunte revine Richthofen asupra acestor interese economice care legau Confederația Germană de Principatele Române în raportul său din 10 iulie 1848, care a fost trimis curînd după intrarea trupelor ruse în Moldova[5]. El deplînge faptul că fărămițarea politică a Confederației Germane nu-i permite acesteia o angajare mai largă spre a contracara influența Rusiei în țările române, care sînt veritabile grînare ale Europei. Apreciază de asemenea că statele Uniunii vamale germane pierd foarte mari sume, din cauza stagnării comerțului lor cu Principa-

[4] *Ibidem*, fila 47—48.
[5] *Ibidem*, fila 47—48.

tele, în urma evenimentelor care surveniseră, în deosebi ocupaţia rusă. Sînt amintite în special provinciile renane, regatul Saxoniei şi oraşul Berlin. Richthofen afirmă că fiecare corespondenţă primită din aceste regiuni conţine o plîngere pentru aceste pierderi.

Dar cel mai interesant aspect al rapoartelor lui Richthofen e constituit de observaţiile sale asupra perspectivelor dezvoltării politice a ţărilor şi poporului român şi asupra conştiinţei unităţii sale.

Astfel la 17/29 mai el scrie din Iaşi că în acele zile era urmărită cu încordare adunarea naţională a românilor transilvăneni, unde vor fi reprezentate toate provinciile româneşti[6]. Tot pe marginea acestui eveniment, Richthofen apreciază că românii din Transilvania, Ungaria, Bucovina, Basarabia şi din cele două principate au ajuns la conştiinţa naţionalităţii lor, pe care vor să şi-o valorifice[7].

La 22 iunie 1848 Richthofen este în posesia unei relatări asupra adunării naţionale de la Blaj, pe care o transmite la Berlin împreună cu reflexiile sale personale. Informaţiile sale asupra conţinutului petiţiei naţionale de la Blaj sînt foarte exacte. El anexează şi petiţia naţională de la Blaj, în toate cele 16 puncte ale ei. Afirmarea românilor din Transilvania ca o naţiune de sine stătătoare va avea — spune el — urmări foarte importante asupra Moldovei, Munteniei şi Bucovinei, probabil şi asupra Basarabiei.

Românii din Transilvania, care — spune raportul — sînt cel mai numeros şi mai vechi popor în acea ţară, vor putea, în cazul în care vor obţine recunoaşterea ca a patra naţiune, să impună punctul lor de vedere tuturor dietelor viitoare, datorită majorităţii lor numerice.

În această situaţie românii din Transilvania vor fi în măsură să atragă în jurul lor pe cei din principate, din Bucovina şi Basarabia, care în aceste ţări şi provincii formează o populaţie compactă de 7 milioane de oameni.

Richthofen mai constată că după adunarea de la Blaj Principatele Române sînt inundate de manifeste în spiritul unirii românilor într-un singur stat, iar în Transilvania şi Bucovina s-au format comitete care acţionează în acest sens, avînd numeroşi emisari în Principate, care găsesc acolo cel mai favorabil ecou pentru eforturile lor.

La fel ca şi în cazul intereselor economice prin care priveşte, Richthofen reflectează şi în cazul acestei perspective politice firești a poporului român prin prisma intereselor prusiene. El consideră un viitor stat naţional unitar român drept un factor, care, cu ajutorul şi — evident — cu imixtiunea germană sau austriacă, va putea neutraliza tendinţele de expansiune ale Rusiei în Peninsula Balcanică.

Rapoartele de care ne-am ocupat în acest studiu conţin şi alte numeroase date despre situaţia internă şi relaţiile externe ale prin-

[6] Richthofen scria la viitor, fiindcă în acel moment la Iaşi încă nu se primiseră relatări despre desfăşurarea adunării de la Blaj.

[7] *Ibidem*, fila 73.

cipatelor, în primul rînd ale Moldovei. Nu ne-am putut opri asupra tuturora, în acest cadru limitat. Problemele pe care le-am ridicat demonstrează însă importanța explorării acestor surse, care provin de la persoane ce dobîndiseră o experiență în cunoașterea țărilor române, iar în cazul consulului prusian acesta reprezenta o țară care, exceptînd interesele economice, avea mai puține motive să fie părtinitoare, în comparație cu Rusia sau Austria, angajate mult mai direct în lupta pentru influență în sud-estul Europei.

Tocmai de aceea concluziile lui Richthofen cu privire la puternica trezire a conștiinței naționale românești și a tendinței spre unitate sînt deosebit de valoroase, deoarece vin din partea unui observator imparțial.

În modul în care Richthofen vedea perspectivele unității naționale românești în anul 1848, survine un element interesant, pe care noi — cei de astăzi — îl înțelegem mai greu în primul moment, deoarece judecata noastră istorică este structurată inevitabil de evenimentele ulterioare: formarea statului național România la 1859 și cucerirea independenței acestuia, la 1877. În lumina acestor evenimente, ulterioare anului 1848, procesul unității naționale ne apare firesc să se fi polarizat în jurul României independente, atrăgînd pe românii din provinciile supuse Imperiului Habsburgic și țarist.

Dar la 1848 Richthofen vedea lucrurile altfel. În acel moment Moldova și Muntenia, separate și aflate sub suzeranitatea și respectiv protectoratul Imperiului Otoman și al celui țarist, supuse atît de frecvent unor intervenții brutale în afacerile lor interne, nu păreau să aibă șanse apropiate de a se elibera din această situație grea. Exemplul Moldovei — represiunea revoluției și intervenția trupelor ruse — îi confirmau lui Richthofen această viziune pesimistă a soartei celor două țări.

În schimb, în condițiile revoluției generale din Imperiul Habsburgic, lui Richthofen îi apare foarte probabilă și apropiată posibilitatea ca românii transilvăneni să cucerească prin revoluție controlul politic asupra Transilvaniei, ceea ce deschidea perspectiva ca în viitor Transilvania să fie nucleul independenței și focarul de atracție spre unitate pentru celelalte țări și provincii românești.

Evident, această apreciere n-a fost confirmată de evenimente, dar o putem înregistra ca un punct de vedere care, în 1848, apărea drept cel mai realist în raport cu situația concretă de atunci.

Sîntem de părere că sesizarea acestei nuanțe din mentalitatea politică a momentului 1848 proiectează într-o lumină oarecum nouă rolul pe care Transilvania îl juca în acel timp în cadrul general al revoluției române, în speranțele pe care conștiința întregului popor român le lega de succesul revoluției.

HILDE MUREȘAN

DAS PROBLEM DER EINHEIT DER RUMÄNISCHEN FÜRSTENTÜMER IN DEN DEUTSCHEN KONSULARBERICHTEN

(Zusammenfassung)

Der vorliegende Artikel, welcher auf im Staatsarchiv Merseburg (DDR) unternommene Forschungen beruht, unterstreicht die inhaltliche Bedeutung der vom preußischen Konsul aus Iaşi, Emil von Richthofen, an seine Regierung entsandten Berichte. Diese, genau wie jene der österreichischen, russischen und französischen Konsule, können als Quelle zur besseren Kenntnis der Lage in den rumänischen Fürstentümern im Jahre 1848 betrachtet werden.

Elf dergleichen Berichte aus der Periode 15/27. März—5/17. November 1848 werden analysiert. Sie enthalten Ergänzungen bezüglich der Vorbereitungen der Revolution in der Moldau, womit schon im Januar begonnen wurde, und bezüglich der Anhaltung der politischen Spannung auch nach der Niederdrückung durch Mihail Sturza der Bewegung, die ihren Höhepunkt bei der Versammlung im Hotel Petersburg erreicht hatte.

Aus den Berichten ist zugleich die kommerzielle Bedeutung, welche Preußen den Fürstentümern einräumte, ersichtlich.

Vom größten Interesse ist jedoch der Bericht vom 22. Juni 1848, in welchem Richthofen die Nationalversammlung von Blaj kommentiert und feststellt, daß die Rumänen zu einem vollkommenen nationalen Bewusstsein gelangt sind und ihr Streben nach der Vereinigung in einem einzigen Staat eine geschichtlichen Prozess in voller Entwicklung darstelle. Seine Vorhersage, nach welcher die Rumänen aus Transsilvanien als erste, auf revolutionärem Wege zur Führung des Landes gelangen werden und die Vereinigung aller Rumänen aus den anderen von ihnen bewohnten Provinzen nach sich ziehen werden, wurde jedoch im Laufe der Zeit nicht bestätigt.

DOCUMENTE REFERITOARE LA ŞCOLILE BLĂJENE DIN PERIOADA 1854—1874

Documentele pe care le publicăm mai jos, în număr de nouă, se păstrează la Arhivele Statului din Cluj-Napoca, fondul Blaj, arhiva personală a lui Timotei Cipariu, dosar cu acte privind activitatea didactico-şcolară. Ele reflectă greutăţile înfruntate de şcolile româneşti transilvănene în general şi de cele blăjene în special, dar şi străduaniile inimosului corp profesoral din oraşelul situat la confluenţa celor două Tîrnave de a le depăşi în deceniile imediat următoare revoluţiei burghezo-democratice din 1848—1849. Primele două se referă la perioada absolutismului restaurat, al treilea la începutul aşa-zisului regim liberal-constituţional, iar celelalte la primii ani ai dualismului austro-ungar. Toate au tangenţă cu activitatea didactică desfăşurată timp de 20 de ani de eminentul filolog Timotei Cipariu în calitate de director al liceului şi de inspector al şcolilor din Blaj, care acoperă răstimpul dintre 1854—1874. Trei sînt adrese ale şefilor ierarhici către T. Cipariu, două constituie răspunsuri ale lui T. Cipariu către superiorii direcţi; unul reprezintă un proiect privind elaborarea şi tipărirea manualelor şcolare; iar celelalte trei protocoale sau procese verbale provenite de la şedinţele corpului profesoral al liceului al cărui director era T. Cipariu.

Cel dintîi document datează din 1854. El constituie de fapt o adresă a viitorului mitropolit Alexandru Şterca-Şuluţiu, care în calitatea lui de diriguitor al şcolilor româneşti greco-catolice îl numeşte pe T. Cipariu „comisar episcopal". Investindu-l cu această sarcină de răspundere, episcopul îi trasează misiunea de a supraveghea, controla şi îndruma atît gimnaziul, ridicat la rangul de liceu cu opt clase secundare, cît şi şcoala normală din Blaj.

N. Albu în relativ recenta sa lucrare despre istoria învăţămîntului din Transilvania aminteşte de desemnarea lui T. Cipariu în funcţia de „comisar episcopal". Dînsul precizează în plus că a mai fost investit cu o astfel de demnitate şi T. Sereny, amîndoi avînd menirea de a introduce „ordinea şi disciplina între elevi, dar şi între profesori". Autorul istoriei învăţămîntului mai arată că numirea celor doi „comisari episcopali" a fost cauzată de dorinţa de a se învinge enormele greutăţi materiale şi morale, pe care şcolile din Blaj le-au moştenit de pe urma distrugerilor provocate de desfăşurarea războiului civil. Prin eforturile celor doi „comisari" şi în special ale lui T. Cipariu — care, tot în 1854 devenind şi director al liceului[1], a reuşit să-i antreneze şi pe ceilalţi profesori în acţiunea de redresare a şcolilor blăjene — acestea vor izbuti

[1] Documentul privind numirea lui Cipariu în funcţia de director al liceului din Blaj a fost publicat de Ştefan Manciulea, în „Cultura creştină", Blaj, 1942, nr. 10—12, p. 632—633.

treptat să-şi recîştige prestigiul avut înainte de revoluţie, cînd se bucuraseră de un personal didactic de elită în frunte cu S. Bărnuţiu, A. Pumnul, I. Rusu şi alţii[2].

Al doilea document, singurul scris în limba latină, reprezintă un răspuns pe care T. Cipariu îl dă, în calitatea lui de director al liceului din Blaj, inspectorului şcolar romano-catolic Fesztl. Din conţinutul lui se pot deduce dificultăţile create de autorităţile habsburgice şcolilor blăjene prin subordonarea lor inspectorilor bisericii romano-catolice. În fond prin această subordonare se aduceau grave prejudicii autonomiei şcolilor româneşti greco-catolice. Al. Şterca-Şuluţiu şi-a dat seama de pericolul prezentat de o atare subordonare încă din anii cînd a fost episcop. De aceea în anii imediat următori revoluţiei a încercat de mai multe ori pe lîngă autorităţile habsburgice pentru a obţine numirea lui T. Cipariu în funcţia de inspector general al tuturor şcolilor greco-catolice. Prin prestigiul lui de savant recunoscut în toată monarhia, T. Cipariu ar fi fost singurul care ar fi putut evita sau cel puţin limita lezarea autonomiei şcolilor româneşti. Totodată el ar fi avut putinţa de a obţine succese asemănătoare cu cele pe care le vor înregistra şcolile ortodoxe în anii inspectoratului lui Pavel Vasici. Autorităţile habsburgice au refuzat însă sistematic să satisfacă doleanţa lui Al. Şterca-Şuluţiu. În locul lui Cipariu a fost preferat Gabriel Dorgo, care înainte de revoluţie îndeplinise funcţia de jude nobiliar în comitatul Cluj. El va acţiona şi în calitate de inspector şcolar ca un funcţionar conştiincios îndeplinind cu punctualitate dispoziţiile oficiale. Prin comportamentul lor, nici Dorgo, nici succesorul său nu l-au putut înlocui pe Cipariu. Lipsa unui inspector de talia lui Vasici în fruntea şcolilor greco-catolice, explică de ce acestea n-au putut înregistra succesele celor ortodoxe în primul deceniu de după revoluţie[3].

Documentul al treilea este format dintr-un proiect întocmit în octombrie 1860 de T. Cipariu, cu scopul de a umple măcar parţial marile lipsuri rezultate din insuficienţa manualelor didactice. Lipsa manualelor didactice a constituit în toată perioada absolutismului restaurat una din marile piedeci puse în calea unui progres mai substanţial al învăţămîntului românesc din Transilvania. Ea s-a datorat în primul rînd autorităţilor habsburgice care au interzis şi au luat măsuri speciale pentru a opri aducerea oricăror manuale şcolare din Moldova şi Ţara Românească şi în plus au supus unei cenzuri severe pe cele redactate în Transilvania. Totodată, insuficienţa manualelor a fost cauzată şi de scăzutul potenţial economic al burgheziei şi al masei de ţărani români.

Proiectul lui Cipariu avea menirea de a-i stimula pe profesori să treacă la redactarea manualelor în noile condiţii ivite odată cu trecerea

[2] Nicolae Albu, *Istoria şcolilor româneşti din Transilvania între 1800—1867*, Bucureşti, 1971, p. 62—63.

[3] Ioana Botezan, *Trei documente din anul 1857 privind străduinţile lui Al. Şterca Şuluţiu de a-l numi pe Cipariu inspector şcolar peste şcolile greco-catolice* din *Transilvania*, în *Apulum*, XVI, 1978, p. 359—365.

spre regimul liberal-constituțional, care aducea cu sine o mai largă autonomie și pentru școlile românești. Potrivit proiectului, profesorul care redacta un manual ce îndeplinea exigențele științifice și politice ale comisiei existente pe lîngă consistorul metropolitan își asigura postul, deoarece își demonstra capacitatea și competința la materia predată. Profesorului respectiv i se deschidea perspectiva de a-și întregi bugetul din cîștigul ce-i revenea în calitate de autor în cazul tipăririi manualului pe spese proprii. Dacă nu avea această posibilitate, cheltuielile legate de editare le prelua mitropolia. Pentru a veni în ajutorul elevilor, proiectul prevedea obligativitatea pentru profesori de a pune la dispoziția acestora sub formă de manuscris, manualele pe care le redactau, atunci cînd nu se puteau tipări sau se întîrzia editarea lor. Prin conținutul său proiectul urmărea să umple golurile în primul rînd la acele discipline la care manualele lipseau.

Dar sarcina trasată prin proiectul din 1860 se lovea de mari obstacole, care decurgeau fie din faptul că deocamdată nu toți profesorii aveau studii universitare de specialitate, fie din numărul insuficient de cadre didactice, care le impunea acceptarea predării unor materii rămase descoperite. Această situație specifică obliga profesorii la mari eforturi intelectuale pentru a se documenta în vederea predării lecțiilor și apoi pentru a le înmănunchia într-un manual care să corespundă prevederilor Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice, precum și exigențelor comisiei care funcționa pe lîngă consistorul metropolitan[4].

Cu scopul de a se înlătura neajunsurile de genul celor de mai sus, consistorul metropolitan din Blaj va adopta în primăvara anului 1866 un regulament care stabilea: categoriile de profesori; examenele ce trebuiau promovate pentru a obține calificarea corespunzătoare postului; salariile ce reveneau în funcție de calificare; fondurile de unde urmau să se asigure retribuțiile bănești etc.[5].

Cel de al patrulea document redă de fapt un proces verbal luat în ședința extraordinară a profesorilor de la liceul din Blaj, care s-a ținut în 20 noiembrie 1868. Ședința a fost determinată de un ordin al Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice de la Budapesta prin care se recomanda: organizarea liceului din Blaj după modelul celui de stat din Sibiu; introducerea în programul de învățămînt a primelor patru clase a cîte patru ore pe săptămînă pentru limba maghiară și tot cîte atîtea pentru istoria Ungariei și pentru geografia Ungariei. Ordinul venea la un an și ceva după încheierea compromisului dualist. El reprezenta un prim semnal de alarmă asupra noilor dificultăți pe care le vor avea de înfruntat școlile românești în anii viitori, odată cu accentuarea politicii de maghiarizare a naționalităților promovată de cercurile guvernante burghezo-moșierești maghiare.

[4] Nicolae Albu, *op. cit.*, p. 64—65.

[5] Ioana Botezan și Ioan Gabor, *Un „document din anul 1866 privind reorganizarea școlilor din Blaj*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj-Napoca*, XXI, 1978, p. 431—439.

Din conținutul procesului verbal reiese că profesorii blăjeni nu s-au intimidat și n-au acceptat în mod servil ordinul ministerial. Dimpotrivă, au răspuns cu demnitate că: propunerea de a se organiza liceul din Blaj după cel de stat din Sibiu necesita o scrupuloasă analiză, ea urmînd să fie acceptată numai dacă se va dovedi utilă și oportună; pe viitor ordinele și dispozițiile guvernamentale trebuiau trimise la Blaj în românește, deoarece gimnaziul avea ca limbă de predare română, iar o parte din profesori nu știau ungurește; nu se putea accepta dispoziția privind înmulțirea orelor destinate predării limbii maghiare la primele patru clase ale liceului, pe de o parte pentru că anul școlar a început de la 1 septembrie și deci planul de învățămînt pe 1868—1869 nu mai era posibil să se modifice, pe de altă parte fiindcă s-ar fi afectat timpul rezervat limbii materne și celei grecești; direcțiunea liceului a rezervat încă de la 1 septembrie 1861, cîte 3 ore pe săptămînă pentru limba maghiară la clasele III, IV și VI, deși în condițiile de atunci n-a fost obligată de nimeni să adopte o astfel de măsură.

Documentele V și VI datează din ultimele luni ale anului 1869 și ele cuprind probleme de natură economică privind administrarea și asigurarea pazei imobilelor liceului.

În sfîrșit, ultimele trei documente sînt legate de demisia din 1874 a lui T. Cipariu din funcția de director al liceului din Blaj. Două din ele sînt adrese, una provenind de la noul mitropolit Ioan Vancea și cealaltă din partea corpului profesoral al liceului. Ambele îi scot în evidență meritele în propășirea școlilor blăjene în cei 20 de ani de directorat și-l roagă să primească cele mai sincere mulțumiri pentru înțelepciunea și tactul de care a dat dovadă în raporturile lui cu elevii și cu profesorii. Penultimul document este cererea lui Cipariu de a-i fi acceptată demisia din postul de director al liceului, pe care o înaintează mitropolitului.

Așadar, documentele pe care le publicăm mai jos redau crîmpeie din viața și activitatea uneia din cele mai importante instituții românești de învățămînt din Transilvania de dinainte de 1918. Ele întregesc baza documentară edită, făcînd-o mai accesibilă cercetătorilor care se ocupă cu studierea istoriei învățămîntului românesc din secolul al XIX-lea. Importanța lor constă în aceea că reflectă o serie de greutăți pe care le-au avut de înfruntat școlile românești transilvănene între 1854—1874. Aceste dificultăți s-au datorat pe de o parte slabei baze materiale a acestor școli confesionale, care neprimind subvenții din partea statului trebuiau întreținute mai ales de masa de țărani eliberați de jugul iobăgiei numai în 1848; pe de altă parte ele au fost cauzate de politica oprimatoare a cercurilor guvernante habsburgice pînă în 1867, iar după această dată de cele burghezo-moșierești maghiare. Nici unele, nici altele n-au fost interesate să sprijine și să încurajeze învățămîntul românesc, care era un puternic factor de cultivare a sentimentelor de mîndrie și demnitate națională.

În fine, documentele relevă meritele incontestabile ale corpului profesoral, care atîta timp cît a avut în fruntea sa pe marele savant și pe-

dagog Timotei Cipariu, s-a străduit și în parte a reușit, fie să învingă, fie să atenueze dificultățile de ordin economic și politic, pentru a asigura învățământului liceal din Blaj un nivel corespunzător cerut de imperativul cultivării maselor în spiritul luptei de eliberare națională.

IOANA BOTEZAN — IOAN GABOR

ANEXE

I.

[Episcopul Alexandru Șterca-Șuluțiu către Timotei Cipariu]

[Blaj, 23 martie 1854]

Nr. 313/1854

Reverendissime domnule canonic,
Frate în Christos prea venerate![6]

Fiindcă necontenitele trebi și ocupațiuni a Ordinariatului nu-mi pot totdeauna dărui timp de a putea în persoană supraveghea cursul studiilor și a purtării morale a tinerimii școlastice din gimnaziul și școlile normale blăjene după cum aș dori și după cum nu numai înalta dregătorie episcopească, dar și înaltele ordinațiuni poftesc; în sensul grațiosului decret a excelsului Ministeriu de Cult și de Învățământ în 16 ianuar. a.c. nr. 11.851/1614 ieșit și prin grațioasa ordinațiune gubernială din 7 martie a.c. nr. 3192/429 dată, nouă intimată, am hotărît pre r[everendisi]ma dta a te delega de comisariu episcopesc în privința învățământului tinerimii școlastice din gimnaziul și școalele normale blăjene, precum și prin virtutea acesteia te și delegeziu ca cu puterea și cu numele nostru să invigilezi asupra cursului și sporiului întru învățământ a tinerimii școlastice din gimnaziul și școalele normale blăjene și orice vei afla în privința aceasta de bun și de îndreptat, aceia în înțelesul legilor organizațiunii școlastice, să faci și să îndreptezi prin coînțelegere cu direcțiunea respectivă, care despre aceia de aici așia este încunoștințată, ca în toate așia ca însuși mie să-ți dee debita ascultare și supunere, iară în lucruri mai ponderoase și de moment mai mare vei binevoi a mă încunoștința și pre mine și a cere și sententia mea.

Cari toate încredințîndu-ți-le cu osebit frățească onoare rămîn R[everendisi]-mei Dtale

Blasiu, 23 martii [1]854.

addictu în Xtos Frate
E[pisco]pul Alexandru m. pr.

[6] Document nr. 3387, la Arhivele Statului din Cluj-Napoca, fondul Blaj, arhiva personală a lui Timotei Cipariu, dosar cu acte privind activitatea didactico-școlară.

II.

[Timotei Cipariu către inspectorul școlar romano-catolic C. Fesztl]

[Blaj, 1857]

Illustrissime ac Re[verendisi]me
Domine Praeposite et Consiliare C. R.[7]

Collegium professorum gymnasii hujus gr[aeco] cath[olici], una cum tenuitate mea, praesentem ill[ustrita]tis V[estrae] ad nos adventum faustum felicemque apprecatur, quumque sciamus adventum hunc cum altiori publicae institutionis scopo arctissime esse connexum, eo alacriori gratiorique animo Ill[ustrita]tem V[estram] in praesentiarum salutamus quod inde uberrimum in hoc quoque gymnasium speremus fructum et emolumentum. Certe enim siquod gymnasium et siqua scholastica juventus in institutione educationeque sua auxiliatrice manu indiget, illud potissimum de nostris dici potest.

Non enim modo antiquiora huic instituto tempora minus faventia fuerunt, verum nostris quoque temporibus plurimis adhuc indiget subsidiis sine quibus optatum vix obtinere possumus successum.

Summum tamen solatium nostrum in eo cernimus quod S[acratis]s[i]ma Sua C. R. et Ap[ostolica] Majestas instituta quoque nostrae religionis paterno complectatur animo, eaque omnimodo pro rerum adjunctis adjuvare cupiat. Cuius rei insigne testimonium in eo quoque conspicimus, quod dum Il[ustrita]tem V[estram] omnibus gymnasiis catholicis hujus provinciae praefecit, commitere dignata sit, ut a sapientibus Ill[ustrita]tis V[estrae] consiliis, dispositionibus, monitis, correctionibusque in tam gravi educationis negotio hoc quoque gymnasium participaret.

Nos itaque, quibus ab Exc[ellentissima] Sua meritissimo nostro Archipraesule cura hujus numerosae juventutis scholasticae instituendae educandaeque concredita est, occasione hac denuo Ill[ustrita]tem V[estram] securam reddere desideramus, quod eadem nos in omnibus quae Ill[ustri]tas V[estra] in utilitatem profectumque harum scholarum disponere dignabitur, non modo promtissimos pro modulo virium nostrarum, verum summa etiam qua par quoque conspicimus, quod dum Ill[ustrita]tem V. omnibus est gratitudine Ill[ustrita]ti V[estrae] devinctos reperiet.

Quae nostra obsequia sincero corde Ill[ustrita]ti Vestrae offerendo, nos nostrumque gymnasium gratiosis Ill[ustrita]tis V[estrae] favoribus humillime recommendamus.

III.

[Blaj, după 7 octombrie 1860]

PROIECT

REFERITORIU LA COMPUNEREA ȘI EDAREA LA TIPARIU A OBIECTELOR DE ÎNVĂȚĂMÎNT PRESCRISE PENTRU INSTITUTELE DE ÎNVĂȚĂMÎNT

[7] Document nr. 11.252, la Arhivele Statului din Cluj-Napoca, fond citat.

PARTE DE ACI DIN LOC, PARTE PENTRU ȘCOLILE ELEMENTARE G[RECO]-CAT[OLICE] DIN ARHIDIECEZĂ, PRECUM ȘI LA MODALITATEA ȘI MIJLOACELE CU CARI AR FI ACELEA SĂ SE TIPĂREASCĂ[8].

§ 1.

Fiecare profesor de la orișicare institut de învățămînt de aci din loc, fie acela ordinariu ori numai suplente, se îndatorește ca din obiectul de învățămînt ce-l propune la elevi, dacă acela nu e deja tipărit și primit ca carte de școală în cutare institut din loc, să-și facă studiu și [să] compună manualu[l]; acela să-l scrie cît se poate de curat și după aceea acel manual să-l dee și la elevi ca să și-l descrie și întru studiare să se folosească de acela pînă cînd tipărindu-se vor să și-l poată cumpăra.

§ 2.

De la împlenirea acestei datorințe indicate în § 1 se condiționează susținerea unuia și altuia profesor în postul său, iar de la diligința și dexteritatea cu care s-a prelucrat și compus opul și de la bunătatea opului prelucrat se va aprecia și capacitatea și abilitatea profesorului de a-și ocupa după merit postul său și mai încolo.

§ 3.

Fiecare profesor e datoriu și obligat manualul din obiectul de învățămînt ce-l propune la elevi dacă odată l-a prelucrat și purisat cum se poate mai curat cel mult pînă la finea anului scolastic curente să-l aștearnă v[eneratului] ordinariat metr[opolitan] spre cenzurare, pre lîngă propria-și declarațiune dată în scris dacă voiește să-și tipărească opul său pre spesele proprii, reținîndu-și dreptul de proprietariu la el, sau lasă la dispoziținea ordinariatului metr[opolitan] tipărirea lui; în caz dacă careva profesor avînd de obiect al propunerii la elevi un studiu greu și vast, ori din alte cauze sontice[9] va fi împiedecat spre a-și putea compune opul în acel mod cît să se poată da la tipariu la termin, va avea de a-și descoperi atari cauze la v[eneratul] ordinariat metr[opolitan] în scris și a cere dilasiune preste terminul sus prefipt.

§ 4.

Dacă autorul opului va voi să-și tipărească opul cu spesele sale proprii, în acel caz după ce acel op din partea v. ordinariat metropolitan va fi revăzut sau cenzurat și se va afla scopului corespunzătoriu, i se va restitui pentru a-l putea pune sub tipariu.

§ 5.

Iară pentru tipărirea acelor opuri cari respectivii autori le vor lăsa la dispoziținea v. Ordinariat metropolitan și acelea vor corespunde scopului și ca atari

[8] Document neinventariat, la Arhivele Statului din Cluj-Napoca, fond citat.
[9] sontice — întemeiate, grave.

vor fi aprobate de către v. ord[inariat] metr[opolitan], acesta va dispune tipărirea acelora.

§ 6.

Dacă tipografia seminarială din loc le va primi să le tipărească pre spesele sale, se vor străpune acesteia spre tipărire, iar de nu:

§ 7.

V[eneratul] ordinariat metr[opolitan] va dispune a se tipări cu spese din următoarele fonduri arhidiecezane:

a) Studiile prescrise pentru teologii atît seminariali, cît și cei externi să se tipărească cu spesele seminarului arhidiecezan; după ce vor fi odată tipărite să se îndatorească fiecare alumn[10] primit în seminar ori la corpul ss. teologic ca extern spre a și-l cumpăra ca să-l aibă fiecare studiu sau op pentru folosire pre viață; de la acest obligămînt numai mizeria ori paupertatea legalmente probată să-l poată scuti;

b) Studiile prescrise pentru gimnaziu, preparandie și școalele normali de aci din Blasiu să se tipărească cu spesele fondului de instrucțiune al părinților baziliți, iară după ce vor fi ieșite de sub tipariu să se îndatorească fiecare studente spre a și le cumpăra, depunînd prețul lor cu ocazia înmatriculării; de la această îndatorire numai paupertatea și sărăcia legalmente documentată-l poate pre studente mîntui;

c) Manualele pentru școalele populare elementari g[reco]-cat[olice] din arhidieceză să se tipărească cu spesele fondului scolastic arhidiecezan.

§ 8.

V[eneratul] ordinariat metr[opolitan] toate opurile ieșite de sub tipariu prin cercularîu către întregu[l] cler arhidiecezan le va publica și anumit cele de sub punctul a) le va impune la toți preoții arhidiecezani, iară cele de sub c) la toți inspectorii, directorii scolastici și la toți preoții, precum și la elevii de la școalele elementari, iară cele de sub b) le va recomanda.

§ 9.

Venitul din cărțile tipărite cu spesele din fondurile arhidiecezane indigitate în §-ul 7 punctele a), b), c) [î]l vor primi fondurile respective; însă:

§ 10.

După ce toate spesele făcute cu tipărirea, broșarea, legarea și vinderea cărților se vor trage afară, fondul respectiv, care a tipărit opul cu spesele sale, din restul venitului curat va să-și tragă 20% după capitalul ce l-a întrebuințat spre tipărirea, broșarea, legarea și vinderea cărților, iară restul se va da autorului ca remunerațiune și

[10] alumn = elev sau student bursier.

§ 11.

Cînd oarecareva op se va retipări în oricîte ediţiuni autorul totdeauna se va întreba că are sau nu ceva de a mai amenda ori adauge sau schimba în opul său spre mai marea lui perfecţionare, dacă va răspunde că are, atunci i se va transpune spre a supleni cele de suplenit; în tot cazul din venitul opului de cîte ori se va retipări va să capete remuneraţiune după modalitatea şi măsura indigitată în § 10.

IV.

[Corpul profesoral de la liceul din Blaj către Timotei Cipariu]

[Blaj, 20 noiembrie 1868]

Reverendisime Domnule Director![11]

Corpul prof. la comisiunea reverendisimei domniei voastre din 19 nov. a.c. s-a adunat în conferinţă extraordinară în 20 nov. spre a se consulta asupra obiectelor ce i-aţi încredinţat, unde:

1. S-a cetit nota înaltului Guberniu reg. transilvan de dto 19 sept. a.c. nr. 18920/868, prin care se tramet în alăturare ven[eratului] ordinariat metropolitan două emise din partea înaltului ministeriu reg. ung. în copie, dimpreună cu un exemplariu din planul de lecţiune cu privire la organizarea gimnaziilor pre a[nul] şcol[ar]1868-9 după norma cum a intrat în activitate planul acesta de învăţămînt la gimnaziul de stat din Sabiniu şi în urmă se încunoştinţează acelaşi prea venerat cum că după exprimarea lăudatului ministeriu „abia s-ar putea să obcure oarecare dubietate, ca confesiunile deosebite să nu năzuiască întru acolo în interesul cauzei şcolare, ca să se organizeze gimnaziile lor întru asemenea celor de ale statului".

2. S-a cetit înalta hîrtie gubernială din 6 nov. a.c. nr. 21113/1868 prin care se încunoştinţează prea veneratul capitlu metropolitan cum că „prea măritul ministeriu reg. ung. de cult şi instrucţiune publică cu decretul său din 30 sept. a.c. nr. 16649 remite planul studiilor pre a[nul] 1868-9 subşternut cu stimata scrisoare din 8 august a.c. nr. 1037/1868 cu acea ordinaţiune ca în gimnaziul din loc atît limba ungară, cît şi istoria şi geografia Ungariei să se propună amăsurat cerinţei şi anumit limba ungară în cele de antaniu patru clase în toată clasa deosebit în cîte patru ore pre săptămînă, iar în clasele superiori în cîte trei, făcîndu-se în fine provocare la ordinaţiunea gubernială din sept. de mai sus.

Asupra acestor obiecte corpul prof. [î]şi ia libertate a se exprima şi a-şi da următoarea opiniune:

---

[11] Document neinventariat la Arhivele Statului din Cluj-Napoca, fond citat.

La nota antania. După ce a[nul] şcol[ar] 1868-9 s-a început în 1ª sept. fiind sem. I trecut preste jumătate, pentru a[nul] şcol[ar] 1868-9, în planul de lecţiune al gimnaziului acestuia, după opiniunea noastră, nu se poate face nece una schimbare fără de scăderea cea mai pipăită a învăţămîntului.

Iar schimbarea dînsului pentru venitoriu şi respective conformarea lui cu cel ce se zice a se fi introdus la gimnaziul de stat din Sabiniu iarăşi nu se poate face decît numai după una ponderare scrupuloasă a lucrului şi spre examinare cuvenită într-un lucru atît de momentos e neapărat de lipsă ca şi alăturatele hîrtiei înaltului Guberniu reg. de la 19 septembre nr. 18920/1868 să le avem româneşte, pentru că limba propunerii la acest gimnaziu e cea română, care şi din partea locurilor mai înalte încă s-a respectat totdeauna, tramiţîndu-se la acest gimnaziu hîrtii scrise în limba aceasta; pentru susţinerea atărui uz cu atît mai vîrtos ne simţim îndemnaţi a ne ruga, cu cît una parte din profesorii de la acest institut nu poseḍ[ă] limba maghiară, sau nu în măsură ca să poată pricepe deplin alăturatele acelea şi a-şi forma opiniune independentă asupra lor.

La nota a doua. Cu respect la propunerea limbii maghiare profesorii, cu ven[erata] direcţiune gimnazială în frunte, încă în şedinţa ordinară din *1. sept. 1861 propris motu, neprovocaţi de nime,* au decis: „ca limba maghiară să se propună în acest gimnaziu ca studiu ordinariu întru asemenea cu celelalte studii obligate", ba încă i s-a asigurat mai multe ore decît limbei noastre materne, aşia în clasele III, IV et VI are cîte 3 ore pre săptămînă, pre cînd limba română numai cîte două, carea ca limba naţiunei şi a basericei noastre nu o putem ignora, ce din contra am dori ca să se propună şi la alte gimnazii din patrie, iar nu să se scoată afară, după cum cu durere vedem a se întîmpla.

Încît e pentru determinarea orelor limbii ungare unde se zice: „ca să se propună în cele 4 clase inferioare în toate clasele deosebit în cîte 4 ore pre săptămînă", se [pare] că înaltul Guberniu a trecut cu vederea planul studiilor alăturat, unde pentru limba maghiară sunt numai trei ore pre săptămînă în clasele inferioare.

Corpul prof. cu tot respectul are onoare a descoperi cum că nu poate să dea mai multe ore limbii maghiare, decît cîte ore şi a avut pînă acum: a) pentru că tot timpul e ocupat; b) pentru că cum s-a zis mai sus, limba română în nici un caz nu poate să rămînă afară; c) pentru că nici cea greacă nu se poate scoate din acest gimnaziu, ca limba ritului nostru de care au op tinerii la învăţarea studiilor teologice, după ce e constatat că cea mai mare parte din ei se aplică la statul preoţesc.

Ce se ţine de istoria patriei, ace[e]a s-a propus iarăşi începînd *din 1ª sept. 1861* şi se propune pînă astăzi amăsurat cerinţei.

Din conferinţa extraordinară a corpului profesoresc.

Blasiu, 20 nov. 1868.

prin Basiliu Raţiu m.p.
actuariu gimnaziale

V.

[Blaj, 25 noiembrie 1869]

PROTOCOL

de conferința ce s-a ținut în 25 nov. a.c. sub prezidiul r[everen]disimului d[omn] Timotei Cipariu, fiind prezenți: rds. d. Ioane Fekete [-Negruțiu] și Antoniu Veștemeanu, părintele Toma H. Albani, profesoriu Alimpiu Blășianu, Alexandru M. Micu, Ioan M. Moldovanu și actuariul suscris[12].

Obiectele [...]

Rdsimul d. Timotei Cipariu după ce descoperi conferinței:

1. Că v[eneratul] ordinariat metropolitan în ședința consistorială din 6 nov. a.c. n. 1062, aflînd a fi de lipsă oareșcare inspecțiune mai de aproape în privința gimnaziului și a celor ce se țin de gimnaziu, a decis ca pre venitoriu să se pună un inspector, care să supravegheze asupra edificiului monastiresc, asupra grădinii gimnaziului, asupra mobilelor ce se află în casele profesorești și clase, precum și a ordinei bune și a curățeniei atît interne, cît și externe.

2. Că tot în ședința cosistorială de atunci s-a decis ca să se facă niște statute, cari să fie ca una cinosură pentru supraveghetoriul care se pune, cu a căror elaborare s-a însărcinat una comisiune a căreia membri sunt celi însemnați în fruntea protocolului — afară de actuariul și rds. d. Constantin Papfalvi — a propus spre a se dezbate modul cum ar fi să se facă acelea statute, în cari are să se observeze oareșcare sistemă.

La propunerea rds. d. Ioane Fekete se alege una comisiune din profesorii Alimpiu Blășianu, Alexandru M. Micu și Ioan M. Moldovanu, care se însărcinează a lucra un proiect de statute. Proiectul acela de statute, adunîndu-se comisiunea în conferință, se va ceti și se vor face în el modificările ce se vor afla a fi de lipsă.

3. În privința conservării palanturilor și gardurilor grădinii gimnaziului, observîndu-se din partea mai multor oameni membri ai conferinței că dacă nu se va pune un păzitoriu anume preste acelea, care să le grijească și noaptea, atunci la primăvară va căuta să se facă din nou, căci pînă acum au început a le cam duce.

Se decide ca făcîndu-se dispuzețiune ca să se repareze cît mai curînd pre unde-s stricate, să se încredințeze cuiva ca să le păzească. Și deoarece omul ce șiede sub basericuță fiind aproape, ar putea să le păzească mai bine ca oricare altul, se comite profesorilor din cosimisiune ca chiamîndu-l la sine să vorbească cu el în privința aceasta.

Cu aceasta conferința se închiaiă.

Blasiu, 25 novembre 1869.

prin Simeon Micu m. pr.
act[uar] gimnaz[ial]

T. Cipariu m. pr.
Gimn. director

[12] Document neinventariat, la Arhivele Statului din Cluj-Napoca, fond citat.

VI.

[Blaj, 30 decembrie 1869]

PROTOCOL

de conferința ce s-a ținut în 30 decembrie a.c. sub prezidiul d. prof. Alimpiu Blășianu, fiind prezenți: cuviosia sa părintele Toma H. Albani, părintele Ioane T. Rațiu, prof. Alex. A. Micu, Ioan M. Moldovanu, Aron Boeriu, N. Solomon, Baz. Rațiu, Baz. Crișianu, Ben[iamin] Pop, Ioan Mărculețiu, Gabriel Pop, Giorgiu Munteanu și actuariul suscris[13].

Obiectele:

Profesorul Alimpiu Blășianu face cunoscut:

1. Că scopul pentru care s-a conchiamat conferința este: cetirea și publicarea statutelor făcute cu privire la ordinea și disciplina domestică și economică în monasteria din loc; cari statute s-au aprobat de ven[eratul] ord[inariat] metropolitan în ședința cons[istorială] din 11 decembrie a.c. nr. 1263 și

2. Alegerea unui econom în înțelesul § 4 din statute.

3. La provocarea prezidiului actuariul cetește statutele amintite și aprobarea acelora din partea ven. ord. metropolitan. Se ascultă cu atențiune.

4. Prezidiul pune spre dezbatere alegerea economului. Se decide ca alegerea să se facă prin voturi secrete.

5. La votizarea antania fiind 14 votizanți după scrutiniu s-a aflat că părintele I. T. Rațiu a căpătat 4 voturi, Nicolau Soloman 1, Alimp Blășianu 1, Sim. Micu 1, Ioan Mărculețiu 1, Ben. Pop 1, I. M. Moldovanu 1, Ar. Boeriu 1, Alex. M. Micu 1, părintele T. H. Albani 1, și unul alb. Neavînd nici unul majoritatea absolută de voturi se decide ca să se voteze a doua oară.

6. La votizarea de a doua votizanți au fost 13. După desfacerea voturilor s-a aflat că Aron Boeriu a căpătat 1 vot, părintele I. T. Rațiu 3 voturi, Alimp. Blășianu 4, Nicolau Solomon 1, T. H. Albani 1 și 3 albe.

După ce nici la votizarea de a doua n-a căpătat nici unul majoritate absolută de voturi, prezidiul suspendă ședința pre cîteva minute. La redeschiderea ședinței rămînînd numai profesorii, conferința nemaifiind completă nu s-a simțit competentă a păși la alegerea economului.

Cu acestea conferința se închiaiă.

Blasiu, 30 decembrie 1869.

prin Simeon Micu m. pr.
act[uar] gimnaz[ial]

[13] Document neinventariat, la Arhivele Statului din Cluj-Napoca, fond citat.

VII.

[Membrii corpului profesoral al liceului din Blaj către T. Cipariu]

[Blaj, 29 august 1874]

Reverendissime dle prepozit metropolitan![14]

Din cele ce ați binevoit a ne împărtăși prin actuariul gimnaziale și din faptele petrecute în aceste zile, am înțeles cu adîncă durere cum că reverendissima domnia voastră v-ați aflat îndemnat a depune oficiul de directoriu gimnaziale.

Chiar acum se plenesc 20 de ani. Gimnaziul nostru era întru împrejurări fatali amenințat de pericle cît se poate mai grele: dinlăuntru-l umileau neajunse materiali, din afară se ridicau asupră-i technele peritoase ale inimicilor lui. Atunci s-a încredințat direcțiunea în mînele reverendissime domniei voastre.

Înțelepciunea, tactul și devotamentul cu care v-ați plenit însărcinarea cu totul grea, nu numai salvară vechiul nostru institut literariu de valurile ce se ridicau asupră-i; ci încă-și și cîștigară nume și reputațiune, încît atrase junimea și din părțile depărtate și pre un timp fuse cel mai frecventat între toate școalele române.

Nu este aci locul a înșira meritele pentru înaintarea culturei adevărate între fii[i] națiunei noastre, cari le-ați cîștigat și pre calea aceasta. Ele-s mai mari decît să încapă în liniile înguste ale acestei pagine; ele cad în dominiul istoriei și suntem deplin convinși că nici unul din cei ce vor scrie istoria culturei noastre, nu le va putea denega tributul laudei cuvenite.

Prin șirele prezente voim numai a da un semn debil despre adînca părere de rău ce simțim pentru cauzele cari v-au necesitat a depune sarcina, ce cu atîta onoare și folos pentru învățămînt ați purtat în cursul acestor douăzeci de ani — a vă mulțumi pentru rara bunăvoință cu carea ați fost totdeauna către profesori; pentru acea tractare umană și părintească prin care suvenirea timpului cît avurăm fericirea de a vă onora ca pre capul și conducătoriul nostru imediat, pururea ne va fi dulce — și a vă ruga ca și pre venitoriu să păstrați atît pentru noi, cît și pentru gimnaziul nostru aceeași bunăvoință și îngrijire.

Primiți reverendissime dle încredințarea prea distinsei veneratiuni cu carea suntem

Ai reverendissimei domniei voastre

devotați

Blasiu, la tăierea
s[fîn]tului Ioan 1874.

[în numele] membri[lor] corpului
profesorale gimnaziale

I. M. Moldovan m. pr.
Dr. G. Rațiu m. pr.

[14] Document neinventariat, la Arhivele Statului din Cluj-Napoca, fond citat.

VIII.

[Timotei Cipariu către mitropolitul Ioan Vancea]

[Blaj, 1 septembrie 1874]

Excelență![15]

În ședința con[sistorială] din 29 aug[ust] a.c. v-ați aflat îndemnat a vă descoperi nemulțumirea cu purtarea morală a tinerimii gimnaziale din loc și a propune unele măsuri noi și mai energice spre înfrînarea și contenirea răului acestuia — aducînd și unele exemple de demoralizațiune — și adăugînd că și în decursul anului școlastic de curînd expirat ați binevoit de 2 ori a chema la exc[elența] voastră pre profesorii gimnaziali tot în astă privință.

Exc[elența] v[oastră] ca cap al basericei noastre și suprem dirigente al tuturor școalelor acestei a[rhi]dieceze făcînd acestea v-ați împlinit oficiul înalt ce-l aveți, de a supraveghea turma sufletească încredințată exc[elenței] v[oastre].

Exc[elența] v[oastră] permiteți-mi numai a atinge că în mare parte ați fost sinistru informat și anumit: că direcțiunea gimnazială nu ar fi executat pînă astăzi *deciziunea* în contra unor studenți, cari ar fi atacat unele fete noaptea.

Da, din simpla cauză, pentru că nu s-a făcut *nici una deciziune* în acest obiect — și asta: pentru că inculpații, 2 studenți de cl. VII gimnazială, încă în acea noapte au *fugit* și nu s-au mai întors la gimnaziu, ci *au* dezertat totalmente și așia nici nu s-au putut trage la judecată, nici a se face vreuna deciziune, cu atît mai puțin a se executa.

Judecătoria cercuală însă a păsit la mijloc numaidecît și a arestat pre *preparandul* complice, iar pre cei fugiți i-a *curentat* [sic], precum se poate vedea în scripta aceleia de 25 apr[ilie] a.c. nr. 749 către direcțiunea gimnazială și răspunsul acesteia din 28 apr. nr. școlastic 165, amîndouă în arhivul gimnaziale.

Iar încît pentru exemplul: „că gimnaziștii merg cu țigara în gură pînă în ușa basericei", da, se poate ca într-una mulțime așia mare să se fi aflat și vreun atare ticălos; însă concluziunea de la un caz sau două la toată tinerimea și de aci la demoralizațiune generală mi se pare prea departe.

În urma acestora, deși bine știți în conștiință, că mi-am împlinit oficiul atît în respectul învățămîntului, cît și al disciplinei, pre cît mi-au ajuns puterile, cu toată exactitatea în acești 20 ani trecuți, totuși pentru a fi scăpat de aci înainte de asemeni informațiuni sinistre ce almentrea nu le potiu împiedeca și pentru multe incidente neplăcute, m-am aflat îndatorat a-mi da demisiunea de dir[ector] gimnazial și rog pre exc[elența] v[oastră] a o accepta cu toată bunătatea

Al exc[elenței] v[oastre] prea umilit serv

[Blaj], 1 sept. 1874.

T. Cipariu m. pr.
prepozit

[15] Document nr. 3379, la Arhivele Statului din Cluj-Napoca, fond citat.

IX.

[Mitropolitul Ioan Vancea către Timotei Cipariu]

[Blaj, 1 septembrie 1874]

Nr. 2603/1874

Reverendissime în Christos Frate![16]

Deși am fi oftat ca reverendissima frăția ta încă în mulți ani să fi dus oficiul de director la gimnaziul din loc, după ce însă în sesiunea consistorială din 29 august a.c. verbalmente și cu toată solenitatea, iar astăzi și în scris ți-ai dat demisiunea de director gimnaziale, rugîndu-te pentru acceptarea aceleia, venim prin aceasta a-ți notifica: că pre cînd de una parte-ți acceptăm demisiunea dată, relevîndu-te de la ulterioara ducere a oficiului de director gimnaziale; pre atunci de altă parte nu ne putem reține de a nu-ți exprima cea mai deplină și vie recunoștință atît din partea noastră, cît și din partea prea venerabilului consistoriu metropolitan pentru multiplele și îndelungatele servicii salutare prestate și ca director gimnaziale întru promovarea binelui bisericei, a națiunei și mai ales a instrucțiunei junimei studioase, urîndu-ți de la atotpotentele încă mulți ani în deplină și fermă sănătate.

Cu această ocaziune venim totunadată a-ți notifica că, pentru ca instrucțiunea gimnazială să nu fie împiedecată, am aflat a constitui și denumi de director gimnazial în mod provizoriu pre reverendissimul canonic Ioan Antonelli, căruia drept aceea te și provocăm frățește, ca în prezența reprezentantelui onoratului corp profesoral pre anumit termin, însă cît de curînd, să binevoiești a-i resigna și străpune pre lîngă inventariu, arhivul și toate actele și obiectele ținătoare de oficiul de director gimnaziale.

Între altele pre lîngă darea arhiepiscopeștei binecuvîntări rămîn Al reverendissimei frăției tale

Blasiu la 1ma septembre 1874.

prea ad[d]ictu în Christos Frate
Ioan [Vancea] m. pr.
Metropolit.

DOCUMENTS REFERRING TO THE BLAJ SCHOOLS IN THE PERIOD 1854—1874

(Summary)

The nine documents published here are preserved in the State Archives of Cluj-Napoca the Blaj colection, personal archives of Timotei Cipariu, a file of official papers concerning didactical and school activity at Blaj. They illustrate the

[16] Document nr. 1389, la Arhivele Statului din Cluj-Napoca, fond citat.

difficulties met by the Transylvanian schools in general in particular by the schools at Blaj, as well as the endeavours of the enthusiastic teaching staff of Blaj to overcome them in the decades following the bourgeois-democratic revolution of 1848—1849. The first two documents refer to the period of the restored absolutism, the third to the beginnings of the so called liberal-constitutional régime and the rest of the papers are from the years of the Austrian-Hungarian dualism. The whole file is dedicated to the didactical activity of the outstanding philologist, Timotei Cipariu, headmaster ot the secondary school and inspector of the schools at Blaj in the period 1854—1874. Three documents are addressed to Cipariu by his principals, two of them are his answers to his superiors, one paper is a project concerning the writhing and printing of school books and the rest are minutes or reports of the theachers' conferences at the secondary school where Timotei Cipariu was headmaster.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

STIPENDIILE ACORDATE DE FAMILIA MOCIONI ȘI FORMAREA INTELECTUALITĂȚII ROMÂNEȘTI ÎN PERIOADA 1860—1870

După 1848—1849, nevoia în care se aflau românii din imperiul habsburgic de a-și apăra interesele naționale în condiții social-politice schimbate, după ce sacrificiile din vremea revoluției dăduseră rezultate cu totul nesatisfăcătoare, îi determină să-și îndrepte mai insistent privirile asupra unor soluții nu întru totul noi, dar asupra cărora vor stărui pînă la prăbușirea monarhiei.

Se vădește acum tot mai necesară, formarea unui număr cît mai cuprinzător de oameni cu carte, cu pregătire înaltă, cărora le revenea datoria de a conduce treburile naționale, pentru afirmarea românilor, pe planul politic intern al monarhiei, afirmare de neconceput înainte de realizarea unei osmoze politice între masa de popor și cărturărime, conducătoare și în același timp purtătoare a mișcării naționale, viguroasă dar elitistă în ultimă instanță, cel puțin pînă la revoluție. Aceasta cu atît mai mult cu cît în condițiile neoabsolutismului domeniul spiritual nu prezenta atîtea riscuri de a provoca reacții drastice din partea autorităților.

În mod practic, acțiunile propriu-zis politice lasă locul altor modalități ce nu fac decît să caute realizarea unor tendințe neschimbate. Poate mai mult decît înainte, în perioada ce a urmat după revoluția de la 1848—1849, interesul pentru consolidarea patrimoniului cultural național destinat să contribuie la menținerea identității naționale, preocupă mințile oamenilor luminați. Menită să servească înfăptuirii năzuințelor naționale, emulația spirituală se concretizează în interesul sporit pentru cultivarea literaturii și istoriei naționale, pentru crearea de societăți culturale și de noi publicații, și, fără îndoială în străduaniile sporite pe linie de învățămînt ale ierarhiilor greco-catolică și ortodoxă, singurele instituții ce patronau școli de diferite grade în care se învăța românește.

Confruntați cu multe nevoi și lipsiți de o pătură conducătoare cu o solidă bază materială, românii din imperiu înțeleg acum mai bine ca oricînd, căci era mai limpede ca oricînd înainte, că nădejdea de emancipare nu trebuie plasată în afara corpului național. Devine acum mai clară importanța formării unor oameni cu o pregătire solidă în diferite domenii, capabili, grație calificării lor să-și creeze o independență materială care să le asigure o relativă libertate de mișcare în conducerea mișcării naționale.

Pe de altă parte, solicitarea des repetată de români încă mulți ani după revoluție, de a li se face posibilă pătrunderea în posturi oficiale, în administrația de stat, în justiție, la fel ca și revendicarea unor organisme politice proprii, teritoriale sau instituționale, s-a izbit des de refuzuri motivate cu argumentul de o discutabilă valabilitate al lipsei unui nu-

măr suficient de persoane calificate care ar fi putut face față în asemenea posturi sau situații. Că nu era așa au dovedit-o conducătorii revoluției din 1848—49; este însă tot atît de adevărat că pentru a se putea face pași hotărîtori înainte și pentru a dejuca motivarea multor refuzuri nejustificate, sporirea considerabilă a numărului intelectualilor români se impunea cu necesitate. Era nevoie de avocați, de profesori, de învățători, de ingineri — mai ales agronomi — de medici, de artiști. Era de asemenea nevoie de tehnicieni, de oameni cu pregătire comercială, era nevoie de meșeriași în număr mai mare și de muncitori calificați, pentru a se putea ține pasul cu dezvoltarea modernă a forțelor de producție care pătrunde, deși mai lent decît în alte țări ale Europei, și în Imperiul habsburgic.

În altă ordine de idei, așa cum spunea Vincențiu Babeș, prin mîna căruia vor trece multe ajutoare destinate studenților săraci, nu ajungea să existe români învățați, căci dacă ei „... nu vor fi plecați cu tot deadinsul spre sacrificie și chiar spre martirism, cauza națiunei noastre, cauza culturei civilizațiunei și a consolidării noastre naționale, viitorul nostru, istoria noastră, nu numai că n-a cîștigat nemica, ci chiar a pierdut“[1].

Deceniul al șaptelea al secolului trecut cunoaște o amplificare considerabilă și relativ bruscă a afluxului de tineri români spre școli de toate gradele, din imperiu și din afara lui. Mulți au studiat pe banii propriilor lor familii, împrejurare care face imposibilă o evaluare globală, chiar și în eventualitatea unei investigații mai ample, a efortului material și a numărului tinerilor studioși români, care s-au format ca urmare lui. Aceasta din mai multe motive, dar mai întîi de toate din lipsa informațiilor scrise despre cheltuielile acelora care au învățat din banii proprii, informații atît de necesare unei asemenea cercetări. Să nu uităm spre exemplu că o parte dintre aceștia, în general cei cu studii mai modeste, de mai scurtă durată și deci mai puțin costisitoare, se trăgeau din familii de foști iobagi, care după patentele din 1853—1854 au reușit, pînă la începutul deceniului al șaptelea al secolului al XIX-lea, să-și întreme, unii, un avut care a putut asigura, de bine de rău, întreținerea fiilor lor trimiși la școală, pentru a deveni, de cele mai multe ori, dascăli ori preoți. Se mai adaugă apoi dificultatea ridicată de diversitate și răspîndirea largă a materialului documentar de la mulțimea de școli din tot cuprinsul monarhiei și din afara ei care au fost frecventate de elevi români.

Este însă posibilă, necesară și utilă cercetarea formării acelei părți a intelectualității române, care s-a ridicat în acest deceniu în urma unor ajutoare provenite din fonduri de burse și stipendii, constituite de persoane particulare, asociații sau instituții, în favoarea tinerilor lipsiți de mijloace, în scopul suplinirii necesității stringente de formare a unor oameni, cu carte, numeroși și bine pregătiți. În acest caz investigația se bucură de suportul informativ al documentelor păstrate în legătură cu sumele manipulate de fundațiuni, familii sau instituții, precum și de amănuntele publicate atunci în presa vremii.

[1] *Concordia*, II, 1862, nr. 78 din 30 septembrie/12 octombrie.

Acceptînd printre cauzele înmulțirii românilor în școli, mai ales în licee și universități, prin anii 1860—1862 și șansele mai promițătoare deschise de „perioada liberală" mai multora de a ocupa posturi în administrația de stat și în justiție (mai ales dacă ne gîndim la cei care studiau dreptul), se constată totuși că graficul relativ abrupt al numărului acelor tineri își găsește explicația în apariția unor noi fonduri din care au fost acordate subvenții de studii. Este vorba de bursele acordate de „ASTRA" și de familia Mocioni începînd din primii ani ai „perioadei liberale".

Încă înainte cu mulți ani, în 1844, fusese constituită prima fundație cu această destinație, constînd din 54.000 de florini austrieci, ca urmare donației făcute la moartea sa de doctorul Simion Ramonțai. Această prestigioasă fundație, ale cărei acte ar trebui cercetate, dacă mai există, administrată de mitropolia greco-catolică de la Blaj, a oferit ani la rînd burse între 60 și 300 de florini, multor tineri români nevoiași sau care demonstraseră calități eminente pentru studiu, evitînd părtinirea exclusivă a greco-catolicilor. Printre cei care s-au bucurat de burse de 300 florini anual din partea acestei fundații se numără Paul Ramonțai, Aron Pop, Alexandru Papiu Ilarian, Iosif Hodoș, N. Ursu, Ioan Rațiu, I. Șipotariu, Andrei Pop; Constantin Ciaclan, I. Maior, I. Pál, I. Demetru, Ștefan Mezei au primit cîte 80 de florini iar I. Borza, G. Ramonțai, Gabor Pop, I. Șuluțiu, M. Nicola, au primit ajutoare de cîte 60 de florini. Tot cu o bursă ramonțiană a studiat și Simeon Bărnuțiu[2]. George Bariț afirmă chiar că în lipsa acestor subvenții nu vede cum ar fi putut studia Bărnuțiu, Papiu și Hodoș, la universitățile din Viena și Padova[3]. Din nefericire, după revoluție, o vreme, fondul ramonțian a fost blocat de autoritățile imperiale, deci bursele au fost temporar suspendate, și au fost necesare multe strădanii ale ierarhiei greco-catolice, pentru degajarea lor de această opreliște. Fundația ramonțiană a adus în anii 1860—1870 servicii neprețuite națiunii. În această perioadă au mai fost acordate burse de mitropolitul greco-catolic Alexandru Sterca-Șuluțiu și de episcopul, din 1864 mitropolitul ortodox, Andrei Șaguna.

„Asociațiunea transilvană pentru literatura și cultura poporului român", a început și ea să ofere burse și ajutoare de studii. Acestea erau însă mici, 50—100 de florini pe an, cel puțin pînă prin anul 1864. Totuși, din 1861 — pînă în 1870 Astra a acordat ajutoare unui număr de 48 de tineri, care au beneficiat în total după calculul mai tîrziu al lui Octavian Goga (din 1911) de aproximativ 31.704 coroane[4], ceea ce înseamnă, dacă acceptăm evaluarea de 2 coroane pentru un florin[5] (aproximativă și ea), pentru a socoti în moneda perioadei tratate de noi, că bursele date de Astra se ridică la 15.852 florini austrieci. „Puținătatea mijloacelor din

[2] D. Suciu, *Lupta naționalităților din imperiul habsburgic pentru înfăptuirea programelor lor politice la mijlocul secolului al XI-lea*, în *Anuarul Institutului de istorie și arheologie Cluj*, XV, 1972, p. 193.

[3] *Ibidem*.

[4] *Transilvania*, număr jubiliar, 1861—1911, p. 364—365.

[5] Costin C. Kirițescu, *Sistemul bănesc al leului și precursorii lui*, vol. I, București, 1964, p. 129.

care a putut să-şi tragă hrana cultura românilor, din Transilvania"[6], era aşadar o realitate, chiar dacă avem în vedere şi o altă practică constatabilă în 1864 în comitatele Tîrnava, Solnocul interior, Turda, unde comitete neoficiale organizau colecte pentru acordarea de stipendii. Cu menţiunea că iniţiativa „Astrei" a marcat totuşi o cotitură, dacă nu prin cuantumul burselor prin continuitatea lor, prin aceea că a înlesnit studiile unora care aveau nevoie de completarea sumelor de care dispuneau personal, se impune observaţia că modestia declarată a surselor de subvenţii nu poate fi socotită decît cu aproximaţie înainte de a se lua în calcul cheltuiala totală a fundaţiei ramonţiene, contribuţia fondului de burse constituit de mitropolitul greco-catolic Alexandru Sterca-Şuluţiu la moartea sa în 1868, şi sumele destinate aceloraşi nevoi de familia Mocioni, a căror contribuţie la formarea intelectualităţii româneşti în deceniul şapte al secolului trecut intenţionăm să o analizăm.

Bursele acordate de familia Mocioni au început să fie plătite din 1861. Încă înainte, în 1860, Vincenţiu Babeş, persoana care timp de mulţi ani va intermedia între bursieri şi familia Mocioni, îi scria lui Iacob Mureşanu „[Andrei] Mocioni-mi promisă că curînd se va pune în capul unei întreprinderi naţionale, anume pentru înfiinţarea unui fond de stipendie, cu una subscripţiune de zece mii [florini] şi va îndupleca şi pe alţii"[7]. Se pare că o vreme intenţia nu a fost comunicată decît unor oameni foarte apropiaţi şi de încredere[8], dar apoi s-a ivit nevoia de a se recurge la publicistică pentru o mai bună administrare a sumelor, cît şi pentru a se evita ca unii bursieri să obţină din altă parte ajutoare mai mari decît jumătate din subvenţia cerută din fondul Mocioni[9], cîtă vreme alţii nu se puteau pur şi simplu întreţine.

Dintre ceilalţi membri ai familiei Mocioni, care au contribuit la constituirea fondului, Catarina, George şi Anton vor colabora cu Andrei Mocioni în acest sens în decursul perioadei studiate.

Documentele păstrate în arhiva lui Vincenţiu Babeş[10] cuprinzînd sumele acordate anual, numărul şi numele bursierilor nu sînt complete. Nu numai că ele cuprind cel mai adesea sume preconizate, de cele mai multe ori suplimentate ulterior de altele, destinate între timp unor tineri aflaţi în mare lipsă, dar ele nu sînt complete pentru toţi anii. Sînt însă foarte importante pentru că înfăţişează pe de o parte intenţia anuală a donatorilor (cît voiau să acorde), pe de alta oferă numele acelora care ani la rînd au beneficiat de ajutoare mai mari sau mai mici. Acestea, precum şi amănuntele sugestive ce le cuprind despre modul de administrare a fondului, despre manipularea sumelor, ne-au făcut să le dăm unora loc în anexă, cu atît mai mult cu cît listele publicate de Vincenţiu Babeş în presă anual

[6] S. Retegan, *Fundaţia şcolară a lui Avram Iancu*, în *Revista de istorie*,... 1974, nr. 5, p. 708—709.

[7] Muzeul judeţean Braşov, Arhiva Mureşenilor, pachet nenumerotat.

[8] *Concordia*, II, 1862, nr. 78, din 30 septembrie/12 octombrie.

[9] *Ibidem*.

[10] Arhivele Statului Cluj-Napoca, fond Vincenţiu Babeş.

(cu excepția anului 1870) cuprind doar numele și bursele aferente, și nu specifică întotdeauna locul unde acești oameni au studiat.

Cît despre suma globală a burselor, ea nu poate fi decît aproximată, căci, deși cuantumul stipendiilor ca atare a fost publicat anual de Babeș în ziare (mai puțin în 1869, cînd Andrei Mocioni a refuzat să dea publicității sumele provenite de la el însuși[11], și în 1870), în afara stipendiștilor propriu-ziși alți doi tineri au fost întreținuți, se pare în fiecare an de unii dintre membrii familiei donatoare cu toate cheltuielile aferente. Așa a fost în anul școlar 1861/62 cînd Catarina Mocioni l-a întreținut la Timișoara pe un oarecare Simonescu iar George Mocioni pe Gruia Murgu Liuba[12], situație repetată în 1862/63; în anul școlar 1865/66 George Mocioni a întreținut pe același Gruia Murgu Liuba și pe Iefta Ciobanu[13], repetînd gestul în 1866/67[14].

Încercînd o evaluare a sumelor destinate burselor, concepute și publicate ca atare, constatăm că în 1861/62 20 de tineri au primit în total 2550 florini austrieci[15], în 1862/63 23 de tineri au primit în total 2760 florini[16], în 1863/64 31 de stipendii au însumat 2640 florini[17], în 1864/65, 33 de burse au însumat 3000 florini[18], în 1865/66 34 de ajutoare s-au ridicat la 3560 florini[19], în 1866/67 39 de burse au înglobat 4040 florini[20], în 1867/68 35 de persoane au fost subvenționate cu un total de 3020 florini[21]. La sfîrșitul anului școlar 1868/69 Andrei Mocioni a refuzat să publice partea de subvenții plătită de el, celelalte 21 de burse susținute de Catarina, Anton și George Mocioni cifrîndu-se la 1.550 florini[22]. Pentru anul 1869/70 trebuie să ne mulțumim cu suma aproximativă, „preliminată", de 820 florini[23], desprinsă din documentele de arhivă păstrate, din care nu rezultă că ea reprezintă contribuția totală a tuturor membrilor familiei Mocioni, sau numai a unora dintre ei. Pentru cei 9 ani studiați subvențiile provenite din acest fond se ridică deci la un total minim de 24.000 florini. Totalul reprezintă suma minimă, căci pentru 1869 banii oferiți de Andrei Mocioni nu pot fi calculați nici pe baza materialului de arhivă, care poate nu întîmplător lipsește tocmai în acest an, dintre actele păstrate în fondul Babeș, iar pentru 1870 nu dispunem de o confirmare a cifrei exacte a burselor acordate. Dacă avem în vedere că în toți acești ani, se pare, în afara burselor obișnuite au mai fost întreținuți în școli doi tineri pentru care s-au asigurat toate cheltuielile de școlari-

[11] *Albina*, IV, 1869, nr. 68, din 17/29 august.
[12] *Concordia*, II, 1862, nr. 78 din 30 septembrie/12 octombrie.
[13] *Albina*, I, 1866, nr. 43 din 17/29 iulie.
[14] *Albina*, II, 1867, nr. 72 din 2/14 iulie.
[15] *Concordia*, II, 1862, nr. 78 din 30 septembrie/12 octombrie.
[16] *Concordia*, III, 1863, nr. 67 din 8/20 august.
[17] *Concordia*, IV, 1864, nr. 66 din 16/28 august.
[18] *Concordia*, V, 1865, nr. 50 din 24 iunie/6 iulie.
[19] *Albina*, I, 1866, nr. 43 din 17/29 iulie.
[20] *Albina* II, 1867, nr. 72 din 2/14 iulie 1867.
[21] *Albina*, III, 1868, nr. 86 din 18/30 august.
[22] *Albina*, IV, 1869, nr. 68 din 17/29 august.
[23] Arhivele Statului Cluj-Napoca, fond Vincențiu Babeș nr. 54.

zare, calculînd numai 200 de florini pe an pentru fiecare, care de altfel, nu prea ajungeau pentru tot ce era necesar (hrană, locuinţă, îmbrăcăminte, cărţi, taxe şcolare), obţinem un total aproximativ (24.000 + 3600) de 27.600 florini ceea ce la acea dată reprezenta o sumă considerabilă. Aceasta într-o vreme cînd un notar din Topliţa avea salar anual de 440 florini[24], un profesor cu studii universitare primea la gimnaziul ortodox românesc, din Braşov 800 florini pe an[25], şi cînd întreaga avere, (pămînt, casă, acareturi) a unui locuitor din Ilva Mică era evaluată (e drept că în decursul unei execuţii silite, care presupune preţuri mai mici) la 630 florini[26].

Numărul burselor acordate în aceşti ani se ridică la aproximativ (căci nu cunoaştem cifra exactă pentru 1868/69 şi 1869/70) 243. Nu înseamnă însă că 243 de persoane s-au bucurat de ajutoare materiale, căci unii şi-au păstrat bursele ani la rînd, dar lucrul ar fi fost posibil, dat fiind că rezultatele proaste la învăţătură, sau schimbări survenite în starea materială a solicitantului, puteau determina, ceea ce s-a întîmplat cu unii, pierderea bursei în anul următor.

Cuantumul acestor stipendii varia destul de mult. La început, se pornise de la ideea că se vor acorda tinerilor care urmau să studieze la Viena burse de cîte 300 florini anual, celor de la Buda şi Pesta cîte 200 florini pe an, celor din gimnazii mari şi din oraşe cîte 100 florini anual, iar elevilor din gimnazii mai mici cîte 60 florini pe an[27]. În realitate nevoile mari au determinat mărimea numărului de stipendii, aşa încît în toată perioada dintre cei ce au studiat în cuprinsul monarhiei unul singur a primit, o dată, 300 de florini, pe an, Iosif Miescu. Face excepţie pictorul Nicolae Popescu. Studiind la Viena şi în Italia el primea sume mai mari[28]. Pînă în 1868, tendinţa de creştere a numărului de burse, însoţită de consecinţa inevitabilă — scăderea cuantumului fiecăruia, este constantă, determinată de înmulţirea celor care cereau burse împinşi de lipsuri, agravate uneori de secetă[29], sau de alte cauze cu repercusiuni economice. Evoluţia numărului de stipendii este următoarea: 20 (în 1861/62), 23 (în 1862/63), 30 (în 1863/64), 33 (în 1864/65), 34 (în 1865/66), 39 (în 1866/67), 35 (în 1867/68), 21 (în 1868/69; cifră parţială), 8 (în 1869/70; cifră aproximativă). Fărîmiţarea burselor a ajuns cu timpul să dăuneze eficacităţii ajutoarelor. Astfel, în 1864/65 un elev de la Beiuş, pe nume George Martinescu a primit 20 de florini[30]. Este adevărat că sumele mici nu erau de multe ori decît completări ale mijloacelor proprii ale studentului ori elevului, sau întregiri de subvenţii primite din altă parte, dar insuficiente. Acesta este şi motivul care ne-a determinat să nu extindem, denumirea

[24] *Gazeta Transilvaniei*, XXVII, 1864, nr. 72 din 8/20 septembrie.
[25] *Gazeta Transilvanriei*, XXVII, 1864, nr. 57 din 31/19 iulie 1864.
[26] *Gazeta Transilvaniei*, XXV, 1862 nr. 31 din 17 aprilie.
[27] *Concordia*, II, 1862, nr. 78 din 30 septembrie/12 octombrie.
[28] Arh. St. Cluj-Napoca, fond Vincenţiu Babeş, nr. 50.
[29] *Concordia*, IV, 1864, nr. 66 din 16/28 august.
[30] Arh. St. Cluj-Napoca, fond Vincenţiu Babeş, nr. 50.

de bursă sau stipendiu asupra tuturora, ci am vorbit adesea de ajutoare. După cum reiese din anexe, stipendiile din fondul familiei Mocioni se cifrau în general la 300, 200, 150, 100, 80 de florini. Celelalte de 60, 40, 25 sau 20 de florini pot fi socotite ajutoare. Acestea au fost foarte utile, deoarece au făcut posibilă încropirea unui minim necesar pentru unii tineri studioși, în general elevi, dar au început să incomodeze asigurarea burselor unor elemente ce dovedeau calități și rezultate excelente, condiții care au primat în ochii celor dispuși să dea bani pentru fondul de burse, fond constatat a nu fi depășit o anume sumă anuală. Se observă deci că ajutoarele nu se dădeau pe măsura cerințelor ci în limitele unui fond relativ fix, ceea ce nu face însă cu nimic mai puțin remarcabilă valoarea acestei acțiuni cu finalitate național-politică. Oricum, din 1867 numărul total de ajutoare începe să scadă, iar în ziare Babeș anunță că greutatea de a-i întreține pe bursierii deja admiși face imposibilă acceptarea altora noi[31]. Anunțul apare în 1867, an de vîrf, atît ca număr de bursieri (39) cît și ca sumă globală a burselor (4040 fl.).

Pentru a obține o bursă sau un ajutor din partea familiei Mocioni, tinerii solicitanți trebuiau să îndeplinească anumite condiții. În primul rînd, trebuiau să dovedească rezultate excelente la învățătură și comportament ireproșabil. Trebuiau de asemenea să prezinte, o dovadă de stare materială, în copie, verificată de un fruntaș național român de încredere, care locuia în zona de proveniență a solicitantului, la fel cum se cerea să fie verificată și copia certificatelor de studii. Aceste acte, însoțite de o cerere formală, erau adresate fie lui Andrei sau altui membru al familiei Mocioni, fie uneori unor avocați români, însărcinați cu primirea și centralizarea (uneori zonală) cum era Ștefan Adam din Timișoara[32], dar cel mai adesea ele ajungeau la Vincențiu Babeș, cunoscut publicului și din presă și din activitatea sa politică. El a pus pe picioare o adevărată rețea de persoane devotate, avînd reputația unor caractere ireproșabile, care l-au ajutat să administreze efectiv aceste stipendii destinate, după propria-i vorbă „... ca ele să ajungă deplin spre ferirea de foame și de golătate"[33], căci mai mult nu se putea. Nu primeau stipendii, sau pierdeau ajutorul obținut, aceia despre care se descoperea că în prealabil obținuseră un alt ajutor, în sumă mai mare decît jumătate din stipendiul cerut familiei Mocioni. Cît despre starea materială a solicitanților, dovezile prezentate de aceștia erau examinate de donatori. Ei decideau dacă acordarea bursei era oportună sau nu, împrejurare în care cuvîntul lui Vincențiu Babeș cîntărea greu. Pretendenții la burse trebuiau de asemenea să indice locul unde urmau să studieze.

Exigențele exprimate de donatori se reduceau la atît. Ei au subliniat în mai multe rînduri lipsa oricăror discriminări de natură confesională în acordarea burselor. Totuși, în realitate, în majoritatea lor zdrobitoare ele au revenit unor studenți și elevi ortodocși. Un corectiv trebuie adus

[31] *Albina*, II, 1867, nr. 72 din 2/14 iulie.
[32] *Albina*, III, 1868, nr. 86 din 18/30 august.
[33] *Concordia*, II, 1862, nr. 78 din 30 septembrie/12 octombrie.

și afirmației, făcută publică, în legătură cu accesibilitatea egală la stipendii a tinerilor români din toate provinciile imperiului, căci în majoritatea lor ei au fost bănățeni, ori proveneau din zona de la nord de Mureș. Nu s-a acordat însă nici o prioritate provenienței sociale. De bursele familiei Mocioni au beneficiat fii de țărani, preoți, dascăli, meșteșugari, intelectuali, în egală măsură. Nici locul de studiu nu era impus dinainte, precum lipseau exigențele prealabile pentru o îmbrățișare, ulterior, a unei fidelități politice față de grupul celor care au donat și administrat fondurile. În ce privește disciplinele de studiu urmate, deci viitoarele profesiuni, sursele ne lasă să credem că acestea rămîneau la libera alegere a celor în cauză, cel puțin pînă în 1870, an în care Anton George, Alexandru și Eugen Mocioni anunță că vor acorda burse noi, în afara celor de pînă atunci „... numai studenților la școalele reale, comerciale, politehnice" și altele de asemenea categorie[34], ceea ce indică o orientare spre stimularea îmbrățișării unor cariere cu caracter sau aplicabilitate economică, domeniu în care românii din monarhie se simțeau deficitari.

În scopul unei distribuiri regulate a burselor, în general pentru o bună administrare a fondurilor, Vincențiu Babeș — despre care se poate spune că a condus întreaga acțiune — a alcătuit un colectiv, în vederea realizării activității de ajutorare și stimulare a tinerilor studioși. Bursele erau distribuite (poate nu în toți anii, este adevărat) la Pesta de George Popa, la Timișoara de Petru Cermena, la Lugoj de Iulian Ianculescu[35], la Beiuș de Teodor Kövary, directorul liceului[36], în Baia de Criș de preotul Ioan Domșa[37]. O vreme, Vincențiu Babeș a împărțit el însuși bursele pentru cei de la Viena, mai apoi unora din Budapesta. Acestea nu erau aproape niciodată înmînate integral, ci împărțite pe sferturi sau jumătăți de an, pentru a se evita gesturile nechibzuite, care ar fi putut duce la risipirea sumelor, rămînînd astfel descoperite cheltuielile ulterioare de studii ale celor în cauză.

În ce privește măsura în care aceste burse acopereau cheltuielile reale ale tinerilor aflați la studii, aprecierile trebuie să fie făcute diversificat, în funcție de orașul și școala sau universitatea la care învățau. În interiorul monarhiei, la Viena și apoi la Budapesta, se cheltuia cel mai mult. În celelalte orașe în care studiau tinerii români stipendiați din fondul Mocioni — Beiuș, Timișoara, Arad, Lugoj, Debrețin, Oradea, Sibiu, Seghedin, Blaj, se trăia mai ușor. Se poate spune, așa cum afirma și *Gazeta Transilvaniei*[38], că dintr-o bursă de 300 de florini se putea trăi ca student la Viena, de asemenea la Pesta, deși prin 1863 un student la drept declara, îngroșînd poate nițel liniile, că la Pesta din 300 florini (era un stipendiu din fondul Ramonțai) „... nu trăiește, numai năcăjește..."[39].

[34] *Albina*, V, 1870, nr. 70 din 13/25 august.
[35] Arh. St. Cluj-Napoca, fond Vincențiu Babeș nr. 46.
[36] Arh. St. Cluj-Napoca, fond Vincențiu Babeș nr. 47.
[37] Arh. St. Cluj-Napoca, fond Vincențiu Babeș, nr. 51.
[38] *Gazeta Transilvaniei*, XXVIII, 1866, nr. 39 din 31/10 mai.
[39] C. Suciu, *Corespondența lui Ioan Maniu cu Simeon Bărnuțiu 1851—1864*, Blaj, 1929, p. 431.

Este însă adevărat că față de anul 1855, spre exemplu, cînd Vasile Maniu îi scria de la Pesta lui Simion Bărnuțiu „Io acuma din prima noem[brie] mi-am căpătat un loc unde-mi dau cvartir, îmi spală hainele și-mi dau prînz [dejun] și amiază pentru 18 fl. m[onedă] c[onvențională]"[40] tot el se plîngea în 1861 că „... în Pesta așa scumpete e, cît abia pot eși cu 40—50 fl. pe lună, și aceasta numai pe subțire"[41]. Chiar dacă cifra din urmă pare o exagerare, în aprecierea posibilităților de trai oferite de aceste burse trebuia să se țină cont și de fluctuația strînsă dar reală a puterii de cumpărare a banului în perioada analizată, stabilă în linii mari din punctul de vedere al prețurilor. Socotind că „didactrul" sau taxa de școlarizare se ridica la 22 de florini pe semestru, că pentru un examen „rigoroz" se plătea o taxă de 20 de florini, că o carte putea costa 1 florin, dar și 7 sau 9 florini, descoperim că Vincențiu Babeș avea dreptate să folosească — vorbind de burse — cuvinte modeste în aprecierea înlesnirilor oferite de ele, și să-i îndemne prin ziare pe tinerii stipendiați la moderație și temperanță. Costul vieții (hrană, locuință, luminat, încălzit) era oricum asigurat de burse, cheltuielile de școlarizare, îmbrăcămintea, călătoriile mai puțin sau de loc, chiar și în eventualitatea că luăm în calcul, cu valoarea relativă, numai nouă luni de prezență obligatorie la școală sau facultate. În orașele mai mici însă se putea obține la sfîrșitul lui 1862 „cortel, vipt, spălat și luminat" cu 12—14 florini pe lună iar la Seminarul greco-catolic din Oradea un tînăr plătea pentru „... vipt, cortel, spălat și instrucțiune"[42] 140 de florini pe an, la care se adăugau 60—80 de florini pe an pentru haine și cărți[43]. Reiese așadar că burse în adevăratul sens al cuvîntului erau acelea de 300, 200 și eventual 100 de florini anual, restul fiind ajutoare, foarte necesare și ele pentru completarea resurselor proprii precare ale multora, servind eventual la suplimentarea unor stipendii modeste obținute din altă parte. Burse sau ajutoare, ele au furnizat mijloace de trai în lipsa cărora ar fi fost imposibilă ridicarea atîtor tineri români merituoși și talentați.

Orientarea profesională a persoanelor care au beneficiat de burse sau ajutoare din acest fond era foarte variată (medicină, drept, arte, filozofie), ajungînd abia spre sfîrșitul perioadei analizate să fie influențată de donatori. Printre cei subvenționați erau mulți elevi, dintre care unii și-au continuat studiile la universitate, cum este cazul lui Victor Babeș sau Coriolan Brediceanu. Se remarcă printre studenți frecventarea cu precădere a cursurilor facultăților de drept[44] și slaba căutare de către ceilalți stipendiați a așaziselor școli reale sau cu profil asemănător. Preponderența studiilor umaniste, generală printre români în acea epocă va avea importante consecințe în mișcarea națională, asupra mersului căreia va exercita influență activitatea la diferite nivele a acestor inte-

[40] Idem, *op. cit.*, p. 216.
[41] Idem, *op. cit.*, p. 291.
[42] Idem, *op. cit.*, p. 411.
[43] Idem, *op. cit.*, p. 415.
[44] Arh. St. Cluj-Napoca, fond Vincențiu Babeș nr. 48, 49.

lectuali, ieşiţi în majoritatea lor din medii modeste, cunoscători ai nevoilor şi capabili să antreneze masa mai amplă pentru acţiuni întreprinse în interesul poporului din care se trăgeau. În aceasta constă de altfel principalul aport al burselor în discuţie la mişcarea naţională.

În afară de şansa, de altfel modestă, de a urma o carieră administrativă, studiile de drept deschideau calea, uneori foarte grea la început, spre cariera de avocat, care, prin natura venitului oferit, scăpa de sub presiunea oficială exercitată în chestiuni politice asupra celor angajaţi în administraţie şi justiţie. Dintre stipendiaţii din fondul familiei Mocioni cazul lui Coriolan Brediceanu, renumit în cadrul mişcării politice româneşti, este semnificativ.

Reducerea numărului de ajutoare, conjugată cu ridicarea cuantumului burselor, ca şi împrejurarea că unii şi-au menţinut subvenţiile timp de mai mulţi ani la rînd, se datorează, între altele, intenţiei familiei Mocioni de a nu răsfira ajutoare mai multora dar cu rezultate mai puţin meritorii, ci de a asigura instruirea completă a celor verificaţi, cu talent şi sîrguinţă. Este adevărat că Victor Babeş spre exemplu s-a putut bucura în toţi aceşti ani de o bursă de 200 de florini pe an şi în virtutea relaţiilor deosebite ale tatălui său cu familia Mocioni, dar ceea ce a însemnat el mai tîrziu pentru ştiinţa românească, precum şi activitatea ulterioară a unora ca Pavel Rotariu, Coriolan Brediceanu, pictorul Nicolae Popescu sau Gruia Liuba, avocat şi ziarist, demonstrează, pe de o parte, că procedeul a fost îndreptăţit, pe de alta indică măsura exigenţei manifestate faţă de bursieri.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

Din analiza listelor de stipendii se desprinde concluzia că banii erau destinaţi în primul rînd românilor bănăţeni şi de la nord de Mureş. Se constată de asemenea că în distribuirea lor a trebuit să tragă greu în cumpănă un sentiment de solidaritate ortodoxă, izvorîtă din tendinţa de emulaţie culturală cu greco-catolicii, superiori din acest punct de vedere, dar şi din situaţia instructiv-educaţională grea, moştenită dinainte de 1864 cînd ierarhia bisericească sîrbă a fost stăpînă pe şcolile mai importante. Se impune şi observaţia că deşi acordarea burselor nu a stat sub influenţa premeditării politice de grup, nu este mai puţin adevărat că de pe urma acestor stipendii familia Mocioni (mai puţin Andrei, tot mai retras de prin 1869), s-a văzut cu timpul înconjurată de un considerabil anturaj de aderenţi, fapt de care trebuie să se ţină seama, cînd se judecă evoluţia grupului format în cadrul P.N.R. în jurul lui Alexandru Mocioni şi Vincenţiu Babeş după constituirea partidului unitar, în 1881. În sfîrşit, se constată, ca o lipsă, apariţia tardivă a intenţiei de a influenţa orientarea bursierilor spre cariere tehnice şi economice, domenii în care poporul român trebuia să-şi formeze cadre bine pregătite şi să-şi croiască drum.

Încadrîndu-se într-un sistem de ajutorare a tinerilor nevoiaşi constituit din stipendii provenind din fundaţii ori din burse oferite de asociaţii sau familii de mecenaţi, subvenţiile acordate de familia Mocioni în anii 1861—1870, continuate mai apoi, au contribuit substanţial la efor-

turile naţiunii române din imperiul habsburgic de a compensa lipsa totală a ajutorului de stat în vederea formării unor cadre cu o înaltă pregătire profesională. Fondurile distribuite în decursul anilor studiaţi depăşesc cu mult totalul burselor acordate de „Astra" în aceeaşi perioadă, cifrîndu-se la o sumă globală comparabilă cu aceea ieşită din fundaţia Ramonţiană. Ele se înscriu printre cele mai consistente ajutoare de care a beneficiat în deceniul al şaptelea al secolului trecut o parte a generaţiei de intelectuali români, menită să pregătească şi să trăiască actul politic de la 1 decembrie 1918.

GEORGE CIPĂIANU

I

Andreas von Mocioni

Ion Ionaş în Viena	100 fl.	v.a.
Ion Lenger în Viena	100 fl.	„
Ştefan Perian în Pesta	200 fl	„
N. Ardelean în Pesta	200 fl	„
I. Ioviţa în Pesta	200 fl	„
N. Roşu în Pesta	200 fl	„
Damaschin Gerga în Lugoj	50 fl	„
N. Murariu (din Silha) în Timişoara	100 fl	„
Suma:	1150 fl.	v.a.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

* Martinovici in	60	
Nicolaus Popescu	60	
Beseanu	60	
	1130	

Antoniu şi Georgiu de Mocioni

I. Ionaş în Viena	200 fl.	v.a.
I. Lengel în Viena	200 fl	„
Vasilie Avram în Beiuş	100 fl	„
Ilie Trăilă în Beiuş	100 fl	„
N.N. (sin Zold) în Lugoj	60 fl	„
Suma:	660 fl	v.a.

Auf obige Rechnung von S(einer) Illustrität H. Andreas v. Mocioni die für die Monate Oktober, November und December 1861 entfallende Rate im Betrage von drei Hundert Fünf und Vierzig Gulden (: 345 fl.) v. M. erhalten.
Temesvar, am 21. Sept. 861 I. Ianculescu

Auf obige Rechnung durch H. Rădulescu erhalten die auf drei Monate, nemlich: Janner, Februar und März 862 entfallende Rate von drei Hundert Neun und

Neunzig Gulden (399 fl.), nebstbei aber noch die Ergänzung zu dem auf die Monate Oktober, November und Dezember 861 erhaltenen Betrag von 345 fl. nemlich Fünfzig Vier Gulden (54 fl.), insgesammt daher zweimal den Betrag von 399 fl. oder im Ganzen *Sieben Hundert Acht und Neunzig Gulden (798 fl.) v.W.*

Logos am 29. November 861. I. Ianculescu

Auf obige Rechnung den Restbetrag von 532 fl. Sage *Fünf Hundert Zwei und Dreissig Gulden v.W.* als entfallende Stipendial Raten pro April, Mai, Juni und Juli 862 von S(einer) Illustrität Herrn Andreas v. Mocioni erhalten.

Lugos, am 24, April 862

I. Ianculescu

Arhivele Statului Cluj-Napoca, fond Vincenţiu Babeş, nr. 45.

II

CONSIGNAŢIUNEA STIPENDIAŢILOR

In Viena

1.	Iosif Miescu, doctor medicină	150 f	
2.	Babeş, studiute	200	
3.	Nicolau Popescu, pictor	100	
		450 f	450

Diese Summe von 450 f wird durch Tonka bestritten.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

In Pesta

4.	Ioan Ioviţă	240 f	
5.	Ştefan Perianu	200	
6.	Teodor Roşu	200	nu a primit. În locul lui Teodor Roşu s-a aplacidat lui Ioanichie Sipeţian, jurist, = 100 fl.
7.	Mihai Besian	200	
8.	George Ardeleanu	150	
9.	Constantin Chiţescu	60	
10.	Trifu Gaiţă	60	
		970 f	970

In Timişoara

11.	Damian Dragonescu	100 f	
12.	Ioan Budincean	100	
13.	George Murariu	100	
14.	Iosif Farchescu	60	
15.	Marcu Barbu	60	
16.	Ludovic Dimitriescu	40	
		460	460

In Belényes

17. Avram Vasiliu	100 f		
18. Ilie Trăilă	100		
19. George Martinescu	100		
20. Ioan Miron	60		
	360		360
Translatum	2640 f		
21. Lui Theodor Roşu, care frecventează în Beiuş, s-a aplacidat un stipendiu anual de	100 fl	şi s-a şi trimis suma această întreagă directorului gimnaziului din Beiuş	

In Lugoj

21. Damaschin Gherga	60		
22. Lazar Gataianţu	60		
	120		120

In Sibiu

23. Svetozar Vasici	150		150
(:Wird bezahlt von Gyuri:)			2610 f
(:bereits gänzlich ausgezahlt:)			

Observaţiuni

1. Pentru stipendiaţii în Pesta a căpătat D. Georgiu Popa spre a împărţi pe 2 1/2 de luni . . . . . 267 f 50×
2. Pentru stipendiaţii din Timişoara şi Belényes a căpătat D. Petru Cermena spre a împărţi pe 3 luni, adecă: octombrie, noembrie şi dechembrie 1862 . . . . . 246 f
3. Pentru stipendiaţii în Lugoj a căpătat D. Ianculescu spre a împărţi pe 3 luni, adică: oct. noem. şi dech. . . . . 36 f
4. La 15-a dechemvrie 1862 a căpătat D. Georgiu Popa pentru stipendiaţii din Pesta afară de Teodor Roşu, care nu a venit nici cît, deci se pare că ar fi părăsit şcolile, laolaltă cu cei 50 fr, care rămaseră de la dînsul, pentru quartalul întîi pe 2 1/2 de luni, adică jumătatea lui dec., ianuarie şi februarie întreg, cu totul . . . . 217 f 50×
   25 decem. 1862 . . . . . 767 f
   2007
   2774 f
5. Pentru stipendiaţii în Timişoara şi Beiuş a căpătat D. Cermena spre a împărţi pe 3 luni, adecă: ianuarie, februarie şi matrie . . . 246 f

6. Pentru stipendiaţii în Lugoj, a căpătat D. Ianculescu spre a împărţi pe 3 luni, adică: ianuarie, februarie, martie . . . . . 36 f
7. Pentru stipendiatul în Pesta Ioanichiu Sipeţian a căpătat D. Popa 50 f
8. Pentru stipendiatul din Beiuş, Teodor Roşu, a căpătat directorul gimnazial din Beiuş pe un an întreg 100
9. Pentru stipendiaţii din Pesta a căpătat D. Popa pe 2 1/2 de luni adică pe luna de martie, aprilie şi jumătate lui mai . . . . . 242 f 50×
10. Pentru stipendiaţii din Timişoara a căpătat D. Cermena pe 4 luni, adică: aprilie, mai, iuniu şi iuliu 1863 148
11. Pentru stipendiaţii din Beiuş a căpătat D. Cermena pe 4 luni, adecă aprilie, mai, iuniu şi iuliu 1863 144
12. Pentru stipendiaţii din Lugoj a căpătat D. Ianculescu pe 4 luni, adecă, aprilie, mai, iuniu şi iuliu 863 48
13. Pentru stipendiaţii din Pesta a căpătat D. Popa pre 1/2 de mai apoi pe iuniu şi iuliu 863 . . . . . 242 f 50xr
14. D. medic Iosif Miescu a mai căpătat un ajutor de . . . . . 150 f
15. Svetozar Vasici a căpătat de la Georgiu 150

1557 f.

16. Iosif Miescu, doctorul medicinae stipendium . . . . . 150 f
17. Victor Babeş, stipendiu 200
18. Nicolau Popescu, stipend. 100

2007 f.

(pe verso):
Consignaţiunea stipendiaţilor. 1862/3
Arhivele Statului Cluj-Napoca, fond Vincenţiu Babeş, nr. 46.

III

1863/4

Stipendisten in Pest

1. Ştefan Perian	200 f.	. . . . .	50	
2. Ion Iovita	120	. . . . .	30	
3. Trifun Gaiţa.	100	. . . . .	25	
4. Ioan Sipeţian junior	100	. . . . .	25	
5. Ioanichiu Sipeţian senior . . .	100	. . . . .	25	
6. Georgiu Ardeleanu	200			
7. Pavel Rotariu	100	. . . . .	25	
8. Pavel Gherga	60	. . . . .	25	(şters de autor)
9. Ladislau Pagubă	60	. . . . .	15	
10. Mihail Şerban	60	. . . . .	15	
11. Georg Murariu	100	. . . . .	25	
12. Romulus Miculescu	60	. . . . .	15	
	1200 f.			1200

In Temesvar

13. Damian Drăgonescu	80 f.		
14. Ion Budinceanu	80		
15. Marcu Barbu	60		
16. Iosif Farchescu	60		
17. Ludovic Dimitriescu	60		
	340 f.		340

In Beiuș — Belényes

18. George Martinescu	80		
19. Avram Vasilie	80		
20. Filip Musta	50		
21. Nicolau Oncu	40		
	250 f.		250 f.

In Lugosch

22. Victor Babeș	200 f.		
23. Damaschin Gherga	60 f.		
24. Lazăr Gataianțu	60		
	320 f.		320
			2110
Übertrag			2110

In Arad

25. Corneliu Ratz	80 f.	gänzlich ausgezahlt	
26. Emanuel Filimon	60	gänzlich ausgezahlt	
	140 f.		140 f.

In Gross-Wardein

27. Ilie Trăilă VI^{-te} Klasse	80		80

In Szegedin

28. Mihai Bunei V^{-te} Klasse	60		60

In Hermanstadt

29. Svetozar Vaszits	150	ausgezahlt*	150

In Blasendorf

30. Ion Mironescu	60		60

* șters de autor

In Wien

31. Nicolau Popescu . . . . . 100 — 100

2700 f.

Am 1t(en) October an Toncsi das erste Quartal erhalten mit 137 f. 50x

d. d. d. an Gyuri d. d. — — — — — — — — — — 100

d. d. an der Timsi — — — — — — — — — — — — 100

Zweites Quartal erhalten an allen dreien — — — — — — 337 50

Drittes Quartal erhalten d. d. — — — — — — — 337 50

1tes Quartal auf die Monate: *October, November* und die *Hälfte* des *Dezember*.

Am 21t(en) October dem H. Georg v. Popa für die pester Stipendisten. . . . . 290 f.

Am 21t(en) October nach Arad *irrig* für 3 *Monate* 42

Am 1t(en) Novem: dem H. Csermena für die Temeswarer Stipendisten für 2 1/2 Monate 85

Am 1t(en) Nov: dem H. Ianculescu für die 2 Logoscher Stipendisten auf 2 1/2 Monate 30

Am 1t(en) Nov: dem H. Vincenz Babesch für Victor Babesch in Lugosch und für Nicolaus Popescu in Wien auf 2 1/2 Monate 75

Am 1t(en) Nov: dem Mihai Buneiu in Szegedin auf $2^1/_2$ Mon 15

Am 1t(en) Nov: dem Ilie Trăilă in G. Wardein d. d. d. 20

Am 16t(en) Nov: dem H. Teodor Köváry Director in Belényes auf 2 1/2 Monate 62 50

Am 46t(en) Nov: dem Ion Mironescu in Blasendorf — $2^1/_2$ Mon 15

634 f. 50 xr.

Zweites Quartal ausgelegt Allen.

Drittes Quartal ausgelegt Allen am 27. Febr. Zu bemerken, dass Georgiu Ardeleanu noch 60 f zu bekommen hat.

Pe verso : Consignation der Stipendisten im Jahre 1863/4.

Arhivele Statului Cluj-Napoca, fond Vincenţiu Babeş, nr.47.

IV

Lista stipendiştilor, după cum s-a aflat starea lor regulată pînă la 10 octombrie st.n. 1864.

1) *In Pesta*

1. Ştefan Perian, jurist în al IV-lea an în Pesta cu . . . . . 200 fl v.a.
2. Ion Ioviţă „ „ „ . . . . . 150 fl

3. Ion Sipeţian „ „ „ . . . . . 100 fl
4. Ladisl. Pagubă „ „ „ . . . . . 100 fl
5. Mihail Serban „ „ „ . . . . . 100 fl
6. Triful Gaiţă „ „ „ . . . . . 100 fl
7. Popescu Iosif „ „ „ . . . . . 100 fl
8. Ioan Rusu „ „ „ . . . . . 100 fl
9. Ioan Iancu a VI-a gimnazială . . . . . 100 fl
10. Romul Miculescu, studinte de a V-a cl. gimnazială în Pesta cu 60 fl

Suma pentru Pesta 1110 fl

2) *In Timişoara*

11. Ioan Budinceanu (tăiat de V. Babeş)
12. Damian Dragonescu . . . . . 80 fl
13. Marcu Barbu . . . . . 60 fl } 200 fl
14. Iosif Parchescu IV-a . . . . . 60 fl

3. *In Beiuş*

15. Avram Vasilie stud. de a VII-ea gimnazială în Beiuşi 80 fl } v.a.
16. George Martinescu . . . . . 80 fl } 160 fl

4) *In Arad*

17. Emanoil Filimon, stud. de a IV-a gimnazială în Arad . . 60 fl
18. Terenţiu Raţiu „ „ 80 fl } 200 fl
19. Ludovic Dimitrievici „ III „ „ . . 60 fl

BCU Cluj / Central University Library Cluj

5) *In Lugoj*

20. Vict. Babeş, stud. de a II-a cl. gimnazială în Lugoj . . . 200 fl } v.a.
21. Demetriu Cărăbaş 50 fl } 250 fl

6) *In Sibiu*

22. Suetoniu Vasici, stud. de a?? gimnazială în Sibiu cu 150 fl

7) *In Seghedin*

23. Mih. Bunei, stud de a VI-a gimnazială în Seghedin 60 fl }
24. Lazar Gataianţu „ V „ „ 60 fl } 120 fl

8) *In Oradea Mare*

25. Ilie Trăilă, stud. de a VII-ea gimnazială în Oradea Mare 80 fl }
26. Nicol. Oncul „ VI „ „ 60 fl }
27. Pentru Nicolau Popescu, artistul rămîne o sumă de 100 fl deocamdată, pînă se va lămuri treaba lor în rezervă.

Aşadară pentru aceşti stipendişti vechi e dispusă şi suspendată suma de 2620 fl cei noi dincolo; vertatur.

Dintre suplicanții noi:

28. Iuliu Popovici, abs. gimn. de a IV-a clasă, pentru a VI-a gimnazială (Nagy Körös) cu . . . . . 60 fl
29. Coriolan Brediceanu în Arad V gimn . . . . . 60 fl

In Debrețin

Ioan Budiceanu VII gimn.	80 fl	(bei der dritten Rate haben
Filip Nusta I an drept	100 fl	um 5 fl. mehr zu erhalten)

In Viena

Pavel Rotariu, jurist în anul III	100 fl	(pe primul 1/4 de an a primit prin mine Babeș)
Ioanescu, normalist	50 fl.	

Arhivele Statului Cluj-Napoca, fond Vincențiu Babeș, nr. 48.

THE STIPENDS GRANTED BY THE MOCIONI FAMILY AND THE FORMATION OF THE ROMANIAN INTELLIGENTSIA BETWEEN 1860 AND 1870

(Summary)

BCU Cluj / Central University Library Cluj

Based on reliable documentary evidence and on information provided by published sources, the paper presents, as stated in the title, the helpful financial assistance constituted by the scholarships the Mocioni family granted to the materially deprived Romanian students from the Habsburg Monarchy. Lacking state assistance, the needy Romanian students would not have been able to pursue their curriculum without the money provided by different families or private foundations. Within the circumstances, the remarkable sum (about 27,600 florins) offered to that end by severall members of the family mentioned above, between 1860—1870 was most helpful, giving the young Romanians, which were not able to provide for that by themselves, the chance to graduate. The main result was an increase in number of the Romanian „intelligentsia", and consequently the amplification of the Romanian national movement.

DOCUMENTE DESPRE MIȘCĂRILE ȚĂRĂNEȘTI DIN TOAMNA ANULUI 1918 ÎN COMITATUL ALBA

Asociațiunea transilvană pentru literatura română și cultura poporului român — Astra de la Sibiu —, vechea societate ce desfășurase, după cum bine se știe, multe decenii la rînd, o bogată activitate pusă în slujba românilor de dincoace de munți, a socotit în anii 1920—1921 că se cuvine să strîngă la un loc date și fapte legate de marile evenimente din istoria românilor petrecute în perioada 1914—1918. Erau anii întîiului război mandial, ani bogați în frămîntări social-politice, plini de mari greutăți materiale, dar plini și de încredere în împlinirea aspirațiilor naționale — realizarea statului unitar român — un gînd ce anima, cu dreptate și în numele dreptății, pe românii din toate provinciile locuite de ei. România intrase în război cu acest singur scop, cu aceasta singură dorință, exprimat și exprimată clar, cu convingere și hotărîre. Românii transilvăneni s-au găsit, fără vrerea lor, în tabăra opusă. Prin gîndurile și faptele acestora îngăduite, și mai ales prin cele neîngăduite de legiuirile stăpînirii străine, se situau însă alături de frații lor de peste munți. Despre acestea, ca și despre întregul efort uman și material impus în vremea războiului românilor transilvăneni, Societatea Astra dorea, încă în 1915, să strîngă date. Ceva mai tîrziu, în anii 1920—1921, ideea s-a concretizat în măsuri ce urmăreau realizarea sa și a fost completată, potrivit noilor condiții istorice create de evenimentele din toamna și iarna anului 1918[1].

Secțiunea istorică a Astrei a rugat Directoratul de interne din Cluj la 23 noiembrie 1921, și acesta a și aprobat a doua zi, făcînd apel la subprefecții de județe și la forțele administrative locale, strîngerea unor date statistice „despre jertfele pe care le-a adus poporul român de dincoace de Carpați în războiul mondial din anii 1914—1918“[2].

Odată cu această situație s-a mai cerut și completarea unui Chestionar ce cuprindea patru întrebări, dintre care una se referea la evenimentele din octombrie-noiembrie 1918 și era formulată astfel: „În toamna anului 1918 fost-a revoluție în comună? Cum s-a urzit, cum s-a dezvoltat, fost-au în comună devastări, stricăciuni, vărsări de sînge, cine a fost omorît sau vulnerat și în urmă cum a fost stinsă revoluția? S-a format gardă națională în comună?“[3].

Evoluția întregii probleme, toate întrebările adresate autorităților comunale, precum și cîteva date strînse de acestea în legătură cu contribuția umană și materială a românilor transilvăneni în primul război mondial au fost înserate de T. V. Păcățean în lucrarea citată. Pornind de

[1] Teodor V. Păcățean, Jertfele românilor din Ardeal, Banat, Crișana, Sătmar și Maramureș aduse în războiul mondial din anii 1914—1918. Sibiu. Ed. Asociațiunii, 1923, p. 7—8. (Biblioteca Asociațiunii nr. 7).

[2] *Ibidem.*

[3] *Ibidem*, p. 15.

la cele relatate aici și prin bunăvoința colegului Nicolae Nistor, directorul Arhivelor Statului de la Sibiu, urmărind fondul Astrei, cunoaștem o parte din răspunsurile date Chestionarului răspîndit în toamna anului 1921 în satele și orașele de pe cuprinsul întregii Transilvanii. Asupra unora ne vom opri în cele ce urmează, publicînd răspunsurile venite din partea mai multor primării din județul Alba. Avem în vedere răspunsurile la una din cele patru întrebări, la cea reprodusă mai sus. Nu intenționăm un comentariu al lor. Valoarea documentelor sporește, în general, atunci cînd sînt lăsate singure să se prezinte. Ne vom îngădui doar cîteva succinte concluzii[4].

Răspunsurile informează despre acțiuni țărănești neștiute sau confirmă altele cunoscute, îndreptate și unele și altele împotriva vechii administrații și jandarmerii, împotriva marilor proprietari ori arendași. Cele dintîi mai bogate ca număr, completează harta mișcărilor țărănești și îndeamnă la noi cercetări ce se cer a fi întreprinse spre a putea avea o imagine completă, sau mai completă, a ceea ce se petrecuse în Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș în zilele premergătoare Marii Uniri de la 1 Decembrie 1918.

Mai întîi ne oprim asupra a două cifre. Chestionarele privesc 98 de localități, participante toate, prin delegații populare, la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia. Din acestea 70 au cunoscut frămîntări social-politice înainte de 1 decembrie 1918. Este un număr mare ce dovedește generalizarea lor în satele de pe Tîrnave și Mureș, sau din Apusenii încadrați administrativ în comitatul Alba. Fenomenul nu constituie o excepție însă. Din contribuțiile istoricilor ce s-au ocupat de mișcările țărănești din preajma unirii cunoaștem că ele au avut loc în întreagă Transilvania.

Desfășurate la cumpăna dintre două epoci, modernă și contemporană, acțiunile țărănești au contribuit în mod direct la destrămarea vechii puteri administrativ politice și de represiune locale sătești (primării, jandarmerii) impuse de stăpînirea Austro-Ungară. Cei răsculați s-au îndreptat spre primării și adeseori chiar spre posturile de jandarmi, punînd pe fugă pe unii, alungînd pe alții. De aici și importanța lor deosebită pentru că se crease astfel, încă în vremea revoluției — înainte dar de a se hotărî Unirea la Alba Iulia — condițiile instalării unei administrații românești în multe sate și orașe și se pusese chiar bazele ei prin constituirea consiliilor naționale românești, organe alese în entuziaste adunări populare în cursul lunii noiembrie. Toate acestea fac din revoluție o formă de manifestare a ideii de unitate națională, o etapă în drumul împlinirii acesteia. Formarea statului național unitar român a fost cerută și pregătită, ca un deziderat vechi, în zilele revoluției din noiembrie 1918. A fost un proces în evoluție firească, preluat de revoluție, adîncit în vremea acesteia și încheiat plebiscitar la Alba Iulia prin hotărîrea celor 1228 de deputați, prin aclamațiile mulțimii venite odată cu ei în orașul de pe

[4] Documentele publicate se păstrează la Filiala Arhivelor Statului din Sibiu, fond *Astra*, mapa 270.

Mureș, prin adeziunea totală a românilor rămași acasă. Toate documentele vremii ilustrează cu prisosință această realitate, cele pe care le publicăm o confirmă doar. Ele dovedesc caracterul profund politic al mișcărilor țărănești din toamna anului 1918. Acestuia i se alătură și cel social-economic.

În noiembrie 1918 țăranii din fostul comitat al Albei, ca de altfel țăranii din întreaga Transilvanie — s-au îndreptat și spre curțile marilor proprietari, ale marilor arendași. Acțiunile lor n-au avut un caracter violent și de jaf chiar dacă, în documentele vremii, foștii grofi sau baroni și uneori chiar noile autorități, sub influența celor dintîi, le-au numit în unele cazuri „devastări". Erau de fapt restituiri impuse marilor proprietari de către răsculați a unor bunuri acumulate de cei dintîi pe seama celor din urmă. Erau acte de dreptate ce și le-au făcut singuri țăranii, toți, fără nici o deosebire de neam și lege. Acțiunile lor au mai însemnat însă ceva. Au exercitat, o covîrșitoare influență asupra prevederilor privind reforma agrară cuprinse în Hotărîrea de la Alba Iulia. Radicalismul ei declară la 1 Decembrie 1918 își are izvorul aici, sau mai ales aici.

În noiembrie 1918 țărănimea la sate, muncitorimea la orașe, intelectualitatea din ambele medii, burghezia românească în general, cu toții, încadrați sau neîncadrați în partidul național român sau în cel al social-democrației transilvănene și-au spus vrerile și au pregătit, fiecare în parte și toți la un loc, ceea ce avea să se hotărască la Alba Iulia. Au fost zile istorice menite a pregăti o nouă istorie. Proces istoric de mari dimensiuni, piatră fundamentală, de temelie, dar și de legătură în același timp, formarea statului național unitar român s-a realizat astfel într-un climat de puternic avînd revoluționar manifestat plenar în noiembrie-decembrie 1918 în satele și orașele din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș. Mișcările țărănești din fostul comitat al Albei s-au încadrat organic în curentul general al revoluției burghezo-democratice din acea vreme ce cuprinsese întreg pămîntul românesc și au avut trăsăturile acesteia. Documentele reproduse în continuare îndreptățesc pe deplin această concluzie. De fapt ele permit reconstituirea unei atmosfere numai aparent locale.

MARCEL ȘTIRBAN

ANEXĂ

Acmariu (jud. Alba). În anul 1918 a fost revoluție, devastări au fost la văduva Gluck Samoil. Vărsări de sînge nu au fost. Gardă națională nu s-a format. Acmariu la 3 februarie 1922. Notar cercual.

Aiud (jud. Alba). Efectul revoluției s-a simțit în acest oraș către sfîrșitul lunii octombrie 1918 și asasinate, demolări și furturi nu s-au comis. Consiliul orășenesc Aiud la 25 martie 1922. Primar.

Aiudul de Sus (jud. Alba). Revoluţie mai mică a fost. S-a dezvoltat prin venirea soldaţilor de pe front. S-a devastat cancelaria comunală. Omoruri — vulnerări n-au fost. Aiudul de Sus la 10 martie 1922. Notar, Aurel Pop, Primar, Vasile Dancea.

Alba Iulia (jud. Alba). În toamna anului 1918 revoluţie a fost, omor niciunul, devastări s-au făcut însă numai la mari proprietari. Alba Iulia la 15 martie 1922. Primar Sava.

Ampoiţa (jud. Alba). În toamna anului 1918 în comună a fost revoluţie. S-a urzit contra stăpînirii Ungureşti. Au fost în comună devastări la domeniul Teleki Carol, conte, în păduri şi au spart şi nimicit cassa comunală. Vărsări de sînge însă n-au fost, n-a fost nimeni omorît sau vulnerat. Şard la 16 februarie 1922. Secretar cercual.

Asinip (jud. Alba). În comună, în timpul revoluţiei devastări au fost la Ludovic (...)* şi casa comunală, dar vărsări de sînge sau omoruri n-au fost. Asinip la 24 (...) 1922. Notar cercual ss. indescifrabil.

Bărăbanţ (jud. Alba). Revoluţie a fost în comună, împreunată cu devastări, stricăciuni (...). Gardă naţională s-a format sub conducerea lui Iosif Volones, locotenent. Bărăbanţ la 9 februarie 1922.

Benic (jud. Alba). Fost-a revoluţie? Fost. Devastări? Fost.

Blandiana (jud. Alba). În toamna anului 1918 a fost revoluţie în comună. Revoluţia s-a început din cauză că primăria comunală nu a fost aplicată a pune la dispoziţia poporului bucatele recvirate. Revoluţia s-a dezvoltat sub conducerea lui Ioan Cetean, Cozma Botea, Gheorghe (...), Ioan Stan l. Gligor şi Nicolae Stan l Ioan şi Nicolae Ispas a(l.) Anica.

Devastări au fost în comună (...) la magazia primăriei comunale şi la Şcoala comunală unde s-a[u] stricat ferestrele şi uşile. Vărsări de sînge au fost în comună** şi anume au fost vulneraţi primarul comunal Lazăr Tincu, Gheorghe Medrea, Ioan Medrea, de cei amintiţi mai sus. Blandiana la 28 ianuarie 1922. Primar, Viceprimar, Notar cercual.

Bucerdea Vinoasă (jud. Alba). În toamna anului 1918 fost-a revoluţie în comună? Da.

Bucium (jud. Alba). În toamna anului 1918 în comuna Bucium a fost revoluţie. Revoluţia a început la data de 4 noiembrie 1918 şi s-a început din partea soldaţilor veniţi de la miliţie. Au devastat puţin pădurile statului şi a comunităţii urbariale şi au aprins toate documentele Institutului de credit „Detunata" şi arhiva

* Punctele de suspensiune dintre parantezele rotunde (...) indică părţile din document ce nu au putut fi citite.

** Nu sînt cunoscute în comună vărsări de sînge. Organele primăriei din Blandiana au înţeles probabil greşit sensul cuvîntului „vulnerat".

primăriei comunală. Au înstrăinat toată mobila ce era la casa de lîngă stînca de bazalt „Detunata" și au făcut stricăciuni și căsii. Oamenii nu au fost vulnerați sau omoriți. În urmă la consfătuirea fruntașilor din comună, la cîteva zile, s-au format gărzile... Gărzile naționale s-au desființat cu data de 1 februarie 1919. Bucium la 19 ianuarie 1922. Notar comunal. Primar. Preot gr. ortodox. Preot g. cat. Director de bancă. Econom.

Căptălan (jud. Alba). Revoluție în comună a fost dar vărsare de sînge nu a fost. Regula și ordinea Garda națională din Ocna Mureș [le-au menținut iar] mai tîrziu Garda națională care s-a făcut în comună sub conducerea lui Popa Alexandru, preot. Noșlac la 8 februarie 1922. Secretar cercual.

Căpud (jud. Alba). Fost-a revoluție? Fost. Devastări? Fost.

Cenade (jud. Alba). Revoluție a fost în anul 1918. S-a iscat în mod spontan. Devastări au fost. Cenade la 2 aprilie 1922. Notar.

Cetea (jud. Alba). Fost-a revoluție? Fost. Devastări? Au fost.

Cisteiu de Mureș (jud. Alba). În toamna anului 1918 a fost revoluție în cerc restrîns. Cisteiu de Mureș la 7 martie 1922. Secretar cercual.

Ciuguzel (jud. Alba). În comună revoluție a fost, devastări au fost la fostul notar, la cancelaria secretarială și la Eugen Salanczy dar vărsări de sînge sau omoruri n-au fost. Ciuguzel la 24 (...) 1922. Notar cercual.

Ciumbrud, Gîmbaș, Sîncrai (jud. Alba). În anul 1918, toamna a fost revoluție în comunele Ciumbrud, Sîncrai și Gîmbaș. Devastări au fost în Gîmbaș și Sîncrai. Altceva n-a fost. Ciumbrud 2 mai 1922. Secretar.

Coșlariu (jud. Alba). Fost-a revoluție? Fost. Devastări? Fost.

Cricău (jud. Alba). În toamna anului 1918 a fost revoluție în comuna Cricău, au fost devastări, stricăciuni. Cricău la 16 martie 1922. Notar cercual.

Cunța (jud. Alba). Revoluție a fost. La secretar s-au băgat prin pivniță, prin găbănaș etc. Vărsări de sînge nu au fost. Cunța la 31 martie 1922. Secretar.

Cut (jud. Alba). În toamna anului 1918 a fost revoluție în comună îndreptată mai ales împotriva arîndașului Ilie Brate, care ținea în arendă un domeniu al Seminarului teologic din Blaj. S-a devastat unele supraedificale din curte, s-a nimicit ciutura, dar casa, grajdul și grînarul au rămas intacte. Cut la 31 ianuarie 1922. Preot.

Daia Română (jud. Alba). În toamna anului 1918 mulțimea, între care cei mai mulți reîntorși din război au năvălit pe zi asupra proprietarilor, dr. Mayer, devastînd pînă și cenușa din vatră. La două zile s-au năpustit apoi asupra domeniului

Biblioteca Centrală CLUJ-NAPOCA UNIVERSITARĂ

Episcopului român catolic unde de asemenea au jefuit şi devastat totul pînă şi edificiile. La 10 zile au năvălit asupra casei comunale nimicind de asemenea şi cel din urmă act din cancelaria comunală. Daia Română la 14 martie 1922. Înv. dir. Ioan Goţea.

Dealu Geoagiului (jud. Alba). Fost-a revoluţie? Fost. Devastări? Nu.

Fărău (jud. Alba). Revoluţia din anul 1918 puţină pagubă a cauzat. Fărău la 2 aprilie 1922. Notar cercual.

Feneş (jud. Alba). Revoluţie a fost care s-a urzit prin soldaţii reîntorşi de pe fronturi. Devastări s-au făcut la cîrciumar[ul] şi comerciant[ul] Bela Farkas care a fost şi bătut şi vulnerat de populaţie drept răzbunare pentru multele şicane cauzate românilor îndeosebi de la intrarea României în război în a. 1916. S-au făcut devastări prin pădurile statului din apropierea comunei şi s-au devastat nişte brazi din pădurea erarului. Teiuş la 31 ianuarie 1922. Secretar cercual. Primar.

Galaţi (jud. Alba). A fost revoluţie care s-a urzit prin soldaţii reîntorşi de pe fronturi, devastări s-au făcut la cîrciumarul şi comerciantul Iosif Bodo şi [la] cîrciumarul şi comerciantul Ignatie Hamermann drept răzbunare pentru multele şicane cauzate populaţiei româneşti îndeosebi de la intrarea României în război în a. 1916. Puţine devastări s-au mai făcut în pădurea de stejar a erarului din apropierea satului. Galaţi la 1 februarie 1922. Secretar Cercual. Primar.

Galda de Jos (jud. Alba). A fost revoluţie? Fost, Devastări? Au fost.

Galda de Sus (jud. Alba) A fost revoluţie? Fost. Devastări? Nu.

Galtiu (jud. Alba). A fost revoluţie? Fost. Devastări? Nu.

Galda de Jos (jud. Alba). A fost revoluţie? Fost. Devastări? Au fost

Geogel (jud. Alba). În comuna Geogel, ca în toate comunele, resp[ectiv] în toată ţara, da, a fost revoluţie în anul 1918. S-a provocat din partea soldaţilor întorşi de pe front înarmaţi. Geogel la 25 faur 1922. p. Secretar cercual.

Geomal (jud. Alba). Fost-a revoluţie? Fost. Devastări? Nu.

Gîrbova de Jos (jud. Alba). Fost-a revoluţie în comună? Da. Cum s-a urzit revoluţia? Venind de pe front militarii.

Hăpria şi Straja (jud. Alba). A fost revoluţie şi s-a devastat în Hăpria avutul lui Emil Sava şi în Straja avutul Episcopiei romano-catolice din Alba Iulia. Hăpria la 10 februarie 1922. Secretar cercual.

Intregalde (jud. Alba). A fost revoluţie? Fost. Devastări? a fost devastată casa comunală. Vărsări de sînge nu au fost.

Livezile fost *Cacova* (jud. Alba). A fost mică revoluţie în 1918. S-a urzit de militarii veniţi din front. Stricăciuni mai mici au fost. Omoruri sau vulnerări nu a[u] obvenit. Cacova la 10 martie 1922. Viceprimar şi Notar cercual.

Mesentea (jud. Alba). A fost revoluţie? Fost. Devastări? Nu.

Meşcreac (jud. Alba). Revoluţie a fost în comună, care s-a întîmplat la sosirea soldaţilor de pe front. S-a devastat în edificiul domeniului Tholnai Reginald. Stricăciuni încă au fost însă vărsări de sînge sau omoruri nu au fost. Prin formarea gărzii naţionale compuse din 50 membri sub conducerea plutonierului de rezervă Eugen Radeş, revoluţia a încetat. Rădeşti la 19 faur 1922. Notar cercual.

Micești (jud. Alba). Revoluţie a fost în grad mai mic, dar nu au fost devastări şi nici omoruri. Micești la 9 februarie 1922. Secretar. Primar.

Mihalţ (jud. Alba). Fost-a revoluţie? Fost. Devastări? Fost.

Mogoş (jud. Alba). În toamna anului 1918 a izbucnit în ziua de 4 noiembrie o mică revoluţie (mişcare). A durat 3 zile. În acest interval s-a devastat cazarma fostului post de jandarmi şi jefuit cassa comunei politice (...) Mogoş, la 21 ianuarie 1922.

Noşlac (jud. Alba). Revoluţia în comună n-a fost mare şi nu s-a [în]tîmplat nici o nenorocire, regula şi ordinea a ţinut-o sus Garda naţională cu conducerea lui Baciu Ioan, preot. Noslac la 8 februarie 1922. Secretar cercual.

Oarda de Jos (jud. Alba). La începutul lunii noiembrie 1918 a izbucnit revoluţia în comună în urma dezordinei şi anarhiei ivite la armată precum şi a publicaţiunii socialiste ajunsă în mîna ţăranului — care, sub lozinca:: „Bateţi fierul pînă-i cald" a înţeles: năvală asupra marilor proprietari, alungarea bogătanilor şi împărţirea avutului lor (...) Oarda de Jos la 3 februarie 1922.

Oarda de Sus (jud. Alba). În zilele de 4 şi 5 noiembrie şi cele următoare foştii soldaţi reîntorşi de la armată au pătruns alături de locuitorii comunei Oarda de Jos în locuinţa şi curtea marelui proprietar Adolf Gluck, din comuna Oarda de Jos (...).

La vreo cîteva zile s-a înfiinţat garda comunală care fiind formată în majoritate din revoluţionari prea puţin s-a împăcat cu disciplina. Revoluţia a continuat (asupra) proprietarului Adolf Gluck. Oarda de Jos la 3 februarie 1922. Secretar cercual.

Obreja (jud. Alba). Fost-a revoluţie? Fost. Devastări? Fost.

Ohaba (jud. Alba). În toamna anului 1918 a fost revoluţie, fără devastări, vărsări de sînge. Ohaba 16 ianuarie 1922. Notar cercual.

Oiejdea (jud. Alba). În toamna anului 1918 în toate comunele (ce au aparţinut notariatului cercual) a fost revoluţie însă devastările au fost împiedicate de

gărzile formate în comune şi în urmă pe neobservate a încetat revoluţia fără vărsări de sînge sau alte stricăciuni. În decursul revoluţiei în comuna Oiejdea s-au format gărzi şi anume două, una română sub conducerea lui Popa Ioan şi Popa Traian, profesori şi Raţiu Cireac, preot, iar una maghiară sub conducerea lui Debreczeni Ladislau şi a lui Lörincz Árpád, preot reformat. Aceste gărzi de naţionalitate diferită au lucrat într-un deplin acord una cu alta. Oiejdea la 30 decembrie 1921. Secretar I. Marcu.

Pătrîngeni (jud. Alba). Revoluţie a fost care s-a urzit de soldaţii reîntorşi de pe fronturi. Devastări s-au făcut la Goldberger Adolf drept răzbunare pentru multele şicane cauzate populaţiei româneşti îndeosebi de la intrarea României în război în anul 1916. S-au făcut devastări prin pădurile statului din apropierea comunei. Pătrîngeni la 2 februarie 1922. Secretar cercual. Primar.

Peţelca (jud. Alba). Fost-a revoluţie? Fost. Devastări? Nu.

Pîclişa (jud. Alba). La începutul lunii noiembrie 1918 a izbucnit revoluţia în comună în urma dezordinei şi anarhiei ivite în sînul armatei şi după pilda revoluţiei izbucnite în Oarda de Jos şi în Alba Iulia. Prin 8—10 noiembrie foştii soldaţi reîntorşi de la armată au năvălit asupra pivniţei lui Tanner şi soţii din „Coasta curată" şi i-au golit butile cu vin. Au devastat cazarma pionerilor din Partoş.

La cîteva zile s-a înfiinţat garda comunală care fiind compusă în parte din revoluţionari prea puţin s-au împăcat cu disciplina. Revoluţia a încetat treptat în măsura în care se apropiau trupele române din vechiul regat şi total a încetat numai după dezarmare şi adunarea armelor de la revoluţionari. Oarda de Jos, la 3 februarie 1922. Secretar.

Poiana (jud. Alba). Revoluţia a fost urzită de militari veniţi din front. Au fost stricăciuni mai mici. Omoruri; vulnerări nu au fost. Poiana la 10 martie 1922. Secretar. p. Primar comunal.

Ponor (jud. Alba). În comuna Ponor ca în toate comunele, resp(ectiv) în toată ţara da a fost revoluţie în anul 1918. S-a provocat din partea soldaţilor întorşi de pe front înarmaţi şi a unor dezertori. În comuna Ponor au fost şi vărsări de sînge fiind împuşcat notarul comunal Ioan Visa, devastîndu-i-se averea precum şi a unui şef de post ungur din comună. Revoluţia a fost potolită şi stînsă prin păşirea energică a bărbaţilor fruntaşi din comună care în a patra zi după izbucnire au format comitetul şi garda naţională. Ponor la 27 faur 1922. p. Secretar cercual.

Rîmeţ (jud. Alba). Revoluţie în toamna anului 1918 şi în comuna noastră a izbucnit cu care ocaziune notarul comunal a fost izgonit după (care) s-a jefuit şi cancelaria notarială în întregime devastată, şi şura — care formează proprietatea comunei — aprinsă. Rîmeţ la 5 martie 1922.

Roşia Montană (jud. Alba). În toamna anului 1918 a fost revoluţie în comună făcîndu-se şi devastări foarte mari care au continuat pînă la înfiinţarea gărzii naţionale. În decursul revoluţiei nu a fost vulnerat sau omorît nimenea. Roşia Montană, la 6 februarie 1922. Secretar.

Roșia de Secaș (jud. Alba). În toamna anului 1918 a fost revoluție în comună care s-a început cu venirea militarilor din armată dar vărsare de sînge nu a fost. Revoluția s-a stins din voia poporului. A doua zi de revoluție s-a jefuit arendașul moșiei lui Francisc (...). Roșia de Secaș la 4 februarie 1922. Notar cercual.

Secășel (jud. Alba). În toamna anului 1918 a fost revoluție în comună cu devastări dar fără vărsări de sînge. Secășel la 16 ianuarie 1922.

Sîntimbru (jud. Alba). A fost revoluție? Fost. Devastări? Nu.

Sohodol (jud. Alba). În toamna anului 1918 da a fost revoluție în comună. Cassa comunei, ușile, ferestrele și întreg mobilierul, numai singur edificiu a rămas. Sohodol la 1 martie 1922. p. secretar.

Stremț (jud. Alba). Fost-a revoluție? Fost. Devastări? Au fost?

Șard (jud. Alba). În toamna anului 1918 în comună a fost revoluție. S-a urzit contra stăpînirii unguresti. Au fost în comună devastări la domeniul Teleki Carol. Vărsări de sînge însă n-au fost. N-a fost nimenea omorît sau vulnerat. Revoluția a fost stinsă în urma înțelepciunii și tacticii conducătorilor intelectuali, de Virgil Radeș, advocat; (...), paroh gr. cat., Ion Dumitreanu a lui Chirilă, învățător Șard, la 6 februarie 1922. Secretar cercual.

Șpring (jud. Alba). (Revoluție) a fost. A început la văduva Colbazi (arendaș). I-au luat vinul și bucate de la Marius (...). Omor, vărsare de sînge nu a fost. S-a tăiat pădurea (...).

Tărtăria (jud. Alba). A fost și revoluție în comună în toamna anului 1918 devastîndu-se un domeniu. După terminarea devastării revoluționarii s-au liniștit și și-au văzut fiecare de lucrul său normal fără ca să se mai cugete la alte devastări. Omoruri și vărsări de sînge nu au fost. Nu a fost nici gardă națională în comună. Tărtăria la 18 februarie 1922. Notar.

Tău (jud. Alba). În toamna anului 1918 s-a început revoluția cu venirea militarilor din armată. În ziua întîi au jefuit arendașul moșiei lui (...). Vărsare de sînge nu a fost. Revoluția s-a încetat din voia poporului. Tot de poporul din Tău s-a jefuit și fabrica de spirt din hotarul Vingardului. Roșia de Secaș la 4 februarie 1922.

Teiuș (jud. Alba). Fost-a revoluție? Fost. Devastări? Fost.

Trîmpoiele (jud. Alba). În toamna anului 1918 a fost revoluție în comună. Stricăciuni și devastări au fost însă numai în cîteva locuri. Vărsări de sînge nu au fost. Trîmpoiele la 17 februarie 1922. p. Notar.

Turdaș (jud. Alba). A fost revoluție însă s-a restrîns numai la împărțirea animalelor proprietarului Vulcu. După două săptămîni s-au restituit toate prin

ajutorul gărzii naţionale condusă de preotul Ion Gliga. Nici devastări nici vărsări de sînge nu s-au făcut. Turdaş la 19 aprilie 1922. Primar. Secretar.

Ţelna (jud. Alba). În toamna anului 1918 fost-a revoluţie în comună? Da.

Uioara de Sus (jud. Alba). Revoluţia în liniştire s-a terminat ca [în] regulă (?) şi (la) ordinul Gărzii naţionale din Ocna Mureş şi din comuna de mai sus, sub conducerea lui Lazăr Sofron, plutonier. Noşlac la 8 februarie 1922. Secretar cercual.

Zlatna (jud. Alba). În toamna anului 1918 a fost revoluţie în comună. Stricăciuni şi devastări au fost dar puţine. Vărsări de sîrge nu au fost. Zlatna la 17 februarie 1922. p. Notar.

URKUNDEN ÜBER DIE BAUERNBEWEGUNGEN VOM HERBSTE DES JAHRES 1918 IM KOMITAT ALBA

(Zusammenfassung)

Zu den Themen der modernen Geschichte Rumäniens, die von unserer Geschichtsschreibung vor allem in den letzten zwei Jahrzehnten oft erforscht wurden, gehört auch das an die Bauernbewegungen vom Herbste des Jahres 1918 gebundene Thema. Monographien und Synthesen, Studien und Artikeln haben weitläufig das Ereignis beschrieben.

In den Seiten des vorliegenden Artikels fasste der Verfasser einige Informationen zusammen, die die ASTRA von Hermannstadt im Jahre 1921 gesammelt hatte.

Die widergegebenen Urkunden beziehen sich auf die Bauernmanifestationen aus dem Herbste des Jahres 1918 in den 70 Dörfern des gewesenen Albeer Komitats, von denen einige bekannt, andere hingegen unbekannt sind. Sowohl die einen als auch die anderen sind besonders wichtig. Die ersten bestätigen, die letzteren ergänzen und erweitern die Karte der Bauernbewegung und spornen zu neuen Forschungen an, die man unternehmen muss, um in der nahen Zukunft ein vollkommenes Bild davon zu haben, was in den Dörfern aus Siebenbürgen, Banat, Crişana und Maramureş in den Tagen geschah, die der grossen Vereinigung vom 1. Dezember 1918 vorangingen.

ADUNAREA GENERALĂ A „ASTREI" ȚINUTĂ LA ABRUD ÎN SEPTEMBRIE 1938

Într-un climat politic intern și extern, complex, agitat, plin de previzibil dar și de imprevizibil, „Astra" și-a ținut adunarea generală pe anul 1938 la Abrud, în inima Țării Moților. Pe plan intern, dictatura regală făcea eforturi deosebite pentru organizarea și consolidarea unui regim neviabil. Pe plan extern, luna septembrie a anului 1938 a fost o lună, în care Europa și întreaga lume au urmărit cu atenție și vădită îngrijorare dosarul problemei sudete, în care congresul de la Nürnberg a arătat adevărata față a fascismului german și în care acțiunile conciliatorilor de „îmblînzire" a agresorului au înregistrat un eșec lamentabil și dureros. Într-o asemenea atmosferă, „la un ceas greu al lumii", după opinia lui N. Iorga[1], din întreaga țară românească, au pornit spre Țara Moților, adevărată Cetate a istoriei naționale, oameni cu gînduri și sentimente constructive, umanitare și pașnice. Bravura și eroismul legendar al moților, stoicismul și spiritul lor de sacrificiu se cereau a fi nu numai cunoscute și apreciate dar și recompensate. Contrastul între măreția trecutului istoric și viața cotidiană a moțului era izbitor și nejustificat. Greaua moștenire de pînă la 1 decembrie 1918 ca și neîmplinirile celor douăzeci de ani care trecuseră de la Unire, au făcut ca realitățile din Munții Apuseni să fie și în 1938 departe de așteptările și aspirațiile locuitorilor de aici. Încercările de studiere și de schimbare în bine a vieții din regiune inițiate de autorități, începînd cu 1919, n-au avut continuitate, consistență și nici eficiență[2].

„Astra", societatea cu atîtea merite în cultivarea și menținerea sentimentului național, în propășirea culturală și economică a românilor[3], după ce și-a concentrat eforturile în vederea studierii realităților din Banat, Secuime și de pe granița de Vest, și-a propus să aducă la lumina vieții publice, în chip documentat și științific, adevăratele stări de fapt din regiunea Munților Apuseni[4]. Voalul de aureolă romantică cu

---

[1] N. Iorga, *Cuvîntarea de salut din partea Ligii Culturale ținută la Adunarea generală a „Astrei" din 1938*, *Universul*, nr. 249 din 13 sept. 1938, p. 3; *Timpul* II, nr. 490 din 13 sept. 1938, p. 5; *România* I, nr. 104 din 13 sept. 1938, p. 7.

[2] Gh. Hristodol, *Proiecte și demersuri privind redresarea economică, socială și culturală a moților (1919—1929)*, *Anuar. Inst. Ist. Arh. Cluj-Napoca*, XVIII, 1975, p. 263—280.

[3] V. Curticăpeanu, *Mișcarea culturală românească pentru unirea din 1918*, București, Ed. științifică, 1968, p. 59—139; *„Astra" în anii de după război (1918—1928)*, Sibiu, 80 p.

[4] Se are în vedere o regiune întinsă cuprinzînd 22 de plase din județele Alba (Abrud, Aiud, Ighiu, Ocna-Mureș, Teiuș, Vințul de Jos), Hunedoara (Avram Iancu, Brad, Deva, Geoagiu, Ilia), Arad (Hălmagiu), Bihor (Aleșd, Beiuș, Ceica, Vașcău), Cluj (Gilău, Huedin), Turda (Baia de Arieș, Cîmpeni, Iara, Mihai Viteazul).

care, în mod nefiresc, mai erau înconjurate locurile și oamenii Munților Apuseni, se cerea definitiv dat la o parte, fiindcă în spatele lui se găsea o regiune săracă, în care omul avea de îndurat nespus de multe privațiuni materiale și spirituale. În acest scop, Secția eugenică și biopolitică a „Astrei", pe baza unor chestionare întocmite a întreprins începînd cu anul 1937 cercetări sistematice într-un număr considerabil de comune din zonă (676). În eforturile de cunoaștere a realității s-au încadrat și intelectuali din aceste locuri, îmbogățind prin rezultatele cercetărilor lor, paleta tematică a problemei Munților Apuseni.

Constatările ca și sugestiile ce se impuneau a fi înaintate autorităților, urmau să fie făcute cunoscute într-un cadru solemn, cu ocazia adunării generale anuale a „Astrei", ce urma să se țină în 1938 la Abrud[5]. În conformitate cu tradiția, s-au fixat și pentru desfășurarea acestei adunări generale tot trei zile (10—12 septembrie), pentru a fi timp suficient „... și pentru praznic și pentru lucrări de folos..." și pentru ca „... oameni de pretutindeni... să vadă cu ochii acel pitoresc colț de viață românească numit Țara Moților..."[6]

Adunarea generală de la Abrud, prin programul ei îmbina, în mod fericit, *continuitatea* cu *noul* în activitatea „Astrei". Continuitatea însemna atenția specială acordată unei regiuni a Transilvaniei, iar noul îl prezenta dezbaterea pentru prima dată la un Congres al „Astrei" a problemelor specifice regiunii în care se ținea acest Congres.

Lunile care s-au scurs de la convocarea adunării generale — 27 mai — pînă la deschiderea lucrărilor, au fost luni de asidue pregătiri din partea organizatorilor, pentru ca astfel Abrudul, și prin el întreaga Țară a Moților, să se arate demn de alegerea făcută, să fie la înălțimea trecutului istoric al acestor locuri.

În preajma adunării generale, ca de altfel și în tot timpul desfășurării ei, în presă au apărut mai multe articole în care se relevau „drumul de glorie al „Astre"[7], presărat cu remarcabile realizări, oportunitatea și înțelepciunea ținerii adunării sale generale în inima Țării Moților la Abrud, momente eroice din trecutul de luptă al moților, ca și realitățile triste care domneau în regiune, apreciindu-se ca absolut necesare măsuri energice[8] de ridicare materială și spirituală a localităților din Munții Apuseni. „A venit în sfîrșit și ceasul Moților" sînt cuvintele cu care își începea Cezar Petrescu editorialul *În Munții Apuseni*. Continua apoi, „Congresul anual al „Astrei" a pus în dezbatere soarta acestor frați de obîrșie tare cum e cremenea munților, pe care nu i-a biruit nici o

[5] Convocarea membrilor „Astrei" la adunarea generală și programul de desfășurare au fost stabilite în ședința plenară a Comitetului Central al „Astrei" din 27 mai 1938, *Transilvania* an. 69, nr. 3—4 din 1928, p. 129—130.

[6] *Timpul* nr. 489 din 12 sept. 1938, p. 3.

[7] *Curentul* nr. 3811 din 11 sept. 1938, p. 3.

[8] *„Astra" și activitatea sa*, *Universul*, nr. 247 din 11 sept. 1938, p. 1; Cezar Petrescu, *În Munții Apuseni*, *România*, nr. 102 din 11 sept. 1938, p. 1; idem, *Pe Arieș în sus*, din volumul *Scrisorile unui răzeș*, 1922, *România*, nr. 102 din 1938, p. 5; Vlaicu Bîrna, *Pe drumuri vechi, de zbucium*, *România*, nr. 102 din 11 sept. 1938, p. 5.

prigoană, nici o vitregie a fostelor stăpîniri și nici o nechibzuință a gospodăriei noastre. Că au îndurat multe și din multe părți, se știe. Că au cerut dreptate, o auzeam cu toții". Cu toate acestea, „Problema moților în tot complexul ei, n-a fost niciodată studiată pentru o soluție de lungă durată, dar temeinică, în cadrul unei sinteze documentare... Rămîne harnicei „Astre", meritul unei sinteze documentare pe care să se razeme orice reformă de mîine". Congresul „Astrei" — opina autorul — va aduce „În cetatea de piatră a Munților Apuseni, unde s-a păstrat obîrșia dacică nevătămată de două milenii... puțină căldură pentru sufletele... obidite..." ale moților.

Într-o atmosferă de interes general și bucurîndu-se de o largă și distinsă participare, la 10 septembrie 1938 s-a reschis adunarea generală a „Astrei". Era acum, pentru a treia oară în istoria „Astrei", cînd Abrudul găzduia o manifestare de acest fel. Se implineau în 1938 cincizeci de ani de la ultima adunare generală ținută de „Astra" la Abrud, prima fiind în 1865, dar și 20 de ani de la Unirea din 1918, eveniment pentru înfăptuirea căruia militaseră cu atîta abnegație și „Astra" și moții.

Conform obiceiului statornicit în ultimii ani, prima zi nu mai însemna doar prilej de fericite revederi („seri de cunoștință"), ci ea era rezervată și pentru ședința președinților de despărțăminte. În aceasta se prezentau referatele cu privire la problemele supuse de „Astra" spre cercetare, în acest caz — materialele privind problemele Munților Apuseni. În ziua a doua, de fapt prima a adunării generale, după cuvîntul de deschidere rostit de președintele „Astrei", Iuliu Moldovan, intitulat *Problema Munților Apuseni* și după salutul adresat de reprezentanții autorităților, ai societăților și instituțiilor cultural-științifice, s-a prezentat Raportul Comitetului Central al „Astrei" pe anul 1937/1938 și s-au ales comisiile care să studieze și să refereze a doua zi pe marginea raportului. În cea de a treia zi s-au citit telegramele și scrisorile primite, prin care se ura deplin succes „Astrei" în lucrările sale, s-au prezentat rapoartele Comisiilor alese, s-a aprobat raportul Comitetului Central, s-au purtat discuții cu privire la locul de desfășurare a viitoarei adunări generale, ținîndu-se în final, cuvîntările de închidere a adunării[9].

Programul celor trei zile a fost completat cu conferințe, serate artistice și manifestări etnologice.

La adunarea generală de la Abrud au fost reprezentate 31 despărțăminte ale „Astrei" de pe întreg cuprinsul țării, iar alte 4 au trimis telegrame pe adresa adunării. Au fost prezenți de asemenea reprezentanți ai guvernului, ai ministerelor, ai autorităților locale, ai Academiei Române,

[9] Procesele verbale ale celor 3 zile de ședințe, Arh. Stat. Sibiu, fond. *„Astra"*, act. nr. 2703/1938; vezi pentru desfășurarea adunării generale, IB, *Adunarea generală de la Abrud (10, 11 și 12 sept.), Buletin eugenic și biopolitic*, 1938, vol. IX, nr. 9—10, p. 249—253; Al. Dima, *Adunarea generală de la Abrud, Transilvania*, 1938, nr. 5—6, p. 252—256; *Patria* nr. 187 din 13 sept. 1938, p. 1; *Telegraful român*, nr. 38 din 18 sept. 1938, p. 3; *Timpul*, nr. 489, 490 din 12, 13 sept. 1938; *România*, nr. 103—105, din 12—14 sept. 1938.

ai Universității din Cluj, ai presei, etc. Prezența marelui istoric Nicolae Iorga, președintele Ligii Culturale, a lui Rădulescu Motru, președintele Academiei Române, a lui Iuliu Hațieganu, reprezentantul Universității clujene, au conferit lucrărilor „Astrei" de la Abrud mai multă prestanță și strălucire. „Marele absent" al adunării a fost, din motive obiective, reputatul istoric al moților, profesorul Silviu Dragomir.

La adunarea generală de la Abrud al cărei scop principal, enunțat de președintele „Astrei", era „acela de a căuta cea mai bună soluție pentru rezolvarea chestiunilor în regiunea Munților Apuseni"[10], problema realităților din regiune a fost tratată atît la modul general, global, în cuvîntarea amintită a lui Iuliu Moldovan[11], cît și prin referatele prezentate. Investigațiile și sugestiile au pornit și într-un caz și în celelalte de la condițiile concrete ale regiunii, de la o privire istorică asupra complexelor aspecte economice și culturale din regiune, și s-au oprit asupra omului acestor locuri, prezentîndu-l sub raport biologic, psihic, economic și cultural.

Iuliu Moldovan a relevat că ținerea adunării generale a „Astrei" la Abrud dovedește „... din nou nu numai dragostea noastră pentru locuitorii acestor munți, dar și deosebitul nostru interes și grija ocrotitoare pentru soarta lor", pentru energiile de aici „înnăbușite în mizerie". Vina pentru stările grele din Munți nu o purtau oamenii locurilor, ci nepăsarea condamnabilă a guvernelor, pentru care „locuitorii acestor munți contau ... numai ca număr de votanți ... Nu ocrotirea plină de nădejde și încredere a fiilor acestor munți, pentru ca să devină un nesecat izvor de multă și mîndră viață și creație românească, nu această ocrotire a fost preocuparea programelor de îndreptare, ci exploatarea bogățiilor materiale și în mod secundar, atenția plină de milă ... a locuitorilor" ... În continuare, președintele „Astrei" în cuvinte calde face un complex și optimist portret al moților, relevîndu-le vitalitatea, înțelepciunea, dîrzenia, răbdarea, rezistența, avînd deci aceleași trăsături biologice, moral-volitive ca și înaintașii lor glorioși. Condițiile de dezvoltare erau însă mult prea precare pentru a-și putea valida plenar capacitățile creatoare. Îndreptarea radicală a realităților din regiune, ce se impunea cu necesitate, se putea însă realiza doar printr-un program de măsuri bine chibzuit și care să vizeze toate domeniile economico-sociale, culturale și sanitare. Pentru cunoașterea în profunzime a regiunii, I. Moldovan considera necesară înființarea unui Centru de cercetări la Abrud, care împreună cu un Comisariat al Munților Apuseni — deziderat vechi al locuitorilor, pentru împlinirea căruia „Astra" va acționa hotărît — să contribuie la redresarea generală a zonei.

Problemele Munților Apuseni schițate de Iuliu Moldovan ca și unele propuneri făcute și-au găsit o tratare detaliată în referatele prezentate.

[10] *România* nr. 103, din 12 sept. 1938, p. 11.

[11] Iuliu Moldovan, *Problema Munților Apuseni*, Cluj, 1938, 13 p; *Transilvania*, nr. 5—6 din 1938, p. 241—251; *Buletinul eugenic și biopolitic* nr. 9—10 din 1938, p. 193—201.

Acestea referindu-se la problema minieră[12] la restul problemelor economice[13], la problema şcolară[14] şi la capitalul uman din Munţii Apuseni[15], au constituit adevărate lucrări ştiinţifice, unele fiind şi publicate în reviste de specialitate. Fiecare problemă abordată atunci poate constitui şi astăzi o interesantă şi utilă temă de investigare pentru a se putea astfel ajunge, printr-o cercetare interdisciplinară sistematică, la o autentică şi mult aşteptată monografie a zonei Munţilor Apuseni. Începutul a şi fost făcut prin apariţia primelor trei volume din *Ţara Moţilor*[16]. Astfel că trebuie doar o concertare a eforturilor tuturor celor interesaţi de o asemenea întreprindere.

În lucrarea de faţă noi ne propunem doar să prezentăm cîteva aspecte şi fapte semnificative cuprinse în referate, care ilustrează elocvent starea de înapoiere a regiunii Munţilor Apuseni, ca şi o parte din soluţiile propuse de redresare a situaţiei.

Subinginerul Ioan Popa, secretarul despărţămîntului Zlatna al „Astrei", analizează problema minieră, una din cele mai importante ramuri economice din ţinutul apusenilor, făcînd un istoric din vechime al acestei îndeletniciri şi prezentînd principalele centre miniere. O chestiune esenţială, din care decurgeau multe neajunsuri pentru locuitori, pe care autorul o urmăreşte este aceea a factorilor şi a împrejurărilor ce au făcut ca băştinaşii să piardă dreptul de proprietate asupra patrimoniului minier în cursul secolelor al XVIII-lea şi al XIX-lea[17]. Aşa se făcea că în 1918 muntenii mai deţineau doar 10% din patrimoniul minier strămoşesc. După Unire, s-ar fi cuvenit ca statul român să facă posibilă reinstaurarea moţilor în vechile lor drepturi miniere. Dar, în cei 20 de ani scurşi de la Unire, capitalul particular s-a înstăpînit în regiunea minieră, moţii neprimind în tot acest răstimp nici o concesiune minieră. Aşezările miniere, din care s-au scos între 1918—1938 circa 32.000 kg aur, s-ar fi cuvenit să fie localităţi prospere. În realitate ele... „oferă privelişte sărăciei întruchipate, cu biserici umile şi neînzestrate, şcoli dărăpănate, lipsă totală de case culturale şi biblioteci, lipsă de băi populare, de locuinţă sănătoasă... în care bîntuie sărăcia cumplită, cu aspectele ei variate ca: subnutriţi, bolile sociale, tuberculoză, analfabetism"[18]. Pledînd pentru dezideratul esenţial al moţilor în materie minieră — redobîndirea dreptului de proprietate asupra exploatărilor miniere — Ioan Popa se pronunţă pentru luarea unor măsuri urgente cum ar fi: îmbunătăţirea

[12] Ioan Popa, *Problema minieră din Munţii Apuseni,* Arh. Stat Sibiu, fond *cit.* act. 2666/1938; *Sociologia românească,* 1939—1942, an. IV, p. 198—208.

[13] I. Safta, *Problema economică în Munţii Apuseni,* Arh. Stat Cluj-Napoca, fond. *Iuliu Moldovan,* dosar 3.

[14] I. Micu, *Problema şcolară în Munţii Apuseni, Curentul,* nr. 3812 din 12 sept. 1938, p. 5; Arh. Stat Cluj-Napoca, fond. *cit.* dosar 3.

[15] Petru Râmneanţu, *Capitalul uman din Munţii Apuseni, Buletin eugenic şi biopolitic* nr. 9—10 din 1938, p. 265—275; nr. 11—12, p. 340—351; nr. 1—2 din 1939, p. 28—40; nr. 1—4 din 1939, p. 103—108.

[16] *Ţara Moţilor,* Abrud, 1974, 213 p; Alba Iulia 1977, 272 p.; Alba Iulia, 1978, 85 p.

[17] I. Popa, *Sociologia Românească...,* p. 205.

[18] *Ibidem,* p. 206—207.

salarizării muncitorilor mineri; crearea unui fond special pentru Munții Apuseni care să fie folosit pentru ridicarea economică a regiunii; modificarea legii minelor în sensul simplificării formalităților pentru obținerea drepturilor miniere de către moți; acordarea de credite micilor întreprinderi formate din băștinași; reducerea taxelor de prelucrarea minereurilor și concentratelor preschimbate de micii producători la uzinele statului precum și reducerea taxelor de analiză etc.

Într-un material mai sintetic, întocmit la scurt timp după ținerea adunării de la Abrud, I. Popa apreciază în final că „Pentru o bună îndrumare a mineritului din Munții Apuseni atribuțiunile autorității miniere locale și regionale ar fi necesar să se treacă asupra *Serviciului minier din Comisariatul Munților Apuseni*, a căror înființare și organizare nu poate întîrzia"[19].

Problema silvică și agricultura de munte și-au găsit tratarea în referatul lui Ioan Safta, profesor la Academia Comercială din Cluj. Referindu-se la suprafața pădurilor în Munții Apuseni, autorul constată că în conformitate cu datele statistice cuprinse în Cărțile funduare aceasta ar trebui să fie de 42,09%, dar ca urmare a exploatării prădalnice a pădurilor de către întreprinderile forestiere, acest procent nu depășește 25% din suprafață, înscriindu-se astfel în procentul mediu pe țară. Ca și în cazul minelor, începînd cu mijlocul veacului al XVIII-lea moții au fost deposedați și de dreptul asupra pădurilor. Proprietatea asupra masivelor muntoase a trecut asupra statului, Episcopiei romano-catolice din Alba Iulia și Oradea, Episcopiei greco-catolice din Oradea, iar mai tîrziu asupra latifundiarilor Bánffy, Andrássy, Barcsay, Kemény, Urmanczy, Arhiducele Iosif, Tischler etc. Horea, Avram Iancu și mai tîrziu într-o oarecare măsură Amos Frîncu, au căutat fiecare, cu mijloace adecvate să repare această nedreptate.

Legea de reformă agrară a avut în vedere trecerea, prin expropriere, a unei părți din aceste păduri în proprietatea comunelor, fie pentru a servi de pășune, fie pentru completarea pădurilor comunale. „Principiile generoase ale legii agrare" — afirmă I. Safta — nu s-au aplicat cu corectitudine și consecvență cu privire la păduri. Pe de o parte, prețurile pădurilor și pășunilor fixate de autorități au fost „deadreptul dezastruoase" pentru sate, iar pe de altă parte, multe păduri au fost exceptate în mod abuziv de la expropriere. Și unele și altele au generat profunde nemulțumiri în rîndul moților, culminînd cu „revolta" de la Răchițele din 1923, cu cea de la Scărișoara din vara anului 1936 și de la Măguri din 1937, au favorizat numeroasele delicte silvice. Ba mai mult, constata cu regret autorul, lucrările de reformă agrară cu privire la păduri nu erau încă încheiate.

Printre soluțiile indicate de I. Safta menite a evita un dezastru forestier în Munții Apuseni s-au numărat: măsuri energice pentru curmarea delictelor silvice; terminarea litigiilor de reformă agrară și accele-

[19] Arh. Stat Cluj-Napoca, fond. *Iuliu Moldovan*, dosar 3.

rarea lucrărilor de măsurare și defalcare a pădurilor destinate comunelor prin expropriere; instituirea unui nou regim juridic de proprietate; înființarea unui Inspectorat silvic special pentru Munții Apuseni, în cadrul Comisariatului Munților Apuseni, care va avea misiunea de a proceda la organizarea unei mai bune administrații forestiere; replantarea pădurilor distruse cu esențe de valoare; modernizarea fierăstraielor primitive care determinau la fasonare mari pierderi de material; încurajarea industriei casnice de lemn în satele de munte; prețuri mai reduse la cumpărările de către moți a materialului lemnos din proprietatea statului.

Prin agricultura de munte I. Safta înțelegea: agricultura propriu zisă, zootehnia, cultura fînețelor și pășunilor, pomicultura, horticultura, cultura plantelor medicinale, înființarea de gospodării model și industria mică de casă. Într-un ținut în care pămîntul nu producea mai mult de 20% din necesitățile alimentare ale locuitorilor se cereau întreprinse măsuri energice și urgente în toate aceste domenii.

Înființarea unei școli pentru economia de munte era imperios reclamată de realitățile din regiune. Organizarea ei era posibilă pe lîngă Școala de Meserii Agricole din Cîmpeni. Pentru mărirea producției agricole, autorul sugera intensificarea cercetărilor și experimentării soiurilor celor mai adecvate regiunii, lucrări ce s-ar fi putut efectua în cadrul unei stațiuni experimentale agricole. Atribuțiile unei asemenea Stațiuni ar fi constat din: procurarea și selecționarea de semințe potrivite Munților Apuseni; procurarea de îngrășăminte chimice pentru fînețe și pășuni; procurarea de mașini agricole; înființarea de pepiniere pomicole; încurajarea plantelor textile; înființarea de sindicate a crescătorilor de vite în vederea regenerării raselor de vite; procurarea și crearea fondurilor necesare pentru ameliorări funciare; înființarea de fînețe, pășuni și stîni model; înființarea unei instituții de credit specială pentru Munții Apuseni se impunea de asemenea.

În ridicarea generală a regiunii Munților Apuseni trebuia să se acorde pe viitor o atenție sporită dezvoltării și modernizării căilor de comunicație, valorificării într-o măsură mai mare a uriașelor resurse turistice din zonă.

Profesorul Ioan Micu, președintele despărțămîntului Abrud al „Astrei", pe baza unei ample cercetări a problemei școlare din 590 comune din Munții Apuseni, prezintă un tablou trist al realităților și din acest domeniu.

Cu toată obligativitatea învățămîntului primar, în anul școlar 1937/1938 frecvența elevilor a fost slabă. Această stare de lucruri era determinată de sărăcia locuitorilor, de distanțele mari pînă la școală, de lipsa cu lunile a părinților de acasă. Datele statistice prezentate de I. Micu sînt edificatoare pentru a ilustra acest fenomen nedorit din zona Munților Apuseni[20].

[20] *Curentul* nr. 3812 din 12 septembrie 1938, p. 5.

	Jud. Alba	Hunedoara	Bihor	Arad	Cluj	Turda
nr. elevilor obligaţi să frecventeteze şcoala	37.966	50.438	51.706	35.580	22.541	22.541
nr. celor înscrişi	28.523 (76%)	35.799 (71%)	44.380 (85%)	31.218 (87%)	16.904	16.906
nr. celor care au frecventat	25.415	29.675	39.908	29.914	14.920	9.200
nr. celor care nu au frecventat	12.551	20.763	12.798	5.766	7.621	9.250

În total au fost 204.993 elevi obligaţi să urmeze şcoala primară, 169.346 înscrişi, 148.032 au frecventat, iar 56.961 au rămas acasă, o cifră destul de mare.

Situaţia nu era mai bună nici în privinţa stării localurilor de şcoală. Localurile şcolare erau insuficiente, cele existente erau necorespunzătoare, materialul didactic lipsea, mobilierul era, în general, impropriu. Copiii săraci întîmpinau mari dificultăţi şi în procurarea manualelor şi a rechizitelor şcolare, din cauza preţurilor lor foarte ridicate. Dintre soluţiile propuse pentru înviorarea învăţămîntului remarcăm cîteva: anul şcolar să înceapă în 15 octombrie şi să ţină pînă în 15 mai; în comunele cu cătune mai multe să se înfiinţeze şcoli centrale mai mari cu internate şi cantine; localurile existente să fie reparate din bugetul statului; şcolile să fie înzestrate cu ateliere şi material didactic; să se creeze internate şi cantine în comunele: Mogoş, Bucium, Cîmpeni, Albac, Scărişoara, Vidra, Lupşa sau Sălciua.

Învăţămîntul secundar şi profesional a fost pînă în 1938 reprezentat prin: o şcoală normală de băieţi la Abrud, care a fost transformată în gimnaziu, un gimnaziu la Baia de Arieş, în acel moment desfiinţat, un liceu de băieţi la Brad şi altul la Beiuş, un liceu de fete la Beiuş, o şcoală normală pentru educatoare de grădiniţă în acelaşi oraş şi un gimnaziu de fete la Abrud şi el desfiinţat.

Învăţămîntul profesional era reprezentat doar prin şcolile de meserii de la Huedin, Zlatna şi Cîmpeni. Ion Micu a susţinut apoi necesitatea reînfiinţării gimnaziului de băieţi de la Baia de Arieş, care funcţionase între 1922—1938, a şcolii normale de băieţi de la Abrud şi a gimnaziului de fete din Abrud, ca şi înfiinţarea unei şcoli normale de fete pentru pregătirea educatoarelor la Abrud, Cîmpeni, Brad sau Zlatna, a unei şcoli miniere la Roşia Montană, a uneia la Cîmpeni şi a unei şcoli de agricultură alpină la Brad. Era necesar să crească şi numărul şcolilor de menaj pentru fete — exista doar una la Baia de Arieş — şi să se înfiinţeze şcoli ţărăneşti sub auspiciile „Astrei" avînd şi ajutorul material al statului la Abrud, Mogoş, Zlatna, Bucium, Cîmpeni, Albac, Scărişoara, Bistra, Lupşa, Baia de Arieş, Sălciua, Ocoliş, Iara, Huedin, Hălmagiu.

Cu toate stările grele din învăţămînt semnalate, se cuvine să subliniem progresul realizat în ştiinţa de carte în Munţii Apuseni între 1910—1930, bazaţi pe datele furnizate de Petru Râmneanţu[21].

[21] P. Râmneanţu, *op. cit.*, *Buletin eugenic şi biopolitic* nr. 1—2 din 1939, p. 32.

Județe	Știința de carte %		Diferența
	1910	1930	1910—1930
Alba	40,8	64,0	17,8
Arad	47,0	69,0	22,0
Bihor	51,5	59,9	8,4
Cluj	35,6	64,5	28,9
Hunedoara	33,9	51,8	17,9
Turda	37,1	56,4	19,3

Cu toate aceste progrese, starea învățământului, din cauza unei nepăsări condamnabile a autorităților burgheze era departe de a satisface dorințele de instruire ale moților. Abia în anii regimului nou instaurat în țara noastră, prin grija Partidului Comunist Român, școala a devenit un adevărat bun al tuturor fiilor de moți, un important factor de cultură și civilizație.

Omul Munților Apuseni, cu proprietate agrară și minieră, cu producția proprie, profesiunea, locuințe, portul, alimentația și cîștigul brut, calitățile psiho-sociale, factorii nocivi ai sănătății și zestrea sanitară, a constituit subiectul de studiu al lui Petru Râmneanțu. Autorul își bazează argumentația pe datele culese din deplasările personale în 37 de comune și din chestionarele trimise spre completare notarilor și învățătorilor, dispunînd în total de informații pentru 577 de comune.

Urmărind repartiția proprietății agrare în Munții Apuseni, pe plase, autorul constată că majoritatea familiilor țărănești deținea doar cîte 2—3 iugăre pămînt arabil și cîte 1—2 iugăre fînațe, pădure și pășuni. Avîndu-se în vedere și faptul că pămînturile arabile erau în general pe coaste, producția ce se obținea era mult sub cerințele reclamate. După timpul în care o familie își putea acoperi necesarul de alimente din producția proprie, ele se împărțeau în trei categorii: cu starea materială bună, care reprezentau 8,2% din numărul total; cu stare materială mijlocie, — 63,7% din numărul total — și familii sărace, într-un procent de 28,1%. „Nevoia presantă de a-și cîștiga existența — scrie P. Râmneanțu — alături de o inteligență naturală și o abilitate de muncă manuală dezvoltată, au creat în Munții Apuseni o sumedenie de profesiuni". În privința acestor îndeletniciri s-a ajuns la o vădită specializare pe comune.

Starea locuințelor din Munții Apuseni, cu mici excepții, constituia o altă dureroasă ilustrare a sărăciei locuitorilor de aici. Nici sub aspectul alimentației situația nu se prezenta mai bine. În afară de 7 din cele 577 comune studiate „în toate celelalte locuitorii se hrănesc insuficient în calorii și defectuos în compoziție".

Autorul prezintă apoi aspecte privind evoluția populației din Munții Apuseni în intervalul 1933—1937 cu referire la: natalitate, mortalitate, mortalitate infantilă.

Constatînd o inteligență normală a locuitorilor din regiune, autorul o exemplifică și cu numărul și proporția intelectualilor proveniți din plasele ce se încadrau în noțiunea de Munții Apuseni. Ca trăsătură psihică fundamentală se constata spiritul de solidaritate.

Factorii dăunători capitalului uman era bolile sociale: tuberculoza, gușa, alcoolismul, și alte boli. Pentru combaterea și prevenirea acestor boli, în Munții Apuseni instituțiile sanitare existente erau cu totul insuficiente, așa după cum reiese din statistica prezentată.

În temeiul unor asemenea constatări triste, în partea finală Petru Râmneanțu face mai multe sugetii, care luate în considerare de autorități ar fi dus la schimbări în bine în regiune.

Problemele Munților Apuseni prezentate la Abrud ca și sugestiile făcute au fost apoi dezbătute în profunzime la conferința ținută la Cluj în 29 octombrie 1938, la care au participat președintele „Astrei", referenții de la Abrud și alți cunoscători ai realităților din Munții Apuseni (P. Suciu, L. Daniello, Ion Breazu etc.)[22]. Cele hotărîte, printre care absoluta necesitate a înființării Comisariatului Munților Apuseni și a modificării legii minelor au fost înaintate Ministerelor de resort.

Ce le-a „dorit" „Astra" moților nu s-a realizat însă în condițiile regimului burghez. A fost nevoie de schimbări radicale petrecute în România după 23 August 1944, pentru ca în condițiile în care P.C.R. a urmărit și urmărește dezvoltarea armonioasă și multilaterală a tuturor regiunilor țării noastre socialiste, să se producă schimbări fundamentale și în regiunea Munților Apuseni. Civilizația și cultura, progresul în accepțiunea largă a cuvîntului, au pătruns acum adînc în locuri mult vitregite în trecut. Astfel că în zilele noastre, Țara Moților, cu oamenii săi harnici și pricepuți se integrează organic în eforturi și împliniri în marea familie a patriei socialiste.

Programul celor trei zile, în afara referatelor, a prezentării și discutării raportului Comitetului Central al „Astrei", a fost completat și cu o serată ținută în seara celei de a doua zi, la care și-au dat concursul corurile din regiune. Impunător prin organizare și frumusețe, a fost spectacolul etnografic desfășurat în afara orașului în după masa zilei de 11 septembrie 1938. Carele alegorice, reprezentînd fiecare principalele ocupații din zonă ca: industria lemnului, minieră, casnică, secerișul, nunta țărănească în costumele pitorești din Bucium, vestitele dansuri „Țarina" și „Învîrtita" au impresionat în mod deosebit pe cei prezenți. Spiritul optimist ce răzbătea din acest alai sărbătoresc, în ciuda fețelor supte, lăsa să se întrevadă credința moților în zile mai senine și mai frumoase, în ton cu seninătatea și măreția sufletelor lor.

[22] Arh. Stat Cluj-Napoca, fond. *cit.*, dosar 3; *Transilvania* nr. 4 din 1939, p. 228.

Cele două cuvîntări rostite de Nicolae Iorga la Abrud, salutul din partea Ligii Culturale [23] și conferința intitulată *Lupta științifică împotriva dreptului românesc*[24], au fost remarcabile prin bogăția de idei pe care le-au cuprins și prin plasticitatea deosebită a frazei.

În salutul adresat din partea Ligii Culturale, după ce face elogiul activității „Astrei", a locului unde se ține adunarea, cu oamenii săi dîrji și destoinici, N. Iorga se referă, ca de altfel și în conferința ținută în seara celei de a doua zi, la chestiuni fundamentale din istoria țării și a poporului român și ale momentului concret istoric. Și o face în stilul său genial, militant și patriotic. Istoricul se transformă într-un autentic și autorizat apărător de țară, folosind forța argumentelor științifice pentru a spulbera afirmațiile unor istorici străini răuvoitori, care contestau vechimea și continuitatea poporului român pe aceste locuri. Cum dușmanii erau mulți și nepotoliți, N. Iorga îndemna „Astra", pe slujitorii ei să scormonească arhive și alte fonduri pentru a scoate la iveală noi documente revelatoare pentru cauza poporului român, mărturii pe care el le va mînui ca pe niște arme științifice împotriva falsului și a mistificărilor istoriei. Aceste atacuri, pe care le combate Nicolae Iorga, la adresa poporului român erau cu atît mai periculoase în atmosfera europeană a lunii septembrie 1938, cînd spiritul revizionist era în plină ofensivă. De aceea, mai ales în Cuvîntul de salut, Iorga realizează un remarcabil și plin de intuiție tablou al momentului istoric, atît de încărcat de primejdie și de ură. El pune cu măiestrie într-o balanță a judecății, de o parte mijloacele de distrugere mereu mai perfecționate, iar de alta rațiunea, simțirea, puterea morală a omului, conchizînd pe baza învățăturii ce i-o da istoria, că dintr-o eventuală confruntare între cele două forțe, puterile morale ale popoarelor ies întotdeauna învingătoare.

Conștient că România nu va putea schimba cursul evenimentelor, pe care-l intuia, marele istoric a rostit: „Vie ce va fi să vie. Fără a porni contra nimănui, noi sîntem în stare a înfrunta orice încălcări. Orice ne-ar deosebi astăzi, să nu se înșele nimeni, în ceasurile cele mari, prietenii pe care îi iubim și dușmanii pe care nu i-am dorit, ne vor găsi o singură nebiruită voință". Cuvintele lui Iorga nu s-au adresat numai celor prezenți la Abrud, sau restului opiniei publice românești, îmbărbătîndu-i și întărindu-le sentimentul legitimității frontierelor statale românești, ci și tuturor acelora care atentau la integritatea teritorială a României. Era bine ca aceștia să afle, o dată în plus, că în momente de restriște întreg poporul român va fi gata să-și apere „... brazda, în care sîngele de luptă și sudoarea de muncă au sfințit acest pămînt" (N. Iorga).

Adunarea generală de la Abrud a probat viabilitatea și în același timp spiritul înnoitor din activitatea vechii *Asociații pentru literatura română și cultura poporului român* — *„Astra"*. Adunarea de la Abrud

[23] Vezi nota 1.

[24] Nicolae Iorga, *Lupta științifică împotriva dreptului românesc*, București, 1939, 30 p.

a însemnat o reușită atît prin desăvîrșita ei organizare cît și prin prezența unor personalități de frunte ale științei și culturii românești. Prin analiza competentă a problemelor esențiale din regiunea Munților Apuseni, ea a avut un caracter umanitar și constructiv. A fost de asemenea mobilizatoare și pătrunsă de fiorul patriotic, de hotărîrea nestrămutată a poporului român, ca țara să rămînă liberă și întreagă.

GHEORGHE IANCU

DIE ABRUDER GENERALVERSAMMLUNG DER ASTRA IM SEPTEMBER 1938

(Zusammenfassung)

Der Verfasser zeigt, dass sich die jährliche Generalversammlung der „Astra", die 1938 in Abrud abgehalten wurde, vorgenommen hat, aufgrund gründlicher Forschungen die Probleme, die im geographisch als Westgebirge bezeichneten Gebiet auftauchen, zu behandeln.

Die vorgelegten Referate hoben hervor, dass das schwere Erbe, das aus der Zeit vor 1918 übernommen wurde, als auch die Tatsache, dass viele Fragen auch in den Jahren der Vereinigung nicht gelöst wurden, zur Folge hatten, dass auch 1938 die sozial-ökonomischen, kulturellen und sanitären Realitäten weit davon entfernt waren, die Bestrebungen und Erwartungen der hiesigen Bevölkerung zu erfüllen. Deshalb machte die „Astra" den Behörden zahlreiche Vorschläge, die zu einer Verbesserung des Lebens der Motzen führen sollten.

Erst unter den Bedingungen der neuen Gesellschaftsordnung, die in unserem Land aufgebaut wird, fanden Fortschritt und Zivilisation ihren Weg auch in das Gebiet der Westkarpaten.

RECENZII. NOTE BIBLIOGRAFICE

ACADEMIA REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA. MEMORIILE SECȚIEI DE ȘTIINȚE ISTORICE. Seria IV. Tom. I. 1975—1976, Editura Academiei, București, 1978, 224 p.

Instituția academică românească și-a statornicit, precum instituțiile academice în general, anumite practici, devenite tradiții; între acestea un loc important îl ocupau comunicările științifice periodice ținute sub cupola Academiei de către membrii instituției academice și alți cercetători, prin care era asigurată comunicarea directă în planul științific în secțiunile Academiei.

Din această formă a activității științifice desfășurată înăuntrul Academiei a rezultat publicația intitulată *Analele Societății Academice* (1867—1878), iar după cucerirea Independenței de stat a României *Memoriile Secțiunii istorice*, alături de cele ale Secțiunii literare (considerate seria a II-a a publicației unice din primul deceniu de existență a Academiei Române). După făurirea statului național unitar român apare seria a III-a a *Memoriilor Secțiunii istorice* (1923—1941), toate aducînd o contribuție deosebită la progresul cercetării istorice românești.

Noua serie, a IV-a, din care tomul I (pe anii 1975—1976) a văzut lumina tiparului în 1978, încearcă să reînnoade firul tradiției, după o regretabilă întrerupere de trei decenii și jumătate. În *Memoriile Secției de științe istorice*, care își propun o apariție anuală, vor fi publicate comunicările științifice lunare ale membrilor secției și altor specialiști, comunicări comemorative, aniversative și cele prezentate de membrii secției la manifestări științifice din țară și străinătate. După cum se arată și în *Cuvînt înainte* la primul tom al celei de a IV-a serii, semnat de acad. prof. Ștefan Pascu, președintele Secției de științe istorice a Academiei Republicii Socialiste România, „scopul principal al reluării *Memoriilor Secției de științe istorice* este în primul rînd de natură științifică, și anume de a contribui la progresul științei noastre istorice. În al doilea rînd, publicația noastră am dori să fie și dovada unei prezențe active a Secției de științe istorice a Academiei Republicii Socialiste România în viața științifică și politică a țării și în afara țării" (p. 8).

Tomul pe anii 1975—1976 cuprinde 18 comunicări, distribuite în trei părți. Cea dintîi înmănunchează unele din comunicările lunare ținute în aula Academiei de către: Vasile Drăguț despre *Monumentele de arhitectură considerate ca documente complexe ale istoriei patriei;* Ladislau Bányai, cu privire la *Acordurile de la Băcia și Țebea (1935);* Gheorghe I. Ioniță despre *Național-internațional în activitatea interbelică a Partidului Comunist Român;* Pompiliu Teodor, despre *Stadiul actual al cercetărilor iluministe;* Acațiu Egyed, *Problema agrară în Transilvania la sfîrșitul secolului al XIX-lea;* Vasile Maciu, *Periegeza profesorului Nicolae Bălășescu la românii din Dobrogea* și Anca Ghiață, *Contribuții noi privind unele aspecte ale societății românești din Dobrogea în secolele XV—XIX.*

În a doua parte a tomului sînt publicate trei comunicări ținute la Academie cu prilejul împlinirii a 500 de ani de la bătălia de la Podul Înalt (29 ianuarie 1975): acad. C. C. Giurescu, *Ștefan cel Mare;* acad. Ștefan Pascu, *Ștefan cel Mare și Transilvania;* Eugen Bantea, *Ștefan cel Mare — comandant de oști.*

În ultima parte a tomului se publică un grup de comunicări ținute cu prilejul aniversării sau comemorării unor personalități românești sau la unele manifestării științifice internaționale. Astfel, Gabriel Strempel este autorul comunicării *Valoarea documentară a didahiilor mitropolitului Antim Ivireanu;* C. C. Giurescu, *Miron Costin;* Ștefan Pascu, *Nicolae Milescu — umanist și luminist;* Em. Condurachi, *Constantin Moisil — omul;* Ionel Gal, *Contribuția lui Constantin Moisil la dezvoltarea arhivisticii românești;* Octavian Iliescu, *Însemnătatea operei științifice a profesorului Constantin Moisil;* C. C. Giurescu, *Evoluția țărănimii române în secolele XIII—XX;* Ștefan Pascu, *Interferențe culturale româno-austriece.*

Într-o *Notă a redacției* sînt menționate comunicările ținute în anii 1975—1976 care au fost prezentate la manifestări științifice organizate de Secția de științe istorice a Academiei și al căror text a fost publicat sau urmează să fie publicat în alte lucrări și periodice de specialitate.

Reluarea seriei *Memoriilor Secției de științe istorice* a Academiei va permite aducerea în cîmpul cercetărilor istorice românești a unei modalități de dezbatere, a unor rezultate științifice care vor impulsiona, fără îndoială, investigația trecutului istoric al patriei noastre.

NICOLAE EDROIU

ACTA MUSEI POROLISSENSIS, II, Zalău, 1978, 461 p. + 111 pl. + 12 hărți și planuri.

Volumul al II-lea al revistei Muzeului de Istorie și Artă din Zalău se înfățișează cu un sumar bogat și variat, cuprinzînd articole din domeniul istoriei vechi și arheologiei, al istoriei medii, moderne și contemporane, din cel al istoriei culturii, etnografiei și istoriei artelor. Multe din ele se referă la probleme și aspecte legate de teritoriul Sălajului, dar, alături de acestea, și-au găsit loc articole tratînd teme mai largi, ce depășesc deci cadrul strict teritorial al Sălajului. Se asigură astfel revistei un orizont mai larg și o mai mare varietate tematică. Dintre cele 49 de articole ce intră în sumarul revistei menționăm: E. Lakó, *Raport preliminar de cercetare la așezarea neolitică de la Zăuan;* P. Georoceanu, *Observații faunistice asupra descoperirilor dacice de la Mediaș;* N. Gudea —I. Chifor, *Descoperiri arheologice la Gherla;* C. Pop — Al. V. Matei, *Bronzuri romane figurate în Muzeul de Istorie și Artă din Zalău;* E. Chirilă — V. Lucăcel, *Tezaurul monetar de la Petrindu, sec. XVII;* A. Răduțiu, *Decretele lui Iosif al II-lea de reglementare a dijmei din 1786—1787 tipărite în limba română;* V. Hossu, *Anii revoluționari 1848—49 pe Valea Someșului sălăjan;* L. Báthory, *Dezvoltarea comunei Gîrbou între anii 1848—75;* I. Penea, *Ecouri ale unirii în presa vieneză;* G. Cordoș — C. Iancu, *Aspecte cu privire la fenomenul migratoriu din Gîrbou;* A. Cînda, *Cartea românească veche în județul Sălaj;* L. Ghergariu, *Preocupări muzeale în Sălaj;* N. Steiu, *Probleme social-politice ale populației din Munții Apuseni oglindite în opera lui M. Eminescu;* L. Drăgoi, *O lucrare de Phillip Sauerland în Muzeul de Artă din Cluj-Napoca.* Lipsa de spațiu ne împiedică să prezentăm întreg sumarul revistei și ne obligă la o selecție. Cuprinsul volumului arată că revista Muzeului de Istorie și Artă din Zalău a reușit să unească în jurul ei un grup de colaboratori care s-au străduit să-i asigure un conținut pe măsura tradițiilor culturale ale Țării Silvaniei.

EUGEN CHIRILĂ

ALUTA. (Studii și comunicări). Muzeul Sfîntu Gheorghe, 8—9. 1976—1977.

Anuarul Muzeului județean din Sfîntu Gheorghe reapare după o absență destul de îndelungată. Noul volum păstrează caracteristicile cele mai generale ale volumelor anterioare: bilingvism, structură, sferă de preocupări.

Compartimentul *Arheologie, istorie* este dominat de arheologie. Alături de cercetări cu specific zonal (Székely Zoltán despre cultura Ariușd și epoca bronzului; László Attila despre cultura Gava), notăm și prezența unui scurt, dar consistent articol privind stadiul actual al cercetărilor procesului de neolitizare de pe teritoriul României (Eugen Comșa).

Epoca feudalismului timpuriu este ilustrată de două articole. Primul, semnat de Székely Zoltán, își propune prezentarea sintetică a unor cercetări legate de fortificațiile din sud-estul Transilvaniei. O astfel de abordare era justificată în urma unor campanii arheologice de peste două decenii. Asupra acestui articol ne propunem să insistăm mai mult pentru a ne exprima cîteva opinii. Atribuirea fortifi-

cației continue, denumită „Homárka", unei epoci diferite decît aceea a feudalismului timpuriu (p. 54) nu ni se pare convingătoare, contraargumentul invocat fiind atemporal și contradictoriu. Depășirea ei de către granița statală, într-un moment cronologic neprecizat, fără a se opri cel puțin cîteva decenii, este doar *presupusă* fără a fi cu nimic dovedită. Cercetarea directă a acestui impresionant val continuu, este tocmai modalitatea elucidării definitive a stabilizării graniței de est a cuceririi Transilvaniei. În legătură cu datarea în secolele XII—XIII a cetății de la Turia (p. 58) constatăm că autorul invocă un singur argument cît de cît acceptabil, reprezentat de un *singular* „vas decorat cu linii paralele distanțate" (p. 57). Celelalte argumente sînt întru-totul îndoielnice: opiniile nedovedite ale lui Timon și „afirmațiile" lui P. Apor, consemnate de către Orbán Balázs. Tipologia donjonului (la autor bastion = turn = donjon) cu bază pătrată este departe de a fi atît de limpede pusă strict pe seama secolelor XII—XIII. Analiza arhitectonică a cetății, încă bine conservată, ar fi adus cu siguranță lumină și în legătură cu fazele de construcție. Ni se pare mult mai plauzibilă, pe baza materialului arheologic recoltat, ca și pe baza analogiilor *datate* din întreaga arhitectură militară a Transilvaniei, o datare în secolele XIII—XIV. Încadrările cronologice bazate exclusiv, sau aproape exclsuiv pe formele exterioare (planuri) (Bodoc, Bixad, Valea Crișului, Gheorgheni) rămîn cu un grad înalt de aproximație și necesită imperios confirmări de altă natură. Rezerve ne provoacă și încadrarea cronolgică a cetății de la Racoșul de Sus, al cărei plan (p. 98), fără alte considerații, poate foarte bine aminti un *burgus* roman. Cetatea de la Racoșul de Jos este clasată în secolul al XII-lea pe baza unui vîrf de săgeată (p. 64) (!?). Firească și necesară, apropierea de cetățile din sudul Transilvaniei, bine cunoscute mai ales prin eforturile cercetătorului sibian Thomas Nägler, ar fi oferit rezolvări mai judicioase.

Considerațiile istorice ale autorului nu pot fi acceptate. Ele se bazează pe date documentare necontrolabile (vezi mai sus) sau pe falsuri documentare notorii (1251, 1353) (vezi listele de documente false din *DIR.C.* XIII, II și *DHR.C.* X). Domnia sa afirmă că aceste cetăți au fost înălțate înainte de venirea secuilor în zonă. Deoarece, cum am văzut, cronologia stabilită pentru cetăți este foarte discutabilă, ar rămîne deci sub semnul întrebării și data așezării secuilor în depresiunile Carpaților. Teza antevenirii statului maghiar la linia Carpaților este mai veche la autor și se bazează, după cunoștințele noastre, exclusiv pe atribuiri etnice extrem de labile, demonstrate cu ajutorul săgeților și cataramelor (!), la cimitirul de la Zăbala (vezi Székely Z., *Korai középkori temetők Délkelet-Erdélyben* în *Korunk évkönyv*, Cluj, 1973, p. 219—228). O informație *istorică* mai largă, inclusiv cunoașterea unor analogii cu alte teritorii ale regatului maghiar unde au fost prezenți secuii, ar fi înlesnit autorului cunoașterea situației mai exacte a secuilor în evul mediu timpuriu. Cu același prilej ar fi putut să se apropie de acceptarea unei legături mai strînse dintre secui și cetăți. Cetățile de piatră, din depresiunile Carpaților, au fost construite în mare parte în intervalul 1241—1400, în epoca în care în întreaga Transilvanie se constată un interes sporit pentru ele. Viața scurtă a unora (Malnaș, p. 60) are cauzalități militare. Fortificațiile timpurii din estul Transilvaniei și-au pierdut rolul nu pentru că secuii ar fi respins pînă și ideea de cetate în comunitatea liberă (a se vedea aici și problema cetăților de tip „țărănesc"), ci din simplul motiv că la sfîrșitul secolului al XIV-lea, Moldova a preluat sarcina apărării împotriva tătarilor (vezi pentru o situație similară, tot în estul Transilvaniei, Ștefan Dănilă, *Contribuții la cunoașterea unor cetăți din nord-estul Transilvaniei*, în „File de istorie", Bistrița, 2, 1972, p. 67—108). O parte din cetăți s-au menținut în enclave ale comitatului Alba („județul Fehér" la autor) datorită regimului nobiliar dobîndit în cursul, sau după secolul al XIV-lea. Situația privilegiată a secuilor în evul mediu, respectiv păstrarea integrității obștilor libere, s-a datorat în primul rînd obligațiilor militare față de puterea centrală.

În urma acestor constatări, articolul reputatului arheolog, specialist în istorie veche, ne apare că suferind de importante lipsuri de informație istorică și, ca urmare directă, de vicii de interpretare.

Cel de-al doilea articol dedicat feudalismului timpuriu, semnat de Bálinth Gyula (apărut într-o formă apropiată în „Korunk", 37, nr. 3, martie, 1978, p. 215—

219), se referă la situația demografică în secolul al XIV-lea, pe teritoriul actual al județului Covasna. Listele, considerațiile statistice și istorice sînt umbrite de folosirea aceleași documentații preluate necritic, în special din *Székely oklevéltár*, și înlocuirea aparatului critic cu o bibliografie. Studiile lui Cserey Zoltán și Binder Pál aduc relații documentare inedite cu privire la breasla cojocarilor din Tîrgu Secuiesc (1730—1756) și în legătură cu relațiile epistolare ale lui Nicolae Bethlen cu unele orașe ardelene la sfîrșitul secolului al XVII-lea.

Compartimentul *etnografiei*, nefericit despărțit de cel istoric prin problematica, bine reprezentată, a științelor naturii, se extinde pe mai mult de o sută de pagini. El înregistrează și analizează aspectele culturii materiale populare sau obiceiuri secuiești din județul Covasna.

Un alt grupaj de articole se interesează de *istoria artei*. Kisgyörgy Zoltán informează despre curțile nobiliare de la Vîrghiș și Tălișoara, din secolele XVI—XVII. Este o contribuție de notat avînd în vedere sărăcia investigațiilor istorice legate de această perioadă a istoriei Transilvaniei. Kónya Ádám se integrează în acțiunea de anvergură națională urmărind repertorizarea monumentelor, propunîndu-ne o formulă monografică, în care obiectivele cercetate (din Uzon) simt nevoia unor încadrări istorice mai consistente. Boros Judit introduce în catalogul picturii gotice timpurii din Transilvania frescele de la Estelnic (com. Poian).

Anuarul este încheiat de o evocare a lui Pápai Párisz Ferenc, o bibliografie a tipăriturilor din județul Covasna dintre anii 1968—1976 (întocmită de Zágoni Jenő) și o oglindă a activităților în care a fost implicat muzeul și cercetătorii săi în anul 1976.

ADRIAN ANDREI RUSU

ARCHAEOLOGIA HISTORICA, (Brno), 1, 1976, 299 p.; 2, 1977, 334 p.

Apariție relativ recentă a revuisticii istorice, publicația Muzeului din Brno (R. S. Cehoslovacia) și-a propus ca obiectiv principal stimularea și publicarea cercetărilor arheologice privind evul mediu. Epoca secolelor VI—XV se prezintă ca un orizont de investigație extrem de larg, cu o mulțime de posibilități de completare a imaginilor rezultate din exploatarea izvoarelor scrise. Volumele editate pînă în prezent reflectă în mare măsură maturizarea unui compartiment al cercetărilor arheologice din țara prietenă.

Fiecare volum este rodul unei colaborări redacționale intermuzeale (Brno cu Olomouc și Mikulov), ceea ce le conferă de la început un caracter de mai largă generalitate. Ele conțin înmănunchiate comunicările prezentate la cel de-al VII-lea (1974) și respectiv al VIII-lea (1976) seminar republican de arheologie medievală din R. S. Cehoslovacia. Accesibilitatea specialiștilor străini la lectura lor este asigurată prin consistente rezumate în limba germană.

Primul volum se orientează către problematica agricolă a secolelor XI—XV. Reținem atenția pentru valoarea lor vizavi de cercetările similare românești, preocupările pentru agricultura slavilor din secolele VI—X (Bořivoj Dostál), o sinteză a cercetărilor privitoare la așezările dispărute din Europa (Rostislav Nekuda) și una asupra mediului natural al așezărilor de secol X—XV (Robert Snášil). Interesante sînt unele cercetări zonale sau de obiective singulare privitoare la satele dispărute (Zdeněk Měřínský), tipurile de locuințe rurale (Anna Pitterova, Vladimir Nekuda), loturile țărănești (Ervin Černý). Sînt prezente de asemenea meritorii expuneri metodologice cum este aceea privind modalitățile de studiu al planurilor satelor medievale timpurii (Zdeněk Smetánka, Jiří Škabrada) sau cercetări interdisciplinare legate de interpretări etnografice ale unor săpături arheologice (Václav Frolec), analize arheobotanice cu privire la cunoașterea agriculturii epocii (Eliška Rybničkova, Kamil Rybniček).

Cel de-al doilea volum grupează materiale interesate de reflectarea arheologică a așezărilor micilor feudali. Un studiu introductiv, avînd drept scop analiza in-

formațiilor oferite de către documentele scrise ale secolului al XIII-lea în legătură cu nobilimea mică din statele ceh și maghiar (Ludmila Sulițkova), subliniază simbolic cadrul în care se mișcă cercetările cuprinse în volum, dar și înțelegerea legăturii indisolubile dintre informația și realitatea documentului scris și aportul celui de natură arheologică.

Cercetările surprind diverse categorii de așezări, începînd de la locuințele deschise, continuînd cu fortificații simple pe pămînt și lemn, cele de tip „motte" și terminînd cu cetatea propriu-zisă și castelul (Vladimir Nekuda). Sub aspectul așezării topografice se operează noi clasificări: fortificații de deal (Hügelhaus), din interiorul așezărilor, înconjurate de apă (Rostislav Vermuzek). Investigațiile zonale constată ascendența cetăților de piatră ceva mai timpuriu decît în spațiul intracarpatic, deja la sfîrșitul secolului al XII-lea și începutul secolului al XIII-lea. Se delimitează aspecte specifice de la o regiune la alta, datorate particularităților de mediu geografic, repartiției diferențiate a proprietăților sau diferențelor de regim politic (Zdeněk Měřínský, Josef Bleha, Antonin Hejna). Cercetări arheologice sau de istoria arhitecturii, efectuate în diverse cetăți, relevă amănunte privind planurile de construcție sau detalii legate de habitatul intramural. Reținem pentru valoarea comparativă un studiu care se preocupă de cronologia turnurilor-locuință din cetățile Cehoslovaciei (Tomáš Durdík).

Cu toate că nu se detașează prin compartimentări speciale, semnalăm existența unui grup de articole închinate cercetării nucleului unor orașe cehoslovace (Brüx, Uničov, Olomouc), sugestive prin modalitățile de abordare tehnică. Altă grupare de studii se interesează de studierea monumentelor religioase și a complexelor funerare. Mai puțin prezente, aceste ultime cercetări își așteaptă o prezentare mai complexă în numerele viitoare ale publicației.

Revista muzeului morav se prezintă ca o interesantă și foarte utilă culegere de materiale de istorie și arheologie medievală. Ea servește și istoriei românești prin valoarea comparativă a conținutului, urmare a unei integrări într-un spațiu istorico-geografic cu multe asemănări.

ADRIAN ANDREI RUSU

GODIŠNJAK, XIII, 11, Sarajevo, 1976, 415 p.; XVII, 15, 1978, 284 p. Anuarul centrului de studii balcanice al Academiei de științe și arte din Bosnia și Hercegovina (Akademija Nauka i Umjetnosti Bosne i Hercegovine).

Vestitul centru cultural al R.S.F. din Bosnia și Hercegovina, Sarajevo, are pe tărîmul arheologiei un colectiv cunoscut de cercetători, de certă valoare, condus de o remarcabilă personalitate a științelor preistorice, sexagenarul academician Aloiz Benac, căruia îi este închinat acest volum, autor a peste 75 de lucrări, studii, monografii (Olvo 1951, Nebo 1952, Glasinac I—II 1956—1957, Lisičić 1958, Obre I, II, 1971, 1973 ș.a.), după cum rezultă și din bibliografia lui Benac, publicată la începutul volumului de L. Vekić-Čović.

În volumul omagial 31 de personalități ale preistoriei și istoriei din sud-estul Europei aduc omagiul lor cunoscutului savant de reputație internațională. Evocarea personalității este prezentată de redactorul șef D. Rendić — Miočević.

Franjo Barišić (din Belgrad) scrie despre istoricul centrului de cercetări balcanice (Centar za Balkanoska Ispitivanja Nauka i Umjetnosti Bosne i Hercegovine), înființat în 1908, în vremea cunoscutului savant Karl Patsch, activitatea de cercetare a centrului legată de personalități ca H. Barić și, mai apoi, eforturile depuse de Al. Benac la organizarea centrului și la dezvoltarea mai multor discipline din această instituție.

Duro Basler (din Sarajevo), în *Ein Vierteljahrhundert der Paläolithforschung in Nordbosnien — 1944—1974*, cunoscutul paleoliticean bosneac prezintă stadiul principalelor probleme ale cercetărilor paleolitice din Bosnia de nord. Lucrarea este însoțită de o hartă și două planșe cu material arheologic.

Juraj Pavúk, vestit neoliticean din Cehoslovacia, specialist în problemele neoliticului din Europa central-estică, în lucrarea *Über die Kontakte zwischen Balkan und Mitteleuropa in Neolithikum*, face o originală sinteză a legăturilor etno-culturale dintre cele două zone, legături, importuri și influențe reciproce. Deosebit de importante sînt observațiile acestuia cu privire la legăturile culturii Starčevo-Criș cu „ceramica lineară", manifestate prin descoperirile de la Medina, legăturile între ceramica de tip Malo Korenovo, Szopot-Lengyel și Vinča și, mai spre nord, cu alte civilizații din Europa est-centrală. Lucrarea este însoțită de 2 planșe cu materiale arheologice.

Bogdan Brukner, de la Novi Sad, în articolul *Prilog proučavanju veza Bosna i Jugoslovenskog Podunavlja u neolitu*, prezintă rezultatele cercetătorilor din ultimii ani din Bosnia și Vojvodina, la care studiile și cercetările efectuate de Al. Benac și-au adus din plin contribuția (mai ales în lucrările Obre I și II). B. Brukner se bazează pe cercetările de la Gomolava, Beletinci și altele.

Cunoscutul cercetător din Zagreb, Stojan Dimitrijević prezintă o lucrare despre plastică: *Idolplastica u lasinjskoi kulturi*, în care sînt prezentate legăturile culturale ale celor șapte categorii de idoli cu civilizațiile: Vinča, Lengyel, Bandkeramik etc. Lucrarea este însoțită de patru planșe cu materiale.

Tatiana Bregant, de la Ljubljana, în *Prispevek biološko-tehnicnih disciplin k proučevanju kulture Ljubljanskega barja*, în care lucrare este prezentată contribuția disciplinelor tehnico-biologice la cercetarea culturii Leibach Moor.

Vladimir Dumitrescu, de la București, în lucrarea *Fragment de vase zoomorphe à statuette sur la tête, découvert à Căscioarele*, face cunoscută o descoperire și o reinterpretare originală a unei piese din cultura Gumelnița. Lucrarea are un desen, o fotografie și reconstituirea piesei.

Borivoj Čović, în *Metalurška djeletnost vučedolske grupe u Bosni*, analizează descoperirile de obiecte care presupun o activitate metalurgică în Bosnia, în epoca eneolitică tîrzie, în cultura Vučedol. Lucrarea este însoțită de trei planșe cu materiale arheologice.

Dragoslav Srejović de la Belgrad, în articolul *Humke stepskih odlika na teritoriji Srbije*, prezintă patru morminte tumulare, două lîngă Rogojevca și Bara, ambele lîngă Kraguevac, descoperiri care se încadrează între eneoliticul tîrziu și bronzul timpuriu, din orizontul ceramicii cu toarte pastilate pînă în grupul Belotić — Bela Crkva. Lucrarea are 6 fotografii.

Borislav Jovanović, de la Belgrad, în lucrarea *Obredi sahranjivanja u kostolačkoj grupi*, analizează puținele înmormîntări din cultura Coțofeni.

Ružica Drechsler — Bižić, de la Zagreb, arată rolul important pe care îl joacă fibulele de tip Pischiera la un nou tip de fibule pe teritoriul japozilor în lucrarea *Porieklo lučnih jednopetljastih fibule u Japoda*. Lucrarea este însoțită de 1 hartă și patru planșe.

Nicolae Tasić, de la Belgrad, în *Stratigrafska zapažnaja na Gomolova i problem periodizacije starijeg gvozdenog doba u Sremu i Sloveniji*, prezintă o sinteză asupra evoluției hallstattului, pe care îl împarte în trei etape: a) grupul Bosut (850—650 î.e.n., Ha B_3 — HaC); b) Basarabi (650—550 î.e.n., HaC) și c) o grupă pre — La Tène (550 — pînă la celți).

Klaus Kilian, de la institutul german de arheologie din Athena, în *Bosnisch-herzegovinische Bronzen der Eisenzeit II aus Griechenland*, într-un studiu sintetic adună bronzurile din Bosnia și Hercegovina, ajunse prin diferite căi, în Grecia. Lucrarea are 2 planșe și 4 hărți.

Ultima lucrare de preistorie aparține Dragăi Garašanin, de la Belgrad. În lucrarea *Razmišljanja o illirskoj etničkoj interpretaciji nalaza gvozdenog doba*, face considerații cu privire la interpretarea descoperirilor ilirice din epoca fierului.

Ale 17 personalități ale istoriei și altor științe interdisciplinare închină studii de sinteză, articole analitice privind istoria străveche, veche și medievală din Balcani: Mate Suić, *Illyrii proprie dicti*; Fanula Papazoglu, *O pojmovima „Epir" i „Ilirija" u poznonepublikansko Doba*; Dinu Adameșteanu, *Serra di Vaglio ed il problema della penetrazione greca in Lucania*; Aleksander Stipčević, *Simbolička značenje zmije na iliro-grčkom novcu — Il significato simbolico del serpente nelle*

monete ilîro-greche; Zdravko Marić, *Dva nova primjerka daorsijskog novca sa gradine Ošanići kod Stoca — Zwei neue daorsische Münzen von der Gradina Ošanići bei Stolac;* Marin Zaninović, *Iliri i vinova loza — The Illyrians and Grapevine;* Milutin Garašanin, *O problemu starobalkanskog konjanika — Considérations sur le cavalier paléobalkanique;* Duje Rendić-Miočević, *O jednom tipu „ilirskog" nadgrobnog spomenika — A propos d'un type de monument funéraire „illyrien";* Ivo Bojanovski, *Toponim „Ad Fines" (Itin. Anton., Tab. Peut.) i njegova značenja (Sinonimni toponimi Ad Fines, Equoranda, Kobiljača) — Toponyme „Ad Fines", Equoranda, Kobiljačka;* Andreas Mócsy, *Grosgrundbesitz und Kontinuität in Pannonien;* Dušica i Mihailo D. Petruševski, *Iz najstarije geografije južnog Balkana — considérations sur la géographie et la toponymie plus anciennes des Balkans de sud;* Radoslav Katičić, *O jeziku i narodnosti starih Makedonaca — Über die Sprache und das Volkstum der alten Makedonen;* Adina Alirejsović, *Prilog proučavanju romanizama u Hercegovini — Contribution à l'étude des éléments romans en Herzégovine;* Spiro Kulišić, *Balkanski supstrat u dinarskoj radovskoj organizaciji — Il substrato balcanico nell' organizzazione clanale dinarica;* Branislav Đurđev, *Uloga patrijarhalne kulture u istoriji naroda Bosne i Hercegovine pod turskom vlašću — Die Rolle der patriarchalischen Kultur in der Geschichte der Völker Bosniens und der Herzegovina unter Turkenherrschaft;* Nedim Filipović, *Osvrt na pitanje izlamizacije na Balkanu pod Turcima — Zur Islamisierung auf der Balkanhalbinsel.*

Alte numere ale acestei publicații — Godišnjak — au fost prezentate în publicații românești (vezi *Studii clasice*, XV, București, 1973, p. 189—193; *Anuarul Institutului de istorie și arheologie*, Cluj-Napoca, XIX, 1976, p. 412—418) precum și alte publicații ale acestui vestit centru de cultură din Bosnia și Herzegovina (I. I. Russu, recenzie la *Bibliografia arheologiei antice a Jugoslaviei — Bibliografija antička arheologije Jugoslaviji*, în Transilvania, 2/1978, p. 45—46).

Participarea largă a unui număr mare de specialiști din diferite țări balcanice, numeroase studii în limbi de circulație europeană, rezumate ample, în limbi de circulație, fac din această revistă una dintre principalele publicații balcanice.

Volumul pe 1978 cuprinde 10 studii și cronica activităților centrului de cercetări balcanice de la Sarajevo. Continuînd tradiția lucrărilor anterioare, prezentul anuar reprezintă, de asemenea, expresia unei largi colaborări balcanice. Studiul sintetic al lui Nikolaus Xirotiris, *Paläolithikum und Mezolithikum in Griechenland — eine Antropologische Zusammenfassung* (p. 5—14), cuprinde o scurtă, dar completă, trecere în revistă a descoperirilor osteologice paleolitice și mezolitice din Thessalia, Epir, Macedonia, Tracia, Peloponez, Grecia Centrală, Creta și Cipru, cuprinzînd și problematica antropologică, cronologică precum și întreaga literatură a problemei.

Blagoje Govedarica, în *Novi arheološki prilozi istraživanju tumula na glasinačkom području*, prezintă rezultatele cercetărilor de verificare, în vestita necropolă tumulară de la Glasinac, efectuate de centrul de studii balcanice în anii 1974 și 1975 (p. 15—35 și 7 planșe).

Živko Mikić semnează studiul, *Novi antropološki prilozi istraživanju tumula na glasinačkom području* (p. 37—49, 3 pl.), comunicînd rezultatele noilor săpături și problemele antropologice ale cercetărilor din anii 1974—1975.

Jvo Bojanovski, *Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji* (partea a doua a studiului apărut în *Godišnjak*, XV, 13, 1977, p. 83—152) este un amplu studiu însoțit de 2 hărți și 30 de fotografii (p. 51—125).

Dumitru Protase (de la Cluj) în scurta lucrare, *Les Illyriens en Dacie à la lumière de l'épigraphie* (p. 127—135, 1 hartă), prezintă problemele cercetărilor privind coloniști ilirieni din provincia Dacia.

Idriz Ajeti, în *Albanistika u radovima jugoslovenskih naučnika i neki problemi*, prezintă interesante studii și observații de lingvistică indoeuropeană, locul și problemele limbii albaneze în context balcanic.

Jovan Vuković, în *Ogledi tumačenja naših toponimskih naziva — Un apreçu sur l'explication de nos termes toponymiques* (p. 149—169), analizează, din douăsprăzece puncte de vedere, problemele metodologiei, cercetării, noile soluții, importanța analizei detaliate a unor termeni toponimici, revizuirea unor interpretări anterioare.

Edina Alirejsović, în *Nekoliko podataka lingvističkom uticaju Dubrodnika na govor gradova u hercegovačkom zaledu (XVI—XVIII v.) — Quelques données sur l'influence linguistique et Dubrovnik à la langue des villes à l'intérieur herzégovinienne (XVIe—XVIIIe siècle)* (p. 171—175), prezintă cîteva date privind influențele lingvistice ale orașului Dubrovnik asupra altor orașe medievale din Herzegovina.

Radu Uhlik, în *Infinitiv u Romskom jeziku opšte o infinitivu* (p. 177—221), un amplu studiu privind formele și evoluția infinitivului din limba romilor, cu precădere cea folosită în Balcani.

Živko Mikić, în *Dinarski antropološki tip sa srednjovekovne nekropole Raška gora-Stećci kod Mostara — Antropologische Dinaridentip aus dem mittelalterlichen Friedhof Raška-gora-Stećci bei Mostar* (p. 223—280, 10 pl.), este o vastă lucrare de studii antropologice privind cimitirul slav timpuriu de la Raška gora, lîngă Mostar, pe Neretva.

Volumul se încheie cu prezentarea cronicii activităților centrului de studii balcanice, pe anul 1978, precum și planul de cercetări pe anul 1979, semnat de Edina Alirejsović. Din cronica activităților centrului de studii balcanice din Sarajevo amintim: încheierea lucrărilor la *Preistoria pămîntului jugoslav — Praistoriji jugoslovenskih zemalja*, programe și participări la congrese, colocvii, conferințe despre epoca antică în Iugoslavia; paleobalcanologia Iugoslaviei; lucrările comitetului iugoslavo-italian despre epoca bronzului în Adriatica; comisia iugoslavo-poloneză privind problemele neolitizării în Europa de sud-est; simpozion privind cultura spirituală a ilirilor (referate de B. Čović — S. Grabovec, D. Rendić-Miočević, M. Garašanin — Al. Benac, M. Suić, R. Katičić); congresul de studii balcanice de la Ankara și despre problemele bronzului anatolian de la Moskova.

Anuarul *Godišniak*, 15/1978, asemenea celorlalte volume, reflectă strălucita activitate a Centrului de studii balcanice de la Sarajevo.

GHEORGHE LAZAROVICI

HISPANIA ANTIQUA, VI, Valladolid, 1976, 448 p.

Volumul recent apărut al revistei Hispania Antiqua se înscrie pe linia stabilită încă de la primul număr al revistei: cercetarea trecutului Spaniei în antichitate și, mai ales, în epoca romană și publicarea de studii, asupra antichității în general. Cele 20 de articole care formează cea mai mare parte a volumului VI reprezintă contribuții interesante și originale în domeniile amintite. Menționăm articolele: R. Teja Casuso, *Sobre la actitud de la poblacion urbana en Occidente ante las invasiones barbaras;* A. Lozano Velilla, *La esclavitud en la isla de Rodas;* J. M. Roldan Hervas, *El ejercito romano y la romanizacion de la Peninsula Iberica;* J. F. Rodriguez Neila, *A proposito de la nocion de Municipio en el mundo romano;* J. M. Alonso Nuñez, *El ultimo discurso del imperador Juliano segun Ammiano Marcellino;* J. C. Bermejo Barrera, *Los caballos y los vientos. Un mito lusitano antiguo.*

La cele 20 de articole din care am menționat doar o parte, după criterii care nu pot fi decît subiective, se adaugă două mari capitole. Primul, intitulat *Notas y Discussiones*, se ocupă pe larg de lucrări importante referitoare la lumea romană.

Al doilea, intitulat *Bibliografia*, prezintă sumar nu mai puțin de 46 de lucrări extrem de interesante, apărute recent și în Spania și în afara ei, în legătură cu probleme ale istoriei antice, cu accent asupra istoriei Spaniei. E de prisos să insistăm asupra prețiosului rol de informare științifică îndeplinit de acest capitol, care arată de asemeni vasta activitate de cercetare a antichității care se desfășoară în Spania.

Volumul VI al revistei *Hispania Antiqua* aduce o contribuție remarcabilă la informarea cercetătorilor în domeniul istoriei antice și în cel al problemelor romanității în general.

EUGEN CHIRILĂ

SYNTHESIS. Bulletin du Comité national de littérature comparée de la République Socialiste de Roumanie, V, 1978, 326 p.

Revista *Synthesis* a ajuns la cel de al V-lea număr al său. Pornită în 1974 ca buletin al Comitetului național de literatură comparată și avînd în colegiul de redacție binecunoscuți comparatiști precum Zoe Dumitrescu-Bușulenga, Al. Duțu, Mihnea Gheorghiu, Ion Zamfirescu, Mircea Anghelescu și Ileana Verzea, *Synthesis*-ul și-a cîștigat deja un prestigiu național și internațional bine stabilit, fiind alături de *Cahiers roumains d'études littéraires* și *Revue des études sud-est européennes*, revista care reprezintă cel mai bine comparativismul românesc în materie de literatură (cultură). E o revistă care privește fenomenul românesc în conexiune cu mișcarea de idei europeană, oprindu-se asupra modului în care modelele străine și-au găsit în spațiul românesc o transpunere proprie, sau, dimpotrivă, modul în care fenomene culturale și literare românești și-au creat o arie de expansiune mai largă.

Ultimul număr al revistei se bucură de prezența unor colaborări prestigioase de peste hotare, cum ar fi Eva Kushner (Montréal), Alain Bourgeois (Paris), Maxime Gaume (Saint-Etienne), Raia Zaimova (Sofia), René Gentils (Saint-Etienne), Ralph Heyndels (Bruxelles) atacînd probleme diverse de comparatistică și de istorie literară. În afară de ei publică un mare număr de cercetători români preocupați de difuziunea literaturii și culturii române peste hotare, de audiența pe care ea a știut s-o trezească la un anumit moment dat în alte arii geografice sau de cultură. În acest sens ni se pare revelator articolul istoricului Pavel Chihaia care se ocupă de *Principele și structura culturală a orașelor românești, la mijlocul secolului al XVII-lea*, încercînd să schițeze modul în care se produce cultura în această epocă, ca reflex al dezvoltării social-economice a tîrgurilor și cetăților medievale, cu rol politic și judecătoresc bine precizat. În genere orașele românești, arată autorul, sînt produsul unei evoluții locale de la forme de așezare străvechi, deși, în unele părți, nu se poate nega o influență de tip occidental, germanic, depistabilă mai ales în Transilvania. Odată cu extinderea relațiilor politice, a dezvoltării meșteșugurilor, comerțului, atelierelor artizanale se crează o bază propice și pentru dezvoltarea din punct de vedere cultural-tipografic. Autorul stăruie în continuare asupra acelor nume de cărturari care au reprezentat o nouă treaptă de cultură, cum au fost scrierile lui Matei Basarab, Petru Movilă, Udriște Năsturel, Melchisedec din Peloponez, diaconul Coresi etc., oameni care au dus la înflorirea culturală a unor orașe ca București, Tîrgoviște, Govora, Dealul, Cîmpulungul, Iașul, Kievul, Brașovul etc., unele dintre ele centre mănăstirești de prim rang. În orice caz problema ridicată de el se reține pentru modul în care trebuie înțeleasă modelarea culturală în această epocă.

În aceeași ordine de idei trebuie amintit și articolul lui Iacob Mârza intitulat *Circulația operei lui Voltaire în Transilvania în sec. al XVIII-lea*, în care se face o prezentare amănunțită a operelor voltaireniene aflate în biblioteca Batthyaneum din Alba Iulia. Printre acestea se numără ediții rare ca *Histoire de Charles XII, roi de Suède*, apărută în 1732, *Elements de la philosophie de Neuton* ediția Londra 1741, tragediile *Orfelinului Chinei* (Viena, 1755), și *Henriada* (Paris, 1880), povestea orientală *Zadig* (Londra, 1772) și alte opere filosofice în ediții mai vechi sau mai tîrzii, ceea ce dovedește o pătrundere destul de timpurie a ideilor filosofului francez în Transilvania. Autorul trece în revistă și cărțile referitoare la personalitatea lui Voltaire aflate în aceeași bibliotecă, precum și traducerile din opera sa care au rămas în manuscris, astfel că articolul poate fi utilizat cu succes de toți acei interesați de studiile voltaireniene.

Alte două articole ale volumului atrag atenția asupra a două direcții de cercetare mai puțin străbătute pînă acum la noi. În primul caz e vorba de barocul românesc căruia Cătălina Velculescu îi stabilește cîteva coordonate istorice precise *(Elemente baroce în istoriografia română de la sfîrșitul secolului al XVI-lea și începutul celui de al XVII-lea)*, iar în al doilea caz e vorba de retorica românească și de tradițiile ei, căreia Mihail Diaconescu îi găsește corespondențe în opera lui Dinicu Golescu *(Opera literară a lui Dinicu Golescu și tradițiile retoricii românești)*.

Indicăm de asemenea ca interesante pentru un istoric al culturii studii ca acelea privitoare la paralelismul dintre N. Bălcescu și Friederich Schiller (Andrei Corbea), cele privitoare la ecourile futuriste în literatura română (Adrian Marino), cel privitor la opera lui Vico (René Gentils); despre pastorala europeană a Evului Mediu (Maxime Gaume) sau despre reflexele istoriei bulgare în teatrul francez din sec. al XVII-lea (Raia Zaimova).

Revista este prevăzută de asemenea cu o rubrică de cronică a traducerilor, cu o Cronică a evenimentelor comparatiste în materie de literatură, cu o rubrică de recenzii, și prezentări de cărți și cu un sumar al revistelor românești interesînd pe comparatiștii străini. Bine redactată, avînd colaboratori de prestigiu din țară și din străinătate, cu un orizont și un evantai de probleme larg, *Synthesis* este o revistă care se recomandă de la sine specialistului cît și unui public mai larg, interesant de mișcarea generală a ideilor în spațiul românesc și european. Pentru oricine care străbate acest domeniu consultarea ei este absolut obligatorie.

MIRCEA POPA

Damian P., Bogdan, PALEOGRAFIA ROMÂNO-SLAVĂ. TRATAT ȘI ALBUM. Direcția Generală a Arhivelor Statului din R. S. România, București, 1978, 391 p. (Tratat) + 100 p. (Album).

Între publicațiile de prestigiu apărute sub îngrijirea Direcției Generale a Arhivelor Statului, recentul volum semnat de profesorul Damian P. Bogdan, *Paleografia română-slavă*, se înscrie printre cele dintîi. Se cuvine subliniat faptul că acest tratat de paleografie constituie rezultatul unei activități științifice și didactice prodigioase, care se întinde pe mai bine de patru decenii, aparținînd unui reputat specialist în domeniul științelor auxiliare ale istoriei din țara noastră. După cum mărturisea însuși autorul în *Prefață*, „Cartea de față are la bază seminariile și cursurile de paleografie româno-slavă, pe care le-am ținut în cursul anilor 1935—1970 la următoarele instituții de învățămînt superior din București: Facultatea de Filosofie și Litere, Școala superioară de arhivistică, Institutul de arhivistică, bibliologie și muzeografie și Facultatea de istorie". Așadar, o experiență îndelungată, împărtășită cu generozitate la numeroase serii de studenți, deveniți la rîndu-le slujitori ai acestei științe, experiență din care s-a alcătuit și această carte de înaltă ținută științifică.

Acest tratat de paleografie româno-slavă a pus la temelie o vastă informație de specialitate, sintetizînd tot ce s-a făcut la noi în acest domeniu, fără a lipsi permanenta raportare la cercetările de slavistică europene. O evaluare critică a demersurilor științifice precedente este făcută de autor atît în *Introducere* (p. 9—53) cît și în primul capitol al lucrării, *Începuturile și dezvoltarea paleografiei româno-slave* (p. 55—93), în care se reconstituie drumul parcurs pînă la constituirea ei într-o ramură a paleografiilor medievale de la noi. După începutul preocupărilor de teoria și practica paleografiei româno-slave de la noi, pe care le datorăm reputatului slavist Ioan Bogdan, celelalte etape parcurse sînt legate de activitatea autorului lucrării de față: anume perioada interbelică, de cînd avem acel *Manual de paleografie slavo-română* (în colaborare cu H. Stahl) și sfertul de veac de după Eliberare, cînd D. P. Bogdan publică studiul *Din paleografia slavo-română* (în volumele de *Introducere* la colecția de *Documente privind istoria Ro-*

mâniei — 1956) și al său *Compendiu al Paleografiei româno-slave* (I—II, 1969). Lucrarea asupra căreia referim oferă noi deschideri în frecventarea și progresul acestei discipline auxiliare a istoriei patriei. Ea oferă și o perspectivă înnoitoare: scrisul slavon de la noi, ca întreaga cultură slavonă din țările române, nu mai este privit din unghiul de vedere al particularizării prin cazul românesc al slavonismului, ci din acela al culturii românești care a găsit acest mijloc de expresie. De aici o definire adecvată a acestei ramuri paleografice: nu paleografie slavo-română, ci româno-slavă.

Un util capitol privind *Izvoare ale paleografiei româno-slave* (p. 95—130), în care sînt tratate *A. Manuscrise româno-slave* și *B. Documente*. Autorul a oferit un spațiu cu mult mai mare categoriei manuscriselor, care, dealtfel, intră și în preocupările codicologiei.

Tratatul dezvoltă, în continuare, problemele de natură istorică și practică ale scrierii româno-slave, în șapte capitole: *Alfabetele slave vechi* (p. 131—161), *Începuturile grafiei româno-slave* (p. 163—176), *Evoluția scrisului textelor paleografice româno-slave* (p. 177—256), *Sistemele speciale grafice* (p. 257—283), *Suportul grafiei* (p. 285—310), *Ustensilele grafice* (p. 311—313) și *Cernelurile, nisipul și soluția de aur* (p. 315—320). Fiecare capitol conține o bibliografie selectivă foarte utilă.

Reține atenția profunzimea argumentației și dimensiunea amplă a tratării atît a elementelor istorice, evolutive ale scrisului româno-slav, cît și a elementelor constitutive ale scrierii. Definirea tipurilor (categoriilor) de scriere înregistrate în grafia româno-slavă constituie bunuri științifice intrate în teoria paleografică românească prin stăruitoarele eforturi ale profesorului Damian P. Bogdan.

Partea de tratat a valumului este prevăzută în final cu o *Încheiere*, *Rezumat* în limbile franceză și rusă, *Lista abrevierilor*, *Cuprinsul planșelor* și un *Indice general*, prin care se facilitează mînuirea rapidă a vastei informații și problematici cu care se operează în interiorul lucrării.

Cea de a doua parte a volumului reprezintă un *Album* de texte, cu 68 planșe reproduse alb-negru și în color după manuscrise și documente socotite a fi edificatoare pentru evoluția grafiei româno-slave, de la *Savvina kniga* (sec. X) pînă la un manuscris slavon scris în Moldova pe la 1780. Lectorul volumului are, astfel, la îndemînă, exemplificarea problematicii dezbătute în tratat, albumul constituind, în același timp, un instrument de exercițiu în vederea introducerii în descifrarea scrisului româno-slav și aprofundării lui.

Volumul profesorului Damian P. Bogdan, așteptat cu interes de către specialiști, este apreciat acum, la apariție, nu numai de către aceștia, ci de toți pasionații vechiului fenomen cultural românesc și nu în ultimul rînd de cei care vor să-și facă introducerea în aspectele interne ale grafiei româno-slave.

NICOLAE EDROIU

Acad. Ștefan Pascu, VOIEVODATUL TRANSILVANIEI, vol. II, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1979, 614 p.

Volumul al II-lea al lucrării mai ample privitoare la istoria Voievodatului Transilvaniei, lucrare datorată acad. Ștefan Pascu, constituie o realizare de prestigiu a istoriografiei române contemporane. La bază lucrării stă o documentație impresionantă, o interpretare științifică, materialist-istorică, a fenomenelor și proceselor istorice, ceea ce îi conferă soliditate. În același timp, prin efortul îndelungat al autorului, istoriografia română beneficiază acum de această lucrare, prin care este pusă în lumină evoluția istorică a unei însemnate părți a teritoriului românesc, Transilvania, în primele secole ale evului mediu.

Lucrarea *Voievodatul Transilvaniei*, în ansamblul ei, s-a bucurat de o primire deosebită încă la apariția primului volum, care înfățișa evoluția societății

transilvănene în secolele IX—XIV (volum apărut la Editura Dacia din Cluj-Napoca, în două ediții, în 1971 și 1972, datorită marii solicitări venite din partea specialiștilor și publicului cititor). Recenziile publicate la apariția primului volum subliniau contribuția științifică deosebită adusă cu această lucrare, interesul manifestat în rîndul specialiștilor pentru asemenea realizare, nerăbdarea cu care era așteptat volumul următor al lucrării.

Reconstituirea ultimelor două secole din istoria Transilvaniei voievodale (mijlocul secolului al XIV-lea — mijlocul secolului al XVI-lea) constituie obiectivul volumului al II-lea din lucrarea *Voievodatul Transilvaniei*, recent apărută în aceeași prestigioasă editură clujeană. În acest volum sînt înfățișate așezările omenești și respectiv populația Transilvaniei. Să recunoaștem, asemenea problematică nu și-a găsit tratarea corespunzătoare în istoriografia noastră de pînă acum, investigația istorică avînd mari dificultăți de înfrînt pentru atingerea unui asemenea scop științific. Extragerea unei ample informații din stufoasa documentație a secolelor XV—XVI a permis autorului reconstituirea habitatului transilvan, estimările de natură demografică, reliefîndu-se, astfel, rolul real pe care factorul populație l-a jucat în creația istorică. În fața cititorului se derulează tabloul complex al societății umane din Transilvania, fiind reconstituită înfățișarea așezărilor rurale, a tîrgurilor și orașelor, cetăților și fortificațiilor de altă natură, cu funcțiile lor.

Această reconstituire a peisajului Transilvaniei pune în lumină eforturile oamenilor de a amenaja teritoriul, de a-și ameliora condițiile de trai în raport cu natura. Autorul privește critic unele lucrări mai vechi, în care o parte din aceste aspecte erau exagerate într-un sens sau altul, sau tendențios abordate.

După un *Cuvînt înainte* (p. 5—7) și o *Introducere* privitoare la *Peisajul natural* al Transilvaniei (p. 9—18), lucrarea tratează, într-o primă secțiune a ei, *Evoluția feudalismului și așezările omenești* (p. 19—321). Spațiul cel mai important este afectat prin capitolul I, *habitatului transilvan* (p. 21—134), unde este reconstituit tabloul așezărilor sătești și răspîndirii lor între mijlocul sec. al XIV-lea și mijlocul secolului al XVI-lea, cu necesarele revenirii la perioada secolelor anterioare, pentru comparație, în scopul surprinderii evoluției acestora.

În lumina atestărilor documentare ale așezărilor din Transilvania, semn al feudalizării societății, ne este înfățișată răspîndirea așezărilor în comitatele transilvănene, vestice și bănățene, în districtele românești și săsești, în scaunele săsești și secuiești, în cele patru subperioade în care a fost împărțit răstimpul istoric de două secole aflat în analiză: 1351—1400; 1401—1437; 1438—1514; 1515—1541. Pe baza informației documentare depistată cu cerbicie de autor, este urmărită înmulțirea satelor prin noi întemeieri și prin „roire", tipologia și structura satelor, tipurile caselor sătești, așezările „dispărute". Avem, astfel, conturat tabloul locuirii spațiului transilvan, dispunerea în teritoriu și timp a așezărilor omenești, o reconstituire esențialmente necesară pentru istorie.

Viața urbană a constituit o realitate istorică a Transilvaniei medievale; volumul I și, în continuare, acest al doilea volum al istoriei voievodatului Transilvaniei (p. 135—211), discută procesul apariției *vieții orășenești* în Transilvania și consolidarea acesteia în secolele XIV—XVI. După ce sînt evidențiate locurile de tîrguri, bîlciuri și iarmaroace, evoluția lor, situația oscilantă a unor așezări, între tîrg și oraș, este înfățișată structura tîrgurilor și a orașelor, înfățișarea edilitară a acestora din urmă.

Un întins capitol este cel referitor la *cetăți, castele și biserici-cetăți* (p. 213—321), elemente definitorii pentru configurația Transilvaniei medievale, semn al avansului feudalismului în această provincie românească.

În cea de a doua mare secțiune a lucrării este înfățișată *Populația Transilvaniei*, (p. 323—494). După considerații generale și prezentarea pe scurt a *izvoarelor demografice*, autorul reconstituie, într-un prim capitol, tabloul *populației Transilvaniei în primele secole ale evului mediu*, pentru a stărui apoi asupra evoluției *populației Transilvaniei între mijlocul secolului XIV — mijlocul secolului XVI* (cap. II p. 345—439). Utilizînd izvorele, cu totul parțiale, dar care oferă anumite

repere orientative, și metodele demografiei istorice, a fost reconstituit cadrul demografic al familiilor și gospodăriilor țărănești, satelor, tîrgurilor și orașelor, districtelor, scaunelor și comitatelor, reținîndu-se densitatea populației la aceste nivele. Față de cca 950.000 locuitori, cîți număra Transilvania voievodală la mijlocul secolului al XIV, populația acesteia se dublează aproape, pînă la mijlocul veacului al XVI-lea, atingînd cifra de cca 1.800.000 locuitori, ceea ce reprezenta o densitate de 18 locuitori/km².

Cît privește structura etnică a Transilvaniei (obiect al cap. III, p. 441—494), populația românească continuă să reprezinte majoritatea absolută, rămînînd în cadrele preexistente (vezi vol. I din *Voievodatul Transilvaniei*).

Noutatea problematicii din lucrarea academicianului Ștefan Pascu, ineditul și bogăția informației, rezultă cu prisosință și din dimensiunile aparatului științific al volumului, care nu este reprezentat doar de simple trimiteri bibliografice la sursele istorice sau lucrările de specialitate. În aceste note infrapaginale sînt date statistici, liste de așezări, sînt făcute estimări de natură demografică și aprecieri critice la opinii și concluzii mai vechi.

Ilustrațiile cu care este prevăzut volumul, schițele, graficele, hărțile și indicele general, vin să întregească informația și problematica dezbătută.

Publicarea acestei lucrări a fost așteptată cu mare interes în lumea științifică, de către profesori și studenți, de publicul larg cititor. Fiindcă reconstituirea istoriei voievodatului Transilvaniei este o importantă întreprindere științifică, deloc ușoară, dar solicitată de istoriografia noastră. În același timp lucrarea istoricului român oferă istoriografiei străine reconstituirea fenomenelor complexe din această parte a țării, prețios material pentru dezbateri comparatiste, după cum lucrarea în discuție face continui legături și comparații cu fenomenele istorice din centrul, apusul și sud-estul Europei.

Ne găsim, așadar, în fața unei lucrări de amplă respirație, ea însăși deschizătoare de drumuri în cercetarea istorică românească.

Biblioteca Cluj / Central University Library Cluj

NICOLAE EDROIU

Johann Filstich, TENTAMEN HISTORIAE VALLACHICAE. ÎNCERCARE DE ISTORIE ROMÂNEASCĂ. Studiu introductiv, ediția textului și note, Adolf Armbruster, traducere, Radu Constatinescu, Editura științifică și enciclopedică, București, 1979, 300 pag., 64 planșe.

Chiar dacă edițiile de izvoare narative cu privire la istoria românească n-ar fi devenit atît de rare în ultima vreme, cititorii ar fi primit ca pe un dar de preț recenta publicare, prin colaborarea lui A. Armbruster cu R. Constantinescu, a unui text inedit, *Tentamen Historiae Vallachicae* al învățatului sas Johann Filstich (1684—1743). I se cuvine de aceea o deosebită recunoștință Editurii științifice și enciclopedice care a înțeles interesul acestei cărți, al cărei loc firesc era, altminteri, în seria *Cronicilor medievale ale României*.

După o viață de dascăl într-un patriarhal Brașov pe care numai cu ochii minții îl mai putem vedea, ca în vechile gravuri, Filstich a lăsat numeroase manuscrise, despre care introducerea dă cele mai folositoare informații. Cele dintîi au apărut, tot datorită lui Adolf Armbruster (*Historiographische Beziehungen zwischen der Moldau und Kronstadt zur Zeit des Fürsten Constantin Maurocordatos (1742—1743)*, în „Revue des études sud-est européennes", XIII, 1975, p. 64—75, 209—229): însemnări bibliografice foarte bogate, referitoare la istoria Principatelor, și o scriere anonimă restituită de editor lui Filstich, *Illustratio articulorum quorumdam historicorum rem ac historiam Valachorum concernentium* — de fapt, o consultație științifică acordată de rectorul gimnaziului brașovean lui Constantin-vodă Mavrocordat. Alte manuscrise ale aceluiași autor pot fi considerate lucrări preliminare în vederea unei opere pe care n-a dus-o la bun sfîrșit decît în ultimii

ani ai vieții: e vorba de traducerile în limba germană după Letopisețul Cantacuzinesc și Viața lui Brâncoveanu, de Radu Greceanu, ambele scrise între 1727 și 1729 și care urmează să fie și ele tipărite în curînd. De asemeni, A. Armbruster semnalează pentru prima oară și existența unor excerpte privitoare la Imperiul otoman, alături de tălmăcirea în latină a începutului cronicii lui Radu Popescu sau alte extrase și note despre țările române, care aveau să contribuie la redactarea istoriei Țării Românești și a Moldovei într-o formă abreviată, probabil în jurul anului 1729, și apoi la alcătuirea *Tentamen*-ului.

Acesta din urmă se compune din patru „cărți" care expun pe rînd geografia, istoria, situația politică și organizarea eclesiastică a Țării Românești, aproximativ același plan ca cel urmat de Cantemir în *Descriptio Moldaviae*. Partea a doua, cu mult cea mai întinsă (263 de pagini din 352, în original), în afară de introducerea despre antichitate, temeinic informată și judicioasă în concluziile ei, se bazează aproape exclusiv pe Letopisețul cantacuzinesc. De aceea, celelalte, mai cu seamă ultimele două, au, după criteriul originalității, o valoare mai mare și, în sine, un interes cu totul remarcabil, fie că reprezintă observațiile personale ale autorului, fie păreri curente în mediul săsesc despre români în prima jumătate a veacului al XVIII-lea.

Iată de ce se poate afirma că de mult n-a mai fost oferit cercetării critice un material atît de nou (întrucît existența sa nu era nici măcar bănuită) și de stimulant pentru acele reflecții care, însoțind descoperirea textului, ne lărgesc perspectiva prin comparație sau confruntare, ori caută a adînci pe alocuri interpretarea, printr-un efort mai stăruitor decît al editorului însuși, dar, negreșit, înlesnit de munca acestuia.

Sîntem deci ispitiți de a grupa aici cîteva note de lectură.

În ce privește personalitatea autorului, vrednică de simpatie și respect, studiul introductiv prezintă o scurtă biografie a lui Filstich, descendentul unei familii din patriciatul săsesc al Brașovului, elev al vestitului elenist A. H. Francke la Halle, înainte de a-și continua studiile la Universitățile din Leipzig și Jena, întorcîndu-se acasă după șase ani, în 1712. Din 1720 și pînă la moarte el a deținut funcția de rector al gimnaziului din orașul său natal. Din *Tentamen* reiese că era cititor al gazetelor germane, italiene sau franceze („novellae", p. 48) și că, în calitatea sa de teolog, nutrea dispreț față de „ateii sau naturaliștii" (p. 31) care nu recunoșteau în cucerirea Daciei de către romani, ca și în biruințele lui Carol cel Mare asupra germanilor păgîni „digitum Dei". Pentru români, alături de care trăia, vădește o înțelegere compătimitoare, chiar dacă uneori datinile ortodocșilor i se par superstițioase sau înfăptuirile lor culturale încă incerte.

Despre raporturile lui Filstich cu alți învățați din aceeași vreme se pot spicui, din aceste pagini, aluzii grăitoare: cu istoricul Matyas Bél a fost coleg la Universitatea din Halle (p. 34) și-l cunoștea pe medicul grec Gheorghe Hypomenas, omul de încredere al Brâncovenilor (p. 42, dar editorul în nota de la p. 261, îl confundă cu Gheorghe Hrisogonos, originar și el din Trapezunt, eroare rectificată demult de D. Russo, *Studii istorice greco-romane*, I, București, 1939, p. 309). Dintre cărturarii transilvăneni cu care a avut legături mai pot fi amintiți Stephan Bergler, Paul Benckner, Samuel Köleseri, Johann Albrich, Thomas Tartler și un „pastor Valachicus" (p. 54), identificat de Armbruster cu Radu Tempea.

Filstich trecuse prin București în tinerețe, în 1706, și laudă grădinile sădite aici de nemți pricepuți în slujba domnească (p. 44). Cu alt prilej, vorbind de Mitropolia construită de Constantin Șerban, adaugă: „quod hordiernum athuc conspicitur" (p. 180). A văzut și bisericuța lui Bucur și mănăstirea Snagov, între lăcurile din vecinătate.

Ne vom opri acum la problema datării *Tentamen-ului*, pe care introducerea o lasă în suspensie. Autorul a început să scrie în noiembrie 1728 dar „data încheieri nu o putem stabili" (Armbruster, p. 16). În realitate, un singur pasaj din *Tentamen* a fost redactat fără nici un dubiu înainte de 1730, după cum o dovedește mențiunea lui Nicolae Mavrocordat ca domn în viață al Țării Românești (p. 48). Despre Köleseri se spune că nefericirea conjugală i-a scurtat zilele (p. 72)

și se știe că el a murit în 1732. Sfîrșitul cărții a III-a n-a putut fi scris decît după 1739, data morții lui Gheorghe Cantacuzino, fostul ban al Olteniei (p. 243). Într-o însemnare marginală (p. 94), Filstich regretă că n-a putut afla de unde-și ia numele Turnul Severin, dar în *Illustratio articulorum* se găsește o referire la tradiția transmisă de la Miron Costin după care numele ar veni de la „Săver al Râmului împărat". *Illustratio articulorum* datînd din 1742, pagina respectivă ar fi așadar scrisă înainte de acel moment. Dar o altă notă (p. 50), face aluzie la un eveniment din 1742. Chiar dacă editorul o atribuie lui Th. Tartler (vezi Introducerea, p. 16), ea se învecinează cu două indicații, cuprinse chiar în text, care confirmă aceeași dată. Constantin Mavrocordat „jam principatum Moldavicum tenens" a domnit între 1741 și 1743, iar Nicolae Wolff, secretarul polon al lui Brâncoveanu și al urmașilor săi, a murit în 1742 (cf. piatra lui de mormînt în *Inscripțiile medievale ale României*, I, *Orașul București*, p. 220). Singura concluzie posibilă este că manuscrisul, deși autograf, e exemplarul definitiv, după cîteva versiuni anterioare din care au rămas pasaje necorectate. Această ultimă formă ar fi din 1742—1743. Filstich n-a mai avut răgazul necesar pentru a scrie, așa cum avea intenția (p. 40, notă), și o istorie a Moldovei.

Tot în legătură cu datarea *Tentamen*-ului, precum și cu scopul în care a fost redactat, vom aduce în discuție un element nou și anume existența unei alte lucrări a lui Filstich care, în chip inexplicabil, a scăpat atenției cercetătorilor. Este vorba de manuscrisul nr. 24 de la Muzeul Brukenthal (80 de foi), intitulat *Historica Transilvaniae Hungariae Valachiae et Moldaviae descriptio, auctore Johanne Fillstich Gymn. Coron. Rect.* Ediția de față ar fi avut mult de cîștigat din confruntarea cu acest text, elaborat în paralel cu *Tentamen* între noiembrie 1728 și septembrie 1730, deci înainte de moartea lui Nicolae Mavrocordat.

Interferențele dintre *Tentamen* și *Historica descriptio* sînt numeroase. De exemplu, în manuscrisul sibian (f. 2) se identifică corect așezarea Sarmizegetusei: „ad hujus Sargetiae ripas sita fuit olim in valle Hatzog Zarmizegetusa Decebali Dacorum regis regia" (cf. f. 15, contra părerii că ar fi fost în țara Birsei). Sau se înșiră (f. 72, *oppida praecipua*) principalele orașe ale Țării Românești: „Bukurestim, quod a Vaivodis inhabitatur, Torgovestum, Kampolongum, Ploestum, Pitestum, Cznernetestum, Craiova, Czernitz, Okna, non nisi palatiis Bojarorum munita et Monasterorum splendore exornata". Iată un pasaj semnificativ despre originea românilor: „Valachi ipsi in hunc usque diem se Romonynos i.e. Romanos apellitant. Lingua qua ex latinae est dignavata ac multis vocibus retentis testatur, se filiam esse matris linguae Romanae temporum injuriis aliquatenus mutatam" (f. 74). De asemeni, despre moldoveni: „Originem incolarum, eundem habere hos cum Valachis ortum verissima praecipuorum Historicorum est sententia" (f. 78 v.). Despre starea culturală a Țării Românești se aduc precizări mai amănunțite decît informațiile corespunzătoare din *Tentamen:* „Scholae triviales duntaxat in monasteriis hic illi quotispiam institutae, hic deprehenduntur in quibus praeter fundamentum literarum calligraphiam et arithmeticam pauca aut nulla traduntur. Qui ex illis praeteris eminere cupiunt, vel Constantinopolim linguae Hellenisticae ad discendae causa proficiscuntur, vel Paduam celebratissimam Italiae Academiam salutant, ibique aliquid ex Philosophia Aristoteli hausiunt. Ab ignorantiae hoc modernus Valachiae Vaivoda non indoctus et literatorum maximus fautor, scil. Nicolaus de Maurocordato, laudabiliter liberare subditos suos studuit, quo funesti tempore docebit. Ut literarum ita nec artium mechanicarum sunt amantissimi, quos destituti nempe societatibus artificialibus non tam institutione fundamentali, quam naturali iussim edidiscunt".

Avem dovada că, atunci cînd autorul își încheia *Historica descriptio*, *Tentamen* era în parte scris — cel puțin cartea I-a și începutul cărții a II-a. Într-adevăr, relatînd întemeierea principatului Moldovei, Filstich trimite la traducerea sa din Letopisețul cantacuzinesc: „Refert etiam quidam anonymus Valachus in Historia sua Valachiae Valachice conscripta a nobis jam transferenda, quod multi Saxones et Hungari cum Radulio Nigro (Negre Voda) ⁋ 124, in Valachiam et Moldaviam sese receperunt, unde mirum non est, decimoquinto seculo ob Hussiticam persecutionem multos Saxones huc profectos fuisse". Iar în manuscrisul brașovean edi-

tat de A. Armbruster, *la pagina 124*, se poate citi: „Populi cum Principe Nigro praenominato ex Transilvania in Vallachiam profecti, ut gente, ita etiam Religione fuerunt diversi, quippe inter eos non Graecae Religioni addicti solum modo, verum etiam Pontificii, Saxones et Hungari fuerunt inventi" (ed. cit., p. 100). Fraza următoare se referă la persecuțiile îndurate de husiți din partea lui Sigismund de Luxemburg.

Ce ne face totuși să credem că *Tentamen* n-a fost terminat decît mai tîrziu? În afară de aluziile la evenimente dintre 1732 și 1742, mai este problema atitudinii față de români și față de Nicolae Mavrocordat care s-a schimbat între timp.

În *Historica descriptio*, caracterizarea moldovenilor e preluată necritic de la G. Reicherstorffer („Genus haec Moldavica ferox et admodum barbara est", f. 78), pe cînd cea a muntenilor, care-i aparține lui Filstich, este de-a dreptul injurioasă: „Quod multum recesserint a veterum Romanorum i.e. parentum suorum moribus optimis, et jam ferme nihil sanguinis latini in iis esse videatur... Sunt enim jam agrestes, inculti, rapaces, inhumani, feroces, lascivi, stupidi, incauti et ignari, ut mirum videatur, cur Deus quotannis tantis beneficiis naturalibus prae caeteris vicinis afficiat" (f. 72 v.). În special nota finală în care răbufnește invidia pune sub semnul întrebării obiectivitatea istoricului sas.

Pe de altă parte, după aprecierea editorului său, Filstich ar fi avut „o simpatie și admirație de netăgăduit față de Mavrocordați", opinie care s-ar cuveni nuanțată întrucîtva, pe baza pasajului despre Nicolae-Vodă și fratele său Ioan din *Historica descriptio*, f. 76 v.—77 v.: „Anno 1719 Nicolai ex aresto Cibiniensi dimissus dignitati principali rursus restitutus fuit. De cujus pietate et eruditione quid sit sentiendum refert Schmeiz[el] in sua Introd[uctione] Part[e] IV, p. 215, 216 seqq. Cum vero in hunc usque diem peregrinus domesticis civibus praeses est, et multis impositionibus tam nobiles quam subditos omnes vexet atque enervet, mirum non est, quod tantus numerus nobillium A[nno] 1725 per Moldaviam in Transilvaniam ingressi fuit, ac relictis suis uxoribus liberis, facultatibus ac bonis hoc apud nos tanquam in exilio vivant". Fragmentul citat era încă scris sub influența boierilor din Țara Românească, Bălăceni, Cantacuzini și alții, veniți în pribegie la Brașov.

Dat fiind că în mențiunile cu privire la români din *Tentamen* Filstich își îndulcește tonul disprețuitor, iar Mavrocordaților le acordă numai elogii, pare firească întrebarea dacă nu cumva el s-a gîndit să dedice această lucrare lui Constantin, domnul Moldovei. De altfel, în *Historica descriptio*, își declara intenția de a trata complet istoria celor două principate: „Si Deus vires concesserit, magis magisque operam dabimus, eo adhibito monito, ut quisque studiosorum Transilvanorum pro virili et rerum suorum circumstantia agat" (f. 77 v.). Un asemenea diptic ar fi avut desigur o structură mai complexă și o informație mult mai bogată decît cronologia lui Vasile Buhăescul din 1733, tradusă în grecește de Lazăr Scriba în anul următor, dar ar fi venit, după acelea, în întîmpinarea acelorași preocupări ale lui Constantin Mavrocordat, sincer interesat ca arheolog de trecutul țărilor dacice și dornic să-și sprijine dreptul ereditar la tron pe temeiuri istorice.

O altă întrebare al cărei răspuns n-ar fi zadarnic de căutat, anume după care din versiunile Letopisețului cantacuzinesc s-a făcut traducerea pe care o citim, are doar un interes textologic, pentru completarea stemei de manuscrise alcătuite de editorii acestei cronici, C. Grecescu și Dan Simionescu. Aceasta ar îngădui totodată identificarea manuscrisului de care dispunea în 1727 un preot român din Brașov (probabil Radu Tempea II). Nedumeririle încep atunci cînd confruntăm informațiile din studiul introductiv cu cele din *Repertoriul manuscriselor de cronici interne*. Aici și în introducerea la ediția cronicii lui Radu Greceanu, datorată aceleiași conștiincioase cercetătoare, Aurora Ilieș, indicațiile se referă la manuscrisele din Arhiva Bisericii Negre IV F. 37 și IV F 180, care ar cuprinde textul Letopisețului Cantacuzinesc continuat de acela, parțial, al lui Greceanu. Unul din ele e, probabil, fostul ms. Albrich 16 II din biblioteca liceului Honterus (cota Repertoriului, evident depășită), deoarece acesta cuprinde și cronica protopopului Vasile din Șchei, despre care Armbruster (nu și Reperto-

riul însă!) spune că s-a păstrat în același codice cu traducerile în limba germană ale Letopisețului cantacuzinesc și cronicii lui Greceanu. Adolf Armbruster trimite la mssele IV F 123 și IV F 124 de la Arhivele de Stat, fondul Biserica Neagră, cel de al doilea conținînd traducerea germană a cronicii protopopului Vasilie. Dacă manuscriselor, la mutarea lor dintr-un depozit într-altul, li s-a schimbat cota, cititorii ar fi trebuit preveniți. Chestiunea are oarecare importanță, deoarece traducerea germană a Letopisețului cantacuzinesc a urmat mai îndeaproape originalul românesc, pe cînd cea latină, din *Tentamen*, a fost făcută după cea dintîi (așa rezultă din afirmația lui Filstich însuși, p. 54).

Așteptînd viitoarea ediție a tălmăcirii în limba germană, se pot face deocamdată unele presupuneri în legătură cu originalul ei. În primul rînd e clar că acesta aparține grupei a doua, formată din acele manuscrise, mai complete, care conțin și relatarea evenimentelor din 1689. C. Grecescu și Dan Simionescu n-au omis să se refere la traducerea lui Filstich, acordîndu-i sigla G^3, dar n-au cunoscut direct manuscrisul, ci reproducerea (sau prelucrarea) sa de către Engel în *Geschichte der Moldau und Walachey*, I. Halle, 1804, adică numai trei pagini, pînă la sfîrșitul domniei lui Neagoe Basarab, Filstich pare să fi avut la dispoziție un text asemănător cu ms. G^1 *(ed. cit.*, p. 204—208). Diferențele provin de cîteva ori din lectura greșită a unor cifre („Mihail" domnește 29 de ani, în loc de 19, Vladislav al II-lea 28 în loc de 18 ani iar Mihnea cel Rău 3 ani, în loc de 2), dar și din contaminarea cu subgrupa O^8, dovadă „Țepeșul", în loc de Țepeș sau Țepeluș, și precizarea că mănăstirea Dealului este lîngă Tîrgoviște. Despre Neagoe Basarab Filsich scrie: „Plura ejusdem opera laude digna traduntur in Libro, ubi Vitam a quodam descriptam habet, templo Metropolitano supra adducto imposito". Nota editorului (p. 269), după care ar fi vorba de „viața lui Neagoe...: din Letopisețul cantacuzinesc, omisă de Filstich" trebuie corectată, căci *Viața Sf. Nifon* a lipsit de la început din ms. G^1, acesta find totodată singura variantă în care lui Mehmet-beg i se spune Mihai-oglu, ca la Filstich, „Michai-Oglu". În paginile următoare se întîlnesc mai multe urme care se întretaie: ultima domnie a lui Mircea Ciobanul e redusă la un an și opt luni, ca în manuscrisele A, data morții lui Alexandru Mircea este fixată în luna iunie, ca în manuscrisele A, O și K. Ca în această ultimă subgrupă, K, ctitoria lui Vintilă-Vodă *ot Menedic* („Omiidic") se cheamă la Filstich „coenobium Omenikiensis". Numai manuscrisele subgrupei A păstrează data de 29 ianuarie, pe care Filstich o atribuie luptei de la Putinei, pentru bătălia de la Marotin. Tot manuscrisele A și K vorbesc de „temnița Clusvarului", pe cînd celelalte dau forme foarte diferite aceluiași nume, înțeles de Filstich că fiind al orașului Cluj. Mai departe, unul din căpitanii lui Mihai Viteazul e numit Velișcu, ca în versiunea L, și nu Velicico, cum găsim în celelalte. O luptă cu turcii din 1598 are loc „non procul a pago Kitseleth", numele satului Chiselet din Ilfov apărînd în manuscrisele G, K și O (în traducere s-a strecurat o confuzie cu o luptă precedentă de la Cristești, în Transilvania). La p. 140 Filstich menționează localitatea „Baja", Baia din manuscrisele V, de fapt *Baba* (Babadag), dar traducătorul în românește a inventat „cetatea Baiului", inexistentă. În mod analog, satul Vișini din traducerea românească, „Vischin" la Filstich, este în realitate Veștem, dar varianta O a Letopisețului cantacuzinesc are forma „Vișțini". Manuscrisele K ne explică originea unor nume ca „Bersan" (Bercan), „Schaliputi" (giialipul) sau „Smilenski" (Smil, Hmielnițki), ca și curioasa afirmație că Mihnea al III-lea ar fi fost, înainte de domnie, „serrarius" („lăcătar"), poate din eroarea unui copist, în loc de *cămătar*. De neînțeles este comparația lui Constantin Șerban cu Mihnea „Turcul", sub cuvînt că ar fi scăzut birurile, cu toate că dimpotrivă acesta lăsase amintirea unei fiscalități apăsătoare: nici o versiune cunoscută a Letopisețului cantacuzinesc nu conține această frază. În altă parte, fiind vorba de mitropolitul de Maroneea, Filstich a transcris „Manonia", probabil din cauză că manuscrisele K au forma „Maronia".

În concluzie, dacă s-ar fi păstrat, exemplarul folosit de Filstich ar fi cea mai veche copie din redacția O, bazată pînă la un punct pe textul denumit de Grecescu și Simonescu G^1, la care se adaugă frecvente elemente din subgrupa K. Cîteva pasaje au particularități care pot fi raportate la manuscrisele A, L și

V, prea puține însă. Un studiu mai amănunțit decît aceste observații fugare va reuși să încadreze originalul pierdut al traducerii lui Filstich în stema descrisă de editorii Letopisețului cantacuzinesc.

Autorul introducerii are dreptate să considere excepțional simțul vechii limbi românești de care Filstich a dat dovadă. Îndreptîndu-se după *Bucoavna* din 1699 și după sfatul românilor brașoveni sau al unor „studiosi pertissimi hujus linguae" (p. 52, 54), traducerea sa, după cea prealabilă în germană, e într-adevăr fără cusur. Numai două pasaje, cu privire la fărădelegea unor seimeni care au topit o icoană (un potir, la Filstich) și despre boierii închiși de Duca-vodă la Cocorăști, păstrează cîte o neînsemnată inadvertență.

E cu atît mai surprinzător de constatat cîte greșeli cuprinde traducerea nouă, în românește, a textului latin. Radu Constantinescu a ținut să dea o tălmăcire în limba secolului al XVIII-lea și fără îndoială a izbutit: expresia e totdeauna foarte frumoasă și clară. Dar, pentru o mare parte din acest volum, ar fi fost indicat să se dea chiar forma Letopisețului cantacuzinesc, înlesnindu-se astfel și identificarea împrumuturilor. Oricît de ciudat ar părea, s-ar zice că nu s-a ținut de loc seama de existența cronicii românești. Exemplele următoare arată că, furat de căutarea unui ton just, interpretul a fost din cînd în cînd mai puțin preocupat de exactitatea traducerii.

În lista podgoriilor din Muntenia, „Nasiani" este *Năieni* iar „Zemetest" Zerneștii din Argeș sau, după părerea lui C. C. Giurescu, Cernătești, în județul Buzău (mai plauzibil, altă localitate cu același nume, în Valea Călugărească). De ce mănăstirii Mihai-Vodă („Michai"), i se spune „biserica voievodului Mihnea"? „Sufar" în limba veche însemna bucătar, de aceea „suarii negotiatores" (p. 60) ar fi trebuit tradus mai simplu și corect „negustorii de porci". Trecînd de la una la alta în cursul răsfoirii paginilor, „recentior historia" (p. 66) înseamnă istoria, nu „tîrzie", ci *modernă*, după expresia germană „neuere Geschichte". „Duce Banul Manta" (p. 127) s-ar traduce: „sub conducerea banului" și nu: „cu hatmanul său, Banul Manta, cum n-ar fi scris nimeni în veacul al XVIII-lea. Titlul de ban pare să-l fi încurcat pe Filstich, care face dintr-o dregătorie un nume propriu: „Banul (Bonifacius forte) Udra" și numește pe un boier „Bonifacium (Bannul) Mihaltsa". Ultimul pasaj e tradus de R. Constantinescu cu o vădită neatenție: „doi soli, anume Vonifatie, banul Mihalcea și Stanislav". De asemeni, cuvintele lui Moise Székely „expansa dexterae meae ala" vor să spună: „să-mi întinz aripa cea dreaptă", ca în Letopisețul cantacuzinesc, și nu: „dîndu-i o palmă"! La pagina următoare, traducerea vorbește de „acoperămîntul de fier împodobit", deși „cristae" înseamnă *pene*. În enumerarea ctitoriilor lui Matei Basarab, „monasterium in colle" nu e mănăstirea Dealu, fiind așezată „trans Alutam": Arnota se află pe o înălțime. Tot acolo, episcopia de Buzău devine în traducere (nu la Filstich!) mitropolie. „Fide carbonaria" (p. 251) este o expresie proverbială cu privire la credința naivă, pe cînd traducătorul crede că preoții români erau atît de neștiutori de carte „cît un cărvunar". Ne oprim aici, deși rectificările, nu toate mărunte, s-ar putea înmulți.

Comentariul e în general complet, deși identificarea răbdătoare a autorilor citați de Filstich n-a fost desigur ușoară. Dar „Bejerus Numismatum Collector" (p. 78, declarat în notă „neidentificabil") este Lorenz *Beger* (1653—1705), teolog, jurist și anticar din Heidelberg, care a contribuit la formarea și catalogarea colecțiilor numismatice ale principilor palatini Karl Ludwig și Philipp Wilhelm, apoi și a electorului Friedrich Wilhelm de Brandenburg. A publicat *Thesaurus ex thesauro Palatino seu gemmarum et numismatum quae in electoratus cimeliarchio continentur elegantiorum aere expressa et convenienti commentario illustrata dispositio* (1685), *Spicilegium antiquitatis* (1692) și *Thesaurus Brandenburgicus selectus* (1696). Altădată, cînd în text e vorba de cele patru fiice ale lui Șerban Cantacuzino, adnotarea uită tocmai pe cea mai cunoscută, Casandra, soția lui Dimitrie Cantemir.

O serie de informații de cel mai mare interes pe care le găsim numai la Filstich n-au fost relevate la locul lor. De pildă, despre școlile din Țara Româ-

nească și despre românii care învață latina în Polonia sau Ungaria (p. 46), despre romanele („novellas gallicas", p. 50), pe care și-ar fi bazat Bergler lecțiile pe care le da unor fii de boier, după o pedagogie încercată și de Toma Testabuza cu Scarlat Mavrocordat, despre prețul ridicat al Bibliei din 1688 (p. 52), despre inscripțiile latine din Transilvania (p. 79, 95), atît cele transportate de Ariosti în 1723 pe Dunăre și pierdute în drum spre Viena, cît și cele din Hațeg. Alături de bursierii lui Brâncoveanu în Italia (p. 48, 98) sînt menționați alții, mai noi, cei trimiși la Veneția de Constantin Mavrocordat. Ca urmare a acestor contacte, la care se adăuga prezența unor secretari și medici italieni la București, „tam grata est proceribus Regni lingua italica, ut pro ineptissimis habeantur omnes inter aulicos, qui ejusdem sunt ignari" (p. 236) — afirmație de reținut, fiindcă, în această formă categorică, e unică. Fostul consilier imperial din Oltenia, Papanicola, zis „Pater Miklos" (p. 243) este Nicolae de Porta, care murise din 1732. Și aici traducerea înșeală. La p. 54, pasajul privitor la cronicile muntene și circulația lor clandestină provine din cartea lui Del Chiaro. În schimb, lista dregătorilor (p. 232—234), interesantă, cu deslușiri noi despre atribuțiile medelnicerului, este independentă nu numai față de această lucrare, ci și față de izvoarele precedente.

Firește, orice cititor al textului își va da seama că bogăția știrilor în legătură cu românii e cu mult mai mare. Fiind în stare să scrie despre ei: „lupum, ut dicitur in proverbio, auribus tenent", Filstich dovedește că ne-a cunoscut bine. În repetate rînduri (p. 50, 98, 230), el arată că între contemporani conștiința romanității etnice era răspîndită și că ea corespunde unei realități. Dar *Tentamen Historiae Vallachicae* are o deosebită importanță și din alt punct de vedere: reprezintă *primul curs de istoria românilor* predat undeva și, prin temeinicia erudiției sale, conferă școlii brașovene un vechi prestigiu, dacă e comparată cu învățămîntul european din secolul al XVIII-lea, în care se încadrează perfect, ca mărturie despre o tradiție culturală pînă astăzi vie.

Merită o laudă fără rezerve atenția pentru prezentarea volumului într-o formă foarte îngrijită, chiar luxoasă, producînd impresia cea mai favorabilă.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

ANDREI PIPPIDI

D. Prodan, RASCOALA LUI HOREA, vol. I, 599 p.; II, 763 p., București, Edit. științifică și enciclopedică, 1979.

La aproape două secole de la derularea acelui eveniment semnificativ de istorie românească, răscoala lui Horea, istoriografia română s-a învrednicit, prin pana academicianului David Prodan, cu o nouă cuprindere monografică. Ea urmează celei de acum un secol, cînd Nicolae Densușianu publica, chiar în anul centenarului răscoalei țăranilor români din Transilvania, rezultatele primei investigații românești de mai mare amploare asupra momentului.

Răscoala lui Horea s-a constituit într-o temă de investigație istorică destul de des frecventată, căreia i s-au dedicat cu predilecție, istorici ridicați din această parte de țară. Răscoala însăși marca o etapă în evoluția istorică a țărănimii române, a românilor transilvăneni cu deosebire, pentru a deschide de îndată alta, hotărîtoare pentru împlinirea noastră ca națiune și stat național. Lucrarea istoricului D. Prodan înmagazinează aceste contribuții mai vechi ale istoriografiei românești, dintre care se detașează amintita monografie a lui N. Densușianu, înserierea lor bibliografică de către Gh. Bartoș în 1976 permițînd dispensarea de o cutumiară privire asupra istoriografiei problemei, semnificativă, de altfel, pentru mentalul istoriografic din care a fost privită răscoala din 1784 timp de două secole. Dar marea barieră de trecut în cazul de față era densitatea informației istorice, impresionanta cantitate de text scris în jurul acestui fapt istoric de mare dimensiune, varietatea lui. Asemenea cantitate e de la sine înțeles că se păstrează în arhive, biblioteci, muzee, colecții numeroase din țară și străinătate, a căror contactare se pare că nici nu este atît de lesnicioasă. În cazul răscoalei lui

Horea, s-a mai subliniat, nu lipsa, ci marea bogăție a documentației poate împieta asupra oricărei întreprinderi de natură istoriografică. Fiindcă o nobilime speriată de proporțiile răscoalei și mai apoi foarte grijulie pentru a incrimina ea pe răsculați și a masca propriile-i acțiuni, dublată de un aparat birocratic austriac, civil și militar, pe care nu l-a putut depăși nici măcar evenimentul asupra căruia continua să refere cu o insistență exacerbată, au dus la constituirea unui impresionant dosar al răscoalei.

În această situație, numai o investigație de durată mai poate avea finalitate. Or, cercetarea istorică întreprinsă de David Prodan s-a supus acestui canon, lucrarea monografică asupra căreia stăruim înfățișîndu-se ca rezultat al unei investigații — cu intermitențe, dar mereu reluată — întinsă pe mai bine de patru decenii și jumătate. De la acel studiu publicat în 1935, cînd se comemorau 150 de ani de la răscoală, în care se insista asupra ecourilor răscoalei lui Horea în străinătate, și pînă la cele două volume masive din 1979 — *Răscoala lui Horea*, vol. I—II, Editura științifică și enciclopedică, 599 (1) + 763 (2) p. — au fost parcurse mai multe etape în cuprinderea materialului informațional și stabilirea unghiurilor de vedere din care să fie interpretat fenomenul istoric.

O primă etapă este marcată de însăși teza de doctorat a lui David Prodan, susținută și publicată în 1938, intitulată *Răscoala lui Horea în comitatele Cluj și Turda*, 203 p. A fost preferată, pentru început, îmbrățișarea unui teritoriu geografic relativ limitat de investigare, alături de informația inedită, care a permis reconstituirile faptelor din răscoală la nivelul teritoriului respectiv, impunîndu-se interpretarea social-economică dată evenimentului. Răscoala începe să fie abordată, prin D. Prodan, din unghiul de vedere al unei gîndiri materialist-istorice.

Deceniul următor se încheie prin acel monument istoriografic dedicat *Suplexului* (1948, reluare în 1967), actul politic fundamental al românilor transilvăneni din veacul al XVIII-lea. Răscoala țărănească din 1784 este înseriată acum în șirul luptelor politico-naționale și sociale românești pentru emancipare națională și socială.

Investigarea din deceniul șase o găsim finalizată în capitolul *Răscoala lui Horea*, redactat de acad. D. Prodan, din tratatul de *Istoria României* din 1964 (vol. III), o prezentare monografică sintetică asupra răscoalei, care anunța o viitoare reluare, într-un plan cu mult mai larg, a tuturor detaliilor din răscoală, a întregii ei problematici.

Este tocmai ceea ce s-a realizat în ultimul deceniu din activitatea istoricului român, cînd eforturile au fost concentrate doar înspre acest obiectiv: o lucrare monografică de largă respirație asupra răscoalei lui Horea. Interesul cu care a fost așteptată lucrarea, atenția de care s-a bucurat recenta apariție a celor două volume din partea specialiștilor și publicului cititor mai larg, dornic de a cunoaște istoria românească, imediata vînzare a tirajului, care s-a dovedit insuficient, răsplătesc strădaniile științifice de decenii ale autorului.

Răscoala lui Horea este reconstituită în lucrare la dimensiunile ei „umane", țărănești, de la un capăt la celălalt. S-a stăruit, cu temei, asupra antecedentelor ei, asupra dimensiunii ei sociale, fără de care marea ridicare țărănească nici nu poate fi înțeleasă. Reconstituită cu cea mai mare pasiune științifică, dublată de marea grijă pentru adevărul istoric, verigă cu verigă, răscoala lui Horea ni se înfățișează în ce a avut ea mai eroic și sublim, dar și în cealaltă latură, a violenței. Răscoala a fost, la urma urmei, o încleștare dramatică, la care s-a ajuns prin acumulări de secole, punînd în față două tabere ireductibile: o țărănime iobăgită, masiv românească, iar dincolo, nobilimea maghiară sau maghiarizată, care își apăra cu înfocare privilegiile. Răscoala țăranilor români deschidea o nouă perspectivă evoluției societății, rezumată pe de-a întregul în punctele acelui ultimatum adresat în numele lui Horea nobilimii din Deva: nobilime să nu mai fie, iar pămînturile acesteia să se împartă țăranilor.

Ridicarea țărănească din Transilvania a pus o problemă dintre cele mai complexe înaintea regimului austriac, preocupat, sub un monarh luminat, de a contribui la reglementarea raporturilor sociale din Principat. Răscoala a oferit

soluția revoluționară pentru depășirea impasului în care ajunsese societatea transilvăneană la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, devenind benefică pentru lupta politico-națională românească de atunci, impulsionînd-o.

Personajele acestui eveniment vorbesc în propriul lor limbaj: textele acestora sînt inserate la locul cuvenit în lucrare, ilustrînd însuși textul istoriografic, fără nici o reținere. Procedeul asigură lucrării un permanent dialog cu realitatea istorică. În cazul răscoalei lui Horea sîntem în situația privilegiată, sub raportul surselor istorice, de a avea mărturii scrise ce provin chiar din tabăra răsculaților români, în propriul lor limbaj.

Lucrarea asupra căreia referim este o monografie amplă despre un moment important și semnificativ din istoria românilor ardeleni, din istoria națională în genere. Eveniment care s-a răsfrînt asupra evoluției interne a societății românești și a înregistrat un puternic răsunet în străinătate, așa cum puține evenimente mai cunoscură pînă atunci.

Lucrarea acad. D. Prodan este o apariție benefică prin urmări pentru istoriografia noastră de azi și din alte puncte de vedere. Mai întîi este un exemplu de dăruire pentru cauza investigării unui moment al istoriei naționale ca cel al răscoalei lui Horea. Autorul a trudit mai bine de patru decenii, investigînd în profunzime sursele istorice ale răscoalei, construindu-și mai întîi o solidă bază informațională, pe care s-a clădit apoi edificiul amplei monografii recent apărute, reconstituirile faptelor din răscoală, interpretările acestora. Numai un travaliu insistent și întins în timp mai poate asigura azi durabilitatea oricărei întreprinderi de natură istoriografică. Acad. D. Prodan oferă prin această lucrare o mare pildă frontului nostru istoric.

Pentru climatul istoriografic de azi lucrarea vine cu un prețios experiment și cu o viziune istorică valoroasă. Faptele sînt reconstituite prin texte emanație a mentalității elementelor participante la ele, în orice tabără s-ar găsi și chiar în limbajul lor. Reconstituirea istoriografică încetează să mai fie una abstractă, ea fiind prin acest procedeu umanizată, primind încărcătura umană firească și necesară.

Or, asemenea reconstituire nu poate trece sub tăcere unele aspecte, omenești explicabile. Răscoala este refăcută în plan istoriografic în ceea ce a avut ea sublim și deopotrivă în izbucnirile — explicabile în cursul încleștării, ca rezultantă a acumulărilor în timp ale nemulțumirilor de către cei exploatați — și care ar părea umbre ale evenimentului. O înțelegere veridică a răscoalei lui Horea, a tuturor momentelor ei, nu se poate dispensa de unele dintre ele. Această modalitate devine un element de rezistență a construcției istoriografice oferită acum, iarăși pilduitoare pentru mișcarea istoriografică de astăzi.

Lucrarea acad. D. Prodan n-a venit să înlocuiască monografia lui N. Densușianu, care va rămîne în analele istoriografiei românești, ci să o dezvolte, să ducă mai departe o operă începută. După cum N. Densușianu rămîne vocea autorizată a veacului al XIX-lea asupra evenimentului românesc de la 1784, lucrarea de excepție a acad. David Prodan se afirmă drept o monografie istorică reprezentativă din secolul nostru cu privire la răscoala lui Horea. Prin calitatea textului și experiment, ea devine o mărturie a valorii istoriografiei naționale, plasîndu-se între marile ei realizări.

NICOLAE EDROIU

ȘCOALA ARDELEANĂ (POEZII, PROZĂ, TĂLMĂCIRI). Ediție îngrijită, prefață, note și glosar de Mihai Gherman. Cluj-Napoca, 1977, 205 p.

Volumul îngrijit de Mihai Gherman, în seria Restituirilor editurii „Dacia", o reafirmare a oportunității acestei colecții, redescoperă cititorului valori și perspective pînă acum refuzate sau eludate, în orice caz mai puțin abordate, o viziune din perspectivă estetică a beletristicii Școlii Ardelene. Diferitele etape de „lec-

tură" și interpretare a scrisului iluminist ardelean au descifrat fațetele multiple ale fenomenului cultural din secolul al XVIII-lea, din perspectiva istoriei ideilor mai ales, ale gîndirii social-politice sau a marilor domenii care încep să se individualizeze și autonomizeze în cultura noastră în acest prag de epocă modernă. S-au reliefat cu aceste prilejuri temele majore, motivele prin care iluminismul românesc s-a integrat în spațiul cultural general european sau mai restrîns central-sud-est-european, specificul și particularitatea unor manifestări care vin să coloreze într-o manieră originală unitatea luminilor europene, văzută în diversitate ei. În acest context, literaturii iluministe i-au fost refuzate valorile artistice, resursele estetice formative, sufocate de raționalism, moralism, retorism sau angajarea socială. Impactul iluminismului cu literatura a apărut și ca o ruptură într-o evoluție firească a culturii și, în speță, a literaturii române, o deplasare din aria de civilizație sud-est-europeană spre cea occidentală, cu întreg cortegiul de urmări pe care le presupune un atare fenomen. Dimensiunea estetică apărea astfel istoricului literar ca un fenomen izolat, lipsit de tradiție și continuitatea ce o presupune, sufocat de istorie și filologie, de preocupările morale sau economice. Ediția în discuție vine să reabiliteze literatura beletristică a Școlii Ardelene, fără a-i exagera dimensiunile, avertizînd istoricul literar asupra necesității abordării luminilor și dintr-o atare perspectivă. Din acest punct de vedere subliniem indiscutabila contribuție și valoare a cărții, aceea de a lansa o problematică și o discuție nouă în abordarea luminilor transilvănene. Fără a rezolva în întregime, de altfel nici nu și-a propus-o, antologia aduce în fața cititorului pagini de excepție, cîteva dintre ele adevărate surprize și pentru cunoscătorii avizați ai epocii.

Lectura cărții oferă imaginea unei evoluții continue, gradată, cu acumulări și decantări valorice accentuate pe măsură ce ne apropiem de ultima fază a epocii, rod al unui lung, dar inegal, exercițiu literar, din care nu lipsesc „luminile și umbrele" literaturii europene a timpului, dar nici manifestările ideologice ale curentului, prin care fenomenul cultural românesc se integrează unității iluminismului european. Aparent, literatura, la o investigare sumară, în expresia ei restrînsă de fragment al unei culturi, apare încătușată în determinismul tiranic al acestor idei, prevalente pînă la obsesie în toate formele ei de manifestare, în raționalismul, sau moralismul care tulbură conștiințele sau angajează spiritele, într-o limbă confecționată și savant elaborată, în conformitate cu canoanele logicii și metodei iluministe, lipsită de explozia spontană a naturalului popular. Literatura mimează sau adaptează forme și modele, genuri și teme îndelung exersate în tradiția clasicismului european, fără a putea individualiza valori artistice sau estetice în contextul fenomenului european din perspectiva specificului și particularului. Spuneam aparent, pentru că o analiză atentă și o cercetare documentară mai largă oferă și imagini contrare celor afirmate mai sus, departe de a fi singulare sau izolate, cel puțin în faza de apogeu și sfîrșit a curentului.

Explicația trebuie căutată în criza pe care o parcurge fenomenul cultural românesc, cel puțin în prima fază de manifestare a luminilor vizibilă și dominantă, în tendința de a îmbina tradiția literară sau culturală românească cu nevoia de înnoire pe care o proclamă Europa luminilor, de a stabili un echilibru corect și funcțional între tradiție și inovație. Criza izbucnește în primul rînd în jurul ideii de inovație pînă unde și cît trebuie să cuprindă aceasta, ce înseamnă teoretic și practic, cît este imitație și cît adaptare creatoare. Răspunsul la această întrebare și dilemă nu a fost dat niciodată, dar rezolvările propuse într-un moment sau altul se apropie sau se îndepărtează, în funcție de creator și etapă, de valorile reale și de specificul cadrului cultural românesc. Criza se manifestă atunci cînd ponderea inovației, în accepțiunea de mimare a modelelor europene prevalează, afectînd echilibrul de care vorbeam, lăsînd imaginea artificialului confecționat, implantat într-un cadru spiritual căruia nu-i corespunde. Pe durata evoluției avem însă și momente ale unui echilibru armonios, ale unei perfecte compatibilități între exigențele estetice ale specificului culturii noastre și tentativele de integrare în fenomenul cultural, în speță literar, european.

Echilibrul este relevant în paginile de proză, surprinzătoare prin realizarea artistică, care acum parcurge ultima fază a unor genuri tradiționale în climatul

spiritual românesc, încheind și desăvîrșind evoluția acestora prin racordarea lor la dezideratele noului veac: cărțile de înțelepciune își încheie ascensiunea în cultura noastră prin literatura moralnică a epocii luminilor cu marile ei ambiții de a populariza noul model uman; narațiunea pitorească a cronicilor umaniste sau a scrierilor religioase ale veacului XVII își desăvîrșește acum verbul și conflictul epic, excelînd în povestirile care domină genul. Traducerile marchează cel mai bine saltul artistic, poate și pentru faptul că au supus cărturarii numai unui efort de limbă, nu și de construcție epică. Dezechilibrul este mai evident în poezie, unde aplicarea mecanică a modelelor clasice duce în eșec efortul artistic. Cu excepția lui Ioan Budai-Deleanu și a lui Șincai, genul nu spune prea mult în evoluția generală a literaturii iluministe românești din Transilvania.

Literatura, ca de altfel toate manifestările iluminismului, poartă pecetea, pînă la încorsetarea într-un determinism mecanic, a idealului luminării, cu toate consecințele pe care le comportă. Tributară acestuia și conținutului său ideologic în sistemul de priorități al grupării culturale, subordonat necesității susținerii programului politic național, literatura face loc deseori formelor facile de exprimare artistică în detrimentul valorii. Este și o expresie a pragmatismului luminilor românești, dar și a democratismului lor, aplecate mai mult spre popor în efortul de ridicare calitativă a națiunii. Aceasta explică, în parte, insuficienta preocupare pentru o rezolvare artistică ce să se adreseze sensibilității cititorului. Ca și celelalte manifestări culturale sau ideologice, literatura a fost subordonată priorităților programului politic, ceea ce i-a îngustat aria tematică sau libertatea de expresie. „Recuperarea" a ceea ce s-a făcut în Europa de cîteva secole se realizează din mers, fără răgazul și meditația necesară, împiedind evident procesul de selecție.

Dincolo de aceste „umbre", școala iluminismului și exercițiul literar pe care-l realizează luminile vor fi decisive pentru nașterea romantismului. Antologia lui Mihai Gherman o dovedește cu excelente argumente.

NICOLAE BOCȘAN

V. Țircovnicu. ISTORIA ÎNVĂȚĂMÎNTULUI DIN BANAT PÎNĂ LA ANUL 1800, BUCUREȘTI, 1978, 248 p.

Bun cunoscător al istoriei învățămîntului din Banat din toate epocile, pentru care ne-a oferit numeroase studii, chiar și o primă tratare sintetică în *Contribuții la istoria învățămîntului din Banat pînă la anul 1918*, V. Țircovnicu coboară cercetarea în acest domeniu la dimensiunile detaliilor, propunînd în această concepție o primă sinteză pînă la 1800, dată aleasă artificial, ca încheiere de secol, dar care este în concordanță cu evoluția învățămîntului din provincie, marcată de noi fenomene după 1800.

În ansamblu, prof. Țircovnicu își construiește sinteza într-o manieră tradițională, urmărind epocile mai importante din istoria Banatului, convins de ideea că învățămîntul reprezintă un fragment al civilizației acestor locuri, că dezvoltarea lui a fost strîns legată de progresele spiritului uman în ansamblu, de progresele civilizației materiale. Din atari rațiuni, principalele etape pe care le stabilește în istoria învățămîntului bănățean sînt deschise printr-o imagine cadru a proceselor economico-sociale și politice ce caracterizează epoca, care s-au repercutat asupra destinelor învățămîntului.

De-a lungul celor cinci capitole este înfățișată dezvoltarea învățămîntului de la începuturi pînă în sec. XV, în secolele XVI—XVII, încheind cu veacul luminilor, cel mai substanțial și documentat capitol, care formează practic conținutul principal al cărții.

Pentru istoria învățămîntului din secolul XVIII, după cucerirea Banatului de austrieci, autorul propune, justificat, două etape, prima pînă la 1774 și a doua

1774—1800. Anul 1774 este un punct de referință în istoria învățămîntului bănățean, dată cînd acesta este instituționalizat în detalii pe baza „Regulilor directive", conferindu-i un caracter stabil, o mai largă cuprindere a populației de vîrstă școlară. Fără a absolutiza valoarea și importanța legiuirii din 1774 (de altfel autorul analizează politica școlară austriacă anterioară acestei date), ea poate fi considerată ca un moment de demarcație al celor două perioade.

Analiza prof. Țîrcovnicu operează pe terenul specific domeniului cercetat, cu elementele fundamentale care-l definesc: politica statului în materie de școală, legiuirile cu caracter școlar, rețeaua școlile de diferite grade, localurile, frecvența, fondurile școlare, cadrele de predare (norme de angajare, pregătirea acestora), inspecția școlilor, conținutul învățămîntului (obiecte și manuale), gîndirea pedagogică ș.a. Sînt elementele fundamentale care caracterizează instituția ca atare, ceea ce justifică planul propus de lucrare.

Noul pe care-l aduce cartea în discuție aparține, deopotrivă, contribuției documentare cît și a interpretărilor, precizărilor și corecțiilor pe care le face asupra unor procese, evenimente, date, autori, traducători. Cartea se bazează pe o informație excelentă, în parte culeasă din arhivele interne, foarte multă din fondurile arhivistice sîrbești, ceea ce îi permite să reliefeze statistic exact dimensiunile procesului de luminare — culturalizare, realizat prin intermediul școlii, impactul acestuia cu societatea bănățeană, aflată într-un proces de transformare și bulversare a cadrului ei tradițional.

Perspectiva globală pe care o are asupra istoriei școlii bănățene este corectă tocmai prin această evaluare exactă a elementelor caracteristice fundamentale, oferite cu generozitate de arhivele școlare și bisericești sîrbești. Pe același teren, analiza aprofundată a particularităților și specificului acestei dezvoltări se poate realiza cu mai mult succes, beneficiind de obiectivitate și o imagine comparată cu fenomenul similar din alte părți, capitol care ar trebui amplificat, credem, în cercetările viitoare, pentru a stabili exact ponderea învățămîntului românesc în formarea intelectualității românești, aportul lui în configurarea forțelor componente ale mișcării naționale, contribuția la explicitarea și, de ce nu, la receptarea coordonatelor ideologiei naționale. Ultimul aspect este mai puțin studiat, deși ni se pare demn de atenția cercetătorilor pentru a stabili pînă unde și cît din politica școlară austriacă a fost aplicată (adăugăm că în mare măsură ni se pare că a fost aplicată) dar și un fenomen semnalat de cercetarea românească, dar insuficient evidențiat, în ce mod elita intelectuală, pătura conducătoare românească a depășit acest cadru oficial propus de autorități, cadrele politicii școlare, orientînd-o într-un sens național, în interesul propășirii națiunii române, a progresului ei general. Este interesant de semnalat și care sînt sursele acestei concepții, formele ei de manifestare, toate cu implicații în istoria generală a națiunii române. Fenomenul pe care-l semnalăm este la începuturile sale în perioada pe care o tratează prof. Țîrcovnicu, dar merită o atenție mai mare din partea cercetării, pentru că stă la baza procesului de instituționalizare a culturii române pe baze naționale, în jurul căror instituții se dezvoltă în secolul XIX viața și mișcarea națională românească. Este important apoi pentru procesul de laicizare a culturii române, accentuarea spiritului laic în determinarea fenomenului național, prin demolarea, chiar dacă nu în întregime, a factorilor religioși. Oricum, ideologia națională și procesul de întemeiere a națiunii moderne pornește de pe fundamente naționale, laice, implicînd și credința comună ca factor de solidaritate, dar se amplifică în paralel cu dezvoltarea culturală, dominant laică.

Sugestiile semnalate sînt posibile căi de urmat în viitor de cercetarea modernă. Ele nu micșorează valoarea cercetării intreprinse de profesorul timișorean, caracterizată pe scurt prin informație, precizie, obiectivitate, bună organizare și prezentare a materialului, cu alte cuvinte, o cercetare de bun augur pentru istoria culturală bănățeană.

NICOLAE BOCȘAN

Damaschin Bojincă, SCRIERI. DE LA IDEALUL LUMINĂRII LA IDEALUL NAȚIONAL. Studiu introductiv, selecție de texte și note de Nicolae Bocșan. Timișoara, Editura Facla, 1978, LXIII + 163 p.

Damaschin Bojincă prin activitatea și opera sa de tinerețe aparține procesului complex de trecere de la luminism la romantism în cultura românească. Acest rost al cărturarului bănățean își propune să-l surprindă și autorul prezentului volum de *Scrieri*, subintitulat sugestiv *De la idealul luminării la idealul național*.

Volumul, structurat în două mari părți, cuprinde un substanțial studiu introductiv despre viața, activitatea și opera lui Bojincă, respectiv selecția de texte însoțite de note din scrierile sale preieșene.

Studiul introductiv, care numără nu mai puțin de LXII de pagini, constituie o veritabilă tratare monografică a vieții și operei cărturarului bănățean proiectate pe fondul general al evoluției culturii românești. Sînt surprinse mutațiile sociopolitice din regiunile vestice care au dus la efervescența culturală, din deceniile doi și trei ale secolului al XIX-lea, a Banatului și Țării Crișurilor și formația intelectuală juridică a lui Damaschin Bojincă desăvîrșită la Oradea și Pesta în contextul eforturilor de ridicare culturală și politică-națională a românilor din Ungaria și Transilvania. Dincolo de datele cunoscute din biografia intelectuală a lui Bojincă, lucrarea de față pune în circulație, pentru prima dată, informațiile deosebit de prețioase oferite de lista de cărți a acestuia înaintată cenzurii din Moldova în 1833, cu prilejul intrării sale în această țară. Din listă aflăm cărțile pe care tînărul jurist le poseda la această dată, cărți care ilustrează, ca de altfel și opera sa, cele mai diverse domenii, de la drept și filozofie pînă la istorie, morală, literatură clasică și manuale școlare. Anul 1833 a marcat pentru Damaschin Bojincă nu numai o simplă trecere în țara de peste munți, ci și inaugurarea unei noi perioade a activității sale legată de calitatea de juristconsult și slujitor al școlii din Moldova.

Opera lui Bojincă, în studiul introductiv, este analizată tematic, fiind grupată în polemică, istorie, morală și pedagogie, etnografie și folclor, la care este asociat dreptul predat la Iași. Această structurare își găsește corespondentul în scrierile din a doua parte a lucrării, cu excepția dreptului care, aparținînd perioadei ieșene, nu este ilustrat. Dintre scrieri unele sînt reproduse fragmentar *(Răspundere desgurzătoare la cîrtirea ceă în Hale, Istoria romanilor, Viața lui Dimitrie Cantemir, O istoriuță, Istoria lumii, Diregătoriul bunei creștere* și *Anticile romanilor)*, altele integral, ca cele consacrate vieții și faptelor voievozilor Iancu de Hunedoara, Mihai Viteazul și Radu Șerban. Textele sînt selectate cu ingeniozitate reușind să definească atît măsura în care Bojincă aparține tradiției luministe, cît și aceea prin care se detașează de luminism, înscriindu-se în sfera romantismului. Astfel, credem că atît textele, cît și comentarul pe marginea lor din studiul introductiv demonstrează pe deplin locul și rostul operei cărturarului bănățean în trecerea de la luminism la romantism în cultura noastră modernă. Prin această realizare volumul de față își justifică subtitlul formulat nu întîmplător: *De la idealul luminării la idealul național*.

Un alt merit al lucrării constă în abordarea problemei trecerii de la luminism la romantism pe multiple planuri, care depășesc cu mult pe cel tradițional prevalent literar. Editorul scrierilor lui Damaschin Bojincă, în studiul introductiv, surprinde cu multă pricepere diferența specifică, în spirit romantic, de utilizare a conceptelor de către cărturarul bănățean. Chiar dacă conceptele nu sînt întotdeauna formulate cu claritate, totuși spiritul general care impregnează scrierile lui Bojincă este în mare măsură unul romantic.

De o valoare deosebită sînt, în cazul acestui volum, prezentările făcute fiecărei scrieri, e adevărat, succinte dar dense și complete, și notele editorului pe marginile textelor. Din acestea se desprinde complexitatea formației intelectuale a lui Damaschin Bojincă, bogăția de contacte stabilite de opera acestuia cu ma-

rile culturi europene și, firește, maniera în care aceste contacte și legături au fertilizat în ultimă instanță cultura românească.

Nu putem încheia prezentarea acestui volum de *Scrieri* ale lui Bojincă înainte de a sublinia meritul editorului de a preciza sursa folosită de juristul bănățean pentru întocmirea cursului său de istoria legislației romane și în parte a celui de drept penal. Astfel analiza comparativă a manuscriselor păstrate de la Damaschin Bojincă cu diferitele tratate de specialitate au permis editorului să stabilească că pentru *Istoria legislațiunii romane* juristul român a folosit lucrarea *Histoire de la législation romaine* a lui J. E. Ortolan, iar pentru *Dreptul penal* s-a folosit de sugestiile aceluiași Ortolan din *Éléments de droit pénal*, în timp ce cursul manuscris *Introducere în știința dreptului* este o prelucrare după Rotteck cu idei preluate din diverși reprezentanți ai sistemelor de gîndire juridică europeană.

Valoarea studiului introductiv, a notelor bogate care însoțesc textele și repunerea în circulație a acestora, fie chiar în formă fragmentară, recomandă volumul ca o realizare meritorie a istoriografiei noastre. Mai mult, competența tînărului istoric Nicolae Bocșan față de problematica vieții și operei lui Damaschin Bojincă, la care am adăuga lipsa unei monografii corespunzătoare consacrată acestei personalități, ne îndeamnă a spera că într-un viitor apropiat, acestei valoroase ediții îi va urma o monografie.

AVRAM ANDEA

Benda Kálmán, EMBERBARÁT VAGY HAZAFI? TANULMÁNYOK A FELVILAGOSODÁS KORÁNAK MAGYAROSZÁGI TÖRTÉNETÉBŐL (UMANIST SAU PATRIOT? STUDII DESPRE ISTORIA ILUMINISMULUI DIN UNGARIA), Editura Gondolat, Budapesta, 1978, 450 p.

Reunind în mod fericit calitatea de istoric literar cu menirea de cercetător al trecutului, omul de cultură deosebită, K. Benda, ni se relevă ca o personalitate marcantă a istoriografiei maghiare, prin activitatea susținută de decenii, recunoscut pentru contribuțiile sale la istoria Ungariei din secolul al XVIII-lea, ca specialist de vază în problemele iluminismului în centrul și sud-estul Europei și, totodată, ca autoritate de necontestat pe plan internațional prin abordările sale de înalt nivel științific.

Cartea supusă atenției noastre conține studii de amploare și articole de mai mică intensitate, așa numite „încercări de laborator" despre istoria social-economică și culturală a Ungariei la granița veacurilor XVIII și XIX, despre reformele iosefiniste și ecoul lor în spațiul central și sud-est european, despre reverberația politică a iluminismului concretizat de mișcarea nobilimii maghiare din 1790, ca și de reacția iacobinilor, cîțiva ani mai tîrziu. Cercetătorul versat care este K. Benda extinde aria expunerii în plan european vast, în temeiul unui desăvîrșit comparatism, folosind metode ce fac amintită moștenirea modernă a școlii „Annales-lor" vizînd relațiile maghiaro-franceze în epoca luminilor și fenomenul renașterii naționale la popoarele din Monarhia habsburgică. În schițarea istoriei politice evidențiată cu prisosință pe parcurs, istoricul apelează la sondarea aspectului social-economic, la analiza comparativă a datului istoric din bazinul carpato-danubian, cu atribute comune dar și note distincte. Aplecat cu migală asupra cercetării istoriei ideilor și mentalităților, specialistul maghiar pune cu pregnanță sub lupă faptul cultural din devenirea socială, întrebîndu-se în ce raporturi se află socialul, conștiința și culturalul, cum s-au format, ce rezultate a oferit lupta dintre nou și vechi în concepție și atitudine, dacă a existat totuși o deschidere către nou; dacă naționalismul modern apărut a fost o forță creatoare, stimulatoare sau uneori distructivă, retardantă și dacă progresul social și național sînt laturi inseparabile ale aceluiași fenomen sau sînt în interacțiune reciprocă ori se află față în față. Se reactualizează astfel întrebarea ridicată odinioară de iacobinul Hajnóczy — care dă și titlul

lucrării — și în întreaga derulare a studiilor se încearcă a se oferi argumentele necesare pentru clarificarea problemelor puse în discuție.

Esafodajul social-economic al operei este constituit din studiile despre „Ungaria la granița secolelor XVIII și XIX", și „Criza financiară și devalorizarea din 1811", foarte interesante, tratînd aspecte multiple privind dezvoltarea societății maghiare în faza de trecere de la feudalism la capitalism. Caracterul de globalitate își pune pecetea și împietează asupra unei mai deslușite definiri a locului și rolului Transilvaniei în mișcarea epocii. Se remarcă de autor procesul de renaștere națională pornit la sfîrșitul veacului XVIII, cu conștiința națională în evidentă evoluție, cînd se pun deja probleme vizînd raportul dintre societate și națiune, cînd se încearcă să se determine corelația dintre „confesional și național". Concepția vehiculată în istoriografia străină despre „națiunile nobiliare și nenobiliare", în cazul de față „popoare fără istorie", fiindcă în lipsa păturii conducătoare feudale proprii apelează, și se manifestă prin intermediul unicului for instituționalizat, biserica și clerul, surprinde și invită la meditație profundă pe marginea unor aserțiuni care umbresc realitatea istorică (p. 27).

Rămînînd în domeniul problemei naționale, remarcăm studiul intitulat „Începuturile renașterii naționale în țările monarhiei habsburgice", în care românilor transilvăneni aflați în faza redeșteptării naționale li se acordă un loc important. K. Benda distinge evoluția Școlii ardelene cu caracter cultural și apoi politic (p. 311), momentul Supplexului cu revendicarea recunoașterii ca a patra națiune (p. 312), ca și pătrunderea și răspîndirea iluminismului și a ideilor revoluției franceze la românii din toate cele trei țări. Nu putem fi de acord cu ideea exprimată (p. 257), după care românii din Transilvania, lipsiți de intelectualitate, nu puteau urmări țeluri politico-naționale, ci numai sociale, în stare să producă numai răscoale, fiindcă condițiile existente nu facilitau interferarea aspirațiilor sociale și naționale. Actul politic din 1791, accentuat și de autor, credem că răspunde concludent afirmației exprimate.

Odată cu dispariția lui Iosif al II-lea de pe scena politică a Imperiului și cu revocarea ordonanțelor sale, asistăm la revigorarea mișcării nobilimii maghiare din anul 1790, în lupta pentru reașezarea în drepturi, autonomie politică și extinderea limbii materne, subliniază autorul în studiile de istorie politică cuprinse în volum. Revoluția franceză și războaiele napoleoniene au conturbat și influențat evoluția societății maghiare în ultimul deceniu al secolului XVIII: confruntarea cu sistemul feudal perimat, pentru o lume mai liberă și mai egală, bazată pe rațiune și lumină coalizează sub același stindard intelectualitatea iosefinistă și nobilimea opozițională în „episodul iacobinilor din 1795"[1]. Ecoul tîrziu în timp al mișcării eșuate, — și datorită neangajării țărănimii în plan social-politic —, l-a constituit organizarea și acțiunea „bonapartiștilor" maghiari, care sperau în abolirea regimului ca urmare a intervenției directe a împăratului Franței.

Vădind serioase disponibilități comparatiste, etalate cu deosebit simț critic și deplină rigurozitate științifică, K. Benda investighează circulația cărții și a presei franceze, a știrilor strecurate și de gazetele austriece și maghiare despre evenimentele din Franța, creionînd tablouri impresionante despre receptarea operei lui Rousseau și a mesajului politic a lui Robespierre în medii și pături diverse ale societății maghiare a timpului.

În studiile „Cultura populară și iluminismul în veacul XVIII în Ungaria" și „Tipografia de la Debrețin și cultura populară maghiară"[2], folosind un bogat material statistic analizat și comparat la scară întinsă în spațiu și timp, cercetătorul ungur încearcă să reliefeze relația dintre iluminism și masele țărănești. Mai precis, ce anume s-a întreprins în privința ridicării culturale a maselor populare, dacă a

[1] K. Benda, *A magyar iakobinusok iratai*, I—III, Budapesta, 1952—1957; idem, *A magyar iakobinusok. Iratók, levelek, naplók*, Budapesta, 1957; idem, *A magyar iakobinusmozgalom története*, Budapesta, 1957.

[2] K. Benda, K. Irinyi, *A 400 éves Debreceni nyomda (1561—1961)*, Budapesta, 1961.

existat o cultură populară și în ce măsură a fost influențată, modulată și cultivată de ideile iluminismului. Trecerea în revistă angrenează trei aspecte cercetate: școlile de la sate, lucrările tipărite pentru mediul rural și predicile rostite în bisericile sătești. Constatarea unanimă se recomandă cu de la sine putere: iluminismul a fost răspîndit într-o mică pătură de intelectuali, atracția către rural apărînd la finele secolului, mulată pe evoluția faptului politic.

Discuția-dezbatere, pro și contra, în cadrul studiului intitulat „Probleme ale iosefinismului și iacobinismului în monarhia habsburgică — rezultate și sarcini în lumina celor mai noi cercetări" — se constituie ca o utilă și fructuoasă expunere, — cu o excepțională bibliografie — despre ultimele opinii și teze vehiculate în domeniul atît de vast și interesant al luminilor în spațiul central și sud-est european[3].

Umplînd un gol informațional și interpretativ resimțit de peste trei decenii în știința istorică maghiară, realizarea lui K. Benda, bazată pe o bogată și valoroasă documentație, cu valențe noi la problematica europeană, cuprinde într-un tot sintetic componentele și caracteristicile fenomenului iluminist în Europa centrală și sud-estică, înscriindu-se astfel printre cele mai meritorii contribuții istoriografice.

STELIAN MÎNDRUȚ

Kovács Endre, SZEMBEN A TÖRTÉNELEMMEL. A NEMZETISÉGI KÉRDÉS A REGI MAGYAROSZÁGON. (FAȚĂ ÎN FAȚĂ CU ISTORIA. PROBLEMA NAȚIONALĂ DIN UNGARIA DE ODINIOARĂ), Editura Magvető, Budapesta, 1977, *555 p.*

Culegerea de studii publicată de istoricul ajuns la maturitate deplină, presupunem că reprezintă rodul anilor de prodigioasă activitate, cumulul de valori științifice oferite gradat, în evoluție, ce dezvăluie paleta supremă, viziunea unitară asupra creației de decenii tocmai prin înmănunchierea a tot ceea ce a fost mai bun, mai promițător, novator și eficient în munca de cercetare. Studiile reunite în volum constituie totodată un prețios punct de referință pentru devenirea istoricului și a științei istorice în ansamblu, definind atît personalitatea viguroasă, plenar afirmată a specialistului cît și stadiul de dezvoltare a istoriografiei respective, punctată cu pregnanță de rezultatele obținute pe plan intern și dialogînd la nivel mai vast și superior cu realizările științei istorice străine. Larga audiență a unor asemenea lucrări, apropiate de cele de popularizare, mesagere ale unui stil, spirit și viziuni caracteristice și benefice pentru istoric și istoriografie în genere, ce pătrund cu eficiență în mase, invită implicit la analiză, la meditație pe marginea oportunității „eseului istoric" și a menirii cărții istorice cu putere de circulație peste hotarele țării.

Acestor deziderate enunțate se circumscriu considerațiile noastre privind lucrarea istoricului maghiar E. Kovács, interesantă și valoroasă în fapt și intenție, cu un subtitlu care captează la prima vedere și care necesită și justifică o analiză temeinică, explicații judicioase și o poziție fermă, științifică, în litera și spiritul adevărului istoric.

Rezultat al unei cercetări îndelungate și minuțioase, cu caracter de globalitate în concepție și realizare, în creionarea perspectivei ansamblului și detaliilor problemei naționale, a istoriei națiunilor și naționalităților de pe cuprinsul Ungariei de altă dată, cartea aduce în dezbatere probleme noi și îmbogățește relatările de pînă acum cu date mai puțin cunoscute despre evenimentele petrecute în spațiul central și sud-est european pînă în zilele noastre.

„Reflecții pe marginea problemei naționale" se intitulează primul capitol, care discută chestiuni vizînd noțiunea de națiune, coexistența și relațiile reciproce din-

[3] I. Bene, I. Kovács, *Les lumières en Hongrie, en Europe centrale et en Europe orientale*, Budapesta, 1975.

tre națiuni, problema națională: apariție, definiție, rezolvare. Istoricul maghiar relevă comuniunea factorilor obiectivi și subiectivi în compunerea conceptului de națiune, făcînd referiri permanente la angrenarea imperioasă a istoricului de astăzi în clarificarea problemei dezbătute cu variante diverse în circulație. Detectează în continuare primele forme de manifestare a conștiinței naționale în evul mediu, definite ca expresii ale etnicului, îmbrățișate mai tîrziu de istoriografia romantică și purtate pe căile afirmării și împlinirii. Simțămîntul național modern apărut la granița secolelor XVIII și XIX, cu fațete strîns legate de condiționarea social-istorică existentă, în speță cel maghiar, este analizat și pus în antiteză: cel din perioada reformelor, cu încărcătură pozitivă și cel de după 1867, profund retrograd. Totul este privit în evoluție, disecat în caracteristici și denumit după scopul politic urmărit la timpul istoric respectiv. Tentativele de edificare a problemei caracterului și apartenenței naționale, încercările de a preciza prin ce aparține individul națiunii, continuate de reliefarea modului în care a rezonat chestiunea națională în opera clasicilor marxiști, ca și atenția acordată termenului și procesului de asimilare, conturează la unison traiectul gîndirii cercetătorului ungur în problema națională, urmărită din imediată apropiere și în desprindere de vîltoarea și implicarea politicului. Capitolul amintit este interesant și meritoriu tocmai prin curajul debordant al vehiculării de teze, care deși în mare parte discutabile, vădesc putere de concentrare și analiză, inserție în problematică și o temeinică și constantă preocupare științifică.

Partea a doua a cărții, „În preajma furtunii", se deschide cu considerații despre cuprinderea și adîncirea problemei naționale de fenomenul istoriografic. Se afirmă că după dezbateri și confruntări îndelungate, în tabăra științei istorice marxiste se încetățenește un unic punct de vedere care integrează, coroborează aspectul național celui social, înlăturînd teza primordialității naționalului expusă și susținută de istoricii burghezi. Pătrunzînd în miezul complexei problematici a națiunii și naționalității, E. Kovács abordează aspecte legate de existența naționalismului în accepția curentă în evul mediu și a unei politici naționale pe teritoriul Ungariei feudale. Dacă modul de a pune problema este curios, constatările emise surprind neplăcut și vin în totală contradicție cu adevărul istoric mărturisit de multitudinea izvoarelor rămase din epocă. În analiza întreprinsă se contestă existența unor „popoare nemaghiare" înainte de secolele XII—XIV și se afirmă populare unor teritorii cu locuitori de „origine străină", care devin naționalități numai după perioada amintită (p. 136—137). Lăsînd în suspensie această problemă enunțată și sărind în timp către începuturile luptei pentru limba maternă, pentru afirmarea limbii naționale, relevînd reacția sporită a naționalităților după 1790 și amprentată de influența mișcării romantice în disputa pentru triumful ideii de național și de națiune, specialistul maghiar schițează liniile evolutive ale mișcării naționale române destul de aproape de realitate, cu mici imperfecțiuni care vor primi corective pe parcursul expunerii (p. 168—171, 212—214).

„În fluxul revoluției" s-au aflat angrenate popoarele în primăvara anului 1848, cînd se atinge treapta supremă a trezirii la conștiința națională și răbufnirea ei plenară, cînd conceptul de „naționalitate" se afirmă cu incisivitate reclamînd recunoaștere și drepturi. După ce subliniază caracterul social și național al revoluției, E. Kovács conclude că eșecul din anii 1848—1849 s-a datorat faptului că nobilimea liberală maghiară n-a înțeles doleanța supremă a popoarelor nemaghiare, că: teama pentru puterea economică și politică, pentru supremația elementului maghiar, pentru integritatea teritorială au condus la reacții ca atare de ambele părți. Întrebarea firească se pune imediat și autorul cărții încearcă să ne dea un răspuns cît mai convingător: de ce s-au împotrivit românii transilvăneni revoluției maghiare? Argumentarea oferită tratează mișcarea națională română sub două unghiuri, marcată de caracteristici și moduri de acțiune diferite, generate de dezvoltarea social-economică și politică; segmentarea evoluției politice în aspectul bănățean și cel transilvan, omiterea punctelor comune, a tangenței și unității în mers și rezultate în ansamblu, se pare nepotrivită, arbitrar pusă și analizată (p. 256). Unirea forțată a Transilvaniei cu Ungaria, fără consultarea prealabilă a fruntașilor români, a țărănimii române reprezentînd peste 80% din populație să fi fost în in-

tenția nobilimii doar un mijloc de a răspîndi ideile revoluționare în regiunile mixte (p. 257). Revolta intelectualității române, organizarea tineretului radical, mobilizarea poporului și reclamarea de drepturi pe seama națiunii române sînt fapte îndreptățite, evident rezultate de creionarea din text (p. 258). La fel ca și ideea unirii accentuată, a unității de acțiune pe plan conjugat și ca urmare a impulsului revoluționar frenetic venit din Principatele române (p. 259). Tendințele de împăcare și tatonarea colaborării sînt infructuoase și datorită intransigenței lui Kossuth, a măsurilor reprimative luate de nobilimea transilvană, care laolaltă au contribuit la turnura evenimentelor în toamna anului 1848. Ne întrebăm ce poziție adoptă istoriografia marxistă maghiară în această privință și lucrarea ne răspunde. „Uniunea" se consideră ca fapt just și necesar, argumentîndu-se că altfel Transilvania ar fi devenit un bastion al contrarevoluției (p. 290). Exemplul pilduitor al generalului Bem din timpul revoluției, misiunea pariziană a emisarului L. Teleki în scopul încheierii unei alianțe româno-maghiare, căutarea unui drum comun după martie 1849, presărat de încercări de împăcare și tratative pentru colaborare, intrarea în acțiune a lui Bălcescu, cu rezultatele cunoscute, sînt aspecte creionate cu judiciozitate, realism și simț critic de istoricul maghiar.

„În emigrație" se intitulează penultimul capitol al cărții care cuprinde paleta întreagă a mărturiilor tardive și vizionare privind replierea politică a revoluționarilor și strădaniile de rezolvare din exil a problemei popoarelor din centrul și sud-estul Europei. La Constantinopol unde acționează I. Ghica sau la Paris unde activează Bălcescu și Teleki, proiectul confederării propus se lovește de bariera numită Kossuth, aflat sub influența tezelor greșite vehiculate în 1848 (p. 377). Bun cunoscător al relațiilor dintre popoare în perioada respectivă, autoritate de necontestat pentru epoca postpașoptistă, a emigrației și mișcărilor naționale în context european[1], E. Kovács dă dovada în studiul despre convenția încheiată între domnitorul Cuza și generalul Klapka în 1859[2], unei cunoașteri desăvîrșite a materialului documentar, expus în spiritul unui deplin comparatism, cu rigurozitate și obiectivitate în analiză și interpretare.

Deceniul care a dus la instaurarea „Ausgleich"-ului de tristă amintire pentru soarta naționalităților Ungariei a stat în focarul cercetării istoricului maghiar. Se ilustrează de autor evoluția politică deosebită prin forța și fermitatea acțiunilor românilor transilvăneni (p. 432), ca și alianța cu celelalte popoare asuprite pentru respingerea pactului dualist (p. 453). Legea naționalităților din 1868 cade sub incidența cercetării fără să aducă nimic nou și evoluînd pe linii direcționale cunoscute. E. Kovács reafirmă protestul și atitudinea românilor care cer recunoașterea națională și egalitatea în drepturi (p. 467). Anii cei mai întunecați survin cu trecerea în ultima pătrime a veacului, cînd politica națională devine profund retrogradă, cînd maghiarizarea forțată atinge culmi, cînd se jugulează dezvoltarea economică a naționalităților și se emit legi și decrete care stîrbesc drepturile cultural-lingvistice, — constată E. Kovács. Urmărind devenirea politică a mișcării naționale române, autorul remarcă expansiunea acesteia, marcată de momentul Memorandului (p. 486), de cel al noului activism (p. 489), începînd zugrăvirea propusă cititorului cu încercarea de a găsi un temei mai puțin stabil în justificarea tratativelor purtate de I. Tisza cu diriguitorii români în preajma primului război (p. 490—492). Nu putem fi de acord cu opinia vehiculată care neagă politica de discriminare economică în regiunile locuite de naționalități (p. 48). Rămînerea în urmă

[1] E. Kovács, *A román nemzeti mozgalom (Mișcarea națională română)*, în *A népek tavaszától a Párizsi Kommünig (De la revoluția din 1848 la Comuna din Paris)*, Budapesta, 1964, p. 147—162.; idem, *A Kossuth-emigráció és az európai szabadságmozgalmak (Emigrația kossuthistă și mișcările de eliberare europene)*, Budapesta, 1967.

[2] E. Kovács, *Az 1859-évi magyar-román egyezmény (Convenția maghiaro-română din 1859)*, în *Századok*, 1963, nr. 2, p. 293—331; idem, *Az 1859-évi magyar-román egyezmény*, în *Népek országutján. Válogatott tanulmányok (Drumul popoarelor. Studii alese)*, Budapesta, 1972, p. 222—289.

în dezvoltare să se datoreze numai condițiilor istorice existente și evoluției lente a capitalismului în zonele respective? (p. 515—518). După cum nu putem înțelege aserțiunea care critică „teza dublei asupriri" apărută în istoriografia țărilor vecine, pe motiv că ne aflăm în fața unor probleme identice, fiindcă în teritoriile locuite de naționalități a existat și elementul maghiar! (p. 515). În ceea ce privește primul război mondial și formarea „statelor naționale", se afirmă în mod regretabil că fruntașii emigrației naționale n-au apelat la ajutorul maselor populare, ci la cel al Antantei (p. 526), că harta politică în centrul și sud-estul Europei a fost fixată după 1918 din porunca și dorința marilor puteri (p. 85, 539). Nu ne propunem să intrăm în polemică ci facem trimiteri la cele mai noi rezultate ale cercetării istorice române în această direcție.

După cele cîteva remarci pricinuite de lectura ultimului capitol din cartea istoricului E. Kovács, semnificativ intitulat „Către destrămare", se cuvin a fi rostite necesarele constatări vizînd opera și creatorul ei. Cercetarea de față este o încercare meritorie prin puterea de înțelegere și capacitatea de sinteză a materialului tratat, o necesară și binevenită întreprindere, prilej de meditație pentru oportunitatea unor asemenea studii, reunite în volum și analizînd global un fenomen cum este națiunea, cu remarcabil interes în ziua de azi. Încercarea de reconstituire trebuie să fie, credem, fundată pe concluzii susținute de argumente mult mai convingătoare asupra fenomenului pus în discuție, pentru ca scrisul istoric să fie și să rămînă în continuare un nobil îndemn la probitate în activitatea științifică.

ȘTELIAN MÎNDRUȚ

George Em. Marica, STUDII DE ISTORIA ȘI SOCIOLOGIA CULTURII ROMÂNE ARDELENE DIN SECOLUL AL XIX-LEA, Vol. II, Cluj-Napoca, 1978, 335 p.

Al doilea volum de *Studii de istoria și sociologia culturii române ardelene din secolul al XIX-lea*, al profesorului G. Em. Marica, confirmă actualitatea demersului conjugat, istoric și sociologic, în cercetarea fenomenului cultural românesc din veacul al XIX-lea. Și acest volum beneficiază de o remarcabilă unitate, atît de conținut, cît și de metodă, asigurată de personalitatea de excepție a secolului al XIX-lea. George Barițiu, căruia îi este consacrat întreg volumul. Apropierea de Barițiu, o temă familiară profesorului Marica, cel mai bun cunoscător astăzi al operei și activității polihistorului transilvănean, s-a făcut și pentru motivul, explicat în Introducerea la volum, că Barițiu este cel mai reprezentativ „pentru spiritul ardelean din secolul trecut, prin amploarea și bogăția intereselor sale, incluzînd domeniile cele mai de seamă ale culturii". Din aceste rațiuni volumul al II-lea, ca și cel următor, se vrea o contribuție la o viitoare monografie Barițiu, prin abordarea unor laturi netratate pînă acum din opera lui George Barițiu. Studierea unor domenii necercetate din biografia barițiană apare cu atît mai necesară cu cît aceasta are multiple implicații în secolul XIX transilvănean, ceea ce impune un efort conjugat pentru valorificarea moștenirii culturale a cărturarului ardelean, atît documentar cît și interpretativ. Cercetările profesorului Marica, beneficiind de existența bibliografiei Barițiu în manuscris, rodul îndelungatelor investigații ale domniei sale, se alătură corpusului de corespondență editat de istoricii clujeni, marcînd astfel un progres incontestabil înspre cercetarea monografică a personalității cărturarului ardelean.

Volumul este inaugurat cu un studiu sinteză „*Gazeta Transilvaniei*", o clară trecere în revistă a etapelor pe care le-a parcurs în îndelungata sa istorie primul periodic românesc din Transilvania, a cărui apariție, și în mare parte existență, se leagă de numele lui Barițiu, una dintre remarcabilele sale înfăptuiri în cultura românească a Transilvaniei. Succesiunea etapelor pe care le-a parcurs *Gazeta* ilustrează fidel evoluția istoriei Transilvaniei, epocile pe care le-a parcurs aceasta,

principalele curente de idei care s-au întîlnit în spațiul transilvănean, direcțiile mișcării naționale, prioritățile programului politic românesc, fiind reprezentativă pentru ideologia românească din Transilvania, cel puțin pînă la dualism, după care rolul său începe să scadă, ca și pentru acuratețea demersului ideologic, pentru a reveni la începutul secolului nostru. Studiul este bogat în idei pentru viitorii monografiști ai *Gazetei*, fiind o bună schemă posibilă de abordare a acestui subiect.

George Barițiu și revoluția de la 1848, al doilea în succesiunea studiilor barițiene, abordează o problemă mult controversată, neelucidată de istoriografia română, poziția lui Barițiu în timpul evenimentelor de la 1848, modificările pe care le înregistrează aceasta pe măsura precizării programului național și, în final, contribuția lui Bariț la cercetarea istoriei revoluției pașoptiste.

Cel mai interesant studiu, prin metoda și concepția cu care abordează subiectul, este, fără îndoială, *George Barițiu, editor și redactor al „Călindariului pentru poporul românesc" (1852—1865).* În primul rînd subliniem preocuparea pentru literatura de calendar, a cărei accesibilitate și penetrație în cercuri mai largi de cititori este cu mult mai mare decît a literaturii științifice sau beletristice, cu o eficiență deosebită în pregătirea spiritului public. Difuzarea valorilor culturii și ideologiei naționale spre structurile sociale de jos s-a realizat, în primul rînd, prin intermediul gazetelor, calendărelor, a literaturii de colportaj. Prof. Marica oferă în studiul de față un model de cercetare a acestui gen de publicații dintr-o perspectivă globală, a întregii literaturi care se cuprinde în calendar, perspectivă compusă însă din analizele detaliilor aspectelor literare, de la stabilirea autorului, modelului sau izvorului străin pînă la analiza literară, descifrarea influențelor ideologice. Concluziile furnizate sînt mai apropiate de ceea ce a fost în realitate calendarul. Metodologia de lucru elaborată de prof. Marica, în cadrul preocupărilor de investigare din perspectivă sociologică a fenomenului cultural românesc, asemănătoare celei propuse de istoriografia franceză contemporană, rămîne un model pentru apropierea de fenomenul cultural, anunțată de altfel încă din studiul introductiv la Indicele bibliografic al *Foii*. Studiul în discuție conține sugestii fertile pentru viitoarea abordare a acestui gen de scrieri — calendarele și literatura de calendar, decisivă în înțelegerea procesului de difuzare și receptare a ideologiei naționale în categoriile mai largi de cititori.

De un interes aparte se bucură Bariț academicianul în studiul *George Barițiu, protagonist al Academiei Române*, o primă evaluare a contribuției barițiene la înaltul for științific al tuturor românilor. Ne întîmpină aceeași perspectivă globală, o viziune de ansamblu asupra participării lui în diverse ipostaze la activitatea culturală și științifică, la transmiterea mesajului ei înspre românii aflați sub dominații străine. Sînt precizate domeniile în care s-a manifestat spiritul barițian, inițiativele acestuia în cadrul Academiei, comunicările prezentate, propaganda făcută acesteia la românii de peste munți. O bibliografie a comunicărilor lui Barițiu în cadrul Academiei completează fericit cercetarea unui capitol important al activității cărturarului ardelean.

O contribuție deosebită la viitoarea monografie Bariț rămîne studiul *George Barițiu și literatura*, o altă fațetă a cărturarului. Nu este vorba despre scriitorul Bariț, cît despre atitudinea acestuia față de literatură, activitatea lui de îndrumător și animator cultural, care a creat o atmosferă favorabilă literaturii în Transilvania. Comparînd meritele sale cu cele ale lui Heliade și Bălcescu, Asachi sau Kogălniceanu în principate, profesorul Marica stabilește liniile de convergență ale literaturii ardelene cu fenomenul literar din principate, căile de integrare dar și coordonatele specifice ale mișcării literare românești din monarhie, în contextul dezvoltării mișcării culturale și a priorităților ideologiei naționale. Studiul în cauză, amplu document și de întindere mai mare, stabilește și explică evoluția concepției în materie de literatură a lui Barițiu, etapele în care s-a manifestat atitudinea lui față de fenomenul literar și modul concret cum s-a materializat aceasta în diferitele epoci. Stabilind contribuțiile barițiene în diferitele domenii, studiul are valențe deosebite în materie de comparatism, descifrînd influențele europene din activitatea literară a lui Barițiu, modelele și sursele care l-au inspirat.

Inedită din preocupările lui Bariţiu a rămas activitatea de bibliograf şi bibliolog, restituită pentru prima oară într-un studiu sinteză de prof. Marica în volumul pe care-l prezentăm. În activitatea sa de animator cultural, de îndrumător al mişcării culturale, prin intermediul foilor sau al altor publicaţii periodice, aspectele bibliografice şi bibliologice au o semnificaţie aparte pentru definirea gustului public, a direcţiilor posibile ale manifestării în plan cultural, fiind una din cele mai eficiente căi de dirijare a evoluţiei literaturii şi de formare a unei opinii literare la românii transilvăneni. Selecţia operată de Bariţiu, prezentarea analitică a titlurilor bibliografiate au sporit în conţinut opera de îndrumare culturală, de formare a gustului şi a spiritului public.

Interesant este studiul *Preocupări filozofice, psihologice şi sociologice la G. Bariţiu*, domenii în care cărturarul român a avut numeroase iniţiative prioritare, deschizînd o problematică sau o direcţie pe care se va călători în perioada următoare.

Este preţios nu numai pentru aceste priorităţi în manifestările genurilor respective, cît mai ales pentru caracterul lor reprezentativ, pentru faptul că indică un nivel, o stare în domeniile respective din Transilvania. Investigaţia menţionată îi permite autorului un excurs în problematica filozofică, sociologică sau psihologică transilvăneană, în care sînt precizate modelele şi sursele, semnificaţia lor în contextul general ideologic, implicaţiile social-politice practice ş.a.m.d. Ea oferă prof. Marica consideraţii de ordin mai general asupra evoluţiei culturale româneşti de la lumini spre romantism, conţinutul acestei direcţii la românii din Transilvania, elementele de continuitate cu epoca anterioară, cele integrative în fenomenul european ş.a.

Ultimul studiu al volumului, *Notele de călătorie ale lui G. Bariţiu*, adunate cu o remarcabilă stăruinţă de prof. Marica oferă imaginea călătorului epocii romantice (remarcăm că sînt valorificate toate notele de călătorie), cu semnificaţii numeroase pentru evoluţia genului literar, pentru concepţiile lui Bariţ în diferite domenii, pentru perspectiva nouă care o aduce în concepţia despre lume a intelectualităţii româneşti ardelene.

Revenind asupra actualităţii volumului în demersurile istoriografiei noastre contemporane, subliniem încă o dată necesitatea unor astfel de întreprinderi pentru reconstituirea fenomenului cultural şi ideologic transilvănean, imperios necesar pentru cunoaşterea mai îndeaproape a evoluţiei vieţii naţionale româneşti din secolul XIX, pentru înţelegerea mai exactă a devenirii naţionale spre actul final de la 1918.

NICOLAE BOCŞAN

ROUMANIAN HISTORY (1848—1918), ESSAYS FROM THE FIRST DUTCH — ROUMANIAN COLLOQUION OF HISTORIANS — Utrecht 1977, editor: *A. P. Goudoever, Wolters-Noordhoff* Groningen, 1979, 159 p.

Cel dintîi colocviu de istorie româno-olandez a avut loc la Utrecht în 30 septembrie — 1 octombrie 1977, prin efortul catedrei de istorie est-europeană a Universităţii din Utrecht, conjugat cu cel al facultăţilor de istorie ale universităţilor din Bucureşti, Cluj-Napoca, şi Iaşi. O asemenea premieră ştiinţifică şi culturală, cu aspiraţii de continuitate, a suscitat un deosebit interes, răsplătit prin conţinutul şi rigoarea ştiinţifică a comunicărilor prezentate. Ca urmare, sub auspiciile Institutului de istorie al Universităţii din Utrecht şi prin strădania directă a editorului, A. P. van Goudoever, a fost alcătuit, în condiţii grafice excelente, volumul de faţă, ce reuneşte şapte studii ale istoricilor olandezi şi români referitoare, cu precădere, la epoca 1848—1918 şi la evoluţia societăţii româneşti în acest răstimp şi în acord cu o Europă frămîntată de ritmuri politice tot mai alerte.

Al. Zub (Universitatea din Iaşi) analizează sensurile *Conceptului de libertate în timpul renaşterii naţionale româneşti*, accentuînd sincronismul cu evoluţia pro-

blemei analoage pe plan european şi îmbogăţirea graduală a conţinutului noţiunii de libertate în timpul marilor momente ale istoriei secolului XIX: 1821, 1848, 1859. Ideea de libertate, într-un secol copleşit de naţional, apare în chip firesc armonizată şi corelată cu rosturile concrete ale unirii şi independenţei ţărilor române şi apoi României.

Z. R. Dittrich (Universitatea din Utrecht) se ocupă de o temă şi de o perioadă mai circumscrise: *Bismarck şi România. Anii turbulenţei 1866—1868*, surprinzînd turnura raporturilor politice externe româneşti prin ingerinţele Prusiei, imediat după venirea la Bucureşti a dinastiei străine. Autorul defineşte iniţial cadrul european şi politica de echilibru în care Prusia, mai ales după 1866, începe să aibă un cuvînt greu de spus. Sînt surprinse interesele prusiene în problema orientală ca şi reversul imixtiunilor acestui stat pentru raporturile României cu unele state balcanice. Este argumentată opinia (care corectează şi un clişeu) că Bismarck a impus o nouă orientare politică României (prinţului Carol) înainte de noiembrie 1868 şi nu ca urmare a unui mesaj secret primit de la contele Andrássy, ministrul afacerilor externe al Austro-Ungariei, ci datorită unor convingeri formate prin mijloace mai directe.

În final autorul explică o anume atitudine rezervată şi chiar ostilă a lui Bismarck faţă de România şi prin greşelile săvîrşite de cancelarul german în raport cu statul român şi interesele sale încă în 1868.

Organizatorii colocviului au considerat, pe bună dreptate, oportun să prezinte pentru specialiştii şi publicul românesc interesat unele aspecte ale politicii externe olandeze în veacul XIX şi eventualele interferenţe cu politica României ori cu zona sud-est europeană. În acest spirit s-a înscris comunicarea *Fundalul şi tendinţele politicii externe a Olandei în sec. al XIX-lea*, alcătuită de *I. C. Boogman* (Universitatea din Utrecht). Autorul apreciază că, sub semnul rezervei şi neutralităţii, depăşind unele pretenţii neviabile de protagonist pe prima scenă politică europeană, Olanda a urmărit mai ales interesele sale comerciale, fără o atracţie deosebită pentru Europa de est, mult prea depărtată şi confruntată cu rivalităţile, adesea războinice, ale marilor puteri.

În studiul *Război şi semnificaţie. România în 1877*, *Sorin Alexandrescu* (Universitatea din Amsterdam) urmăreşte ecoul evenimentelor de la sudul Dunării în conştiinţa colectivă românească, utilizînd un nou concept din domeniul sociologiei culturii, anume acela de *discurs social cultural* înţeles ca „evaluarea unui eveniment într-o comunitate dată". După relevarea implicaţiilor culturale, militare, politice în veacurile XVII—XIX ale conceptului de independenţă, autorul evidenţiază (şi pe baza unui tabel sinoptic) evaluările pozitive, neutre şi negative ale evenimentelor din 1877 la nivelul unor grupuri socioculturale diferite şi în raport cu viziunea oficială.

Tot independenţa României, de astă dată din unghiul situaţiei internaţionale, l-a preocupat şi pe *W. H. Roobol* (Universitatea din Amsterdam) în comunicarea *România şi Marile Puteri în 1876—1877*. Autorul aduce în atenţie unele probleme nerezolvate şi controversate cum ar fi motivele interne şi externe care au determinat România să încheie acordul cu Rusia în ajunul războiului, atitudinea marilor puteri, mai ales a Germaniei, faţă de România, implicaţiile unor controverse teritoriale etc.

Profesorul *Pompiliu Teodor* (Universitatea din Cluj-Napoca), aduce, între altele, în atenţie impactul independenţei asupra unităţii naţionale, atunci cînd se opreşte la *Criza balcanică şi viaţa politică din Transilvania*. Autorul demonstrează că evenimentele din Balcani dintre anii 1875 şi 1879 au fost receptate în Transilvania, în mod specific, de elita politică şi instituţională, dar şi de o parte a populaţiei de rînd. Este surprinsă noua orientare imprimată luptei naţionale româneşti din Transilvania după obţinerea independenţei României, orientare ce însemna o direcţionare mai precisă şi mai viguroasă spre făurirea statului naţional român unitar.

În sfîrşit, un studiu mai amplu este dedicat de *A. P. van Goudoever* unui aspect din activitatea lui Cristian Racovski, mai precis colaborării sale la ziarul

„Naşe slovo" (Cuvîntul nostru) între anii 1914—1916 *(Cristian Racovski şi „Naşe slovo" — 1914—1916)*. Autorul subliniază rolul important al militantului socialist în popularizarea evoluţiei mişcării socialiste din România, într-o vreme cînd lupta pentru neutralitate şi pace se desfăşura paralel cu aceea pentru unitatea naţională deplină. Chiar dacă vădesc şi soluţii neviabile (ca de ex. crearea unei federaţii socialiste balcanice), contribuţiile lui C. Racovski la cotidianul „Naşe slovo" (numit iniţial „Golos", organ al emigranţilor ruşi de la Paris) pun în lumină, în linii mari, un internaţionalism revoluţionar corect înţeles.

După cum s-a putut remarca din succinta prezentare, volumul întruneşte un conţinut tematic destul de variat, în acord cu evoluţia complexă a veacului XIX european şi, în speţă, românesc. Dincolo de interesul ştiinţific legitim, prilejuit de o asemenea apariţie editorială (uşor accesibilă, în parte, şi prin traducerea în româneşte a rezumatelor de către S. Alexandrescu), ni se pare semnificativ dialogul în sine pe tărîm istoriografic româno-olandez. Se vede că ilustrul precedent creat într-o „republică a umaniştilor" de contactul epistolar dintre Erasmus din Rotterdam şi Nicolaus Olahus poate şi se cuvine continuat într-o lume plină de mobilitate spirituală, cînd şi micile state şi popoare îşi rememorează creator propriul model de civilizaţie oferit Europei, mai ales odată cu zorile epocii moderne.

IOAN AUREL POP

ROMÂNII DIN TRANSILVANIA ÎMPOTRIVA DUALISMULUI AUSTRO-UNGAR (1865—1900). *STUDII. SUB REDACŢIA ACAD. ŞTEFAN PASCU*, Cluj-Napoca, 1978, 327 p.

Aşa cum îl prezenta acad. Ştefan Pascu în „Cuvînt înainte", volumul de mai sus nu este o culegere de studii, „ci un capitol închegat din istoria naţiunii române transilvane", fiecare din studiile publicate constituind aspecte sau momente ale aceleiaşi mari probleme, confruntarea dintre o concepţie, o idee anacronică, perimată, de stat, invalidată şi compromisă de evoluţia istorică universală, de ideile politice, juridice, sociale, naţionale sau culturale ale veacului XIX şi ideea naţională, democrată, progresistă, conceptualizată în principiul naţionalităţilor, devenit platforma mişcărilor politice şi naţionale în centrul şi sud-estul Europei. Se confruntau ideea de imperiu multinaţional cu cea de stat naţional, ce tindea să cuprindă în graniţele sale toţi conaţionalii, se confruntau două concepţii despre stat, una întemeiată pe conceptul de naţiune politică, cu numeroase reminiscenţe din concepţia feudală, cealaltă pe conceptul modern, democratic, întemeiat pe etnic.

Expresia acestor contradicţii dintre aristocraţia dominantă şi sistemul politic al dualismului şi mişcările naţionale ale popoarelor cuprinse în graniţele imperiului multinaţional, materializate în toate planurile vieţii sociale, o constituie ampla rezistenţă şi mişcare centrifugală care a săpat temeliile construcţiei artificiale şi hibride, sfîrşind prin a se destrăma de la sine sub loviturile forţelor interne şi ale înfrîngerilor din primul război mondial. În această mişcare generală a popoarelor împotriva structurilor şi instituţiilor dualismului, împotriva ideologiei şi practicii sale politice, mişcarea românească s-a încadrat formelor generale de luptă şi rezistenţă, evidenţiind însă şi forme specifice, cauzate de particularităţile evoluţiei sale istorice, de stadiul dezvoltării economico-sociale, de nivelul cultural şi politic al maselor, de existenţa sau nonexistenţa unor instituţii politice, culturale, bisericeşti etc.

Studiul sinteză al acad. Ştefan Pascu, *Românii din monarhia habsburgică împotriva dualismului*, tratează problematica generală şi particulară a mişcării naţionale româneşti, constituirea acesteia într-o forţă socială şi politică capabilă să se pronunţe spre sfîrşitul secolului nostru şi începutul celui următor asupra existenţei monarhiei. Studiul consacră atenţia problemelor specifice ale mişcării politice a românilor, laicizarea mişcării, procesul de organizare naţională, în sensul de

instituționalizare pe baze naționale, în spiritul principiului naționalităților, în planul cultural și, în final, politic, prin constituirea partidelor naționale românești și apoi a partidului unic al tuturor românilor din monarhia dualistă, moment decisiv în procesul de intensificare a acțiunilor politice, de sporire a ponderii problemei românești atît în viața politică internă din imperiu, cît și în rîndul opiniei publice și politice europene, ilustrat în mod strălucit de momentul Memorandului. Studiul sintează al acad. Ștefan Pascu enunță astfel problemele și momentele acestei confruntări, temeiurile ei ideologice, cadrul economico-social și politic mai larg în care se plasează, introducînd cititorul în problematica specifică a luptei românilor împotriva dualismului.

Un aspect interesant în problematica de ansamblu a luptei românești l-a constituit tactica politică utilizată, apelul la diferite forme de rezistență sau acțiune, de care puteau dispune în cadrul sistemului politic din Austro-Ungaria, ilustrat de Cornelia Bodea și I. Kovács în *Românii din monarhia habsburgică și compromisul din 1867*. Evaluînd aceste forme de luptă — parlamentară, petiționară, campanii de presă, solidarizarea românilor din străinătate și a opiniei publice sau politice europene, solidarizarea cu lupta celorlalte națiuni, mișcările de masă — cercetarea dă o imagine a dimensiunilor și complexității mișcării românești, a resurselor ample pe care le-a avut și care au sfîrșit în ultimii ani ai secolului într-o amplă mișcare de masă, care exprima nivelul conștiinței colective și angajarea unanimă a întregii națiuni la salvgardarea ființei naționale, explicînd și făcînd astfel inteligibil procesul revoluționar din toamna anului 1918, ale cărui premise și rădăcini trebuie localizate în manifestările din secolul XIX.

Una din cele mai realizate contribuții, sub raportul informației, concepției și metodei, aparține lui S. Retegan, *Eforturi și realizări politice ale românilor din Transilvania în anii premergători dualismului*. Cercetarea în discuție modifică perspectiva elitistă a mișcării naționale, dezvăluindu-i baza de masă, ramificațiile în structurile sociale de jos ale populației românești transilvănene, în organismele locale, unde participarea factorului popular a fost mai consistentă încă de la începutul epocii liberale. Teza fundamentală a autorului se referă la amploarea și profunzimea acțiunii politice românești, definită ca un proces politic masiv și dinamic, care se dezvoltă pe verticală, cu tendința de a-și lărgi baza socială, cuprinzînd și lumea satului. Teza este suficient argumentată, autorul făcînd o distincție între expresia populară a mișcării și modelul ei burghez, fără a elimina interferențele care apar între cele două componente, cauzate de un proces de conștientizare a coordonatelor ideologice și obiectivelor programatice la nivelul comunităților sătești. Fenomenul este ilustrat de mișcarea satelor, a unor cercuri întregi în anii 1860—1861, care declară limba română ca limbă oficială, adoptă hotărîrile conferinței naționale din 1861, sărbătoresc 3/15 mai sau își construiesc aparatul de conducere propriu după criterii naționale (juzi, notari, jurați). Îl ilustrează, de asemenea, mișcarea petiționară, memoriile, protestele, delegațiile pornite din toate colțurile Transilvaniei către împărat, guberniu, cancelarie, campania electorală din 1863. Comunicarea între elita conducătoare și factorul masă se realizează pe canalele obișnuite — presa, elita conducătoare a satelor (învățători, preoți, notari), societăți și asociații naționale. Contextul politic intern și internațional favorizează manifestarea mișcării românești ca un factor deosebit în sistemul politic din monarhia dualistă. O componentă importantă în mișcarea națională o formează mișcarea țărănească, epoca fiind străbătută de numeroase răzvrătiri țărănești, încurajate de atmosfera politică generală, de lucrările dietei. Ponderea problematicii sociale în sistemul de priorități al epocii a dat greutate și consistență programului național. O observație utilă și interesantă o constituie progresul cultural al populației românești, ce explică atmosfera de efervescență politică și adeziunea unor pături sociale mai largi la mișcare. În noul regim (cel liberal) există mai multă libertate de mișcare pentru români pe plan cultural, sporește baza materială a așezămintelor culturale.

Una din cele mai complexe și interesante forme de rezistență și acțiune politică la români s-a desfășurat în organele politico-administrative locale, un cadru nou de manifestare remarcă autorul, cauzat de transferul puterii de la autoritățile absolutiste la cele comitatense, scaunele sau districtuale în care ponderea covîr-

şitoare o avea nobilimea maghiară. În aceste organisme efortul elitei este susţinut de masa ţărănească, ca în comitatul Alba de Jos, districtul Făgăraş.

Aceeaşi imagine a conlucrării elitei cu masa ţărănească o oferă şi campania electorală pentru dieta de la Sibiu, un prilej excelent de activizare a ţărănimii, din care va rezulta o mişcare de proporţii desfăşurată la toate nivelele structurilor sociale. Fără experienţă electorală şi fără organismele politice naţionale, românii vor folosi cu eficienţă organizarea bisericească, singura pe care o aveau, pentru antrenarea unei mase cît mai largi sub lozincile mişcării.

Unul dintre studiile interesante prin ideile pe care le susţine este datorat lui D. Suciu, *Acţiuni politice româneşti împotriva suprimării autonomiei Transilvaniei între 1848 şi 1868*, consacrat unui deziderat fundamental al programului naţional, susţinut cu consecvenţă de la 1848 la instaurarea sistemului dualist. Adeziunea unanimă a mişcării politice româneşti din monarhie la restaurarea autonomiei Transilvaniei, inclusiv a românilor din afara Principatului propriu-zis, demonstrează implicaţiile deosebite ale acestei chestiuni în politica de ansamblu din Ungaria, confruntarea ideologică a celor două teorii şi concepţii despre stat, valoarea simbolică şi programatică a problemei autonomiei. Regăsind-o în toate actele fundamentale româneşti de la revoluţia paşoptistă pînă la dualism, autorul enunţă premisele ideologice şi programatice ale programului antidualist, sintetizat în 1869, în actele cu valoare programatică ale conferinţelor naţionale. Important este că susţinerea dezideratului în cauză nu se mai face numai în baza dreptului istoric, ci, în primul rînd, pe temeiul principiului naţionalităţilor care are o audienţă deosebită în cercurile opiniei democratice europene, fiind una din căile care au favorizat solidarizarea acestei opinii cu problema românească, ca urmare a concordanţei de idei şi concepţii între mişcarea românească şi curentul de idei european.

Rămîn discutabile însă unele aserţiuni susţinute de autor, potrivit cărora la 1848 „s-a instituit pentru prima dată dualismul austro-ungar sub forma sa modernă", insuficient argumentată şi susţinută în planul instituţional. Alianţa politică între aristocraţia maghiară şi austriacă nu a ajuns acum la nivelul unei organizări statale, a unui sistem politic instituţionalizat. O situaţie identică există şi în secolul XVIII, dar nu putem conchide existenţa dualismului din epoca Mariei Tereza. De asemenea, este insuficient argumentată ideea constituirii unui stat naţional autonom de 3,5 milioane locuitori în cadrul monarhiei, pe care autorul o apreciază ca un obiectiv al programului maximal din 1849—1850, continuat în anii 1860—1861. Programul românesc din această perioadă viza constituirea unui corp politic naţional al românilor din monarhie, o entitate naţională în cadrul acesteia, fără a vorbi despre un stat naţional autonom. Condiţiile politice făceau imposibilă o atare idee. Important este însă triumful principiului naţionalităţilor în programul politic, care vizează conservarea şi dezvoltarea individualităţii naţionale româneşti, concretizată în teritoriu naţional, instituţii politice, limbă, instituţii economice, culturale sau bisericeşti. Este, fără îndoială, în concepţia oamenilor politici ai timpului o etapă de tranziţie spre unirea cu statul naţional românesc, dar nu poate fi vorba despre un stat naţional autonom în cadrul imperiului austriac.

Este preţioasă, însă, ideea, potrivit căreia într-o Europă dominată de efervescenţa constituirii statelor naţionale singurul aliat pentru reconstituirea conceptului învechit feudal al Ungariei mari istorice era Austria, „una care de cînd e a părtinit elementul aristocratic".

G. Cipăianu în *Atitudinea antidualistă a ziarului Albina şi măsurile represive ale autorităţilor austro-ungare* şi Gelu Neamţu în *Procesele de presă ale ziarului „Federaţiunea" (1868—1870)* dezbat una din marile probleme ale mişcării naţionale româneşti, susţinerea prin intermediul presei a programului antidualist şi acţiunile represive ale autorităţilor împotriva presei, a libertăţii cuvîntului. Ideologia ziarelor româneşti era fixată consecvent pe principiul naţionalităţilor şi obiectivele programului paşoptist, dezvoltînd în mijlocul populaţiei româneşti idei democratice, republicane, concepţia unităţii culturale a întregii naţiuni române, a solidarităţii general româneşti, dorinţa de integrare în comunitatea europeană, pentru a contribui la progresul civilizaţiei universale. Ofensiva îndreptată împotriva presei ro-

mânești, de o remarcabilă ținută și atitudine politică, consecvent antidualistă, creație a aceluiași an 1848, reprezintă numai o parte a unui întreg cortegiu de măsuri luate de autoritățile dualiste împotriva mișcării naționale. Solidarizarea românilor în timpul proceselor de presă cu ziarele sau redactorii acuzați au făcut din aceste momente acțiuni de răsunet împotriva dualismului, le-au transformat în tot atîtea prilejuri de denunțare a realităților politice care țineau în inferioritate celelalte națiuni din cadrul statului dualist. Presa a fost unul din cele mai importante canale de influențare a populației românești, de coordonare a acțiunilor politice, ceea ce explică numărul mare de acțiuni represive îndreptate împotriva ei.

Este ceea ce ilustrează cu convingere și un important spor documentar cei doi autori, remarcînd și contribuțiile prețioase aduse de G. Cipăianu la definirea ideologiei Albinei, ziar de ținută europeană în ideile și programul care l-a urmărit.

Memorandul din 1892 și semnificația lui politică de Nicolae Cordoș, face un scurt istoric al fazelor pe care le-a parcurs elaborarea actului, înaintarea lui și procesul intentat mișcării memorandiste, oprindu-se în final la ideologia acestuia și rolul pe care l-a avut în evoluția generală a mișcării naționale, ca încununare a acțiunilor antidualiste din secolul al XIX-lea, încheierea unei etape în mișcarea românească și deschiderea unei alte perspective pentru lupta politică, într-un context intern și internațional nou, care vizează un spirit ofensiv, o tendință centrifugă în cadrul sistemului politic dualist, pregătind spiritul public pentru realizarea unirii depline.

O observație credem că se impune în ce privește ideologia Memorandului, un act precumpănitor politic, așa cum sublinia autorul, care nu se mai întemeiază pe dreptul istoric, chiar dacă îl invocă în conținutul său. Argumentele fundamentale sînt cele politice și juridice, actul fiind conceput pe baza principiului naționalităților, în accepțiunea complexă a acestuia. Referința la dreptul istoric are în vedere evoluția problemei naționale, istoria este numai un cadru în care s-a afirmat dreptul românilor la viață națională, la conservarea individualității lor. Actul în sine nu revendică chestiuni politice sau naționale, așa cum a făcut mișcarea petiționară de la Supplex pînă la dualism, ci denunță o stare de fapt în contradicție cu principiile democrației, ale dreptului naționalităților la viață proprie și stat național, definite și impuse de gîndirea politică europeană. Dreptul istoric este abandonat încă de la 1848 de gîndirea politică românească, pentru a se face apoi pași importanți spre o apropiere de conceptul modern, burghez de națiune prin Babeș, Mocioni, A. C. Popovici ș.a. Mișcarea își propune a cîștiga opinia democrată europeană pentru cauza românească, motiv pentru care se adresează acesteia într-un limbaj și concepție identice sau cel puțin asemănătoare acesteia. Or, această concepție se întemeiază pe principiul naționalităților.

Această chestiune a conjugării eforturilor depuse pe plan intern de mișcarea națională cu politica europeană, cu acțiunile opiniei europene, formează obiectul studiului lui Șerban Polverejan, *Activitatea secției din Paris a Ligii culturale în perioada memorandistă*. Urmărind coordonarea acțiunii politice românești cu factorii de decizie din România, angajați tot mai mult în susținerea chestiunii românești din monarhie, într-un context internațional nou, autorul urmărește acțiunile Ligii culturale în exterior, în particular activitatea secției din Paris a Ligii, care a modificat substanțial atitudinea opiniei politice și publice franceze față de chestiunea românească, contribuind la solidarizarea acesteia cu lupta politică a națiunilor din monarhie, cu justețea cauzei lor. Autorul analizează căile de influențare a opiniei franceze, acțiunile desfășurate în jurul Memoriului și Replicii studenților români, organizarea și mijloacele de care dispune secția din Paris, încheind cu sprijinul oferit de opinia franceză Memorandului și celor acuzați pentru participarea la mișcarea memorandistă. Înscriindu-se în categoria lucrărilor de istoria opiniei, cercetarea, în discuție reconstituie, cu un apreciabil aport, imaginea diferitelor categorii care compun opinia franceză, angajată în susținerea problemei românești.

Unitar prin problematica abordată, volumul istoricilor clujeni împlinește un gol resimțit în istoriografia noastră, care aduce în discuție o problematică veche cu un material documentar suplimentar, cu o viziune de ansamblu a istoriei epocii, beneficiind și de cele mai noi cercetări în problemă.

NICOLAE BOCȘAN

CONSILIUL NAȚIONAL ROMÂN DIN BLAJ (NOIEMBRIE 1918—IANUARIE 1919). PROTOCOALE ȘI ACTE, vol. 1. Ediție îngrijită, studiu introductiv, indici și glosar de Viorica Lascu și Marcel Știrban. Cluj-Napoca, 1978, 227 p.

Istoriografia noastră contemporană a făcut, în decurs de un deceniu, un progres însemnat în investigarea evenimentelor toamnei anului 1918, încununate de istoricul act al desăvîrșirii unității statale românești. Prin numeroase studii răspîndite în reviste, recent și prin volumul pe care-l prezentăm, cercetarea se coboară de la nivelul factorilor de conducere ai mișcării românești spre structurile ei de jos, investigînd dimensiunile ei de masă, organismele politice care au dat caracterul de revoluție procesului din toamna anului 1918. Reconstituirea activității consiliilor naționale comitatense, în cazul de față al Blajului, reprezentativ credem pentru acest tip de organisme politico-administrative, este de natură să evalueze mai exact ponderea factorului popular în manifestările politico-naționale, problematica social-politică și națională a procesului revoluționar burghezo-democratic din Transilvania, forțele sociale și politice care îl compun, modul de comunicare între conducerea centrală și forțele locale. Din atari rațiuni cunoașterea activității acestor organisme este esențială pentru înțelegerea evenimentelor toamnei ca un proces revoluționar, parte a revoluției burghezo-democratice, și inițiativele de acest fel nu pot fi decît salutare.

Lucrările de acest gen, ne referim în general pentru caracterul ei reprezentativ, aduc, pe lîngă plusul de informație, o imagine de ansamblu asupra unui fenomen esențial al procesului menționat, transferul de putere politică de la vechiul regim spre cel nou, instaurarea și organizarea puterii politice a națiunii române, atribut esențial al procesului revoluționar. Cucerirea puterii și organizarea politică pe baze naționale s-a realizat prin constituirea consiliilor naționale comitatense subordonate Consiliului Național Român Central de la Arad și a celor cercuale sau locale, sub îndrumarea celor comitatense, în adunări publice, cu participarea locuitorilor comunelor. Actele consiliului comitatens Blaj, ale cărui atribuții depășeau aria comitatului, oglindesc frecvența acestui proces politic, constituirea consiliilor naționale române și a gărzilor naționale în localitățile din comitatele Alba inferioară și Tîrnava mică. Detaliile înregistrate în așa zisa „cronică a revoluției" cu privire la acest proces, indică starea revoluționară existentă în Transilvania, aportul masiv al factorului popular la cucerirea puterii politice, ceea ce conferă caracterul burghezo-democratic procesului revoluționar. Constituirea consiliilor cercuale sau locale permite o analiză în detaliu a unui alt fenomen esențial din timpul evenimentelor, concordanța opiniilor, atitudinilor și pozițiilor elitei conducătoare, la nivel central sau local, și masa comunităților românești, identitatea de țeluri și unanimitatea cu care au abordat dezideratul fundamental al unirii. Conlucrarea între conducere și masă explică rapiditatea cu care s-a desăvîrșit procesul de organizare politică pe baze naționale în Transilvania, ordinea și disciplina care au dominat în lumea satelor, expresie a capacității politice și organizatorice a consiliilor respective. A fost un argument decisiv în fața Congresului de pace, o ilustrare a capacității maselor de a participa la rezolvarea problemelor cotidiene cu care erau confruntate localitățile: aprovizionarea cu alimente, combustibil, siguranța vieții și averii cetățenilor, a căilor de comunicație, aprovizionarea cu materii prime a întreprinderilor etc.

Actele ilustrează cu amănunte relațiile existente între Consiliul Național Român Central și cel comitatens, între Consiliile comitatense vecine, colaborarea

pentru rezolvarea chestiunilor cardinale, sau cele legate de organizarea gărzilor. A existat o circulație rapidă și exactă, prin curieri, manifeste, presă, telefon, corespondență etc. între conducerea centrală și organismele locale, cu respectarea organizării ierarhice a sistemului consiliilor naționale și gărzilor subordonate lor. Dar, în același timp, la Blaj, ca și la Cluj, Sibiu sau în alte părți, consiliile create, prin valoarea elementelor umane care le compuneau, prin contingentul mai mare de oameni capabili să conducă a avut o influență și arie de acțiune pe spații mult mai mari decît ale comitatului, desfășurînd o activitate de îndrumare și coordonare a consiliilor locale.

În același mod s-a desfășurat și procesul de constituire și organizare a gărzilor naționale locale, subordonate celei comitatense, care a evoluat pînă la a deveni un batalion al Legiunii de la Alba Iulia. Înarmarea poporului a avut o semnificație aparte, în spiritul caracterului burghezo-democratic al evenimentelor, realizîndu-se prin constituirea gărzilor naționale, compuse în majoritate din reprezentanți ai țărănimii. Gărzile au fost subordonate consiliilor naționale, în raza cărora activau, preluînd, așa cum dovedesc actele consiliului blăjean, o serie de probleme care stăteau în fața comunității. Gărzile au contribuit la păstrarea ordinei publice, au asigurat o atmosferă favorabilă înfăptuirilor revoluționare și au oferit un argument conferinței de pace pentru exercitarea dreptului de liberă exprimare a populației în această perioadă.

Actele Consiliului blăjean ilustrează apoi și amploarea mișcării sociale din satele care se aflau sub conducerea sa, ceea ce a contribuit la radicalizarea spiritului public, a presat asupra elitei conducătoare pentru receptarea deziderateloreconomico-sociale și politice ale maselor. Această componentă a procesului revoluționar a avut o contribuție importantă la înlăturarea vechilor autorități politice și administrative și instaurarea noilor organisme politico-administrative. Amploarea mișcării sociale în toamna anului 1918, pe fondul revoluției burghezo-democratice, a contribuit la precizarea programului social al Adunării Naționale de la Alba Iulia.

Aceeași imagine a participării masei la complexul proces de transformări politice, de bulversări sociale, o oferă adunările de alegere a delegaților din aria consiliului Blaj la adunarea națională, prilej de exprimare a voinței unanime a populației românești pentru unire, în paralel cu precizarea deziderateloreconomico-sociale sau democratice proprii. Este o modalitate specifică de exprimare a dreptului de autodeterminare, mai exact a caracterului plebiscitar pe care-l presupune acest drept, în accepțiunea de plebiscit cotidian pe care o definea G. Sofronie.

Participarea blăjenilor la Alba Iulia, contribuția lor la buna desfășurare a adunării, relațiile cu Consiliul Dirigent, sînt alte chestiuni reliefate cu amănunte în documentele publicate.

Volumul I al actelor Consiliului Național Român din Blaj, editate cu multă acribie, cu întreg aparatul critic pe care-l presupune o atare întreprindere, marchează o preocupare și orientare nouă în istoriografia marei uniri, de bun augur pentru cercetările viitoare, cărora le oferă un model de concepție și metodă. Este un progres incontestabil, o modificare de perspectivă în investigarea acestui moment crucial al istoriei naționale.

NICOLAE BOCȘAN

Aurel Pantea, CUBA REVOLUȚIONARĂ ȘI ROMÂNIA. Prefață prof. univ. dr. Camil Mureșan, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1978, 180 p.

Lucrarea vine să prezinte „modelul" unei revoluții socialiste, particularitățile desfășurării ei în condițiile istorice specifice insulei cubaneze ca și circumscrierea în cadrul legităților generale ale socialismului științific.

Stăpînind bine, deopotrivă, metodele istoricului, sociologului, politologului, cunoscînd prin contact direct societatea socialistă din Cuba și cercetînd izvoare de primă mînă, Aurel Pantea realizează o excelentă analiză a dinamicii revolu-

ției cubaneze. Ranke spunea că istoricul are datoria de a scrie numai ceea ce s-a petrecut (wie es eigentlich gewesen), de a proceda numai la prezentarea faptelor, pentru a evita orice denaturare și ambiguitate. În acest spirit, putem și noi afirma că autorul lucrării „Cuba revoluționară și România" ne dezvăluie o mulțime de date și fapte istorice, dar nu într-o înșiruire cronologică simplistă, ci selectate dintr-un fond documentar arhivistic și publicistic din Cuba, pentru a întreprinde o analiză istorică extrem de atentă. De altfel, grija pentru rigoare și alcătuire analitică a discursului istoric se mențin constante de la prima și pînă la ultima pagină a cărții. Ceea ce-i conferă nu numai probitate științifică desăvîrșită, dar îl ajută și în emiterea unor judecăți de valoare deosebit de judicioase. Adoptarea acestei maniere de tratare a subiectului propus se dovedește a fi și mai utilă atunci cînd se raportează realizările concrete ale revoluției socialiste cubaneze la cuprinsul teoriei generale a socialismului științific.

Cum e și firesc, autorul ne face, de la început, cunoștință cu specificul societății cubaneze încă de la cucerirea insulei de către spanioli, prezentîndu-ne consecințele economice, sociale, demografice și politice ale acestui eveniment. Sînt, totodată, relevate aspecte ale luptei dintre stăpînirea spaniolă și populația creolă pînă în secolul al XIX-lea cînd, datorită și influenței ideilor revoluției franceză și americană, aceasta se intensifică și primește semnificații deosebite. Îndeosebi războiul de 10 ani (1868—1878) al cubanezilor este descris amănunțit, căci analiza resorturilor acestuia, modul de defășurare și efectele sale vor imprima anumite caracteristici războiului de independență din 1895—1898.

Față de atitudinea S.U.A. în privința războiului cubanez de la sfîrșitul secolului trecut nu există nici un dubiu, căci intențiile nord-americane se precizaseră încă mai înainte și erau clare și prin soarta insulelor Hawai. Aici, profesorul Camil Mureșan intervine cu o subliniere a necesității de a interpreta nuanțat esența și spiritul doctrinei Monroe, din momentul elaborării ei și pînă în ultimii ani ai veacului al XIX-lea. Considerăm și noi binevenită această clarificare (p. 7—8)*, deoarece abia la sfîrșitul secolului al XIX-lea S.U.A. devenise o putere economică ce-și aroga pretenții net imperialiste, fiind, de acum înainte, capabilă și hotărîtă să-și îndrepte mai mult atenția spre exterior, îndeosebi spre anexiuni teritoriale. Așadar, avea dreptate Alexander de Conde să scrie că „Revoluția în Cuba oferea americanilor un pretext pentru un imperialism bazat pe principii umanitare"[1], numai că erau bine cunoscute interesele strategice și comerciale ale S.U.A., referitoare la insula Cuba, și toate demersurile pe lîngă Spania, înainte de războiul 1895—1898, pentru a obține acel teritoriu. Iar în problema intrării S.U.A. în război contra Spaniei, Aurel Pantea exprimă o poziție categorică prin prisma unei judecăți corecte și convingătoare: „Acțiunea S.U.A. nu are nici un fel de justificare, deoarece din punct de vedere militar trupele spaniole erau în pragul înfrîngerii totale, iar din punct de vedere politic, forțele mișcării de eliberare națională din Cuba erau pregătite pentru a trece la transformarea structurilor coloniale din țară și la organizarea unui regim politic care să corespundă noii situații a Cubei." (p. 23).

Două linii străbat întreaga concepție a lucrării, cauzalitatea și procesualitatea, pe care Aurel Pantea le-a urmărit și condus cu deosebită rigoare și destoinicie. Această caracteristică ne apare cu sporită pregnanță dacă vom analiza structura cărții. Dacă în primul capitol „Precursorii", autorul ne familiarizează mai ales cu specificul societății cubaneze din secolul al XIX-lea, în cel de-al doilea sînt prezentate premisele obiective și subiective ale revoluției socialiste din Cuba, pentru ca în continuare să ne fie înfățișate etapele acesteia, de la revoluția de eliberare națională și transformările burghezo-democratice pînă la faza socialistă.

Mergînd pe firul analizei de la cauză la efect, autorul pune în relief consecințele economico-politice ale asupririi coloniale spaniole în Cuba, ca și cele ale

---

* Trimiterile din paranteză se fac la lucrarea lui Aurel Pantea, „Cuba revoluționară și România", Cluj-Napoca, Ed. „Dacia", 1979.

[1] Apud Silviu Brucan, *Originile politicii americane*, București, Ed. științifică, 1968, p. 32.

penetrării și dominării ei de către S.U.A., după „Amendamentul Platt" (1901). Pentru prima jumătate a secolului al XX-lea, pînă la instaurarea dictaturii lui Batista, Aurel Pantea realizează o pătrundere analitică, structurală, în toate compartimentele societății cubaneze — economic, social, politic — pentru ca apoi să le însumeze într-o imagine de ansamblu a cărei dominantă este persistența unor acute contradicții ce vor duce, în deceniul șase la o agravare și accelerare a conflictelor, la acumularea elementelor generatoare ale situației revoluționare. Iar această stare a spiritului populației, în timpul dictaturii lui Batista, ne este sugerată printr-o descriere pitorească și sugestivă ce lasă cititorului deducerea concluziei care nu putea fi decît una singură: recurgerea la lupta armată împotriva asupritorilor străini și autohtoni.

Deși acțiunea deschisă, armată, contra dictaturii Batista s-a declanșat în mai 1958, începutul revoluției cubaneze datează din 1 ianuarie 1959, odată cu greva politică din Havana. Că pornirea revoluției cubaneze n-a fost o întîmplare accidentală poate fi dovedit și Aurel Pantea o face prin înfățișarea amplelor activități revoluționare de organizare a luptei împotriva dictaturii, redîndu-ne atmosfera de vie emulație în rîndul maselor, numeroasele căutări pentru înfăptuirea unui front comun național, pentru stabilirea tacticii și strategiei revoluționare. Toate aceste probleme s-au clarificat tot mai mult în urma învățămintelor ce au reieșit din atacul asupra cazarmei Moncada, cîțiva ani mai tîrziu reușind prima etapă a revoluției, cea care avea un caracter antiimperialist, antilatifundiar, național și democratic. Dar revoluția începută la 1 ianuarie 1959 are dinamicitatea sa, autorul lucrării căutînd tot timpul să găsească explicația raportului forțelor de clasă, să urmărească desfășurarea luptei dintre deținătorii puterii politice și cei ai puterii economice. Etapa socialistă este proclamată de Fidel Castro la 16 aprilie 1961 și de aici înainte Aurel Pantea trece la analiza conținutului puterii din această fază, relevînd caracteristicile, specificitatea revoluției socialiste cubaneze, legate de modul de trecere de la o etapă la alta, de rolul intelectualității, de crearea partidului marxist-leninist, instituții etc. Sînt apoi prezentate sarcinile revoluției socialiste, realizările și succesele ei.

Profesorul Camil Mureșan remarca cercetarea critică întreprinsă de autorul lucrării, în ultimul subcapitol, referitoare la diferitele curente de gîndire social-politică latino-americană, îndeosebi acele enunțuri ideologice care vizează așa-zisul naționalism „continental", dar acestea nu sînt decît modele comparative pentru diferitele dezbateri deschise de „calea" cubaneză. Căci felul în care a rezolvat revoluția din Cuba multiplele probleme, cu care era confruntată societatea cubaneză, a găsit o rezonanță aparte tocmai pe continentul latino-american. Și dacă ar fi să arătăm numai drumul spre eliminarea „problemei țărănești", prin înfăptuirea reformei agrare în două etape vom întîlni aprecieri deosebite care arată preocupare intensă, receptivitatea popoarelor din America Latină, îndeosebi pentru cea de a doua etapă.[2] Sau putem aminti despre măsura reorganizării Organizației Statelor Americane, în urma căreia, în 1975, tot mai multe state de pe acest continent au hotărît ridicarea sancțiunilor economice impuse Cubei.[3] De altfel, în prezent, multe state latino-americane și-au normalizat relațiile cu Cuba.

Dar, după cum exprimă și titlul, lucrarea „Cuba revoluționară și România" dorește să înfățișeze și diferitele aspecte ale relațiilor dintre cele două țări. Presa socialistă românească, de la sfîrșitul secolului trecut, și-a informat permanent cititorii despre mersul războiului cubanez de independență din 1895—1898, autorul citînd și numeroase luări de poziție ale socialiștilor români față de amestecul S.U.A. în acel conflict. De o simpatie deosebită — arată Aurel Pantea — și o susținere efectivă s-a bucurat, din partea României, revoluția cubaneză încă din momentul debutului ei, iar pe măsură ce socialismul în Cuba se consolida, inclusiv

[2] François Chevalier, *Los problemas agrarios en la America Latina de tradicion indigena*, în *Semestre Historico*, 1975, nr. 2, p. 165.

[3] Mircea Nicolaescu, *America Latină — afirmare puternică a politicii de independență economică*, în „Era socialistă", 55, nr. 21, 1975, p. 51.

datorită conjuncturii internaționale și ajutorul celorlalte țări socialiste, relațiile economice, politice și culturale s-au amplificat și intensificat, numeroase fiind contactele, vizitele oficiale guvernamentale și de partid, inclusiv la nivelul cel mai înalt.

Acestea fiind virtuțile lucrării, sîntem siguri că ea se va impune atenției specialiștilor din domeniul istoriei contemporane ca un valoros instrument de cunoaștere, oferind teme și informații noi pentru interpretarea fenomenelor social-economice și politice din zilele noastre

VASILE PUȘCAȘ

ȘTEFAN METEȘ LA 85 ANI. STUDII ȘI DOCUMENTE ARHIVISTICE. Din publicațiile Arhivelor Statului Cluj-Napoca, nr. 2 (8), Cluj-Napoca, 1977, 579 <—580> p.

Seria veche a publicațiilor Arhivelor Statului din Cluj-Napoca, din care au apărut în perioada interbelică șase numere, este reluată acum printr-un volum de *Studii și documente. Ștefan Meteș la 85 de ani,* apărut în excelente condiții grafice. Dedicat celui care a fost primul director al Arhivelor Statului din Cluj, istoricul și patriotul Ștefan Meteș, conducătorul filialei clujene vreme de 25 de ani, volumul continuă o tradiție științifică din orașul principal al Transilvaniei, fiind în același timp stimulator pentru cercetarea științifică pe care trebuia să o împlinească Arhivele și lucrătorii acestora.

După un *Cuvînt înainte* datorat directorului Arhivelor Statului din Cluj-Napoca, Al. Matei, urmează două secțiuni ale volumului, în care sînt înmănunchiate documentele oficiale în legătură cu sărbătorirea împlinirii în ianuarie 1972 a 85 de ani de la nașterea istoricului și arhivistului Ștefan Meteș, și, respectiv, comunicări privitoare la viața și activitatea acestuia. Reținatenția *Bibliografia operei lui Ștefan Meteș (1912—1976)* și materialele privind activitatea istorică, arhivistică și publicistică a sărbătoritului.

În cea de a treia secțiune a volumului sînt înmănunchiate 18 studii, articole și documente arhivistice. Remarcăm dintre acestea prezentările de fonduri arhivistice păstrate în Filiala din Cluj-Napoca a Arhivelor Statului (cum sînt Comitatul Crasna, Banca Românească S.A. — Sucursala Cluj, Primăria orașului Baia Sprie, breslele orașului Turda, Prefectura județului Turda-Arieș), precum și articolele privitoare la genul documentului, terminologia arhivistică, oglindirea toponimiei în diferite fonduri arhivistice.

Ultimele două secțiuni grupează un număr de 40 de materiale de *istorie* și respectiv 26 privind *istoria culturii,* separație dificilă de făcut. Toate aceste articole au la bază material de arhivă, cele mai multe din depozitele arhivelor clujene, dar și din alte centre arhivistice ale țării, fiindcă multe din ele reliefează legăturile dintre cele trei țări românești în evul mediu și din epoca modernă.

Din problematica îmbrățișată de studiile publicate în secțiunea de *istorie* menționăm iobăgia în Banat, cnezimea română din Transilvania și raporturile acesteia cu puterea centrală, unirea lui Mihai Viteazul, organizarea fiscală a Banatului în sec. XVIII, aspecte juridice și demografice din sec. XVIII și începutul celui următor, răscoala lui Horea, lupta politico-națională a românilor transilvăneni în a doua jumătate a sec. XIX și la începutul sec. XX, procesul revoluționar din România interbelică.

La secțiunea de *istoria culturii* se impun articolele privind exportul-importul produselor de orfevrărie în Transilvania, activitatea cărturărească a dascălului Toader din Feldru și a unor zugravi transilvăneni, aspectele culturale ale luptei românilor din Transilvania în deceniile premergătoare revoluției de la 1848, activitatea lui Al. Papiu Ilarian, aspecte culturale interbelice. Caracterul aniversativ al volumului, în care au ținut să fie prezenți mulți autori, a limitat spațiul fiecărui articol, fapt ce a împietat asupra argumentației care să sprijine aserțiunile și schițările problematicii abordate.

La finele volumului pe care îl prezentăm sînt date Cronica arhivistică, științifică și culturală a Arhivelor Statului din Cluj-Napoca pe anii 1971—1976, din care reiese bogata activitate a filialei clujene, lista documentelor publicate în volum, Indici de persoane, de localități, de materii, Lista ilustrațiilor, care întregesc volumul și facilitează mînuirea informației pe care o conține.

Noua apariție în seria publicațiilor Arhivelor Statului din Cluj-Napoca mărturisește strădania acestei instituții și a slujitorilor ei de a-și împlini funcția științifică, fiind așteptate cu interes cele viitoare.

NICOLAE EDROIU

BCU Cluj / Central University Library Cluj

CRONICA

ACTIVITĂȚII ȘTIINȚIFICE A INSTITUTULUI DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE ȘI CATEDREI DE ISTORIE A UNIVERSITĂȚII „BABEȘ—BOLYAI" DIN CLUJ-NAPOCA PE ANUL 1978

PARTICIPĂRI LA MANIFESTĂRI ȘTIINȚIFICE INTERNE

În zilele de 12—13 mai 1978 s-a desfășurat sesiunea științifică a cadrelor didactice, cercetătorilor și studenților de la Universitatea Babeș—Bolyai din Cluj-Napoca. La Secția de istorie au prezentat comunicări următorii: Maria Dărăbanț, an. III *(Stilul reprezentărilor zoomorfe în ceramica pictată dacică)*, cond. șt. conf. dr. Hadrian Daicoviciu; prof. dr. Bodor Andrei, cercet. șt. Winkler Iudita *(Un atelier de artizanat la Orșova în epoca romană)*; Wandling Walter, an. IV *(Rolul militarilor în dublul oraș Apulum)*, cond. șt. lect. Ioan Piso; conf. dr. Dumitru Protase *(Procesul de romanizare în așezările autohtone din Dacia romană)*; cercet. șt. dr. Winkler Iudita *(Așezarea prefeudală de la Cicău)*; Bajusz István, an. IV *(Aspecte din activitatea „Societății de istorie și arheologie" din Deva)*, cond. șt. prof. dr. Bodor Andrei; cercet. șt. Wollmann Volker *(Informații privind descoperirea tablelor cerate de la Roșia Montană din arhiva Timotei Cipariu)*; cercet. șt. dr. Marius Porumb *(Pictura românească din Transilvania în secolul al XVI-lea)*; conf. dr. Viorica Marica, cercet. șt. Kovács Andrei *(Analogii privind morfologia și decorul unei piese de argintărie transilvăneană, sec. XVII)*; conf. dr. Viorica Marica, muzeograf Cornel Tatai-Baltă, *(Sursele stilistice ale unei scene din xilogravura românească, sec. XVII—XVIII)*; asist. Adriana Morar *(Contribuții la cunoașterea operei zugravului Toader din secolul al XVIII-lea)*; Paul Baicu, an. III, *(Contribuții la cunoașterea pictorului Mișu Pop)*, cond. șt. asist. Adriana Morar; Tiberiu Alexa, an. III, *(Școala de pictură de la Baia Mare (1896—1910)*, cond. șt. lector dr. Mircea Toca; cercet. șt. Konrad Gündisch, *(Bistrița în secolul al XV-lea)*; conf. dr. Samuil Goldenberg, *(Aprovizionarea orașelor din Transilvania secolelor XVI—XVII și politica de prețuri a autorităților municipale)*; lect. Bitay Ileana, *(Mișcările țărănești în istoriografia umanistă în Transilvania)*; asist. Ovidiu Mureșan, *(Fenomenul renascentist în viziunea lui Al. I. Odobescu)*; Finta Edit și Roth Andrei, an. IV *(Stratificarea socială în scaunul Arieș (1642—1861)*, cond. șt. conf. dr. Csetri Alexe, conf. dr. Imreh Ștefan; lect. Ioan Bratu (Urbariile unor sate din comitatul Bihor la 1772); cercet. șt. pr. Sabin Belu *(Din istoricul satelor din Valea Arieșului în secolul al XVIII-lea)*; Ioan Aurel Pop, an. III *(Codex Kretzulescu și locul său în istoriografia Școlilor Brașovului)*, cond. șt. prof. dr. Pompiliu Teodor; Ioan Lumperdean, an. III *(Raportul petițiilor lui Ioan Para cu „Supplex Libellus Valachorum")*; cond. șt. conf. dr. Pompiliu Teodor; cercet. șt. Gyémánt Ladislau *(Ecouri ale mișcării „Supplexu-lui" în rîndul grănicerilor români din sudul Transilvaniei)*; bibliograf Adrian Andrei Rusu *(Începuturile istoriografiei românești despre cetăți în Transilvania (mijlocul secolului al XIX-lea)*; muzeograf Iosif Wolf *(Receptarea ideilor lui Schlözer la românii din Transilvania)*; asist. Nicolae Bocșan *(Contribuții la mișcarea revoluționară condusă de Eftimie Murgu în anii 1842—1845)*; Gheorghe Silaghi, an. IV *(Istoriografia română din perioada 1905—1918 despre revoluția de la 1848)*, cond. șt. lect. dr. Liviu Maior; bibliograf Stelian Mîndruț *(Revoluția burghezo-democratică din Transilvania în viziunea istoriografiei marxiste maghiare de după 1945)*; cercet. șt. pr. dr. Simion Retegan *(Viața obștească a satului românesc din Transilvania la mijlocul secolului al XIX-lea)*; Dorel Goia, an. IV *(Mișcarea națională din Transilvania (1867—1877) și „modelul italian")*, cond. șt. lect. dr. Maria Roșca, asist. Nicolae Bocșan; lect. dr. Vasile Vesa *(Principiile lui Wilson și opinia românească din Transilvania în toamna anului 1918)*; lect. dr. Marcel Știrban *(Evenimentele din toamna și iarna anului 1918 reflectate în fondul arhivistic al „Astrei" din Sibiu)*; lect. dr. Vasile Șchiopu *(Congresul partidului social-*

democrat din Ardeal și Banat din ianuarie 1919 și semnificația lui); cercet. șt. pr. dr. Ion Cicală *(Rolul industriei metalurgice în dezvoltarea României întregite);* cercet. șt. Báthory Ludovic *(Problema electrificării României în primul deceniu interbelic);* conf. dr. Vasile Popa *(Urmările reformei agrare din anul 1921 pe Valea Tîrnavelor);* cercet. șt. pr. Gheorghe Hristodol *(Amos Frîncu — apărător al moților în procesele pentru dobîndirea pădurilor moșierești);* Nicolae Păun, an. IV *(Rezistența României față de pătrunderea capitalului străin în economia românească 1922—1928)* cond. șt. lect. dr. Marcel Știrban; arhivist Ioan Nistor *(Proiectul unui album festiv închinat aniversării a 175 de ani de la înființarea școlilor din Blaj (1929);* cercet. șt. Gheorghe Iancu *(Adunarea „Astrei" de la Abrud din 1938);* Alexandru Radovan, an. III *(Mișcarea grevistă a femeilor din Banat în perioada crizei economice 1929—1933),* cond. șt. lect. dr. Vasile Vesa; metodist Vasile Pușcaș *(Conceptul de revoluție în istoriografia materialist-istorică interbelică din România).*

*

La sesiunea de referate și comunicări dedicată celei de 130-a aniversări de la revoluția din 1848 și a trei decenii de la naționalizarea principalelor mijloace de producție, organizată de Cabinetul județean pentru activitatea ideologică și politico-educativă Cluj și Școala interjudețeană de partid Cluj-Napoca, desfășurată în zilele de 9—10 iunie 1978 au prezentat comunicări: acad. Ștefan Pascu *(Caracterul unitar al revoluției de la 1848 în Țările Române);* prof. dr. Pompiliu Teodor *(Revoluția românească din 1848, parte integrantă a revoluției europene);* prof. dr. Camil Mureșan și conf. dr. Vasile Vesa *(Anul revoluționar 1848 în Europa);* prof. Grigore Marian și asist. Nicolae Bocșan *(Mișcările revoluționare premergătoare Revoluției din 1848 în Țările Române);* cercet. șt. pr. dr. Gelu Neamțu *(Avram Iancu — figură luminoasă a Revoluției de la 1848 din Transilvania);* prof. dr. Kovács Iosif și conf. dr. Nicolae Edroiu *(Acțiunile comune ale revoluționarilor români și maghiari pentru unitatea forțelor revoluționare din Transilvania).*

*

BCU Cluj / Central University Library Cluj

La Sesiunea de comunicări științifice privind Țara Oașului ținută la Negrești (jud. Satu Mare) în 10 iunie 1978, acad. Ștefan Pascu a prezentat comunicarea: *Țara Oașului în istoria poporului român.*

*

La Sesiunea științifică „130 de ani de la Revoluția din 1848—1849" organizată de Catedra de istorie și Institutul de istorie și arheologie din Cluj-Napoca, desfășurată în ziua de 29 iunie 1978, au fost susținute următoarele comunicări: prof. dr. Camil Mureșan *(Situația revoluționară în Europa în primăvara anului 1848);* cercet. șt. pr. dr. Liviu Botezan *(Acțiuni revoluționare cu caracter antifeudal ale iobagilor din Transilvania în primăvara anului 1848);* cercet. șt. pr. dr. Egyed Acațiu *(Despre eliberarea iobagilor din Transilvania în anul 1848);* prof. dr. Kovács Iosif *(Urmările desființării iobăgiei în Transilvania);* cercet. dr. Gelu Neamțu *(Ideea României intracarpatice la 1848—1849);* cercet. Hilde Mureșan *(Ideea unității țărilor române oglindită în rapoartele consulare germane);* cercet. șt. pr. dr. Simion Retegan *(Conștiința națională a satului românesc din Transilvania în 1848);* acad. Ștefan Pascu *(Însemnătatea revoluției din 1848).*

*

În zilele de 8—12 noiembrie 1978 s-a desfășurat la Cluj-Napoca un colocviu de istorie româno-olandez (vezi mai jos, p. 518).

*

La sesiunea de comunicări dedicată împlinirii a 60 de ani de la desăvîrșirea statului național unitar român, desfășurată la Blaj (județul Alba), în 16 noiembrie 1978, acad. Ștefan Pascu a vorbit despre *Importanța unirii Transilvaniei cu România din 1 decembrie 1918.*

*

La Sesiunea jubiliară de comunicări „60 de ani de la făurirea statului naţional unitar român 1 decembrie 1918—1 decembrie 1978", organizată de Centrul universitar Cluj-Napoca şi Filiala Cluj a Academiei Republicii Socialiste România în 24 noiembrie 1978 au prezentat comunicări: acad. Ştefan Pascu *(Lupta pentru unitate, permenenţă a istoriei poporului român);* prof. dr. Kovács Iosif *(Participarea populaţiei maghiare şi germane la înfăptuirea unirii Transilvaniei cu România);* prof. dr. Camil Mureşan *(Condiţiile internaţionale ale făuririi statului naţional unitar român);* cercet. şt. pr. dr. Liviu Botezan *(Aportul ţărănimii din judeţul Cluj la pregătirea condiţiilor unirii Transilvaniei cu România);* prof. dr. Pompiliu Teodor *(Noi orientări în cultura transilvăneană în preajma Unirii);* lect. dr. Marcel Ştirban şi prof. Grigore Marian *(Documentele P.C.R. despre semnificaţia făuririi statului naţional unitar român în istoria contemporană a României);* cercet. şt. Gheorghe Iancu *(Organismele politice emanate de Adunarea de la Alba Iulia şi rolul lor în uniformizarea administrativ-instituţională a ţării);* cercet. şt. pr. dr. Ioan Cicală *(Alba Iulia în conştiinţa poporului român).*

*

La sesiunea ştiinţifică dedicată celei de a 60-a aniversări de la făurirea statului naţional unitar român, organizată în cadrul „Zilelor academice clujene" desfăşurate la Biblioteca Academiei R. S. România, Filiala Cluj-Napoca, în zilele de 24—25 noiembrie 1978, acad. Ştefan Pascu, directorul Bibliotecii, a susţinut comunicarea: *Rolul cărţii în făurirea unităţii noastre naţionale.*

*

La Sesiunea jubiliară „Arad, trecut, prezent şi viitor", consacrată împlinirii a 60 de ani de la făurirea statului naţional unitar român, a 950 de ani de atestare documentară a municipiului Arad şi a 2000 de ani de la întemeierea cetăţii dacice Ziridava (Arad, 25—26 noiembrie 1978) au prezentat comunicări: acad. Ştefan Pascu *(Formarea statului naţional unitar român, operă a maselor populare),* cercet. şt. pr. dr. Ioan Horaţiu Crişan *(2000 de ani la de la întemeierea Ziridavei);* cercet. şt. pr. dr. Mircea Rusu *(Rolul tracilor din partea de vest a României);* prof. dr. doc. I. I. Russu *(Romanizarea în zona de vest a ţării);* dr. Ştefan Ferenczi *(Consideraţii asupra limesului roman din Dacia de Vest).*

*

La Sesiunea ştiinţifică pe tema: „Făurirea Statului Naţional Unitar Român — moment crucial în lupta maselor populare pentru libertate şi progres" organizată de Academia Republicii Socialiste România, Academia de Ştiinţe Sociale şi Politice, Academia „Ştefan Gheorghiu" şi Institutul de Studii Istorice şi Social-Politice la Bucureşti în zilele de 28—29 noiembrie 1978, acad. Ştefan Pascu a susţinut comunicarea *Lupta pentru unitate — permanenţă a istoriei poporului român.* Au mai prezentat comunicări: prof. dr. Kovács Iosif şi prof. dr. doc. Carol Göllner, *Aderarea populaţiei maghiare şi germane la Marea Unire din 1918;* prof. dr. Pompiliu Teodor, *Mişcarea culturală din Transilvania şi rolul ei în lupta pentru Unire.*

*

În zilele de 14—16 decembrie 1978 a avut loc la Cluj-Napoca Simpozionul româno-poolnez de istorie (vezi mai jos, p. 518).

*

În cadrul „Zilelor Institutului" a avut loc, în 19—20 decembrie, o sesiune de comunicări dedicate aniversării a 130 de ani de la revoluţia din 1848 şi 60 de ani de la făurirea statului naţional unitar român. Sesiunea a fost deschisă de către directorul Institutului acad. Ştefan Pascu printr-o foarte amplă expunere a semnificaţiilor evenimentului de la 1 decembrie 1918, prezentate în lumina celor mai noi cercetări făcute în acest domeniu. După cuvîntul de deschidere au fost prezentate următoarele comunicări: cercet. şt. dr. Gelu Neamţu *(Ideea României în-*

tercarpatice la 1848—1849 — parte integrantă a luptei pentru unitatea națională); cercet. șt. Hilde Mureșan *(Ideea unității Țărilor Române în 1848, oglindită în rapoartele consulare germane);* cercet. șt. dr. Liviu Botezan *(Antecedentele programului revoluționar de la Blaj din 4/16 mai 1848);* muzeograf Tudor Soroceanu, *(Observații în legătură cu depozitul de bronzuri de la Alba Iulia /Partoș/);* cercet. șt. dr. Valentin Vasiliev *(Ceramica mormintelor de inhumație hallstattiene târzii din Transilvania);* cercet. șt. dr. Ion Horațiu Crișan *(Semnificația istorică a statului geto-dac condus de Burebista);* cercet. șt. Mihai Bărbulescu, muzeograf Ana Cătinaș *(O construcție funerară romană la Potaissa);* bibliograf Adrian Rusu *(Cahlele cu cavaleri din cetatea de la Mălăești);* cercet. șt. Nicolae Sabău *(O veche inscripție românească de la biserica reformată din Chendu /jud. Mureș/);* cercet. șt. dr. Marius Porumb *(Vechi inscripții românești din Transilvania);* asist. Nicolae Bocșan *(Un călător francez în Banatul începutului de secol XIX);* muzeograf Iosif Wolf *(Iluminism și romantism în concepția lui G. Gusdorf);* cercet. șt. Ludovic Báthory *(Tendințe de modernizare în economia românească după desăvîrșirea unității de stat);* bibliograf Stelian Mîndruț *(Actul insurecțional de la 23 August 1944 și influența sa asupra situației Ungariei, în lumina cercetării istorice marxiste maghiare).*

PARTICIPĂRI LA MANIFESTĂRI ȘTIINȚIFICE INTERNAȚIONALE.

Lect. dr. Liviu Maior s-a găsit în continuare în perioada ianuarie—iulie 1978 în SUA la lectoratul de istoria României de la Universitatea Wayne din Detroit. A efectuat, de asemenea, documentări pe probleme de istoria centrului și sud-estului Europei.

*

Prof. dr. Camil Mureșan s-a aflat, în perioada ianuarie—mai 1978 în SUA, unde a deținut Catedra de istoria României „Nicolae Iorga" de la Universitatea Columbia din New York. În luna martie 1978 a ținut o conferință la Biblioteca română din New York despre „Cucerirea Independenței de stat a României".

*

Prof. dr. Kovács Iosif, prorector al Universității, a făcut parte din delegația română care a participat la o serie de manifestări științifice desfășurate în SUA în aprilie 1978 pe teme de istoria României.

*

Acad. prof. Ștefan Pascu a condus delegația de istorici români care a participat la dezbateri pe teme de istorie cu istorici englezi, dezbateri desfășurate în Anglia în luna mai 1978.

*

Acad. prof. Ștefan Pascu a efectuat o călătorie în Portugalia în luna mai 1978 cu prilejul alegerii sale ca membru al Academiei portugheze de istorie. Cu acest prilej a prezentat comunicarea „Formarea poporului român și a limbii române și formarea poporului portughez și a limbii portugheze".

*

Cercet. șt. dr. Ioan Glodariu a participat între 5—11 mai 1978 la lucrările celui de al V-lea colocviu internațional al bronzurilor antice care a avut loc în Elveția în orașul Lausanne.

*

Cercet. șt. dr. Marius Porumb a participat ca invitat al Universității din Bari la colocviul internațional de civilizație bizantină care a avut loc la Bari, în septembrie și la congresul internațional Magna Grecia de la Taranto.

*

Cercet. şt. dr. Nicolae Gudea a participat între 1—15 septembrie la lucrările congresului de arheologie clasică la Londra.

*

Conf. dr. Vasile Vesa şi lect. dr. Mircea Ţoca au plecat, în cursul lunii septembrie 1978, în SUA, ca deţinători ai lectoratelor de Istoria României de la Universităţile Wayne (Detroit) şi respectiv Los Angeles (California), pentru anul universitar 1978—1979.

*

Acad. prof. Ştefan Pascu, şi conf. dr. Liviu Maior, au participat, între 23 noiembrie — 14 decembrie 1978, la o serie de manifestări ştiinţifice care au avut loc în S.U.A. la Columbus, Kent, Detroit, New-York, cu prilejul celei de a 60-a aniversări a formării statului naţional unitar român.

*

Prof. dr. Hadrian Daicoviciu a efectuat o călătorie în Elveţia între 28 noiembrie — 6 decembrie 1978, unde a ţinut o serie de conferinţe pe teme din istoria poporului român, participînd la colocviul de istorie care a avut loc la Geneva cu expunerea: „Procesul istoric de formare a statului român unitar".

CĂLĂTORII DE DOCUMENTARE ÎN STRĂINĂTATE.

Conf. dr. Dumitru Protase a efectuat, în luna august 1978, o călătorie de studii în R.F.G., Belgia, Olanda, Franţa, Austria, cu care prilej au fost vizitate monumente istorice şi artistice, muzee de istorie, complexe istorico- arheologice.

*

BCU Cluj / Central University Library Cluj

Prof. dr. Hadrian Daicoviciu a participat, în octombrie 1978, la manifestări ştiinţifice din R. P. Bulgaria pe teme de istorie veche şi muzeografie.

*

Cercet. şt. dr. Simion Retegan a efectuat între 29 noiembrie — 11 decembrie 1978, o călătorie de documentare în R.D.G., unde a făcut investigaţii în arhivele de la Potsdam şi Dresden şi a întreprins cercetări în biblioteca de la Leipzig.

*

Cercet. şt. dr. Ioan Cicală, între 12—28 decembrie 1978, a efectuat o călătorie de documentare în R. S. F. Jugoslavia, făcînd cercetări la Institutul de Istorie şi Institutul de Balcanologie din Belgrad.

*

Cercet. şt. Konrad Gündisch şi cercet. şt. Viorica Pervain, au efectuat o călătorie de documentare în R. P. Ungară între 15—28 decembrie, făcînd investigaţii în Arhivele Statului şi Biblioteca Széchenyi de la Budapesta.

SUSŢINERI DE TEZE DE DOCTORAT

În ziua de 21 ianuarie 1978, în sala de consiliu a Facultăţii de istorie-filozofie din Cluj-Napoca a avut loc susţinerea publică a tezei de doctorat *Cetăţile medievale din sud-vestul Transilvaniei (secolele XIII—XVI)*, prezentată de tov. Gheorghe Anghel.

Comisia de susţinere alcătuită din prof. dr. George Tomuţa, decanul facultăţii, preşedinte, acad. prof. dr. doc. Ştefan Pascu, conducător ştiinţific, acad. prof. dr. doc. Virgil Vătăşianu, prof. dr. Pompiliu Teodor, cercet. şt. pr. dr. Radu

Popa, referenți științifici, a hotărît, în unanimitate, acordarea titlului de *doctor în istorie* tov. Gheorghe Anghel.

*

În sala de consiliu a Institutului de istorie și arheologie din Cluj-Napoca a avut loc, în ziua de 28 ianuarie 1978, susținerea publică a tezei de doctorat înaintată de tov. Nicolae Vlassa, *Contribuții la problemele neoliticului în Transilvania.*

Comisia de susținere, alcătuită de acad. prof. dr. doc. Ștefan Pascu, directorul institutului, președinte, prof. dr. doc. Kurt Horedt, conducător științific, prof. dr. Mircea Petrescu-Dîmbovița, prof. dr. Andrei Bodor, cercet. șt. pr. dr. Mircea Rusu, referenți științifici, a hotărît în unanimitate acordarea titlului de *doctor în istorie* tov. Nicolae Vlassa.

*

În sala de consiliu a Institutului de istorie și arheologie din Cluj-Napoca a avut loc în ziua de 28 ianuarie 1978 susținerea publică a tezei de doctorat elaborată de tov. Valentin Vasiliev, *Grupul mormintelor de inhumație hallstattiene tîrzii din Transilvania.*

Comisia de susținere, alcătuită din acad. prof. dr. doc. Ștefan Pascu, directorul institutului, președinte, prof. dr. doc. Kurt Horedt, conducător științific, prof. dr. Mircea Petrescu-Dîmbovița, prof. dr. Hadrian Daicoviciu, cercet. șt. dr. Ștefan Ferenczi, referenți științifici, a hotărît, în unanimitate, acordarea titlului de *doctor în istorie* tov. Valentin Vasiliev.

*

În sala de consiliu a Institutului de istorie și arheologie din Cluj-Napoca a avut loc, în ziua de 19 iunie 1978, susținerea publică a tezei de doctorat prezentată de tov. Nicolae Gudea, *Limesul dunărean în fața Banatului de la retragerea romanilor din Dacia pînă la sfîrșitul secolului VI (275—602).*

Comisia de susținere, alcătuită din acad. prof. dr. doc. Ștefan Pascu, directorul Institutului, președinte, prof. dr. doc. Kurt Horedt, conducător științific, prof. dr. Andrei Bodor, prof. dr. Hadrian Daicoviciu, dr. Constantin Preda, referenți științifici, a hotărît, în unanimitate, acordarea titlului de *doctor în istorie* tov. Nicolae Gudea.

*

În sala de consiliu a Facultății de istorie-filozofie din Cluj-Napoca a avut loc, în ziua de 28 iunie 1978, susținerea publică a tezei de doctorat elaborată de tov. Beatrice Daicoviciu, *Structura socială la franci (sec. VI—VIII).*

Comisia de susținere, alcătuită din prof. dr. George Tomuța, decan al facultății, președinte, prof. dr. doc. Francisc Pall, conducător științific, prof. dr. doc. Mihai Berza, membru corespondent al Academiei, prof. dr. doc. Sigismund Jakó, conf. dr. Samuil Goldenberg, referenți științifici, a hotărît, în unanimitate, acordarea titlului de *doctor în istorie* tov. Beatrice Daicoviciu.

*

În sala de consiliu a Institutului de istorie și arheologie din Cluj-Napoca a avut loc, în ziua de 3 iulie 1978, susținerea publică a tezei de doctorat prezentată de tov. Petre Roman, *Cultura Coțofeni în România.*

Comisia de doctorat, alcătuită din acad. prof. dr. doc. Ștefan Pascu, directorul Institutului, președinte, prof. dr. doc. Kurt Horedt, conducător științific, prof. dr. Mircea Petrescu-Dîmbovița, cercet. șt. pr. dr. Mircea Rusu, referenți științifici, a hotărît, în unanimitate, acordarea titlului de *doctor în istorie* tov. Petre Roman.

*

În sala de consiliu a Facultății de istorie-filozofie din Cluj-Napoca a avut loc, în ziua de 21 august 1978, susținerea publică a tezei de doctorat prezentată de tov. Gheorghe Mircea Țoca, *Arhitectura laică și religioasă din Cluj în perioada barocă și rolul ei în viața artistică a provinciei.*

Comisia de doctorat, alcătuită din prof. dr. Iosif Kovács, prorector al Universităţii, preşedinte, acad. prof. dr. doc. Virgil Vătăşianu, conducător ştiinţific, prof. dr. Paul Constantin, conf. dr. Viorica Marica, cerc. şt. pr. dr. Gheorghe Arion, referenţi ştiinţifici, a hotărît, în unanimitate, acordarea titlului de *doctor în istorie* tov. Gheorghe Mircea Ţoca.

*

În sala de consiliu a Institutului de istorie şi arheologie din Cluj-Napoca a avut loc, în ziua de 16 septembrie 1978, susţinerea publică a tezei de doctorat elaborată de tov. Elena Bărbulescu, intitulată *Procesul revoluţionar din judeţele Olt şi Romanaţi 1944—1947.*

Comisia de susţinere alcătuită din acad. prof. dr. doc. Ştefan Pascu, directorul Institutului, preşedinte, prof. dr. Bujor Surdu, conducător ştiinţific, prof. dr. Iosif Kovács, prof. dr. Trofin Hăgan, cerc. şt. pr. dr. Gheorghe Unc, referenţi ştiinţifici, a hotărît, în unanimitate, acordarea titlului de *doctor în istorie* tov. Elena Bărbulescu.

*

În sala de consiliu a Institutului de istorie şi arheologie din Cluj-Napoca a avut loc, în ziua de 5 octombrie 1978, susţinerea publică a tezei de doctorat prezentată de tov. Traian Rus, *Reforma agrară din 1921 în fostul judeţ Mureş — Turda.*

Comisia de susţinere, alcătuită din acad. prof. dr. doc. Ştefan Pascu, directorul Institutului, preşedinte, prof. dr. Bujor Surdu, conducător ştiinţific, prof. dr. Iosif Kovács, prof. dr. Vladimir Diculescu, cerc. şt. pr. dr. Ioan Iacoş, referenţi ştiinţifici, a hotărît, în unanimitate, acordarea titlului de *doctor în istorie*, tov. Traian Rus.

*

În sala de consiliu a Institutului de istorie şi arheologie din Cluj-Napoca a avut loc, în ziua de 14 octombrie 1978, susţinerea publică a tezei de doctorat prezentată de tov. Tudor Soroceanu, intitulată *Cultura Mureş.*

Comisia de doctorat, alcătuită din acad. prof. dr. doc. Ştefan Pascu, directorul Institutului, preşedinte, prof. dr. doc. Kurt Horedt, conducător ştiinţific, prof. dr. Hadrian Daicoviciu, cerc. şt. pr. dr. A. Vulpe, cerc. şt. pr. dr. Mircea Rusu, referenţi ştiinţifici, a hotărît, în unanimitate, acordarea titlului de *doctor în istorie* tov. Tudor Soroceanu.

*

În ziua de 21 octombrie 1978 a avut loc, în sala de consiliu a Institutului de istorie şi arheologie din Cluj-Napoca, susţinerea publică a tezei de doctorat prezentată de tov. Mihai Drecin, *Monografia Băncii „Albina" (1872—1918).*

Comisia de susţinere, alcătuită din acad. prof. dr. doc. Ştefan Pascu, directorul Institutului, preşedinte, prof. dr. Iosif Kovács, conducător ştiinţific, prof. dr. Bujor Surdu, conf. dr. Vasile Bozga, cerc. şt. pr. dr. Simion Retegan, referenţi ştiinţifici, a hotărît, în unanimitate, acordarea titlului de *doctor în istorie* tov. Mihai Drecin.

*

În ziua de 10 noiembrie 1978, a avut loc în sala de consiliu a Facultăţii de istorie-filozofie din Cluj-Napoca, susţinerea publică a tezei de doctorat înaintată de tov. Beatrice Bednarik, intitulată *Contribuţii la studiul evoluţiei artei româneşti din primele decenii ale secolului XX. Viaţa şi opera aquarelistului Ignat Bednarik.*

Comisia de susţinere, alcătuită din prof. dr. George Tomuţa, decan al facultăţii, preşedinte, acad. prof. dr. doc. Virgil Vătăşianu, conducător ştiinţific, prof. dr. Paul Constantin, conf. dr. Viorica Marica şi cerc. şt. pr. dr. Gheorghe Arion, referenţi ştiinţifici, a hotărît, în unanimitate, acordarea titlului de *doctor în istorie* tov. Beatrice Bednarik.

NICOLAE EDROIU — SIMION RETEGAN

COLOCVIUL DE ISTORIE ROMÂNO-OLANDEZ

Între 8—12 noiembrie 1978 s-a desfăşurat la Cluj-Napoca, sub egida Institutului de istorie şi arheologie al Universităţii „Babeş-Bolyai", al doilea simpozion de istorie româno-olandez. După reuşita primei manifestări de acest fel, organizată de Institutul de istorie din Utrecht, a doua întîlnire de lucru a istoricilor români şi olandezi a fost consacrată unui fertil dialog privind evoluţia istoriografiei din cele două ţări. În prezenţa unui auditoriu numeros, format din cadre didactice, cercetători, studenţi, specialişti de reputaţie din cele două ţări au prezentat comunicări consacrate cercetărilor de istorie sud-est europeană în Olanda (prof. Z. Dittrich), stadiului studiilor de medievistică în Olanda (prof. F. W. N. Hugenholtz), istoriografiei imperiului colonial olandez (J. Van Goor) sau contribuţiilor olandeze la cunoaşterea mişcării socialiste din România la sfîrşitul secolului al XIX-lea şi începutul celui următor (A. P. Van Gudover).

Istoricii români au prezentat comunicări pe următoarele teme: Stadiul cercetărilor româneşti privind iluminismul (prof. Pompiliu Teodor), Problema orientală în istoriografia română (prof. Gh. Platon), Istoriografia românească despre formarea statului naţional unitar (prof. Aron Petric), Contribuţii româneşti la cercetarea istoriei monarhiei habsburgice (lector dr. Liviu Maior), Direcţii în istoriografia românească interbelică (lector dr. L. Boia) .

Urmate de un util şi fructuos schimb de vederi asupra istoriografiei contemporane, a preocupărilor comune ale celor două institute pentru promovarea cercetării istorice, în slujba cunoaşterii şi apropierii între naţiunile şi ţările noastre, reuniunea ştiinţifică de la Cluj a oferit un contact instructiv pentru istoricii olandezi cu realizările româneşti, cu progresele ştiinţei noastre istorice, oferindu-li-se prilejul să viziteze monumentele istorice şi muzeele din Cluj-Napoca şi Alba Iulia. Totodată a fost elaborat şi semnat acordul de colaborare ştiinţifică între Institutul de istorie şi arheologie din Cluj-Napoca şi Institutul de istorie din Utrecht.

NICOLAE BOCŞAN

SIMPOZIONUL DE ISTORIE ROMÂNO-POLONEZ

Între 14 şi 16 decembrie 1978 Universitatea „Babeş-Bolyai" din Cluj-Napoca a găzduit simpozionul de istorie româno-polonez. La sesiunea de comunicări au participat cadre de specialitate din partea Universităţii „Babeş-Bolyai" şi a Institutului de istorie şi arheologie din Cluj-Napoca precum şi o delegaţie universitară din Cracovia.

Organizarea acestei sesiuni a coincis în mod fericit cu aniversarea a 60 de ani de la desăvîrşirea unităţii de stat a României. Zilele conferinţei au prilejuit

ION IONAȘCU
1902—1979

Istoriografia română și învățămîntul istoric din țara noastră înregistrează prin dispariția profesorului Ion Ionașcu o ireparabilă pierdere. Vestea morții istoricului bucureștean a îndurerat profund pe cei care l-au cunoscut și admirat pentru contribuțiile înscrise timp de decenii în domeniul istoriei naționale. În rîndul acestora se numără și istoricii clujeni, care au prețuit probitatea științifică a cercetătorului, dăruirea profesorului și interesul, nu odată manifestat, pentru legăturile stabilite de-a lungul timpului între Transilvania și Țara Românească.

Format în ambianța Universității din București, unde iradia încă puternic spiritul lui Nicolae Iorga, Ion Ionașcu se numără și printre elevii lui Constantin C. Giurescu, profesorul de istoria românilor, de care l-a legat interesul pentru reconstituirea trecutului medieval românesc.

Afirmat la începutul deceniului patru cu o temeinică lucrare intitulată *Biserici, chipuri, documente din Olt,* (Vol. I, Craiova, 1934) această primă contribuție, prefațată de Nicolae Iorga, a fost încununată și cu un premiu al Academiei Române. Lucrarea, întîmpinată atît de generos de forurile științifice ale timpului, i-a deschis cîmpul vast al investigării istoriei locale, pe care l-a cultivat cu stăruință pînă la moarte, într-o suită impresionantă de contribuții documentare. Cultivînd un localism creator, conex fluxului istoriei naționale, cercetările profesorului Ionașcu s-au constituit într-o larg dimensionată operă care acoperă istoria socială, politică și culturală a epocii feudale.

Medievist de frunte, avînd cultul documentului, și-a anexat de curînd și domeniul vast al științelor auxiliare, pe care l-a îmbogățit prin strălucite studii de cronologie, sigilografie, astăzi sigure referințe ale istoriografiei românești. Adeseori, de la nivelul pregătirii sale înalte, în domeniile fundamentale ale istoriei, a lămurit probleme controversate, încercînd să aducă lumină acolo unde domnea încă echivocul. Nimeni nu poate uita discuțiile interesîndu-i pe Stoica Ludescu și Radu Popescu sau pe Constantin Cantacuzino, contribuția avută la stabilirea datei întemeierii Academiei de la Sfîntul Sava, etc. Să amintim studiile consacrate istoriei învățămîntului românesc, Universității bucureștene și atîtea altele care constituie astăzi contribuții esențiale, adeseori puncte de plecare pentru noile cercetări. În egală măsură a fost colaborator la prestigioase sinteze, la *Istoria României,* la manualul universitar de istorie medievală română, unde a adus cunoștințele sale profunde, discernămîntul științific al savantului în interpretarea faptului de istorie românească. Studiile și paginile monografice dedicate lui Mihai Viteazul rămîn pentru cercetările viitoare contribuții memorabile, puncte de sprijin pentru orice reluare a problemei. Ion Ionașcu a fost însă și profesor,

audierea unui variat program de comunicări dintre care amintim: *Însemnătatea desăvîrșirii unității de stat a României* (acad. Ștefan Pascu), *Rolul Republicii a doua poloneze în istoria Poloniei* (prof. Józef Buszko), *Contribuția mișcării socialiste revoluționare din România la desăvîrșirea unității naționale* (cerc. șt. Gheorghe Iancu), *Contribuția consiliilor naționale românești la pregătirea Marii Adunări de la Alba Iulia 1918* (lect. dr. Marcel Știrban, asist. Nicolae Bocșan), *Mișcarea de independență poloneză și unitatea românilor* (prof. dr. Henryk Batowski), *Polonezii, cehii, slovacii, sud-slavii privind problema unității românilor în 1918* (dr. Michael Pułanski), *Aderarea naționalităților conlocuitoare la hotărîrile adoptate la Alba Iulia* (prof. Kovács Iosif), *Ecoul internațional al desăvîrșirii unității naționale a poporului român* (prof. Camil Mureșan), *Stînga poloneză privind amenințarea păcii de către al III-lea Reich*, 1935—1939 (conf. Andrzej Kozanecki).

OVIDIU MUREȘAN

BCU Cluj / Central University Library Cluj

ilustrînd catedra de istorie a românilor, catedra de arhivistică, inițiind generații, începînd cu anul 1948, în tainele lumii medievale, care au dus mai departe prin tezele lor de doctorat opera maiestrului. Activînd deopotrivă la *Institutul de istorie* din București, ca director al *Arhivelor Statului* și al *Muzeului de istorie al Municipiului București*, Ion Ionașcu a asociat o nouă dimensiune profilului său, de organizator al activității științifice. Conducător de doctoranzi, pînă în ultima clipă, a cuprins în problematica tezelor istoria generală românească, legăturile dintre Țările Române sau subiecte de istorie transilvăneană. A făcut-o cu aceeași distincție științifică și generozitate, cu încredere în noile generații pe care le-a îndrumat pe cărările științei. Astăzi, cînd numele lui se pomenește la timpul trecut, istoricii clujeni, *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie*, al cărui colaborator a fost, își exprimă sentimentele lor de admirație și stimă pentru istoricul care a servit cu pasiune, stăruință și responsabilitate istoria națională.

P. T.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

BCU Cluj / Central University Library Cluj

Întreprinderea Poligrafică Cluj, 26/1980